

ΤΑΣΟΥ ΤΑΝΟΥΛΑ

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ
ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-67-0

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

ΤΑΣΟΥ ΤΑΝΟΥΛΑ

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ
ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

ΑΘΗΝΑ 1997

Περιεχόμενα

Πρόλογος	XIII
Εισαγωγή	1

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

I. Τὰ Προπύλαια κατὰ τὴν ἀρχαιότητα	9
Τὰ Προπύλαια τοῦ Μνησικλῆ	10
Τὸ κεντρικὸ κτίριο	10
Ἡ βόρεια πτέρυγα	12
Ἡ νότια πτέρυγα	13
Ἔρευνες καὶ βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς	13
Τὰ Προπύλαια ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος	15
II. Τὰ Προπύλαια κατὰ τὸν Μεσαίωνα	17
Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. ὡς τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ.	17
Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. ὡς τὸ 1204	18
Ἀπὸ τὸ 1204 ὡς τὸ 1458	21
III. Τὰ Προπύλαια κατὰ τοὺς νεότερους χρόνους	26
Ἀπὸ τὸ 1458 ὡς τὸ 1833	26
Ἀπὸ τὸ 1833 ὡς σήμερα	28
Σημειώσεις Πρώτου Μέρους	30

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

I. Μαρτυρίες ἀπὸ τὸν ὕστερο Μεσαίωνα (-1458)	39
Niccolò da Martoni (1395)	39
Ciriaco dei Pizzicollì (1436 καὶ 1444)	40
Σημειώσεις Κεφαλαίου I	42
II. Μαρτυρίες ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (1458-1687)	43
Ἀνώνυμος Βιέννης (περ. 1460)	43
Urbano Bolzanio (μεταξὺ 1475 καὶ 1485)	44
Reinhold Lubenau (πρὶν ἀπὸ τὸ 1628)	44
Ἐβλιὰ Τσελεμπή (1667)	45
Ἀνώνυμο σχέδιο τοῦ 1670	46
Jacques Paul Babin (1672)	47
Ἐπίσκεψιν C.M.O. de Nointel (1674)	47
Bernard Randolph (1671-1676)	49
De la Guilletière	49
Jacob Spon (1676)	49
George Wheeler (1676)	52
Σχέδιο τοῦ κύκλου τοῦ Gravier d'Ortières (1687)	53
Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Morosini (1687)	54

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

P. M. Coronelli	57
Σημειώσεις Κεφαλαίου II	58
III. Μαρτυρίες από τη δεύτερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1688-1778)	64
Joachim Dietrich Zehe	64
‘Ημερολόγιο του “L’Assuré” (1699)	65
Paul Lucas (1704)	66
Charles Thompson (1730)	66
Λόρδος Sandwich (1738)	67
Richard Pococke (1740)	67
Charles Perry (1743)	69
James Stuart - Nicolas Revett (1751-1753)	70
J. D. Le Roy (1755)	73
Nicolas Revett - William Pars (1765)	76
Richard Chandler (1765)	79
Σημειώσεις Κεφαλαίου III	82
IV. Μαρτυρίες από την τρίτη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1778-1833)	87
Σχέδια του L.F.S. Fauvel (περ. 1800)	87
Thomas Hope (1799)	88
Samuel Atkins (1801)	91
R. Smirke (περίπου 1803)	92
William Gell	93
E. Dodwell	101
O. M. von Stackelberg (1810)	103
C. R. Cockerell	103
H. von Hallerstein (1810)	104
J. C. Hobhouse (1809)	107
William Kinnard	108
George Basevi	109
J. Thürmer (1819)	109
Louis Dupré (1819)	109
Τα χρόνια της ‘Επανάστασης (1821-1833)	110
Σημειώσεις Κεφαλαίου IV	111
V. ‘Η αρχαιολογική δραστηριότητα στην ‘Ακρόπολη, και ιδιαίτερα στη δυτική πλευρά της (1831-1990)	122
Σχέδια Στ. Κλεάνθη - E. Schaubert	122
Ludwig Ross (1835)	124
Karl Wilhelm von Heideck (1835)	126
M. Rørbye (1835)	127
H. Ch. Hansen	127
1838-1844	128
1845-1853	130
L. F. Boitte (1864)	133
1875-1885	139

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

'Η ἀποκατάσταση τοῦ ἀρχετύπου: οἱ μεγάλες ἀνασκαφές (1885-1890) καὶ οἱ ἀναστηλώσεις	140
Σημειώσεις Κεφαλαίου V	144

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ

I. Τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων	155
1. 'Η κεντρικὴ διάβαση τῶν Προπυλαίων	155
'Η περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς	155
'Η περιοχὴ τῆς δυτικῆς αἵθουσας	158
Συμπεράσματα γιὰ τὶς φάσεις τοῦ δαπέδου τῆς κεντρικῆς διαβάσεως	161
2. 'Η ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου	163
3. 'Η δυτικὴ αἵθουσα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου	165
Τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ δαπέδου	165
Τὸ νότιο τμῆμα τοῦ δαπέδου	166
'Ο στυλοβάτης καὶ ἡ κρηπίδα τῆς δυτικῆς πρόσοψης	166
Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων	167
4. Τὰ ἴχνη στὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου	169
'Η νότια πλευρὰ τοῦ νότιου τοίχου	169
'Η βόρεια πλευρὰ τοῦ βόρειου τοίχου	170
Σημειώσεις Κεφαλαίου I	171
II. 'Η βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων	175
1. 'Η βόρεια κόγχη τῶν Προπυλαίων	175
'Ιχνη μεταξὺ τοῦ κίονα καὶ τῆς παραστάδας στὴ νότια πλευρὰ τῆς κόγχης	175
'Ιχνη στοὺς τοίχους καὶ στὸ δάπεδο	176
2. 'Η στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας	178
'Ιχνη θυρῶν στὸν στυλοβάτη τῆς κιονοστοιχείας	179
'Ιχνη στὶς βαθμίδες τῆς κρηπίδας	180
Σύστημα δοκοθηκῶν στεγάστρου ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ στοὰ	180
'Ιχνη ἄλλων κατασκευῶν ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ στοὰ	181
'Ιχνη δαπέδων στὴν ἀνωδομὴ τῆς στοᾶς	182
'Ιχνη θυρῶν στὴν ἀνωδομὴ τῆς στοᾶς	185
Μεσοπάτωμα καὶ ἰσόγειο τῆς στοᾶς	186
'Αλλα ἴχνη στοὺς τοίχους τῆς στοᾶς	188
3. 'Η Πινακοθήκη	188
'Ιχνη στὸ κατώφλι τῆς πόρτας	188
'Ιχνη τῆς θολωτῆς κατασκευῆς	189
'Ιχνη μεσοπατώματος	191
Μεσαιωνικὲς πολέμιστρες	193
'Ανωδομὴ τοῦ θυραίου τοίχου	193
'Ανωδομὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου	194
'Ανωδομὴ τοῦ βόρειου τοίχου	196
4. 'Η πρὸς Β. καὶ 'Α. ἐπέκταση τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας	199
'Η πρὸς Β. ἐπέκταση τοῦ ὀρόφου	199
'Η πρὸς 'Α. ἐπέκταση τοῦ ὀρόφου	200

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τὸ πάτωμα τῆς πρὸς Ἀ. ἐπέκτασης τοῦ ὀρόφου	202
Σημειώσεις Κεφαλαίου II	205
III. Ἡ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων	210
1. Ἡ νότια κόγχη τῶν Προπυλαίων	210
2. Ἡ στοὰ τῆς νότιας πτέρυγας	212
Ἰκνη τοῦ φράγκικου πύργου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς νότιας πτέρυγας	213
Ἰκνη τράπεζας στὸ δάπεδο	214
Στυλοβάτης καὶ κρηπίδα τῆς κιονοστοιχίας	214
Ὁ στυλοβάτης τῆς δυτικῆς πρόσοψης	215
Ἰκνη κεκλιμένης στέγης καὶ μεσοπατώματος	216
Ἄλλα ἴκνη στὸ ἐσωτερικὸ τῆς νότιας πτέρυγας, προγενέστερα τοῦ φράγκικου πύργου	219
Ἰκνη στέγης στὰ δυτικὰ τῆς νότιας πτέρυγας	221
3. Οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τῆς νότιας πτέρυγας	222
Ἡ ΝΑ. γωνία τοῦ φράγκικου πύργου	222
Ἰκνη ἀρχαίου τοίχου στὴν ἐπέκταση τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς νότιας πτέρυγας	223
Ἄλλα ἴκνη στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου	224
Ἰκνη κεκλιμένου δαπέδου στὰ νότια τῆς πτέρυγας	226
Χριστιανικὰ χαράγματα στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ τοίχου	227
Σημειώσεις Κεφαλαίου III	228
IV. Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Προπυλαίων καὶ ἡ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης	232
1. Ἡ ἐντὸς τῶν Προπυλαίων δυτικὴ περιοχὴ τῆς Ἀκρόπολης	232
2. Ἡ περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης	234
Λαξεύματα ἐπάνω στὸν ναὸ	234
Ἰκνη στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ	235
3. Ἡ μεταξὺ Προπυλαίων καὶ ὑστερορρωμαϊκῆς πύλης (Beulé) περιοχὴ	236
4. Ἡ ὑστερορρωμαϊκὴ πύλη (Beulé)	240
5. Τὸ τμήμα τοῦ τείχους ἀνάμεσα στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ πύλη (Beulé) καὶ στὸ Μνησίκλειο ἀνάλημμα	242
Τὸ τμήμα τοῦ τείχους πρὸς Ἀ. τοῦ βόρειου πύργου τῆς πύλης	242
Μεγάλη ἀντηρίδα πρὸς Β. τοῦ βόρειου τείχους	244
Τρεῖς ἀκόμη ἀντηρίδες τοῦ βόρειου τείχους τῆς δυτικῆς πρόσοψης	245
6. Τὰ λείψανα τοῦ μεταγενέστερου μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα	246
7. Τὸ Μνησίκλειο ἀνάλημμα	248
8. Ἡ περιοχὴ τῆς Κλεγυῦδρας	251
9. Τὰ λείψανα τῆς ὀχύρωσης ΝΔ. τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς Ἀκρόπολης	253
Σημειώσεις Κεφαλαίου IV	257

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

I. Τὰ Προπύλαια στὰ τέλη τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.	265
Σημειώσεις Κεφαλαίου I	268
II. Τὰ Προπύλαια ἀπὸ τὴν ἀρχὴς τοῦ 4ου ὡς τὸν 8ο αἰ.	270
Τὸ κεντρικὸ κτίριο	271
Ἡ νότια πτέρυγα	271

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

'Η βόρεια πτέρυγα	272
'Η ἐντὸς τῶν Προπυλαίων περιοχὴ	273
'Η δυτικὴ πρόσβαση	275
Σημειώσεις Κεφαλαίου II	278
III. Τὰ Προπύλαια κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο (9ος αἰ.-1204)	280
1. 'Η βόρεια πτέρυγα	280
'Η στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας	280
'Η Πινακοθήκη	282
2. 'Η νότια πτέρυγα	283
3. Τὸ κεντρικὸ κτίριο	283
4. 'Η εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Προπυλαίων καὶ ἡ δυτ. πρόσβαση τῆς 'Ακρόπολης	285
'Η ἐντὸς τῶν Προπυλαίων περιοχὴ	285
'Η περιοχὴ νότιας πτέρυγας - ἱεροῦ 'Αθηνᾶς Νίκης	285
'Η δυτικὴ πρόσβαση	286
'Η περιοχὴ τῆς Κλεγυύδρας	288
Σημειώσεις Κεφαλαίου III	289
IV. Τὰ Προπύλαια κατὰ τὴν περίοδο τῶν de la Roche (1204-1311)	291
1. 'Η βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων	291
'Η πρώτη φάση τοῦ ὀρόφου	291
'Η δεύτερη φάση τοῦ ὀρόφου	292
2. 'Η νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων	298
3. Τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων	299
4. 'Η εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Προπυλαίων	299
'Η περιοχὴ ΒΑ. τῶν Προπυλαίων	299
'Η ἐντὸς τῶν Προπυλαίων περιοχὴ	300
'Η περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς 'Αθηνᾶς Νίκης	300
5. 'Η δυτικὴ πρόσβαση τῆς 'Ακρόπολης	301
'Η περιοχὴ μεταξὺ Προπυλαίων καὶ πύλης Beulé	301
'Η περιοχὴ τῆς πύλης Beulé	303
'Η περιοχὴ τῆς Κλεγυύδρας	304
Σημειώσεις Κεφαλαίου IV	306
V. Τὰ Προπύλαια κατὰ τὴν περίοδο τῶν Acciaiuoli (1388-1458)	310
1. Τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων	312
'Η δυτικὴ αἴθουσα	312
'Η ἀνατολικὴ στοὰ	313
'Ο ὄροφος τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων	316
2. 'Η νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων	317
3. 'Η εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Προπυλαίων καὶ ἡ δυτικὴ πρόσβαση	319
4. Τὸ πρόβλημα τῆς προσαρμογῆς τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα στὴν τεχνολογία τῶν πυροβόλων ὄπλων	320
Σημειώσεις Κεφαλαίου V	322
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	325
Εὐρετήριο	341

Πρόλογος

ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ είναι κοινὸς τόπος ὅτι μόνον ὅταν ἀποφασίσει κανεὶς νὰ ἀσχοληθεῖ σὲ βάθος μὲ ἓνα θέμα συνειδητοποιεῖ πόσο λίγο εἶναι τὸ γνωστὸ σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἄγνωστο. Τὸ ἀρχικὸ δέος πού ἐμπνέει σιτὸν ἐρευνητὴ αὐτὴ ἡ συνειδητοποίηση μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μόνο μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν γνηγμάτων γνώσης πού κατορθώνει νὰ συλλέξει, δηλαδὴ μὲ τὴν ἐπιλογὴ ἢ ἐπινόηση τῆς κατάλληλης μεθόδου. Κατάλληλη μέθοδος εἶναι ἐκεῖνη πού ἐπιτρέπει τὴν κριτικὴ ἐπεξεργασία αὐτῶν τῶν γνηγμάτων, τὴν ἔνταξή τους σὲ ἓνα σύστημα πού ἀποκαθιστᾷ τὶς μεταξὺ τους ἀρχικὲς σχέσεις καὶ πού, ταυτόχρονα, περιορίζει ὅσο γίνεται περισσότερο τὴ δυνατότητα αὐθαίρετων συμπερασμάτων. Ἀποτέλεσμα μιᾶς παρόμοιας διαδικασίας εἶναι, πολλὰς φορές, νὰ ξεκινᾷ κανεὶς μὲ ἓνα θέμα δεδομένο καὶ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς μελέτης τὸ θέμα αὐτό, λόγῳ τῆς νομοτέλειας τῆς ὑπόστασός του ὅπως διαμορφώνεται μὲ τὰ νέα στοιχεῖα γνώσης πού προκύπτουν κατὰ τὴν ἔρευνα —σὲ συνάρτηση πάντοτε μὲ τὴ μέθοδο πού ἀκολουθεῖται—, νὰ εὐρύνεται ἢ νὰ στενεύει, ἢ ἀκόμη καὶ νὰ μεταμορφώνεται σὲ ἓνα νέο θέμα.

Ἡ προκείμενη μελέτη ἔχει μιὰ ἀνάλογη ἱστορία. Ὁ ἀείμνηστος Ἰ. Τραυλός, στὸ κλασικὸ βιβλίῳ του Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, γράφει σὲ μιὰ ὑποσημείωση (σ. 170, σημ. 1): «Περὶ τῶν Προπυλαίων τῆς Ἀκροπόλεως ὡς ἀνακτόρου τῶν Φράγκων δουκῶν τῶν Ἀθηνῶν προϋθεμαὶ νὰ δημοσιεύσω εἰδικὴν μελέτην». Ὅταν ὁ Τραυλός μοῦ ἐμπιστεύθηκε τὸ θέμα αὐτὸ γιὰ νὰ τὸ πραγματευθῶ ὡς διδακτορικὴ διατριβή, πρότεινε ὡς τίτλο «Τὸ φράγκικον παλάτι στὰ Προπύλαια» ἢ «Τὰ Προπύλαια κατὰ τὴ Φραγκοκρατία», θεωρώντας αὐτονόητο ὅτι ἡ διατύπωση αὐτὴ περιλαμβάνει καὶ τὴ δυτικὴ πρόσβαση, ἢ ὁχύρωση τῆς ὁποίας κατὰ τὸν Μεσαίωνα συμπεριέλαβε καὶ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Μνησικλῆ. Τὸ νέο ὅμως ὑλικό, πού συγκέντρωνα κατὰ τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς μελέτης, πλουτιζόταν συνεχῶς ἀλλάζοντας τὰ ἀρχικὰ δεδομένα. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ προῆλθε ἀπὸ δύο κύριες κατευθύνσεις: 1. Ἀπὸ τὴ λεπτομερὴ μελέτη τῶν ἰχνῶν πού διασώζονται ὡς σήμερα στὸ κλασικὸ μνημεῖο καὶ σιτὴν εὐρύτερη περιοχὴ του, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀδημοσίευτα ἢ ἀκροδιγῶς μόνον ἀναφέρονται σιτὴν παλιότερη βιβλιογραφία. 2. Ἀπὸ τὰ σχέδια καὶ τὶς περιγραφὰς τῶν περιηγητῶν: γιὰ πρώτη φορὰ οἱ πηγὲς αὐτὲς ἐξετάσθηκαν συστηματικὰ σιτὸ σύνολό τους, τόσο σὲ ἀμοιβαία συνάρτηση, ὅσο καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τὰ σωζόμενα ἱχνη· ἐπιπλέον, νέες πληροφορίες προῆλθαν καὶ ἀπὸ μιὰ σημαντικὴ ποσότητα ἀδημοσίετου ὑλικοῦ πού ἐντοπίστηκε σὲ συλλογὰς τῆς χώρας μας ἢ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ ἴδιο τὸ ὑλικὸ λοιπὸν καὶ τὰ συνακόλουθα πρωτότυπα συμπεράσματα, πού κάλυπταν ἓνα χρονικὸ φάσμα πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ αὐτὸ πού δῆλωνε ὁ ἀρχικὸς τίτλος τῆς μελέτης, ἐπέβαλαν τὸν τροποποιημένο τίτλο «Τὰ Προπύλαια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὸν Μεσαίωνα».

Στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης αὐτῆς βρίσκειται ὁ Ἰωάννης Τραυλός, ὁ ὁποῖος, ὅπως προανέφερα, μοῦ ἐμπιστεύθηκε ἓνα θέμα πού εἶχε προγραμματίσει νὰ μελετήσῃ ὁ ἴδιος καὶ μὲ καθοδήγησε στὰ πρῶτα στάδια τῆς μελέτης. Γι' αὐτό, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ μαθητεία μου κοντὰ του, ἀναφέρομαι σιτὴ μνήμη του μὲ στοργὴ καὶ εὐγνωμοσύνη.

Ὁ Χαράλαμπος Μπούρας, μὲ τὸ πνεῦμα ποὺ εἰσήγαγε ὡς νέος καθηγητὴς στὴν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ τοῦ ΑΠΘ καὶ συγκεκριμένα στὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο στὸν ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμὸ μου πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ποὺ παρήγαγαν παρελθούσες γενεὲς ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ καὶ γιὰ τὴν ἔκτοτε ἐνεργὸ παρουσία τοῦ στὴν ἐπιστημονικὴ μου πορεία, καθὼς καὶ γιὰ τὴ συνεργασία τοῦ σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς προκείμενης μελέτης, τοῦ ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνη μου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Χαράλαμπο Μπούρα, κύριο εἰσηγητὴ τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μου, ὀφείλω νὰ εὐχαριστήσω καὶ τοὺς δύο ἄλλους εἰσηγητές, τὸν καθηγητὴ Γεώργιο Λάββα καὶ τὸν καθηγητὴ Μάνο Μπίρη. Εὐχαριστίες ὀφείλω καὶ στὰ δύο μέλη τῆς κριτικῆς ἐπιτροπῆς, τὸν καθηγητὴ Γιώργο Δεσπίνη καὶ τὸν καθηγητὴ Μιχάλη Κορδῶση.

Στὴν πορεία τῆς μελέτης μου πολλοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ συνέβαλαν, ὁ καθένας μὲ διαφορετικὸ τρόπο, στὴν πραγματοποίησίν της. Ἡ σειρά μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρονται παρακάτω δὲν εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς σημασίας ποὺ ἀποδίδω στὴ βοήθειά τους, ἀλλὰ δηλώνει κατὰ κάποιο τρόπο τὴ χρονικὴ προτεραιότητά της σχέσης τους μὲ τὴ μελέτη αὐτή. Ἡ Ἀ. Κόκκου διόρθωσε τὰ πρῶτα κείμενά μου καὶ μοῦ δίδαξε πολλὰ γιὰ τὴ συγγραφὴ μιᾶς ἀρχαιολογικῆς μελέτης· ὁ Β. Cook μοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐρευνήσω καὶ νὰ χρησιμοποιήσω τὸ πλούσιο ὑλικὸ ποὺ φυλάσσεται στὸ Τμῆμα Κλασικῶν καὶ Ρωμαϊκῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου· ἡ J. Binder, σὲ πολλὲς συζητήσεις, μοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐπωφεληθῶ ἀπὸ τὴ γνώση της τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορικῆς τοπογραφίας καὶ προσφέρθηκε νὰ μεταφράσει στὰ ἀγγλικά τὴν περίληψη, ἐργασία στὴν ὁποία γίνεται φανερὴ ἡ μεγάλῃ της ἐπιστημονικὴ πείρα· ἡ Μ. Bendtsen μοῦ ἔκανε γνωστὰ ἀδημοσίευτα σχέδια τοῦ Hansen καὶ τοῦ Winstrup ποὺ βρίσκονται στὴν Ἀκαδημία Καλῶν Τεχνῶν τῆς Κοπεγχάγης· ἡ Τ. Σιετὶ μετέφρασε σὲ ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ σημαντικὸ μέρος τῆς μελέτης καὶ μετέφρασε ἀποσπάσματα γερμανικῶν κειμένων· ἡ Μ. Καζανάκη μετέφρασε τὰ ἰδιόμορφα λατινικὰ τοῦ ὄγμου Μεσαίωνα. Ὁ Τ. Παπαμαστοράκης διάβασε τὸ κείμενο σὲ ἀρκετὰ στάδια τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ κἀνοντας εὐστοχες παρατηρήσεις καὶ διορθώνοντας ἀβλεψίες μου. Σὲ ὅλους ὅσους προανέφερα ἐκφράζω τὴς θερμὲς εὐχαριστίες μου.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης καὶ ὅσα ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ συνεργείου τοῦ Ἔργου Ἀποκατάστασης τῶν Προπυλαίων μὲ βοήθησαν σὲ μετρήσεις ἐπάνω στὰ Προπύλαια καὶ στὴν περιοχὴ τους· ὀνομαστικὰ δὲ περιοριστῶ νὰ ἀναφέρω τοὺς Π. Μουτοπούλου καὶ ἱ.Ε. Μπουλαῶ.

Εὐχαριστίες ὀφείλω, τέλος, στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, καὶ ἰδιαίτερώς στὸν Γενικὸ Γραμματέα κ. Βασίλειο Πετράκο, ποὺ δέχτηκε νὰ περιλάβει τὸ βιβλίό αὐτὸ στὴ σειρά τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑταιρείας.

Θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω ἀκόμη ὅτι τὸ πλῆθος τῶν νέων στοιχείων ποὺ προέκυαν τὰ τελευταῖα χρόνια γιὰ τὰ Προπύλαια καὶ παρουσιάζονται στὴ μελέτη αὐτὴ ὀφείλεται στὴ δυνατότητα ἐνδελεχοῦς μελέτης ποὺ μοῦ δίνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸ 1977 εἶμαι μέλος τοῦ Τεχνικοῦ Γραφείου Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1984 ἔχω τὴν εὐδύνῃ τοῦ ἔργου Ἀποκατάστασης τῶν Προπυλαίων. Τὸ πρόγραμμα τῶν ἔργων γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης, ποὺ βρίσκεται ἐν ἐξελίξει ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως τῶν Μνημείων Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸ 1975, παρέχει ἐξαιρετικὰ εὐνοϊκὲς συνθῆκες γιὰ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα στὴν Ἀκρόπολη· οἱ συνθῆκες αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τίς συνθῆκες ὑπὸ τίς ὁποῖες ἐργάστηκαν παλιότερες γενεὲς ἐρευνητῶν. Τὸ αἰσιόδοξο σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, ὅπως καὶ μὲ κάθε εἶδος ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, εἶναι ἡ βεβαιότητα ὅτι στὸ προσεχὲς ἢ ἀπώτερο μέλ-

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

λον δὰ προκύγουν νέα στοιχεῖα ποὺ δὰ συντελέσουν σὴν αὐξηση τῶν γνώσεων γύρω ἀπὸ τὸ ἀνικείμενο τῆς ἔρευνας. Κάθε ἀρχαιολογικὴ μελέτη δὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἐκλαμβάνεται ἀπλῶς ὡς καταγραφὴ ἑνὸς σταδίου μιᾶς ἔρευνας ἐν προόδῳ.

Εἰσαγωγὴ

ΘΕΩΡΩ ΣΚΟΠΙΜΟ νὰ προτάξω μιὰ Εἰσαγωγή, ἡ ὁποία νὰ ἐξηγεῖ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθήσα τόσο κατὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς μελέτης ὅσο καὶ κατὰ τὴν παράθεση τοῦ ὑλικοῦ καὶ τῶν συμπερασμάτων. Ἐλπίζω ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ ἔχει ὁ ἀναγνώστης τὴ δυνατότητα νὰ προσεγγίσει καὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴ μελέτη αὐτὴ εὐκολότερα καὶ ἀποδοτικότερα.

Ὅπως ἔχει ἤδη διευκρινιστεῖ στὸν Πρόλογο, τὸ θέμα τῆς μελέτης εἶχε ἀρχικὰ προσδιοριστεῖ ὡς «Τὸ φράγκικο παλάτι στὰ Προπύλαια» ἢ «Τὰ Προπύλαια κατὰ τὴ Φραγκοκρατία». Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὴ βιβλιογραφία, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀποτελοῦν στὸ σύνολό τους ἐπαναλήψεις ἢ παραλλαγές μιᾶς παράδοσης καὶ ὅχι ἀποτελέσματα ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἡ παράδοση αὐτὴ βασίστηκε: ἀφ' ἑνὸς στὴν προφορικὴ παράδοση ποῦ, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ Δεύτερο Μέρος, διατηροῦνταν ὡς τὰ χρόνια τοῦ Babin καὶ τοῦ Giraud καὶ θεωροῦσε τὰ ἐρεῖπια τῶν Προπυλαίων ὡς ἐρεῖπια ἐνὸς παλατιοῦ· ἀφ' ἑτέρου στὶς περιγραφὰς τῶν Martonι καὶ Κυριακοῦ Ἀγκωνίτη, καθὼς καὶ σὲ κάποια δημόσια ἔγγραφα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς καταλανικῆς καὶ φλωρεντινῆς κατοχῆς στὴν Ἀθήνα. Σ' αὐτὲς τὶς πηγές —ποὺ θὰ παρουσιαστοῦν ἀναλυτικὰ στὸ Δεύτερο Μέρος— οἱ ἀνασκαφὲς καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν Ἀκρόπολη μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ προστεθοῦν καὶ κάποιες σποραδικὲς παρατηρήσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐλάχιστες βοήθησαν στὴ σχετικὴ διαλεύκανση κάποιων στοιχείων, ἐνῶ κατὰ κανόνα συνετέλεσαν στὴν περαιτέρω σύγχυση. Ὁ Buchon, ὁ Γρηγορόβιος, ὁ Miller, ὁ Λάμπρος εἶναι μερικοὶ μόνο ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες ποὺ ἀναφέρονται μὲ κείμενά τους στὸ φράγκικο παλάτι στὰ Προπύλαια καὶ προσπαθοῦν νὰ τὸ περιγράψουν σὲ γενικὲς γραμμές.

Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Burnouf, ὁ ὁποῖος στὴ σημαντικὴ μελέτη του γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη σὲ διάφορες περιόδους, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1877, διαθέτει ἀρκετὲς σελίδες στὴν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τῆς δυτικῆς πρόσθιας καὶ τῶν Προπυλαίων κατὰ τὴν περίοδο τῶν Acciaiuoli (*L'Acropole d'Athènes* 67-90, πίν. 6). Ἡ νεότερη ὅμως ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς Ἀκρόπολης, ἀνατρέποντας τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν συμπερασμάτων τοῦ Burnouf.

Στὸν Ἰ. Τραυλὸ ὀφείλεται ἡ πρώτη σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσθιας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας, ἡ ὁποία σὲ γενικὲς γραμμὲς βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν πραγματικότητα (*Πολεοδομικὴ* εἰκ. 106). Τὸ σχέδιο ὅμως εἶναι ἓνα ἀπλὸ διάγραμμα, ἐνῶ τὸ κείμενο ποὺ παρατίθεται δὲν προσδέτει πολλὰ πράγματα στὶς ὥς τότε γνωστὲς γενικότητες. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Τραυλὸς εἶχε παρατηρήσει τὰ ἐμφανέστερα τουλάχιστον μεσαιωνικὰ ἵχνη στὰ Προπύλαια, καὶ εἶχε λάβει ὑπόψη του τὶς γνωστὲς ἀπεικονίσεις τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, σχεδιάζοντας νὰ ἀσχοληθεῖ κάποτε σὲ βάθος μὲ τὸ θέμα. Μὲ τὴ διορατικότητα ποὺ τὸν διέκρινε συνέλαβε ὀρθὰ μερικὲς βασικὲς ἀρχὲς ὀργάνωσης τοῦ συγκροτήματος τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσθιας κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Λατινοκρατίας στὴν Ἀθήνα, πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τὸ 1458.

Γίνεται λοιπὸν φανερὸ ὅτι, ὅταν ἀνέλαβα τὴ μελέτη γιὰ τὰ Προπύλαια καὶ τὴ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὴ Φραγκοκρατία, δὲν ὑπῆρχε βιβλιογραφία πού νὰ πραγματεύεται τὸ συγκεκριμένο θέμα σὲ βάθος, συγκεντρώνοντας, ἀναλύοντας καὶ συνθέτοντας τὰ στοιχεῖα πού ὑπῆρχαν στὴ διάθεση τῆς ἔρευνας ὡς ἐκείνη τὴ στιγμή. Ἀποφάσισα κατ' ἀρχὴν νὰ συγκεντρώσω τὶς πληροφορίες πού προέρχονταν ἀπὸ τὶς πρωτογενεῖς πηγές, δηλαδὴ τὰ ἴχνη πού διασώζονται ἀκόμη στὸ μνημεῖο καὶ τὴ δυτικὴ πρόσβαση, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ὀφείλονται στὴν ἀρχικὴ κλασικὴ κατασκευή. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία τους ὁ Τραυλὸς μὲ συμβούλευσε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, καὶ ἐγὼ κατάλαβα ἀπὸ τὰ πρῶτα θήματα τῆς μελέτης τὴν ἀνάγκη νὰ μελετήσω τὴ μορφή πού εἶχε τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς μου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, μέσω τῶν δευτερογενῶν πηγῶν, δηλαδὴ τῶν περιηγητῶν.

Τὰ μεταγενέστερα ὅμως ἴχνη πού ἐντόπισα ἦταν πολλὰ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἑρμηνείας τους δὲν ἦταν ἀπλό. Ἐγίνε φανερὸ ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες σημαντικὲς οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις, πού δὲν μπορούσαν νὰ ἀνιχνευθοῦν στὶς ἀπεικονίσεις τῆς Τουρκοκρατίας ἢ μὲ κάποιο τρόπο νὰ ἐνταχθοῦν στὸ δομικὸ σύστημα αὐτῶν τῶν κατασκευῶν. Προκειμένου νὰ ἑρμηνευθοῦν τὰ ἴχνη, ἔπρεπε νὰ διερευνηθοῦν τὰ συστήματα κατασκευῶν στὶς ὁποῖες ὀφείλονται καὶ νὰ βρεθεῖ ἡ χρονικὴ διαδοχὴ τους. Ἡ χρονικὴ κατάταξη τῶν ἰχνῶν ἔγινε εἴτε σὲ συνάρτηση μὲ τὰ τεχνικὰ ἢ μορφικὰ χαρακτηριστικά τους, εἴτε σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους πού κάνουν φανερὸ ποιὸ ἴχνος εἶναι προγενέστερο καὶ ποιὸ μεταγενέστερο, εἴτε, τέλος, σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἀπεικονίσεις τῆς Τουρκοκρατίας. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἡ λύση δόθηκε ἀπὸ στοιχεῖα (ἐκδόσεις ἀνασκαφῶν, σχέδια, φωτογραφίες κλπ.) πού προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ δραστηριότητα μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση, κατὰ τὸν 19ο καὶ τὸν 20ὸ αἰῶνα.

Οἱ νέες πληροφορίες πού προέκυγαν ἐπέτρεψαν συμπεράσματα πού ἀφοροῦσαν οἰκοδομικὲς φάσεις τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσβασης πρὶν καὶ μετὰ τὴ Φραγκοκρατία. Συνεπῶς τὸ ἴδιο τὸ ὑλικὸ πού προέκυπε ἀπὸ τὴν ἔρευνα ἐπέβαλλε τὴ διεύρυνση τοῦ θέματος, καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς ἔρευνας καὶ σὲ ἄλλες ἱστορικὲς περιόδους. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ ἡ ἀποκατάσταση τῆς λογικῆς σειρᾶς τῶν οἰκοδομικῶν ἐξελίξεων στὴ νευραλγικὴ περιοχὴ τῆς δυτικῆς πρόσβασης καὶ τῶν Προπυλαίων. Καὶ πράγματι εἶναι ἀδύνατο νὰ μελετήσῃ κανεὶς μιὰ φάση —εἴτε οἰκοδομικὴ, εἴτε ἱστορικὴ— χωρὶς νὰ ξέρει τί προηγήθηκε ἀπὸ αὐτὴν καὶ τί τὴν ἀκολούθησε.

Μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ μέρους τῶν πρωτότυπων συμπερασμάτων πού ἀφοροῦσε τὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσβασης ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ. ὡς τὶς ἡμέρες μας (βλ. παρακάτω σ. 3, 26) δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ περιοριστεῖ ὁ ὄγκος τῆς προκείμενης μελέτης. Μὲ τὴν ἀπόφαση νὰ μὴν ἐπιχειρηθεῖ, στὸ πλαίσιο τῆς μελέτης αὐτῆς, ἡ πραγμάτευση τῶν νέων στοιχείων —πού προκύπτουν συνεχῶς— γιὰ τὴν οἰκοδόμηση καὶ τὴ μορφή τοῦ κλασικοῦ κυρίου, καθὼς καὶ γιὰ οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις πού ἔγιναν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ὡς τὸ συμβατικὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος τὸ 267 μ.Χ., κατέστη δυνατόν νὰ περιοριστεῖ ἡ μελέτη στὸν Μεσαίωνα. Στὴ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ διευκρινίσω ὅτι ἡ ἐξαίρεση τῶν φάσεων πού προηγοῦνται τοῦ 267 μ.Χ. ἔγινε δυνατὴ χωρὶς νὰ βλαθεῖ ἡ δομὴ τῆς μελέτης· καὶ αὐτὸ διότι οἱ οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις πρὶν ἀπὸ τὸ 267 ὑπαγορεύθηκαν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀντίληψη τῆς Ἀκρόπολης ὡς ἀνοχύρωτου ἱεροῦ, ἐνῶ οἱ ἐπεμβάσεις μετὰ τὸ 267 πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα μὲ τὴ μεσαιωνικὴ πλέον ἀντίληψη τῆς Ἀκρόπολης ὡς ὄχυροῦ.

Κρίθηκε σκόπιμο τὰ στοιχεῖα τῆς μελέτης νὰ ὁμαδοποιηθοῦν μὲ τὴν ἑξῆς σειρά: 1) ἱστορικὰ στοιχεῖα, 2) μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν νεότερων ἐρευνητῶν, 3) ἐνδείξεις ἀπὸ τὸ μνημεῖο, 4) σύνδεση. Ἡ σειρά αὕτη προτιμήθηκε διότι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐπιτρέπει τὴ βαθμιαία προσέγγιση τοῦ θέματος· πρόκειται, κατὰ κάποιον τρόπο, γιὰ διαδοχικὲς στοιβάδες γνώσης τοῦ ἀντικειμένου, καθεμιά ἀπὸ τὲς ὁποῖες χρησιμοποιεῖ τὲς προηγούμενες γιὰ νὰ ὁδηγήσει στὴν πληρέστερη καὶ σφαιρικότερη γνώση τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἔρευνας. Στὴ συνέχεια θὰ προσπαθῶ νὰ ἐξηγήσω τί ἐννοῶ.

Τὸ Πρῶτο Μέρος ἔχει τίτλο «Ἱστορία τῶν Προπυλαίων». Περιγράφει τὴ μορφή τοῦ κτιρίου τοῦ Μνησικλῆ καὶ τῆς δυτικῆς πρόσβασης κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία, χωρὶς νὰ ὑπεισέρχεται σὲ προβλήματα ποὺ θέτουν ἢ ἐπιχειροῦν νὰ λύσουν τελευταῖες παρατηρήσεις μου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁρίζεται ὁ ἀρχικὸς δομικὸς πυρήνας γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁργανώθηκαν οἱ μεταγενέστερες κατασκευές. Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ὡς τὲς ἡμέρες μας. Σὲ κάθε περίπτωση, γίνεται προσπάθεια νὰ ἐντοπιστοῦν οἱ ἐπιπτώσεις τῶν ἱστορικῶν συμβάντων στὴν Ἀκρόπολη καὶ εἰδικότερα στὰ Προπύλαια. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁρίζεται ὁ χρονικὸς κἀνναθος στὸν ὁποῖο θὰ ἐνταχθοῦν τὰ στοιχεῖα τῶν ἐπόμενων μερῶν τῆς μελέτης, κυρίως τοῦ Δεύτερου καὶ τοῦ Τέταρτου Μέρους.

Τὸ Δεύτερο Μέρος ἔχει τίτλο «Οἱ μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν νεοτέρων ἐρευνητῶν». Στὸ μέρος αὐτὸ ἐπιχειρεῖται μιὰ ἐπισκόπηση τῶν δευτερογενῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τὸν ὄγμο Μεσαίωνα ὡς τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, ποὺ παρέχουν στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσβασης. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἀλλοδαπούς, οἱ ὁποῖοι γιὰ διάφορους λόγους καὶ ὑπὸ ποικίλες περιστάσεις βρέθηκαν στὴν Ἀθήνα καὶ ἄφησαν γραπτὲς μαρτυρίες ὑπὸ τύπον ἀλληλογραφίας, ἡμερολογίου, ἐπιστημονικῶν σημειώσεων, ἐντύπων, ἢ σχεδίων. Ἀπὸ τὲς μαρτυρίες αὐτὲς ἄλλες εἶναι δημοσιευμένες ἀπὸ τοὺς συντάκτες τους, ἄλλες δημοσιεύθηκαν ἀπὸ ἄλλους —μερικὲς φορὲς μετὰ τὸν θάνατο τῶν συντακτῶν τους— καὶ ἄλλες βρίσκονται σὲ δημόσιες ἢ ἰδιωτικὲς συλλογές. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ξένοι δηλώνονται μὲ τὸν συνοπτικὸ ὄρο «περιηγητές», μολονότι ἡ ιδιότητα μὲ τὴν ὁποία ὁ καθένας τους βρέθηκε στὴν Ἀθήνα καὶ συνδέθηκε μαζί της μπορεῖ νὰ κυμαίνεται ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου (ὅπως ὁ συντάκτης τῶν καταλανικῶν δημοσίων ἐγγράφων, βλ. στὸ Πρῶτο Μέρος, σ. 23) ὡς αὐτὴν τοῦ μηχανικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος (ὅπως ὁ Verneda, μηχανικὸς τῶν στρατευμάτων τοῦ Morosini, βλ. παρακάτω σ. 27, 54 κέ.).

Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς παρατίθενται μὲ τὴ χρονολογικὴ τους σειρά, πράγμα ποὺ σὲ ἐλάχιστες μόνο περιπτώσεις δὲν εἶναι ἐφικτό. Τὰ ξενόγλωσσα γραπτὰ κείμενα ἀποδίδονται στὰ νέα ἑλληνικὰ καὶ σχολιάζονται μὲ στόχο τὴν ἐπισήμανση στοιχείων ποὺ ἐνδιαφέρουν αὐτὴ τὴ μελέτη. Στὴν περίπτωση ποὺ διαδοχικὰ κείμενα δίνουν στοιχεῖα ποὺ ἔχουν ἤδη γίνει γνωστὰ κατὰ τὴν παράθεση καὶ τὸν σχολιασμὸ τῶν προηγούμενων κειμένων, ἐπισημαίνονται μόνο τὰ νέα στοιχεῖα. Μεγάλο μέρος τῶν πηγῶν αὐτῶν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στὴ μελέτη μου: «The Propylaea of the Athenian Acropolis since the Seventeenth Century, their Decay and Restoration», ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ *JdI* 102, 1987, 413-483, καὶ στὴν ὁποία γίνεται ἀναφορὰ πολλὲς φορὲς παρακάτω. Στὴν περίπτωση ὅμως ἐκείνη ἢ ἀναφορὰ σὲς πηγὲς γινόταν ἐπιλεκτικὰ, μὲ στόχο τὴν ἀποκατάσταση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσβασης ἀπὸ τὲς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ. ὡς

σήμερα. Στὸ Δεύτερο Μέρος τῆς προκείμενης μελέτης οἱ πηγές —ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐλάχιστα ἀνήκουν στὸν Μεσαίωνα— παρουσιάζονται καὶ σχολιάζονται ἀναλυτικά, οὕτως ὥστε νὰ ἐντοπιστοῦν τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα μὲ τεκμηριωμένους συλλογισμοὺς ἀποδίδονται σὶς μεσαιωνικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσβασης. Ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι χρήσιμη καὶ γιὰ ἕναν ἀκόμη λόγο: γιατί εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού συγκεντρώνονται καὶ παρουσιάζονται συστηματικὰ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὶς παλαιότερες φάσεις τῆς περιοχῆς αὐτῆς τῆς Ἀκρόπολης, στὸν οἰκοδομικὸ ἰσθμὸ τῆς ὁποίας οἱ ἀλλεπάλληλες ὀχυρώσεις ἐπέφεραν τόσο πολλὰς ἀλλαγές.

Στὴ μετάφραση τῶν περικοπῶν προσπάθησα νὰ μείνω ὅσο γίνεται πιστὸς στὸ ὕφος τοῦ πρωτοτύπου, διατηρώντας ἀκόμη καὶ τὶς ἀσάφειες πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν κατὰ λέξη μετάφραση. Κατέληξα σ' αὐτὴ τὴν ἐπιλογὴ μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι ἡ βελτίωση τῶν ἐκφράσεων δὲν μποροῦσε νὰ παρασύρει τὸν ἐρευνητὴ, πού δὲν καταφύγει σὶς μεταφράσεις πού ἀκολουθοῦν, σὲ λανθασμένα συμπεράσματα. Ὅρισμένες φορὲς θεώρησα ἀπαραίτητο νὰ κάνω κάποιες διευκρινίσεις μὲ τὴν προσθήκη λέξεων πού δὲν ὑπάρχουν στὴ συγκεκριμένη θέση στὸ κείμενο ἀλλὰ ἐξυπονοοῦνται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα· οἱ διευκρινίσεις καί, μερικὲς φορὲς, τὰ σχόλια τοῦ μεταφραστῆ βρίσκονται μέσα σὲ ἀγκύλες. Τὰ ἀποσιωπητικὰ ἀνάμεσα σὲ παρενθέσεις δηλώνουν ὅτι στὸ πρωτότυπο κείμενο παρεμβάλλονται φράσεις πού δὲν ἀφοροῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης.

Τὸ Τρίτο Μέρος ἔχει τίτλο «Ἐνδείξεις ἀπὸ τὸ μνημεῖο». Μνημεῖα μὲ συνεχή ζωὴ εἶναι οἱ μόνοι ἀδιάγευστοι μάρτυρες τῶν περιπετειῶν τους μέσα στὸν χρόνον. Τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης δὲν ξεφεύγουν φυσικὰ ἀπὸ αὐτὸν τὸν κανόνα. Εἰδικότερα τὰ Προπύλαια, τοποθετημένα στὴν πιὸ νευραλγική, ἀπὸ λειτουργικὴ ἄποψη, θέση τοῦ βράχου τῆς Ἀκρόπολης, μποροῦν νὰ παραλληλιστοῦν μὲ ἕνα παλίμνηστο, ἐπάνω στὸ ὁποῖο εἶναι δυνατόν νὰ ἀναγνωριστοῦν πολλὰ ἴχνη τῶν διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ μνημείου, οἱ ὁποῖες ἀνιχνεύονται στὸ Δεύτερο Μέρος μέσα ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν. Ἡ ὀργάνωση τοῦ ὕλικου τοῦ Τρίτου Μέρους σὲ κεφάλαια καὶ μικρότερες ἐνότητες γίνεται, ἀναπόφευκτα, μὲ ἄξονα ἀναφορᾶς τὸν τόπο. Ἐντοπίζονται δηλαδὴ τὰ ἴχνη πού διατηροῦνται σήμερα στὰ τμήματα τοῦ μνημείου καὶ πού δὲν ὀφείλονται στὴν ἀρχικὴ κατασκευή. Παράλληλα μὲ τὴν περιγραφὴ τῶν ἰχνῶν αὐτῶν γίνεται συχνὴ ἀναδρομὴ σὶς περιγραφὰς καὶ σὶς ἀπεικονίσεις τῶν περιηγητῶν πού ἐξετάστηκαν ἀναλυτικὰ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, οὕτως ὥστε ὁ συνδυασμὸς τῶν πληροφοριῶν νὰ ὀδηγήσει τὸν μελετητὴ στὴν περαιτέρω γνώση τῶν μεταγενέστερων φάσεων τοῦ κυρίου. Ἡ ἴδια μέθοδος ἐφαρμόζεται καὶ στὴ μελέτῃ τῆς περιοχῆς γύρω ἀπὸ τὰ Προπύλαια καὶ τοῦ συνόλου τῆς δυτικῆς πρόσβασης.

Τὸ Τέταρτο Μέρος τιτλοφορεῖται «Ἀποκατάσταση τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τῶν Προπυλαίων». Στὸ Δεύτερο καὶ στὸ Τρίτο Μέρος ἐκτίθενται οἱ ἐνδείξεις μὲ βάση τὶς ὁποῖες εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ μιὰ ἀποκατάσταση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τῶν Προπυλαίων μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ ἔκθεσις αὐτὴ δὲν περιορίζεται στὴν ἀπλὴ παράθεσις τῶν πληροφοριῶν, ἀλλὰ προχωρεῖ στὴν ἀναγνώριση τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν πού προάγουν τὸν συσχετισμὸ τῶν στοιχείων μεταξύ τους καὶ καταλήγει στὴν ἐρμηνεία τους. Τὰ συμπεράσματα πού διατυπώνονται στὸ Δεύτερο καὶ στὸ Τρίτο Μέρος ἀποδεικνύονται ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἐνδελεχὴ παρατήρηση τῶν στοιχείων —εἴτε πρόκειται γιὰ τὰ ἴχνη πού διατηροῦνται ἐπάνω στὸ μνημεῖο εἴτε γιὰ μαρτυρίες πού προέρχονται ἀπὸ ἄλλες πηγές— καὶ τὴν μεταξύ τους σύγκριση. Κατὰ κανόνα ὅμως δὲν ἀναφέρονται στὸ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

σύνολο τοῦ μνημείου. Στὸ Τέταρτο Μέρος γίνεται ἡ σύνδεση τῶν συμπερασμάτων αὐτῶν, μὲ βάση ἀναφορᾶς τὸν χρόνο, γιὰ νὰ διευκρινιστοῦν στὸ σύνολό τους οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ μνημείου καὶ νὰ ἀποδοθοῦν στὶς ἱστορικὲς περιόδους στὶς ὁποῖες ἀνήκουν. Σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ πέντε κεφάλαια τοῦ Τέταρτου Μέρους, τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν σὲ μιὰ ἱστορικὴ περίοδο, τὰ στοιχεῖα ἐκτίθενται μὲ βάση ἀναφορᾶς τὸν τόπο, δηλαδὴ τὰ τμήματα τῶν Προπυλαίων καὶ τὲς περιοχὲς τῆς ἄμεσης γειτονίας τους, καθὼς καὶ τῆς δυτικῆς πρόσβασης.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ἱστορία τῶν Προφυλαίων

I. Τὰ Προπύλαια κατὰ τὴν ἀρχαιότητα¹

Ἡ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ ἄρχισε τὸ 437 π.Χ. καὶ διακόπηκε τὸ 432 π.Χ. χωρὶς νὰ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ. Κύρια αἰτία γι' αὐτὸ ἦταν ἡ ἔναρξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἐπίσπευση καὶ μὴ ὀλοκλήρωση τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν στὰ Προπύλαια καὶ γενικότερα στὴν Ἀκρόπολη εἶχε ἤδη αποφασιστεῖ καὶ προγραμματιστεῖ². Ἀρχιτέκτονας τῶν Προπυλαίων ἦταν ὁ Μνησικλῆς³. Φαίνεται ὅτι οἱ οἰκοδομικὲς ἐργασίες στὰ Προπύλαια δὲν ξανάρχισαν ποτέ. Ἔτσι ὄχι μόνο τὸ κυριολογικὸ πρόγραμμα δὲν ὀλοκληρώθηκε ἀλλὰ καὶ τὰ τμήματα ποὺ πρόλαβαν νὰ οἰκοδομηθοῦν δὲν δέχτηκαν ποτὲ τὴν τελικὴ κατεργασία σὺς λεπτομέρειές τους. Αὐτὸ ὅμως δὲν στάθηκε ἐμπόδιο γιὰ τὸν θαυμασμὸ τόσο τῶν συγχρόνων τοῦ Μνησικλῆ ὅσο καὶ τῶν ἐπόμενων γενεῶν ποὺ γνώρισαν τὸ μνημεῖο ἀκέραιο ἢ τραυματισμένο καὶ ἀκρωτηριασμένο ἀπὸ τὶς περιπέτειές του.

Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ Προπύλαια παρέμειναν ἡμιτελῆ⁴ τὰ καθιστᾷ πολύτιμο τεκμήριο γιὰ τὴ μελέτη τῶν τελευταίων σταδίων κατεργασίας τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ μαρμάρου ἐπάνω στὸ ἤδη δομημένο κτίριο. Ἡ περιτένεια στοὺς τοίχους καὶ στὰ πατώματα, τὰ ἄπεργα σὺς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν ὀρθοστατῶν καὶ τῶν τοικοβατῶν, οἱ ἀγκῶνες σὺς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων, οἱ ἀποτομὲς σὺς ἀκμὲς τῶν λιθοπλίνθων, καθὼς καὶ οἱ ἀναμονὲς γιὰ κατασκευὲς ποὺ προγραμματίστηκαν ἀλλὰ δὲν πραγματοποιήθηκαν, μᾶς διδάσκουν πολλὰ γιὰ τὶς μεθόδους ποὺ ἀκολουθοῦσαν οἱ κορυφαῖοι τεχνίτες τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς προκειμένου νὰ οἰκοδομήσουν μὲ ἓνα ἰδανικὸ ὑλικό, τὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Ὅπωςδήποτε τὸ ἡμιτελὲς τῶν Προπυλαίων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διατήρηση ἐπάνω στὸ μνημεῖο κατασκευαστικῶν ἰδιομορφιῶν ποὺ δὲν ἀπαντῶνται σὲ ἄλλα κτίρια τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Οἱ ἰδιομορφίες αὐτὲς πρέπει νὰ ἐπισημανθοῦν καὶ νὰ διαχωριστοῦν ἀπὸ τὰ ἴχνη μεταγενέστερων κατασκευῶν, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἔχουν διατηρηθεῖ ἐπάνω στὸ μνημεῖο καὶ τὰ ὁποῖα κυρίως ἐνδιαφέρουν τὴ μελέτη αὐτή.

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἐπιχειρεῖται μιὰ περιγραφὴ τοῦ κυρίου ὅπως ἦταν μετὰ τὴ διακοπὴ τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀποδειχθεῖ ὀριστική. Γιὰ τὴν περιγραφὴ αὐτὴ ἔγινε μιὰ σύνδεση τῶν συμπερασμάτων ποὺ ἐπικράτησαν στὴ μέχρι στιγμῆς ἔρευνα γιὰ τὰ Προπύλαια. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ἔρευνα ἔχει ἀποδώσει πολλὰ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν πληρέστερη γνώση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου. Τὰ συμπεράσματα τῆς συνθετικῆς αὐτῆς ἐργασίας συνογίζονται στὰ τέσσερα σχέδια ἀναπαράστασης τοῦ κλασσικοῦ κυρίου (σχ. 1-4)⁵. Οἱ ἀπόψεις γιὰ τὴ μορφή ποὺ δὲν εἶχαν τὰ Προπύλαια ἂν εἶχαν ὀλοκληρωθεῖ μέχρι σήμερα εἶναι ἀντικρουόμενες, δὲν κρίνεται ὅμως σκόπιμο νὰ ἀναπτυχθοῦν ἐδῶ. Θὰ ἐπισημανθοῦν ἀπλῶς κατὰ τὴν περιγραφὴ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ κυρίου, τὰ ὁποῖα ὀφείλονται στὴν πρόβλεψη κατασκευῶν ποὺ δὲν ἔγιναν ποτέ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δὲν διαχωριστοῦν ἀπὸ ἄλλα χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀποτελοῦν ἴχνη μεταγενέστερων κατασκευῶν.

Τὰ Προπύλαια τοῦ Μνησικλῆ, στὴ μορφή ποὺ πρόλαβαν νὰ πάρουν, ἀποτελοῦνται ἀπὸ τρία μέρη: τὰ κυρίως Προπύλαια, ποὺ δὲν ἀποκαλοῦνται στὸ ἑξῆς «κεντρικὸ κτίριο

τῶν Προπυλαίων», μιὰ αἵθουσα μὲ προστώ ΒΔ. τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, ποὺ δὲ ὀνομάζεται συμβατικά «βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων», καὶ μιὰ στοὰ ΝΔ. τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, ποὺ δὲ λέγεται «νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων». Ἀνάμεσα στὴ δυτικὴ κιονοστοιχία τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου καὶ στὶς κιονοστοιχίες τῶν πτερύγων ὑπάρχουν δύο μικροὶ κῶροι ποὺ δὲ ὀνομάζονται συμβατικά «βόρεια» καὶ «νότια κόγχη» ἀντίστοιχα.

Ἐδῶ δὲ πρέπει νὰ σημειωθοῦν καὶ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δυτικῆς πρόσβασης τῶν Προπυλαίων, ὅπως εἶχε πλέον διαμορφωθεῖ στὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Στὴ δεκαετία ποὺ ἀκολούθησε τὴ διακοπὴ τῆς κατασκευῆς τῶν Προπυλαίων στὰ 432 π.Χ., χτίστηκε ὁ μικρὸς ἰωνικὸς ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης στὰ δυτικὰ τῆς νότιας πτέρυγας⁶. Τὸ ὑψηλὸ πόδιο τοῦ ναοῦ κατασκευάστηκε ἐπάνω καὶ γύρω ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ πύργον —πού, ἀμέσως πρὶν, χρησίμευε ὡς πόδιο τοῦ προγενέστερου ναοῦ—, ὁ ὁποῖος ἐπενδύθηκε μὲ ἰσόδομη τοικοποιία ἀπὸ πωρόλιθο⁷.

Ἡ ἀνάβαση στὰ Προπύλαια γινόταν μὲ ἓνα βαθμιδωτὸ κεκλιμένον δάπεδο, τὸ πλάτος τοῦ ὁποῖου περιοριζόταν ἀνάμεσα στὶς δύο πτέρυγες τῶν Προπυλαίων. Γιὰ τὴ στήριξη αὐτῆς τῆς ἀναβάθρας, ἡ ὁποία ἐπεκτεινόταν πρὸς Δ. μέχρι νὰ συναντήσῃ τὴ νότια ἀπόληξη τῆς ὁδοῦ τῶν Παναθηναίων, κατασκευάστηκε, κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς της, ἓνας τοῖχος μὲ κεκλιμένες στρώσεις πωρολίδων. Στὰ δυτικὰ τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ ἀρκετὰ μέτρα χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδό της κατασκευάστηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ ἓνα ὀρθογωνικὸ σὲ κάτοψη ἀνάλημμα, ποὺ ὀριζόταν πρὸς Β. καὶ πρὸς Δ. ἀπὸ δύο πώρινους ἀναλημματικοὺς τοίχους χτισμένους κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα⁸. Τὸ ἀνάλημμα αὐτὸ στὸ ἐξῆς δὲ ἀναφέρεται συμβατικά ὡς Μνησικλείον ἀνάλημμα.

Τὰ Προπύλαια τοῦ Μνησικλῆ

Τὸ κεντρικὸ κτίριο

Ἡ εἴσοδος στὴν Ἀκρόπολη γίνεται ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριο, ἓνα ἐπίμυκτες ὀρθογωνικὸ κτίσμα μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., δηλαδὴ παράλληλον πρὸς τὸν Παρθενώνα. Οἱ κύριες ὁδοὶ τοῦ θρίσκονταί στὶς στενὲς πλευρὲς του, πρὸς Ἀ. καὶ Δ., καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο ὅμοια ἐξάστυλα προστῶα δωρικοῦ ρυθμοῦ μὲ ἀέτωμα. Τὸ μεσαῖο μετακίονιο εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κατὰ τὸ ἄθροισμα τοῦ πλάτους μιᾶς μετόπης καὶ μιᾶς τριγλύφου, ἀφίνοντας ἄνοιγμα ἀρκετὸ γιὰ τὴ δίοδο ἐνὸς κεκλιμένου δαπέδου ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἀνάβαση τῶν ζώων τῆς ἱερῆς πομπῆς τῶν Παναθηναίων. Στούς κίονες καὶ στὴν ἀνωδομὴ ἔχει ἐφαρμοστεῖ τὸ ἴδιο σύστημα ἀποκλίσεων, μειώσεων καὶ καμπυλώσεων ποὺ εἶχε ἤδη τελειοποιηθεῖ στὸν Παρθενώνα. Οἱ στυλοβάτες ὅμως εἶναι ὀριζόντιοι, ὅπως δὲποτε ἐξαιτίας τῆς κεντρικῆς διάβασης ποὺ διέκοπτε τὸν στυλοβάτη στὴ μέση. Ἡ διακοπὴ αὐτὴ, μήκους 3.76 μ., καθὼς καὶ ἡ συνέχιση τοῦ στυλοβάτη στὶς πλάγιες πτέρυγες, δὲ ἔκαναν τὴν ὑπαρξὴ καμπυλότητος στὴν κρηπίδα στοιχεῖο σύγχυσης μᾶλλον παρὰ διασάφησης τῶν μορφῶν.

Ἡ εἴσοδος στὴν Ἀκρόπολη γινόταν ἀπὸ πέντε θύρες ποὺ ἀνοίγονταν σὲ ἓναν τοῖχον παράλληλον πρὸς τὶς δωρικὲς κιονοστοιχίες, τὸν θυραῖον τοῖχον τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων, ὁ ὁποῖος τὸ διαιροῦσε σὲ δύο ἄνισα μέρη. Τὸ δυτικὸ ἦταν περίπου τριπλά-

σιο σὲ βάθος ἀπὸ τὸ ἀνατολικό, καὶ ἡ ὀροφή του ὑποβασταζόταν ἀπὸ τρία ζεύγη ἰωνικῶν κιόνων, διατεταγμένων στὶς δύο πλευρὲς τοῦ κεκλιμένου δαπέδου ποὺ διέσχιζε τὸ κίριο κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονά του, ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά.

Ἡ θέση τοῦ κτιρίου σὲ μιὰ περιοχὴ ὅπου ὁ βράχος ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερα μεγάλην κλίση ὁδήγησε σὲ ὀρισμένες πρωτότυπες λύσεις, ποὺ ἀποτελοῦν βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Προπυλαίων. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς εἶναι κατὰ 1.3 μ. ὑψηλότερη ἀπὸ αὐτὴν τῆς δυτικῆς στοᾶς. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν δύο χώρων γίνεται μὲ μιὰ μεγάλη κεντρικὴ πόρτα καὶ μὲ δύο ζεύγη θυρῶν διαφορετικοῦ μεγέθους, συμμετρικὰ ὡς πρὸς αὐτὴν διατεταγμένα. Ἡ διαφορὰ στάθμης τῶν δαπέδων τῶν στοῶν ἔκανε ἀπαραίτητη τὴν κατασκευή, κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ θυραίου τοίχου, πέντε βαθμίδων ποὺ διακόπτονται ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ μεγάλο κεντρικὸ ἄνοιγμα γιὰ νὰ ἐπιτρέψουν τὴ δίοδο τοῦ κεκλιμένου δαπέδου τῆς κεντρικῆς διάβασης τῶν Προπυλαίων. Οἱ ὀρθοστάτες τῶν τοίκων τῆς δυτικῆς στοᾶς ἢ αἰδουσας ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ ἐλευσινιακὸ λίθον καὶ μπροστὰ τοὺς εἶχαν τοποθετηθεῖ ἔδρανα, ἀπὸ τὸν ἴδιον ἐπίσης λίθον. Μὲ τὸν σκοτεινὸ χρωματικὸ τόνο τοὺς, οἱ ὀρθοστάτες αὐτοὶ —ποὺ βρίσκονται σὲ στάθμη χαμηλότερη ἀπὸ τοὺς τοικοβάτες τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς— φαίνονται νὰ «βυθίζονται», ἀφήνοντας νὰ τονιστεῖ ἡ ἐνότητα τῶν λευκῶν τμημάτων τῶν τοίκων, καθὼς ἐκτείνονται ἐπάνω ἀπὸ μιὰ ὀριζόντια γραμμὴ ποὺ εἶναι συνεχὴς στὴ δυτικὴ αἰδουσα καὶ στὴν ἀνατολικὴ στοᾶ.

Ἡ κιονοστοιχία τῆς δυτικῆς πρόσοψης ἐδράζεται σὲ μιὰ κρηπίδα μὲ τέσσερις βαθμίδες· στὴν ἀνατολικὴ ὅμως στοᾶ ἡ κρηπίδα ἔχει οὐσιαστικὰ καταργηθεῖ, ἀφοῦ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοικοβάτη, ποὺ ἡ προέκτασή της κανονικὰ θὰ ἀποτελοῦσε τὸν στυλοβάτη, στὴ ΝΑ. γωνία βρίσκεται στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὸν βράχον. Γιὰ αἰσθητικούς λόγους, δηλαδὴ γιὰ νὰ ὑπερυψωθοῦν κάπως οἱ κίονες πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου, κατασκευάστηκε ἕνας μεμονωμένος στυλοβάτης σὲ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου ποὺ διακόπτεται, ὅπως καὶ ὁ στυλοβάτης τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας, στὸ μεσαῖο μετακίονιο. Ἡ ὑπερύψωση γίνεται σὲ βάρος τοῦ ὕψους τῶν κιόνων, ποὺ εἶναι χαμηλότεροι ἀπὸ τοὺς κίονες τῆς δυτικῆς πρόσοψης κατὰ 0.271 μ.

Οἱ μαρμάρινες ὀροφές τῶν δύο στοῶν τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου προκαλοῦσαν πάντα τὸν θαυμασμὸ τῶν ἐπισκεπτῶν τόσο στὴν ἀρχαιότητα ὅσο καὶ στοὺς νεότερους χρόνους. Οἱ δοκοὶ ποὺ στήριζαν τὰ φανώματα παρέμειναν μοναδικές γιὰ τὸ μέγεθός τους ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Στὴν ἀνατολικὴ στοᾶ οἱ δοκοὶ στηρίζονταν στὸν θυραῖον τοῖχον καὶ στὸν θριγκὸ τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας. Οἱ μεγάλες ὅμως διαστάσεις τῆς δυτικῆς στοᾶς ἐπέβαλλαν ἐνδιάμεσα στηρίγματα γιὰ τὶς δοκοὺς ποὺ ὑποστήριζαν τὰ φανώματα. Τὰ στηρίγματα αὐτὰ ἦσαν δοκοὶ μὲ διαμόρφωση τριμερῶν ἐπιστυλίων, διατεταγμένες σὲ δύο σειρὲς μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., οἱ ὁποῖες μὲ τὴ σειρά τους ὑποβαστάζονταν ἐνδιάμεσα ἀπὸ τρεῖς ἰωνικούς κίονες ἢ καθεμίᾳ, διατεταγμένους συμμετρικὰ στὶς δύο πλευρὲς τῆς κεντρικῆς διάβασης. Ἡ χρῆσις ἰωνικῶν κιόνων στὸ ἐσωτερικὸ κτιρίων δωρικοῦ ρυθμοῦ εἶχε ἤδη ἐφαρμοστεῖ στὸν ὀπισθόδομον τοῦ Παρθενώνα, διότι οἱ ραδινὲς ἀναλογίες τοὺς ἐπέτρεπαν τὴ στήριξη τῶν ὑψηλῶν ὀροφῶν μὲ τὴν ἐλάχιστη ἀπώλεια χώρου⁹. Ἰωνικοὶ ἡμικίονες εἶχαν χρησιμοποιοθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηλαίου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος στὶς Βάσσεις τῆς Ἀρκαδίας¹⁰. Στὰ Προπύλαια ὅμως ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὁ ἐπισκέπτης μποροῦσε νὰ δεῖ καὶ τοὺς δύο ρυθμοὺς ταυτόχρονα, σὲ ἄμεση παράθεση, ἐναρμονισμένους στὸ ἴδιον κίριο. Γιὰ νὰ γίνει αὐτὸ κατορθωτό, ἔπρεπε νὰ λυθοῦν λεπτά

προβλήματα συναρμογής τῶν μορφῶν σὲ πολλές θέσεις, ὅπως π.χ. στὸν θριγκὸ τῆς δυτικῆς πρόσοψης, ὁ ὁποῖος ἦταν δωρικός ἐξωτερικά καὶ ἰωνικός ἐσωτερικά.

Ἡ τόλμη ὅμως τοῦ Μνησικλῆ δὲν σταμάτησε ἐδῶ: στὴ σύζευξη τοῦ ἰωνικοῦ καὶ τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ πρόσθεσε τὸν μικρὸ δωρικὸ ρυθμὸ τῶν πλαγίων περὺγων, ποὺ γίνεται ἀνυληπτὸς ταυτόχρονα ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες τῶν Προπυλαίων. Γιὰ νὰ τονιστεῖ ἡ κυριακὴ ἐνότητα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου μὲ τὶς πτέρυγες, συνέχισε τὴν ὑψηλὴ κρηπίδα —ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὸν μεγάλου δωρικὸ ρυθμὸ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου— καὶ κάτω ἀπὸ τὶς κιονοστοιχίες τῶν περὺγων. Γιὰ νὰ μειώσει τὴν ἐντύπωση τῆς δυσαναλογίας τῆς ὑψηλῆς κρηπίδας κάτω ἀπὸ τὸν μικρὸ δωρικὸ ρυθμὸ, διαίρεσε τὸ ὕψος ὅλης τῆς κρηπίδας σὲ τέσσερις βαθμίδες καὶ κατασκεύασε ἀπὸ ἐλευσινιακὸ λίθου τὰ τμήματα τῆς κατώτερης βαθμίδας ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ τὶς πτέρυγες. Στὰ δυτικὰ ἄκρα τοῦ τῆς κρηπίδας καταλήγει σὲ δύο συμμετρικοὺς τοίχους μὲ ζητάμορφη κάτοψη, οἱ ὁποῖοι ἐπιστέφονται μὲ δωρικὸ κυμάτιο. Οἱ δυτικὲς κεραῖες τῶν τοίχων αὐτῶν χρησιμοποιήθηκαν, μετὰ τὴ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν ἀνέγερσης τῶν Προπυλαίων, ὡς βάσεις γιὰ δύο ἀναθηματικὰ ἀγάλματα ἵππων.

Ἡ διαφορὰ στάθμης τῶν δαπέδων στὰ δύο τμήματα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων ἔχει ἀκόμη ὡς ἀποτέλεσμα ὀρισμένες ἰδιορρυθμίες στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος: ἡ στέγη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς εἶναι ὑπερυψωμένη καὶ οἱ θριγκοὶ τῶν δύο δωρικῶν προσόψεων δὲν συναντῶνται σὲ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ κυρίου. Ὁ θριγκὸς τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης γυρίζει στὰ πλάγια καὶ φθάνει ὡς τὸν θυραῖο τοῖχο, ὁ ὁποῖος ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὴ στέγη τῆς δυτικῆς στοᾶς καταλήγοντας σὲ ἀέτωμα. Ὁ θριγκὸς τῆς δυτικῆς πρόσοψης γυρίζει στοὺς πλάγιους τοίχους καὶ σταματᾷ πάνω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς δύο πτέρυγες τῶν Προπυλαίων. Δὲν δὲ ἐπιμείνουμε περισσότερο στὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῶν Προπυλαίων. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἀναφερθοῦν οἱ προεξοχές ποὺ κατασκευάστηκαν σὲ ἐξωτερικὲς πλευρὲς τῶν πλαγίων τοίχων πρὸς τὰ δυτικὰ τῶν παραστάδων ποὺ διαμορφώνονται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο καθενὸς ἀπὸ τοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ πολὺ κοντὰ σ' αὐτές. Οἱ προεξοχές αὐτὲς προορίζονταν νὰ χρησιμεύσουν ὡς παρασάδες τῶν ἀνοιγμάτων δύο χώρων ποὺ ποτὲ δὲν χτίστηκαν. Οἱ μεγάλες δοκοθήκες, ποὺ φαίνονται καὶ σήμερα λαξευμένες περὶ-που στὸ μέσο τοῦ 18ου δόμου σὲ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, προορίζονταν γιὰ τὶς κορυφαῖες δοκοὺς τῶν ξύλινων στεγῶν τῶν χώρων αὐτῶν. Οἱ κῶροι αὐτοὶ δὲ καταλάμβαναν τὶς περιοχές ποὺ ἐκτείνονται πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν. τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, καὶ δὲ ὀνομάζονται ἐδῶ συμβατικά ΒΑ. καὶ ΝΑ. πτέρυγα.

Ἡ βόρεια πτέρυγα

Πρὸς Ἀ. τῆς παραστάδας τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ πολὺ κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς, καταλήγει ἓνας τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β., ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀποτελέσει τὸν κοινὸ τοῖχο τῆς ΒΑ. καὶ τῆς βόρειας πτέρυγας. Ἡ τελευταία βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ τοίχου καὶ εἶναι ἓνα ὀρθογωνικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ ὀρθογωνικὴ αἵδουσα, γνωστὴ σήμερα ὡς Πινακοθήκη, στὴ νότια πλευρὰ τῆς ὁποίας προτάσσεται μιὰ στοὰ δωρικοῦ ρυθμοῦ μὲ τρεῖς κίονες. Ὁ ρυθμὸς τῆς δωρικῆς αὐτῆς στοᾶς εἶναι μικρότερος σὲ κλίμακα ἀπὸ τὸν ρυθμὸ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Οἱ κίονες ἔχουν ὕψος 5.857-5.846 μ. καὶ εἶναι ἐν παραστάσι.

Ἡ ἀνατολικὴ παραστάδα διαμορφώνει τὸ δυτικὸ ἄκρο ἐνὸς μικροῦ τοίχου ποὺ προέχει κάθετα ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς πτέρυγας, ἐνῶ ἡ δυτικὴ διαμορφώνει τὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Στὸν τοῖχο ποὺ διαχωρίζει τὴν Πινακοθήκην ἀπὸ τὴ στοὰ ἀνοίγεται μιὰ πόρτα, τοποθετημένη ἔκκεντρα πρὸς τὰ ἀνατολικά, τὴν ὁποία πλαισιώνουν δύο παράθυρα τοποθετημένα ἀσύμμετρα καὶ ὡς πρὸς τὴν πόρτα καὶ ὡς πρὸς τὰ ἄκρα τοῦ τοίχου. Οἱ παραστάτες τῆς πόρτας καὶ τὸ κατώφλι ἀπὸ ἐλευσινιακὸ λίθο διατηροῦν ἵκνη ποὺ δείχνουν ὅτι τὸ θύρωμα ἦταν μᾶλλον ξύλινο. Τὰ παράθυρα πλαισιώνονται μὲ δωρικὲς παραστάδες, ἐνῶ στὸ ὕψος τῆς βάσης τους ὑπάρχει μιὰ προέχουσα ταινία ἀπὸ ἐλευσινιακὸ λίθο ποὺ διατρέχει καὶ τὶς δύο ὄψεις τοῦ θυραίου τοίχου. Ἡ ταινία αὕτη περιτρέχει στὸ ἴδιο ὕψος καὶ τὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τῆς Πινακοθήκης.

Φαίνεται ὅτι ἡ ἀσύμμετρία τῶν ἀνοιγμάτων στὸν θυραῖο τοῖχο ὑπαγορεύθηκε κυρίως ἀπὸ τὴ λειτουργία γιὰ τὴν ὁποία προοριζόταν ἡ Πινακοθήκη: ἡ ἔκκεντρη διάταξη τῆς πόρτας εἶναι τυπικὸ χαρακτηριστικὸ σὲ αἶθουσες μὲ ἀνάκλιντρα διατεταγμένα κατὰ μῆκος τῶν τοίχων· ἀνάλογες αἰθουσες ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλὰ ἀρχαῖα ἱερά, καὶ χρησίμευαν ὡς ἐστιατόρια¹¹. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ ἡ Πινακοθήκη προοριζόταν γιὰ τὰ ἱερὰ γεύματα ποὺ ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ τυπικοῦ τῶν λατρειῶν ποὺ τελοῦνταν στὴν Ἀκρόπολη¹². Τὴ βόρεια πτέρυγα κάλυπτε μιὰ τρίρριχτη στέγη¹³. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τῆς στοᾶς ὑπῆρχαν ἔδρανα, πιθανότατα ἀπὸ ἐλευσινιακὸ λίθο, ἀνάλογα μὲ αὐτὰ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου.

Ἡ νότια πτέρυγα

Ἡ νότια πτέρυγα ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ μιὰ στοὰ ποὺ κλείνεται ἀπὸ τὰ ἀνατολικά μὲ ἓναν τοῖχο, ἀντίστοιχο μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς νότιας πτέρυγας, καὶ ἀπὸ τὰ νότια μὲ ἓναν ἄλλον ποὺ καταλήγει στὰ δυτικὰ σὲ μιὰ δωρικὴ παραστάδα. Ἡ κιονοστοιχία καὶ οἱ ἀντίστοιχες παραστάδες εἶναι συμμετρικὲς ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου μὲ αὐτὲς τῆς βόρειας πτέρυγας. Ἡ δυτικὴ παραστάδα ὅμως δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ τοῖχο ἀλλὰ σὲ ἓναν πεσοδὸ μὲ μιὰ παρόμοια παραστάδα στὴ νότια ὄψη του. Τὸ βάθος τῆς στοᾶς τῆς νότιας πτέρυγας εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ βάθος τῆς στοᾶς τῆς βόρειας. Τὸ μῆκος τῆς ὅμως εἶναι μικρότερο: ἡ παραστάδα τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ νότιου τοίχου βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸν τελευταῖο πρὸς Δ. κίονα καὶ συνδέεται μαζί του μὲ ἓναν ιδιόρρυθμο θριγκὸ, στηριγμένο ἐνδιάμεσα ἀπὸ ἓναν πεσοδὸ μὲ ἐπίκρανο ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τῶν παραστάδων. Κατὰ μῆκος τῆς βάσης τῶν τοίχων ὑπῆρχαν καὶ ἐδῶ ἔδρανα, πιθανότατα ἀπὸ ἐλευσινιακὸ λίθο, ἀνάλογα μὲ αὐτὰ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας.

Ἔρευνες καὶ βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς

Ἡ ἀπουσία γλυπτικοῦ διακόσμου στὰ Προπύλαια εἶχε ὡς συνέπεια τὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ μνημείου νὰ μελετηθοῦν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ ἀρχιτέκτονες. Ἡ πρώτη ἀπόπειρα συνολικῆς δημοσίευσής του ἀπὸ τὸν Γερμανὸ ἀρχιτέκτονα Richard Bohn (*Die Propyläen*) ἔχει παραμείνει μέχρι σιγμῆς καὶ ἡ μοναδική. Τὸ ἀξιολογότατο αὐτὸ βιβλίον, μολονότι δὲν εἶναι ἄμοιρο σφαλμάτων ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀκρίβεια τῆς ἀποτύ-

πωσης και την έρμηνεία, παραμένει βασικός πόλος αναφοράς των μελετητών, γιατί περιλαμβάνει σχέδια όλων των αρχιτεκτονικών στοιχείων του μνημείου. Έκτος αυτού, είναι πολύτιμο και για την ανά χειρας μελέτη, γιατί περιλαμβάνει και σχέδια της περιοχής προς 'Α. και προς Δ. των Προπυλαίων, όπου απεικονίζονται οικοδομικά στοιχεία θυζαντινὰ ἢ τῆς Τουρκοκρατίας, τὰ ὁποῖα, σὲ διάστημα μικρότερο ἀπὸ μιὰ δεκαετία μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου, τὰ ἐξάλειψε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Καθβαδία. Έκτος ἀπὸ τὴν ἱκανοποιητική, γιὰ τὴν ἐποχὴ του, κάλυψη τοῦ ἀντικειμένου του, τὸ βιβλίο τοῦ Bohn ἔδωσε τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴ δημοσίευση ἀξιόλογων μελετῶν ἄλλων σπουδαίων ἀρχιτεκτόνων τῆς ἐποχῆς: τοῦ Dörpfeld καὶ τοῦ Dinsmoor. Ὁ πρῶτος, σὲ δύο ἄρθρα ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸ ἴδιο τεῦχος¹⁴, διατύπωσε γιὰ πρώτη φορὰ τεκμηριωμένες ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σύλληψη τῆς σύνθεσης τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὸν Μνησικλῆ, καὶ ἀποκατέστησε τὴ μορφή τῆς ἀνωδομῆς τῆς νότιας πτέρυγας, τὴν ὁποία ὁ Bohn εἶχε ἀναπαραστήσει λανθασμένα. Ὁ δεύτερος, σὲ ἓνα εὐφυέστατο μελέτημα¹⁵, ἀποκατέστησε τὴ μορφή τῶν ἀειωμάτων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς κεκλιμένης ἐπίστευης τοῦ νότιου τοῖχου τῆς νότιας πτέρυγας.

Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἀσυμμετρίας τῆς στοᾶς καὶ τοῦ θυραίου τοῖχου τῆς Πινακοθήκης δημοσιεύθηκε μιὰ σειρὰ μελετῶν. Μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει τρεῖς ἐρμηνευτικὲς τάσεις: ἐρμηνεία ἀπὸ αἰσθητικὴ ἄποψη, ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Elderkin¹⁶, ἐρμηνεία ποὺ ἀποδίδει τὴν ἀσυμμετρίαν σὲ ἀλλαγὲς στὸν σχεδιασμὸ τοῦ κυρίου κατὰ τὴν κατασκευὴ του, διατυπωμένη ἀπὸ τοὺς Franco καὶ Dinsmoor, Jr.¹⁷, ἐρμηνεία ἀπὸ λειτουργικὴ ἄποψη, διατυπωμένη κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὸν Τραυλὸ καὶ ἐπεξεργασμένη ἀπὸ τὸν Helström¹⁸. Τὴν τελευταία ἐρμηνεία θεωρῶ πειστικότερη, γι' αὐτὸ καὶ ἡ κάτοψη τῆς Πινακοθήκης ἔχει σχεδιαστεῖ σύμφωνα μὲ αὐτή.

Τὸ οἰκοδόμημα ποὺ κατεῖχε παλαιότερα τὴ θέση τῶν κλασικῶν Προπυλαίων, τὸ λεγόμενο Παλαιὸ Πρόπυλο, ὑπῆρξε ἐπίσης ἀντικείμενο ἀρκετῶν μελετῶν. Μποροῦμε καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ νὰ διακρίνουμε δύο τάσεις: ἡ μία κλίνει στὴν ἐκδοχὴ ἐνὸς στενοῦ δικιονίου ἐν παραστάσι προπύλου, ἄποψη ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Weller¹⁹, καὶ ἡ ἄλλη στὴν ἐκδοχὴ ἐνὸς τετρακιονίου ἐν παραστάσι δωρικοῦ προπύλου μὲ ἰωνικοὺς κίονες στὸ ἐσωτερικὸ γιὰ τὴ στήριξη τῆς στέγης, ἓνα πρότυπο δηλαδὴ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων τοῦ Μνησικλῆ. Ἡ ἄποψη αὐτὴ στηρίχθηκε σὲ παρατήρηση τοῦ Dinsmoor, διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Stevens²⁰ καὶ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τοὺς Bundgaard²¹ καὶ Dinsmoor Jr.²²

Στις προηγούμενες παραγράφους ἐπισημάνθηκαν οἱ σημαντικότερες μελέτες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ κυριολογικὰ καὶ κατασκευαστικὰ προβλήματα τῶν κλασικῶν Προπυλαίων, γιὰ τὰ ἀνὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνδιαφέρει νὰ ἔχει κανεὶς ὑπόψη τοῦ προκειμένου νὰ κατανοήσει τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ κυρίου καὶ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνει τὰ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα ποὺ ὀφείλονται σὲ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις. Τὰ κλασικὰ Προπύλαια ἔχουν ἀπασχολήσει τοὺς μελετητὲς μὲ πολλοὺς τρόπους, δὲν θεωρῶ ὅμως σκόπιμο νὰ γίνῃ ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ σὲ καθένα ἀπὸ τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα. Θὰ περιορισθῶ λοιπὸν νὰ ἀναφέρω ἐδῶ τὰ παρακάτω: ἡ ὥς τὸ 1971 βασικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὰ Προπύλαια κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι συγκεντρωμένη στὸ Travlos, *Athens* 483, ἐνῶ στὶς σ. 54-55 παρατίθεται ἡ ὥς τὸ 1971 βιβλιογραφία γιὰ τὴν Ἀκρόπολιν. Ἡ νεότερη ὥς τὸ 1985 βιβλιογραφία γιὰ τὴν Ἀκρόπολιν καὶ τὰ μνημεῖα τῆς εἶναι συγκεντρωμένη ἐπίσης ἀπὸ τὸν Τραυλὸ (*Attika* 26-31). Βλ. ἀκόμη Gruben, *Tempel* 178-188. Ἐπίσης βλ. Wesen-

berg, *Die Propyläen* 29-30. Ἡ πιὸ πρόσφατα δημοσιευμένη παράθεσις βιβλιογραφίας γιὰ τὰ Προπύλαια ὀφείλεται στὸν De Waele, *The Project of Mnesicles* xiii-xviii. Στις συλλογές αὐτὲς βιβλιογραφίας δὲν συμπεριλαμβάνονται οἱ πιὸ πρόσφατες μελέτες Tανούλας, *Structural Relations* καὶ Τανούλας, *Μελέτη Προπυλαίων*.

Τὰ Προπύλαια ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος

Τὰ Προπύλαια δὲν ὑπέστησαν σημαντικὲς μετατροπὲς ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Δὲν ἀποκλείεται ὥστόσο ἡ παλιότερη ἐπέμβασις στὰ Προπύλαια νὰ εἶναι οἱ ἀποκαταστάσεις φθορῶν στὴν ἀνωδομή τοῦ κυρίου (κυρίως τῆς βόρειας πτέρυγας) μὲ τεμάχια μαρμάρου ποὺ ἔχουν τοποθετηθεῖ σὲ εἰδικὰ κατεργασμένες θῆκες ἐπάνω στὸ μνημεῖο. Ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότητα τῆς ἐργασίας δείχνει ὅτι ἔγιναν λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ μνημείου καὶ μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς ἀποκαταστάσεις φθορῶν ἀπὸ τὸν σεισμό τοῦ 426 π.Χ.²³ Μετὰ τὴ διακοπὴ τῆς ἀνέγερσης τῶν Προπυλαίων, κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, στὶς κορυφὲς τῶν τοίχων ποὺ διαμορφώνουν τὰ δυτικὰ ἄκρα τῆς κρηπίδας καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς πλάγιες πτέρυγες, τοποθετήθηκαν δύο ὀρειχάλκινα συμπλέγματα ἵππῶν, σὲ δευτέρη χρῆση²⁴. Μιὰ διαρρύθμιση, ποὺ φαίνεται ὅτι ἔγινε ἐπίσης λίγο μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ὑφισταμένου κυρίου, εἶναι ἡ διάστρωση τῆς κεντρικῆς διαβάσεως μὲ μαρμάρινες πλάκες. Στὸ τμήμα τῆς ποὺ διασχίζει τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ κεντρικοῦ κυρίου διαμορφώθηκε ἓνα δάπεδο μὲ κεκλιμένες βαθμίδες, ἐνῶ στὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀνατολικὴν στοὰ κατασκευάστηκε ἓνα ὀριζόντιο δάπεδο²⁵. Πολὺ σύντομα τὰ Προπύλαια ἄρχισαν νὰ διακοσμοῦνται μὲ ἀναθήματα, ὅπως διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἴχνη στὸ δάπεδο καὶ τοὺς τοίχους τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ τῆς νότιας πτέρυγας. Τὰ ἴχνη δύο βάθρων διατηροῦνται στὸ δάπεδο τῶν κογχῶν ἀνάμεσα στὸ κεντρικὸ κύριο καὶ στὶς πτέρυγες. Στὸ δάπεδο τοῦ νότιου τμήματος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς σώζονται ἀκόμα τὰ ἴχνη ἐνὸς ἄλλου βάθρου²⁶. Στὸ κατώτερο τμήμα τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν πλάγιων τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας, διατηροῦνται τὼρμοι γιὰ σιδερένια στηρίγματα ἀνάρτησης ἀντικειμένων ποὺ δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς τὴ φύση τους²⁷.

Κατὰ τὴν ὕστερη κλασικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν γίνῃ ἐπεμβάσεις στὰ Προπύλαια καὶ στὴ δυτικὴ πρόσβαση. Τὸ 86 π.Χ. ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς Σύλλας κατέλαβε καὶ κατέστρεψε τὴν Ἀθῆνα ἐπιφέροντάς της ἓνα σοβαρὸ πλῆγμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ πόλις δὲν ἀνέλαβε ποτὲ πλήρως. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Σύλλας κατεδάφισε τουλάχιστον μέρος τῶν τειχῶν τῆς Ἀθῆνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ καί, παρὰ τὴν οἰκοδόμησι νέων δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν κυρίων, οἱ δύο πόλεις ἔμειναν ἀτελείστες ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ πολιορκία τῆς Ἀκρόπολης συνεχίστηκε ὥσπου ἡ δίψα ἀνάγκασε τοὺς ὑπερασπιστὰς νὰ παραδοθῶν²⁸, ἡ Ἀκρόπολις καὶ τὰ μνημεῖα τῆς ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ὑπέφεραν σημαντικὰ ἀπὸ τὰ δυσάρεστα αὐτὰ γεγονότα²⁹. Ἐντούτοις, δεδομένου ὅτι ὁ Σύλλας χρησιμοποίησε πολιορκητικὰς μηχανάς³⁰, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ προκλήθηκαν βλάβες στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης³¹. Ἰσως σὲ ἀποκαταστάσεις τῶν βλαβῶν αὐτῶν νὰ ὀφείλονται καὶ κάποιες ἐπεμβάσεις στὸ κύριο τῶν Προπυλαίων ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Ἰχνη ρωμαϊκῶν ἐπεμβάσεων ἀποτελοῦν τὰ λείψανα τῶν μαρμάρινων θυρωμάτων στὶς πόρτες τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, τὰ ὁποῖα ἀντικατέστησαν τὰ ξύλινα ἀρχικὰ

θυρώματα³². Τὰ τελευταία χρόνια εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐντοπίσω καὶ ἄλλα ἴχνη ρωμαϊκῶν ἐπεμβάσεων στὰ Προπύλαια: 1) διατηροῦνται θραύσματα φατνωματικῶν πλακῶν μὲ ρωμαϊκὴ κατεργασία· 2) στὸ πάνω μέρος τῶν τοίκων τῆς Πινακοθήκης ὑπάρχουν σύνδεσμοι πιόμορφοι, γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ἐπιφάνεια ἔδρασης φέρει σαφὴ τὰ ἴχνη ρωμαϊκῆς κατεργασίας· 3) γεῖσα ποὺ ἀνῆκαν στὴν περιοχὴ τῆς ΒΑ. γωνίας τῆς βόρειας πτέρυγας διατηροῦν ἴχνη ρωμαϊκῆς ἐπέμβασης, ἐνῶ δύο ἀπὸ αὐτὰ πρέπει νὰ ἔχουν κατασκευαστεῖ ἐξ ὀλοκλήρου στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο³³.

Πολὺ πιὸ ἐντυπωσιακὲς εἶναι οἱ ἀλλαγές ποὺ συμβαίνουν στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια στὴ δυτικὴ πρόσβαση τῶν Προπυλαίων καί, κατ' ἐπέκταση, καὶ τῆς Ἀκρόπολης. Οἱ ἀλλαγές αὐτὲς δὲ περιγραφοῦν παρακάτω, ἀφοῦ στὴν περίοδο αὐτὴ κατασκευάζονται τὰ κτίσματα ποὺ δὲ ἀποτελέσουν τὸ ὑπόβαθρο πάνω στὸ ὁποῖο δὲ ὀργανωθοῦν ἀργότερα οἱ ὀχυρώσεις, ποὺ ἡ λειτουργία καὶ ἡ σύνδεσή τους δὲ τις συνδέσουν στενὰ μὲ τὰ Προπύλαια ὅπως διαμορφώθηκαν στὸν Μεσαῖωνα.

Τὸ 174 π.Χ. κατασκευάστηκε στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ Μνησικλείου ἀναλήματος ἓνα γνλὸ βάθρο γιὰ τὴν τοποθέτηση τεθρίππου ἀγάλματος ἐνὸς βασιλιᾶ τῆς Περγάμου, πιθανότατα τοῦ Εὐμένη Β'³⁴. Στὸ 6' ἡμῖς τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἀντικαταστάθηκε μὲ ἓνα ἄλλο τοῦ Ἀγρίππα, γαμπροῦ τοῦ Αὐγούστου³⁵, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τὸ βάθρο εἶναι σήμερὰ γνωστὸ ὡς βάθρο τοῦ Ἀγρίππα³⁶. Στὰ μέσα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. ἔγινε ἡ ἀντικατάσταση τῆς ἀρχικῆς ἀναβάθρας μὲ μιὰ μεγαλοπρεπὴ, κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἀντίληψη, κλίμακα ἀπὸ μάρμαρο. Πολλὲς ἀπὸ τὲς βαθμίδες τῆς διατηροῦνται καὶ σήμερὰ στὴ θέση τους³⁷.

Οἱ ἐπιδρομὲς Γότθων καὶ Ἑρούλων κατὰ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. ὀδήγησαν τὸν αὐτοκράτορα Βαλεριανὸ στὴν ἐκ νέου τείχιση τῆς Ἀθῆνας, τῆς ὁποίας τὰ τεῖχη δὲν εἶχαν ἀνακατασκευαστεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σύλλα (86 π.Χ.)³⁸. Οἱ Ἑρουλοὶ ἐπιτέθηκαν τελικὰ στὴν Ἀθῆνα τὸ 267 μ.Χ.³⁹, καταστρέφοντας τὴν κάτω πόλη καί, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία ποὺ διατύπωσε ὁ Τραυλός⁴⁰, τὴν Ἀκρόπολη. Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ καταστροφὴ σημαίνει καὶ τὴ συμβατικὴ ἔναρξη τοῦ Μεσαίωνα γιὰ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Οἱ γνώμες τῶν μελετητῶν διίστανται ἀκόμη ὡς πρὸς τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τῆς ὀχύρωσης τῆς Ἀκρόπολης: ἄλλοι τὴν ἐντάσσουν στὰ ἀμυντικὰ ἔργα τοῦ Βαλεριανοῦ καὶ ἄλλοι στὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα ποὺ ἔκαναν οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Ἑρούλων. Τὰ ἔργα αὐτὰ συνίστανται κυρίως στὴν κατασκευὴ τοῦ λεγόμενου ὑστερορρωμαϊκοῦ τεύχους, ποὺ ἄρχισε μετὰ τὸ 267 μ.Χ., πιθανότατα στὴ δεκαετία τοῦ 270, καὶ φαίνεται ὅτι συνεχίστηκε καὶ στὲς ἐπόμενες δεκαετίες⁴¹. Πάντως εἶναι βέβαιον ὅτι στὸ 6' ἡμῖς τοῦ 3ου αἰ., γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὴ λήξη τῶν Περσικῶν πολέμων τὸ 479 π.Χ., ἡ Ἀκρόπολη ἀποκτᾷ καὶ πάλι χαρακτῆρα ὀχυροῦ⁴². Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν ἡ μεγάλη μαρμαρίνη κλίμακα ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ Προπύλαια διακόπτεται ἀπὸ μιὰ πύλη πλαισιωμένη μὲ δύο ὀρθογωνικοὺς σὲ κάτοψη πύργους χτισμένους ἀπὸ ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση⁴³. Ὁ νότιος πύργος συνδέεται μὲ τὸ πόδιον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ ὁ βόρειος μὲ τὴ ΝΑ. γωνία τοῦ Μνησικλείου ἀναλήματος, τὸ ὁποῖο πιθανότατα ὀχυρώνεται ἐπίσης. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ πρέπει νὰ ὀχυρώνεται καὶ ἡ πηγὴ τῆς Κλεγυδρας, ἡ ὁποία περιβάλλεται μὲ ἓνα ἰσχυρὸ τεῖχος ποὺ τὴν καθιστᾷ προσιτὴ μόνον ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη: μιὰ στεγασμένη σκάλα ὀδηγεῖ ἀπὸ ἓνα φυσικὸ ἄνοιγμα κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ Μνησικλείου ἀναλήματος σὲ ἓνα πηγάδι ποὺ κατασκευάζεται ἐπάνω ἀπὸ τὴν πηγὴ καὶ στεγάζεται μὲ δολωτὴ κατασκευὴ⁴⁴. Μὲ τὴν ὀχύρωση τῆς Κλεγυδρας, ἡ ὀχυρὴ πλέον Ἀκρόπολη ἔγινε αὐτάρκης σὲ νερό⁴⁵.

II. Τὰ Προπύλαια κατὰ τὸν Μεσαῖωνα

Ἐκ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. ὡς τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ.

ΜΕΤΑ ΤΟ ΤΕΛΟΣ τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἡ Ἀκρόπολις παρέμεινε ὄχυρὸ γιὰ περισσότερο ἀπὸ δεκαπέντε αἰῶνες. Μόνο τὸ 1834⁴⁶, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀπαλλάχθηκε καὶ τυπικὰ ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ὄχυροῦ. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ μακρότατο χρονικὸ διάστημα τὰ Προπύλαια ἀποτελοῦσαν διαρκῶς βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἀμυντικῆς ὁργάνωσης τῆς δυτικῆς πρόσβασης τῆς Ἀκρόπολης, ποὺ ἦταν καὶ ἡ μοναδικὴ δυνατότητα προσπέλασης τοῦ βράχου. Τὰ προβλήματα τῆς ἀποκατάστασης τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τῶν Προπυλαίων δὲν θὰ ἐξεταστοῦν ἐδῶ ἀλλὰ στὰ ἐπόμενα μέρη. Ἡ ἀκόλουθη ἐνότητα θὰ περιοριστεῖ κυρίως στὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ στὶς ἐπιπτώσεις τους στὴν Ἀκρόπολις, δίνοντας ἰδιαίτερη ἔμφαση στὰ Προπύλαια καὶ στὴ δυτικὴ πρόσβαση.

Ὁ 4ος αἰῶνας βρίσκει τὴν Ἀθήνα πολὺ ἀλλαγμένη. Τὸ παλαιὸ τεῖχος ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ καὶ ἡ πόλις ἔχει περιοριστεῖ μέσα στὸ ὑστερορρωμαϊκὸ τεῖχος, ἐνῶ ἡ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης ἔχει ὀχυρωθεῖ, μὲ τὴ μορφή ποὺ περιγράφηκε προηγουμένως. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μνημεῖα ἔξω ἀπὸ τὸ ὑστερορρωμαϊκὸ τεῖχος ἔχουν καθαιρεθεῖ γιὰ νὰ προμηθεύσουν ὑλικὸ γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ ἴδιου τοῦ τεῖχους⁴⁷.

Ἐντούτοις μὲ τὴν ἀναβίωση κατὰ τὸν 4ο αἰ. τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν ἡ Ἀθήνα ἐξακολούθησε νὰ διατηρεῖ τὴν αἴγλη τοῦ σημαντικότερου ἐκπαιδευτικοῦ κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας. Ὅπωςδήποτε, αὐτὸ σήμαινε ὅτι ἡ Ἀθήνα παρέμεινε τὸ κέντρο τῆς κλασικῆς παιδείας καί, κατὰ συνέπεια, τὸ κέντρο τοῦ παγανισμοῦ. Φαίνεται ὅτι ἡ σύντομη βασιλεία τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη εὐνόησε, ἔστω καὶ προσωρινά, τὴν πόλιν. Ἡ σχετικὴ εὐημερία φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῆς πόλεως ἔξω ἀπὸ τὸν στενὸ ὑστερορρωμαϊκὸ περίβολο, πρᾶγμα ποὺ κάνει πιθανὴ καὶ τὴν ἐπισκευή —πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ.— τοῦ θεμιστόκλειου περιβόλου⁴⁸, ποὺ στὸ ἐξῆς θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσει τὸν ἐξωτερικὸν περίβολο τῆς πόλεως.

Τὸ 396 μ.Χ. οἱ Βησιγότθοι ὑπὸ τὸν Ἀλάρικο πολιορκήσαν τὴν Ἀθήνα καταστρέφοντας τὰ κτίσματα ποὺ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τεῖχους. Γιὰ πολλὰ χρόνια ὑπάρχει διάσταση στὶς γνώμες τῶν ἐρευνητῶν ὡς πρὸς τὸ ἂν πράγματι ὁ Ἀλάρικος κατέλαβε τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀκρόπολις. Ἡ διαπίστωση ὅμως, στὴν περιοχὴ τῆς Ἀγορᾶς, καταστροφῶν ποὺ προξενήθηκαν ἀπὸ τοὺς Βησιγόθους κάνει φανερὸ ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἶχε καταληφθεῖ ὁ ἐσωτερικὸς περίβολος τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τεῖχους, ὅπωςδήποτε εἶχε καταληφθεῖ ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τὴν ὁποία περιέκλειε ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος⁴⁹. Ὁ περίβολος αὐτὸς δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ ἐπανδρωθεῖ ἐπαρκῶς σὲ περίοδο πολιορκίας⁵⁰, πρᾶγμα ποὺ ἐξηγεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἴχνη τῆς καταστροφῆς ποὺ ἐπέφερε ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Βησιγόθων τὸ 396 μ.Χ. ἐντοπίζονται στὴν περιοχὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου καὶ φθάνουν ὡς τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τεῖχους. Παραμένει ἀβέβαιο ἂν οἱ βάρβαροι ἐπιδρομεῖς κατέλαβαν καὶ τὸν ἐσωτερικὸν περίβολο. Εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι ἀρκέστηκαν στὴν εὐκόλη καὶ πλούσια λεία τοῦ ἐξωτερικοῦ

περιβόλου. Ἡ Ἀθήνα σιὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. δὲν ἦταν πιά παρὰ ἡ σκιὰ τῆς λαμπρῆς πόλης τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Συνεσίου, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθήνα μεταξὺ 395 καὶ 399⁵¹.

Μολονότι φαίνεται ὅτι γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ. οἱ πολιτειακοὶ δεσμοὶ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας εἶχαν ἤδη ἐκλείγει⁵², ἡ Ἀθήνα παρέμενε τὸ κέντρο τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Χριστιανισμός, παρ' ὅλα τὰ αὐτοκρατορικὰ μέτρα γιὰ τὴν ἐπιβολή του, στὴν Ἀθήνα συνάντησε σοβαρὲς ἀντιστάσεις. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι κατὰ τὸν 5ο αἰ. οἱ Ἑθνικοὶ διατηροῦσαν τοὺς ναοὺς τους σιὸ κέντρο τῆς πόλης καὶ στὴν Ἀκρόπολη, ἐνῶ οἱ Χριστιανοὶ ἔχτιζαν τὶς ἐκκλησίες τους στὴν περιφέρεια⁵³. Τὸ 529 μ.Χ. ὁ Ἰουστινιανὸς ἔδωσε ἕνα ὀριστικὸ τέλος στὴν κατάσταση αὐτὴ μὲ ἕνα διάταγμα ποὺ ἀπαγόρευσε στοὺς φιλοσόφους τὴ διδασκαλία, καταργώντας στὴν οὐσία τὴ λειτουργία τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν. Ἡ κατάργηση τῶν τελευταίων ἐστιῶν τοῦ κλασικοῦ πολιτιστικοῦ ἐποικοδομήματος σήμανε ὅχι μόνον τὸ τυπικὸ ἀλλά, ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, καὶ τὸ οὐσιαστικὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐνῶ γιὰ τὴν πόλη τῆς Ἀθῆνας ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸν ὑποβιβασμὸ της σὲ ἀσήμαντὴ ἐπαρχιακὴ πόλη⁵⁴. Παρὰ τὴν ὑποβάθμισή της, ὁ Ἰουστινιανὸς φρόντισε νὰ συμπεριλάβει τὴν Ἀθήνα μεταξὺ τῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδας ποὺ ὀχύρωσε ἐνόγει τοῦ κινδύνου τῶν βαρβάρων ποὺ ἐμφανίζονταν συχνὰ στὰ βόρεια σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας⁵⁵. Ἡ ἰουστινιάνεια ὀχύρωση τῆς Ἀθῆνας εἶναι λογικὸ νὰ περιλάμβανε καὶ ἐπισκευὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου⁵⁶. Πάντως, ὅπως καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀλαρίχου, ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος δὲν μπόρεσε νὰ συγκρατήσει τὶς ὀρδὲς τῶν Σλάβων, ποὺ ἐπέδραμαν σιὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ.⁵⁷ καί, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, ἔφτασαν ὥς τὸν ἐσωτερικὸ περίβολο⁵⁸.

Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. ὠς τὸ 1204

Κατὰ τοὺς δύο τουλάχιστον αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν ἡ Ἑλλάδα, καὶ μαζί της καὶ ἡ Ἀθήνα, βρέθηκε σιὸ περιθώριο τῶν πάσης φύσεως ἐξελίξεων ποὺ σημειώνονταν στὴν αὐτοκρατορία. Σιὸ διάστημα αὐτό, κατὰ τὸ ὅποιο ἔγιναν πολὺ οὐσιαστικὲς διεργασίες ποὺ διαμόρφωσαν τὴ νέα φυσιογνωμία τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ⁵⁹, οἱ μνεῖες γιὰ τὴν Ἀθήνα στὶς φιλολογικὲς πηγὲς περιορίζονται σιὸ ἐλάχιστο: παραδίδεται ὅτι τὸ 662 ὁ αὐτοκράτωρ Κώνστας Β', ὀδηγώντας τὸν στόλο του στὴ Σικελία, διαχείμασε στὴν Ἀθήνα· γιὰ τὴν ἴδια τὴν πόλη ὅμως δὲν ἀναφέρεται τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ὄνομά της⁶⁰. Ἡ Ἀθήνα ἀναφαίνεται ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, ὅταν αὐτοκράτειρα γίνεται ἡ Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία (775-802)⁶¹. Τὸ 797 ἡ Εἰρήνη ἐξόρισε τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ νεκροῦ συζύγου της στὴν Ἀθήνα⁶².

Μεταξὺ 819 καὶ 841 ἡ ἐπισκοπὴ τῶν Ἀθηνῶν προάγεται σὲ ἀρχιεπισκοπή⁶³, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται περὶ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰ. ἡ Ἀθήνα νὰ ἦταν ἔδρα τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος⁶⁴. Στὶς ἀρχὲς ὅμως τοῦ 10ου αἰ. ἔδρα τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος αὐτοῦ εἶναι ἡ Θήβα, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸν *Βίο* τοῦ ὁσίου Λουκά⁶⁵. Στὰ τέλη τοῦ 910 ἡ σὺς ἀρχὲς τοῦ 911 ὁ Λουκάς, ὁ κατόπιν ὁσίου Λουκάς ὁ Στειριώτης, ἐπισκέπτεται τὸν ναὸ τῆς Θεομήτορος στὴν Ἀθήνα. Ὁ ναὸς ἀναφέρεται σιὸν *Βίο* τοῦ ὁσίου, μὲ ἕναν τρόπο ποὺ δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα σημαντικὸ προσκύνημα, καὶ ἐπομένως ταυτίζεται μὲ τὴν ἐκκλησίαν σιὸν Παρθενῶνα, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἤδη εἶχε ἀναδειχθεῖ σὲ προσκύνημα εὐρύτερης ἀκτινοβολίας⁶⁶.

Κατὰ τὸν 9ο καὶ 10ο αἰῶνα ἡ Ἑλλάδα μαστιζόταν ἀπὸ τὴς ἐπιδρομῆς τῶν Σαρακηνῶν. Λίγα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. καὶ μετὰ⁶⁷, σὲ συνδυασμὸ μὲ κάποια χωρία τοῦ *Βίου* τοῦ ὁσίου Λουκά, ὁδήγησαν στὴ διαμόρφωση μιᾶς θεωρίας γιὰ ἀραβικὴ ἐγκατάσταση στὴν Ἀθήνα γύρω στὰ 900. Ἡ νεότερη ἔρευνα δείχνει ὅτι ὁ *Βίος* τοῦ ὁσίου δὲν παρέχει κανένα ἔρεισμα γιὰ τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς ἐπιδρομῆς τῶν Σαρακηνῶν στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη⁶⁸, καὶ ἄλλη σχετικὴ ἀναφορὰ στὴς πηγὲς δὲν ὑπάρχει. Ἐντούτοις τὰ ἀραβικὰ λείψανα στὴν Ἀθήνα ὑπάρχουν καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς μιᾶς ἀραβικῆς κοινότητος στὴν πόλιν τὸν 10ο αἰ. παραμένει ἀνοικτό. Ἐξάλλου τὸ 915 ὁ Χασέ, ἕνας Σαρακηνὸς τὴν καταγωγὴ καὶ τὸ θρήσκευμα ποὺ ὑγώθηκε στὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοσπαθαρίου, ἔφθασε νὰ ἐξουσιάζει τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀττικὴ καὶ ἴσως καὶ εὐρύτερη περιοχὴ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Ἡ ἐκτέλεσή του ἀπὸ τὸν ἐξοργισμένο ἀθηναϊκὸ λαὸ στὸ ἱερὸ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Ἀθηνιώτισσας (ὅπως ὀνομάστηκε στὸ μεταξὺ ἡ ἐκκλησίᾳ στὴν ὁποία διαρρυθμίστηκε ὁ Παρθενώνας), εἶναι μιὰ ἀμυδρή, ἔστω, ἔνδειξη ὅτι κατοικοῦσε στὴν Ἀκρόπολιν⁶⁹.

Μεταξὺ 975 καὶ 981 ἡ ἀρχιεπισκοπὴ τῶν Ἀθηνῶν προάγεται σὲ μητρόπολιν⁷⁰ καὶ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν ὀνομάζεται ἑξάρχος ὅλης τῆς Πελοποννήσου, καταλαμβάνοντας τὴν εἰκοστὴ ὁγδοὴ θέσιν μεταξὺ τῶν θρόνων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους⁷¹. Τὸ 1018 ὁ Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος, μετὰ τὴν περιφανὴ νίκη του κατὰ τῶν Βουλγάρων, ἔρχεται στὴν Ἀθήνα ὅπου ἀποδίδει τὴς εὐχαριστίες του μέσα στὸν ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Ἀθηνιώτισσας (δηλαδὴ μέσα στὸν Παρθενώνα) τὸν ὁποῖο καὶ κοσμεῖ μὲ πολλὰ λαμπρὰ καὶ πολύτιμα ἀναθήματα⁷². Θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι κατὰ τὸ 1031 ὁ Ἀθηναῖος πρωτοσπαθᾶριος Θεοφύλακτος πῆγε ὡς πρέσβης στὸ Χαλέπι⁷³.

Ἡ ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν κλασικὴ παιδεία ἔκανε τὸν Κωνσταντινοπολίτη λόγιον Μιχαὴλ Ψελλὸ νὰ ἀναφερθεῖ, στὰ γραπτά του, στὴν Ἀθήνα τῆς ἐποχῆς του. Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς κάνουν φανερὸ ὅτι οἱ σύγχρονοί του ἀντιμετώπιζαν τὴν Ἀθήνα ὡς τόπο ἐξορίας καὶ ἐπίσης ὅτι οἱ κάτοικοί της ταλαιπωροῦνταν ἀπὸ τὴν ἀσυνδοσία τῶν τοπικῶν ἀρχόντων⁷⁴. Μολονότι ὁ Ἀραβας γεωγράφος Ἐδρισὶ περιγράφει τὸ 1154 τὴν Ἀθήνα ὡς πόλιν πολυάνθρωπην, περιστοιχισμένην ἀπὸ κήπους καὶ ἀγρούς⁷⁵, εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ Ἀθήνα ἐξακολούθησε νὰ εἶναι μιὰ πόλιν μικρότερης σημασίας ἀπὸ τὴς γειτονικὲς Θήβα καὶ Κόρινθο, ποὺ ἦταν ἑδρες τῆς διοίκησης τῶν θεμάτων Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου ἀντίστοιχα. Αὐτὸ γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀθήνα μένει ἔξω ἀπὸ τὸν δρόμον τῶν περιηγητῶν τῆς περιόδου αὐτῆς⁷⁶ καὶ δὲν ἀναφέρεται στὴς γραπτὲς πηγὲς αὐτῶν τῶν χρόνων. Πάντως ὑπάρχουν δύο μαρτυρίες τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ. γιὰ τὴν Ἀκρόπολιν: ὁ Ἰσλανδὸς Saewulf, μολονότι στὸ ταξίδι του γιὰ τοὺς Ἀγίους Τόπους φαίνεται ὅτι δὲν ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθήνα, ἀναφέρει στὴν ἀφήγησή του ὅτι στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας ὑπάρχει «λυχνία μέσα στὴν ὁποία καίει διαρκῶς λάδι ἀνεξάντλητον»⁷⁷. Τὸν Παρθενώνα ἀφορᾷ καὶ μιὰ ἄλλη μαρτυρία ποὺ ἴσως ἀνάγεται στὴν ἴδια ἱστορικὴ περίοδο⁷⁸. Ἐξάλλου φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρχαν τὰ περιθώρια γιὰ οἰκονομικὴ εὐημερία στὴν Ἀθήνα, ἀφοῦ ἡ οἰκονομία ἐξακολουθοῦσε νὰ βασίζεται στὴ γεωργίᾳ —καὶ ἡ Ἀττικὴ ποτὲ δὲν φημιζόταν γιὰ τὴν εὐφορία της—, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ γύρω χώρα μαστιζόταν ἀπὸ τὴν πειρατεία καὶ τὴν ἀνεξέλεγκτη φορολογία. Τὴ χώρα νέμονταν καὶ ἀπομυζοῦσαν ἄπληστοι διοικητικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ἀξιωματοῦχοι, οἱ ὁποῖοι δὲν πρόσφεραν σὲ ἀνταπόδοση κανένα ὄφελος στὸν τόπον καὶ τοὺς κατοίκους του⁷⁹.

Στὴν κατάστασιν αὐτὴ βρῆκε τὴν Ἀττικὴ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, ποὺ ἀνέλαβε τὸν μη-

τροπολιτικό δρόμο της 'Αθήνας τὸ 1182⁸⁰. Ἡ εἰκόνα γιὰ τὴν 'Αθήνα ποὺ τοῦ εἶχε καλλιεργήσει ἡ κλασικὴ παιδεία τοῦ τὸν ἔκανε νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ ἀπογοήτευση τὴν 'Αθήνα τῆς ἐποχῆς τοῦ. Οἱ θρῆνοι τοῦ πάντως ἀντινακλοῦν καὶ τὴν πραγματικότητα ποὺ τὸν περιέβαλλε· ἡ ἐνάργεια τῶν εἰκόνων μὲ τὶς ὁποῖες περιγράφει τὴν καταστροφὴ τοῦ περιβάλλοντος χώρου δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ θρῆνοι δὲν ἀφοροῦν τὴν ἐγγένει ἐρείπωση τῆς ἀρχαίας πόλης, ἀλλὰ περιγράφουν τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς πρόσφατης καταστροφῆς. Αὐτὸ ὑπῆρξε ἡ ἀφειτηρία, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα, νὰ διατυπωθοῦν θεωρίες ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Χωνιάτη στὴν 'Αθήνα εἶχε προηγηθεῖ μιὰ καταστροφὴ ἀπὸ Νορμανδοὺς ἢ Σαρακηνούς. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἀρκετὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐπιβεβαιώσουν ὁποιαδήποτε ἀπὸ αὐτὲς τὶς θεωρίες⁸¹.

Ὅπωςδήποτε στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. ἡ διάλυση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἶναι πλήρης καὶ ἡ κατάσταση αὐτὴ ἐνισχύει αὐτόνομους τοπικοὺς ἄρχοντες⁸². Ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Λέων Σγουρός, ἄρχων τοῦ Ναυπλίου, εἰσέβαλε στὴν 'Αθήνα τὸ 1204 καὶ κατέστρεψε τὴν κάτω πόλη, δὲν κατάφερε ὅμως νὰ ἐκπορδήσει τὴν 'Ακρόπολη, τὴν ὁποία ὑπεράσπισε ἀποτελεσματικὰ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης⁸³. Στὰ τέλη τοῦ 1204 ὁ ἴδιος ὁ Χωνιάτης, καταλαβαίνοντας τὸ μάταιο τῆς ἀντίστασός του κατὰ τῶν ἐπερχομένων Φράγκων, παρέδωσε τὴν πόλη καὶ τὴν 'Ακρόπολη τῆς 'Αθήνας χωρὶς μάχη⁸⁴.

Ἦδη ἀναφέρθηκαν κάποιες πληροφορίες ποὺ δείχνουν ὅτι τὰ μνημεῖα τῆς 'Ακρόπολης εἶχαν ἐντωμεταξὺ στεγάζει νέες λειτουργίες καί, προφανῶς, διαρρυθμιστεῖ γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀνάγκες τῶν λειτουργιῶν αὐτῶν. Γιὰ τὶς μεταβολὲς ὅμως αὐτὲς δὲν σώζεται καμιὰ γραπτὴ μαρτυρία καί, καθὼς οἱ κατεδαφίσεις τῶν μεσαιωνικῶν καὶ τουρκικῶν κτισμάτων ἔγιναν κατὰ τὸν 19ο αἰ. σχεδὸν χωρὶς νὰ προηγηθεῖ καμιὰ τεκμηρίωση, λίγα στοιχεῖα βρίσκονται στὴ διάθεσή μας γιὰ μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀποκατάστασή τους. Ἐντούτοις ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς 'Ακρόπολης κατόρθωσε, ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους ὡς σήμερα, νὰ ρίξει κάποιο φῶς στὴν ἱστορία τους κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. ὡς τὸ 1204. Τὸ θέμα τῆς μετατροπῆς σὲ ναοὺς τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς 'Αθήνας καὶ ἰδιαίτερα τῆς 'Ακρόπολης καὶ οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσθασης ἐξετάζονται ἀναλυτικὰ στὸ Τέταρτο Μέρος τῆς μελέτης. Ἐδῶ δὲ ἀρκεστοῦμε νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Παρθενὼν δὲν φαίνεται νὰ μετατράπηκε σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησία πρὶν ἀπὸ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ 6ου αἰ.⁸⁵ καὶ τὸ Ἐρέχδειο πρὶν ἀπὸ τὸν 7ο αἰ.⁸⁶

Τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων δὲ πρέπει νὰ εἶχε διατηρήσει τὴν ἀρχικὴ τοῦ λειτουργία ὡς προθάλαμος τῶν προσκυνητῶν τῶν ναῶν τῆς 'Ακρόπολης. Ἡ νότια πτέρυγα ἴσως εἶχε διαρρυθμιστεῖ σὲ μονόκλιτη βασιλικὴ ποὺ δὲ χρησίμευε πιθανότατα ὡς παρεκκλήσι τῆς κατοικίας ἐνὸς ἄρχοντα. Ἡ κατοικία αὐτὴ πρέπει νὰ θρῖσκοταν στὴ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων ὅπου, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, τὸν 12ο αἰ. ἦταν ἐγκατεστημένος ὁ μνητροπολίτης τῆς 'Αθήνας Μιχαὴλ Χωνιάτης. Τὰ γραπτὰ τοῦ Χωνιάτη ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα ὅτι κατοικοῦσε στὴν 'Ακρόπολη: «... ἢ τε ἡ 'Ακρόπολις αὕτη, ἐφ' ἧς ἐγὼ καθήμενος αὐτὴν δοκῶ πατεῖν τὴν ἄκραν τοῦ οὐρανοῦ»⁸⁷. Τὰ ἱστορικὰ συμβάντα τῆς ἐποχῆς δείχνουν ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, τουλάχιστον στὴν 'Αθήνα, τὸ ἀξίωμα τοῦ μνητροπολίτη εἶχε ὑποκαταστήσει τὴν πρακτικὰ ἀποῦσα στρατιωτικὴ διοίκηση⁸⁸, πράγμα ποὺ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν τὰ Προπύλαια παλιότερα ἦταν ἔδρα τοῦ διοικητῆ τῆς 'Αθήνας καὶ ὅχι τοῦ μνητροπολίτη, στὰ χρόνια τοῦ Χωνιάτη πιθανότατα στέγαζαν τὸν μνητροπολίτη.

Σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα ὄχι μόνο τὰ μεμονωμένα μνημεῖα ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρη ἡ Ἀκρόπολη εἶχαν ἀλλάξει χαρακτῆρα. Ὁχι μόνο ἦταν πιά ὀχυρό, ἀλλὰ πρέπει νὰ περιεῖχε καὶ κατοικίες ὀρισμένων ἀξιωματούχων. Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ 19ου αἰ. ἔφεραν στὸ φῶς λείψανα μεσαιωνικῶν κτιρίων καὶ ἄλλο μεσαιωνικὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικό⁸⁹, ποὺ δείχνει ὅτι ἀνάμεσα στὰ μνημεῖα εἶχαν χτιστεῖ καὶ ἄλλα κτίρια, ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσαν ἀνάγκες εἴτε σχετικὲς μὲ τὶς νέες λειτουργίες τῶν μεγάλων μνημείων, εἴτε αὐτόνομες. Μιὰ ἐπιγραφὴ τοῦ 11ου αἰ. ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴ διατύπωση τῆς ἁπογνῆς ὅτι ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη ὑπῆρχε καὶ μιὰ γυναικεία μονὴ τῆς Ἀγίας Τριάδος, στὴν περιοχὴ μεταξὺ Ἐρεχθείου καὶ Παρθενώνα⁹⁰. Σημαντικὲς ἐπίσης ἦταν καὶ οἱ ἀλλαγὲς στὴ δυτικὴ πρόσβαση, οἱ ὁποῖες ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ βράχου, ποὺ παρεῖχε τὴ μόνη δυνατότητα προσπέλασης στὴν κορυφὴ τοῦ⁹¹.

Ἀπὸ τὸ 1204 ὥς τὸ 1458

Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης μετὰ τὴν παράδοση τῆς Ἀθήνας στὸν Βονιφάτιο, μαρκήσιο τοῦ Montferrat, ἐγκατέλειπε τὴν πόλη μὲ τὴν ὁποία εἶχε τόσο συνδεθεῖ, γιὰ νὰ τελειώσει τὶς μέρες του —πιθανότατα σὺς ἀρχὲς τοῦ 1222— στὴ μονὴ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου κοντὰ σὺς Θερμοπύλες⁹². Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Παναγίας στὸν Παρθενῶνα λεηλατήθηκε ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους, ἐνῶ τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη διασκορπίστηκαν. Στὸν Ὁδωνα de la Roche, ποὺ ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ «Κυρίου τῶν Ἀθηνῶν», παραχωρήθηκαν ἡ Βοιωτία, ἡ Ἀττικὴ καὶ ἡ Μεγαρίδα⁹³, καὶ ἀπὸ τὸ 1212 τὸ Ναύπλιο μὲ τὸ Ἄργος, ποὺ μόλις εἶχαν κατακτηθεῖ ἀπὸ τοὺς Φράγκους⁹⁴.

Ὁ Ὁδων διόρισε Λατῖνο ἀρχιεπίσκοπο, τὸν Bérard, ὁ ὁποῖος ἐγκαταστάθηκε προφανῶς στὴν Ἀκρόπολη, ὅπου ἦταν καὶ ὁ μητροπολιτικὸς ναός⁹⁵. Εἶναι πιθανὸ ὅτι πρωτεύουσα τοῦ μεγακυράτου —ὅπως ὀνόμαζαν οἱ Βυζαντινοὶ τὴν ἐπικράτεια τοῦ Κυρίου τῶν Ἀθηνῶν— ὑπῆρξε ἡ Θήβα, ποὺ ἦταν σημαντικὸ οἰκονομικὸ καὶ διοικητικὸ κέντρο καὶ ὑπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς πρωτεύουσα τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος. Πάντως τόσο ἡ Καδμεία ὅσο καὶ ἡ Ἀκρόπολη εἶχαν ἡ καθεμιὰ τὸν δικό της φρούραρχο⁹⁶. Ὁ Ὁδων de la Roche φαίνεται ὅτι διοίκησε τὴν ἐπικράτειά του μὲ σύνεση καὶ πραότητα⁹⁷. Τὸ 1225 ἐγκατέλειπε τὴν ἐξουσία στὸν ἀνιψιό του Guy A' de la Roche, γιὰ νὰ ἐπιστρέφει ὀριστικὰ μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴν πατρίδα του τὴ Βουργουνδία⁹⁸. Εἶναι βέβαιον ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Guy A' ἔδρα τῆς ἐπικράτειας ἦταν ἡ Θήβα⁹⁹. Τὸ 1259 ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Λουδοβίκος Θ' χορήγησε στὸν Κύριο τῆς Ἀθήνας τὸν τίτλο τοῦ Δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, μὲ τὸν ὁποῖο ἔμειναν γνωστοὶ στὴν ἱστορία οἱ Λατίνοι ἡγεμόνες τῆς ἐπικράτειας ποὺ στὸ ἐξῆς ὀνομάστηκε Δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν¹⁰⁰. Ὁ Guy A' πέθανε τὸ 1263 καὶ τὸν διαδέχθηκε ὁ γιός του Ἰωάννης¹⁰¹, τὸν ὁποῖο διαδέχθηκε, μετὰ τὸν θάνατό του τὸ 1280, ὁ ἀδελφός του Γουλιέλμος¹⁰². Στὰ λίγα χρόνια τῆς διακυβέρνησης τοῦ Γουλιέλμου τὸ δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν ἀναδείχθηκε ὡς ἡ πρώτη φραγκικὴ δύναμη στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ 1285 ὁ Γουλιέλμος διορίστηκε βάιλος τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἀχαΐας. Μετὰ τὸν θάνατό του τὸ 1287¹⁰³ τὸν διαδέχθηκε ὁ ἀνήλικος γιός του Guy, μὲ ἐπίτροπο τὴν Ἑλληνίδα μητέρα του Ἑλένη Ἀγγελίνα Κομνηνὴ. Ὁ γάμος τῆς μητέρας του μὲ τὸν ἡγεμόνα τῆς Καρύταινας, αὔξησε τὴν ἐπικράτεια τοῦ δουκάτου καὶ ἐξασφάλισε ἰκανὴ διακυβέρνηση ὡς τὴν ἐννληκίωση τοῦ Guy de la Roche. Ὁ τελευταῖος ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία τὸ 1294. Στὰ χρόνια του τὸ δουκάτο

τῆς Ἀθīνας γνώρισε σημαντικὴ οἰκονομικὴ ἀκμή, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ δούκας ἀπέκτησε μεγάλη δύναμη καὶ κύρος καὶ ἔφθασε νὰ εἶναι συγχρόνως ἐπίτροπος τῆς Θεσσαλίας καὶ βαίλος τῆς Ἀχαΐας. Ὁ Guy B' de la Roche πέθανε τὸ 1308 —πιθανότατα στὴν Ἀθīνα— καὶ ἡ σορὸς του μεταφέρθηκε στὸ μαυσωλεῖο τῶν de la Roche στὴ μονὴ τοῦ Δαφνίου, τὴν ὁποία εἶχαν καταλάβει Κιστερκιανοὶ μοναχοί. Δὲν ἄφησε ἀπογόνους¹⁰⁴ καὶ τὸ 1309 τὸν διαδέχθηκε ὁ Gautier de Brienne¹⁰⁵. Ὁ Gautier ἔχασε τὸ κεφάλι του τὸν Μάρτιο τοῦ 1311 στὴ μάχη τοῦ Κηφισοῦ, ὅπου ὁ φραγκικὸς στρατός, τὸν ὁποῖο διοικοῦσε, ἠττήθηκε κατὰ κράτος ἀπὸ τὴν Καταλανικὴ Ἑταιρεία, μιὰ ὁμάδα περιφερόμενων Καταλανῶν μιθοδορῶν¹⁰⁶.

Οἱ Φράγκοι διοίκησαν τὴν ἐπικράτειά τους πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, κατὰ τὰ ὁποία κυριάρχησε εἰρήνη, ἀσφάλεια καὶ οἰκονομικὴ εὐημερία¹⁰⁷. Δὲν ὑπάρχουν γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητά τους στὴν Ἀκρόπολη, ἀλλὰ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι, τὸ νωρίτερο στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ., ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἐνίσχυση τῆς ὁχύρωσης στὴν Ἀκρόπολη: πράγματι ἔχτισαν τὸ Ριζόκαστρο¹⁰⁸, δηλαδὴ τὸν περίβολο ποὺ περιέβαλε τὴν Ἀκρόπολη στοὺς πρόποδες τῆς, καὶ ὁχύρωσαν τὴν πηγὴ τῆς Κλεγυδρας¹⁰⁹. Στὴν περίοδο τῶν Φράγκων πρέπει νὰ μεταφέρθηκε τὸ παρεκκλήσι τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων στὴ γωνία μεταξὺ κεντρικοῦ κτιρίου καὶ βόρειας πτέρυγας, καὶ νὰ προστέθηκε ὄροφος στὴ βόρεια πτέρυγα. Στὴ νότια πτέρυγα καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης διαμορφώθηκε ἓνα διώροφο συγκρότημα, ἴσως γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση βοηθητικῶν λειτουργιῶν¹¹⁰. Ἡ κατοικία τοῦ μητροπολίτη τῆς Ἀθīνας δὲ πρέπει νὰ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὰ Προπύλαια σὲ ἄλλο κτίσμα, ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη· πιστεύω ὅτι τὸ κτίσμα αὐτὸ ἦταν τὸ Ἐρέχδειο, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Φραγκοκρατίας εἶχε παύσει νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς ἐκκλησία¹¹¹.

Οἱ Καταλανοὶ ἀποφάσισαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν ἐπικράτεια τοῦ δουκάτου τῆς Ἀθīνας καὶ ζήτησαν τὴν προστασία τοῦ πρώην μιθοδότη τους βασιλιᾶ τῆς Σικελίας Φρειδερίκου Β'. Τὸ 1312 ὁ τελευταῖος διόρισε δούκα τῆς Ἀθīνας τὸν δωδεκαετὴ γιό του Manfred, καὶ ἔστειλε ὡς γενικὸ ἐπίτροπο (Vicar General) τὸν Don Berenguer Estanol¹¹². Ὡς τὸ 1388, ὅποτε οἱ Καταλανοὶ παρέδωσαν τὴν Ἀκρόπολη στὸν Nerio Acciaiuoli, οἱ δοῦκες τῶν Ἀθηνῶν ἐξακολούθησαν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Καταλανῶν βασιλέων τῆς Σικελίας, κανεῖς τους ὅμως δὲν πάτησε τὸ πόδι του στὴν Ἀττική¹¹³, καὶ ἡ διοίκηση γινόταν ἀπὸ τὸν γενικὸ ἐπίτροπο τοῦ δούκα. Κατὰ τὴν καταλανικὴ κατοχὴ πρωτεύουσα τοῦ δουκάτου παραμένει ἡ Θήβα, φαίνεται ὅμως ὅτι καθεμιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες κοινότητες —καὶ ἀνάμεσά τους καὶ ἡ Ἀθīνα— εἶχε τὸν δικό της τοπικὸ διοικητὴ (vigerio ἢ capitaneo) καὶ προστατευόταν ἀπὸ τὸν δικό της στρατιωτικὸ διοικητὴ (castellano)¹¹⁴.

Τὸ 1316, μὲ τὸν θάνατο τοῦ Estanol, τοποτηρητῆς διορίζεται ὁ Don Alfonso Fadrique, φυσικὸς γιὸς τοῦ Φρειδερίκου Β', ὁ ὁποῖος τὰ πρῶτα χρόνια κατοίκησε στὴν Ἀθīνα, πιθανότατα στὰ Προπύλαια. Στὰ χρόνια τῆς διακυβέρνησός του (1216-1230) τὸ καταλανικὸ κράτος ἔφθασε στὸν κολοφῶνα τῆς δύναμης καὶ τῆς ἀσφάλειάς του¹¹⁵. Ἕνα σημαντικό πρόβλημα γιὰ τοὺς Καταλανοὺς ὑπῆρξε ἡ μακροχρόνια προσπάθεια τοῦ Gautier de Brienne, γιοῦ τοῦ τελευταίου Φράγκου δούκα τῆς Ἀθīνας, νὰ ἀνακτήσει τὸ δουκάτο. Ἡ προσπάθεια κορυφώθηκε μὲ μιὰ φραγκικὴ ἐκστρατεία στὰ 1331-1332, ποὺ κατέληξε σὲ ἀποτυχία¹¹⁶. Γύρω στὰ μέσα τῆς δεκαετίας 1370-1380 ὁ Galceran de Peralta, ἐπίτροπος (veguer), διοικητῆς (capita) καὶ φρούραρχος (castella) τῆς Ἀθīνας καὶ τῆς Ἀκρόπολης

—στην οποία και κατοικοῦσε—, ἐνίσχυσε τὴν ὁχύρωση τῆς Ἀκρόπολης¹¹⁷. Τὸ 1379 ἡ Θήβα πέφτει στὰ χέρια τῆς Ἑταιρείας τῶν Ναβαρραίων, στοὺς ὁποίους περιέρχονται καὶ ὁλόκληρες ἡ Βοιωτία καὶ ἡ Λοκρίδα¹¹⁸. Ὁ Φλωρεντίνος Nerio Acciaiuoli, κύριος τῆς βαρωνίας τῆς Κορίνθου, κατέλαβε τὴν κάτω πόλη τῆς Ἀθῆνας στὸ τέλος τοῦ 1386 ἢ σὲς ἀρχὲς Ἰανουαρίου τοῦ 1387. Οἱ Καταλανοὶ κατέφυγαν στὴν Ἀκρόπολη, τὴν ὁποία ἀναγκάστηκαν νὰ παραδώσουν σὲς 2 Μαΐου 1388¹¹⁹.

Τὸ κράτος τῶν Καταλανῶν ἦταν κυρίως στρατιωτικό. Ἡ διοίκηση ὑπῆρξε σκληρὴ γιὰ τοὺς ντόπιους κατοίκους, οἱ ὁποῖοι ἀντιμετωπίζονταν ὡς ὄντια ὑποδεέστερα. Ἀλλὰ καὶ οἱ Καταλανοὶ ποὺ ἀτυχοῦσαν στὴν σταδιοδρομία τους ἔπεφταν στὴν ἴδια μοίρα μὲ τοὺς ντόπιους. Ἡ ἀρχικὴ σύνδεση τῆς κοινωνίας τῶν Καταλανῶν ἀπὸ ἄξεστους πολεμιστὲς ἐλάχιστα ἄλλαξε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κυριαρχίας τους στὸ ἀθηναϊκὸ δουκάτο καὶ ἴσως σ' αὐτὸ νὰ ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπουσία οἰκοδομικῆς δραστηριότητας, μὲ ἐξαίρεση ἔργα στρατιωτικά¹²⁰. Ἐντούτοις ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο προέρχονται τὰ ἀρχαιότερα σωζόμενα δημόσια ἔγγραφα ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἀκρόπολη. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη γραπτὴ μαρτυρία γιὰ τὸν θαυμασμὸ ποὺ προκαλοῦσε τὸ κάστρο τῆς Ἀκρόπολης στοὺς δυτικοευρωπαίους κατακτητὲς¹²¹: ὁ Πέτρος Δ' σὲ ἐπιστολὴ του τῆς 11 Σεπτεμβρίου 1380 ἀναφέρει τὸ «Κάστρο τῆς Ἀθῆνας» (Castell de Cetines) ὡς «τὸ λαμπρότερο στολίδι ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμον καὶ τέτοιο ποὺ κανεὶς βασιλιάς σ' ὅλη τὴ χριστιανοσύνη δὲν δὰ μπορούσε νὰ φτιάξει παρόμοιο»¹²². Ἕνα ἄλλο ἔγγραφο τοῦ ἴδιου ἔτους ἀναφέρει τὸ «παρεκκλήσι τοῦ ἁγίου Βαρδολομαίου στὸ παλάτι τοῦ κάστρου τῆς Ἀθῆνας»¹²³, ποὺ βρισκόταν πιθανότατα στὰ Προπύλαια, καὶ ὅπου πρέπει νὰ κατοικοῦσε ὁ διοικητὴς τῆς Ἀκρόπολης¹²⁴. Ἐπίσης ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας (τὸν Παρθενῶνα) καὶ στὸ κάστρο τῆς Ἀθῆνας γενικά¹²⁵. Ἕνα ἔγγραφο μὲ αἴτημα «κατοίκου τοῦ κάστρου τῆς Ἀθῆνας», δηλαδὴ κατοίκου τῆς Ἀκρόπολης, δηλώνει ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ κλήρου ἢ τοὺς μοναχοὺς ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴ μητρόπολη ἢ ἄλλα θρησκευτικὰ ἰδρύματα στὴν Ἀκρόπολη, στὸν πληθυσμὸ τῆς Ἀκρόπολης συγκαταλέγονταν καὶ λαϊκοί¹²⁶.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ Nerio Acciaiuoli ἔγινε ἀποκλειστικὸς κύριος τοῦ δουκάτου τῆς Ἀθῆνας τὸ 1388. Τὸν ἐπόμενο χρόνο παγιδεύθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τῆς Ἑταιρείας τῶν Ναβαρραίων καὶ ἔμεινε αἰχμάλωτός του ὡς τὸ τέλος τοῦ 1390¹²⁷. Στὲς 11 Ἰανουαρίου 1394 ὁ βασιλιάς τῆς Νεάπολης Ladislas, διεκδικητὴς τῶν κληρονομικῶν δικαιωμάτων τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἀχαΐας —στὴν ὁποία ὑπαγόταν τὸ δουκάτο τῆς Ἀθῆνας—, ἀναγνώρισε τὸν τίτλο τοῦ δούκα τῆς Ἀθῆνας στὸν Nerio, ὁ ὁποῖος ὅμως πέθανε σὲς 25 Σεπτεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους. Ἡ διαθήκη του ὅριζε νὰ ἀποκατασταθοῦν στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Ἀθῆνας (δηλ. στὸν Παρθενῶνα) οἱ ἀσημένιες πόρτες καὶ ὅλα τὰ πολυτίμα ἀντικείμενα ποὺ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ γιὰ νὰ πληρωθοῦν τὰ λύτρα τῆς αἰχμαλωσίας του. Τὴν πόλη τῆς Ἀθῆνας καὶ τὴν Ἀκρόπολη κληροδότησε στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας¹²⁸. Τὸν ἐπόμενο χρόνο οἱ Βενετοὶ —στοὺς ὁποίους εἶχε ἀναθέσει τὴν ἐπίβλεψη γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς διαθήκης καὶ τὴν προστασία τῆς Ἀθῆνας— ἀποφάσισαν νὰ καταλάβουν τὴν πόλη μαζὶ μὲ τὴν Ἀκρόπολη γιὰ νὰ τὴ σώσουν ἀπὸ τὸν κίνδυνον τῶν Τούρκων καὶ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐκτέλεση τῆς διαθήκης τοῦ Nerio. Ὁ νόδος ὅμως γιὸς τοῦ Nerio καὶ τῆς Ἑλληνίδας Μαρίας Ρέντη, Antonio Acciaiuoli, κύριος —σύμφωνα μὲ τὴ διαθήκη— τῆς Θήβας καὶ τῆς Λειβαδιᾶς, κατάφερε νὰ ἐκπορδήσει τὴν Ἀθῆνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη σὲς ἀρχὲς τοῦ 1403¹²⁹.

Ὁ Antonio κυβέρνησε μὲ μεγαλοπρέπεια, σύνεση καὶ μετριοπάθεια τὸ δουκάτο τῆς Ἀθήνας ἐπὶ 33 ἔτη (1403-1435). Ἡ ἀρχὴ του ἦταν ἡ μακρότερη χρονικὰ στὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία τῆς πόλης καὶ χαρακτηρίστηκε ἀπὸ εὐημερία καὶ σχετικὴ εἰρήνη. Τὸν ἄκληρο Antonio Α΄ διαδέχθηκε τὸ 1435 ὁ ἀνιγνὸς του Nerio Β΄, τὸν ὁποῖο ὅμως ἐξεδίωξε τὸ 1439 ὁ ἀδελφός του Antonio Β΄. Μὲ τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου στὰ 1441 ὁ Nerio Β΄ γύρισε ἀπὸ τὴ Φλωρεντία, ὅπου εἶχε καταφύγει, καὶ ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία ὡς τὸν θάνατό του τὸ 1451. Στὰ χρόνια του ἡ Θήβα πέρασε στὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ γενικὰ περιορίστηκε πολὺ ἡ ἔκταση τοῦ δουκάτου. Ἡ τουρκικὴ ὅμως παρουσία στὸν ἐλλαδικὸ κῶρο εἶναι πιά ἀσφυκτικὴ καὶ καθοριστικὴ γιὰ τὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις. Οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ ὑποστηρικτὲς τῶν Acciaiuoli, ἀνησυχώντας μήπως ὁ ἀνήλικος γιὸς τοῦ Nerio Β΄ ἔπεφτε θύμα τοῦ ἔκλυτου βίου τῆς μητέρας του, ζήτησαν τὴ μεσολάβηση τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Β΄, ὁ ὁποῖος τὸ 1455 ἔστειλε ὡς δούκα τὸν Franco Acciaiuoli, γιὸ τοῦ Antonio Β΄¹³⁰. Τὴν ἐπομένῃ ὅμως χρονίᾳ ὁ παστὴρ Ὁμάρ, κατὰ διαταγὴν τοῦ σουλτάνου, πολιόρκησε τὴν Ἀθήνα, τὴν ὁποία καὶ κατέλαβε στὶς 4 Ἰουνίου 1456 προκαλώντας καταστροφές¹³¹. Ὑπάρχει ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Franco Acciaiuoli ἀντιστάθηκε στὴν Ἀκρόπολη ὡς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1458, ὁπότε ἀπεχώρησε ἀφοῦ δέχτηκε ἀπὸ τὸν Ὁμάρ τὴν προσφορὰ τῆς Θήβας καὶ τῆς Βοιωτίας¹³². Δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἀδιαμφισβήτητα στοιχεῖα καὶ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι τόσο ἡ Ἀθήνα ὅσο καὶ ἡ Ἀκρόπολη παραδόθηκαν στοὺς Τούρκους τὸ 1456, καὶ ὅτι ὁ Franco μετακινήθηκε στὴ Θήβα ὅπου ἔζησε γιὰ ἄλλα τέσσερα χρόνια¹³³. Ἄν γίνεῖ ὅμως δεκτὴ ἡ χρονολόγηση τοῦ θρήνου «*Περὶ ἀναλώσεως...*» τῆς Ἀθήνας, μὲ φιλολογικὰ κριτήρια, στὸ β΄ ἡμῖσι τοῦ 15ου αἰ., τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ποίημα αὐτὸ κάνει σαφές ὅτι οἱ κατακτητὲς τῆς πόλης δὲν ἔχουν πάρει ἀκόμη τὴν Ἀκρόπολη μὲ τὸ Ριζόκαστρο¹³⁴ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρξε μιὰ πολιορκία τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἡ ὁποία κράτησε ἀρκετά, καὶ κατὰ τὴ διάρκειά της ὁποίας γράφηκε ὁ ἐν λόγω θρήνος. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἐνισχύει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ Ἀκρόπολη παραδόθηκε τὸ 1458 καὶ ἐπομένως συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς χρονολόγησης τῆς πρώτης γραφῆς τοῦ θρήνου μεταξὺ 1456 καὶ 1458¹³⁵.

Ἡ περίοδος τῆς κυριαρχίας τῶν Acciaiuoli στὸ δουκάτο ὑπῆρξε ἡ λαμπρότερη τῆς Λατινοκρατίας γιὰ τὴν πόλιν τῆς Ἀθήνας. Ἡ Ἀθήνα ἦταν πιά ἀναμφισβήτητη πρωτεύουσα τοῦ δουκάτου καὶ τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο ἦρθε στὸ προσκίνητο τῆς ἱστορίας: ὁ ἴδιος ὁ Ἀντώνιος Α΄ εἶχε μητέρα καὶ δύο διαδοχικὲς συζύγους Ἑλληνίδες¹³⁶, ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα χρησιμοποιοῦντο καὶ στὴ σύνταξη δημοσίων ἐγγράφων¹³⁷, ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἀποκαταστάθηκε, καὶ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς παλιὲς ἀρχοντικὲς οἰκογένειες ἀπέκτησαν μεγάλη ἐπιρροή¹³⁸. Φαίνεται ἀκόμη ὅτι καὶ ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ἦταν αὐξημένη κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Εἰδικὰ κατὰ τὴ μακρόχρονη καὶ εἰρηνικὴ περίοδο τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀντωνίου Α΄ πρέπει νὰ ἔγιναν σημαντικὰ δημόσια ἔργα¹³⁹. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἀνεγερθοῦν καὶ ἐκκλησίες ὀρθοδόξων¹⁴⁰.

Κατὰ τὴν τελευταία αὐτὴν περίοδο τῆς Λατινοκρατίας στὴν Ἀθήνα αὐξάνουν ἐντυπωσιακὰ οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀκρόπολης. Σὲ ἐγγράφῳ τοῦ 1391 μνημονεύεται τὸ παρεκκλήσι τοῦ παλατιοῦ, προφανῶς στὰ Προπύλαια¹⁴¹. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ αὐτὸ πού ἔγραψε ὁ Niccolò Machiavelli, ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὸν ὁμώνυμο διάσημο συγγραφέα τῆς Ἀναγέννησης, στὸν ἐξάδελφό του Nerio di Donato: «Θεέ μου, δὲν ἔχεις δεῖ ποτέ σου χώρα πιο ὠραία ἀπὸ αὐτή, οὔτε πιο ὠραῖο κάστρο»¹⁴². Ἀκόμη πολυτιμότερες ὅμως εἶναι οἱ μαρτυρίες δύο Ἰταλῶν πού ἐπισκέφθη-

II. ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

καν τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη καὶ ἔδωσαν περιγραφὰς τῶν μνημείων τῆς. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Niccolò da Martoni, συμβολαιογράφος ἀπὸ τὴν Κάπουα, ὁ ὁποῖος στὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸ προσκύνημά του στοὺς Ἁγίους Τόπους πέρασε, γύρω στὰ τέλη τοῦ Φεβρουαρίου 1395, ἀπὸ τὴν ἰταλοκρατούμενη Ἀθήνα. Ὁ δεύτερος εἶναι ὁ ἀρχαιοδίφης Ciriaco dei Pizzicollì ἀπὸ τὴν Ἀγκώνα, μὲ τὰ καλύτερα ἐφόδια ποὺ πρόσφερε ἡ ἐποχὴ του γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀρχαιότητος. Στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἀναφέρεται κατὰ κανόνα ὡς Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης καὶ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθήνα δύο φορές: τὸ 1436 καὶ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1444. Οἱ μαρτυρίες αὐτῶν τῶν περιηγητῶν σχετικὰ μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη δὲ ἀποτελέσουν τὸ ἀντικείμενο ἀναλυτικῆς ἐξέτασης στὴν ἀρχὴ τοῦ Κεφαλαίου I τοῦ Δευτέρου Μέρους. Ἐδῶ δὲ ἀρκεστοῦμε νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἡ σύγκριση τῶν περιγραφῶν τοὺς μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῶν Acciaiuoli ἔγιναν στὰ Προπύλαια σημαντικὲς ἀλλαγές γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς κατοικίας τῶν δουκῶν, ποὺ εἶχαν ἐπιπτώσεις καὶ στὴν ὁργάνωση τῆς δυτικῆς πρόσβασης.

III. Τὰ Προπύλαια κατὰ τοὺς νεότερους χρόνους

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ποὺ ἀκολουθοῦν καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τους στὰ Προπύλαια καὶ στὰ κτίρια τῆς δυτικῆς πρόσβασης, ἔχουν ἤδη ἐξεταστεῖ στὴ μελέτῃ *The Propylaea of the Athenian Acropolis since the Seventeenth Century, their Decay and Restoration*, *JdI* 102, 1987, 413-483¹⁴³. Ἐντούτοις, γιὰ νὰ εἶναι πλήρης ἡ ἐργασία αὐτή, παρέχονται στὴ συνέχεια οἱ βασικὲς ἱστορικὲς πληροφορίες, μὲ τὶς ἀπαραίτητες βιβλιογραφικὲς παραπομπές.

Ἀπὸ τὸ 1458 ὥς τὸ 1833

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1458 ὁ Μωάμεθ ἐπισκέφθηκε τὴν πόλιν γιὰ τὴν ὁποία τόσα πολλὰ εἶχε ἀκούσει καὶ διαβάσει. Ὁ θαυμασμός του γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς ἦταν τόσο μεγάλος, ποὺ φέρθηκε μὲ ἐπιείκεια στοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς παραχώρησε προνόμια, ὅπως ἀπαλλαγὴ ἀπὸ φόρους καὶ σχετικὴ αὐτοδιοίκηση. Ἀκόμη, ἔδειξε ἀνεξιθρησκεία καὶ φαίνεται ὅτι ἀναγνώρισε τὴν προτεραιότητα τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς λατινικῆς¹⁴⁴. Ἐνδεικτικὸ τῆς ἀνεξιθρησκείας ποὺ ἐπικράτησε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὴν Ἀθήνα εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1460 ὁ Παρθενώνας δὲν εἶχε ἀκόμη μεταβληθεῖ σὲ τζαμί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ δύο κείμενα συντεταγμένα μέσα στὴ δεκαετία ποὺ ἀκολούθησε τὴν κατάλυση τοῦ δουκάτου τῆς Ἀθήνας. Τὸ πρῶτο δίνει μιὰ περιγραφὴ τῶν ἀθηναϊκῶν μνημείων ἀπὸ ἀνώνυμο Ἑλληνα, τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸν Βενετὸ οὐμανιστὴ Urbano Bolzanio, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ θρέθηκε στὴν Ἀθήνα στὸ διάστημα μεταξὺ 1475 καὶ 1485¹⁴⁵.

Γρήγορα ὅμως ἡ τουρκικὴ κατάκτηση σήμανε τὴ διακοπὴ τῆς ἐπαφῆς τῆς Ἀθήνας μὲ τὴ Δύση, ποὺ μόλις εἶχε ἀρχίσει τοὺς δύο προηγούμενους αἰῶνες. Ἡ Ἀθήνα, μακριὰ ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους δρόμους ποὺ ὀδηγοῦσαν τοὺς ἐμπόρους στὴ Σμύρνη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοὺς προσκυνητὲς στοὺς Ἁγίους Τόπους, περιέπεσε σὲ λήθη. Στὰ 1575 ὁ Martin Crusius, καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Tübingen, ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες μὲ τοὺς ὁποίους ἀλληλογραφοῦσε νὰ τὸν πληροφορήσουν ἂν πράγματι ἡ Ἀθήνα ἔχει ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ προσώπου γῆς¹⁴⁶.

Πρὸς τὸ τέλος ὅμως τοῦ 17ου αἰῶνα ἡ ἀνάπτυξη τοῦ περιηγητισμοῦ καὶ ἡ ἐκστρατεία τῶν Βενετῶν στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Ἀττικὴ εἶχαν ὥς συνέπεια τὴν ἐπανεμφάνιση τῆς Ἀθήνας στὴ σκηνὴ τῆς ἱστορίας. Στὸ 6' ἡμῖσι τοῦ 17ου αἰ. οἱ διπλωματικὲς σχέσεις τῶν Τούρκων μὲ τὴν Ἀγγλία ἦταν καλές, τὸ 1669 ἀποκαταστάθηκαν καὶ οἱ διπλωματικὲς σχέσεις μὲ τὴν Γαλλία, καὶ τὸ ἴδιο ἔτος, μὲ τὴν κατάκτηση τοῦ Χάνδακα, τῆς τελευταίας κτίσης τῶν Βενετῶν στὴν Κρήτη, τερματίστηκε ὁ Ἑνειοτουρκικὸς πόλεμος¹⁴⁷. Ἡ κατάσταση ποὺ διαμορφώθηκε διευκόλυνε τὰ ταξίδια τῶν Δυτικοευρωπαίων στὴν ἐπικράτεια τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας¹⁴⁸. Οἱ ἐπισκέψεις τοῦ Γάλλου ἱερωμένου Babin, τοῦ Γάλλου μαρκησίου de Nointel, τοῦ Γάλλου γιατροῦ Spon καὶ τοῦ Ἀγγλοῦ συνοδοῦ του

Wheler, απέδωσαν περιγραφές και σχέδια που αποτελούν τις σημαντικότερες πηγές πληροφοριών για τα μνημεία της 'Αθήνας αυτή την περίοδο¹⁴⁹.

Τò 1684 ή Βενετία κήρυξε τòn πόλεμο κατὰ τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας¹⁵⁰. Τò φθινόπωρο τοῦ 1687 τὰ βενετικά στρατεύματα ὑπὸ τὸν Morosini πολιορκήσαν τὴν 'Ακρόπολη, τὴν ὁποία καὶ κατέλαβαν στὶς 29 Σεπτεμβρίου μετὰ ἀπὸ καταιγιστικὲς βολὲς μὲ κανόνια. Στὶς 4 'Οκτωβρίου οἱ τουρκικὲς οἰκογένειες ἐγκατέλειψαν τὴν 'Αθήνα καὶ ξεκίνησαν γιὰ τὴ Μικρὰ 'Ασία. Τὸν 'Απρίλιο ὅμως τοῦ ἐπόμενου χρόνου οἱ Βενετοί, ἀποδεκατισμένοι ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ τὴν πανούκλα, ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν 'Αθήνα. Οἱ 'Αθηναῖοι, οἱ ὅποιοι εἶχαν πολεμῆσει μαζί τους ἐναντίον τῶν Τούρκων μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἐλευθερώσουν τὸν τόπο τους, ἐγκατέλειψαν μὲ τὴ σειρά τους τὴν πόλη γιὰ τὸν φόβο ἀντιποίνων. 'Η μικρὴ φρουρὰ ποὺ εἶχε παραμείνει στὴν 'Ακρόπολη ἀναγκάστηκε καὶ ἐκείνη σὲ λίγο νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θέση της¹⁵¹.

Τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα λοιπὸν σημαδεύονται ἀπὸ τὴν ἐρήμωση τῆς 'Αθήνας καὶ τῆς 'Ακρόπολης, μετὰ ἀπὸ συνεχὴ ζωὴ 5500 ἐτῶν, ὅπως καὶ ὁλόκληρος ὁ αἰώνας σημαδεύτηκε ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν τριῶν ἀπὸ τὰ τέσσερα μνημεία τῆς 'Ακρόπολης, τὰ ὁποία ὡς τότε εἶχαν διατηρηθεῖ σχεδὸν ἀκέραια: μεγάλο μέρος τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων καταστράφηκε ἀπὸ ἔκρηξη πυρίτιδας τὸ 1640, ὁ ναὸς τῆς 'Αθηνᾶς Νίκης ἀποσυναρμολογήθηκε καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ του μέλη χρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴ διαπλάτυνση τοῦ προμαχώνα μπροστὰ ἀπὸ τὰ Προπύλαια τὸ 1687, ἐνόσω οἱ Τούρκοι περίμεναν τὴν ἐπίθεση τῶν Βενετῶν, καὶ ὁ Παρθενώνας καταστράφηκε κατὰ τὸν κανονιοβολισμὸ ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Morosini, ποὺ προκάλεσε ἔκρηξη τῆς ἐκεῖ ἀποθηκευμένης πυρίτιδας. Σὰν νὰ μὴν ἔφταναν ὅλα αὐτά, οἱ Βενετοὶ στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀπαγάγουν γλυπτὰ ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνα προκάλεσαν τὴν καταστροφὴ του¹⁵².

'Η ἐρήμωση τῆς 'Αθήνας κράτησε τουλάχιστον τρία χρόνια. Οἱ Τούρκοι ἀπὸ τὸ 1690 ἄρχισαν νὰ ἐπανερχοῦν καὶ ἐνθάρρυναν καὶ τοὺς 'Ελλήνες σ' αὐτό, ἀποδίδοντάς τους τὴν περιουσία καὶ τὰ κτήματά τους¹⁵³. Τὸν 'Οκτώβριο τοῦ 1699 τὸ κεντρικὸ κύριο τῶν Προπυλαίων διατηροῦσε ἀκόμη τὴ δυτικὴ πρόσοψη ἀκέραια, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Παρθενῶνα ὁ σωρὸς τῶν ἐρειπίων ἀπὸ τὴν ἔκρηξη δὲν εἶχε ἀκόμη δώσει τὴ θέση του στὸ τζαμί¹⁵⁴. Στὰ 1704 ὅμως ὁ περιηγητὴς Paul Lucas μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ πόλη εἶναι σχεδὸν ἔρημη ἀκόμη. Πάντως στὸ τέλος τῆς τέταρτης δεκαετίας τοῦ 18ου αἰῶνα ἡ 'Αθήνα κατοικεῖται καὶ οἱ ὀχυρώσεις τῆς 'Ακρόπολης ἔχουν ἐνισχυθεῖ μὲ τὸ τεῖχος τῆς 'Υπαπαντῆς, ποὺ συνδέει τὴν πόλη μὲ τὴν 'Ακρόπολη, καθὼς καὶ μὲ ἕνα τρίτο προμαχῶνα μὲ συστοιχία κανονίων μέσα στὰ λείψανα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων. Τότε δὲ πρέπει τὰ Προπύλαια νὰ ἔπαυσαν ὀριστικὰ νὰ χρησιμεύουν ὡς κατοικία τοῦ δισδάρνη¹⁵⁵.

'Η ἱστορία τῆς 'Αθήνας καὶ τῆς 'Ακρόπολης τὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τοὺς λεγόμενους περιηγητὲς, δηλαδὴ ἀρχαιοδίφες, καλλιτέχνες καὶ συλλέκτες ἀρχαίων, οἱ ὅποιοι ταξίδευαν στὴν 'Ελλάδα καὶ μελετοῦσαν τὶς ἀρχαιοτῆτες ἀπὸ διάφορες ἀπόψεις. Οἱ περισσότεροι μᾶς ἄφησαν ἕνα ἔργο σὲ κείμενα ἢ εἰκόνες ποὺ μᾶς εἶναι πολύτιμο γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου καὶ τῶν μνημείων. Μιὰ παρουσίαση τῶν σχετικῶν ἔργων ποὺ μᾶς δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῶν Προπυλαίων κατὰ τὸν Μεσαῖωνα γίνεται στὸ Δεύτερο Μέρος τῆς μελέτης. Μεταξὺ τῶν περιηγητῶν, ὅσοι ἦταν μανιώδεις συλλέκτες ἢ ἔμποροι ἀρχαιοτήτων ἔγιναν αἴτιοι καταστροφῶν σὲ πολλὰ μνημεία. 'Ενα γεγονός ποὺ σημάδεψε τὴν ἱστορία τῶν ἀθηναϊ-

κῶν μνημείων εἶναι ἡ τείχιση τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸν βοεβόδα Χατζῆ Ἀλῆ Χασεκί. Πολλὰ μνημεῖα κατεδαφίστηκαν γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ γιὰ τὸ τεῖχος, ἡ κατασκευὴ τοῦ ὁποίου συμπληρώθηκε τὸ 1778 (Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 195 κέ). Ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης ὁ λόρδος Ἔλγιν μεταξὺ 1800 καὶ 1803 ἀπήγαγε τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὰ τμήματα τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενώνα ποὺ εἶχαν διαφύγει τὴν καταστροφὴ τοῦ 1687, μιὰ ἀπὸ τὶς Καρυάτιδες τοῦ Ἐρεχθείου, τέσσερις πλάκες τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ὅλα τὰ μεγάλα μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης¹⁵⁶. Τὰ μνημεῖα ἔπαθαν βέβαια ζημιές καὶ κατὰ τὴν Ἐπανάσταση, κυρίως ἀπὸ τὰ βλήματα τῶν πυροβόλων ὀπλῶν¹⁵⁷.

Οἱ Ἀθηναῖοι προσχωροῦν στὴν Ἐπανάσταση στὶς 25 Ἀπριλίου 1821 καὶ γίνονται εὐκόλα κύριοι τῆς πόλης. Στὶς 10 Ἰουνίου 1822 καταλαμβάνουν τὴν Ἀκρόπολη, τὴν ὁποία κρατοῦν ὥς τὶς 24 Μαΐου 1827, ὁπότε ἀναγκάζονται νὰ τὴν παραδώσουν στὸν Κιουτακὴ μετὰ ἀπὸ σκληρὴ πολιορκία 11 μηνῶν. Ἐξί χρόνια ἀργότερα, στὶς 31 Μαρτίου 1833, οἱ τελευταῖοι στρατιῶτες τῆς τουρκικῆς φρουρᾶς ἐγκαταλείπουν τὴν Ἀκρόπολη¹⁵⁸.

Γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς κατάταξης τῶν μαρτυριῶν στὸ Δεύτερο Μέρος τῆς μελέτης, ἡ Τουρκοκρατία στὴν Ἀθήνα διαιρεῖται σὲ τρεῖς περιόδους, σὲ σχέση μὲ τοὺς ἐξῆς ιστορικοὺς σταθμούς: κατάκτηση τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1458), κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Βενετούς (1687), τείχιση τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Χασεκί (1778), ἀπομάκρυνση τῆς τουρκικῆς φρουρᾶς ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη (1833).

Ἀπὸ τὸ 1833 ὡς σήμερα¹⁵⁹

Στὶς 18 Αὐγούστου 1834, μὲ βασιλικὴ διαταγή, ἡ Ἀκρόπολη ἔπαυσε ἐπίσημα νὰ ἐξυπηρετεῖ στρατιωτικοὺς σκοποὺς, πράγμα ποὺ ὀδήγησε στὴν ἀποχώρηση τῆς θαυαρινῆς φρουρᾶς στὶς 30 Μαρτίου τοῦ 1835. Ἔτσι ὁ χαρακτῆρας ποὺ εἶχε ἡ Ἀκρόπολη ἐπὶ δεκαπέντε καὶ μισὸ περίπου αἰῶνες ἄλλαξε. Ἡ νεαρὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἐγκατέστησε ἐκεῖ τὴ νέα τάξη: κατεδαφίσεις μεταγενέστερων προσθηκῶν στὰ κλασικὰ κτίσματα, ἀνασκαφές, ἀναστυλώσεις, περισυλλογὴ γλυπτῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, εἶναι ἔργα ποὺ γίνονταν συνεχῶς κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ διάσωση τῶν ἀρχαιοτήτων. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁλοκληρώθηκαν μὲ δύο μεγάλα ἔργα: πρῶτον, μὲ τὴ μεγάλη ἀνασκαφὴ ποὺ διήρκεσε ἀπὸ τὸ 1885 ὡς τὸ 1890, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ὁποίας ἡ ἔρευνα ὑπὸ τὸν ἀρχαιολόγο Π. Καθβαδία καὶ τὸν ἀρχιτέκτονα G. Kawerau προχώρησε ὡς τὸν φυσικὸ βράχο καὶ κατεδαφίστηκαν ὅλες οἱ μεσαιωνικὲς ἢ τουρκικὲς προσθηκὲς· δεύτερον, μὲ τὶς ἀναστυλώσεις ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸν πολιτικὸ ὑπομηχανικὸ Ν. Μπαλάνο στὸ Ἐρέχθειο (1902-1909), στὰ Προπύλαια (1901-1917) καὶ στὸν Παρθενώνα (1898-1902 καὶ 1922-1933)¹⁶⁰. Ἡ ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἄρχισε ὑπὸ τὸν Μπαλάνο καὶ περατώθηκε ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο (1936-1941)¹⁶¹. Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '50 (μᾶλλον τὸ 1955) κατασκευάστηκε ἓνα πάτωμα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα στὴν Πινακοθήκη, ἐνῶ ἡ ἀναστίλωση τμημάτων τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων συμπληρώθηκε μόλις τὸ 1959¹⁶².

Τὸ 1975 συγκροτήθηκε ἡ Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάστηκαν στὸ μεταξὺ ἐξαιτίας τῶν ἀναστυλώσεων τοῦ Μπαλάνου καὶ τῆς αὐξανόμενης μόλυνσης τῆς ἀτμόσφαιρας. Σήμερα ἡ ἀποκα-

III. ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

τάσταση τοῦ Ἑρεχθείου ἔχει συμπληρωθεῖ, τοῦ Παρθενῶνα καὶ τῶν Προπυλαίων ἔχει ἀρχίσει καὶ οἱ ἐργασίαι στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης βρίσκονται ἀκόμα στὸ στάδιο τῆς μελέτης. Ἡ σημερινὴ κατάσταση τῶν Προπυλαίων δὲ περιγραφεῖ μὲ κάθε δυνατὴ λεπτομέρεια στὸ Τρίτο Μέρος.

1. Για τὴ σχετικὴ μὲ τὰ κλασικὰ Προπύλαια βιβλιογραφία βλ. στὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἐνότητος σ. 13-15.
2. Tanoulas, *Structural Relations* 214-215.
3. Παπακατζίης, *Παυσανίου Ἀτικά* 318 (I 22), σημ. 1. Dinsmoor, *Architecture* 199 σημ. 1.
4. Kalpaxis, *Hemiteles* 121, 127-133, 154, πίν. 21.
5. Ἡ ἔρευνα στὰ Προπύλαια κατὰ τὴ διάρκειά των ἐργασιῶν τῆς ἀναστίλωσής τους ἔχει ὅπωςδήποτε πλουτίζει καὶ θὰ ἐξακολουθήσει νὰ πλουτίζει τὶς γνώσεις μας γύρω ἀπὸ τὴ μορφή πολλῶν κατασκευαστικῶν λεπτομερειῶν τοῦ κυρίου. Σ' αὐτὴ τὴ μελέτη ὅμως δὲν ἐνδιαφέρουν πολὺ τὰ προβλήματα ἀναπαράστασης αὐτῶν των λεπτομερειῶν τοῦ κλασικοῦ κυρίου, ἀφοῦ δὲν ἐπηρεάζουν σχεδὸν καθόλου τὴν ἀναπαράσταση των οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ κυρίου κατὰ τὸν Μεσαίωνα.
6. Βλ. Travlos, *Athens* 148-157, ὅπου καὶ συλλογὴ τῆς ὥς τὸ 1971 βιβλιογραφίας. Για τὴν ὥς τὸ 1985 βιβλιογραφία βλ. Travlos, *Attika* 228. Ἐπίσης Gruben, *Tempel* 188-193 καὶ γιὰ βιβλιογραφία 456.
7. Μπαλάνος, Ἱερὰ Νίκη, κυρίως 784-795. Bundgaard, *Parthenon* 41-47, πίν. G.
8. Beulé, *L'Acropole* I 133. Bohn, *Die Propyläen* 34-39, πίν. XIX. Καθβαδίας-Καθεράου, Ἱεροσκαφὴ 127-135, πίν. H. Dinsmoor, *Excavation* 101-102. Bundgaard, *Mnesicles* 19-30. Ὁ ἴδιος, *Excavation* πίν. 211.1, 212, καὶ σ. 52. Ὁ ἴδιος, *Parthenon* 130, πίν. K, 5.
9. Dinsmoor, *Architecture* 164. Gruben, *Tempel* 171-172.
10. Dinsmoor, *Architecture* 154-159. Gruben, *Tempel* 121-128. Coulton, *Greek Architects* 126-128.
11. Πρβ. τὴ Λέσχην των Κνιδίων στοὺς Δελφούς (βλ. Dinsmoor, *Architecture* 206), τὸ Λεωνίδαϊον στὴν Ὀλυμπία (αὐτόθι 251, Mallwitz, *Olympia* 246-254), τὸ Καταγώγειον στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρον (Dinsmoor ὁ.π. 251) καὶ τὴν ἰωνικὴ στοὰ στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς νότιας κλιτύος τῆς Ἀκρόπολης (Travlos, *Athens* 127-8, εἰκ. 171).
12. Ἡ ἀρχικὴ ἰδέα διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Τραυλό, βλ. Travlos, *Athens* 482-3, εἰκ. 618-619, καὶ χρησίμευσε ὡς βάση γιὰ δύο ἄρθρα τοῦ Hellström, *Asymmetry* 87-92 καὶ *Function* 108-121.
13. Τανούλας, *Μελέτη Προπυλαίων* 97-121, σκ. 69-76.
14. Dörpfeld, *Die Propyläen* (A) 38-56, πίν. II-III, αὐτόθι (B) 131-144, πίν. III, V.
15. Dinsmoor, *Gables* 143-184, πίν. IV-V.
16. Elderkin, *Periclean Buildings* 1-12.
17. Franco, *Asymmetrie*. Dinsmoor, Jr., *Asymmetry*. Ὁ ἴδιος, *Planning*.
18. Travlos, *Athens* 482-483, εἰκ. 618-619. Linfert, *Propyläen*. Hellström, *Asymmetry*. Ὁ ἴδιος, *Function*.
19. Weller, *Propylon*.
20. Stevens, *Architectural Studies* 77-83.
21. Bundgaard, *Mnesicles*.
22. Dinsmoor, Jr., *Predecessors*. Για διαφορετικὲς ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὸ Παλαιὸ Πρόπυλο βλ. Eitelljorg, *Entrance*, ὅπου ἀμφισβητεῖται ἡ ὑπαρξὴ στεγασμένου προπύλου.
23. Οἱ σεισοὶ ἄρchiσαν τὸν χειμῶνα τοῦ 427/426 π.Χ. καὶ συνεχίστηκαν μέσα στὸ 426 π.Χ., βλ. Θουκυδίδης III 87, 89). Felsch-Kienast-Schuler, *Apollon und Artemis* 107. Κορρὲς-Μπούρας, *Παρθενῶν* 135.
24. Βλ. Παπακατζίη, *Παυσανίου Ἀτικά* 318-319 (I 22, 4), σημ. 1. Λόλλιγκ, Ἱεροσκαφὴ. Stevens, *Architectural Studies* 82-83. Raubitschek, *Dedications* 146-152, ἐπιγραφὲς ἀρ. 135, 135a, 135b.
25. Βλ. Stevens, *Entrance Court* 446-451. Οἱ σημερινὲς πλάκες προέρχονται ἀπὸ ρωμαϊκὴ ἐπισκευὴ καὶ περιγράφονται ἀναλυτικὰ παρακάτω σ. 155-161, ὅπου γίνεται καὶ προσπάθεια ἀποκατάστασης των οἰκοδομικῶν φάσεων σύμφωνα μὲ τὰ σωζόμενα ἱκνη.
26. Βλ. αὐτόθι 446-448, 451-454. Για ἱκνη ποὺ δὲν ἀναφέρονται σὲ προηγούμενες δημοσιεύσεις βλ. παρακάτω σ. 163-169, 175-178, 210-212.
27. Ἐκτενέστερη ἀναφορὰ σ' αὐτὰ τὰ ἱκνη γίνεται παρακάτω σ. 229 σημ. 22.
28. Πλούταρχος, *Σύλλας* 14, 7.
29. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 92-3· σὺς ἐπόμενες σελίδες τοῦ ἴδιου βιβλίου ὁ Τραυλός δέχεται τὴν παλιότερη ἄποψη ὅτι ὁ θεμιστοκλείος περίβολος ἐπισκευάστηκε στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀναθεώρησε ἀργότερα, μεταθέτοντας τὴν ἐπισκευὴ αὐτὴ ἕναν αἰῶνα περίπου ἀργότερα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Βαλεριανοῦ (253-260 μ.Χ.), βλ. Travlos, *Athens* 161.
30. Πλούταρχος, *Σύλλας* 12, 1.
31. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ρωμαϊκὲς ἐπεμβάσεις στὰ Προπύλαια —ποὺ ἀναφέρονται ἀμέσως παρακάτω— ἔχουν διαπιστωθεῖ καὶ στὸ Ἐρέχθειο ρωμαϊκὲς ἐπεμβάσεις, τὶς ὁποῖες ἡ Frantz ἀποδίδει σὲ ἐπισκευὲς ζημιῶν ποὺ προκλήθηκαν κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὸν Σύλλα, βλ. Frantz,

Julian σημ. 9. Βλ. επίσης Lewis, *Greek Inscriptions* 384.

32. 'Ο Dinsmoor, *Architecture* 201, πιστεύει ότι τὰ θυρώματα ἦταν ἐξ ἀρχῆς μαρμάρινα, παραδέχεται ὅμως ὅτι τὰ ὑπάρχοντα λείψανα ἀνάγονται σὴν ρωμαϊκὴ περίοδο.

33. Οἱ φατνωματικὲς πλάκες μὲ ρωμαϊκὴ ἐργασία ἐντοπίσθηκαν κατὰ τὴν καταγραφὴ τῶν μελῶν ποὺ θρέθηκαν τὸ 1983 σὲ ἕναν λιθοσωρὸ στὴν περιοχὴ τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς δεξαμενῆς. Τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα, ποὺ δείχνουν ρωμαϊκὴ ἐπέμβαση στὴν ἀνωδομὴ τῆς βόρειας πτέρυγας, ἐντοπίσθηκαν κατὰ τὶς ἐργασίαις τεκμηρίωσης στὴν περιοχὴ αὐτὴ τοῦ κυρίου γιὰ τὴν κατάρτιση τῆς μελέτης συντήρησής της· βλ. Casanaki-Mallouchou, *Acropolis* 93· ἐπίσης, Τανούλας, Τὰ Προπύλαια Α'. Ὁ ἴδιος, *Μελέτη Προπυλαίων* 102-104.

34. Stevens, *Architectural Studies* 89-90.

35. Dinsmoor, *Monument of Agrippa* 83. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 86.

36. Μὲ τὴν ὀνομασία αὐτὴ θὰ ἀναφέρεται σὸ ἐξῆς.

37. Ivanoff, *Scalinata. Graindor, L'entrée* 279-280. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 104, εἰκ. 61. 'Η περιγραφὴ τῶν λειψάνων τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας καὶ ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν της γίνεται σὸ Κεφάλαιο IV τοῦ Τρίτου Μέρους (σ. 236-240). Οἱ σχετικὲς πηγὲς τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ. ἐξετάζονται σὸ Κεφάλαιο V τοῦ Δεύτερου Μέρους.

38. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 94. Travlos, *Athens* 161. 'Εντούτοις φαίνεται ὅτι τριάντα ὀκτὼ χρόνια μετὰ τὸν Σύλλα τὰ τεῖχη τῆς 'Αθήνας ἦταν σὲ θέση νὰ ἀποκρούσουν τὴν ἐπίθεση τοῦ Γαλνουῦ, ὁ ὁποῖος μόλις εἶχε καταλάβει τὸν Πειραιᾶ ἐπειδὴ τὸν βρῆκε ἀτείχιστο (Frantz, *Late Antiquity* 1).

39. Γρηγορόβιος I 80 κέ. Setton, *Middle Ages* I 232, III 179. Frantz, *Late Antiquity* 1-3.

40. Τραυλός, 'Η πυρπόλοις τοῦ Παρθενῶνος. 'Επίσης βλ. παρακάτω σ. 265, 268 σημ. 3.

41. 'Η χρονολόγησις αὐτὴ στηρίζεται στὴν εὕρεση δεκαεξὶ νομισμάτων σὸ κονίαμα τῆς ὑποδομῆς τοῦ τεῖχους, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περίοδο 270-282, ἐνῶ σὲ ἄλλη θέσις στὴν ὑποδομὴ τοῦ τεῖχους βρέθηκε ἓνα νόμισμα τοῦ Μαξιμιανοῦ (286-305). Βλ. Frantz, *Late Antiquity* 5-7. *Agora Guide* 143. Βλ. καὶ παρακάτω σ. 265, 268 σημ. 4-5.

42. Βλ. παρακάτω σ. 265 κέ.

43. Βλ. Beulé, *L'Acropole* I 99-122, πίν. Plan général de l'entrée, Coupe sur l'axe du plan général, Détails de l'entrée de l'Acropole. Bohn, *Die Propyläen* 36-39, πίν. II, XIX. Περιέχει πολλὰ ἀρχιτεκτο-

νικὰ μέλη τοῦ κορηγικοῦ μνημείου τοῦ Νίκιαι· γιὰ τὴν σχετικὴ μὲ αὐτὸ βιβλιογραφία βλ. Travlos, *Athens* 357. 'Επίσης βλ. Townsend, *Architectural Activity* 198-216, εἰκ. 117-131.

44. Γιὰ τὴν Κλεγυῦδρα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα βλ. Travlos, *Athens* 323-324. 'Απὸ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία πολὺ σημαντικὴ εἶναι ἡ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ Parsons. Γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς περιοχῆς καὶ τοῦ ἀνοίγματος βλ. παρακάτω σ. 110, 144 σημ. 5, 251-253.

45. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀποκατάστασης τῆς ὀχύρωσης τῆς δυτικῆς πρόσθασης τῆς 'Ακρόπολης σὸ 8' ἡμῶν τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. βλ. παρακάτω σ. 265-269.

46. Βλ. σ. 28, 123-124.

47. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 125-129. Camp, *The Athenian Agora* 197-198. Frantz, *Late Antiquity* 5-11, 125-141.

48. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 129. Ὁ ἴδιος, *Athens* 161. Frantz, *Late Antiquity* 14-15, 24-49. Ζώσιμος τ. III, 2, σ. 95.

49. Ζώσιμος τ. III, 2, σ. 94-98 (σημ. 9, 10). Frantz, *Julian* 398. Camp, *The Athenian Agora* 198-199. Frantz, *Late Antiquity* 51-52, γιὰ τὶς καταστροφὲς στὴν περιοχὴ τῆς 'Αγορᾶς 53-56.

50. Ζώσιμος τ. III 2, σ. 11-12. Wachsmuth, *Stadt Athen* 706. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 129-130.

51. Συνέσιος σ. 1381 (ἐπιστολὴ 54), σ. 1524 (ἐπιστολὴ 135). Γρηγορόβιος I 110-111. Setton, *Middle Ages* I 235. Frantz, *Late Antiquity* 53, 55-56.

52. Θεοδώρητος Κύρου σ. 1040 c. Γρηγορόβιος I 118-119.

53. Frantz, *From Paganism to Christianity* 193-194. 'Η ἴδια, *Late Antiquity* 68-74.

54. Γρηγορόβιος I 152-3. 'Ανάστος 336-337. Browning 158. Βρυώνης 434. Frantz, *Late Antiquity* 84, 92.

55. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων* IV 2. Ὁ Γρηγορόβιος I 139-142, ἐρμηνεύει ὡς ἰουστινιάνεια ὀχυρωματικὰ ἔργα ποὺ σήμερα θεωροῦνται ὑστερορρωμαϊκά. Βρυώνης. Browning 159-160, 181.

56. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 144-145. Frantz, *Late Antiquity* 82-83.

57. Πιθανὸν τὸ 582, βλ. Frantz, *Late Antiquity* 93.

58. Γρηγορόβιος I 149-153. Setton, *Middle Ages* I 234. Frantz, *From Paganism to Christianity* 197-198. Camp, *The Athenian Agora* 212-3. Frantz, *Late Antiquity* 93-94.

59. Σχετικὰ βλ. Zakythinos, *Grande brèche*. Ὁ ἴδιος, *Βυζαντινὴ 'Ελλάς* 36-52. Charanis, *Observations*.

60. Γρηγορόβιος I 154 κέ. Ζακυθινός, *Βυζαν-*

τινὴ Ἑλλάς 39. Ὁ ὅδιος, *Ἱστορία* 140. Frantz, From Paganism to Christianity 197-199. *Late Antiquity* 117. Ἡ παρουσία τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου στὴν Ἀθήνα μαρτυρεῖται ὅχι μόνο ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς πηγὲς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνέγερσιν, οἷς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀγορᾶς, πολὺ μεγάλου ἀριθμοῦ νομισμάτων του, οὗ σύγκρισιν μὲ τὰ νομίσματα ἄλλων αὐτοκρατόρων· σχετικὰ βλ. Charanis, Significance of Coins, ὅπου γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὴν ἀποσύνθεσιν τῶν οἰκονομικῶν καὶ διοικητικῶν δομῶν στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου ὡς τὶς ἀρχαὲς τοῦ 9ου αἰῶνα.

61. Θεοφάνης σ. 444 κέ. Γρηγορόβιος I 191-203. Ἡ παράδοσις ὅτι ἡ Εἰρήνη ἢ Ἀθηναία ἱδρύσασθαι ναοὺς στὴ γενεαίτριά της (αὐτόθι 196) δὲν στηρίζεται σὲ συγκεκριμένους ἱστορικὲς ἢ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες (Finlay, *History* II 86).

62. Θεοφάνης σ. 473. Γρηγορόβιος I 197.

63. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ χαράγματα τοῦ Παρθενώνα, βλ. Ὁρλάνδο-Βρανούσης, *Χαράγματα* 33-35, ὅπου καὶ πίνακας τῶν χαραγμάτων, καταταγμένων κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ.

64. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐπιτρέπει ἕνα χρονολογημένο χάραγμα τοῦ Παρθενώνα ποὺ ἀναφέρει ὅτι τὸ 843 πέθανε ὁ βασιλικὸς πρωτοσπαθάρχιος καὶ στρατηγὸς τῆς Ἑλλάδος Λέων. βλ. Ὁρλάνδο-Βρανούσης, *Χαράγματα*, χάραγμα 164, 127-131.

65. Γρηγορόβιος I 227. Σοφριανός, *Ὅσιος Λουκάς* 51, 125, 199-200.

66. Αὐτόθι 44, 81, 166. Οἱ μοναχοὶ —τοὺς ὁποῖους ἀκολούθησε ὁ νεαρὸς Λουκάς— ξεκίνησαν «ἀπὸ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης» καὶ στόχο εἶχαν νὰ φθάσουν στὰ Ἱεροσόλυμα· μαζὶ μὲ τὸν Λουκά «πρὸς τὰς Ἀθήνας ἔρχονται καὶ τὸν ἱερὸν ἐκεῖσε νεῶν τῆς τοῦ θεοῦ Μητρὸς εἰσελθόντες καὶ προσευξάμενοι, τοῦτον μὲν τῷ μοναστηρίῳ, παρ' ᾧ κατήγοντο, καταλείπουσι...». Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς τῆς Θεομήτορος ἦταν ἕνα σημαντικὸ προσκύνημα. βλ. καὶ Γρηγορόβιος I 114-115. Σωτηρίου, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἀθηνῶν* 34-35. βλ. καὶ παρακάτω σημ. 69.

67. βλ. Setton, *Middle Ages* II 316-318, ὅπου παρουσιάζονται ἕνα ἕνα τὰ ἀραβικὰ ὑπολείμματα στὴν Ἀθήνα μὲ παραπομπὰς οἷς ἀρχαιότερες δημοσιεύσεις. βλ. ἐπίσης Miles, Arab Mosque, ὅπου τὰ θραύσματα ἀραβικῆς ἐπιγραφῆς —τὰ ὁποῖα ἀποτελέσαν τὸ ὑλικὸ τεκμήριον ἀραβικῆς παρουσίας στὴν Ἀθήνα— ἀποδίδονται σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ τοῦ 10ου ἢ τοῦ 11ου αἰῶνα, λαξευμένη σὲ κορμὸ ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ ὑμέτιο μάρμαρο, ἢ ὁποῖα προέρχεται ἀπὸ τζαμί. βλ. ἐπίσης Miles, Byzantium and the Arabs 19-20, ὁ ὁποῖος τείνει νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ὑ-

παρῆν ἀραβικῆς κοινότητος, καὶ ἴσως ἐργαστηρίου, στὴν Ἀθήνα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μεταξὺ 961 καὶ 1000.

68. βλ. Σοφριανός, *Ὅσιος Λουκάς* 41-42, ὅπου ἀποδεικνύεται ὅτι οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Σαρακηνῶν ποὺ ἀνάγκασαν τοὺς προγόνους τοῦ Λουκά νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Αἴγινα πρέπει νὰ ἐγένιναν μεταξὺ 865 καὶ 870. Εἶναι ἀνακριβεῖς, λοιπόν, παλαιότερες ἀπόψεις σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ ἀναφερόμενη ἐπιδρομὴ τῶν Σαρακηνῶν στὴν Αἴγινα ἐγένετο περὶ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰ. (Στίκας, *Χρονικὸν* 1-2. Christides, Raids of Moslems 87-88) ἢ στὰ 896 (Καμπούρογλους, *Ἀλωσις* 131-132). Ἐπίσης ἀνασκευάζεται καὶ ἡ ταύτισις μὲ τὸν Κάλαμο τῆς Ἀττικῆς τοῦ χωριοῦ Καλάμιον τῆς Φωκίδας στὸν Κορινθιακὸ κόλπον (Σοφριανός, *Ὅσιος Λουκάς* 36, 38), τὸ ὁποῖο ὁ ὅσιος ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείψει τὸ 943 λόγῳ ἐπιδρομῶν «Τούρκων» (αὐτόθι 49). Βασιζόμενοι στὴν ἐσφαλμένη ταύτιση τοῦ Καλαμίου μὲ τὸν Κάλαμο καὶ στὴν ἐσφαλμένη ὑπόθεσιν ὅτι μεταγενέστερος ἀντιγραφεὺς τοῦ *Βίου* ἔγραψε «Τούρκοι» ἀντὶ «Ἀγαρνοὶ» (ἐνῶ Τούρκοι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὀνομαζόνταν οἱ Οὐγγροι, βλ. αὐτόθι 49), παλαιότεροι μελετητὲς εἶχαν συμπεράνει μιὰ ἀκόμη ἐπιδρομὴ τῶν Σαρακηνῶν στὴν Ἀττικὴ —κατ' ἐπέκτασιν καὶ στὴν Ἀθήνα— τὸ ἔτος 943 (βλ. Καμπούρογλους, *Ἀλωσις* 81-82, 131-132. Setton, *Middle Ages* II 314).

69. *Χρονογραφία* 388. Συμεὼν Μάγιστρος 723. Γεώργιος Μοναχός, *Βίοι βασιλέων* 880. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ τρία παραπάνω ἱστορικὰ ἔργα ἡ Ἀθήνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τῆς σὲ σχέση μὲ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ φόνου τοῦ Χασέ, μνημονεύεται μόνον ὡς τόπος ἐξορίας (βλ. οἱ σ. 356, 364, 701, 851 τοῦ τόμου σὶν ὁποῖο συμπεριλαμβάνονται τὰ ἔργα). Λέων Γραμματικὸς 293-204. Πορφυρογέννητος, *De administrando* 242. Γρηγορόβιος I 226. Καμπούρογλους, *Ἀλωσις* 172-173· ὁ Καμπούρογλος διατυπώνει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Χασέ λιθοβολήθηκε σὶν ναὸ τῆς Μεγάλης Παναγίας σὶν περιοχὴ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, ὁ τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο ἀναφέρονται ὅλοι οἱ συγγραφεῖς σ' αὐτόν («ἐνδοθεν τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ») ἀφίνει πολὺ λίγες ἀμφιβολίες ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν σημαντικότερον ναὸ τῆς Ἀθήνας, ποὺ ἦταν ἡ Παναγία ἢ Ἀθηνιώτισσα σὶν Παρθενώνα. Γιὰ κάποιες ἀπόψεις ὡς πρὸς τὴν ταύτιση τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Ἀθηνιώτισσας βλ. Σωτηρίου, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἀθηνῶν* 34-35. Setton, *Middle Ages* II 319.

70. Ὁρλάνδος-Βρανούσης, *Χαράγματα* *33-35.

71. Γρηγορόβιος I 224.

72. Κεδρηνός 208. Λάμπρος 40-41. Γρηγορόβιος I 229-233. Ζακυθινός, *Ίστορία* 437.

73. Γλυκάς, *Βίβλος χρονική* 583. Κεδρηνός 229. Γρηγορόβιος I 234. Για χάραγμα στη θόρεια πτέρυγα των Προπυλαίων με τὸ ὄνομα Θεοφύλακτος, βλ. παρακάτω σ. 187.

74. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ Ψελλοῦ (σ. 476 κέ.), πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν Ἀθῆνα κατὰ τὸν 11ο αἰ. εἶναι οἱ *Βίοι* τοῦ ὁσίου Μελετίου, βλ. Γρηγορόβιος I 245-257.

75. Jaubert, *Edrisi* 295. Ὁ Edrisi δὲν ἐπισκέφθηκε ὁ ἴδιος τὴν Ἀθῆνα. Σχετικὰ βλ. Τραυλός, *Πολεοδομική* 162. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μνεία τοῦ Edrisi, ὁ Λάμπρος ἀναφέρει καὶ μιὰ ἄλλη περὶ τῆς Ἀτυκῆς ὡς εὐημερούσας, βλ. Λάμπρο 54-55.

76. Γρηγορόβιος I 240-242, 268-271.

77. Αὐτόθι 284-285.

78. *Guidonis Geographica* 136 καὶ σμ., ὅπου γίνεται φανερό ὅτι ἡ λέξη “propilie” —σὺν ὁποῖα ὁ Γρηγορόβιος (I 285) στίριξε τὴν ἐκδοχὴ ὅτι τὰ Προπύλαια διατηροῦσαν τὸ ὄνομά τους κατὰ τὸν 12ο αἰ.— δὲν ὑφίσταται στὸ κείμενο, καὶ ὀφείλεται στὴ λανθασμένη ἀπόδοση τῆς λέξης “prophetae”.

79. Λάμπρος 27-31, 55-57, 61-65, 87 κέ. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 17-23. Setton, *Middle Ages* III 192-197. Herrin, *Realities* 266 κέ.

80. Λάμπρος 20 σμ. 5. Setton, *Middle Ages* III 186, 207-208. Herrin, *Realities* 256.

81. Ἐναντίον τῆς θεωρίας γιὰ κατάληψη ἀπὸ Νορμανδούς (Λάμπρος 44) βλ. Γρηγορόβιος I 267-268, Setton, *Middle Ages* III 182. Ἡ θεωρία ὅτι ἡ Ἀθῆνα εἶχε καταληφθεῖ ἀπὸ Σαρακηνούς λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη (Τραυλός, *Πολεοδομική* 160-162) βασίζεται στὴ χρονολόγηση τοῦ Ριζοκάστρου στὸν 11ο αἰ. Πρόσφατα ὅμως ἀποδείχτηκε ὅτι τὸ Ριζόκαστρο χτίστηκε πρὸς τὸ τέλος τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰ. (βλ. Μακρή - Τσάκο - Βαθυλοπούλου, *Ριζόκαστρο* 342), γεγονός πού ἀφίνει τὴ θεωρία αὐτὴ χωρὶς στίριγμα.

82. Ahrweiler 106-107.

83. Νικήτας Χωνιάτης σ. 605 κέ. Λάμπρος 101-103. Γρηγορόβιος I 367-68. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 51. Ὁ Setton, *Middle Ages* III 204-205, φαίνεται νὰ δέχεται ὅτι ὁ Σγουρὸς δὲν κατέλαβε οὔτε τὴν πόλιν τῆς Ἀθῆνας. Τραυλός, *Πολεοδομική* 163. Κορδῶσης, Ἡ κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Φράγκους 67-68.

84. Γρηγορόβιος I 374. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 54. Κορδῶσης, Ἡ κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Φράγκους 73-74.

85. Γιὰ τὴ μορφή τοῦ Παρθενῶνα ὡς χριστιανικοῦ ναοῦ, βλ. Michaelis, *Parthenon* 335-345. Σωτη-

ρίου, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἀθηνῶν* 34-42. Deichmann, *Basilika im Parthenon* (βασικὴ μελέτη γιὰ τὸ θέμα). Τραυλός, Ἡ πυρπόλησις τοῦ Παρθενῶνος, ἰδιαίτ. 234-235, ὅπου καὶ νεότερη βιβλιογραφία. Κορρὲς - Μπούρας, *Παρθενῶν* 131-151. Κορρὲς, Χριστιανικὸς Παρθενῶν. Ὁ ἴδιος, Ἀμβων. Ὁ ἴδιος, *Der Parthenon bis 1687*, 17-32. Ὁ ἴδιος, Ὁ Παρθενῶνας μέχρι τὸν 19ο αἰῶνα 146.

86. Γιὰ τὴ μορφή τοῦ Ἐρεχθεῖου ὡς χριστιανικοῦ ναοῦ βλ. Caskey - Fowler - Paton - Stevens, *The Erechtheum* 492-523, πίν. XXXI-XXXII. Σωτηρίου, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἀθηνῶν* 43-44. Τραυλός, *Πολεοδομική* 137-138. Ὁ ἴδιος, Χριστιανικὰ Ἀθῆναι 724.

87. Μιχαὴλ Χωνιάτης II 12. Λάμπρος 42. Γρηγορόβιος I 283. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 32. Βεβαίως τὸ γεγονός ὅτι κατοικοῦσε στὴν Ἀκρόπολη δὲν συνεπάγεται ἀπαραιτήτως ὅτι κατοικοῦσε καὶ στὰ Προπύλαια. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἀμέσως παρακάτω, ἀλλὰ καὶ σὺν περιγραφῇ καὶ ἐρμηνείᾳ ἱκνῶν τῆς μεσαιωνικῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος στὰ Προπύλαια στὸ Δεύτερο, Τρίτο καὶ Τέταρτο Μέρος τῆς μελέτης.

88. Herrin, *Realities* 284. Κορδῶσης, Ἡ κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Φράγκους 161.

89. Βλ. Καβαδία-Καθεράου, *Ἀνασκαφή. Bundgaard, Excavation*.

90. Πιττάκης, Ἐπιγραφή· Γενικὴ ἔκδοσις 855· Ἀνακαλύψεις Ἰουλίου 1022· Ἀνακαλύψεις Αὐγούστου 1045. Καβαδία-Καθεράου, *Ἀνασκαφή* 15. Τραυλός, *Πολεοδομική* 138. Τραυλός, Χριστιανικὰ Ἀθῆναι 724.

91. Καὶ αὐτὸ τὸ θέμα θὰ ἐξεταστεῖ ἀναλυτικὰ στὰ ἐπόμενα Μέρη τῆς μελέτης.

92. Κατοαρός, Μονὴ τοῦ Προδρόμου 101-103, 127.

93. Γρηγορόβιος I 375-376. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 54-56. Setton, *Middle Ages* III 205. Ὁ τίτλος τοῦ de la Roche ἦταν Sire d'Athènes ἢ Dominus Athenarum.

94. Γρηγορόβιος I 444. Κορδῶσης, Ἡ κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Φράγκους 123-125.

95. Γρηγορόβιος I 408. Ὁ Ζαχαρόπουλος, *Ἐκκλησία* 120, θέλει τὸν Bérard νὰ καταλαμβάνει τὴν κατοικία τοῦ Χωνιάτη, παραπέμποντας ὅμως στὸν Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 100, ὁ ὁποῖος δὲν φαίνεται νὰ ἔχει στοιχεῖα. Setton, *Middle Ages* III 205.

96. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 100.

97. Γρηγορόβιος I 423-425. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 99.

98. Γρηγορόβιος I 450-451. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 133.
99. Γρηγορόβιος I 460. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 135.
100. Γρηγορόβιος I 480-481. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 157-158.
101. Γρηγορόβιος I 499. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 173.
102. Αυτόθι I 203. Βλ. και Γρηγορόβιο I 522, όπου ως πιθανή χρονολογία θανάτου του 'Ιωάννη φέρεται το έτος 1279.
103. Γρηγορόβιος I 524-525. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 234-235.
104. Για τη χρονική περίοδο της κηδεμονίας και της διακυβέρνησης του Guy βλ. Γρηγορόβιο I 526-547, 563-569. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 235-236.
105. Γρηγορόβιος II 11. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 329. Setton, *Domination* 6.
106. Γρηγορόβιος II 29-33. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 322-329. Setton, *Domination* 9-12.
107. Βλ. σημ. 93 και Γρηγορόβιο II 34-55. 'Επίσης Μαλτέζου 255-257.
108. Το Ριζόκαστρο είχε χρονολογηθεί από τον Τραυλό, *Πολεοδομική* 156-162, στον 11ο αι., αλλά τα στοιχεία που προέκυψαν σε άνασκαφή του Διονυσιακού θεάτρου το 1985 απέδειξαν ότι κατασκευάστηκε τον 13ο αι., βλ. Μακρή - Τσάκο - Βαθυλοπούλου, Ριζόκαστρο 342.
109. Βλ. παρακάτω σ. 144 σημ. 5, 251-253, 304-305.
110. 'Ο Buchon, *Grèce et Morée* 67, 115, 127, ισχυρίζεται ότι είδε στα Προπύλαια οικόσημα των Λατίνων αυτοκρατόρων του Βυζαντίου, των Βιλλαρδουίνων και των de la Roche. Γρηγορόβιος II 50-51. Για την αναλυτική εξέταση των στοιχείων βλ. στο Τέταρτο Μέρος.
111. Gaskey-Fowler-Paton-Stevens, *The Erechtheum* 523. 'Ο Paton λέει ότι η έκκλησία που προκύπτει από την αναπαράσταση φαίνεται να προορίζεται για το όρθόδοξο τυπικό μάλλον και όχι για το ρωμαιοκαθολικό· επίσης λέει ότι προφανώς κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας το κτίριο είχε αλλάξει λειτουργία και ότι ίσως μάλιστα να είχε αποβάλει τον θρησκευτικό του χαρακτήρα. Βλ. επίσης Setton, *Domination* 241. Tanoulas, *The Propylaea* εικ. 28.
112. Setton, *Domination* 13-15.
113. Αυτόθι 15-17. Βλ. και Γρηγορόβιο II 217, όπου γίνεται δεκτό ότι οι Καταλανοί παρέδωσαν την 'Ακρόπολη το 1389.
114. Setton, *Domination* 19, 83-85.
115. 'Ο Alfonso Fadrique αποσύρθηκε από το αξίωμα του τοποτηρητή πιθανότατα στις αρχές του 1331. Γρηγορόβιος II 97-98, 105, 120. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 345. Setton, *Domination* 27-28, 35-36, 40-41.
116. Αυτόθι 38-51.
117. Αυτόθι 151-152. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 464.
118. Setton, *Domination* 125-148.
119. 'Ο Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 459-462 και ο Setton, *Domination* 177, 180-182 αναιρούν την άποψη του Γρηγορόβιου (II 214-217), σύμφωνα με την οποία ο Nerio Acciaiuoli κατέλαβε την 'Αθήνα το 1385 και την 'Ακρόπολη το 1387.
120. Γρηγορόβιος II 218-219. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 464-469. Setton, *Domination* 247-257.
121. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 464. Setton, *Domination* 187.
122. "...lo dit castell sia la pus richa joya qui al mont sia e tal que entre tots los reys de cristians envides lo porien fer semblant..." (Rubio y Lluch, *Acropolis* 22, 31. Γρηγορόβιος II 194. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 447. Setton, *Domination* 187.
123. "...la capella de sant Berthomeu del palau del castel de Cetines..." (Rubio y Lluch, *Acropolis* 20, 30. Γρηγορόβιος II 197. Setton, *Domination* 189.
124. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* I 447 και σποράδην. Setton, *Domination* 28, 168-189 και σποράδην.
125. Rubio y Lluch, *Acropolis*.
126. Αυτόθι 19, 32-33.
127. Γρηγορόβιος II 240-243. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 14-15. Setton, *Domination* 191-192.
128. Γρηγορόβιος II 248-255. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 24-29. Setton, *Domination* 194-199. 'Ο ίδιος, Λατίνοι 320.
129. Είναι πιθανό ότι το 1397 οι Τούρκοι έγιναν προσωρινά κύριοι της πόλης της 'Αθήνας, αλλά την 'Ακρόπολη την υπερασπίστηκαν αποτελεσματικά οι Βενετοί. Βλ. Γρηγορόβιο II 262-263, 269-271. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 33-35, 39-42. Setton, *Domination* 199-202. 'Ο ίδιος, Λατίνοι 320.
130. Γρηγορόβιος II 321, 334-341, 378-380. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 94-112. Setton, Λατίνοι 320.
131. Γρηγορόβιος II 384-386. 'Ο Τραυλός, *Πολεοδομική* 173-174, θεωρεί ότι η κατάληψη της 'Αθήνας από τους Τούρκους ήταν ειρηνική. Αυτό όμως δεν είναι εύκολο να τεκμηριωθεί.
132. Γρηγορόβιος II 384-388. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 150-157.
133. Φιλαδελφεύς I 145-147. Setton, *Middle Ages* III 273, σημ. 174-175. 'Ο ίδιος, *Domination* 209-211. 'Ο ίδιος, Λατίνοι 320.

134. «Καὶ τὸ κεφάλιν μου μετὰ ὀλίγου τοῦ σφονδύλου καὶ τοῦτο φοβίζουσιν τὸ νὰ μὲ τὸ καταλύσουν». Βλ. τὸν εὐστοχο συλλογισμό τοῦ Τραυλοῦ, *Πολεοδομικὴ* 160.

135. Ὁ Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 160-161, συνδέοντας τὸν θρῆνο *Περὶ τῆς ἀναλώσεως καὶ τῆς αἰχμαλωσίας, ἡ γέγονεν ὑπὸ τῶν Περσῶν εἰς Ἀτικὴν Ἀθῆνα* μετὰ τὸ Ριζόκαστρο, θεωροῦσε ὅτι ὁ θρῆνος ἀναφερόταν σὲ ἄλωση τῆς πόλης κατὰ τὸν 12ο αἰ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Τραυλό, ποὺ χρονολόγησε τὸν θρῆνο στὸν 12ο αἰ. γιὰ νὰ στηρίξει μιὰ θεωρίαν ποὺ χρονολογοῦσε τὸ Ριζόκαστρο στὸν 11ο αἰ. καὶ ποὺ σήμερὰ δὲν ἰσχύει πλέον (βλ. σημ. 108), ὁ Καμπούρογλους, *Ἀλῶσις* 85-138, ἰδίως 129-135, χρονολόγησε τὸν θρῆνο στὸν 10ο αἰ. γιὰ νὰ στηρίξει τὴ θεωρίαν τοῦ περὶ ἀλώσεως τῆς Ἀθῆνας ἀπὸ τοὺς Σαρακηνούς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐπίσης δὲν ἰσχύει σήμερὰ (βλ. σημ. 68). Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο ἐκδοχὲς ὑπάρχει καὶ μιὰ τρίτη, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ὁ θρῆνος ἀναφέρεται στὴν πιθανὴ ἄλωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1397 (βλ. σ. 23), ὅποτε ἡ Ἀκρόπολις ἀπέκρουσε τὴν πολιορκίαν (Φιλαδελφεὺς I 133-142. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 39-40). Σήμερα, ἐφόσον ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι τὸ Ριζόκαστρο εἶναι ἔργο τοῦ 13ου αἰ. (βλ. σημ. 108), μπορεῖ ὁ θρῆνος νὰ ἀποδοθεῖ καὶ πάλι στὴν ἐποχὴ ποὺ εἶχε χρονολογηθεῖ ἀπὸ τοὺς φιλολόγους (βλ. Beck, *Δημιώδης λογοτεχνία* 262, σχετικὴ βιβλ. 262 σημ. 8, καὶ σ. 263). Μὲ αὐτὴ τὴ χρονολόγησιν τοῦ θρῆνου συμφωνεῖ καὶ ὁ Setton, *Middle Ages* II 184.

136. Γρηγορόβιος II 293-294. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 97.

137. Γρηγορόβιος II 299-300, 311 σημ. 4., 322 σημ. 1, 334. Μαλιτζέου 272-273.

138. Γρηγορόβιος II 228-232. Μαλιτζέου 272-273.

139. Χαλκοκονδυλῆς 215-216. Ubaldini, *Istoria* 176. Γρηγορόβιος II 305, 313. Setton, *Domination* 245-246.

140. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 170-171.

141. Γρηγορόβιος II 246. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 19. Setton, *Domination* 192.

142. “Mio, tu non vedesti mai el piu belo (sic) paese che questo ne la piu bela (sic) forteza (sic)”. Βλ. Γρηγορόβιος II 313-314. Setton, *Domination* 206.

143. Στὴν Εἰσαγωγή (σ. 2) παρέχονται διευκρινίσεις γιὰ τὴ σχέση τοῦ περιεχομένου τῆς προκειμένης μελέτης μετὰ τὸ περιεχόμενο τῆς δημοσιευμένης ἐργασίας. Γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἐρεχθεῖου ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς Τουρκοκρατίας ὡς τὸ τέλος τοῦ α' τετάρτου

τοῦ 20οῦ αἰ., βλ. Caskey-Fowler-Paton-Stevens, *The Erechtheum* 523-581. Γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Παρθενῶνα ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς Τουρκοκρατίας ὡς τὸ 1975, βλ. Κορρέ-Μπούρα, *Παρθενῶν* 151-152, μετὰ βιβλιογραφίαν στὶς παραπομπές. Ἐπίσης βλ. Korres, *Der Parthenon bis 1687*. Ὁ ἴδιος, Ὁ Παρθενῶνας μέχρι τὸν 19ο αἰώνα.

144. Φιλαδελφεὺς I 151. Γρηγορόβιος II 392-398. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 155-157.

145. Φιλαδελφεὺς I 152-154. Γρηγορόβιος II 416-417, 419 (προσθήκη Λάμπρου). Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 157-161, 196-197. Setton, *Domination* 238. Paton, *Visitors* 177. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 174. Τὸ κείμενο τοῦ Bolzanio ἦταν γνωστὸ ἀλλὰ ἡ ταύτιση τοῦ συγγραφέα τοῦ ἔγινε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Beschi, *L'anonimo Ambrosiano*. Ἐπίσης βλ. παρακάτω σ. 43-44.

146. Crusius, *Turcograecia* 426 (VII n), 430 (VII i), 457 (VII ις'), 461 (VII in) ὅπου δημοσιεύονται τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μ. Crusius, καὶ οἱ ἀπαντήσεις τῶν Θ. Ζυγομαλά καὶ Σ. Καβάσιλα. Γρηγορόβιος I 419-424. Φιλαδελφεὺς I 157-158. Paton, *Visitors* 9. Γενικὰ γιὰ τὸν Crusius βλ. Καρούζου, *Κρούσιος*.

147. Φιλαδελφεὺς I 373-378.

148. Laborde, *Athènes* II 65.

149. Γρηγορόβιος II 424-427. Κόκκου, *Μέριμνα* 6-13. Tanoulas, *The Propylaea* 419.

150. Laborde, *Athènes* II 65.

151. Αὐτόθι 133 κέ. Γρηγορόβιος II 429-430. Φιλαδελφεὺς II 3-17.

152. Laborde, *Athènes* II 219 κέ. Γενικότερα γιὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Παρθενῶνα βλ. Κορρέ-Μπούρα, *Παρθενῶν* 152, καὶ βιβλιογραφία στὴ σ. 162, σημ. 40. Ἐπίσης βλ. Μουτσόπουλο, Ὁ Παρθενῶνας ἱζαμί. Korres, *Der Parthenon bis 1687*. Ὁ ἴδιος, Ὁ Παρθενῶνας μέχρι τὸν 19ο αἰώνα 155. Τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης ἦταν ἐν χρήσει ὡς τὴν καταστροφὴν τους: ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ στὸν Παρθενῶνα λειτουργοῦσε ὡς ἱζαμί, τοὺς Φλωρεντίνους δοῦκες στὰ Προπύλαια εἶχε διαδεχθεῖ ὁ διοδάρης, δηλαδὴ ὁ φρούραρχος τῆς Ἀκρόπολης, στὸ Ἐρέχθειο τὸν Λατίνον ἀρχιεπίσκοπο εἶχε διαδεχθεῖ τὸ καρέμι κάποιου ἄλλου Τούρκου στρατιωτικοῦ ἀξιωματοῦχου καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης χρησίμευε ὡς πυριτιδαποθήκη. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 419-441. Γιὰ τὸ Ἐρέχθειο κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν βλ. Caskey-Fowler-Paton-Stevens, *The Erechtheum* 523-560.

153. Γρηγορόβιος II 430. Φιλαδελφεὺς II 17-40.

154. Tanoulas, *The Propylaea* 441-442 σημ. 57.

Ὁ Κορρές, Ὁ Παρθενώνας μέχρι τὸν 19ο αἰώνα 156, ἀγνοεῖ τὸ γεγονός.

155. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 441-443.

156. Βιβλιογραφία γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ Ἑλγιν βλ. αὐτόθι σημ. 86 καὶ ἐδῶ παρακάτω σ. 103, 117 σημ. 122-125.

157. Tanoulas, *The Propylaea* 444-459.

158. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 228, 234-235.

159. Γιὰ τὴν ἀκόλουθη ἐνότητα τοῦ Πρώτου Μέρους βλ. καὶ Tanoulas, *The Propylaea* 460-480.

160. Balanos, *Monuments*. Εἰδικὰ γιὰ τὶς ἐργα-

σίες στὰ Προπύλαια βλ. 13-20, πίν. 6-10 (φωτογραφίες) καὶ πίνακα μὲ 7 σχέδια. Ἡ τεκμηρίωση τῶν ἐργασιῶν ἀπὸ τὸν Μπαλάνο εἶναι ἐλλιπής. Ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπέμβασης τοῦ Μπαλάνου στὰ Προπύλαια βλ. Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 37-64.

161. Μπαλάνος, Ἀθηνᾶ Νίκη. Orlandos, *Athéna Niké*.

162. Orlandos, *Anastylose*. Τανούλας, *Μελέτη Προπυλαίων* 94-96, 126-127, σκ. 57-78, 80-82, φωτ. 55-58. Ἰωαννίδου, *Μελέτη Προπυλαίων* 360-362, σκ. 5, φωτ. 21-22.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Οἱ μαρτυρίες τῶν περινητῶν καὶ τῶν νεοτέρων
ἐρευνητῶν

I. Μαρτυρίες από τὸν ὕστερο Μεσαίωνα (-1458)

ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ ἔγιναν ἤδη οἱ πρώτες ἀναφορὲς σὲ κατοικίες ἀρχόντων στὴν Ἀκρόπολη καὶ σὲ κτίσματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ Προπύλαια: τὰ γραπτὰ τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη, μητροπολίτη τῆς Ἀθήνας (1182-1205), ποὺ ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κατοικία τοῦ βρισκόταν στὴν Ἀκρόπολη, ἡ μνεΐα τοῦ παρεκκλησίου «τοῦ Ἀγίου Βαρδολομαίου στὸ παλάτι τοῦ κάστρου τῆς Ἀθήνας» σὲ ἔγγραφο τοῦ 1380 καὶ ἡ μνεΐα τοῦ ἴδιου παρεκκλησίου σὲ ἔγγραφο τοῦ 1391¹. Οἱ πηγὲς ποὺ θὰ ἐξεταστοῦν ἐν συνεχείᾳ δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία ὅτι τὸ παλάτι στὴν Ἀκρόπολη ἦταν ἐγκατεστημένο στὰ Προπύλαια.

Niccolò da Martoni (1395)

Τὸ παλάτι αὐτό, λοιπόν, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀναφέρει στὶς σημειώσεις του ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς Niccolò da Martoni, συμβολαιογράφος ἀπὸ τὴν Κάπουα, ὁ ὁποῖος τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1395, κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ ἓνα προσκύνημα στοὺς Ἀγίους Τόπους, ἔμεινε δύο ἡμέρες στὴν Ἀθήνα. Οἱ σημειώσεις τοῦ Martoni εἶναι ἡ πρώτη περιγραφὴ τῶν μνημείων τῆς κλασικῆς Ἀθήνας ἀπὸ ἓναν αὐτόπτη μάρτυρα ὁ ὁποῖος, παρὰ τὴν ἀνεπάρκεια τῶν ἀρχαιολογικῶν του γνώσεων, ἄφησε παρατηρήσεις πολὺτιμες γιὰ τὴν ἀπλοϊκὴ τους ἀντικειμενικότητα². Ὁ Martoni ἀναφέρεται σὲ δύο πράγματα ποὺ ἐνδιαφέρουν ἄμεσα τὴ μελέτη αὐτή. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ πύλη τοῦ κάστρου, δηλαδὴ τῆς Ἀκρόπολης³:

«Περὶ τῆς εἰσόδου ποὺ ἦταν τοῦ κάστρου. Καὶ ἐκεῖ κοντὰ βρίσκεται μία θύρα εἰσόδου ποὺ ἦταν τοῦ προειρημένου κάστρου, ἡ ὁποία εἴσοδος εἶναι φτιαγμένη ἀπὸ μαρμάρινες πέτρες [λιθόπλινθους] μὲ ὠραία κατεργασία, τόσο ὠραία ὅσο ἡ εἴσοδος τοῦ πύργου τῆς πόλεως τῆς Κάπουας, ἀλλὰ ὄχι τόσο μεγάλη εἴσοδος, καθὼς μοῦ φαίνεται. Ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη ὑπάρχει αὐτὴ ἡ μεγάλη γέφυρα μὲ τὸ μεγάλο οἰκόδημα, ὅπου σὲ ἄλλους καιροὺς στρατιῶτες πολέμοῦσαν καθ' ὁμάδες⁴, ἔτρεχαν ἀπὸ κάθε πλευρὰ καὶ στὸ μέσον τῆς γέφυρας γινόταν ἡ μάχη».

Ἡ περιγραφὴ τῆς εἰσόδου μὲ πύργους συμμετρικούς, ὅπως ἦταν σύννηδες κατὰ τὸν Μεσαίωνα στὴν Ἰταλία, μᾶς ὀδηγεῖ κατευθεῖαν στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ πύλη, γνωστὴ σήμερα ὡς «πύλη Beulé», ἡ ὁποία τότε δὲν εἶχε καλυφθεῖ ἀκόμη ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ὀγκῶδη προμαχῶνα. Ἡ εἴσοδος πρέπει νὰ ἦταν κλειστή, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἔκφραση τοῦ Martoni «θύρα εἰσόδου ποὺ ἦταν τοῦ κάστρου», ὅπου τὸ ρῆμα βρίσκεται σὲ παρελθόντα χρόνο. Θεωρῶ πολὺ πιθανὸ ὅτι αὐτὸ ποὺ ὁ Martoni ὀνομάζει μεγάλη γέφυρα εἶναι ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, τὸ κάτω τμήμα τοῦ ὁποίου ἦταν θαμμένο στὶς ἐπικώσεις μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διακρίνονται οἱ εἰσοδοὶ· ἓνας ἐλεύθερος τοῖχος, διάτρητος ἀπὸ δύο σειρὲς τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἦταν φυσικὸ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς γέφυρα, ὁ στρατιωτικὸς χαρακτήρας τῆς ὁποίας ἦταν δεδομένος, ἀφοῦ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν ἐντεταγμένη στὴν ὀχύρωση τῶν κλιτύων τῆς Ἀκρόπολης, δηλαδὴ τοῦ Ριζοκάστρου⁵.

Στὴν ἐπόμενη παράγραφο μὲ τίτλο «Περὶ τοῦ κάστρου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς αἵθουσάς του»⁶ ὁ Martoni συνεχίζει:

«(...) κατόπιν μπήκαμε στὸ κάστρο αὐτῆς τῆς πολιτείας, ποὺ βρίσκεται ἐπάνω ἀπ' αὐτὴ [τὴν πολιτεία] κτισμένο ἀπὸ μαρμάρινους λίθους, στὸ ὁποῖο κάστρο ὑπάρχει αὐτὴ ἡ μεγάλη αἶθουσα στὴν ὁποία βρίσκονται δεκατρεῖς μεγάλοι κίονες. Πάνω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς κίονες ὑπάρχουν δοκοὶ τριάντα πόδια μακρὸς, καὶ πάνω ἀπ' αὐτὲς τὶς δοκοὺς ὑπάρχουν μαρμάρινες πλάκες: μεγάλο καὶ θαυμαστὸ ἔργο νὰ τὸ βλέπεις».

Ἡ μεγάλη αὐτὴ αἶθουσα ἦταν ἀσφαλῶς ἡ δυτικὴ αἶθουσα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων: περιλάμβανε ἑξὶ ἰωνικοὺς κίονες στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἑξὶ δωρικοὺς στὴν πρόσοψη· ὁ Martoni μετράει δεκατρεῖς, εἴτε γιατί κάνει λάθος εἴτε γιατί μετράει μαζὶ καὶ ἓναν ἀπὸ τοὺς κίονες τῶν περὺγων ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμα ἐντοιχιστεῖ ὅπως οἱ ὑπόλοιποι⁷. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὴ σειρά τῆς ἀφήγησης⁸ φαίνεται ὅτι ὁ Martoni μπῆκε στὴν Ἀκρόπολη μέσα ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κύριον τῶν Προπυλαίων, τοῦ ὁποῖου οἱ κίονες ἦταν ἀκόμη ἐλεύθεροι⁹.

Ciriaco dei Pizzicollì (1436 καὶ 1444)

Ὁ ἐπόμενος ἐπισκέπτης ἦταν ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ διεκδικήσει τὸν τίτλο τοῦ ἀρχαιολόγου, ὁ Κυριάκος dei Pizzicollì ἀπὸ τὴν Ἀγκῶνα, περισσότερο γνωστὸς ἀπλῶς ὡς Ἀγκωνίτης¹⁰. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα δύο φορές, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1436 καὶ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1444. Παραδέτω μετάφραση τοῦ ἐδαφίου ποὺ ἀφορᾷ τὰ Προπύλαια:

«Καὶ ὅταν κίνησα νὰ πάω πρὸς τὸν Nerio Acciaiuoli, Φλωρεντινὸ καὶ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ πρίγκιπα τῆς Ἀθήνας, μαζὶ μὲ τὸν συγγενή του Nerio, πληροφορηθῆκαμε ὅτι ἐκεῖνος [βρισκόταν] στὴν Ἀκρόπολη, στὴν πρὸ γνὴ ἀκρα τῆς πόλης. Ἀλλὰ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο παραιτήρησα μὲ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση καθὼς κοίταζα προσεκτικὰ τὸ ὠραιότατο παλάτι του, ἔργο ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένο, ἦταν τὸ θαυμαστὸ προστώο, ἀποτελούμενο ἀπὸ τέσσερις καλὰ λειασμένους μαρμάρινους κίονες καὶ δέκα μαρμάρινες δοκοὺς ἀπὸ πάνω τους. Ὅταν κατόπιν ἤρθαμε στὴν ἴδια [αἶθουσα ποὺ εἶναι] καὶ [ἡ] κύρια αἶθουσα [εἶδαμε] ἑξὶ ὑπερμεγέθεις κίονες διατεταγμένους ἀνὰ ζεύγη, μὲ διάμετρο τριῶν ποδῶν, ποὺ ὑποβάσταζαν μαρμάρινα φαινώματα, καὶ εἴκοσι τέσσερις λειασμένες, ἀνὰ τρεῖς διατεταγμένες δοκοὺς, ἐπίσης ἀπὸ μάρμαρο· αὐτὲς οἱ δοκοὶ φαίνονταν νὰ ἔχουν πραγματικὸ μῆκος εἴκοσι τεσσάρων ποδῶν καὶ πραγματικὸ πλάτος τριῶν: καὶ τῆς ἴδιας [τῆς αἵθουσας] οἱ ἑξοχοὶ μαρμάρινοι τοῖχοι, ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἰσομεγέθεις λειασμένους λίθους, πρὸς τὴν ὁποία [αἶθουσα] μία μόνη ὑπερμεγέθης καὶ θαυμαστὴ εἴσοδος ἀνοίγεται».

Ὁ Ἀγκωνίτης εἶναι ὁ πρῶτος Δυτικὸς ποὺ ὀνομάζει τὴν Ἀκρόπολη μὲ τὸ ὄνομα τῆς¹¹. Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ δούκας τῆς Ἀθήνας κατοικεῖ στὴν Ἀκρόπολη, καὶ μάλιστα στὰ Προπύλαια, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ κυρίου, στὴν κεντρικὴ αἶθουσα τοῦ ὁποῖου καὶ ὑποδέχεται τὸν Ἀγκωνίτη. Ἀπὸ τὸ κύριον αὐτὸ δύο ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα κάνουν ἐξαιρετικὴ ἐντύπωση σιτὸν Ἱταλὸ ἀρχαιοδίφην: τὸ προστώο του καὶ ἡ κύρια ὑπόστυλη αἶθουσα. Ἡ περιγραφὴ τοῦ προστώου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπαίνει ὁ Ἀγκωνίτης στὴ δουρικὴ κατοικία, δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων. Τὸ προστώο, ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τὸν Ἀγκωνίτη, φαίνεται νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις κίονες, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα οἱ κίονες εἶναι ἑξὶ, πράγμα ποὺ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ δύο ἀκραῖοι κίονες εἶναι ἐνταγμένοι σὲ

κάποιες νεότερες κατασκευές και δεν γίνονται εύκολα αντιληπτοί. 'Ο χώρος στο έσωτερικό του προστώου πρέπει να είναι πάντως ένατος, τουλάχιστον στο ανώτερο τμήμα του, διότι ο 'Αγκωνίτης μπορεί να δει όλη την έκταση της όροφης, τις δέκα δοκούς της οποίας αριθμεί σωστά. 'Από το προστώο περνάει σε μια αίθουσα της οποίας η όροφη υποβασιάζεται από τρία ζεύγη μεγάλων κιόνων. 'Η περιγραφή της αίθουσας δεν αφήνει αμφιβολία ότι πρόκειται για τη δυτική αίθουσα του κεντρικού κτιρίου των Προπυλαίων. Πολύ μεγάλη σημασία για την πιστοποίηση οικοδομικών αλλαγών στα Προπύλαια έχει η ακόλουθη παρατήρηση του 'Αγκωνίτη: δηλώνει ότι η είσοδος στη μεγάλη αίθουσα του παλατιού γινόταν από μία και μόνον «ύπερμεγέθη και θαυμαστή είσοδο»· είναι βέβαιο ότι έννοε τη μεσαία πόρτα του θυραίου τοίχου. Αυτό συνεπάγεται ότι οι υπόλοιπες τέσσερις πόρτες του θυραίου τοίχου έχουν φραχτεί, καθώς και τα μετακίονια της δυτικής πρόσοψης του κεντρικού κτιρίου και τα διαστήματα ανάμεσα στους γωνιακούς κίονες και στις αντίστοιχες παραστάδες. Κατ' επέκταση αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει άμεση επικοινωνία μεταξύ της αίθουσας και των πλαγίων περύγων των Προπυλαίων. Ένα πολύ σημαντικό συμπέρασμα που προκύπτει από την παρατήρηση του 'Αγκωνίτη, σε συνάρτηση με τη σειρά που ακολουθεῖ στην περιγραφή του, είναι ότι ο δρόμος που οδηγούσε στο έσωτερικό της 'Ακρόπολης δεν περνούσε πια μέσα από τα Προπύλαια, αλλά έκανε τον γύρο του νότιου μισού του συγκροτήματος των Προπυλαίων, για να φθάσει στην ανατολική στοά του κεντρικού κτιρίου, η οποία χρησίμευε ως πρόπυλο της δουκικής κατοικίας. 'Η μεταβολή αυτή έχει γίνει μετά την επίσκεψη του Martoni το 1395¹².

I. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ (-1458)

1. Βλ. παραπάνω σ. 20-21, 23-24.
2. Τò σωζόμενο χειρόγραφο δὲν εἶναι τὸ πρωτότυπο. Πρώτη δημοσίευση: Legrand, Martoni. Ἐπίσης βλ. Judeich, Martoni. Rubio y Lluch, *Acropolis* 33-34, ὅπου δημοσιεύονται τὰ ἐδάφια ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἀκρόπολιν. Paton, *Visitors* 30-36, ὅπου παρέχεται τὸ κείμενο σχολιασμένο. Γιὰ σχόλια στὰ κείμενα τοῦ Martoni βλ. καὶ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 35-37. Setton, *Domination* 227-232.
3. "De introitu qui fuit castris", Paton, *Visitors* 33.
4. "de ventura": banda di soldati mercenari che nel Medioevo e Rinascimento agivano al soldo di un condottiero (*Dizionario Garzanti*).
5. Ὁ Setton, *Domination* 229 καὶ σμ. 45, θεωρεῖ ὅτι ἡ σχετικὴ παράγραφος τοῦ Martoni (De introitu qui fuit castris) ἀφορᾷ τὰ Προπύλαια (ἀντὶ τῆς πύλης Beulé) καὶ τὸ Στάδιο (ἀντὶ τοῦ Ἡρώδου). Τὰ Προπύλαια ὅμως ἀναφέρονται στὴν ἐπόμενη παράγραφο ποὺ ἔχει τίτλο "De castro Athenarum et sala ipsius" ὡς μέρος τοῦ κάστρου, καὶ ἐξάλλου τὰ Προπύλαια εἶναι ἀρκετὰ σύνθετο καὶ μεγάλο οἰκοδόμημα γιὰ νὰ μὴ συγκρίνεται μὲ τὴν πύλη τῆς Κάπουας καί, πολὺ περισσότερο, νὰ μὴν ὑπολείπεται ἀπὸ αὐτὴν σὲ μέγεθος. Ὅτι αὐτὸ ποὺ ὁ Martoni θεωρεῖ γέφυρα δὲν εἶναι τὸ Στάδιο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ περιγραφή δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ μορφὴ του, καὶ ὅτι δὲν δηλώνεται ὡς ὑλικὸ τὸ μάρμαρο (ὁ Martoni ποτε δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει τὸ μάρμαρο ὅταν τὸ βλέπει) καὶ δὲν ἐντάσσεται σὲ λογικὴ σειρά μέσα στὸ δρομολόγιό του (πράγμα ἀντίθετο μὲ τὴν τακτικὴ καταγραφὴ τῶν ἐπισκεψέων του). Ἡ διαδρομὴ ποὺ ἐγὼ θεωρῶ βεβαία εἶναι: Ὑδραγωγεῖο Ἀδριανοῦ (Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτέλη), Ὀλυμπιεῖο (Παλάτι τοῦ Ἀδριανοῦ), θέατρο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ (μεγάλῃ γέφυρα), πύλη Beulé (πόρτα εἰσόδου τοῦ κάστρου). Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐκφράσει τὴν ἐξῆς ἀντίρρηση: σύμφωνα μὲ τὴν ἑρμηνεία αὐτή, στὴν ἀφήγηση ἡ πόρτα τοῦ κάστρου παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ Ὀλυμπιεῖο καὶ τὸ Ἡρώδειο καί, ἐπομένως, θὰ ἔπρεπε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ, πράγμα ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε πρὸ ἱκανοποιητικὰ καὶ τὸν θαυμασμό τοῦ Martoni γιὰ τὴν ὁμορφιά της. Ἡ πύλη ὅμως τοῦ Ἀδριανοῦ εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν γιὰ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν ὁχύρωσή της καὶ γνωρίζουμε ὅτι κάστρο ὀνομαζόταν μόνον ἡ Ἀκρόπολιν. Ἐξάλλου ὁ Martoni κατὰ κανόνα ἀρχίζει τὸ χωρίο ποὺ ἀναφέρεται σὲ κάθε μνημεῖο ποὺ ἐπισκέπτεται μὲ ἐκφράσεις τοῦ τύπου «κατόπιν ἤλθαμε εἰς» (deinde acces-

simus ad), ἐνῶ ἡ πρόταση ἡ σχετικὴ μὲ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζει «μεγάλῃ γέφυρα» ἀρχίζει μὲ τὴ λέξη «ἐπίσης» (item). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἀναφέρεται ἐκ παραλλήλου σὲ δύο γεγονοτὰ κτίσματα, τὰ ὁποῖα ἔβλεπε ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ στεκόταν· ἴσως μάλιστα μὲ τὴ λέξη «ἐπίσης» νὰ προσπάθησε νὰ διορθώσει τὴν παράλειψη τοῦ μνημείου ποὺ προηγήθηκε στὴ διαδρομὴ του, ὅταν τὴ συνειδητοποίησε. Τὸ ὅτι ἡ πύλη Beulé δὲν εἶναι ὅλη ἀπὸ μάρμαρο, ὅπως ἡ πύλη ποὺ περιγράφει ὁ Martoni, δὲν νομίζω νὰ εἶναι σοβαρὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ταύτισή της· τὸ μαρμάρينو δῦρωμα καὶ ὁ μαρμάρινος δωρικὸς θριγκὸς τοῦ κλασικοῦ μνημείου τοῦ Νικίας (βλ. Travlos, *Athens* 357-360· Townsend, *Architectural Activity* 198-216 καὶ 222-226), ποὺ ἔστεφε τοῖχους ἀπὸ καλὰ λαξευμένους πωρόλιθους κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα, ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ κινήσουν τὸν θαυμασμό τοῦ εὐσεβοῦς προσκυνητῆ ἀπὸ τὴν Κάπουα.

6. "De castro Athenarum et sala ipsius", βλ. Paton, *Visitors* 33.

7. Βλ. καὶ αὐτόθι 33, σμ. 16, σ. 173-177.

8. Ἡ ἐπόμενη παράγραφος (αὐτόθι 33, "De ecclesia majori Athenarum et sala ipsius"), ποὺ ἀναφέρεται στὸν Παρθενώνα, ἀρχίζει ὡς ἐξῆς: «Κατόπιν φθάσαμε σὲ μιὰ πολὺ μεγάλη ἐκκλησία...» (Postea accessimus ad maiorem ecclesiam...).

9. Ὅπως θὰ φανεῖ ἀμέσως παρακάτω, ὁ Ἀγκωνίτης μέτρησε ἐξί κίονες στὴ δυτικὴ αἴθουσα, διότι οἱ κίονες τῆς δυτικῆς πρόσοψης εἶχαν ἐντοιμαστῆ ἐντοιχιστεῖ.

10. Γρηγορόβιος II 343-349, 353-361. Paton, *Visitors* 174 κέ. Setton, *Domination* 232-235. Bodnar, *Cyriacus of Ancona*. Ὁ ἴδιος, Athens. Colin, *Cyriaque d'Ancone*.

11. Setton, *Domination* 234. Συμφωνεῖ καὶ ὁ Bodnar, *Cyriacus of Ancona* 52 σμ. 1.

12. Βλ. παραπάνω σ. 39-40. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ἓνα μικρὸ πρόβλημα στὴν περιγραφὴ τῆς διάταξης τῆς ὀροφῆς τῆς δυτικῆς αἴθουσας. Ὁ Ἀγκωνίτης μετράει εἴκοσι τέσσερις δοκοὺς διατεταγμένες ἀνὰ τρεῖς: στὴν πραγματικότητα ὑπῆρχαν εἴκοσι μία δοκοί, δηλαδὴ μιὰ τριάδα λιγότερο. Κάθε μία ἀπὸ τὶς τριάδες δοκῶν συνίστατο ἀπὸ τρεῖς δοκοὺς διατεταγμένες ἐπάνω σὲ μιὰ εὐθεία, ποὺ χωρίζονταν μεταξύ τους ἀπὸ τὰ ἰωνικὰ ἐπιστήλια ποὺ ὑποβαστάζονταν ἀπὸ τοὺς ἰωνικοὺς κίονες. Γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς κατοικίας τῶν Acciaiuoli μὲ βάση τὸ κείμενο τοῦ Martoni καὶ τοῦ Ἀγκωνίτη βλ. παρακάτω σ. 310 κέ.

II. Μαρτυρίες ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (1458-1687)

Ἀνώνυμος Βιέννης (περ. 1460)

ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ τῆς Βιέννης διατηρεῖται ἓνα ἑλληνικὸ χειρόγραφο ποὺ φέρει τὸν τίτλο *Τὰ θέατρα καὶ διδασκαλεῖα τῶν Ἀθηνῶν*. Ὁ συγγραφέας του δὲν εἶναι γνωστὸς καὶ τὸ χειρόγραφο ἀναφέρεται συνήθως ὡς ὁ «Ἀνώνυμος Βιέννης». Πρέπει νὰ ἔχει γραφεῖ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὴν Ἀθήνα, δηλαδὴ γύρω στὰ 1460¹. Παραδέτω τὸ χωρίο ποὺ ἀναφέρεται στὰ Προπύλαια καὶ στὴν περιοχή τους²:

«Εἰς γοῦν τὴν ἀκρόπολιν ἡμῶν εἰσερχομένων, εὐρίσκομεν ἓν μικρὸν διδασκαλεῖον, ὅπερ ὑπῆρχε τῶν μουσικῶν· ὅπερ Πυθαγόρας ὁ Σάμιος συνεστήσατο κατέναντι δὲ τούτου ἔστι παλάτιον μέγιστον, καὶ ὑποκάτωθεν τούτου ἴστανται πλεῖστοι [κίονες], λευκῶν δὲ μαρμάρων πλουτεῖ σὺν τῇ ὀροφῇ καὶ τοῖς τεῖχεσι. πρὸς δὲ τὸ βόρειον κλεῖτος ὑπῆρχε πᾶσα καγγελαρία ἐκ μαρμάρου καὶ κίωνων πεπονημένη λευκῶν. κατὰ νότον δὲ ταύτης ὑπῆρχεν ἡ στοὰ ἐν ποικίλῃ ὠραιότητι, περικεχυσμένη γύρωθεν καὶ ἔξωθεν, καὶ λίθοις τιμίσις κεκοσμημένη· διὰ ταύτην καὶ Στωϊκοὶ φιλόσοφοι ἐλέγοντο οἱ ἐν ταύτῃ μαθητευθέντες. ἀντικρὺς δὲ ταύτης, τὸ τῶν Ἐπικουρείων ἡκμαζε διδασκαλεῖον».

Ἡ μόνη δυνατὴ ταύτιση τοῦ «μικροῦ διδασκαλείου» εἶναι μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ποὺ ἀπέναντί του βρίσκεται «παλάτιον μέγιστον», δηλαδὴ τὰ Προπύλαια. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας βλέπει τὰ δύο κτίρια μόλις μπεῖ στὴν Ἀκρόπολη, δηλαδὴ μόλις περάσει τὴν πύλη ποὺ βρισκόταν στὰ νότια τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα. Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸν ναὸ τῆς Νίκης ὅταν ἔχει περάσει μιὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες πύλες, διότι στὴν περίπτωσιν αὐτὴ δὲ ἔλεγε ὅτι τὸ παλάτι, δηλαδὴ τὰ Προπύλαια, βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ ὄχι ἀπέναντί του³.

Ὁ τρόπος ποὺ περιγράφει τὸ παλάτι βεβαιώνει ὅτι βρίσκεται σὲ ὄροφο, ἐπάνω ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ κλασικοῦ μνημείου⁴. Μολονότι ἡ ἰδέα ἐνὸς παλατιοῦ ποὺ ὑποβασιάζεται ἀπὸ κίονες ἀντανακλᾷ τὴν τρέχουσα, κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἰδέα γιὰ τὸ ὑποτιθέμενο παλάτι τοῦ Ἀδριανοῦ ἐπάνω ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός⁵, στὴν περίπτωσιν τῶν Προπυλαίων ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, ὅπως δὲ φανεῖ στὴ συνέχεια. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ Ἀνώνυμος Βιέννης εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ παλάτι —ἢ ἓνα μέρος του— βρισκόταν σὲ ὄροφο ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριον τῶν Προπυλαίων. Ὅπως καὶ οἱ δύο προηγούμενοι περιηγητές, κάνει καὶ αὐτὸς λόγο γιὰ τὴν πλούσια ὀροφὴ τῶν Προπυλαίων. Ἀναφερόμενος στὸ παρελθόν, ὁ Ἀνώνυμος λέει ὅτι στὴ βόρεια πτέρυγα («βόρειον κλεῖτος») ὑπῆρχε ἡ «καγγελαρία», ποὺ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα σημαίνει ὅτι ἐκεῖ στεγάζονταν οἱ ἀνώτατες διοικητικὲς λειτουργίαι τῆς δουκικῆς κατοικίας⁶. Χρησιμοποιώντας καὶ πάλι παρελθόντα χρόνον, παρατηρεῖ ὅτι πρὸς Ν. τῆς βόρειας πτέρυγας ὑπῆρχε «ἡ στοὰ»· νομίζω ὅτι οἱ πολῦτιμοι λίθοι ποὺ ἀναφέρονται ὡς μέρος τῆς διακόσμησης πρέπει νὰ μᾶς προσανατολίσουν πρὸς τὸν γραπτὸ διάκοσμον τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου καὶ ἐπομένως πρὸς

τὴν ταύτιση τῆς «στοᾶς» τῶν Στωϊκῶν μὲ τὴν δυτικὴ αἶθουσα τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων. Συνεπῶς, τὸ τῶν «Ἐπικουρείων... διδασκαλεῖον» ἀντικρὺς τῆς βόρειας πτέρυγας πρέπει νὰ εἶναι ἡ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων ποὺ εἶχε ἥδη καλυφθεῖ ἀπὸ τὸν φράγκικο πύργο.

Urbano Bolzanio (μεταξὺ 1475 καὶ 1485)

Ἡ ἀκόλουθη μαρτυρία ὀφείλεται στὸν Βενετὸ οὐμανιστὴ Urbano Bolzanio. Τὸ χειρόγραφο τοῦ Bolzanio δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορά τὸ 1899 ἀπὸ τὸν Ziebarth⁷, ὁ συγγραφέας τοῦ ὅμως ταυτίστηκε ἀπὸ τὸν Beschi μόλις τὸ 1984. Ἡ ταύτιση αὐτὴ ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση τοῦ χειρογράφου μεταξὺ 1475 καὶ 1485⁸. Φαίνεται ὅτι ὁ Bolzanio δὲν ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀκρόπολη, μποροῦσε ὅμως νὰ τὴ βλέπει ἀπὸ μικρὴ σχετικὰ ἀπόσταση. Ὁ Παρθενώνας ἀναφέρεται ἀκόμη ὡς ἐκκλησία, καὶ τὰ Προπύλαια ὡς «ἓνα ὠραιότατο ἀρχαῖο παλάτι πλὴν τὴν ἐκκλησίαν [τὸν Παρθενώνα], καὶ εἶναι φτιαγμένο ὁλόκληρο ἀπὸ μάρμαρο σὲ ρωμαϊκὸ ὕψος». Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ τελευταία φορά ποὺ ὁ Παρθενώνας ἀναφέρεται ὡς ἐκκλησία, καὶ γενικότερα εἶναι ἡ τελευταία περιγραφὴ τῆς μεσαιωνικῆς Ἀκρόπολης καὶ τοῦ φράγκικου παλατιοῦ στὰ Προπύλαια ἀπὸ αὐτόπτη μάρτυρα. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναφορὰ στὰ Προπύλαια λέει: «Υπάρχουν ἀκόμη πολλὲς ἀρχαιοῦτες τριγύρω, μερικὲς μέσα σὴν πρόσφατα ὀχυρωμένη περιοχὴ, μερικὲς ἀπὸ ἔξω». Ὡς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ Τοῦρκοι στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐγκατάστασής τους σὴν Ἀθῆνα φρόντισαν νὰ ὀχυρώσουν τὴν πόλη καὶ τὸ κάστρο⁹.

Θὰ περάσουν δύο περίπου αἰῶνες κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ Ἀθῆνα ὡς σύγχρονη πόλη δὲν ξεχασεῖ. Οἱ ἐλάχιστες ἀναφορὲς σ' αὐτὴν δὲ εἶναι σύντομες καὶ ἀσαφεῖς. Οἱ ἀπαντήσεις τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς ὁποίους ἀλληλογραφοῦσε ὁ Μαρτίνος Κρούσιος στὰ 1575 δὲν βοηθοῦν νὰ σχηματίσει κανεὶς μιὰ ἰδέα γιὰ τὴν Ἀθῆνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη¹⁰. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ Παρισινοῦ Ἀωνόμου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν 16ο ἢ τὸν 17ο αἰ., εἶναι πολὺ σύντομο καὶ δὲν ἀναφέρεται στὰ Προπύλαια καὶ τὴ δυτικὴ πρόσβαση¹¹. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ 1604 ἓνας Γάλλος καὶ στὰ 1620 ἓνας Ἰταλὸς ἔφθασαν πολὺ κοντὰ σὴν «περιώνυμη πόλη», ἀλλὰ δὲν μπῆκαν σὸν κόπο νὰ τὴν ἐπισκεφθοῦν, νομίζοντας πὼς εἶχε ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ προσώπου γῆς¹². Τὸ 1602 ἦρθε σὴν Ἀθῆνα ὁ François Arnaud¹³, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι δὲν ἀνέβηκε σὴν Ἀκρόπολη, καὶ ἀναφερόμενος σὸν Παρθενώνα μεταφέρει κάποιες ἀπὸ τὶς διαδόσεις ποὺ ἄκουσε ἀπὸ τοὺς ντόπιους. Ὁ Louis des Hayes, βαρῶνος de Courmenin¹⁴, βρέθηκε σὴν Ἀθῆνα τὸ 1626, καὶ δίνει μιὰ περιγραφὴ τοῦ Παρθενώνα ἀρκετὰ κοντὰ σὴν πραγματικότητα, ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀνέβηκε σὴν Ἀκρόπολη. Κανεὶς τους δὲν κάνει νύξη γιὰ τὰ Προπύλαια.

Reinhold Lubenau (πρὶν ἀπὸ τὸ 1628)

Ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ σώζονται κάποιες συγκεχυμένες ἀναφορὲς στὰ Προπύλαια, σὸ ταξιδιωτικὸ ἡμερολόγιο τοῦ Reinhold Lubenau, ποὺ βρέθηκε σὴν Ἀθῆνα πρὶν ἀπὸ τὸ 1628¹⁵. Δὲν κατόρθωσε νὰ ἀνέβει σὴν Ἀκρόπολη, σὴν περιγραφὴ τῆς πόλης ὅμως δίνει καὶ κάποιες συγκεχυμένες πληροφορίες γιὰ τὴν Ἀκρόπολη, προφανῶς ἀπὸ περιγραφὰς τοῦ ξεναγοῦ του. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς εἶναι οἱ ἑξῆς¹⁶:

«Στὴν πόλη ὑπάρχει ἐπίσης καὶ μιὰ ὠραία ἐκκλησία ἀπὸ πελεκητὸ μάρμαρο, ὅπου, λένε, τὸν παλιό

καιρό ἦταν ἓνα ἀριστοκρατικό [vornehm] ἀνώτερο σχολεῖο, καὶ γύρω της ἔχει πολλὰ κτίρια, ὅλα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Ὑστερα ἦταν ἐλληνικὴ ἐκκλησία, τώρα ὅμως εἶναι τζαμί ἢ τούρκικη ἐκκλησία. Ἔχει πολλὰς ἐλληνικὰς ἐκκλησίας μέσα, ἐπίσης ἐβραϊκὰς συναγωγὰς, καθὼς καὶ ἀρκετὰς παπικὰς [bebstische] ἐκκλησίες. Τὸ παλάτι εἶναι πολὺ εὐρύχωρο καὶ οἱ Ἕλληνες λένε πὼς καὶ στὸ παλάτι εἶχε ἓνα ἀνώτερο σχολεῖο. Σ' αὐτὴ τὴν πόλιν ὅλα εἶναι πολὺ φτηνά (...) Στὸ τζαμί ποὺ προανέφερα ὑπάρχει ἓνα μωσαϊκὸ ποὺ παριστάνει τὴν Παναγία μὲ τὸν Ἰησοῦ σὺν ἀγκαλιά· οἱ Ἕλληνες ἰσχυρίζονται πὼς οἱ Τούρκοι ἤθελαν νὰ τὸ χαλάσουν· ὁ Τούρκος ὅμως ποὺ ἤθελε νὰ τὸ κάνει ἔμεινε παράλυτος».

Εἶναι φανερό ὅτι πληροφορίες γιὰ τὴν πόλιν τῆς Ἀθήνας καὶ γιὰ τὴν Ἀκρόπολιν παρατίθενται χωρὶς διάκριση· τὸ τζαμί μὲ τὸ γηφιδωτό, ποὺ ἦταν πρὶν ἐκκλησία καὶ ἀκόμη πρὶν ἦταν ἀνώτερο σχολεῖο, εἶναι βέβαια ὁ Παρθενώνας καὶ τὸ παλάτι ἀσφαλῶς τὰ Προπύλαια. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι καὶ γιὰ τὰ δύο κτίρια λέγεται ὅτι ἀρχικὰ ἦταν σχολεῖα¹⁷.

Ἑβλιά Τσελεμπή (1667)

Ὁ περιηγητὴς Ἑβλιά Τσελεμπή¹⁸ εἶχε, ὡς Τούρκος, τὸ προνόμιο νὰ μπεῖ στὸ κάστρο τὸ 1667, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ κάτι τέτοιο ἦταν ἀπαγορευμένο γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους. Ἡ περιγραφὴ τοῦ Παρθενώνα εἶναι ἐκτενὴς καὶ ὁ συγγραφέας παρέχει πλῆθος πολυτίμων πληροφοριῶν¹⁹, ἐνῶ στὰ Προπύλαια, τὰ ὁποῖα ὀνομάζει «τὸ κτίριο μὲ τὰ παράδοξα», καὶ στὴ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης ἀφιερώνει λίγες μόνο γραμμές. Παραθέτω τὸ χωρίο ποὺ ἀφορᾷ τὰ Προπύλαια καὶ τὴ δυτικὴν πρόσβαση, σύμφωνα μὲ τὴ μετάφραση τοῦ Κ. Μπίρη²⁰

«Γιὰ τὸ κτίριο μὲ τὰ παράδοξα.

Πιὸ κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ τζαμί, πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ μεριὰ τῆς πόρτας τοῦ κάστρου, ὑπάρχουν τὰ διδασκαλεῖα τῶν ἐξάριτων γιατρῶν καὶ σοφῶν. Καὶ τούτου (τοῦ κυρίου) τὰ παράθυρα (τὰ ἀνοίγματα) ποὺ ὑπάρχουν στὶς πόρτες καὶ στοὺς τοίχους εἶναι ὅλα ἀπὸ ἄσπρο καὶ καλὸ μάρμαρο. Μετὰ τὴν κατάκτηση, μέσα στὰ ὑποδειγματικὰ αὐτὰ διδασκαλεῖα, οἱ Ὁσμανλῆδες ἄλεθαν μπαρούτι καὶ τὰ ἔκαναν μπαρουτοθῆκη. Πέρασε καιρὸς καί, μὲ τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ, τὸ πέτυχε κεραυνὸς μὲ ἀστραπή, ποὺ γκρέμισε μερικὰ μέρη τούτου τοῦ περίτεχνου διδασκαλείου²¹. Σήμερα εἶναι κατὰλυμα, χωρὶς πληρωμή, γιὰ τὶς ὁμάδες ποὺ πηγαινοέρχονται. Καὶ τὸ μεγάλο αὐτὸ κτίριο εἶναι ἐπίσης παράδοξο ἀξιοθέατο, ποὺ γιὰ τὴν περιγραφή του ἡ γλῶσσα εἶναι κοντὴ (δὲν φθάνει)²². Τὸ ἀνάμεσα στὶς δυὸ πόρτες τούτου τοῦ προμακῶνα (διάστημα) εἶναι πυροβολεῖο. Ὑπάρχουν σ' αὐτὸ μερικὰ μεγάλα κανόνια. Ὑπάρχει ἐπίσης ἓνα μεσιτζή²³. Προσεύχονται ἐκεῖ οἱ στρατιῶτες ποὺ φρουροῦν ὀπλισμένοι τὶς δύο αὐτὲς πόρτες.

Πηγαίνοντας ἐκατὸ βήματα πιὸ κάτω ἀπ' αὐτὴν τὴν πόρτα, βρίσκομε τὸν τεκὲ τοῦ χαλβετῆ Χουσεῖν-ἑφέντ²⁴. Ἐπάνω σὺν πόρτα τοῦ ἡ (ἐπιγραφὴ ποὺ παριστάνει τὴν) χρονολογία: «Ἄς εἶναι εὐπρόσδεκτος τὸν θεὸ ὁ ἡγεμών». Δηλαδή, ἔτος 1025²⁵».

Ὁ Τσελεμπή εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση οἱ Ὀθωμανοὶ Τούρκοι χρησιμοποίησαν τὰ Προπύλαια ὡς πυριτιδαποθήκη ὡς τὴν ἡμέρα ποὺ ἓνας κεραυνὸς ἔγινε αἰτία νὰ καταστραφθοῦν μερικὰ τμήματά τους. Εἶναι φανερό ὅτι ἀναφέρεται στὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων²⁶. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κεντρικὸ κτίριο χρησίμευε ὡς κατὰλυμα τῶν Τούρκων ποὺ ἐπισκέπτονταν τὴν Ἀκρόπολιν —πιθανότατα ὡς προσκυνητὲς τοῦ τζαμιοῦ σὸν Παρθενώνα— δείχνει ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἀνατίναξη τοῦ 1640 ἓνα σημαντικὸ τμῆμα τοῦ κτιρίου εἶχε διατηρήσει τὴ στέγη του²⁷.

Οί παρατηρήσεις του Τσελεμπή για τις πύλες και τις όχυρώσεις της δυτικής πρόσβασης είναι άρκετά συγκεκριμένες. Στην αρχή της περιγραφής της 'Ακρόπολης αναφέρει: «Έχει τρεις διαδοχικές σιδερένιες πόρτες προς τη δυτική μεριά, που το μεταξύ τους διάστημα είναι πενήντα βήματα»²⁸. Αυτές πρέπει να είναι με τη σειρά οι έξις: η είσοδος στη ΝΔ. γωνία του πύργου της Νίκης, η πύλη προς Ν. του βάθρου του 'Αγρίππα και η πύλη προς Ν. του λεγόμενου φράγκικου πύργου· οι αποστάσεις αυτών των πυλών μεταξύ τους είναι γύρω στα 50 βήματα, πράγμα που συμφωνεί με τους υπολογισμούς του Τσελεμπή²⁹ και η άμοιβαία σχέση των θέσεων τους επιβεβαιώνει τα υπόλοιπα στοιχεία της δυτικής πρόσβασης, που δίνει ο ίδιος ο Τσελεμπή, όπως φαίνεται άμέσως στη συνέχεια: το προσευχητάριο (μεσιζιτ) που αναφέρει ο Τσελεμπή είναι φανερό ότι βρίσκεται στον μοναδικό τότε προμαχώνα με κανόνια, δηλαδή ανάμεσα στην πρώτη και δεύτερη από τις τρεις πύλες που αναφέρει³⁰, και πρέπει να ήταν το μικρό κτίσμα που υπήρχε στη ΒΔ. γωνία του πρώτου προμαχώνα³¹. 'Ο τεκές του χαλβετ Χουσεΐν, που ο Τσελεμπή τοποθετεί 100 βήματα πιο κάτω από την πρώτη πύλη, πρέπει να ταυτιστεί με το μικρό κτίσμα στο ΒΔ. τμήμα της περιμέτρου του κοίλου του 'Ηρωδείου, το οποίο αναφέρεται από τους Stuart και Revett ως ιζαμί χωρίς μιναρέ³².

Το 1669, δύο χρόνια μετά την επίσκεψη του 'Εβλιά Τσελεμπή, η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων της Γαλλίας με την 'Οθωμανική αυτοκρατορία και η λήξη του βενετοτουρκικού πολέμου διευκόλυναν τις επισκέψεις Ευρωπαίων στην 'Αθήνα, και αρκετοί από αυτούς κατάφεραν να μπουν στην 'Ακρόπολη³³. 'Ο Γάλλος ιερωμένος Robert de Dreux, που επισκέφθηκε την 'Αθήνα το 1669 ή το 1670, ανέβηκε στην 'Ακρόπολη, αλλά τα στοιχεία που δίνει αφορούν μόνο τον Παρθενώνα³⁴. Στις δύο δεκαετίες που ακολούθησαν επισκέφθηκαν την 'Αθήνα πολλοί Ευρωπαίοι με αποτέλεσμα, δυσόμιση περίπου αιώνες μετά τον 'Αγκωνίτη, να πυκνώσουν και πάλι οι πληροφορίες για την 'Ακρόπολη και τα μνημεία της.

'Ανώνυμο σχέδιο του 1670

'Η αρχαιότερη από τις πολλές μαρτυρίες των Ευρωπαίων περιηγητών που σώθηκαν από την περίοδο αυτή είναι ένα άγνωστο σχέδιο που έχει χαθεί, του οποίου όμως διατηρούνται τρία αντίγραφα. Το γνωστότερο από αυτά βρίσκεται στο Μουσείο Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου της Βόννης (είκ. 1)³⁵. Το αθηντικότερο και ακριβέστερο όμως βρίσκεται στο Museo Civico του Bassano (είκ. 2)³⁶. Στο σχέδιο αυτό απεικονίζεται η 'Ακρόπολη και το ΝΑ. τμήμα της κάτω πόλης που φθάνει ως τη γέφυρα του 'Ιλισού, όπως φαίνονται από το μνημείο του Φιλοπάππου. 'Ο Παρθενώνας εικονίζεται πλήρης —στη μορφή που είχε αποκτήσει μετά τη μετατροπή του σε ιζαμί— και περιβάλλεται από πυκνά και μεγάλα σπίτια. Τα Προπύλαια, στο δυτικό άκρο της 'Ακρόπολης, διατηρούν πλήρη τη δυτική πρόσοψη του κεντρικού κυρίου με το άετωμα, επάνω από το οποίο υψώνεται ένας τοίχος με όδοντωτές επάλξεις. Προς Ν. όρθώνεται ο «φράγκικος» πύργος, ενώ η βόρεια πτέρυγα φαίνεται να έχει όροφο, του οποίου οι τοίχοι φέρουν ανοίγματα και επιστέφονται με όδοντωτές επάλξεις. 'Η δυτική πρόσβαση έχει ογκώδεις όχυρώσεις, είναι όμως εμφανής μια σύγχυση του πρώτου και του δεύτερου προμαχώνα με αποτέλεσμα ο δεύτερος, που συνδέει τον πύργο της Νίκης με το βάθρο του 'Αγρίππα, να παρα-

λείπεται. Ὡς οὖν ὁ φράγκικος πύργος φαίνεται ὑπερβολικὰ ὑψηλός, σὰν νὰ ξεπηδάει ἀπὸ τὸν περίβολο πρὸς Ν. τοῦ πύργου τῆς Νίκης³⁷. Ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης —μολονόυ ὡς τότε εἶχε διατηρηθεῖ στὴ θέσιν του— δὲν φαίνεται, γιὰ τὴν ἥσαν καλυμμένος πίσω ἀπὸ τὶς ὀχυρώσεις, πράγμα ἀπαραίτητο γιὰ τὴν προστασία τῆς πυρίτιδας ποὺ ἦσαν ἀποθηκευμένη ἐκεῖ³⁸. Ἐξω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῶν εἰκονιζόμενων ὀχυρώσεων, διακρίνονται δύο ὀρθογωνικὰ κτίσματα³⁹. Ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τῶν ὀχυρώσεων αὐτῶν ξεκινάει ἓνα τεῖχος ποὺ καταλήγει στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἡρωδείου, τοῦ ὁποῦ διακρίνεται ἡ ἐρειπωμένη πρόσοψη. Πρὸς Ν. τοῦ Ἡρωδείου ὑπάρχουν κτίσματα ὁργανωμένα γύρω ἀπὸ μιὰ μεγάλη αὐλή. Τὰ τόξα τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου πίσω ἀπὸ τὴ στοὰ τοῦ Εὐμένους διακρίνονται χαμηλά, μισοκωμένα σὲ ὑψηλὰς ἐπικώσεις, καὶ δὲν φαίνονται ἵχνη τοῦ τεῖχους τοῦ Σερπεντιζὲ στὰ ἀνατολικά τοῦ Ἡρωδείου.

Jacques Paul Babin (1672)⁴⁰

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Γάλλου ἱερωμένου Jacques Paul Babin, ποὺ φέρει ἡμερομηνία 8 Ὀκτωβρίου 1672, εἶναι τὸ ἐπόμενο στοιχεῖο. Ὁ Babin, ἀφοῦ περιγράφει λεπτομερῶς τὸν Παρθενῶνα καὶ ἐτοιμάζεται νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ἀκρόπολη, βλέπει:

«ἓνα ἀρχαῖο Ἀνάκτορο ἐξαιρετικὰ μεγαλοπρεπὲς καὶ ὁλόκληρο ἀπὸ μάρμαρο⁴¹, τὸ ὁποῖο μερικοὶ λένε πὼς ἦταν τὸ Ὀπλοστάσιο, μὲ ἓναν τετράγωνο πύργο ὑπερβολικὰ ὑψηλὸ καὶ πάρα πολὺ ὠραῖο. Ἐπάνω στὴν πύλη τῆς ὀχυρῆς ἀκρόπολης ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ φαίνεται ἀκόμη ἓνας ρωμαϊκὸς αἰτὸς σκαλισμένος ἐπάνω στὸ μάρμαρο»⁴².

Ὅπως δὲ φανεῖ παρακάτω, ἡ πύλη μὲ τὸν αἰτὸ εἶναι ἐκείνη στὰ δυτικὰ τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου τῆς Νίκης, τὴν ὁποία καὶ ὁ Babin, ὅπως ὁ Τσελεμπή, θεωρεῖ ἐξωτερικὴ, δηλαδὴ πρώτη, πύλη τοῦ κάστρου· αὐτὸ εἶναι φυσικὸ ἀφοῦ ὁ πρὸς Ν. τῆς συγκεκριμένης πύλης περίβολος εἶναι χαμηλὸς καὶ ὄχι ὑψηλὸς καὶ ὀγκώδης. Ἡ φράση «sur la porte au dedans» δείχνει ὅτι ὁ αἰτὸς ἦταν ὁρατὸς καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς πύλης⁴³. Μιὰ ἄποψη τῆς Ἀθήνας μὲ τὴν Ἀκρόπολη, ποὺ συνοδεύει τὸ κείμενο (εἰκ. 3), εἶναι ἀρκετὰ συμβατικὴ καί, ὡς πρὸς τὴν Ἀκρόπολη, ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνει ὁρισμένα στοιχεῖα ποὺ φαίνονται στὸ ἀνώνυμο σχέδιο τοῦ 1670.

Ἐπίσκεψιν C.M.O. de Nointel (1674)

Τὸ 1674 εἶναι μιὰ χρονιά πού, γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ ἱστορία, σημαδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ μαρκησίου de Nointel⁴⁴. Ὁ καλλιεργημένος αὐτὸς Γάλλος εὐγενὴς, πρέσβης τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔφθασε στὴν Ἀθήνα μὲ μιὰ λαμπρὴ συνοδεία ἀπὸ διανοούμενους, καλλιτέχνες καὶ τεχνίτες εἰδικευμένους στὴν ἀπόσπασιν καὶ μεταφορὰ ἐπιγραφῶν καὶ γλυπτῶν. Ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τῆς ομάδας αὐτῆς, ἔχουν φθάσει ὡς τὶς μέρες μας πολλὰ σχέδια —μεταξὺ τῶν ὁποίων ξεχωρίζει κυρίως ἡ μοναδικὴ σειρὰ ἀπὸ σχέδια τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατίναξή του⁴⁵—, καθὼς καὶ γραπτὰ κείμενα.

Ὁ Fauvel εἶχε στὴν κατοχὴ του μιὰ ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὰ ΝΔ. (εἰκ. 4), τὴν ὁποία καὶ ἀπέδιδε στὸν κύκλο τοῦ Nointel⁴⁶. Ἡ συνολικὴ ἐντύπωση τῆς εἰκόνας εἶναι πολὺ συγγενὴς μὲ τὴν ἐντύπωση ποὺ προξενοῦν τὰ ἀντίγραφα τοῦ ἀνώνυμου σχεδίου

τοῦ 1670⁴⁷, ἐντοπίζονται ὁμῶς κάποιες σημαντικὲς διαφορὲς στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης⁴⁸: Δύο πύργοι —ὁ ἕνας ἐπάνω ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα, ὁ ἄλλος ἐπάνω ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ αἰτώματος τῆς δυτικῆς πρόσουγης τῶν Προπυλαίων— καὶ ἕνας προμαχῶνας στὰ δυτικὰ τῶν Προπυλαίων ποὺ συνδέει τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα μὲ τὸν πύργο τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ ὁποῖου συναντᾷ τὸ νότιο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης. Ἐκεῖ γίνεται ἤδη σαφὲς ὅτι ἡ παράλειψη τοῦ προμαχώνα αὐτοῦ ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ 1670 εἶναι ἀποτέλεσμα σύγχυσης ἢ ἀβλεψίας, διότι σὺν τῷ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀπόδοση τῆς περιοχῆς ἐκείνης τῆς δυτικῆς πρόσουγης εἶναι, λόγῳ τῆς ἀπουσίας τοῦ προμαχώνα, ἀσυνάρτητη⁴⁹. Ἡ διασάφηση τῆς ὀργάνωσης τῆς ὁχύρωσης τῆς δυτικῆς πρόσουγης κάνει φανερὴ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς περιβόλου στὴ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου τῆς Νίκης· ἡ περιοχὴ ποὺ περιέβαλλε αὐτὸς ὁ περιβόλος —τμήμα τοῦ ὁποῖου ἀκόμη διατηρεῖται— θὰ ἀναφέρεται στὸ ἐξῆς ὡς «αὐλὴ τῶν φυλάκων». Τί συμβαίνει ὁμῶς μὲ τοὺς δύο πύργους; Οἱ πύργοι αὐτοὶ ἔχουν ἤδη ἐντοπιστεῖ στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος καὶ στὰ ΒΑ. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων⁵⁰. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι οἱ πύργοι αὐτοὶ δὲν ὑπῆρχαν τὸ 1670 καὶ ὅτι ἀποτελοῦν μέρος τῶν πρώτων ἔργων ποὺ κατασκευάσθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐπίθεσης τῶν στρατευμάτων τοῦ Morosini; Πιστεύω ὅτι αὐτοὶ οἱ πύργοι, ὅπως καὶ ὁ δεύτερος προμαχῶνας, ὑπῆρχαν ἤδη ὅταν ὁ ἀνώνυμος σχεδιαστὴς τοῦ 1670 ἔκανε τὴν ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὰ ΝΔ., τὰ παρέλειψε ὁμῶς διότι δὲν ἦταν ἀρκετὰ ἐμφανὴ γιὰ νὰ θεωρήσει ἀπαραίτητη τὴν ἔνταξή τους σὺν τῷ σχέδιῳ. Ἐξάλλου καὶ σὲ μεταγενέστερα σχέδια οἱ πύργοι αὐτοὶ ἔχουν παραλειφθεῖ, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑπῆρχαν κατὰ τὸν χρόνον τῆς κατασκευῆς τῶν σχεδίων αὐτῶν: εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ πύργος στὰ ΒΑ. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων ἀπεικονίζεται σὲ ἕνα σκαρίφημα τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὰ ΒΑ., ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν κύκλον τοῦ Nointel (εἰκ. 5)⁵¹, ἐνῶ δὲν ἀπεικονίζεται στὴ γνωστὴ ἐλαιογραφία τοῦ Carrey, ποὺ περιλαμβάνει μιὰ ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὴν ἴδια πλευρά, καὶ ποὺ ἔγινε σὺν τῷ ἴδιῳ σύντομῳ χρονικῷ διάστημά τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Γάλλου εὐγενοῦς στὴν Ἀθῆνα⁵². Ὁ ἴδιος πύργος ἀπεικονίζεται σὺν τοῖς δύο ἀπόψεις ποὺ δημοσιεύει ὁ Fanelli⁵³, οἱ ὁποῖες βασίζονται σὺν τοῖς πρωτοτύποις ἀπόψεις τοῦ Verneda, ἐνῶ δὲν ἀπεικονίζεται σὺν τῇ ἄποψη ποὺ θεωρεῖται πρωτότυπο σχέδιον τοῦ Verneda⁵⁴. Ὁ πύργος τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος δὲν ἀπεικονίζεται στὴ γνωστὴ ἄποψη τοῦ κύκλου τοῦ d'Ortières (1687), οὔτε σὲ καμιά ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Fanelli (1687), ἐνῶ εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ 1687 ὁ πύργος αὐτὸς ὑπῆρχε, ἀφοῦ ἀπεικονίζεται τόσο σὺν τῷ προγενέστερῳ σχέδιῳ τῆς συλλογῆς Fauvel, ὅσο καὶ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀπόψεων τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰ., ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς κατεδάφισής του σὺν τῷ πλαίσιῳ τῶν πρώτων κατεδαφίσεων στὴ δυτικὴ πρόσουγα τῆς Ἀκρόπολης. Γίνεται λοιπὸν φανερὸ ὅτι τὸ σχέδιον τῆς συλλογῆς Fauvel σχεδιάστηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος γιὰ τὴν ὁχύρωση τῆς Ἀκρόπολης ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐπίθεσης τῶν βενεικῶν στρατευμάτων, καὶ φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι εἶναι ὀρθὴ ἡ ἄποψη ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει ὡς τώρα, δηλαδὴ ὅτι τὸ σχέδιον ἔγινε τὸ 1674 ἀπὸ ἀνθρώπους τοῦ κύκλου τοῦ Nointel.

Ἀπὸ τὶς γραπτὲς μαρτυρίες ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Nointel, οἱ σημαντικότερες εἶναι δύο κείμενα ποὺ ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸν Jean Giraud⁵⁵: μιὰ *Περιγραφή τῆς Ἀττικῆς*⁵⁶ καὶ μιὰ *Περιγραφή τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀθῆνας σὺν τῇ κατάστασιν ποὺ θρίσκονται σήμερᾶ*⁵⁷. Τὸ δεύτερον κείμενον χρονολογεῖται κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὰ 1675⁵⁸ καὶ γιὰ τὰ Προπύλαια λέει τὰ ἐξῆς:

II. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ (1458-1687)

«Κατεβαίνοντας από τὸ ἱζαμί [ἐννοεῖ τὸν Παρθενώνα] εἶναι τὰ λείψανα ἐνὸς ἐξαιρετικὰ ωραίου παλατιοῦ ὅλο ἀπὸ μάρμαρο [ἐννοεῖ τὰ Προπύλαια], τὸ ὁποῖο εἶναι τριάντα πέντε χρόνια πού τινάχτηκε στὸν ἀέρα μαζὶ μὲ τὸν ἀγὰ τοῦ κάστρου καὶ ὅλη του τὴν οἰκογένεια...»⁵⁹.

Ἔτσι ἡ ἀνατίναξη τῶν Προπυλαίων τοποθετεῖται μὲ βεβαιότητα στὰ 1640⁶⁰.

Ὁ Cornelio Magni ἀνῆκε καὶ αὐτὸς στὴ συνοδεία τοῦ Nointel, ἔγραψε ὅμως τὸ βιβλίο του πολὺ ἀργότερα, καὶ τὸ δημοσίευσε τὸ 1688⁶¹. Ἡ περιγραφὴ τῆς ἐπίσκεψής του στὴν Ἀκρόπολη⁶² δίνει λιγότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ Spon, πού θὰ παρουσιάσει ἀμέσως παρακάτω καὶ πού ὁ Magni εἶχε ἤδη ὑπόψη του ὅταν ἔγραψε τὸ βιβλίο του, στὸ ὁποῖο εἶναι φανερὴ ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Spon. Ἀξίζει μόνο νὰ παρατεθεῖ τὸ χωρίο πού ἀναφέρεται γενικὰ στὴν ὁχύρωση τῆς δυτικῆς πρόσβασης⁶³:

«Ἐδὼ ἀρχίσαμε νὰ ἀνεβαίνουμε ἀπὸ μία πρόσβαση ὅχι πλήρως διατηρημένη: τὰ τεῖχη ἀπὸ αὐτὴ τὴ μεριὰ εἶναι ἰσχυρὰ καὶ ὀγκώδη, μὲ ἓνα μεγάλο προμαχῶνα ἐξοπλισμένο μὲ πυκνὲς πολεμίστρες ἐνῶ ἀπὸ τὶς ἄλλες πλευρὲς χρησιμεύει ὁ βράχος ὡς ἐπαρκὲς καὶ ἀπρόσιτη ὁχύρωση».

Bernard Randolph (1671-1676)

Ὁ Bernard Randolph ἔμεινε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1671 ὥς τὸ 1676. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὸ βιβλίο μὲ τὶς ἐντυπώσεις του πού δημοσίευσε τὸ 1686, τὸ μόνο ἐδάφιο πού παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παρούσα μελέτη εἶναι τὸ παρακάτω⁶⁴:

«Τὸ Κάστρο ὑγώνεται πάνω σὲ ἓνα βράχο, πού εἶναι ὑψηλὸς καὶ ἀπότομος, καὶ ἔχει μόνο ἓνα δρόμο γιὰ νὰ ἀνεβεῖ κανεῖς, καὶ τρεῖς πύλες γιὰ νὰ περάσει [νὰ μπεῖ μέσα] στὸ σῶμα του. Τὰ τεῖχη ἔχουν μένει γιὰ πολὺ χωρὶς ἐπισκευή. Ἡ τοποθεσία τὸ κάνει ὁχυρό».

Ὁ Randolph, ὅπως ὁ Τσελεμπή καὶ ὁ Babin, μετράει τρεῖς πύλες καὶ ὄχι πέντε, διευκρινίζει ὅμως ὅτι βρίσκονται «μέσα στὸ σῶμα τοῦ κάστρου». Θεωρεῖ λοιπόν, ὅπως καὶ οἱ δύο προηγούμενοι, ὡς πρώτη πύλη τοῦ κάστρου αὐτὴν πού βρισκόταν πλάι στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης.

De la Guilletière

Τὸ 1675 δημοσιεύθηκε τὸ βιβλίο τοῦ De la Guilletière⁶⁵ πού συγκέντρωσε στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς Καπουτίνους μοναχοὺς τῆς Ἀθήνας, ὁ ἴδιος ὅμως ποτὲ δὲν ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθήνα. Αὐτὸ μειώνει πολὺ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου του, πού ξεπεράστηκε ἀπὸ τὰ πολὺ σπουδαῖα βιβλία πού δημοσιεύθηκαν λίγα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν Γάλλο Spon καὶ τὸν Ἀγγλο Wheler.

Jacob Spon (1676)

Ὁ Γάλλος γιατρὸς καὶ ἀρχαιοδίφης Jacob Spon πραγματοποιοῖσε τὸ ταξίδι του στὴν Ἰταλία, Δαλματία, Ἑλλάδα καὶ Ἀνατολὴ κατὰ τὰ ἔτη 1675 καὶ 1676 συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν Ἀγγλο George Wheler. Στὴν Ἀθήνα θρέθηκαν τὸ 1676 καὶ ὁ Spon δημοσίευσε τὸ 1678 δύο τόμους μὲ τὶς παρατηρήσεις του (εἰκ. 6)⁶⁶, πού εἶχαν μεγάλη καὶ δικαιολογημένη ἐπιτυχία καὶ ἐπηρέασαν οὐσιαστικὰ τὶς ἀπόψεις τῶν περιηγητῶν πού ἦρθαν στὴν

Ἀθήνα ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀπὸ τὴ σπουδαία περιγραφὴ τῆς ἐπίσκεψης στὴν Ἀκρόπολη, παραθέτω τὰ χωρία ποὺ ἀφοροῦν τὰ Προπύλαια καὶ τὴ δυτικὴ πρόσβαση⁶⁷:

«Μέσα ἀπὸ τὴν πρώτη πόρτα εἶδαμε ἕνα χαμηλὸ ἀνάγλυφο μὲ δύο μορφὲς ποὺ δίνουν τὰ χέρια. Ὡς εἶναι ἕνας σύζυγος καὶ μία γυναίκα ποὺ ἀνταλλάσσουν τὸν τελευταῖο ἀποκαιρεισμό, ὅπως τὸ βλέπει κανεὶς μερικὲς φορὲς ἐπάνω στοὺς τάφους τοὺς [τῶν συζύγων] μὲ τὴ λέξη VALE στὰ λατινικά, καὶ ΧΑΙΡΕ στὰ ἑλληνικά. Ἐπάνω στὴ δευτέρη [πόρτα] βλέπει κανεὶς ἕνα μαρμάρينو ὑπέρθυρο, ὅπου διαβάζεται μιὰ ἐπιγραφὴ κάποιου Φλάβιου Σεπίμιου Μαρκελλίνου, ὁ ὁποῖος εἶχε ξαναχτίσει τὶς πύλες τῆς πόλης μὲ ἑξοδὸ τοῦ. Ὅταν περάσει κανεὶς αὐτὸν τὸν πυλῶνα, ἀνακαλύπτει μερικὰ θεμέλια τῶν ἀρχαίων Προπυλαίων, δηλαδὴ ἐνὸς μαρμάρινου προπύλου, ποὺ ἦταν τόσο ὑπέροχο, ὥστε δὴ πρέπει νὰ εἶχαν ξοδευθεῖ γι' αὐτὸ πάνω ἀπὸ ἕνα ἑκατομμύριο σκουῖδα. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν τρίτη πόρτα ὑπάρχει ἕνας ἀρχαῖος μαρμάρινος αἰτός, σύμβολο τῆς κυριαρχίας τῶν Ρωμαίων, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἄλλοτε κύριοί τοῦ [τοῦ Κάστρου]. Ὅταν ἔχει περάσει κανεὶς τὴν περιοχὴ εἰσόδου καὶ ἔχει μπεῖ ἐντελῶς στὸ κάστρο, βρίσκει στὰ δεξιὰ τοῦ τὸν ναὸ ποὺ ὁ Πausanias εἶχε σημειώσει μὲ μεγάλη ἀκρίβεια (...). Αὐτὸς ὁ μικρὸς ναὸς εἶναι λοιπὸν ἐκεῖνος ποὺ ὁ Πausanias ἀποκαλεῖ ναὸ τῆς Ἀπέρου Νίκης (...). Εἶναι κτισμένος κοντὰ στὸ τεῖχος, ἀπὸ ὅπου γκρεμίστηκε ὁ Αἰγέας. Ἀνεβήκαμε καὶ ἐκεῖ ἐπίσης, δὲν μᾶς παρέσυρε ὅμως ἡ ἐπιθυμία νὰ κάνουμε τὴν ἴδια τρέλα μὲ ἐκεῖνον (...). Αὐτὸς ὁ ναὸς εἶναι ἰωνικοῦ ρυθμοῦ μὲ μικροὺς ραβδωτοὺς κίονες καὶ ζωφόρο ποὺ φέρει ἕνα χαμηλὸ ἀνάγλυφο μὲ μικρὲς μορφὲς ἀρκετὰ καλῆς ἐκτέλεσης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μία εἶναι καθιστή, καὶ ἐννέα ἢ δέκα ὀρθιες μπροστὰ καὶ πίσω. Δὲν ἔχει παρὰ δεκαπέντε περίπου πόδια πλάτος, καὶ τώρα χρησιμεύει στοὺς Τούρκους ὡς πυριτιδαποθήκη.

Ἀπέναντι, στὰ ἀριστερὰ τοῦ δρόμου, βλέπει κανεὶς ἀκόμη ἕνα ὠραῖο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο πολλοὶ νομίζουν ὅτι εἶναι τὸ Ὀπλοστάσιο τοῦ Λυκούργου. Μπορεῖ νὰ ἔχουν τοὺς λόγους τοὺς, κι ἐγὼ ἔχω τοὺς δικούς μου γιὰ νὰ μὴν τοὺς πιστεύω: ὑποστηρίζω λοιπὸν ὅτι εἶναι ναός, διότι ἔχει πρόσοψη καὶ ἀέτωμα ὅπως οἱ ἄλλοι καὶ δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ κοιτάξουμε τί λέει γι' αὐτὸ ὁ Πausanias. Ὑπάρχει, λέει, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῶν Προπυλαίων, στὰ ἀριστερὰ, ἕνας ναὸς ὅπου βρίσκονται πολυάριθμα ζωγραφικὰ ἔργα ἢ γλυπτὰ τοῦ Πολυγνώτου· γιὰ τὴν πίστευση θεβαίωσιν ὅτι μπορῶ νὰ μεταφράσω ἔτσι τὴ λέξη *οἶκημα* τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦ αὐτὸς ὁ συγγραφέας γιὰ ἕναν ναὸ, ὅπως βλέπουμε ὅτι συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλα μέρη, καὶ εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ λατινικὴ λέξη *aedes*. Μιλάει ἀμέσως μετὰ γιὰ ἐκεῖνον [τὸν ναὸ] τῆς Ἀπέρου Νίκης, καὶ δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο παρὰ μόνο τὸ μονοπάτι. Εἶναι [ὁ ναός, δηλαδὴ τὸ κεντρικὸ κύριον τῶν Προπυλαίων] δωρικοῦ ρυθμοῦ ἐξωτερικά, ἀλλὰ οἱ κίονες ποὺ τὸν στηρίζουν ἐσωτερικά εἶναι ἰωνικοί, γιὰ τὸ ὄντας ὑψηλότεροι κατὰ τὸ συνολικὸ πάχος τοῦ ἐπιστυλίου γιὰ νὰ ὑποβαστάσουν τὶς ἐπενδύσεις τοῦ [ἐννοεῖ προφανῶς τὶς φαντασμακρὲς ὀροφές], ἡ ἀναλογία τοῦ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, ποὺ κάνει τὸν κίονα ὑψηλότερο ἀπὸ τὸν δωρικό, τοῦ ταίριαζε [τοῦ κίονα] καλύτερα. Στ' ἀλήθεια, ἂν δὲν ὑπῆρξε τὸ Ὀπλοστάσιο τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἔγινε Ὀπλοστάσιο τῶν σημερινῶν Τούρκων, διότι πρὶν ἀπὸ εἴκοσι μόνο χρόνια ἦταν γεμάτος μὲ μπαρούτι καὶ ὅπλα τούρκικοῦ τύπου. Ὁ Ἰσοῦφ ἀγὰς ποὺ διοικοῦσε τὸ Κάστρο ἔμενε ἀπὸ πάνω σὲ ἕνα κύριον κατὰ τὰ νεότερα πρότυπα (...) ἡ πυρίτιδα πῆρε φωτιὰ ἀπὸ ἕναν κεραυνό, καὶ ὅλο αὐτὸ τὸ κύριον τινάχτηκε στὸν ἀέρα, καὶ τὸν μετέφερε τόσο μακριά, αὐτὸν καὶ τὴν οἰκογένειά του, ποὺ κανεὶς ποτὲ δὲν εἶχε νέα του (...). Τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ κυρίου ποὺ ἦταν ἀπὸ ἰσχυρὲς μαρμάρινες τοικοποιήσεις ἄντεξε, ἀλλὰ ἀνοίχτηκε σὲ κάποια μέρη ἀπὸ πάνω ὡς κάτω, ἔτσι ποὺ νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ περάσει τὸ χέρι του. Ὁ ἴδιος λόγος ἔφερε μιὰ πόρτα πάρα πολὺ συμπαγὴ ἔξω ἀπὸ τὴν στάθμη τῆς. Τὰ σημάδια αὐτῆς τῆς καταστροφῆς φαίνονται ἀκόμη, καὶ δὲν ἔχουν ξαναχτίσει ἀπὸ τότε ἐκεῖ, ἂν καὶ ὁ σημερινὸς ἀγὰς ἔχει κάποιὰ χαμηλὰ δωμάτια ἐκεῖ κοντά, ὅπου φυλάει τὶς γυναῖκες τοῦ (...). Ὁ πύργος ποὺ βρίσκεται στὰ ἀριστερὰ τοῦ ναοῦ [τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων] εἶναι πάρα πολὺ ὑψηλὸς καὶ εἶναι αὐτὸς ὅπου μερικοὶ πιστεύουν πὼς ἦταν τοποθετημένο τὸ ἄγαλμα τῆς Παλλάδος ποὺ διακρινόταν ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Σουνίου ποὺ ἀπέχει μιὰ μέρα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Δὲν εἶναι ἀρχαῖο

ἔργο, καὶ δὲν χρειάζονται ἄλλες ἀποδείξεις γι' αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὅτι βρίσκεται πάνω στὰ θεμέλια τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας τοῦ ναοῦ [τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων], ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς πρέπει νὰ εἶναι ἴση πρὸς ἐκείνη τῆς ἄλλης πλευρᾶς, ἀκόμα βλέπει κανεὶς ἐδῶ πρὸς τὸ κάτω μέρος [τοῦ πύργου] τὸ ὑπόλοιπο ἀπὸ τὴν ἀρχαία κατασκευὴ [ποῦ εἶναι] διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ βρίσκεται ὑψηλότερα».

Ἕνας συνδυασμὸς τῶν στοιχείων αὐτῶν μὲ τὶς ἀμέσως μεταγενέστερες πληροφορίες⁶⁸ ἐπιβεβαιώνει τὴν ταύτιση τῶν δύο πυλῶν ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Spon: ἡ πρώτη, μὲ τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο, εἶναι ἡ πύλη ποὺ ἀνοιγόταν στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τείχους τοῦ Σερπενιτζέ, ποὺ ἀπεικονιζόταν καὶ στὰ σχέδια τοῦ 1670 καὶ 1674· ἡ δεύτερη πύλη μὲ τὴν ἐπιγραφὴ εἶναι ἡ πύλη τοῦ περιβόλου πρὸς Ν. τοῦ πύργου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ποὺ περιέκλειε τὴ λεγόμενη «αὐλὴ τῶν φυλάκων». Αὐτὸ ποὺ ὁ Spon θεωρεῖ θεμέλια τῶν Προπυλαίων εἶναι ὁ ἴδιος ὁ πύργος τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης ποὺ διετηρεῖτο στὴ θέση του, μὲ ὁρατὰς τὴ νότια καὶ τὴ δυτικὴ ὄψη του, ἀπὸ ἰσόδομη πώρινη τοικοποιία. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν πύλη ποὺ θρискόταν στὰ δυτικὰ τοῦ πύργου τῆς Νίκης, ὁ Spon παρατηρεῖ ἐπίσης ἕναν ἀετὸ ἀρχαῖο, σύμβολο τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας⁶⁹. Ὁ Spon ὀνομάζει περιοχὴ εἰσόδου (vestibul) τὸν ἀνηφορικὸ διάδρομο ἀνάμεσα στὴν πύλη κάτω ἀπὸ τὸν πύργο τῆς Νίκης καὶ στὴν πύλη πρὸς Ν. τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα. Εἰσερχόμενος ἀπὸ τὴν τελευταία, βρίσκει στὰ δεξιὰ του τὸν ναὸ τῆς Νίκης, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀκόμη σχεδὸν ἀκέραιος στὴ θέση του. Θὰ ἦταν λάθος νὰ θεωρήσει κανεὶς ὅτι ὁ Spon —ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἀναφέρει προηγουμένως ρητῶς τὴν τέταρτη πύλη— εἶδε τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης περνώντας τὴν τρίτη πύλη. Ἡ τέταρτη πύλη (δηλαδὴ αὐτὴ πλάι στὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα) δὲν ἀναφέρεται ρητῶς διότι μὲ ἕνα σχῆμα συνεκδοχῆς ἐξυπονοεῖται ἀπὸ τὶς φράσεις: «ὅταν ἔχει κανεὶς περάσει τὴν περιοχὴ εἰσόδου καὶ ἔχει μπεῖ ἐντελῶς μέσα στὸ κάστρο...». Ἐξάλλου, ἂν ὁ Spon εἶχε δεῖ τὸν ναὸ τῆς Νίκης μόλις εἶχε περάσει τὴν πύλη αὐτή, θὰ τὸν εἶχε δεῖ καὶ πρὶν περάσει τὴν τρίτη πύλη, καθὼς κοίταζε πρὸς τὰ ἐπάνω τὸν ἀετὸ, ἀφοῦ οἱ ἐπάλληλοι τοῦ τείχους ἐπάνω ἀπὸ τὴν πύλη αὐτὴ ἦταν χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπίστευη τοῦ πύργου τῆς Νίκης. Ἐπίσης, στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ ἔλεγε ὅτι τὰ Προπύλαια θρискονται πίσω ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Νίκης καὶ ὅχι ἀπέναντι ἀπὸ τὸν τελευταῖο («καὶ δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο παρὰ μόνο τὸ μονοπάτι»⁷⁰). Ἡ περιγραφὴ τοῦ Spon κάνει φανερὸ ὅτι μετὰ τὴν ἔκρηξιν ποὺ ἔκανε τὸ κεντρικὸ κτίριον τῶν Προπυλαίων ἀκατάλληλο γιὰ τὴν ἀποθήκευσιν πυρομαχικῶν, ἡ πυρίτιδα ἀποθηκεύθηκε στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Αὐτὸ δείχνει ὅτι ὁ ναὸς τῆς Νίκης ἦταν ἀσφαλισμένος πίσω ἀπὸ γερὸ τεῖχος· ἐντούτοις, γιὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια, οἱ Τοῦρκοι κατασκεύασαν ἕνα καμαροσκέπαστο δωμάτιο κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ ὅπου καὶ ἐγκατέστησαν τὴν πυρίτιδα⁷¹. Τὸ κεντρικὸ κτίριον διατηρεῖ ἀκόμη τὸ ἀέτωμα, ὅπως φαίνεται καὶ στὶς ἀπόψεις τῆς Ἀκρόπολης ποὺ προαναφέρθηκαν. Ἡ ἀκρίβεια μὲ τὴν ὁποία ὁ Spon περιγράφει τὴ σύνθετη διάταξιν τῆς ὀροφῆς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου δείχνει ὅτι ἕνα σημαντικὸ τμήμα τῆς —τουλάχιστον τῆς ὀροφῆς τῆς δυτικῆς αἵθουσας— καὶ οἱ ἀντίστοιχοι ἰωνικοὶ κίονες εἶχαν διατηρηθεῖ στὴ θέσιν τους καὶ μετὰ τὴν ἀνατίναξιν. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ συνηγοροῦν ὁ ἐνεστώτας χρόνος ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν περιγραφὴ καὶ ἡ σαφήνεια τῆς ἐξήγησιν γιὰ τὸν λόγον ποὺ ὀδήγησε στὴν χρησιμοποίησιν τῶν ἰωνικῶν κίωνων στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς δωρικοῦ, ἐξωτερικά, κυρίου. Ἡ πόρτα ποὺ βρέθηκε σὲ χαμηλότερη προφανῶς στάθμην λόγῳ τῆς ἔκρηξιν πρέπει νὰ ἦταν ἀσφαλῶς μία ἀπὸ τὶς πόρτες τῶν μεταγενέστερων ὁρόφων, διότι οἱ ἀρχικὲς πόρτες τοῦ κλασικοῦ μνημείου βρίσκονται ὡς σήμερον στὶς θέσεις τους καί, ἐπιπλέον, τὸ δάπεδο τῶν

Προπυλαίων διατηρείται στο σύνολό του σε πολύ καλή κατάσταση. Είναι αξιοσημείωτη η παρατήρηση του Spon ότι εντωμεταξύ δεν είχε υπάρξει καμιά οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή (δηλαδή στο κεντρικό κτίριο). Τα γειτονικά δωμάτια, στα όποια ο άγας κρατούσε τις γυναίκες του, πρέπει να ήταν κάτω από τους θόλους της Πινακοθήκης.

George Wheler (1676)

Ο σύντροφος του Spon, ο Άγγλος George Wheler, δημοσίευσε βιβλίο με τα δικά του απομνημονεύματα από το ταξίδι του στην Ελλάδα τέσσερα χρόνια μετά τον Spon. Μολονότι ακολουθούν στο μεγαλύτερο μέρος τους σχεδόν κατά λέξη το βιβλίο του Spon⁷², συχνά περιέχουν πρωτότυπες και εξαιρετικά ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Δεν θα παραθέσω μετάφραση όλου του κειμένου που αναφέρεται στη δυτική πρόσβαση και τα Προπύλαια, γιατί στο μεγαλύτερο μέρος του συμπίπτει σχεδόν με το αντίστοιχο κείμενο του Spon και μάλιστα με όρισμα, ελάχιστα, σφάλματα. Θα αρκεστώ στην παράθεση των πληροφοριών που δίνονται επιπρόσθετα για τα Προπύλαια και είναι εξαιρετικά σημαντικές για την προκείμενη μελέτη. Σχετικά με την ανατίναξη των Προπυλαίων αναφέρει τα εξής⁷³:

«[Ο κεραυνός] έβαλε φωτιά στην πυρίτιδα και τίναξε μέρος της όροφης, επάνω στην οποία θρισκόταν το σπίτι του αγά, μαζί μ' αυτόν και όλη του την οικογένεια στον αέρα (...). Το τμήμα όμως του κυρίου προς τη μεριά της πρόσοψης, που βλέπει προς τα δυτικά, δεν έπαθε καμιά ζημιά, ούτε στους τοίχους ούτε στην όροφή. Η όλη κατασκευή είναι από λευκό μάρμαρο, και ανεβαίνεις σ' αυτό με πέντε ή έξι σκαλοπάτια, από τα όποια μόνον ένα παραμένει πλήρες. Το αέτωμα της πρόσοψης είναι διαμορφωμένο όπως και σε άλλους ναούς, φερόμενο από τέσσερις κίονες⁷⁴ δωρικού ρυθμού. Σε κάθε πλευρά αυτής της πρόσοψης είναι τοποθετημένοι δύο τετράγωνοι πυργίσκοι [έννοεί τις πλάγιες πτέρυγες], των οποίων οι πλευρές πλάι στα σκαλοπάτια στηρίζονται από κίονες του ίδιου ρυθμού, όπως παραμένουν ακόμα στον βόρειο πύργο, επάνω από τον όποιο είναι τώρα χτισμένη η κατοικία του αγά· αλλά ο νότιος πύργος είναι έρειπωμένος και έχει έναν άλλο, ψηλό, χτισμένο επάνω στα αρχαία θεμέλιά του, εμφανίζοντας μερικές σειρές από πέτρα πάνω από το έδαφος. Το υπόλοιπο είναι ένα μίγμα από σπασμένο άχρηστο υλικό, υγμένο επάνω του σε σημαντικό ύψος. Αλλά μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι υπήρχαν στην αρχαιότητα δύο πολύ ωραίοι πύργοι υγμένοι επάνω τους. Ο πρόναος [έννοεί το κεντρικό κτίριο των Προπυλαίων] είναι μία μεγάλη αίθουσα, η όροφή της οποίας στηρίζεται εσωτερικά από τέσσερις⁷⁵ ωραίους ιωνικούς κίονες που υποβασιάζουν δύο μεγάλες μαρμάρινες δοκούς [έννοεί τα ιωνικά επιστύλια], καλυμμένες με μεγάλες μαρμάρινες σανίδες [έννοεί τις φατνωματικές πλάκες ή τις εγκάρσιες δοκούς]. Αλλά κατά πόσον αυτό ήταν εκείνο το «οίκημα», [δηλαδή] το κτίριο το όποιο ο Παισαβάνης είπε ότι είναι στα άριστερά των Προπυλαίων, γεμάτο με εικόνες ή τοιχογραφίες, είναι δύσκολο να πει κανείς· και εξίσου δύσκολο είναι να αποφασίσουμε αν αυτό ήταν πράγματι ναός. Διότι εκείνα τα θεμέλια πύργων σε κάθε πλευρά της πρόσοψης είναι ένα πράγμα έξω από τους κανόνες και κάμνουν ποτέ δεν είδα να ανήκει σε όποιονδήποτε ναό. Εκτός αυτού, μολονότι είναι στα άριστερά του ναού της Νίκης, είναι αυτό που εμφανίζεται στη θέα πριν από εκείνον [ή φράση αυτή του Wheler αποδεικνύει πέρα από κάθε αμφιβολία ότι ο ναός της Αθηνάς Νίκης παρουσιαζόταν στα μάτια του επισκέπτη αφού είχε εισέλθει από την πύλη στη νότια πλευρά του βάθρου του Αγρίππα και όχι πριν]⁷⁶. Οι πύργοι σε κάθε πλευρά της πρόσοψης με πείδουν έντελως ότι αυτό [το κτίριο] ήταν τα περίφημα Προπύλαια».

Για πρώτη φορά στη νεότερη ιστορία κάποιος αναφέρει τα Προπύλαια με το πραγματικό όνομά τους. Η ιδέα αυτή του Wheler έμεινε αναξιοποίητη για 75 χρόνια ως την

ἐπίσκεψιν τῶν Stuart καὶ Revett⁷⁷. Γιὰ τὴν προκείμενη μελέτη τὸ χωρίο ποὺ μόλις παρατέθηκε παρέχει καθοριστικὲς πληροφορίες: διευκρινίζει ὅτι ἡ κατοικία τοῦ ἀγᾶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατίναξιν τοῦ 1640 βρισκόταν ἐπάνω στὴν ὀροφὴ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων, ἡ ὁποία προφανῶς χρησίμευε ὡς πάτωμα τοῦ ὀρόφου· ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι μετὰ τὴν ἀνατίναξιν ἡ κατοικία τοῦ ἀγᾶ περιορίστηκε στὸν πρόσθετο ὀροφο ἐπάνω ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα. Ὁ Wheeler διευκρινίζει ἀκόμη ὅτι ἀνατινάχτηκε μόνο ἓνα τμήμα τῆς ὀροφῆς καὶ ὅτι τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων ἔμεινε ἄθικτο τόσο ὡς πρὸς τοὺς τοίχους ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ στέγη⁷⁸. Ἡ περιγραφὴ τοῦ τρόπου στήριξης τῶν φατνωματικῶν πλακῶν ἀπὸ τοὺς ἰωνικοὺς κίονες μέσω τῶν μαρμαρίνων δοκῶν εἶναι τόσο σαφὴς ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Wheeler ἔβλεπε ἓνα σημαντικό τμήμα αὐτῆς τῆς κατασκευῆς⁷⁹. Φαίνεται ὅτι βλέπει τέσσερις ἰωνικοὺς κίονες ἀκέραιους νὰ ὑποβάσιάζουν μεγάλο τμήμα τῆς ὀροφῆς. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιο γιὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται ὑποθετικὰ στὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ κυρίου καὶ νὰ δίνει λανθασμένο ἀριθμὸ κίωνων ἐκ παραδρομῆς, ὅπως κάνει καὶ ἄλλοι. Αὐτὸ βέβαια εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν ἐνεστώτα χρόνου. Ὅπως οἱ ἄλλοι ὅμως ὁ τελευταῖος πρὸς τὰ δυτικὰ κίων καθε ἰωνικῆς κιονοστοιχίας ἦταν στὴ θέση τοῦ μαζί μὲ τὰ κιονόκρανα καὶ τὰ ὑπερκείμενα τμήματα τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς ποὺ ὑποστήριζαν, ἀφοῦ ἐξάλλου οἱ κίονες αὐτοὶ τὸ 1751 διατηροῦσαν ὅλο τοὺς τὸ ὕψος ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κιονόκρανα⁸⁰.

Σχέδιο τοῦ κύκλου τοῦ Gravier d'Ortières (1687)

Ἡ ἐπόμενη χρονολογικὰ μαρτυρία εἶναι ἓνα σχέδιο (εἰκ. 7) φτιαγμένο ἀπὸ κάποιον μηχανικὸ τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς, ἡ ὁποία ὑπὸ τὸν Gravier d'Ortières στὶς ἀρχὲς τοῦ 1687 ἀποτύπωνε τὰ ὄχυρά τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, μὲ ἐντολὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'⁸¹. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου. Παρόλο ποὺ εἶναι ἓνα ἀρκετὰ σχηματικὸ σχεδιάσμα, διαπιστώνονται μερικὲς πολὺ σημαντικὲς ἀλλαγὲς στὴν ὀχύρωση τῆς δυτικῆς πρόσβασης. Ὅπως οἱ ἀλλαγὲς αὐτὲς ὀφείλονται στὴν ἐνίσχυση τῆς ὀχύρωσης τοῦ κάστρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐπίθεσης τῶν στρατευμάτων τοῦ Morosini. Ἡ σημαντικότερη ἀλλαγὴ εἶναι ἡ οἰκοδόμησις τείχους ἐπάνω στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο πρὸς Β. τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένους. Τὸ τεῖχος αὐτὸ ἐντάσσεται σὲ ἓνα νέο τεῖχος ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς νότιας προσοψῆς τοῦ Ἡρώδείου καὶ φτάνει περίπου ὡς τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου, ὅπου στρέφεται πρὸς Β. γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν βράχο καὶ τὸ τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης στὰ δυτικὰ τοῦ μνημείου τοῦ Θρασύλλου. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ τείχους αὐτοῦ διακρίνονται πολεμίστρες. Μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ διαμορφώθηκε ἓνας πρῶτος ἀμυντικὸς περίβολος γιὰ τὴν Ἀκρόπολη, ὁ ὁποῖος ἔμεινε γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα Σερπεντζῆς καὶ προστάτεψε τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου Ἀσκληπείου καὶ τοῦ Ὡδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ. Ἐνας χαμηλὸς ὀρθογωνικὸς πύργος ὑψώνεται μπροστὰ ἀπὸ τὸν πύργο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Ὁ δεύτερος ἀπὸ τὰ δυτικὰ προμαχῶνας, ποὺ συνδέει τὸν πύργο τῆς Νίκης μὲ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα, ἔχει πλέον ἐπάλξεις μὲ ὀγκώδεις ὀδοντώσεις ποὺ χωρίζονται ἀπὸ μεγάλα διαστήματα, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἀντιστοιχοῦν σὲ κανόνια. Στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ τελευταίου πρὸς Δ. προμαχῶνα ἐμφανίζεται ἓνα μικρὸ κτίσμα μὲ δύο παράθυρα πού, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, εἶναι τὸ μεσιτζί ποὺ ἀναφέρει ὁ Τσελεμπή. Τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων διατηρεῖ ἀκόμη ἀκέραια τὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ μὲ τὸ ἀέτωμά της⁸².

Ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ τελευταία ποὺ εἰκονίζει τὴν Ἀκρόπολη πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Παρθενώνα. Τὰ σχετικὰ μὲ τὰ Προπύλαια καὶ τὴ δυτικὴ πρόσβαση στοιχεῖα ποὺ εἰκονίζονται στὸ σχέδιο αὐτὸ θὰ φανοῦν ἀναλυτικότερα στὸ ὑλικὸ ποὺ ἐξετάζεται ἀμέσως παρακάτω.

Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Morosini (1687)

Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Morosini ὑπῆρξε ὀλέθρια γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης καὶ κυρίως γιὰ τὸν Παρθενώνα. Ἐντούτοις ἔγινε αἰτία νὰ φθάσει ὥς τις ἡμέρες μας ὑλικὸ σχετικὸ μὲ τὴν Ἀθῆνα καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν Ἀκρόπολη, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν ἀντισταθμίζει τὴς ἀπώλειες στὸν Παρθενώνα, ρίχνει φῶς στὰ κείμενα καὶ τὴς ἀπόψεις ποὺ σχολιάσθηκαν σὲς προηγούμενες σελίδες αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου καί, μαζί μὲ τὰ βιβλία τῶν Spon καὶ Wheeler, ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ πηγὴ πληροφοριῶν ὥς τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα.

Τὸ πολυτιμότερο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἀναμφίβολα τὸ πρῶτο ὑπὸ κλίμακα σχέδιο τῆς Ἀθῆνας (εἰκ. 8). Εἶναι ἔργο τοῦ μηχανικοῦ Verneda, περιλαμβάνει καὶ τὴν Ἀκρόπολη, καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολὺ ἀξιόλογη ἀκρίβεια⁸³. Ἰδιαίτερα οἱ ὀχυρώσεις τοῦ κάστρου ἀποδίδονται μὲ μεγάλῃ σαφήνεια καὶ βοηθοῦν στὴν ἐρμηνεία τῶν περιγραφῶν ποὺ ἔκαναν οἱ προηγούμενοι περιηγητές. Ὁ Verneda εἶχε κάνει ἀκόμη δύο τουλάχιστον γενικὲς ἀπόψεις τῆς Ἀκρόπολης, μία ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου καὶ μία ἀπὸ τὸν Λυκαβηττό. Δυστυχῶς μόνον ἡ πρώτη ἔχει ἐντοπιστεῖ μέχρι τώρα (εἰκ. 9), γιὰ τὸν σχολιασμὸ ὅμως τῆς κάτοψης τῆς Ἀκρόπολης μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ οἱ δύο ἀντίστοιχες ἀπόψεις ποὺ δημοσίευσε ἀργότερα ὁ Fanelli, οἱ ὁποῖες ἔχουν βασιστεῖ σὲς αὐθεντικὲς ἀπόψεις τοῦ Verneda (εἰκ. 11-12)⁸⁴. Γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ θὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐπίσης ἐδάφια ἀπὸ τὰ δύο βασικὰ κείμενα ποὺ προέκυαν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Morosini: τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου τοῦ Fanelli⁸⁵ καὶ τὸ κείμενο τοῦ Rinaldo de La Rue⁸⁶. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Spon⁸⁷, περιλαμβάνουν ὅμως καὶ ἄλλα, μερικὲς φορὲς χρήσιμα, στοιχεῖα.

Στὴν κάτοψη τοῦ Verneda τὸ τεῖχος τοῦ Σερπεντζε ἐμφανίζεται νὰ ἔχει τρεῖς πύλες⁸⁸: ἡ πρώτη εἶναι στὴ μέση περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ ἀρχαίου Ἀσκληπείου⁸⁹: ἡ δεύτερη βρίσκεται στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ τεύχους, πρὸς Β. τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου στὴ ράχη τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένους καὶ εἶναι διπλή, ὑπάρχει δηλαδὴ μία ἐσωτερικὴ πύλη καὶ μία ἐξωτερικὴ, ἐνταγμένες καὶ οἱ δύο σὲ ἓνα ὀρθογωνικὸ κύσμα, τὸ ὁποῖο στὴν ἄποψη τοῦ Fanelli ἀπὸ τὰ ΝΔ. (εἰκ. 11) φαίνεται χωρὶς στέγη· ἡ τρίτη πύλη ἀνοίγεται στὸ τμήμα τοῦ Σερπεντζε ποὺ συνδέει τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα μὲ τὸ Ἡρώδειο. Ἡ πύλη αὐτὴ εἰκονίζεται καὶ στὸ σχέδιο ποὺ ἔγινε γιὰ τὸν d'Ortières⁹⁰. Στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπείου σημειώνονται δύο δεξαμενές: ἡ μία εἶναι ἡ μεγάλῃ βυζαντινὴ δεξαμενὴ ποὺ ἔχει διατηρηθεῖ ὥς τις ἡμέρες μας στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ Ἀσκληπείου καὶ ἡ ἄλλη βρίσκεται στὴ θέση τοῦ πηγαδιοῦ, ποὺ ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, στὰ ΒΔ. τοῦ Ἀσκληπείου⁹¹. Τὸ κοῖλον τοῦ Ἡρωδείου περιβάλλεται πρὸς Β. καὶ πρὸς Ἀ. ἀπὸ ἓναν τοῖχο (εἰκ. 8-10), ὁ ὁποῖος φαίνεται καὶ στὴν ἄποψη τοῦ Fanelli, ὅπου μάλιστα διακρίνεται ἓνα εἶδος τοξωτῆς πυλίδας πρὸς Β. (εἰκ. 11)⁹². Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ Σερπεντζε καὶ στὰ δεξιὰ τοῦ εἰσερχομένου διακρίνεται ἓνα συγκρότημα ὀρθογωνικῶν κτισμάτων μὲ μιὰ ὀρθογωνικὴ ἐξοχὴ πρὸς

Ἄ., τὸ ὁποῖο διακρίνεται καθαρὰ καὶ στὶς πρωιμότερες ἀπόγεις καὶ στὴν ἄποψη τοῦ Fanelli. Τὸ συγκρότημα αὐτὸ εἶναι τὸ κτίσμα ποὺ προηγουμένως, κατὰ τὸν σχολιασμὸ τοῦ κειμένου τοῦ Ἑβλιᾶ Τσελεμπή, ταυτίστηκε μὲ τὸν τεκκὲ τοῦ χαλβετῆ Χουσεῖν⁹³.

Ἀκόμη ἀνατολικότερα ὑπάρχει ἓνα εἶδος περιβόλου μὲ εἴσοδο στὴ δυτικὴ ὄψη, ποὺ εἶναι προσκολλημένη σὲ ἓναν μεγαλύτερο περίβολο ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ ΝΑ. γωνία τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα καὶ ἀκολουθώντας μιὰ τεθλασμένη πορεία καταλήγει στὸ νότιο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης Ν. τῶν Προπυλαίων. Οἱ δύο περίβολοι ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους μὲ μιὰ πύλη⁹⁴. Στὶς παλαιότερες ἀπόγεις ὁ πρῶτος περίβολος εἶναι στεγασμένος, ἔχει παράθυρα πρὸς Ν. καὶ μονόρριχτη στέγη. Οἱ περιηγητὲς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα καὶ μετὰ ἀναφέρουν αὐτὸ τὸ κτίσμα ὡς οἶκημα τῶν φρουρῶν. Στὴν ἄποψη τοῦ Fanelli δὲν ἔχει τὴ στέγη του, ἢ ὁποία πιθανότατα δὲ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς βομβαρδισμοὺς κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ 1687.

Περνώντας κανεὶς ἀπὸ τὸ κτίσμα αὐτό, μέσα ἀπὸ τὴν πύλη, στὸν μεγαλύτερο περίβολο —τὸν ὁποῖο ὀνομάζουμε συμβατικὰ «αὐτὴ τῶν φυλάκων»— βρίσκει στὰ ἀριστερά του ἓνα ὀρθογωνικὸ κτίσμα προσκολλημένο στὸν περίβολο· πιθανότατα πρόκειται γιὰ ἓνα χαμηλὸ πύργο ποὺ δὲν διακρίνεται ἀπὸ ἑξῶ. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο ὑπάρχει ἓνα ἄλλο ὀρθογωνικὸ κτίσμα προσκολλημένο στὸ νότιο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης. Τὰ κτίσματα αὐτὰ στὸ κείμενο τοῦ Fanelli ἀναφέρονται ὡς «οἰκήματα»⁹⁵. Ὁ Fanelli καὶ ὁ de La Rue, ἀκολουθώντας τὸν Spon, θεωροῦν ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀρχίζαν τὰ Προπύλαια, δὲν ἀναφέρουν ὅμως τὴ λαμπρὴ τοικοποιία ποὺ ὁ Spon ἐρμήνευσε ὡς θεμέλια τῶν Προπυλαίων καὶ ἢ ὁποία στὴν πραγματικότητα ἦταν ἢ νότια καὶ ἢ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου τῆς Νίκης⁹⁶. Πιστεύω ὅτι πράγματι ἢ νότια ὄψη μὲ τὴ ΝΑ. γωνία τοῦ πύργου εἶχε καταστραφεῖ κατὰ τοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ 1687. Ἀκολουθώντας τὸν Spon ἀναφέρουν τὸν «ἀετὸ» πάνω ἀπὸ τὴν πύλη⁹⁷. Ἡ πύλη αὐτὴ σημειώνεται στὴν κάτοψη τοῦ Verneda στὰ δυτικὰ τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ πύργου τῆς Νίκης. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ αὐτῆς τῆς πύλης δηλώνεται ἐπίσης ἓνα ὀρθογωνικὸ κτίσμα μὲ παχεῖς τοίχους. Ὅπωςδήποτε πρόκειται γιὰ τὸν πύργο ποὺ διακρίνουμε στὴ θέση αὐτὴ καὶ στὶς δύο ἀπόγεις ποὺ δείχνουν τὴν Ἀκρόπολη ὅπως εἶχε ὀχυρωθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐπίθεσης τοῦ Morosini. Σ' αὐτὴ τὴν περίσταση ὑγώθηκε ὁ πύργος, ποὺ δὲν ἐμφανίζεται στὶς πρὶν ἀπὸ τὸ 1687 ἀπόγεις. Ὁ πύργος αὐτὸς κατασκευάστηκε ἐπάνω σὲ λείψανα παλαιότερου πύργου, ἢ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ εἶναι ὑστερορρωμαϊκὴ⁹⁸. Μετὰ τὴν τρίτη πύλη καὶ τὸν πύργο, διακρίνεται ἓνας διάδρομος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β., ἀνάμεσα στὸν πρῶτο μεγάλου δυτικὸ προμαχῶνα ποὺ ἔχει τέσσερα κανόνια καὶ στὸν δεύτερο ποὺ συνδέει τὸν πύργο τῆς Νίκης μὲ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα καὶ ἔχει πέντε κανόνια. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ περιγράφεται ἀπὸ τὸν Fanelli ὡς ἑξῆς⁹⁹:

«13. (...) αὐτὴ [ἢ τρίτη πύλη] ὁδηγεῖ μέσα σὲ στενὸ καταφύγιο, ὅπου ὑπῆρχαν τέσσερα κανόνια τοποθετημένα στὰ διάκενα ἑνὸς πολὺ ὑψηλοῦ σιδηαῖου, καὶ πάνω σὲ ἓνα ἐπίπεδο πολὺ περιορισμένο, ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ ὁποίου [καταφυγίου] πρὸς Βορρὰν περνάει κανεὶς σὲ μία μικρὴ αὐλή, στὴν ὁποία ἀντιστοιχοῦσε μία ἀρχαιότατη πρόσβαση, φραγμένη [τώρα] μὲ τοῖχο, ἢ ὁποία ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴν πόλη».

Τὸ στενὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο ἦταν τοποθετημένα τὰ κανόνια τοῦ πρώτου προμαχώνα βρίσκεται κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του καὶ ἔχει μεγαλύτερο πλάτος στὸ βόρειο τμήμα του. Ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν διάδρομο ποὺ προαναφέρθηκε μέσω μιᾶς σκάλας πα-

ράλληλης πρὸς τὴ νότια πλευρὰ τοῦ προμαχώνα καὶ πολὺ κοντὰ τῆς. Ἀνάμεσα στὸν διάδρομο καὶ στὸ ἐπίπεδο μὲ τὰ κανόνια ὑπάρχει στὸ σχέδιο μιὰ σκιασμένη περιοχὴ ποὺ πρέπει νὰ βρίσκεται σὲ χαμηλότερη στάθμῃ¹⁰⁰. Ἡ μικρὴ αὐλὴ ποὺ ἀναφέρεται στὸ κείμενο καὶ φαίνεται καὶ στὸ σχέδιο εἶναι βεβαίως ἡ περιοχὴ τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος, στὰ βόρεια τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα, ἡ δὲ «ἀρχαιότατη πρόσβαση» δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν πόρτα μὲ τὸ βυζαντινὸ ὑπέρθυρο στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἀναλήμματος ποὺ ὑπάρχει ὡς σήμερα καὶ ποὺ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ κείμενο, τότε ἦταν φραγμένη μὲ τοῖχο. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ περιοχὴ τοῦ πρώτου προμαχώνα ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος.

Ἀνάμεσα στὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα καὶ στὸν πύργο τῆς Νίκης ὑπάρχει, σὴν κάτοψη τοῦ Verneda, ὁ ὀγκώδης δεύτερος προμαχώνας, μὲ πέντε κανόνια. Ἡ πύλη εἰσόδου σ' αὐτὸν τὸν προμαχῶνα βρίσκεται πλάι στὴ νότια πλευρὰ τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα· διακρίνεται ἐπίσης ἕνας βαθμιδωτὸς διάδρομος ποὺ ὁδηγεῖ πίσω ἀπὸ τὸν προμαχῶνα καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὰ Προπύλαια σὴν τελευταία πύλη, στὰ νότια τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων. Στὴ δέση τῆς τελευταίας σημειώνεται ὁ ὀρθογωνικὸς «φράγκικος» πύργος μὲ τὴν προέχουσα δυτικὴ παρασιτάδα τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ ἀρχαίου κυρίου. Μιὰ σκάλα προσκολλημένη στὸ νότιο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης συνδέει τὴν στάθμην τῶν κανονίων μὲ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ βαθμιδωτοῦ κεκλιμένου διαδρόμου. Ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ Verneda. Πράγματι, οἱ Τοῦρκοι τὸν εἶχαν ἀποσυναρμολογήσει καὶ εἶχαν χρησιμοποιήσει τὰ ἀρχιτεκτονικὰ του μέλη ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ δεύτερου αὐτοῦ προμαχώνα. Ὁ Rinaldo de La Rue γράφει κατὰ λέξιν: «Στὰ δεξιὰ ὑπάρχουν τὰ ἐρείπια τοῦ μικροῦ ναοῦ τῆς θεᾶς Νίκης ἀπέρου, ποὺ σημαίνει χωρὶς φτερά»¹⁰¹. Τὰ λείψανα ποὺ εἶδε ὁ de La Rue θὰ ἦταν ὁπωσδήποτε ἡ κρηπίδα τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία τὸ 1835 ἀποκαλύφθηκε σὴν δέση τῆς. Ἡ πύλη ἢ προσκολλημένη στὰ νότια τῆς νότιας πτέρυγας ἀναφέρεται στὸ κείμενο τοῦ Fanelli ὡς ἡ τελευταία εἴσοδος τοῦ κάστρου¹⁰², καὶ εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ μνημονεύεται. Ἐντούτοις θὰ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ προϋπῆρχε¹⁰³.

Στὸ σχέδιο τοῦ Verneda ἔχουμε τὴν παλαιότερη κάτοψη τῶν Προπυλαίων ποὺ εἶναι σήμερα γνωστή. Τὸ κεντρικὸ κύριο ἐμφανίζεται μὲ τὰ μετακίονια τῆς κιονοστοιχίας τῆς δυτικῆς πρόσοψης φραγμένα μὲ τοῖχο, μὲ τέσσερις κίονες στὸ ἐσωτερικὸ του¹⁰⁴. Ἡ βόρεια πτέρυγα σημειώνεται ὡς ἕνα ὀρθογωνικὸ κτίσμα χωρισμένο σὲ τρεῖς ἄνισους ὀρθογωνικοὺς χώρους¹⁰⁵. Στὰ ἀνατολικά τῆς βρίσκεται μιὰ σκιασμένη περιοχὴ, ποὺ περιλαμβάνει τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ δεξαμενὴ, ὅπου σημειώνεται ἕνα πηγάδι, καὶ τὸ τμήμα μεταξὺ τῆς δεξαμενῆς καὶ τοῦ βόρειου τεῖχους τῆς Ἀκρόπολης. Δὲν ἔχουν σχεδιαστεῖ καθόλου τὰ σπίτια ποὺ βρίσκονταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κάστρου καὶ ποὺ φαίνονται σὲ ὅλες τὶς ἀπόψεις, παλαιότερες καὶ νεότερες.

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ μιὰ κάτοψη τῆς Ἀκρόπολης δημοσιευμένη στὸ βιβλίο τοῦ Fanelli, ὅπου σὴν βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων σημειώνεται ἕνα μεγάλο σταυροθόλιο (εἰκ. 13). Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὴ θολωτὴ κατασκευὴ ἢ ὁποία στέγαζε τὴν Πινακοθήκην ὡς τὸ 1835 καὶ γιὰ τὴν ὁποία περισσότερα στοιχεῖα θὰ δοθοῦν παρακάτω¹⁰⁶.

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, γιὰ δύο περίπου αἰῶνες, τὰ πρωτότυπα σχέδια τῆς Ἀκρόπολης ποὺ ἔφτιαξε ὁ Verneda ἦταν γνωστὰ μόνο μέσω τῶν ἀντίστοιχων σχεδίων ποὺ δημοσίευσε ὁ Fanelli στὸ βιβλίο του. Τὰ σχέδια αὐτὰ βασίζονται στὰ πρωτότυπα σχέδια τοῦ Verneda, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ὁ Fanelli ἔχει εἰσαγάγει κάποια στοιχεῖα εἴτε βάσει πληροφοριῶν ἀπὸ ἄλλες πηγές¹⁰⁷, εἴτε παρερμηνεύοντας τὰ στοιχεῖα ποὺ φαίνονταν στὰ

σχέδια του Verneda. Στη συνέχεια θα επισημανθούν όρισμένα από αυτά τα στοιχεία που δεν αναφέρθηκαν κατά την εξέταση της κάτοψης της 'Ακρόπολης από τον Verneda που προηγήθηκε, και θα ερμηνευθούν σε συνάρτηση με παλαιότερες παραστάσεις και κατόψεις.

Στην άποψη της 'Ακρόπολης από τα ΝΔ., έξω από τις όχυρώσεις, προς Ν. του 'Ηρωδείου, φαίνεται ένα συγκρότημα περιβόλων και στεγασμένων κτισμάτων (είκ. 11). Τα κτίσματα όμως που σημειώνονται στην πρωτότυπη κάτοψη του Verneda (είκ. 8) στην αντίστοιχη περιοχή συμφωνούν πολύ καλύτερα με το σχέδιο του 1670¹⁰⁸ (είκ. 1-2) το οποίο και λαμβάνει υπόψη της ή παρακάτω περιγραφή. Ένα επίμηκες οικόδομημα με μονόρριχτη στέγη τρέχει κατά μήκος του κεντρικού προέχοντος τμήματος του 'Ηρωδείου και ένα άλλο επίμηκες κτίσμα με δίρριχτη στέγη κάθεται στο ανατολικό άκρο του προηγούμενου. Παράλληλα προς το τελευταίο και στα ανατολικά του υπάρχει ένα άλλο επίμηκες οικόδομημα με δίρριχτη στέγη. Ένας περίπου όρθογωνικός περίβολος περιβάλλει τα τρία κτίσματα. Οί δύο του πλευρές είναι κάθετες στις δύο άκρες της νότιας όψης του 'Ηρωδείου και η τρίτη είναι περίπου παράλληλη προς αυτήν. Πρό Ν. και προς Δ. του περιβόλου διακρίνονται τρία κτίσματα με δίρριχτες στέγες και ένας περίβολος. Στα μεταγενέστερα όμως σχέδια εμφανίζονται όλα ως περίβολοι χωρίς στέγη. Στην πρωτότυπη κάτοψη του Verneda διακρίνονται δυτικά του 'Ηρωδείου τέσσερα κτίσματα, ενώ όλη η ευρύτερη έκταση προς Δ. της 'Ακρόπολης και του 'Ηρωδείου φαίνεται σπαρμένη από τα τουρκικά μνήματα που διακρίνονται και σε πολλές μεταγενέστερες απόψεις. Από τις πρώιμες απόψεις της 'Ακρόπολης, μόνον η άποψη του 1674 παρουσιάζει μια συστάδα δέκα περίπου κτισμάτων με δίρριχτες ή τετράρριχτες στέγες στην περιοχή του τουρκικού νεκροταφείου στα Δ. της 'Ακρόπολης.

Στην άποψη του Fanelli από τα ΝΔ. διακρίνεται ένα οικόδομημα με μονόρριχτη στέγη και δύο παράθυρα, προσκολλημένο στη δυτική πλευρά της βόρειας πτέρυγας των Προπυλαίων. Το οικόδομημα αυτό θα έπρεπε να είχε πολύ μεγάλο ύψος και να θεμελιωνόταν στον βράχο στην περιοχή του Μνησικλείου αναλήμματος. Κανένα ίχνος όμως σχετικής θεμελίωσης δεν υπάρχει σήμερα στη θέση αυτή, ούτε και αναφέρεται από κανένα, συμπεριλαμβανομένων και των ανασκαφών Καββαδία και Kawerau. Έξάλλου τέτοιο κτίσμα δεν σημειώνεται στη θέση αυτή, ούτε και στην κάτοψη του Verneda. Επομένως είναι βέβαιο ότι ο Fanelli παρεξήγησε την απεικόνιση από τον Verneda του οικίσκου στη ΒΔ. γωνία του πρώτου προμαχώνα, που απεικονίζεται στο άλλο σχέδιο του 1687, εκείνο του κύκλου του d'Ortières. Ο οικίσκος αυτός, που πρέπει να ήταν το «μεσιζιτ» που αναφέρει ο Τσελεμπή¹⁰⁹, καθώς προεξείχε υψότερα από τον πρώτο προμαχώνα, ερμηνεύθηκε από τον Fanelli ως προς Β. συνέχεια του δεύτερου προμαχώνα¹¹⁰.

P. M. Coronelli

Στις πολυάριθμες εκδόσεις των βιβλίων του P. M. Coronelli περιέχονται πληροφορίες για την 'Αθήνα βασισμένες στους Spon, Wheler, Fanelli, και δεν αξίζει να αναφερθεί κανείς σ' αυτές παρά μόνο για να επισημάνει ότι, περιέργως, είναι τα πρώτα σχέδια όπου ο αριθμός των κίωνων στο έσωτερικό της δυτικής αίθουσας των Προπυλαίων είναι σωστός, δηλαδή έξι¹¹¹.

II. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ (1458-1687)

1. Πρώτη δημοσίευση: Ross, *Descriptio Athenarum*. Βλ. επίσης: Laborde, *Athènes* I 15-31, όπου δημοσιεύεται πανομοιότυπο του χειρογράφου μεταξύ των σελίδων 16 και 17, μεταγραφή του κειμένου στις σ. 17-20, γαλλική μετάφραση στις σ. 20-25. Laborde, *Documents*, σύντομο εισαγωγικό σημείωμα σ. 1-2, πανομοιότυπο του χειρογράφου μεταξύ των σελίδων 2 και 3, μεταγραφή του κειμένου στις σ. 3-5, γαλλική μετάφραση στις σ. 5-9. Wachsmuth, *Stadt Athen* 731-741. 'Επίσης βλ. Foerster, Anonymi. Michaelis, *Arx Athenarum* 31, από όπου προέρχεται και το κείμενο που δημοσιεύεται εδώ. Για χρήσιμα σχόλια βλ. επίσης Γρηγορόβιο II 359 σημ. 2, 361-366. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* II 158-161. Setton, *Domination* 236-238.

2. Παράγραφος 10 του χειρογράφου (βλ. προηγούμενη σημ.). Το συγκεκριμένο χωρίο που αναφέρεται στα Προπύλαια δημοσιεύεται και στον Bohn, *Die Propyläen* 11.

3. Τα Προπύλαια τοποθετούνται σαφώς απέναντι (και όχι πίσω) από τον ναό της 'Αθηνάς Νίκης και στις δύο σωζόμενες περιγραφές της περιοχής πριν από την αποξήλωση του τελευταίου το 1687, βλ. Spon, *Voyage* II 139. Wheler, *Journey* 358-9. Οι τελευταίοι θεωρούν ότι εισέρχονται έντελως στο κάστρο όταν περάσουν την πύλη πλάι στο βάθρο του 'Αγρίππα και αποκαλυφθούν μπροστά τους τα κλασικά μνημεία. Βλ. και παρακάτω σ. 49-53 τον σχολιασμό των κειμένων των Spon και Wheler. 'Η αντίθετη άποψη του Ζιρώ, 'Ιστορία της Νίκης' *Προβλήματα της Νίκης* 9-10, που πιστεύει ότι οι περιηγητές έβλεπαν τον ναό της 'Αθηνάς Νίκης μόλις περνούσαν την πύλη που βρισκόταν πλάι στη ΝΔ. γωνία του πύργου της Νίκης, βασίζεται σε παρερμηνεία των περιγραφών και των σχεδίων των περιηγητών.

4. «... και υποκάτωθεν τούτου 'ίστανται πλείστοι...»: στη θέση αυτή υπάρχει κενό, όμως ο Laborde, *Documents* 8 σημ. 6 συμπληρώνει αιτιολογημένα τη λέξη «κίονες».

5. Βλ. την παράγραφο 6 του κειμένου του 'Αωνύμου Βιέννης, Laborde, *Documents* 4, 7, καθώς και την υπόλοιπη σχετική με τον 'Ανώνυμο Βιέννης βιβλιογραφία, βλ. παραπάνω, σημ. 1. Την άποψη ότι οι στύλοι του ναού του 'Ολυμπίου Διός υποβάσταζαν το παλάτι του 'Αδριανού, συμμερίζονταν ο Martoni (Paton, *Visitors* 33) και ο Κυριακός ο 'Αγκωνίτης (Bodnar, *Cyriacus of Ancona* 39), και δεν άμφισβητήθηκε ως την εποχή των Stuart και Revett

(Paton, *Visitors* 174). 'Η πεποίθηση ότι το σωζόμενο τμήμα του περιστυλίου του ναού του 'Ολυμπίου Διός είναι ό,τι απέμεινε από ένα ανάκτορο του 'Αδριανού, προέκυψε προφανώς από τον συσχετισμό με την επιγραφή της παρακείμενης Πύλης του 'Αδριανού. 'Η ιδέα ότι το παλάτι ήταν κτισμένο επάνω από το περιστύλιο του ναού 'ίσως να είναι απόρροια της διάταξης κατοικιών ή μεγάρων (palazzi) του Μεσαίωνα και της πρώιμης 'Αναγέννησης, στα όποια η κατοικία κατελάμβανε τους ανώτερους όρόφους. 'Ως προς την αντίληψη που όδηγούσε τους περιηγητές, από την 'Αναγέννηση και μετά, να ερμηνεύουν τα υπολείμματα των τεραστίων κορινθιακών περιστυλίων του ναού του Διός, ως υπολείμματα παλατιού, δεν έχει κανείς παρά να ανατρέξει στις αναπαραστάσεις κατοικιών από τον Palladio, που προέκυγαν από τη μελέτη του Βιτρούβιου· βλ. Zorzi, *Palladio* 117-118.

6. 'Η λέξη «καγγελαρία», είναι θεβαίως λατινικής προέλευσης (cancellaria). Οι δυτικοευρωπαίοι σχολιαστές του κειμένου το μεταφράζουν πάντοτε προσανατολιζόμενοι από τη συγκεκριμένη έννοια που έχει στη γλώσσα τους, μένοντας στην έννοια του γραφείου της δημόσιας διοίκησης. 'Ο Λάμπρος (βλ. Γρηγορόβιο II 359 σημ. 2) το ερμηνεύει ως «κιγκλίδωμα, στοάν», συνδέοντάς το με τη λέξη «κάγκελο» (cancellum, δηλαδή κιγκλίδωμα). Δεν συμφωνώ μαζί του.

7. Για τη δημοσίευση του κειμένου σχολιασμένου βλ. Ziebarth, *Reisebericht*, Paton, *Visitors* 177. Για χρήσιμα σχόλια βλ. Setton, *Domination* 238-240.

8. Beschi, L'Anonimo Ambrosiano (ταύτιση και χρονολόγηση: σ. 8-13).

9. Ziebarth, *Reisebericht* 73-74. Beschi ό.π. 17-18.

10. Βλ. σχετικά στο Πρώτο Μέρος, σ. 26.

11. Βλ. Foerster, Anonymi. Wachsmuth, *Stadt Athen* 742-744. Φιλαδελφεύς I 189-192. 'Ο Παρισινός 'Ανώνυμος μάς πληροφορεί ότι στο μεταξύ ο Παρθενώνας είχε μεταβληθεί σε «ιομαΐδι» (τζαμί).

12. Paton, *Visitors* 54-56, όπου αναφέρονται χωρία από ήμερολόγια του Julien Bordier, που έφθασε ως την 'Ελευσίνα, και ενός ανώνυμου Φλωρεντινού που έφθασε ως το Σούνιο.

13. Αυτόθι 51-54, όπου δημοσιεύεται το έδαφιο της αφήγησης του Arnaud που αφορά την 'Αθήνα, με σχόλια και αναφορές στην πρώτη δημοσίευση από τον Omont.

14. Αυτόθι 56-59, το έδαφιο με την αφήγηση της

επίσκεψης στην 'Αθήνα στη σ. 58. Φιλαδελφεύς I 184-188.

15. Βλ. Paton, *Visitors* 45-50.

16. Βλ. αὐτόθι 48-49. 'Η ἑλληνικὴ μετάφραση εἶναι τῆς φίλης μεταφράστριας γερμανικῆς λογοτεχνίας Τούλας Σιετῆ, τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ θερμὰ.

17. 'Αρκετὰ χρόνια ἀργότερα τὸ ἴδιο θὰ πεῖ καὶ ὁ Τσελεμπή, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὰ Προπύλαια. Στὸ κεντρικὸ κύριο ὁ 'Ανώνυμος Βιέννης ἐντοπίζει τὴ σχολὴ τῶν Στωικῶν, ἐνῶ στὴ νότια πτέρυγα ἐντοπίζει τὴ σχολὴ τῶν 'Επικουρείων φιλοσόφων (βλ. παραπάνω σ. 43-44). 'Αλλὰ καὶ ἡ ἱστορία μὲ τὴν τιμωρία τοῦ Τούρκου ποὺ ἐπιβουλεύθηκε τὸ γυφιδωτὸ τῆς κόγης τοῦ Παρθενῶνα ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Spon (*Voyage* II 158) καὶ τὸν Wheler (*Journey* 364).

18. Βλ. Μπίρην, *Τσελεμπή*. 'Όλες οἱ σχετικὲς παρατηρήσεις στὴν προκείμενη μελέτη βασίζονται στὴν ἔκδοσιν αὐτή. Γιὰ προηγούμενες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Τσελεμπή, βλ. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 182 σμ. 2.

19. Μπίρην, *Τσελεμπή* 28-42. Βλ. καὶ Μουτσόπουλο, 'Ο Παρθενῶνας τζαμί.

20. Μπίρην, *Τσελεμπή* 42-43. Οἱ ἐντὸς παρενθέσεων ἐπεξηγήσεις εἶναι τοῦ Κ. Μπίρην.

21. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Μπίρην ὁ.π. μὲ μιὰ ὑποσημείωση τοποθετεῖ τὴν ἀνατίναξιν τῶν Προπυλαίων στὰ 1656, ἀκολουθώντας τοὺς Spon καὶ Wheler. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 420, ὅπου ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ πιθανότερη χρονολογία ἀνατίναξης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων εἶναι τὸ 1640.

22. 'Ο Μπίρην ὁ.π. ἔχει μιὰ ὑποσημείωση ποὺ μᾶλλον συγχέει παρὰ διευκρινίζει τὰ πράγματα. Βλ. καὶ Μπίρην, Κάστρο.

23. 'Εδῶ ὁ Μπίρην ὁ.π. ἐπεξηγεῖ σὲ ὑποσημείωση: «Μικρὸ τζαμί χωρὶς μιναρὲ, ποὺ ὑπῆρχε ἔξω ἀπὸ τὸ προτεῖχισμα τῆς εἰσόδου, στὸ χεῖλος τοῦ κοίλου τοῦ 'Ωδείου τοῦ 'Ηρώδην». 'Εντούτοις τὸ μεσιτζίθ βρισκόταν στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ μεγάλου προμαχώνα μὲ τὰ κανόνια, βλ. παρακάτω σ. 46.

24. Μπίρην ὁ.π. σημ.: «'Υπῆρχε στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου τῆς 'Ακροπόλεως καὶ τὸν βλέπουμε σὲ ἀπεικονίσεις τοῦ 18ου αἰῶνος, περιτοιχισμένο ἀπὸ μνήματα Τούρκων». 'Εντούτοις ὁ τεκκὲς αὐτὸς ἦταν τὸ τζαμί χωρὶς μιναρὲ ποὺ βρισκόταν στὸ ΒΔ. τμήμα τῆς περιμέτρου τοῦ κοίλου τοῦ 'Ηρώδείου. Βλ. παρακάτω σ. 46.

25. Αὐτόθι σημείωση: «'Ετος 'Εγίρας ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ 1616 τοῦ δικοῦ μας ἡμερολογίου».

26. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὰ Προπύλαια ἐρμηνεύονται ὡς ἀρχαῖα «διδασκαλεῖα» τὴν ἀντίληψιν

αὐτὴ συναντήσαμε ἥδη στὸν 'Ανώνυμο Βιέννης καὶ στὸν Lubenau, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἀπογὰς αὐτὴ εἶχε ἐπικρατήσει στὸν ἐγκώριο πληθυσμὸ κατὰ τὸν ὄμιμο Μεσαίωνα καὶ τοὺς δύο αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν. 'Αξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἀκόμη στὴ θέσιν αὐτὴ ἡ πληροφορία, ποὺ δίνει ὁ Τσελεμπή, ὅτι στὴν 'Ακρόπολιν βρισκόταν τριακόσια γεροχυσμένα σπῆτια, σκεπασμένα μὲ κεραμίδια, ὅπου ἔμεναν οἰκογένειες. 'Η ὕδρευση γινόταν μὲ στέρνες ὅπου μαζεῦσταν τὸ νερὸ τῆς βροχῆς (Μπίρην, *Τσελεμπή* 28).

27. Αὐτὸ θὰ φανεῖ παρακάτω σ. 49-53, ἀπὸ τῆς περιγραφῆς τῶν Spon καὶ Wheler. Βλ. καὶ Tanoulas, *The Propylaea* 420-421, 424, εἰκ. 30.

28. Μπίρην, *Τσελεμπή* 28. Σημείωση Μπίρην στὴ θέσιν αὐτή: «'Απὸ τῆς πόρτες τοῦ Κάστρου, ἡ πρώτη ἦταν στὸν Σερπεντιζέ, ἡ δεύτερη ἦταν στὸ τεῖχος τῆς 'Ακροπόλεως, δίπλα στὸ ἀνάλημμα τοῦ ναοῦ τῆς 'Απτέρου Νίκης, καὶ ἡ τρίτη ἦταν δίπλα στὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ 'Αγρίππα, στὴν βορεινὴ ἄκρην τοῦ προμαχώνα ποὺ εἶχαν κτίσει οἱ Τούρκοι μπροστὰ ἀπὸ τὰ Προπύλαια». 'Η ἐρμηνεία αὐτὴ δὲν εἶναι σωστή. Βλ. τὴν ἐπόμενη σημ.

29. 'Η ἐκδοχὴ τοῦ Μπίρην (προηγ. σημ.) δὲν εὐσταθεῖ διότι δὲν λαμβάνει ὑπόψιν αὐτὴ τὴν παρατήρηση τοῦ Τσελεμπή: ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν πύλιν ποὺ ἀνοίγονταν στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Σερπεντιζέ καὶ στὴν πύλιν ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης ἦταν περισσότερο ἀπὸ 100 βήματα. Τῆς ἐσφαλμένης ἀπόγεις τοῦ Μπίρην ἀποδέχεται καὶ ὁ Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 182, 184.

30. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1687 κανόνια ἀναφέρονται μόνο στὸν πρῶτο μεγάλο προμαχῶνα, βλ. Magni, *Relazione* 53. Tanoulas, *The Propylaea* 438. 'Εξάλλου καὶ ὁ Τσελεμπή μόνο ἓνα προμαχῶνα μὲ κανόνια ἀναφέρει.

31. Αὐτόθι 436, σημ. 46.

32. Βλ. παρακάτω σ. 71-72. 'Επίσης βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 433. 'Η ἐκδοχὴ τοῦ Μπίρην ὅτι ὁ τεκκὲς τοῦ χαλβετῆ Χουσεῖν εἶναι τὸ κτίσμα ποὺ φαίνεται στῆς ἀπεικονίσεις τοῦ 18ου αἰῶνα ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν πρῶτο προμαχῶνα μὲ τὰ κανόνια, περιτοιχισμένο ἀπὸ τουρκικοὺς τάφους (Μπίρην, *Τσελεμπή* σημ. 61) δὲν συμβιβάζεται οὔτε μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Stuart καὶ Revett ἀναφέρουν τὰ ἐκτὸς τοῦ Σερπεντιζέ κτίσματα ὡς ταφικὰ μνημεῖα, οὔτε μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Τσελεμπή καὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἴδιου τοῦ Μπίρην: ἂν δεχτεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Τσελεμπή μετρᾷ τὴν ἀπόσταση τοῦ τεκκὲ ἀπὸ τὴν πύλιν ποὺ ὁ Μπίρην θεωρεῖ πρώτη πύλιν τοῦ κάστρου (δηλαδὴ τὴν πόρτα στὸν δυτικὸ βραχίονα τοῦ Σερπεντιζέ), τότε ἡ ἀπόσταση θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι γύρω στὰ 50 βήματα. "Αν

πάλι δεχτεί κανείς ότι ο Τσελεμπή μετράει την απόσταση από την πύλη κονιά στη ΝΔ. γωνία του πύργου της Νίκης — πού, όπως εξήγησα παραπάνω στο κείμενο, είναι η πρώτη από τις τρεις πύλες που αναφέρει ο Τσελεμπή — τότε η απόσταση θα έπρεπε να είναι τουλάχιστον 150 βήματα. 'Ο Τραυλός, *Πολεοδομική* 184, εικ. 121 συμμερίζεται τις απόψεις του Μπίρν.

33. Βλ. *Πρώτο Μέρος* σ. 26-27.

34. Pernot, *Robert de Dreux*. Paton, *Visitors* 13-17 περί του Robert de Dreux, για την επίσκεψη στην 'Ακρόπολη και την παράλειψη μνείας των Προπυλαίων αυτόθι 17.

35. Πρώτη δημοσίευση του σχεδίου της Βόννης: von Duhn, *Ansicht der Akropolis*. Omont, *Athènes* πίν. XXIX (επεξηγηματικό του σχεδίου κείμενο στίς σ. 8-9). Φέρει υπότιτλο: "Castello di Atene comme si ritrova nel presente anno 1670". Bowie-Thimme, *Carrey Drawings* 23, εικ. 7.

36. Πρώτη δημοσίευση: Beschi, *Un disegno veneto*. Το τρίτο από τα τρία σωζόμενα αντίγραφα του κοινού πρωτοτύπου είναι μια λιθογραφία του M. Felix Perin, που δημοσιεύεται στο Omont, *Athènes* πίν. XXIX bis (το επεξηγηματικό κείμενο σ. 9). Το τελευταίο αυτό αντίγραφο είναι το λιγότερο αξιόπιστο, βλ. και Beschi *ό.π.* 138-139.

37. Βλ. και Tanoulas, *The Propylaea* σμ. 51.

38. Beschi, *Un disegno veneto* 136.

39. Πρόκειται για το οίκημα των φυλάκων και τον τεκκέ (ή ιζαρί κατά τους Stuart και Revett, βλ. παρακάτω) που εντοπίστηκε παραπάνω στο κείμενο του Τσελεμπή. 'Επίσης βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 433-434, 450, 452.

40. Babin, *Relation*. 'Η πρώτη έκδοση έγινε από τον Spon. Το 1854 (;) ο Laborde, ανατύπωσε το βιβλίο. Ross, *Hellenika* 75-92. Wachsmuth, *Stadt Athen* 745-763.

41. Βλ. Babin, *Relation* 35-36.

42. Κατά λέξη: «χαραγμένος (gravée) επάνω στο μάρμαρο».

43. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 434-435, σμ. 42, όπου γίνεται μια απόπειρα έρμηνείας της τελευταίας φράσης περί αετού: δεν αποκλείεται να ήταν μια πλάκα του κλασικού σιδηαίου που έστεφε τον πύργο της Νίκης, επάνω στην οποία η φτερωτή μορφή της Νίκης είχε φθαρεί με τέτοιο τρόπο που να μη διακρίνονται τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά της. 'Αν αυτό πράγματι συνέβαινε, τότε η πλάκα θα έπρεπε να βρισκόταν στη δυτική πλευρά του πύργου, εξηγώντας με τον τρόπο αυτό και το γεγονός ότι ο Babin είδε τη μορφή της Νίκης που εξέλαβε ως

αετό, από την έσωτερική πλευρά της πύλης. Καθώς το κλασικό σιδηαίο βρισκόταν ψηλότερα από τις επάλξεις του τείχους προς τα δυτικά της ΝΔ. γωνίας του πύργου της Νίκης, η πλάκα του σιδηαίου θα μπορούσε να ήταν όρατη και από την έξωτερική (νότια) πλευρά της πύλης· με τον τρόπο αυτό εξηγείται το γεγονός ότι οι Spon και Wheeler φαίνεται να είδαν το γλυπτό που θεώρησαν ως αετό από την αύλη των φυλάκων, που βρισκόταν στη νότια (έξωτερική) πλευρά της πύλης (βλ. παρακάτω σ. 50-51).

44. Βλ. Vandal, *Nointel*, ειδικά για την επίσκεψη στην 'Αθήνα βλ. σ. 162-174.

45. Τα σχέδια αποδίδονται στον Carrey. Βλ. Omont, *Athènes* πίν. I-XIX. 'Επίσης βλ. Bowie-Thimme, *Carrey Drawings*.

46. Πρώτη δημοσίευση Papayannakis - Lenormant, *L'Acropole*. 'Επίσης βλ. Omont, *Athènes* πίν. XXXIa, και σ. 10. Bowie-Thimme, *Carrey Drawings* 24, εικ. 8.

47. 'Η όμοιότητα όδήγησε τον Collignon, *Parthénon* 15 σμ. 7, να εντάξει την εικόνα αυτή στην ομάδα αντιγράφων του χαμένου πρωτοτύπου του 1670. Τα σχέδια όμως της ομάδας αυτής έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά που δεν υπάρχουν στο σχέδιο της συλλογής Fauvel, ενώ το τελευταίο περιλαμβάνει στοιχεία που δεν εμφανίζονται σε κανένα από τα σχέδια της ομάδας του 1670 και που εξετάζονται πιο κάτω διεξοδικά. Βλ. και Beschi, *Un disegno veneto* 139, που απορρίπτει την άποψη του Collignon.

48. Οι διαφορές ανάμεσα στην ομάδα των αντιγράφων του 1670 και στην άποψη της συλλογής Fauvel όδήγησαν τους Παπαγιαννάκη και Lenormant, *L'Acropole* στην απόδοση του τελευταίου σχεδίου στον κύκλο του d'Ortières. 'Οπως όδήγησε το σχέδιο της συλλογής Fauvel αποδίδει μια κατάσταση παλιότερη από αυτή που απεικονίζεται στο γνωστό δημοσιευμένο σχέδιο του κύκλου του d'Ortières (Omont, *Athènes* πίν. XXXIb. Bowie-Thimme, *Carrey Drawings* 24, εικ. 9, βλ. και έδω εικ. 7), στο οποίο η νότια και η ανατολική πλευρά του Σερπεντιζέ εικονίζονται όχυρωμένες για να αντιμετωπίσουν τους επερχόμενους Βενετούς. 'Οπως δά δούμε στη συνέχεια, τα οικοδομικά στοιχεία που συγκροτούν τις διαφορές αυτές πρέπει να υπήρχαν από παλιότερα, και ό μόνος λόγος που δεν απεικονίστηκαν στο πρωτότυπο του 1670 ήταν το γεγονός ότι, για διάφορους λόγους, δεν έγιναν άνυψητά από τον σχεδιαστή.

49. Βλ. παραπάνω, σ. 46-47.

50. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 429-430, 437.

51. Collignon, Documents 57-59 με το σχέδιο σε πίνακα εκτός κειμένου. Omont, *Athènes* πίν. XXXII, καὶ σ. 10.

52. Ἀθήνα, Ἐθνικὴ Πινακοθήκη, δάνειο τοῦ Μουσείου τῆς πόλεως Chartres. Δημοσιεύσεις: Homolle, *Vue d'Athènes*. Bowie-Thimme, *Carrey Drawings* XII, εἰκ. 1, σ. 2, εἰκ. 2, σ. 25, εἰκ. 10. Προφανῶς ἡ ἐλαιογραφία ἀποπερατώθηκε μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἴσως στὴν Κωνσταντινούπολη (Bowie-Thimme, *Carrey Drawings* 1), τὰ στοιχεῖα ὅμως στὰ ὁποῖα βασίστηκε ἡ ἀποψη τῆς πόλης καὶ τῆς Ἀκρόπολης δὲ εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἐπὶ τόπου.

53. Fanelli, *Atene Attika*. Ἀναδημοσιεύονται στὸ Omont, *Athènes* πίν. XXXVIa, b. Βλ. σ. 54 κέ., εἰκ. 11-12.

54. Μουσεῖο Μπενάκη ἀρ. 23149. Δημοσιεύσεις: Ἀθήνα 63, εἰκ. 131. Μπενιζέλος I εἰκ. 19.

55. Ὁ Jean Giraud ἦταν ἀρχικὰ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα καὶ μετὰ ἔγινε πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν ἴδια πόλιν. Οἱ περιηγητὲς ποὺ ἐπισκέφθηκαν τὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ξαναγίνθηκαν ἀπὸ τὸν Giraud, γιὰ τὴν κατάρτιση τοῦ ὁποῖου ἐκφράζουν τὸν θαυμασμό τους. Στὴ δική του μαρτυρία στηρίζεται ἡ παράδοση γιὰ τὴν ἀνατίναξη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων ἀπὸ κεραυνὸ τὴν παραμονὴ τῆς γιορτῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (τοῦ κατόπιν τοῦτου γνωστοῦ ὡς Λουμπαρδιάρη) στὸν λόφο τῆς Πνύκας. Γιὰ βιογραφικά του στοιχεῖα βλ. Collignon, *Relation* 376-386.

56. "Relation [sic] de l'Attique", βλ. Collignon, *Relation*, τὸ κείμενο τοῦ Giraud οὔτε σ. 386-424.

57. "Relation des Antiquités d' Attènes dans l'estat qui se treuve a present" [sic]. Collignon, Documents 60-69. Στὴ δημοσίευσή αὐτή, σ. 71, ὁ Collignon ἀποδίδει τὴν «Περιγραφὴ τῶν ἀρχαιοτήτων...» στοὺς Καπουτινοὺς μοναχοὺς τῆς Ἀθήνας, ὅμως στὸ μεταγενέστερο δημοσίευσμά του (*Relation* 375) τὸ συσχετίζει μὲ τὴν «Περιγραφὴ τῆς Ἀττικῆς...» καὶ ἀποδίδει καὶ τὰ δύο κείμενα στὸν J. Giraud.

58. Αὐτόθι 375.

59. Collignon, Documents 63. Τὸ κείμενο συνεχίζει μὲ τίς λεπτομέρειες τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἀνατίναξης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων.

60. Βλ. καὶ Tanoulas, *The Propylaea* 420.

61. Magni, *Relazione*.

62. Αὐτόθι 52-56.

63. Αὐτόθι 53.

64. Randolph, *Morea* 23.

65. De la Guilletière, *Athènes*. Τὸ σχέδιό του τῆς Ἀθήνας, τὸ ὁποῖο ἀντιγράφει ἕνα σχέδιο τῶν Κα-

πουτινῶν μοναχῶν τῆς Ἀθήνας ἀναδημοσιεύεται στὸ Bowie-Thimme, *Carrey Drawings* 26-28, εἰκ. 11. Τὸ χαμένο σχέδιο τῶν Καπουτινῶν ἔχει ἀντιγραφεῖ καὶ γιὰ τὸν d'Ortières, βλ. Omont, *Athènes* 13-14, πίν. XXXIX. Πρβ. Bowie-Thimme ὁ.π. 28, εἰκ. 12.

66. Spon, *Voyage* II. Ἡ περιγραφὴ τῆς ἐπίσκεψης στὴν Ἀθήνα περιλαμβάνεται στὸν δεῦτερο τόμο.

67. Αὐτόθι II 136-142.

68. Βλ. καὶ παρακάτω στὸ ἴδιο κεφάλαιο σ. 54-55, σμ. 90, 94, καθὼς καὶ σ. 71-72.

69. Βλ. παραπάνω σ. 47 σμ. 43.

70. Spon, *Voyage* II 139-140. Ἐπίσης βλ. παραπάνω σ. 43 σμ. 3.

71. Μετὰ τὴν ἀποξήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τὸ 1687, φαίνεται ὅτι ἡ πυριτιδαποθήκη μεταφέρθηκε στὴν Πινακοθήκη, ὅπου μνημονεύεται ἔκρηξη κατὰ τὴν πολιορκία ἀπὸ τὸν Morosini (βλ. Laborde, *Athènes* II 149. Tanoulas, *The Propylaea* 426), καὶ στὴ βόρεια πρόσταση τοῦ Ἐρεχθεῖου (βλ. Caskey - Fowler - Paton - Stevens, *The Erechtheum* 532).

72. Δύο χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ποὺ δείχνουν ὅτι ὁ Wheler, *Journey*, πολλὲς φορὲς μεταφράζει τὸ κείμενο τοῦ Spon χωρὶς νὰ συλλαμβάνει ἀκριβῶς τὸ νόημά του: Ὁ Spon, ὁ ὁποῖος συχνὰ «κάνει πνεῦμα», ἀναφερόμενος στὴν ἀνατίναξη τῶν Προπυλαίων, λέει γιὰ τὸν ἀγὰ τοῦ κάστρου, ποὺ εἶχε κανονίσει νὰ βομβαρδίσει τοὺς Ἑλλήνες ποὺ δὲ πανηγύριζαν τὴν ἐπομένη, στὴ γιορτὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (*Voyage* II 140-141): «Ἀφοῦ εἶχε κανονίσει τὰ πάντα γι' αὐτό, πῆγε νὰ ἀναπαυθεῖ, ἀλλὰ ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ἀνάπαυση ποὺ δὲν κράτησε πολὺ ἢ, τουλάχιστον, ποὺ δὲν κράτησε παρὰ ὑπερβολικὰ πολὺ γι' αὐτόν, διότι ἡ πυρίτιδα πῆρε φωτιὰ ἀπὸ ἕναν κεραυνό, καὶ ὅλο αὐτὸ τὸ κτίριο τινάχτηκε στὸν ἀέρα, μεταφέροντας τόσο μακριὰ αὐτὸν καὶ τὴν οἰκογένειά του, ποὺ κανεὶς δὲν ἔμαθε ποτὲ νέα τους». Ὁ Wheler ἔχοντας ἀφηγηθεῖ μὲ ἀφελῶς δραματικὸ τρόπο τὰ ἴδια συμβάντα, καταλήγει νὰ πεῖ μὲ πολλὴ σοβαρότητα (*Journey* 359): «Ἀλλὰ ποτὲ ξανά δὲν εἶχαν καμία εἶδση ἀπὸ τὸν ἀγὰ». Τὸ δεῦτερο παράδειγμα ἐξηγεῖ πῶς ὁ Wheler φθάνει νὰ γράφει γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (αὐτόθι 358): «Ἀλλὰ εἶναι ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, μὲ ραβδωτοὺς κίονες δωρικοῦ ρυθμοῦ». Ὁ Spon (*Voyage* II 139-140) ἔχοντας ἀναφερθεῖ στὴν περιγραφὴ τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὸν Πausanias γράφει: «Μιλάει [γιὰ τὸν ναὸ αὐτόν (ἐννοεῖ τὰ Προπύλαια)] μετὰ ἀπὸ αὐτὸν τῆς ἀπέρου Νίκης, ποὺ δὲν ἔχει ἀνάμεσά τους παρὰ τὸ μονοπάτι. Εἶναι [ἐννοεῖ τὰ Προπύλαια, βλ. πρὸ πάνω τὴ μετάφραση τοῦ κειμένου τοῦ Spon] δωρικοῦ ρυθμοῦ

ἀπὸ ἔξω (...). Τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Spon προκάλεσε σύγχυση ὅχι μόνον σὺν Wheler ἀλλὰ καὶ σὺν Maghi (*Relazione* 55), ποὺ γράφει ἐπίσης ὅτι ὁ ναὸς τῆς Νίκης ἦταν δωρικοῦ ρυθμοῦ.

73. Βλ. Wheler, *Journey* 359.

74. Οἱ κίονες τῆς δυτικῆς πρόσοψης ἦταν φυσικὰ ἔξω. Ὁ Spon δὲν ἀναφέρει ἀριθμὸ κίωνων.

75. Βλ. ἀμέσως παρακάτω τὸν σχολιασμὸ αὐτοῦ τοῦ χωρίου.

76. Βλ. καὶ παραπάνω σ. 51.

77. Βεβαίως οἱ Stuart καὶ Revett θεώρησαν λανθασμένα ὅτι ἡ θόρυα πτέρυγα τῶν Προπυλαίων ἦταν ὁ ναὸς τῆς Νίκης (βλ. παρακάτω σ. 73, 76).

78. Πράγματι ἡ δυτικὴ πρόσοψη τῶν Προπυλαίων μὲ τὸν ὑπερκείμενο τοῖχο μὲ τὶς ἐπάλξεις φαίνεται ὅτι ὅλα τὰ σχέδια τοῦ 17ου αἰ.

79. Οἱ Le Roy καὶ Revett (βλ. παρακάτω σ. 73-76), μολοντοῦ ἦταν ἐπαγγελματίες ἀρχιτέκτονες, δὲν μπόρεσαν νὰ ἀναπαραστήσουν σωστὰ τὴν ὁροφὴ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων· βλ. καὶ Tanoulas, *The Propylaea* 424.

80. Αὐτόθι 424.

81. *Departement des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale, Fonds Français* ἀρ. 7176. Δημοσίευση σὺν Omont, *Athènes* πίν. XXXI bis, καὶ σ. 10. Bowie-Thimme, *Carrey Drawings* 24, εἰκ. 9.

82. Ἡ μορφή τῆς πρόσοψης μὲ τοὺς δύο κίονες, τὰ παράθυρα καὶ τὴν πόρτα σὺν μέσῳ εἶναι φυσικὰ ἀπλὴ συμβατικὴ ἀπόδοση ἑνὸς δέματος ποὺ δὲν ἐνδιέφερε τὸν σχεδιαστή, ὁ ὁποῖος ἤθελε κυρίως νὰ ἀποτυπώσει τὶς ὁχυρώσεις. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 422.

83. Τὸ σχέδιο αὐτὸ ἦταν γνωστὸ μόνον ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο του, ποὺ δημοσίευσε ὁ Fanelli (*Atene Attika*), ὡς τὴν ἀνακάλυψη τοῦ πρωτοτύπου σὺν Βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἀγίου Μάρκου σὺν Βενετία τὸ 1910. Δημοσιεύθηκε τὴν ἴδια χρονιά ἀπὸ τὸν Michaelis, *Plan d'Athènes*, καὶ τὸν Ebhardt. Βλ. ἐπίσης: Caskey - Fowler - Paton - Stevens, *The Erechtheum* 601-604. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτύπωσης τοῦ βιβλίου κυκλοφόρησε καὶ ἡ μελέτη τῆς Sacconi, *Morosini*, σχετικὴ μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ δραστηριότητα τοῦ Morosini σὺν Ἀθήναις.

84. Βλ. Omont, *Athènes* πίν. XXXIV, σ. 11-12. Bowie-Thimme, *Carrey Drawings* 32, εἰκ. 17. Στὸ Μουσεῖο Μπενάκη φυλάσσεται ἕνα σχέδιο μὲ ἀποψη τῆς Ἀθῆνας ἀπὸ τὰ ΒΑ., ποὺ ἐπίσης ἀποδίδεται σὺν Verneda καὶ δείχνει τὸν βομβαρδισμό καὶ τὴν ἀνατίναξη τοῦ Παρθενῶνα. Ἡ ἀπεικόνιση τῆς Ἀκρόπολης εἶναι φτωχότερη σὲ ἀκρίβεια καὶ λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἀποψη ποὺ δημοσιεύει ὁ Fanelli. Βλ. Μπενιζέλο I εἰκ. 18-19. Ἀθήναι εἰκ. 131.

85. Βλ. Fanelli, *Atene Attika*. Ὁ Fanelli χρησιμοποίησε στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Morosini. Ὁ ἴδιος ποτὲ δὲν βρέθηκε σὺν Ἀθήναις καὶ τὸ κείμενό του προέκυψε ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ κειμένου τοῦ Spon καὶ διαφόρων στοιχείων ποὺ συγκεντρώθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκστρατείας. Τὰ σχέδιά του, μολοντοῦ βασισμένα σὲ σχέδια τοῦ Verneda, ἔχουν ὀρισμένες διαφορὰς ἢ καὶ ἀνακρίβειες, ποὺ ὀφείλονται σὲ συσχετισμὸ μὲ ἄλλες πηγὲς ἢ σὲ παρερμηνεία τῶν πρωτοτύπων.

86. Paton, *Visitors* 84-154 (εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀθήνα 142-154), 184-196.

87. Ὁ Fanelli πρέπει νὰ εἶχε διαβάσει καὶ τὸν Wheler, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται ὁ συλλογισμὸς ποὺ τὸν ὁδηγεῖ σὺν ἀμφισβήτηση τῆς ἀποψης ὅτι τὰ Προπύλαια ἦταν ναός.

88. Γιὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Σερπεντιζέ, βλ. Fanelli, *Atene Attika* 314: "12. Il basso recinto...".

89. Σὺν κάτοψη τοῦ Fanelli (αὐτόθι, καὶ ἐδῶ εἰκ. 10) ἡ πύλη αὐτὴ δὲν σημειώνεται, σὺν κείμενο ὅμως (αὐτόθι 315) ἀναφέρεται ὡς «μεγάλη [πόρτα] πρὸς τὰ ἀνατολικά κλεισμένη μὲ τοῖχο».

90. Ἡ πύλη αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ποὺ ἀναφέρουν οἱ Spon καὶ Wheler. Ἡ ταύτιση γίνεται ἀπὸ τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦν καὶ οἱ Fanelli (*Atene Attika* 315) καὶ de La Rue (Paton, *Visitors* 145).

91. Φυσικὰ ὁ Verneda σημειώνει τὸ θυζαντινὸ κῆσμα δεξαμενῆς σὺν θέσῳ αὐτῇ· βλ. Τραυλό, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου εἰκ. 4. Ὁ ἴδιος, *Athens* 138-142. Γιὰ σχέδια ἀποτύπωσης τῆς μεγάλης θυζαντινῆς δεξαμενῆς, βλ. ΑΔ 19, 1964, Β1, 23-24, σκέδ. 1.

92. Ἡ πυλὶδα δὲν σημειώνεται σὺν πρωτότυπη κάτοψη τοῦ Verneda.

93. Σὺν ἀποψη τοῦ Fanelli ὁ τεκκὲς αὐτὸς ἀποδίδεται τελείως λανθασμένα ὡς πρὸς τὴ θέσῳ καὶ τὴ μορφή του, διότι δὲν συμφωνεῖ οὔτε μὲ τὴν κάτοψη τοῦ Verneda, οὔτε μὲ τὶς ἄλλες ἀπόψεις. Οἱ ἀπόψεις ποὺ συμφωνοῦν περισσότερο μὲ τὴν κάτοψη τοῦ Verneda εἶναι αὐτὴ τοῦ σχεδίου τῆς συλλογῆς Fauvel (εἰκ. 4) καὶ ἐκείνη τοῦ σχεδίου τοῦ κύκλου τοῦ d'Ortières (εἰκ. 7). Ἐπίσης βλ. παρακάτω σ. 71, 93-94.

94. Εἶναι ἡ δευτέρη πύλη ποὺ ἀναφέρουν οἱ Spon καὶ Wheler. Ἡ ταύτιση γίνεται μὲ τὴν ὑπερκείμενη ἐπιγραφὴ τοῦ Μαρκελλίνου, γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦν τόσο ὁ Fanelli, *Atene Attika* 315, ὅσο καὶ ὁ de La Rue (Paton, *Visitors* 145)· ὁ de La Rue εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ λέει ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι τοποθετημένη ἀνάποδα.

95. Ὁ Fanelli γιὰ τὸν δεύτερον αὐτὸν περίβολο

γράφει (*Atene Attika* 315): «μέτρια [σὲ μέγεθος] αὐλή, σὺν ὅποιᾳ ὑφίστανται μόνο δύο οἰκήματα».

96. Αὐτόθι 315. Paton, *Visitors* 145. Ἐπίσης βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 434.

97. Ὁ Fanelli φυσικὰ δὲν εἶδε τὸν αἰετὸ, ἀφοῦ δὲν πῆγε ὁ ἴδιος σὺν Ἀθήνᾳ. Ὁ de La Rue λέει ἀπλῶς ὅτι: «πάνω ἀπὸ τὴν τρίτη πόρτα βρίσκεται ἕνας αἰετὸς ὁλόκληρος ἀπὸ μάρμαρο, σημεῖο τῆς κυριαρχίας τῶν Ῥωμαίων» (Paton, *Visitors* 145). Τὸ γεγονός ὅτι ἡ φράση αὐτὴ εἶναι κατὰ λέξη μετάφραση τῆς ἀντίστοιχης φράσης τοῦ Spon (διαφέρει μόνον τὸ ἐπίθετο: ὁ Spon γράφει “antique”, ὁ de La Rue “intiera”), ὁδηγεῖ σὶς συμπέρασμα ὅτι οὔτε καὶ ὁ de La Rue εἶχε δεῖ τὸν αἰετὸ σὺν θέσῃ του, ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἡ περιοχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ εἶχε ὑποστῇ πολλὰς ζημιὰς ἀπὸ τὸν βομβαρδισμό τοῦ 1687. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἀμέσως ἐπόμενη μαρτυρία εἶναι τοῦ 1699, καὶ ἔχει καταγραφῇ ὑπὸ τὸ κράτος ἄμεσων ἐντυπώσεων καὶ ἐξηγήσεων τῶν ἐντοπίων ξεναγῶν (βλ. παρακάτω σ. 65-66): ἀποδίδει τὴν εἰκόνα ἐγκατάλειψης τῶν ὁχυρώσεων τῆς Ἀκρόπολης μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν βενετικῶν στρατευμάτων καὶ δὲν ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ αἰετοῦ.

98. Βλ. παρακάτω σ. 132 καὶ σ. 255.

99. Fanelli, *Atene Attika* 315.

100. Τὸ ἐπίπεδο ὅπου βρίσκονταν τὰ κανόνια σπριζόταν ἀπὸ τὶς θολωτὲς κατασκευὲς οἱ ὁποῖες κάλυπταν τὸν ὄροφο ποὺ εἶχε προστεθεῖ σὺν πύλῃ Beulé καὶ σὺν πρὸς Ἀ. προέκτασί της. Σχετικὰ βλ. σ. 131-140, 240-242, 287, 303-304, 320-321.

101. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1687 δημοσιεύθηκε σὺν Βενετία ἕνα τεῦχος τεσσάρων σελίδων μὲ τίτλο Ἀφιή-
γηση τῶν πρὸς περιέργων καὶ ἀρχαίων πραγμάτων ποὺ ἀνευρίσκονται σὺν περιοχὴ τῆς Ἀθῆνας (Relazione delle cose più curiose, ed antiche, che si ritrovano in vicinanza di Atene, Βενετία 1687). Ἀπὸ τὸ δημοσίευμα αὐτό, ποὺ ἀποδίδεται σὶν de La Rue (βλ. Paton *Visitors* 84, σμ. 1), προέρχεται τὸ παραπάνω χωρίο. Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ de La Rue σῶζεται σὶς κρατικὰ ἀρχεῖα τῆς Φλωρεντίας ἕνα χειρόγραφο λίγο μεταγενέστερο, ποὺ χρονολογεῖται μᾶλλον σὶς 1688 (βλ. αὐτόθι 142-154). Τὸ μεταγενέστερο αὐτὸ κείμενο ἔχει ἀρκετὰς διαφορὰς καὶ εἶναι μεγαλύτερο καὶ συμπληρωμένο. Στὴν περίπτωσιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ὁ de La Rue σὶς χειρόγραφό του

—ἀκολουθώντας τὸν Spon— τὸν περιγράφει σὶν νὰ βρίσκονταν ἀκόμη σὺν θέσῃ του, πράγμα ποὺ κάνει καὶ ὁ Fanelli. Τὸ σφάλμα αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἀπὸ μεταγενέστερους περιηγητὰς. Πάντως σὶς χειρόγραφό του ὁ de La Rue προδίδεται λέγοντας: «αὐτὸς [ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης] χρῴσμευε σὶς Τούρκους ὡς πυριτιδαποθήκη», ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ ναὸς δὲν μπορούσε πιά νὰ στεγάσει αὐτὸ ποὺ στέγαζε δεκατρία χρόνια νωρίτερα.

102. Fanelli, *Atene Attika* 316.

103. Οἱ Spon καὶ Wheler (βλ. παραπάνω σ. 49-53) θεωροῦν ὅτι μετὰ τὴν πύλη σὶς νότια τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα βρίσκονται πλέον μέσα σὶς κάστρο καὶ δὲν ἀναφέρουν ἄλλην εἴσοδο, αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι καθοριστικὸ ἀφοῦ σὶς κείμενά τους δὲν μιλοῦν οὔτε γιὰ τὴν πύλη ποὺ μόλις ἀναφέραμε, μολοντοῦ ἡ ὑπαρξὴ της εἶναι ἀναμφισβήτητη. Στὸν σχολιασμό τοῦ κειμένου τοῦ Τσελεμπή (βλ. παραπάνω σ. 45-46) θεωρήσαμε ὅτι οἱ τρεῖς πύλεις ποὺ ἀναφέρει συμπεριλαμβάνουν καὶ αὐτὴν σὶς νότια τοῦ πύργου τῆς νότιας πτέρυγας. Βλ. ἐπίσης παραπάνω, σ. 49, τὸν σχολιασμό τοῦ κειμένου τοῦ Randolph.

104. Βλ. παραπάνω σ. 52-53 τὶς σχετικὰς μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἰωνικῶν κιόνων τῶν Προπυλαίων παρατηρήσεις.

105. Εἶναι σχεδὸν βέβαιον ὅτι οἱ δύο τετραγωνικοὶ σὲ κάτοψη χώροι σὺν δυτικὴ πλευρὰ ἀποδίδουν τὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τὴν Πινακοθήκη, καὶ ὁ ἐπιμήκης χώρος σὺν ἀνατολικὴ πλευρὰ εἶναι ἡ μεταγενέστερη πρὸς Ἀ. προέκταση τῆς βόρειας πτέρυγας.

106. Βλ. ἐπίσης Tanoulas, *The Propylaea* 425. Τὸ σχέδιον ἀναδημοσιεύεται σὶς Omont, *Athènes* XLVa, πάνω ἀριστερά.

107. Ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ παραπάνω (σ. 62, σμ. 84) ὅτι οἱ ἀπόγεις τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ ΒΑ. ποὺ ἀποδίδονται σὶν Verneda εἶναι φτωχότερες σὲ λεπτομέρειες ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἀπόγεις τοῦ Fanelli.

108. Σὶς σχέδιον τοῦ 1674 ἀποδίδονται μὲ τρόπο πρόχειρο καὶ συγκεχυμένο, ἐνῶ σὶς σχέδιον τοῦ 1687 γιὰ τὸν d'Ortières παραλείπονται τελείως.

109. Βλ. παραπάνω σ. 45-46.

110. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 436.

111. Coronelli, *Memorie*. Omont, *Athènes* πίν. XLV κάτω δεξιά.

III. Μαρτυρίες από τη δεύτερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1688-1778)

Joachim Dietrich Zehe

Ο ΣΗΜΑΙΟΦΟΡΟΣ JOACHIM DIETRICH ZEHE επισκέφθηκε την 'Ακρόπολη λίγες μέρες μετά την κατάληψή της από τα στρατεύματα του Morosini. Το κείμενό του μάς δίνει την πρώτη ζωντανή εικόνα της 'Ακρόπολης και των Προπυλαίων μετά τα δραματικά γεγονότα που είχαν προηγηθεί¹.

«Σήμερα ἔμουν μαζί με μερικούς ἀξιωματικούς στο φρούριο τῆς Ἀθῆνας, τὸ ὁποῖο παλιὰ ὀνομαζόταν Ἀκρόπολις, καθὼς ἐπίσης καὶ Κεκροπία, γιὰ νὰ τὸ ἐξετάσουμε οἱ ἴδιοι. Τὸ ἴδιο τὸ φρούριο βρίσκεται στὴν πόλη, ἐπάνω σὲ ἓνα ὑψηλὸ βράχο ἀπὸ μάρμαρο, ποὺ εἶναι ἐκ φύσεως ὄχυρὸς καὶ ἀπροσπέλαστος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεριὰ ἀπὸ τὴν ὁποία μπαίνει κανεῖς. [Εκεῖ] ὁ βράχος δὲν εἶναι τόσο ὑψηλός, ἀλλὰ εἶναι προφυλαγμένος με ἰσχυρά, καλοκτισμένα τείχη. Πρέπει κανεῖς νὰ περάσει πέντε πύλες, ποὺ εἶναι ὅλες καλὰ ἐφοδιασμένες με πόρτες καὶ ἀμπάρες, πρὶν φθάσει στὴν πλατεία τοῦ παλατιοῦ. Στὴν 3η πύλη βρίσκεται μιὰ πυροβολαρχία 3 κανονιῶν καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὴν, πλάι στὴν 5η πύλη, βρίσκεται μιὰ ἄλλη με 4 κανόνια, ἡ ὁποία ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ χωρέσει καὶ ἓνα 8ο [κανόνι].

Ἀνάμεσα στὴν 4η καὶ 5η πύλη ὑγώνεται ἓνα ὑπέροχο παλάτι, στὸ ὁποῖο εἶχαν ἄλλοτε τὴν κατοικία τους οἱ διοικητές. Τὸ ἴδιο τὸ παλάτι εἶναι κατασκευασμένο ὁλόκληρο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο καὶ ἔχει μιὰ ὑπέροχη ἐμφάνιση, ὅμως πρὶν ἀπὸ 40 περίπου χρόνια, ἀπὸ πυρίτιδα ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ ἓνα δόλο καὶ ἦλθε σὲ ἐπαφὴ με μιὰ ἀπρόβλεπτη φωτιά, ἀνατινάχτηκε στὸν ἀέρα με τέτοιο τρόπο, ποὺ δὲν μπορεῖ κανεῖς νὰ δεῖ τίποτα περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, τὸ μπροστινὸ ἀέτωμα καὶ μερικοὺς κίονες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως μπορεῖ κανεῖς νὰ ἀντιληφθεῖ ἀρκετὰ τὴ λαμπρότητα τοῦ παλατιοῦ. Ἡ πραγματικὴ ἱστορία γι' αὐτὸ [τὸ συμβάν] πρέπει νὰ περιγραφεῖ ἀλλοῦ λεπτομερῶς».

Στὴ συνέχεια ὁ Zehe ἀναφέρεται στὸν Παρθενώνα καὶ ἀφοῦ δώσει κάποια στοιχεῖα γιὰ τὶς διαστάσεις καὶ τὴ μορφή τοῦ μνημείου, περιγράφει τὴν εἰκόνα τοῦ ναοῦ τῆς Παλλάδος μετὰ τὴν ἔκρηξη. Ἡ ἀνατίναξη τοῦ Παρθενώνα εἶχε ὀλέθριες συνέπειες ὅχι μόνο γιὰ τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν καταφύγει ἐκεῖ γιὰ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὸν καταγισμό τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ Morosini. Τὰ κομμάτια τοῦ μνημείου ποὺ τινάχτηκαν στὸν ἀέρα πλάκωσαν τὰ σπύια καὶ ὅσους ἀνθρώπους βρίσκονταν μέσα τους, με ἀποτέλεσμα ὅλο τὸ κάστρο νὰ μεταβληθεῖ σὲ ἓναν τεράστιο σωρὸ ἐρειπίων.

Ὁ Zehe βρίσκει τὴ δυτικὴ πλευρὰ καλὰ ὄχυρωμένη, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι παρὰ τοὺς βομβαρδισμοὺς ἀπὸ τὸ πυροβολικὸ τοῦ Morosini, ἡ ἐνίσχυση τῶν ὄχυρώσεων ποὺ εἶχαν κάνει οἱ Τοῦρκοι ἐν ἀναμονῇ τῆς πολιορκίας ἦταν ἀξιόλογη. Εἶναι σαφές ὅτι οἱ πύλες στὴν Ἀκρόπολη εἶναι πέντε, αὐτὲς ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι συσχετίζει τὶς ὁμάδες κανονιῶν με τὶς πύλες κοντὰ σὲς ὁποῖες καταλήγουν οἱ κλίμακες ἢ τὰ κεκλιμένα ἐπίπεδα ποὺ ὁδηγοῦν σὲς στάθμες ὅπου εἶναι τοποθετημένα τὰ κανόνια². Γίνεται ἐπίσης φανερό ὅτι τὸ κεντρικὸ κύριο τῶν

Προφυλαίων διατηρεῖ ἀκόμῃ τὴ δυτικὴ του ὄγῃ σὲ ὅλο τὸ ὕψος της, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἄπογνῃ πού δημοσιεύει ὁ Fanelli (εἰκ. 11)³.

Ἡμερολόγιο τοῦ ‘L’Assuré’ (1699)⁴

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1699 ἡ συνθήκη πού ὑπογράφηκε στὸ Karlowitz ἔδωσε τέλος στὸν πόλεμο ἀνάμεσα στὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία καὶ στὴ συμμαχία τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων τῆς Εὐρώπης. Ἡ νέα περίοδος εἰρήνης ἐπέτρεψε στὴ Γαλλία νὰ ἀποκαταστήσει τὸ ἐμπόριό της στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, πού ἀνδοῦσε πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο. Ὁ κόμης de Ferriol ὀρίστηκε νέος πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὅμως δὲν ἔφθασε παρὰ πέντε μῆνες μετὰ τὴν ἀναχώρησή του στὶς 30 Ἰουλίου 1699, ἀφοῦ ἐπισκέφθηκε πολλὰ λιμάνια, στὸ πλαίσιο τῆς ἀποστολῆς του. Στὴν Ἀθῆνα δὲν ἤλθε ὁ ἴδιος, ἔστειλε ὅμως ἕνα ἀπὸ τὰ δύο πλοῖα τῆς συνοδείας του, τὸ ‘L’Assuré’. Ὁ ἀνὼνυμος συντάκτης τοῦ ἡμερολογίου τοῦ ‘L’Assuré’ ἔχει ἀφήσει καὶ μιὰ περιγραφὴ τῆς Ἀθῆνας καὶ τῶν μνημείων της, τὴν ὁποία ἐπισκέφθηκε στὶς 6 καὶ 7 Ὀκτωβρίου τοῦ 1699⁵. Ἡ περιγραφὴ αὐτὴ δίνει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν κατάσταση τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν στρατευμάτων τοῦ Morosini καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση νέων οἰκοδομικῶν ἔργων. Παραθέτω σὲ μετάφραση τὰ χωρία πού ἐνδιαφέρουν τὴν προκειμένη μελέτη⁶:

«(...) Δὲν ἔχει πλέον [ἡ πόλη] παρὰ μερικὰ σπιτία, τὰ περισσότερα μισοερειπωμένα (...). [Κάστρο τῆς Ἀθῆνας] Βλέπει κανεὶς στὰ δεξιά πηγαίνοντας ἐκεῖ ἕναν βράχο ἀπόκρημνο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ, ἐπάνω στὸν ὁποῖο ἕνα κάστρο ἔχει χτισεῖ, καθὼς λένε, ἐδῶ καὶ 3000 χρόνια, πού δεσπόζει ὅλης τῆς πόλης, μέσα στὴν ὁποία ἦταν ἄλλοτε κλεισμένο. Αὐτὴ ἡ θέση, πού πρέπει νὰ ἦταν πολὺ ἀξιόλογη ἄλλοτε, δὲν εἶναι πιά τίποτε ἐπὶ τοῦ παρόντος, καθὼς δὲν προστατεύεται παρὰ ἀπὸ ἀπλὰ τεῖχνη κατὰ τὸν ἀρχαῖο τρόπο καὶ χωρὶς κανόνια. Διοικεῖται ἀπὸ ἕναν ἀγὰ πού ἔχει στὶς διαταγές του μία φρουρὰ ἀπὸ τριακόσιους ἄντρες, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὰ φαινόμενα θὰ ὑποχωροῦσαν γρήγορα σὲ περίπτωσι πολιορκίας.

Μέσα σ’ αὐτὸ τὸ κάστρο ἀρχίζει κανεὶς νὰ βλέπει μερικὰ ὠραῖα δείγματα [κατὰ λέξη «κομμάτια»] ἀπὸ τὰ εῤεῖπια αὐτῆς τῆς μεγάλης πόλης. Οἱ σχολὲς τοῦ Πυθαγόρα βρίσκονται στὰ ἀριστερὰ μπαίνοντας ἀπὸ τὴν πρώτη πύλη. Εἶναι ἐκεῖ ὅπου κατοικεῖ ὁ ἀγὰς.

[Ἀνάκτορο τοῦ Αἰγέα] Πρὸς τὴ δεύτερη εἴσοδο βρίσκεται τὸ ἀνάκτορο τοῦ βασιλιᾶ Αἰγέα, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου φέρει ἡ θάλασσα αὐτῆς τῆς χώρας. Οἱ Τοῦρκοι τὸ χρησιμοποίησαν ὡς ὀπλαποθήκη τους πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία πολιορκία πού ἀντιμετώπισαν ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση ἐναντίον τῶν Βενετῶν. Ὅλο τὸ σῶμα αὐτοῦ τοῦ κυρίου, πού εἶναι ἀκόμῃ πληρὲς σὲ μεγάλο βαθμό, εἶναι ἀπὸ μάρμαρο. Ἐκεῖ κοντὰ καὶ ἐπάνω σὲ ἕναν βράχο πολὺ ἀπόκρημνο βρίσκεται ὁ πύργος ἀπὸ ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ βασιλιάς αὐτὸς γκρεμίστηκε ὅταν εἶδε νὰ ἐπιστρέφουν μὲ μαῦρα πανιά τὰ πλοῖα τοῦ γιου του Θωσέα (...).

[Ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς] (...) Στὸ μέσον τοῦ ναοῦ δὲν βλέπει κανεὶς παρὰ ἕναν συγκεχυμένο σωρὸ ἀπὸ κομμάτια καὶ κίονες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πάρα πολλοὶ εἶναι γεμάτοι μὲ ἐπιγραφές, εἶναι ἀδύνατον ὅμως πρὸς τὸ παρὸν νὰ τὶς διαβάσεις».

Ὁ ἄγνωστός μας ναυτικός δὲν ἔχει εἰδικὲς γνώσεις καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὴν ταυτότητα τῶν κυρίων φαίνεται νὰ μεταφέρει τὶς τρέχουσες ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς, στὴν ἐκδοχὴ τοῦ ντόπιου ξεναγοῦ πού τὸν συνόδευε⁷. Οἱ προσεκτικὲς του ὅμως παρατηρήσεις ἔχουν μιὰ σαφήνεια, καὶ παρὰ τὴ συντομία τους δίνουν τὸ κλειδὶ γιὰ τὴν κατανόηση κάποιων ση-

μαντικῶν πραγμάτων σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασιν τῶν μνημείων. Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πόλεως εἶναι ἀκόμῃ μισογκρεμισμένο, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἐπιστροφὴ τῶν κατοίκων τῆς Ἀθῆνας, τουλάχιστον τῶν Ἑλλήνων, δὲν εἶχε ἀκόμῃ γενικευθεῖ⁸. Ἡ ὁχύρωσις τῆς Ἀκρόπολεως βρίσκεται σὲ κακὴν κατάστασιν καὶ δὲν ἔχει οὔτε κανόνια. Αὐτὸ ἔρχεται σ' ἐντονὴν ἀντίθεσιν μὲ τὴν περιγραφὴν τοῦ Zehe, ὁ ὁποῖος, μολονότι ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀκρόπολιν ἀμέσως μετὰ τὸν καταστροφικὸν βομβαρδισμόν τοῦ Morosini, θεώρησε ἰσχυρὴν τὴν ὁχύρωσιν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ μέτρησε ἐπὶ κανόνια σιουὲς δύο προμακῶνες. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν εἶχε γίνῃ ἀκόμῃ καμιὰ ἀξιόλογον προσπάθεια ἀποκατάστασιν τῆς ὁχύρωσιν ποὺ εἶχαν καταστρέψει οἱ Βενετοὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησίν τοις, οὔτε εἶχαν ἀντικατασταθεῖ τὰ κανόνια ποὺ εἶχαν πάρει μαζί τοις φεύγοντας⁹. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸν ὅτι θεωρεῖ ὡς πρώτη πύλιν τοῦ κάστρου τὴν πύλιν σιὰ νότια τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα καὶ ὡς δευτέρην τὴν τελευταίαν πύλιν ποὺ βρισκόταν πρὸς Ν. τῶν Προπυλαίων· αὐτὸ μᾶς φέρνει στὸν νοῦ τὸν Spon, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι μπαίνει σιὰ κάστρο μόνον ὅταν περνᾷ τὴν πόρταν πλάι σιὰ βάθρον τοῦ Ἀγρίππα. Οἱ «Σχολες τοῦ Πυθαγόρα» εἶναι βεβαίως ἡ βόρεια πτέρυγαν τῶν Προπυλαίων, ὅπου ἐξακολουθεῖ νὰ διαμένει ὁ ἀγὰς¹⁰. Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Αἰγέαν εἶναι προφανῶς τὸ κεντρικὸν κτίριον τῶν Προπυλαίων τὸ ὁποῖον, ὅπως γίνεται φανερόν, διατηροῦσε ἀκόμῃ ὁλόκληρην τὴν δυτικὴν ὄψιν ἀνέπαφν, ὅπως δείχνουν καὶ οἱ ἀπόγειοι τοῦ Fanelli. Ἔτσι ὁ περιηγητὴς μας δὲν ἀντιλήφθηκε ὅτι τὸ κτίριον ἦταν κατεστραμμένο σιὰ ἐσωτερικόν τοις. Τὸ ἐσωτερικόν τοῦ Παρθενῶνα ἦταν ἀκόμῃ κατεληγμένο ἀπὸ τὸν σωρὸν ἐρειπίων ποὺ εἶχαν σωρευθεῖ μὲ τὴν ἔκρηξιν, καὶ δὲν εἶχε γίνῃ κανὴν κάποια προετοιμασία γιὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τζαμιοῦ ποὺ ἀργότερον ὑπῆρχε (ὡς τὸ 1844) στὸν Παρθενῶνα¹¹. Ἡ περιγραφὴ τοις ἀποδεικνύει ὅτι τὴν ἡμέραν τῆς ἐπίσκεψίν τοις σιὴν Ἀκρόπολιν, σις ἀρχὰς Ὀκτωβρίου τοῦ 1699, δηλαδὴ δώδεκα χρόνια ἀκριβῶς μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Zehe, ἡ δυτικὴ πρόσβασις τῆς Ἀκρόπολεως μὲ τὰ Προπύλαια καὶ ὁ Παρθενῶνας βρισκόνταν ἀκόμα σιὴν κατάστασιν ποὺ τὰ εἶχαν ἀφήσει οἱ Βενετοὶ τὴν ἡμέραν τῆς ἀποχώρησίν τοις. Φαίνεται ὅτι ἡ πόλις δὲν εἶχε ἐποικισθεῖ σὲ βαθμὸν τέτοιον ποὺ νὰ δικαιολογεῖ τὴν ἐπιδιόρθωσιν τῆς ὁχύρωσιν τῆς Ἀκρόπολεως.

Paul Lucas (1704)

Ὁ Paul Lucas, ποὺ βρέθηκε σιὴν Ἀθῆναν ἀπὸ τῆς 27 Ἰουλίου ὡς τῆς 9 Αὐγούστου τοῦ 1704, πρέπει νὰ βρῆκε τὴν ἴδιαν κατάστασιν: «Παρὰ τὸ ὅτι τὰ σπιτία εἶναι πολυάριθμα καὶ ὁ ἀέρας εἶναι θαυμάσιος, δὲν ὑπάρχουν σχεδὸν καθόλου κάτοικοι», γράφει σιὸ ἡμερολόγιόν τοις. Γιὰ τὸ κάστρον, δηλαδὴ τὴν Ἀκρόπολιν, ἀναφέρει μόνον ὅτι κατοικεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ Τούρκους¹². Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σχεδὸν βέβαιον ὅτι καὶ σιὴν Ἀκρόπολιν ἡ κατάστασιν ἦταν ἀκόμῃ ὅπως τὴν περιγράφει ὁ προηγούμενος ἀνώνυμος ναυτικός.

Charles Thompson (1730)

Ὁ Charles Thompson ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθῆναν σιὰ 1730, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δὲν ἀνέβηκε σιὴν Ἀκρόπολιν, γιὰ τὴν ὁποία γράφει ἀπλῶς ὅτι ἐκεῖ «ζεῖ ὁ ἀγὰς, ἡ Τοῦρκος κυβερνήτης, ποὺ ἔχει μιὰ μικρὴν φρουρά»¹³. Δὲν ἀναφέρεται καθόλου σιὰ Προπύλαια, δίνει ὅμως μιὰ περιγραφὴν τοῦ Παρθενῶνα ὡς τζαμιοῦ, βασισμένην προφανῶς σὲ πρὸ τοῦ 1687 περιγραφές.

Λόρδος Sandwich (1738)¹⁴

Ἡ πρώτη ἀξιόλογη περιγραφή στὴν ὁποία διαπιστώνουμε σημαντικὲς ἀλλαγὲς στὴ δυτικὴ πρόσβαση καὶ στὰ Προπύλαια ὀφείλεται στὸν λόρδο Sandwich, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθῆνα τὸ 1738.

«Ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέατρο¹⁵ βρίσκεται ἡ μόνη εἴσοδος πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κάστρου· διότι ἡ ἄμυνα τοῦ ἐξασφαλίζεται ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες πλευρὰς ἀπὸ ἓναν ὑψηλὸ θράκο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατακόρυφο, καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ἓνα τεῖχος ἐν μέρει ἀρχαῖο καὶ ἐν μέρει σύγχρονο. Ἀφοῦ περάσεις τὴ δευτέρη πύλη, στὸ δεξιὸ σου χέρι, βρίσκεται ἓνα ὠραῖο ἀνάγλυφο ποὺ παριστάνει ἀρκετοὺς πολεμιστὰς, μερικοὺς πεζοὺς καὶ ἄλλους ἔφιππους· πιθανῶς ἀνῆκε στὸν ναὸ τῆς Νίκης, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πausanias, βρισκόταν στὸ ἴδιο ἀκριβῶς σημεῖο ὅπου εἶναι σήμερα ἐντοιχισμένο αὐτὸ τὸ ἀνάγλυφο.

Ἀπέναντί του βρίσκεται ἓνα ἀρχαῖο κτίριο ποὺ κοινῶς ὑποτίθεται ὅτι ἔχει ὑπάρξει τὸ ὄπλοστάσιο τοῦ Λυκούργου, ἀλλὰ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, πολὺ ξεκάθαρο ὅτι αὐτὸ εἶναι τὸ Οἶκημα¹⁶ ἢ ἡ αἰθουσα ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Pausanias ὅτι βρισκόταν στὰ ἀριστερά σου, ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδό σου στὴν Ἀκρόπολη. Εἶναι ἓνας τετράγωνος κῶρος, τὸ ἐξωτερικὸ του διακοσμημένο μὲ δώδεκα κίονες δωρικοῦ ρυθμοῦ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ του μὲ πέντε ἰωνικοῦ· ὁ ἔκτος, ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ μορφώσει τὴ συμμετρία, λείπει. Ὁ τοῖχος καὶ οἱ δεκαεπτὰ κίονες, ποὺ εἶναι ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο καὶ μὲ ραβδώσεις, εἶναι ἀκόμη στὶς θέσεις τους· ἀλλὰ ἡ στέγη καὶ ὅλο τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ κυρίου ἐρειπώθηκε ἀπὸ κεραυνό, ποὺ πέφτοντας ἐπάνω του ἔβαλε φωτιά σὲ μιὰ μεγάλη ποσότητα πυρίτιδας, ποὺ φυλαγόταν μέσα σ' αὐτὸ σὰν σὲ ἀποθήκη. Στὰ δύο ἄκρα του, ποὺ ἐμφανίζονται ἀνοικτὰ μέσα στὸ σχέδιο¹⁷ συνδέεται μὲ δύο πύργους, τὸ κάτω μέρος τῶν ὁποίων φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαῖο ἀλλὰ τὸ ὑπόλοιπο εἶναι ὀλοφάνερα νέο ἔργο. Ὁ ὑψηλότερος ἀπὸ τοὺς πύργους χρησιμοποιεῖται ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὡς φυλακή».

Φαίνεται ὅτι ὁ λόρδος Sandwich ἐρχόταν ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Σερπεντιζὲ καὶ γι' αὐτὸ θεωρεῖ ὡς πρώτη εἴσοδο τὴν πύλη ποὺ βρισκόταν στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης μαζί μὲ τὴν προηγούμενη πύλη, ποὺ ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Μαρκελλίνου¹⁸. Μετὰ τὴν ἐπόμενη (δευτέρη κατὰ τὸν Sandwich) πύλη, δηλαδὴ τὴν πύλη στὰ νότια τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα, βλέπει στὰ δεξιὰ του τμήμα μιᾶς ζωφόρου —ποὺ πολὺ σωστὰ ἀποδίδει στὸν ναὸ τῆς Νίκης— χτισμένο μέσα στὸ τεῖχος, δηλαδὴ στὸν προμαχώνα ποὺ συνέδεε τὸν πύργο τῆς Νίκης μὲ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα. Αὐτὸ τὸ ἀνάγλυφο εἶναι καὶ τὸ μόνον ἵχνος τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης ποὺ ὁ λόρδος Sandwich ἀναφέρει ὅτι εἶδε στὴν Ἀκρόπολη¹⁹.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν Προπυλαίων ὑπῆρχαν μόνο πέντε ἀπὸ τοὺς ἔξι ἰωνικοὺς κίονες· ὁ κίονας ποὺ ἔλειπε ἦταν ὁπωσδήποτε ὁ ἀνατολικότερος τῆς βόρειας κιοностοιχίας, ὁ ὁποῖος διατήρησε μόνο τὴ βάση του καὶ τοὺς κατώτερους σφονδύλους²⁰, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι διέσωσαν ὡς σήμερα τὶς βάσεις καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κορμοῦ τους. Τὸ ὅτι ὁ Sandwich δὲν εἶδε τὸν κίονα αὐτὸν φανερῶνει ὅτι ἐμποδίστηκε ἀπὸ τὶς κατασκευὲς ποὺ στὸ μεταξὺ εἶχαν ἀνυψώσει τὸ δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ κυρίου γιὰ τὴν τοποθέτηση κανονίων, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα. Σ' αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ ἡ παρατήρηση ὅτι ἀπὸ τὸ κτίριο βρισκόνταν στὴ θέση τους μόνον οἱ τοῖχοι καὶ οἱ κίονες, ἐνῶ ἡ στέγη καὶ ὅλο τὸ ἀνώτερο μέρος του ἦταν ἤδη καταστραμμένα²¹. Ἐπίσης γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται ὅτι ὁ φράγκικος πύργος λειτουργεῖ ὡς φυλακή.

Richard Pococke (1740)

Δύο χρόνια ἀργότερα ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθῆνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη ὁ Richard Po-

cocke²². Τὸ κείμενό του, παρὰ κάποια ἐξάρτιση ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Spon, μᾶς δίνει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα καὶ συνοδεύεται ἀπὸ δύο σχέδια τῶν Προπυλαίων, ὅπου γιὰ πρώτη φορά γίνεται μιὰ προσπάθεια νὰ περιγραφεῖ ἡ κυριολογικὴ σύνθεση τοῦ μνημείου (εἰκ. 14). Παραθέτω μετάφραση τοῦ χωρίου ποὺ ἐνδιαφέρει τὴ μελέτη αὐτή²³:

« Ἡ ἄνοδος Α πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν εἶναι στὸ δυτικὸ²⁴ ἄκρο· ὑπάρχουν τρεῖς πύλεις ποὺ πρέπει νὰ περάσει κανεὶς καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου· τὸ προπύλαιον θρῖσκόταν πιδανῶς κοντὰ στὴν τρίτη πύλη, καὶ εἶχε χτιστεῖ μὲ μεγάλῃ δαπάνῃ²⁵. ἐκεῖ βρίσκεται ἕνας μικρὸς τετραγωνικὸς πύργος C, ποὺ παραμένει λίγο δρόμο μέσα ἀπ' αὐτὴν [τὴν εἴσοδο], καί²⁶ φαίνεται νὰ εἶναι πολὺ ἀρχαῖος, ὅπως παρατήρησα ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο τρόπο τοποθέτησης τῆς πέτρας, ποὺ τόσο συχνὰ ἀναφέρεται· ἔχει μόνο μία ἐπίστευη γύρω στὴν κορυφή, καὶ δὲν εἶναι εἴκοσι πόδια τετράγωνος²⁷. λέγεται ὅτι ἦταν διακοσμημένος μὲ ραβδωτοὺς ἰωνικοὺς κίονες καὶ μία πλούσια ζωφόρος σκεπασμένη μὲ ἀνάγλυφα, καὶ πιδανὸν τὰ ἀνάγλυφα ποὺ εἶδα ἐπάνω στὸν τοῖχο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς πύλης νὰ ἦταν ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτά· ὅμως ἡ κιονοστοιχία αὐτὴ δὲν διατηρεῖται καὶ τὸ τεῖχος τοῦ κάστρου εἶναι χτισμένο σχεδὸν ὁλόγυρά του· μία κάτωγί του μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς στὸν ἐξηκοστὸ ἔκτο πίνακα στὸ Α²⁸ [Εἰκ. 14]. Αὐτὸς ἴσως ἦταν ὁ ναὸς τῆς ἀπέρου Νίκης, χτισμένος κοντὰ στὸ τεῖχος ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Αἰγέας, ὁ πατέρας τοῦ Θηοῆα, ρίχτηκε κάτω (...). ἢ ἴσως νὰ ἦταν τμήμα τοῦ προπυλαίου καὶ νὰ εἶχε ἕναν ἄλλο [πύργο] συμμετρικὸ τοῦ στὸ Β, [βλ.] στὸν ἐξηκοστὸ ἔκτο πίνακα καὶ ἂν [ἦταν] ἔτσι, τότε ἡ ἄνοδος πιδανῶς νὰ καμπιόταν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ ἡ ἐπίσημη [grand] εἴσοδος ἴσως ἦταν ἀπὸ τὸν Νότιο, πιδανὸν μὲ μία μεγαλοπρεπὴ κλίμακα, κοντὰ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ λόφου. Αὐτὸς ὁ πύργος δὲν εἶναι πάνω ἀπὸ εἴκοσι πόδια πρὸς Νότον τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ λεγομένου ὀπλοστασίου τοῦ Λυκούργου Β, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε εἶτε νὰ εἶναι ὁ ναὸς τῶν ἀνέμων, εἶτε ἡ ὁχυρὴ ἀκρόπολις ποὺ ἀναφέρεται ἐδῶ ἀπὸ τὸν Πausanias, εἶτε ἕνα κτίριο τὸ ὁποῖο ἀναφέρει [ὁ Pausanias], στὰ ἀριστερὰ τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης, μέσα στὸ ὁποῖο περιγράφει ἀρκετὲς περίφημες ζωγραφιές· εἶναι ἕνα κτίριο σὲ ἀρχαῖο δωρικὸ ρυθμὸ, ποὺ ἔχει μιὰ πτέρυγα C, [βλ.] στὸν ἐξηκοστὸ ἔκτο πίνακα, σὲ κάθε πλευρὰ πρὸς Νότον²⁹, στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν δύο κίονες D· ὁ ναὸς πιδανῶς ἄνοιγε πρὸς Νότον³⁰ στὸ E, μὲ ἑξὶ κίονες στὴν πρόσοψη καὶ μία κιονοστοιχία (...) ἀπὸ τρεῖς ἀκόμη [κίονες] σὲ κάθε πλευρὰ στὸ F, ποὺ ὁδηγοῦν σὲ μιὰ θύρα ποὺ ἔχει δύο μικρότερες θύρες σὲ κάθε πλευρὰ τῆς. Αὐτοὶ οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες εἶναι γνολότεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους, σὰν νὰ ὑποβάσταζαν κάποια κάλυψη, καὶ ἴσως νὰ ὑπῆρχαν δύο ἄλλες σειρὲς κιόνων ἐκεῖ μέσα³¹. Ὑπῆρχε ἐπίσης μία στοὰ μὲ κιονοστοιχία στὴν ἄλλην πρόσοψη στὸ G καὶ ὑπῆρχαν χώροι κάτω ἀπὸ τὸ ὅλον».

Ἡ περιγραφὴ τῆς δυτικῆς πρόσθιας ἀπὸ τὸν Pococke εἶναι πολὺ συγκεχυμένη καὶ πρέπει νὰ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ μνήμης μὲ τὴ βοήθεια τῶν βιβλίων τῶν Spon, Wheeler καὶ Fanelli. Τὴν περιγραφὴ κάνουν ἀκόμη πιὸ ἀσαφὴ τὰ λάθη στὸν προσανατολισμὸ καὶ οἱ παραπομπὲς στὸν πίνακα ποὺ συνοδεύει τὸ κείμενο (Pococke, *Description* πίν. 66)³². Θὰ προσπαθίσω νὰ ξεκαθαρίσω λίγο τὰ πράγματα γιὰ νὰ φανοῦν τὰ χρήσιμα στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν. Ὁ Pococke, ἀκολουθώντας προφανῶς τὸν Fanelli, λέει ὅτι τὰ Προπύλαια ἦταν «πιδανῶς» κοντὰ στὴν τρίτη πύλη³³, ἀλλὰ εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἴδιος δὲν τὰ βλέπει. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου τῆς Νίκης ποὺ ὁ Spon εἶχε ἐρμηνεύσει ὡς «δεμέλια τῶν Προπυλαίων», εἶχε ἤδη καταστραφεῖ κατὰ τὸν βομβαρδισμὸ ἀπὸ τὸν Morosini. Ὁ ἀρχαῖος πύργος ποὺ περιγράφει λίγο μέσα ἀπὸ τὴν πύλη αὐτὴ δὲν εἶναι ὁ πύργος τῆς Νίκης ἀλλὰ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα, κλεισμένο μὲ νεότερα τεῖχη ἀπὸ πολλὰς πλευρὲς³⁴. Ἡ περιγραφὴ τῶν Προπυλαίων εἶναι ἀρκετὰ σαφής, εἰδικὰ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Εἶναι φανερό ὅτι δὲν ὑπάρχει πιά στέγη ἢ ὀροφή· φαίνεται ἀκόμη ὅτι οἱ ἰωνικοὶ κίονες εἶχαν ἤδη χάσει τὰ κιονόκρανά τους γιὰ τὸν Pococke δὲν ἀναφέρει τὸν ρυθμὸ

τους, ἄν καὶ παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ὑψηλότεροι ἀπὸ τοὺς δωρικούς, ἀφοῦ ἡ κορυφὴ τοῦ κορμοῦ τῶν ἰωνικῶν κίωνων θρῖσκόταν ὑψηλότερα ἀπὸ τὰ δωρικά κιονόκρανα τῆς δυτικῆς πρόσοψης. Οἱ χῶροι ποὺ ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν κάτω ἀπὸ ὅλο τὸ κεντρικὸ κτίριο ἦταν ὁπωσδήποτε οἱ χῶροι κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους ποὺ εἶχαν κατασκευάσει οἱ Τοῦρκοι σὲ μεταξί. Ἀπὸ τοὺς χώρους αὐτοὺς μπόρεσε νὰ δεῖ καὶ τὶς ἀκραῖες πόρτες τοῦ θυραίου τοῖχου.

Ἔχουν ἀναφερθεῖ ἤδη δύο πρωτότυπα σχέδια τῶν Προπυλαίων ποὺ δημοσιεύει ὁ Pococke σὲ ἕναν πίνακα³⁵ (εἰκ. 14)· τὸ ἕνα εἶναι μιὰ ἄποψη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ τὸ ἄλλο μιὰ κάτοψη τῶν Προπυλαίων. Στὴν ἄποψη, ἡ ἀνατολικὴ κιονοστοιχία ἀπεικονίζεται στερημένη ἀπὸ ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ θριγκοῦ· αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ σὲ συμπέρασμα ὅτι ἤδη τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Pococke (1740) ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς εἶχαν ἀπομείνει στὴ θέση τους μόνο τὰ τρία τμήματα ἐπιστυλίου ποὺ φαίνονται καὶ στὶς ἀπόψεις τοῦ Gell (1801-1804)³⁶. Στὴν κάτοψη οἱ θέσεις τῶν δωρικῶν κίωνων στὶς προσόψεις καὶ τῶν ἰωνικῶν κίωνων στὴν ἰωνικὴ αἴθουσα εἶναι σωστές, καὶ στὸν θυραῖο τοῖχο ἀνοίγονται πέντε πόρτες³⁷. Γιὰ τὶς πτέρυγες τῶν Προπυλαίων ὁ Pococke εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποιεῖ αὐτὸν τὸν ὄρο· ἀποδίδει δύο δωρικούς κίονες σὲ κάθε πτέρυγα γιὰ τὸν τρίτον πρὸς Ἀ. κίονας τῆς βόρειας πτέρυγας (οἱ κίονες τῆς νότιας πτέρυγας δὲν φαίνονταν ἀπὸ ἔξω) ἦταν κρυμμένος πίσω ἀπὸ τὶς διασταυρούμενες τοικοποιεῖς ποὺ ἔκλειναν τὰ μετακίονια τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Τὰ σχέδια τοῦ Pococke, παρ' ὅλες τὶς ἀνακρίβειες, εἶναι πρωτοποριακά γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, ἀφοῦ εἶναι τὰ πρῶτα ποὺ ἐπιχειροῦν μὲ σοβαρότητα μιὰ ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κυρίου μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα· ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἐπειδὴ θεώρησε ὅτι τὸ ἄνοιγμα ποὺ εἶχε ἀνοικτεῖ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς Πινακοθήκης ἀνῆκε σὲ ἀρχικὸ σχέδιο τοῦ Μνησικλῆ, ὑπέθεσε ὅτι ἕνα παρόμοιο ἄνοιγμα ὑπῆρχε στὸν ἀντίστοιχο τοῖχο τῆς νότιας πτέρυγας στὴν ἀντίστοιχη θέση³⁸. Τὸ πνεῦμα προσέγγισης τοῦ μνημείου, ποὺ παραβλέπει τὶς μεταγενέστερες προσοῇκες, εἶναι συγγενὲς μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Dalton, ποὺ ἐργάστηκε στὴν Ἀκρόπολη λίγα χρόνια μετὰ τὸν Pococke³⁹.

Charles Perry (1743)

Ὁ Charles Perry βρέθηκε στὴν Ἀθῆνα τὸ 1743, δηλαδὴ τρία χρόνια μετὰ τὸν Pococke. Γιὰ τὸν βράχο τῆς Ἀκρόπολης λέει⁴⁰:

«Ὁ βράχος εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπότομος, καθὼς ἀνεβαίνει σχεδὸν κατακόρυφος, σὲ ὅλες τοὺς πλευρές, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά, ἀπὸ ὅπου μπαίνουμε καὶ τὸν ἀνεβαίνουμε».

Ἡ περιγραφὴ τῆς ἀνόδου στὴν Ἀκρόπολη ἀρχίζει ὡς ἑξῆς⁴¹:

«Μπήκαμε στὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἐπάνω στὸ ὄχυρό, στοὺς πρόποδες τοῦ βράχου ἐπάνω στὸν ὁποῖο βρίσκεται [τὸ ὄχυρό], καὶ ἀνεβήκαμε ὅλο τὸν δρόμο ὡς τὴν κορυφὴν του, στὴ δυτικὴ πλευρά, ποὺ ἔχει κλίση [ὁ δρόμος] πρὸς βορράν. Μόλις περάσαμε τὴν πρὸ προχωρημένη πόρτα ἢ πύλη, τὸ πρῶτο αξιοπρόσεκτο πράγμα ποὺ εἶδαμε ἦταν ἕνα ἀνάγλυφο ποὺ παριστάνει δύο πρόσωπα χέρι μὲ χέρι»⁴².

Εἶναι φανερό ὅτι τὸ τεῖχος τῆς Ὑπαπαντῆς εἶχε ἤδη χτιστεῖ καὶ ὁ Perry μπῆκε ἀπὸ τὴ λεγόμενη Πόρτα τοῦ Λιονταριοῦ^{42α}, στὴ βάση τοῦ βράχου στὰ ΒΔ., ἀκολούθησε τὸν δρόμο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τεῖχους, ποὺ ἀνέβαινε πρὸς Ν., γιὰ νὰ φτάσει τελικὰ

στην πύλη που άνοιγόταν στη δυτική πλευρά του Σερπεντιζέ —που ένωνε τον μεγάλο δυτικό προμαχώνα με τη δυτική πλευρά του Ήρωδείου— όπου και είδε το επιτύμβιο γλυπτό με τις δύο μορφές, το οποίο έχει ήδη αναφερθεί από τον Spon.

James Stuart - Nicolas Revett (1751-1753)

Τα μέσα του 18ου αιώνα σημαδεύονται, για την ιστορία της άθιναϊκής άρχαιογνώσας και της προσέγγισης της άρχαίας έλληνικής άρχιτεκτονικής, από το έργο δύο Άγγλων καλλιτεχνών: του άρχιτέκτονα James Stuart και του ζωγράφου Nicolas Revett, που εργάστηκαν στην Άθήνα από το 1751 ως το 1753. Το προϊόν της εργασίας τους δημοσιεύθηκε σε τέσσερις όγκώδεις τόμους⁴³ που χωρίζονται μεταξύ τους, ως προς τον χρόνο έκδοσής τους, από μεγάλα χρονικά διαστήματα και περιλαμβάνουν γενικές άπόψεις των μνημείων, σχέδια κατόγεων, όγεων και λεπτομερειών με μετρήσεις μεγάλης άκριβείας, που συνοδεύονται από έπεξηγηματικά κείμενα. Ή μέθοδος, ή ποιότητα και ή άκρίβεια της παρουσίασης που εισήγαγαν τα δημοσιεύματα των Stuart και Revett ήταν χωρίς προηγούμενο. Ή κάτοψη της Άκρόπολης (είκ. 15)⁴⁴ είναι πολύτιμη για την πολύ αξιόλογη άκρίβειά της και γιατί άκόμη, σε συνδυασμό με το κείμενο που την ύπομνηματίζει, βοηθά στην ταύτιση όρισμένων στοιχείων που αναφέρονται σε κείμενα προηγούμενων ή έπόμενων περιηγητών. Ο χώρος της Άκρόπολης άπεικονίζεται χωρίς τις κατοικίες των Τούρκων στρατιωτικών, και ο Παρθενώνας, το Έρέχδειο και τα Προπύλαια άποδίδονται σε άναπαράσταση. Τα κτίσματα όμως στις πλαγιές της Άκρόπολης, οί όχυρώσεις της δυτικής κλιτύς και οί παρυφές της πόλης προς Β. και προς Ά. άπεικονίζονται όπως ήταν στα 1753⁴⁵ και μάλιστα άρκετά λεπτομερώς. Άκολουθώντας την κάτοψη αυτή, δά περιγράφω τη διαμόρφωση της δυτικής πρόσθασης στον βράχο, κάνοντας άναφορές στο κείμενο —μεταφρασμένα χωρία του όποιου δά παραθέσω μόνο όπου είναι άπαραίτητο— και στη γενική άποψη της Άκρόπολης από τα ΝΔ., που δημοσιεύεται στον ίδιο τόμο (είκ. 18)⁴⁶.

Ή σημαντικότερη διαφορά άνάμεσα στην κάτοψη αυτή και στην κάτοψη του 1687 από τον Verneda είναι το περιτείχισμα που περιβάλλει τις ύπώρειες του βράχου στα δυτικά και βορειοδυτικά, το γνωστό κατόπιν ως τεΐχος της Ύπαπαντις⁴⁷. Το περιτείχισμα αυτό ξεκινάει από τους άπόκρημνους βράχους κάτω από το σπήλαιο της Άγλαύρου και κατεβαίνει προς Β. ως τις παρυφές της πόλης, όπου και σχηματίζει μια πύλη. Άπ' αυτή την πύλη έμπαινε όποιος έρχόταν από την πόλη⁴⁸, και έπρεπε στην άρχή νά διαβεΐ από ένα στενό πέραςμα που βοηδοΐσε τον έλεγχο της εισόδου έν καιρῶ πολέμου. Άπέναντι από την πύλη, κολλημένος στον άνατολικό βραχίονα του περιτειχίσματος, υπήρχε ένας πύργος (όχυρό) που χτίστηκε επάνω στον ναό του Άγίου Νικολάου ή Σεραφείμ⁴⁹. Ένας άκόμη πύργος υπήρχε στα δυτικά της πύλης. Ο τοΐχος του προτειχίσματος ήταν⁵⁰ «πρόχειρα χτισμένος και μικρής άντοχής, αλλά με πληθος μικρών άνοιγμάτων, άφημένων προφανώς για νά μπορεί άπ' αυτά ή φρουρά νά άδειάζει τα βόλια της στον έχθρο σε περίπτωση έπίθεσης. Αυτός ό τοΐχος συνεχίζεται έως ότου ένώνεται με έναν άλλο, που φθάνει από το κάστρο ως το θέατρο του Διονύσου»⁵¹. Μια δεύτερη είσοδος στο περιτείχισμα της Ύπαπαντις σημειώνεται στο δυτικότερο τμήμα του έμπρός από τον μεγάλο προμαχώνα που κάλυπτε την πύλη Beulé. Σε μικρή άπόσταση προς Β. αυτής της πύλης σημειώνεται άλλος ένας πύργος. Ή δεύτερη αυτή πύλη άνοιγόταν προς το τουρκικό νεκροταφείο που ήδη έπισημάνθηκε στο κείμενο του

Ἐβλιᾷ Τσελεμπῇ καὶ πού διατηρήθηκε ὡς τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης. Στὴν κάτογν κανένα ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ νεκροταφείου δὲν σημειώνεται· στὴ γενικὴ ἄπογν ὅμως τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὰ ΝΔ. (εἰκ. 18) φαίνονται οἱ χαρακτηριστικὲς στῆλες πάνω ἀπὸ τοὺς τάφους καὶ τρία τουλάχιστον θολωτὰ ταφικὰ μνημεῖα⁵². Οἱ τοῖχοι πού, στὴν ἴδια ἄπογν, διασχίζουν τὴν περιοχὴ πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς Ἀκρόπολης καὶ τοῦ Σερπεντζέ πρέπει νὰ εἶναι φράκτες, δὲν δηλώνονται ὅμως στὴν κάτογν⁵³. Στὴν κάτογν σημειώνονται μόνο τὰ θεμέλια ἀπὸ ἓνα τεῖχος πού οἱ Stuart καὶ Revett θεωροῦν⁵⁴ «θεμελίωση ἀρχαίου τεῖχους, ἴσως τοῦ πελασγικοῦ· εἶναι ἀπὸ λαξευτὴ πέτρα, καλοχτισμένο (...)». Ἡ ἄπογν πού ἐπικρατεῖ σήμερα εἶναι ὅτι αὐτὸ τὸ τεῖχος ἦταν τὸ λεγόμενο Ριζόκαστρο⁵⁵. Ἀρχίζει ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ βραχίονα τοῦ Σερπεντζέ —πού ἔκωνε τὸν μεγάλο δυτικὸ προμαχώνα μὲ τὸ Ἡρώδειο— μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ΒΔ. καί, σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο, μετὰ ἀπὸ 45 περίπου μέτρα στρεφόταν σχεδὸν κάθετα πρὸς τὰ ΒΑ. Ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ Σερπεντζέ ἀνοίγονταν μιὰ τρίτη πύλη, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία βρισκόταν⁵⁶ «ἓνα πολὺ κομρὸ ἀνάγλυφο, πού ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Spon καὶ τὸν Wheler (...), τὸ ὁποῖο φαίνεται πὼς εἶναι ταφικὸ μνημεῖο πού παριστάνει ἓνα νεκρὸ σύζυγο καὶ τὴ σύζυγό του νὰ συναντιῶνται μετὰ θάνατον, στὰ Ἡλύσια Πεδία»⁵⁷. Στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὴ νότια πλευρὰ τῆς πύλης, φαίνεται ἡ κάτογν ἑνὸς συγκροτήματος οἰκοδομημάτων, πού οἱ Stuart καὶ Revett περιγράφουν ὡς ἐξῆς⁵⁸: «Ἐνα ἐρειπωμένο τζαμί φαντάζομαι ὅτι κάποτε ἦταν χριστιανικὴ ἐκκλησία, χτισμένη στὰ θεμέλια ἑνὸς ἀρχαίου ναοῦ· κοντὰ του βρίσκονται τὰ εἰσώτια ἀπὸ διάφορες κακοχτισμένες κατοικίες, τώρα ἐγκαταλειμμένες καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατεδαφισμένες, αὐτὰ δὲν μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ τὰ ἐξετάσουμε· πράγματι, πολὺ λίγο ἢ ἐμφάνισί τους μπορούσε νὰ ἐρεθίσαι τὴν περιέργειά μας (...)». Τὸ τζαμί αὐτὸ στὶς ἀπόψεις τοῦ 17ου αἰῶνα πού προηγούνται τῆς πολιορκίας τοῦ Morosini ἐμφανίζεται μὲ τετράρριχτη στέγη. Στέγη μὲ κεραμίδια φαίνεται ὅτι εἶχε καὶ ἡ πρὸς Ἀ. προεξοχή. Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, τὸ οἶκημα αὐτὸ ταυίζεται μὲ τὸν τεκκὲ τοῦ χαλβετῆ Χουσεῖν πού ἀναφέρει ὁ Τσελεμπή⁵⁹. Φαίνεται ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τὸ 1687 καὶ δὲν ἐπισκευάστηκε στὸ μεταξὺ. Ἡ κάτογν τῶν κτισμάτων αὐτῶν στὸ σχέδιο τῶν Stuart καὶ Revett εἶναι ἀρκετὰ περίπλοκη καὶ δὲν σημειώνονται ἀνοίγματα, ἐπομένως δὲν ὀδηγεῖ σὲ περαιτέρω συμπεράσματα. Στὴν ἄπογν ἀπὸ τὰ ΝΔ. (εἰκ. 18) τὰ εἰσώτια τοῦ τεκκὲ καὶ τῶν προσκτισμάτων του δὲν φαίνονται πάνω ἀπὸ τὸ τεῖχος τοῦ Σερπεντζέ.

Πρὸς Ν. ἀπεικονίζεται τὸ Ὡδεῖον Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, τὴ γνώση γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ ἔρευνα τῶν Stuart καὶ Revett ἔχει ἐμπλουτίσει μὲ στοιχεῖα ἄγνωστα στοὺς προηγούμενους περιηγητές⁶⁰. Στὰ ἀνατολικά τοῦ Ἡρωδείου φαίνεται ἡ κάτογν τοῦ ἀναλημματικοῦ τοῖχου τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένους. Οἱ Stuart καὶ Revett ἀναφέρουν σχετικὰ⁶¹: «Αὐτὸς ὁ τοῖχος καὶ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου [δηλ. τὸ Ἡρώδειο] σχηματίζουν ἓνα εἶδος προτειχίσματος στὴ νότια πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης, τὸ ὁποῖο δὲν μᾶς ἐπειράπη νὰ ἐπισκεφθοῦμε». Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ ἀναλημματικοῦ τοῖχου σημειώνεται ὁ τετραγωνικὸς πύργος πού ὑπῆρχε καὶ στὴν κάτογν τοῦ Verneda, μὲ τὴ διαφορὰ ὅμως ὅτι ἐδῶ δὲν δηλώνονται οἱ εἰσοδοί, οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι στὸ μεταξὺ θὰ εἶχαν κλειστεῖ. Λίγο ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸν πύργο, τὸ προτειχίσμα, ὁ γνωστὸς δηλαδὴ Σερπεντζές, στρέφεται πρὸς τὰ ΒΑ. καί, ἀκολουθώντας τὴν πορεία τοῦ ἀνατολικοῦ περιβόλου τοῦ Ἀσκληπείου —δηλαδὴ τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου— φθάνει ὡς τὴν κατακόρυφη πλευρὰ τοῦ βράχου τῆς Ἀκρόπολης. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ τμήμα ἀνοίγεται μιὰ εἰσοδος, πιθανότατα ἡ ἴδια πού σημειώνεται καὶ στὴν κάτογν τοῦ Verneda.

Στὰ ΒΑ. τοῦ τζαμιοῦ (δηλαδὴ τοῦ τεκκὲ τοῦ χαλβετῆ Χουσεῖν) πού ἐντοπίσαμε προ-

γουμένως στα βόρεια του Ἡρωδείου, ὑπάρχει ἕνας περίβολος, μεῖς εἴσοδο ἀπὸ τὴ νότια πλευρά του. Μπροστὰ στὴν εἴσοδο αὐτὴ ὑπάρχει ἕνα ὀρθογωνικὸ κτίσμα μεῖς εἴσοδο ἀπὸ τὰ δυτικὰ καὶ ἕνα δωμάτιο στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του· τὸ κτίσμα αὐτὸ ἀναφέρεται ὡς «φυλάκιο»⁶². Ἐπάνω ἀπὸ τὴν πύλη ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ φυλάκιο στὸν ἐπόμενον περίβολο οἱ Ἀγγλοὶ περιηγητὲς θὰ πρέπει νὰ εἶδαν τὸ ὑπέρθυρο μετὰ τὴν ἀνεστραμμένη ἐπιγραφὴ τοῦ Φλαβίου Μαρκελλίνου⁶³. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς πύλης καὶ στὰ ἀριστερά της μπαίνοντας, σημειώνεται ἕνας ὀρθογωνικὸς πύργος κολλημένος στὸν περίβολο⁶⁴, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς αὐλῆς φαίνεται χωρισμένο ἀπὸ ἕναν τοῖχο μεῖς εἴσοδο στὸ βόρειο ἄκρο του. Πρὸς τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου βρίσκεται ἡ ἐπόμενη πύλη τοῦ κάστρου, ἀνάμεσα στὸν πύργο τῆς Νίκης καὶ σ' ἕναν ὀρθογωνικὸ πύργο, ὁ ὁποῖος, στὴν ἄποψη ἀπὸ τὰ ΝΔ, δὲν φαίνεται νὰ προβάλλει ψηλά. Πρόκειται γιὰ τὸν πύργο ποὺ εἶχε χτισεῖ τὸ 1687 πρὶν ἀπὸ τὴν πολιορκία τοῦ Morosini, καὶ φαίνεται ὅτι ἤδη εἶχε χάσει ἀρκετὸ ἀπὸ τὸ ὕψος του⁶⁵. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ αὐτῆς τῆς πύλης ὑπάρχει ὁ διάδρομος ἀνάμεσα στοὺς δύο μεγάλους δυτικοὺς προμαχῶνες μετὰ κανόνια ποὺ εἶδαμε καὶ στὴν κάτω τοῦ Verneda. Ὅμως ἐδῶ, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν κάτω τοῦ Verneda καὶ τὴν περιγραφὴ τοῦ Fanelli, τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ διαδρόμου εἶναι κλειστὸ καὶ παραλείπεται ἡ σκάλα ποὺ ὁδηγεῖ στὸν πρῶτο προμαχῶνα. Ἡ παράλειψη τῆς σκάλας μετὰ τὴν ἀντίστοιχη πόρτα ἐπάνω στὸν τοῖχο στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ διαδρόμου εἶναι ἀποτέλεσμα σφάλματος, ἀφοῦ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ διατηρήθηκαν ὡς τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ἔχουν σχεδιασθεῖ ἀπὸ τὸν von Hallerstein (1810), ἀπὸ τὸν Cockerell (1812) καὶ ἀπὸ τὸν Gell (1801-1804)⁶⁶. Ἡ ἀπουσία πόρτας στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ διαδρόμου εἶναι μᾶλλον ὀρθή, γιατί σὲ δύο σχέδια τοῦ Gell (εἰκ. 40-41) ὁ τοῖχος ἐκεῖνος ἐμφανίζεται τελειῶς κλειστός. Ὁ πρῶτος προμαχῶνας φαίνεται ἐνιαῖος, δηλαδὴ δὲν διαιρεῖται ὅπως στὸ σχέδιο τοῦ Verneda ἀπὸ ἐνδιάμεση τεθλασμένη γραμμὴ ποὺ χωρίζει τὰ δύο ἐπίπεδα ποὺ προσδιόρισα ἐρμηνεύοντας τὴν κάτω τοῦ Verneda. Αὐτὸ ὅμως πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ παράλειψη, γιατί στὴν κάτω τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὸν Le Roy (1755, εἰκ. 16) ἡ γραμμὴ αὐτὴ ὑπάρχει. Στὴ ΝΔ, γωνία τοῦ ἴδιου προμαχῶνα, μετὰ σκοτεινότερο τόνο σημειώνεται μιὰ ὀρθογωνικὴ προεξοχὴ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἡ γωνιακὴ ἀντηρίδα ποὺ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἄποψη τοῦ κύκλου τοῦ d'Ortières (1687) καὶ ποὺ διατηρήθηκε ὡς τὴν κατεδάφιση τῶν τελευταίων ὑπολειμμάτων τοῦ προμαχῶνα στὶς ἀνασκαφὲς μετὰ 1885 καὶ 1890⁶⁷. Ἕνα παρόμοιο κατασκεῦσμα, ποὺ σημειώνεται στὴ ΒΔ, γωνία τοῦ ἴδιου προμαχῶνα, φαίνεται ὅτι ὑποδηλώνει μᾶλλον τὸν οἰκίσκο ποὺ εἰκονίζεται γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ σαφήνεια στὴν ἄποψη τοῦ d'Ortières (1687) καὶ συνέχισε νὰ ὑπάρχει ὡς τὴν κατεδάφισή του κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Beulé στὰ 1852^{67α}.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος σημειώνεται μιὰ εἴσοδος· προφανῶς ὑποδηλώνει τὸ μεσαιωνικὸ ἄνοιγμα μετὰ τὸ βυζαντινὸ ὑπέρθυρο ποὺ διατηρεῖται ὡς τὶς μέρες μας^{67β}. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι κλειστὸ, ὅπως τὸ περιγράφει καὶ ὁ Fanelli, γιατί στὴν κάτω τοῦ Le Roy, σχεδιασμένη δύο μόλις χρόνια μετὰ, παραβλέπεται. Φαίνεται ὅτι οἱ Stuart καὶ Revett τὴ σημειώνουν ἀνοικτὴ θεωρώντας τὴν ὡς ἀρχαία· στὸ ἴδιο πνεῦμα σημειώνουν καὶ μιὰ πόρτα ἀνάμεσα στὴ ΝΔ, γωνία τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων καὶ στὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα, ἡ ὁποία συνδέει τὴν περιοχὴ τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος μετὰ τὴν περιοχὴ πίσω ἀπὸ τὸν δεύτερο μεγάλο προμαχῶνα. Ἡ εἴσοδος αὐτή, ὅπως φαίνεται σὲ ἕνα σχέδιο τοῦ Gell (εἰκ. 41, 1801-1804), ἦταν προσκολλημένη στὸ πώρινο ὑπόβαθρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βό-

ρειας πτέρυγας, είχε τοξωτό υπέρθυρο και ήταν κλεισμένη με τοιχοποιία στις άρχες του 19ου αιώνα· κλεισμένη όμως θα ήταν και στην εποχή των Stuart και Revett, αφού ούτε στην κάτοψη του Verneda ούτε στο κείμενο του Fanelli σημειώνεται, αλλά ούτε και στην κάτοψη του Le Roy (1755)⁶⁸.

Ο δεύτερος μεγάλος προμαχώνας είχε κανόνια όπως και ο πρώτος. Στην κάτοψη σημειώνονται τρία ανοίγματα από όπου έβαλλαν τα κανόνια, ανάμεσα σε όγκώδεις προστατευτικούς τοίχους. Ο άριθμός αυτός είναι μάλλον λανθασμένος, διότι τόσο στην κάτοψη του Verneda όσο και στις απόψεις των άρχων του 19ου αιώνα, τα κανόνια και αντιστοίχως τα ανοίγματα είναι τέσσερα. Στο νότιο άκρο του δεύτερου μεγάλου προμαχώνα υπάρχει στα σχέδια των Stuart και Revett μια περιοκή υπερυψωμένη, όπως φαίνεται και στην άποψη των Προπυλαίων που σχεδίασε ο Pars (εικ. 20) —ή όποια όμως είναι σχεδιασμένη το 1765, δηλαδή τουλάχιστον δώδεκα χρόνια αργότερα— και από την όποια ξεκινάει ένα κεκλιμένο επίπεδο που καταλήγει στα δεξιά της τελευταίας πύλης προς την 'Ακρόπολη⁶⁹. Η κάτοψη των Προπυλαίων σχεδιάζεται σε αναπαράσταση και παραλείπονται όλα τα προσκτίσματα, καθώς και η εξέδρα στα δυτικά του μνημείου, ο φράγκικος πύργος⁷⁰, η πύλη στα νότια του πύργου, και το λιθόστρωτο κεκλιμένο δάπεδο που συνέδεε την πύλη αυτή με την προηγούμενη στα νότια του βάθρου του 'Αγρίππα. 'Ανάμεσα στα μνημεία της 'Ακρόπολης δεν σημειώνονται μεταγενέστερα κτίσματα, εκτός από το τζαμί μέσα στον Παρθενώνα. 'Αξίζει να παρατηρηθεί ότι οι Stuart και Revett θεωρούν τη θόρεια πτέρυγα των Προπυλαίων ως τον ναό της 'Αθηνάς Νίκης⁷¹.

J. D. Le Roy (1755)

Ο Γάλλος αρχιτέκτονας Le Roy εργάστηκε στην 'Αθήνα το 1755. Διέθεσε πολύ λιγότερο χρόνο απ' όσο οι Stuart και Revett για τη μελέτη και αποτύπωση των μνημείων, δημοσίευσε όμως το προϊόν της εργασίας του αυτής το 1758, δηλαδή τέσσερα χρόνια πριν από την έκδοση του δεύτερου τόμου των Stuart-Revett, που περιλαμβάνει την 'Ακρόπολη και τα μνημεία της. Το βιβλίο του Le Roy λοιπόν είχε τον καιρό να ασκήσει σημαντική επίδραση, καθώς περιλάμβανε και τα ακριβέστερα σχέδια ελληνικών μνημείων που είχαν δημοσιευθεί ως τότε. Ξεπεράστηκε όμως από τα βιβλία των 'Αγγλων συναδέλφων του, και σήμερα, πέρα από την αισθητική πλευρά των σχεδίων, έχει ενδιαφέρον για όρισμένα στοιχεία που παραλείπονται στα αντίστοιχα σχέδια των Stuart και Revett, και για αρκετές αξιόλογες παρατηρήσεις που περιέχονται στο κείμενό του. Στη συνέχεια θα παρατεθούν τα αποσπάσματα από το κείμενο του Le Roy, τα όποια αφορούν την προκείμενη μελέτη⁷²:

«ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ. (...) Είναι περίεργο που οι νεότεροι περιηγητές, οι όποιοι το είδαν λιγότερο έρπειωμένο από όσο εγώ, το έχουν όλοι παραγνωρίσει. Ο Spon νόμιζε ότι ήταν ναός, διότι υπήρχε ένα αέτωμα στην πρόσοψη· ο Fanelli το κατονομάζει, με την κοινή ονομασία, το όπλοστάσιο του Λυκούργου· ο Wheeler φαίνεται ότι είναι εκείνος από αυτούς τους τρεις συγγραφείς που έχει τη σωσιότερη άποψη επάνω σ' αυτό το θέμα. Αφού λέει ότι βρισκόταν σε δυσκολία να αποφασίσει αν αυτό το μνημείο ήταν το όπλοστάσιο του Λυκούργου, ναός ή κάποιο άλλο οικοδόμημα, προσθέτει: Δεν θα μπορούσε να είναι τα Προπύλαια; 'Αλλά δεν τεκμηριώνει τη διαίσθησή του· φαίνεται μάλλον ότι δεν έχει γνωρίσει το σύνολο και τη διάταξη αυτού του άριστουργήματος καλύτερα από τον Spon και τον Fanelli. 'Ιδού τί έχω παρατηρήσει ενόσω το μετρούσα.

Ἡ πρόσοψη, πού βλέπει κανεῖς, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξὶ δωρικοὺς κίονες χωρὶς θριγκό, ἐνσωματωμένους μέσα σὲ μία κακὴ τοικοποιία πού διαμορφώνουν πέντε μετακίονια (...). Στὸν τοῖχο ἀπέναντι ἀπ' αὐτὴ τὴν πρόσοψη βρίσκονται πέντε πόρτες πού ἀνταποκρίνονται ἀκριβῶς στὰ πέντε μετακίονια τῆς πρόσοψης. Ὅλες αὐτὲς οἱ πόρτες ἔχουν ὕψος διπλάσιο ἀπὸ τὸ πλάτος τους (...) καὶ οἱ δύο μικρότερες ἔχουν πλάτος τέσσερα πόδια καὶ τέσσερις δακτύλους· αὐτὲς τὶς δύο τελευταῖες εἶναι πιὸ δύσκολο νὰ τὶς δεῖ κανεῖς ἀπ' ὅσο τὶς τρεῖς ἄλλες, διότι βρίσκονται θαμμένες ὡς ἐπάνω, καὶ ὁμολογῶ ὅτι δυσκολεῖται νὰ τὶς ἀναγνωρίσω (...). Ἐχω μετρήσει τὰ ἐρείπια αὐτῆς τῆς ὀροφῆς κάτω ἀπὸ τοὺς δόλους πού τὴ σκεπάζουν· μία ἀπὸ τὶς κύριες μαρμάρινες δοκοὺς⁷³, σπασμένη στὰ δύο ἄκρα τῆς, ἔχει μῆκος μεγαλύτερο ἀπὸ δέκα πόδια Παρισίων· ἀποτελοῦσε τμήμα ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἐννέα εἶδη παρόμοιων δοκῶν πού ὑποβάσταζαν ὅλη τὴν κάλυψη καὶ πού καθεμιά τους εἶχε μῆκος περισσότερο ἀπὸ 16 τέτοια πόδια (...). Ἐχομε λόγους νὰ πιστεύουμε ὅτι αὐτὸ τὸ μνημεῖο ἄρχισε νὰ χάνει τὴ μορφὴ του ὅταν οἱ Τοῦρκοι κατέλαβαν τὴν Ἀθήνα. Μετέτρεγαν τότε τὸ κύριο σῶμα τοῦ μνημείου σὲ ὀπλοστάσιο καὶ πυριτιδαποθήκη, καὶ ἔπρεπε συνεπῶς νὰ κλείσουν μὲ τοίχους τὰ πέντε μετακίονια τῆς πρόσοψης καὶ τὶς πέντε πόρτες πού ἦταν ἀπέναντί τους. Ὅμως ὁ κεραυνὸς ἔβαλε φωτιὰ τὸ 1656 στὴν πυρίτιδα αὐτῆς τῆς ἀποθήκης, καὶ προκάλεσε τὴν ἀνατίναξη στὸν ἀέρα τῆς ὀροφῆς αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῆς κατοικίας τοῦ Ἰσοῦφ Ἀγᾶ πού θρικόταν ἀπὸ πάνω (...)⁷⁴.

Περιγραφὴ τῶν Προπυλαίων: (...) Βρίσκει κανεῖς ἀκόμη μέσα στὸ μεσαῖο τμήμα αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομήματος ἑξὶ κίονες ἰωνικοὺς, χτισμένους ὁλόκληρους ἀπὸ τὴ βάση μέσα σὲ τετράγωνες ὀγκώδεις κατασκευές, παρόμοιες μ' αὐτὲς πού σημειώνονται [μὲ] Ε, τὶς ὁποῖες ἔχω σχεδιάσει μὲ ἐστιγμένη γραμμὴ μόνο γύρω ἀπὸ ἓναν κίονα⁷⁵. Ἐχω σχεδιάσει ἐπίσης μὲ ἐστιγμένη γραμμὴ ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ σχέδιο, στὸ D, τὸ πλάτος τῶν κομματιῶν πού ὑποστίριζαν τὴν ὀροφή. Οἱ πέντε πόρτες πού ἀνοίγονται στὸν τοῖχο ΚΚΚΚ, ἀνταποκρίνονται ἀκριβῶς στὸ μέσο τῶν μετακιονίων τῶν δύο προσόψεων. Βλέπει κανεῖς πέντε βαθμίδες στηριγμένες πάνω στὸν τοῖχο καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ βαθμίδων μπροστὰ στὸ οἰκοδόμημα, πού τὶς σταματοῦν τέσσερις μικροὶ χαμηλοὶ τοῖχοι, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους δύο εἶναι παράλληλοι στὴν πρόσοψη τοῦ οἰκοδομήματος καὶ οἱ δύο ἄλλοι κάθετοι σ' αὐτὴν τὴν ὄψη. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τελευταίους δὲν ἔχω μπορέσει νὰ δῶ παρὰ αὐτὸν πού βρίσκεται στὰ ἀριστερά. Ὑποθέτω τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἄλλων δύο, διότι οἱ βαθμίδες πού βρίσκονται στὴ βάση τῶν κίωνων τῆς πρόσοψης καὶ στρέφονται κάθετα, μοῦ φάνηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ διακόπτονται ἀναγκαστικά ἀπὸ παρόμοιους τοίχους (...). Μολονότι δὲν μπορῶ νὰ ὑπερηφανευθῶ πὼς ἔχω ἀνακαλύψει ἀκριβῶς τὴν ἀληθινὴ διάταξη αὐτῶν τῶν βαθμίδων, ἐντούτοις πιστεύω ὅτι δὲν ἔχω πέσει πάρα πολὺ ἔξω· ἔχω ὑπολογίσει τὴν κλίση τους [τῶν βαθμίδων] σύμφωνα μὲ ἐκεῖνες πού στηρίζονται ἐπάνω στὸν τοῖχο πού σημειώνεται ΚΚ ἐπάνω στὸ σχέδιο⁷⁶ (...). Οἱ ἰωνικοὶ κίονες πού ὑποβάσταζαν τὴν ὀροφή βρίσκονται ἐνσωματωμένοι ἀπὸ τὴ βάση τους μέσα σὲ ὀγκώδεις κατασκευές, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχω μιλήσει στὸ Πρῶτο Μέρος, πού μὲ ἐμπόδισαν νὰ ἀναγνωρίσω τὴ βάση τους. Τὸ μικρὸ μέγεθος τῆς διαμέτρου τους στὸ πάνω μέρος⁷⁷ μὲ ἔκανε νὰ κρίνω ὅτι ἦταν ὑψωμένες ἐπάνω σὲ βάθρο, δὲν ἐγγυῶμαι ὅμως τὴν ἀλήθεια τῆς ὑπόθεσής μου· ἰδοὺ πὼς βρῆκα τὸ γενικὸ τους ὕψος ἀπὸ τὴν πλακόστρωση τῆς μεγάλης αἵθουσας, εἴτε ἔχουν βάθρα, ὅπως τοὺς τὰ ἔχω ἀποδώσει, εἴτε δὲν ἔχουν. Ὁ λιγότερο ἀκρωτηριασμένος κίονας τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτῆς τῆς μεγάλης αἵθουσας ἔχει ἀκόμη τὸν ἀστράγαλό του στὸ πάνω μέρος· οἱ Spon καὶ Wheeler μᾶς πληροφοροῦν ὅτι τὰ κιονόκρανα αὐτῶν τῶν κίωνων, τὰ ὁποῖα δὲν βλέπουμε πλέον σήμερα, ἦταν ἰωνικά (...).

Δὲν μπορεῖ κανεῖς νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι στὸ παραπάνω κείμενο περιέχονται μερικὲς πολὺ εὐστοχες καὶ χρήσιμες παρατηρήσεις. Γιὰ τὴν παρούσα μελέτη χρήσιμα εἶναι τὰ ἐξῆς συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἐπιβεβαιώνουν τὶς παρατηρήσεις πού ἔχουν γίνει σὲ προηγούμενες ἐνότητες τῆς μελέτης σχετικὰ μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν Sandwich, Pococke καὶ Perry:

α) 'Η δυτική πρόσοψη είχε χάσει τὸν θριγκὸ καὶ ἐπομένως τὸ ἀέτωμα, καὶ τὰ λείψανα τοῦ ὑπερκείμενου μεσαιωνικοῦ ὀρόφου· στὴν ἄποψη τῶν Προπουλαίων ἀπὸ ΝΔ. ποὺ περιλαμβάνει ὁ Le Roy στὸ βιβλίο του⁷⁸ (εἰκ. 19) φαίνεται ὅτι καὶ οἱ ἔξι δωρικοὶ κίονες διατηροῦσαν τὰ κιονόκρανά τους. β) Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου εἶχαν τοποθετηθεῖ δόλοι οἱ ὁποῖοι στηρίζονταν σὲ πεσσοὺς ποὺ εἶχαν χτιστεῖ γύρω ἀπὸ τοὺς ἰωνικοὺς κίονες, καὶ σὲ τοίχους χτισμένους κατὰ μῆκος τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπουλαίων⁷⁹. "Αν λάβουμε ὑπόψη τὴς διαστάσεις τοῦ πεσσοῦ, ὅπως φαίνεται στὴν κάτοψη τῶν Προπουλαίων ἀπὸ τὸν Le Roy⁸⁰, ἡ πλευρὰ τῶν πεσσῶν ἦταν περίπου πέντε πόδια, δηλαδὴ 1.62 μ.⁸¹ γ) Κάτω ἀπὸ τοὺς δόλους ὑπῆρχαν ἀκόμη θραύσματα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς ὀροφῆς τῆς δυτικῆς αἵθουσας τῶν Προπουλαίων (δοκοὶ καὶ φατνωματικὲς πλάκες) ποὺ εἶχαν πέσει μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ 1640. δ) Οἱ ἰωνικοὶ κίονες εἶχαν χάσει ἤδη τὰ κιονόκρανά τους, ἀλλὰ ἕνας τουλάχιστον διατηροῦσε τὸν ἐπάνω ἀστράγαλό του. "Αν καὶ ὁ Le Roy στὴν ἄποψή του τῶν Προπουλαίων ἀπὸ τὰ ΝΔ. δείχνει καὶ τοὺς πέντε ὀρατοὺς ἰωνικοὺς κίονες⁸² χωρὶς τὸν ἀστράγαλό τους (εἰκ. 19), εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ πρῶτοι ἀπὸ τὰ δυτικὰ κίονες κάθε κιονοστοιχίας διατηροῦσαν τὸν ἀστράγαλό τους τουλάχιστον ὥς τὰ 1765, ὅταν ὁ Pars σχεδίασε τὴ δική του ἄποψη τῶν Προπουλαίων⁸³ (εἰκ. 20). ε) 'Η κεντρικὴ διάβαση τῶν Προπουλαίων πρέπει νὰ εἶχε ἐπιστρωθεῖ μὲ τρόπο ποὺ δὲν διακρινόταν εὐκόλα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, καὶ τὸ κενὸ στὸ μέσο τῶν βαθμίδων τοῦ θυραίου τοῖκου πρέπει νὰ εἶχε συμπληρωθεῖ, διότι ὁ Le Roy δὲν ἀναφέρει αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κλασικοῦ μνημείου στὸ κείμενό του, οὔτε τὰ δείχνει στὰ σχέδια τῶν Προπουλαίων (κάτοψη καὶ τομή). Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ σχέδια τῶν Προπουλαίων τῶν Stuart καὶ Revett⁸⁴.

Δὲν δὲ εἶχε νόημα, στὸ πλαίσιο τῆς μελέτης αὐτῆς, ἡ παράθεση μιᾶς κριτικῆς τῶν ἀναπαραστάσεων τῶν Προπουλαίων ἀπὸ τὸν Le Roy· τὰ χρήσιμα στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνουν τὰ σχέδιά του ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ στὸν σχολιασμὸ τῶν σχεδίων τῆς 'Ακρόπολης τῶν Stuart καὶ Revett, τῶν σχεδίων τοῦ ἴδιου τοῦ Le Roy, ἢ δὲ ἀναφερθοῦν παρακάτω στὸν σχολιασμὸ τῶν σχεδίων τῶν Προπουλαίων ποὺ ἔκαναν τὸ 1765 ὁ Revett καὶ ὁ Pars. 'Αξίζει ὅμως νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Le Roy στὴ γενικὴ κάτοψη τῆς 'Ακρόπολης ἔχει ἀποδώσει τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ κάστρου καὶ τὸ σχετικὸ μέγεθος τῶν μνημείων ἀκριβέστερα ἀπὸ ὅ,τι οἱ Stuart-Revett στὸ ἀντίστοιχο σχέδιό τους καί, τὸ σημαντικότερο ἴσως, εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ σημείωσε τοὺς δρόμους, τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα τῶν σπιτιῶν καὶ τὰ κανόνια στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κάστρου (εἰκ. 16). Εἰδικὰ στὴν περιοχὴ τῶν Προπουλαίων, ἐνῶ παραλείπεται ἡ πύλη ποὺ ὑπῆρχε στὰ νότια τοῦ φράγκικου πύργου⁸⁵, σημειώνονται γιὰ πρώτη φορὰ τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα τῶν σπιτιῶν ποὺ περιέβαλλαν τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπουλαίων καὶ ἐφάπτονταν στὴς ἀνατολικὲς πλευρὲς τῶν πλαγίων περὺγων. Φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ εἴσοδος στὸ μνημεῖο γίνεται πιά ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. 'Η περιοχὴ ἀνάμεσα στὸ κεντρικὸ κτίριο, τὴ βόρεια πτέρυγα καὶ τὸ βόρειο τεῖχος τῆς 'Ακρόπολης ἔχει σχεδιαστεῖ μὲ διακεκομμένη γραμμοσκιὰ, ἡ ὁποία τὴ διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα οἰκοδομικὰ τετράγωνα ποὺ σκιαζοῦνται μὲ κοκκίδες. "Οπως δὲ φανεῖ παρακάτω, ἡ περιοχὴ αὐτὴ διαχωριζόταν πράγματι ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴν 'Ακρόπολη μὲ ἕνα ὄχυρὸ ἐπίμνηκες οἰκοδόμημα ποὺ διατηρήθηκε ὥς τὸ 1834⁸⁶. 'Ο Le Roy ἔχει δημοσιεύσει καὶ μιὰ ἄποψη τῶν Προπουλαίων ἀπὸ τὰ ΝΔ. στὴν ὁποία ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ (εἰκ. 19, βλ. σ. 76-79). Στὴν ἄποψη αὐτὴ φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ φράγκικος πύργος χρησίμευε ὡς φυλακή· ἡ εἴσοδός του εἶναι κλεισμένη μὲ μεταλλικὸ κιγκλίδωμα, πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἕνας ἔγκλειστος ποὺ συνομιλεῖ μὲ κάποιον ποὺ κάθεται ἀπ' ἔξω.

Nicolas Revett - William Pars (1765)

Οι Stuart και Revett δὲν μπόρεσαν νὰ ἀποτυπώσουν τὰ Προπύλαια κατὰ τὴν παραμονή τους στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 1751 ὡς τὸ 1753. Αὐτὸ πραγματοποιήθηκε τὸ 1765 σὲ μιὰ ἄλλη ἀποστολή, στὴν ὁποία συμμετεῖχαν οἱ Revett, Pars καὶ Chandler⁸⁷. Τὰ σχέδια μὲ μετρήσεις τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὸν Revett ἐπικειροῦν μόνο τὴν ἀναπαράσταση τοῦ κλασικοῦ κτιρίου καὶ δὲν παρέχουν ἄμεσα πληροφορίες γιὰ τὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρισκόταν τὸ κτίριο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Τὰ λάθη τῆς ἀποκατάστασης ὅμως ὁδηγοῦν σὲ ὀρισμένες σημαντικὲς παρατηρήσεις: στὴν ἀναπαράσταση τῆς τομῆς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ὁ Revett ἀπέφυγε νὰ ἀποκαταστήσει τὴ μορφή τῆς ἀρχαίας ὀροφῆς, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι δὲν εἶχε στοιχεῖα γιὰ νὰ τὸ κάνει. Ἀκόμη ἔκανε λάθος στὴν ἀναπαράσταση τοῦ κάτω μέρους τῶν ἰωνικῶν κιόνων, τοὺς ὁποίους ἀπέδωσε μὲ βάθρα, καθὼς καὶ τῶν πλαγίων τοίκων, τοὺς ὁποίους σχεδίασε χωρὶς ὀρθοστάτες, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ἡ κατασκευὴ τῶν θόλων στὸ κεντρικὸ κτίριο κάλυπτε τόσο τὸ κάτω τμήμα τῶν ἰωνικῶν κιόνων ὅσο καὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν πλαγίων τοίκων⁸⁸. Ἡ κάτοψη τῶν Προπυλαίων⁸⁹ δείχνει μιὰ καλύτερη κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κυρίου σὲ σχέση μὲ τὴν κάτοψη τοῦ Le Roy. Ὅμως ὁ Revett ὡς πρὸς τὴν κατάσταση τοῦ μνημείου στὰ 1765 προσθέτει ἐλάχιστα στὰ ὅσα ἤδη γνωρίζουμε: σημειώνεται στοιχειωδῶς τὸ περίγραμμα τοῦ δεύτερου προμαχώνα καὶ μὲ βέλη δηλώνεται ἡ πορεία ἀνόδου. Στὴν ἐξήγηση τοῦ πίνακα, γραμμένη ἀπὸ τὸν Stuart —ὅπως καὶ ὅλα τὰ κείμενα ποὺ συνοδεύουν τοὺς πίνακες— ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «→ → → Ὁ σημερινὸς δρόμος πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀκρόπολης. Ἀπὸ αὐτὸν τὸν δρόμο πρέπει νὰ εἶχαν εἰσέλθει οἱ Wheler καὶ Spon καὶ ὅλοι οἱ σύγχρονοι περιηγητές»⁹⁰. Στὴν ἐπεξήγηση τοῦ πίνακα ἐπαναλαμβάνεται ἡ παρεξήγηση ὅτι ἡ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων εἶναι ὁ ναὸς τῆς Ἀπέρου Νίκης. Στὴν παρεξήγηση αὕτη προστίθενται ἀκόμη δύο ἄλλες: ὅτι δηλαδὴ τὸ κτίσμα ποὺ ὁ Spon εἶχε θεωρήσει ὡς ναὸς τῆς Ἀπέρου Νίκης ἦταν ὁ ναὸς τῆς Ἀγλαύρου, καὶ ὅτι τὸ κτίσμα ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἦταν χτισμένος ὁ φράγκικος πύργος ἦταν τὸ Οἶκημα ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias⁹¹.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἄποψη τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὰ ΝΔ., σχεδιασμένη ἐπὶ τοποῦ ἀπὸ τὸν Pars (εἰκ. 20)⁹². Ἡ ἐπεξήγηση τῆς εἰκόνας λέει τὰ ἑξῆς:⁹³

«Πίνακας 41. Εἰκόνα 1. Μία ἄποψη τῶν Προπυλαίων καὶ τῶν δύο συναφῶν κτιρίων, στὴ σημερινή τους κατάσταση, ἰδωμένη ἀπὸ τὴ θέση τοῦ μικροῦ ἰωνικοῦ ναοῦ τῆς Ἀγλαύρου, ποὺ σημειώνεται μὲ [D] στὸν ἐπόμενο πίνακα [στὴν κάτοψη].

Τὸ κτίριο στὰ ἀριστερὰ εἶναι ὁ Ναὸς τῆς Ἀπέρου Νίκης· ἐκεῖνο στὸ μέσον εἶναι τὸ προστώον μὲ τοὺς ἑξὶ κίονες· καὶ ἐκεῖνο στὰ ἀριστερὰ εἶναι τὸ κτίριο ποὺ ἦταν στολισμένο μὲ τὶς ζωγραφιὲς τοῦ Πολυγνώτου».

Ἐπαναλαμβάνονται καὶ ἐδῶ τὰ σφάλματα ποὺ ἐντοπίστηκαν παραπάνω στὴν ταύτιση τῶν κτιρίων στὴν ἄρση χειρονία τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων. Τὸ ἴδιο τὸ σχέδιο ὅμως εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἀντικειμενικότητας καὶ τῆς τεχνικῆς ἐπάρκειας τῶν σχεδίων ποὺ περιλαμβάνονται στὰ βιβλία τῶν Stuart καὶ Revett. Βοηθαίει στὴν ἐρμηνεῖα ὀρισμένων στοιχείων τῆς ἀντίστοιχης ἄποψης τῶν Προπυλαίων τοῦ Le Roy, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ ὅλα τὰ σχέδια τοῦ τελευταίου, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ὑποκειμενικὴ δραματοποίηση τῶν γραφικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἐρειπίου, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν παραποίηση τῆς πραγματικῆς μορφῆς σημαντικῶν τμημάτων του. Ὅπως καὶ στὸ σύνολό τους ἔτσι καὶ σ' αὐτὸ τὸ σχέδιο τὰ βιβλία τῶν Stuart καὶ Revett ξεπερνοῦν κάθε προηγούμενο σὲ καλλιτεχνικὴ καὶ ἐνημερωτικὴ ἀξία.

Κατά την αναλυτική παράθεση των πληροφοριών που είναι χρήσιμες για τη μελέτη αυτή και περιέχονται στο σχέδιο του Pars, θα γίνεται αναφορά στις διαφορές που υπάρχουν με το σχέδιο του Le Roy, για να αποδειχθεί ότι μεταξύ 1755 και 1765 το μνημείο δεν υπέστη καμιά σημαντική αλλαγή, και οι διαφορές που διακρίνονται στα σχέδια οφείλονται μόνο στη διαφορετική αισθητική και επαγγελματική αντίληψη των καλλιτεχνών⁹⁴.

Στο σχέδιο του Pars το κεντρικό κύριο των Προπυλαίων απεικονίζεται στερπημένο από την ανωδομή του. Πιο συγκεκριμένα, από τη δυτική πρόσοψη διατηρούνται στη θέση τους μόνον οι δωρικοί κίονες με τα κιονόκρανά τους. 'Ο θριγκός και το άέτωμα έχουν εξαφανιστεί, όπως φαίνεται ήδη στο αντίστοιχο σχέδιο του Le Roy. 'Η φατνωματική όροφη δεν υπάρχει πλέον, καθώς και το άέτωμα του θυραίου τοίχου. 'Ο βόρειος τοίχος της δυτικής αίθουσας διατηρεί όλο του το ύψος, καθώς και το τμήμα του θριγκού που τον συνδέει με τον βόρειο κίονα της δυτικής πρόσοψης⁹⁵. 'Από τους ιωνικούς κίονες διακρίνονται τέσσερις: οι δύο πρώτοι από τα δυτικά κάθε ιωνικής κιονοστοιχίας διατηρούν όλο το ύψος του κορμού με τον αστράγαλο του υποτραχηλίου⁹⁶, ενώ οι δύο άλλοι έχουν ό ένας δύο και ό άλλος τρεις σφονδύλους λιγότερους. 'Από τον νότιο κίονα της δυτικής πρόσοψης διακρίνεται μόνο ή βορειοδυτική άκρη του κιονοκράνου. Τα μετακίονια απεικονίζονται φραγμένα με λιθοδομή που φαίνεται καλυμμένη με επίχρυσμα ξεφτισμένο κατά περιοχές, πράγμα που κάνει όρατους μερικούς από τους μεγάλους, ως επί το πλείστον, λίθους της λιθοδομής. 'Η πάνω απόληξη της λιθοδομής αυτής φθάνει στο ύψος του όγδου σφονδύλου των κίωνων. Στο κέντρο περίπου κάθε τμήματος της τοικοποιίας που αντιστοιχεί σε κάθε μετακίονιο, διακρίνεται ένα όρθογωνικό άνοιγμα κάτω από το όποιο ανοίγεται σχισμή που χρησίμευε ως πολεμίστρα. Στο πάνω μέρος των τοίχων και ανάμεσα στους κίονες φαίνονται τα στόμια κανονιών. Μπροστά από τη βάση της πρόσοψης του κεντρικού κυρίου διακρίνεται ένας άσαφής όγκος που μοιάζει με επίκωση. Στο σημείο αυτό το σχέδιο του Le Roy είναι σαφέστερο: δείχνει έναν τοίχο εν είδει αναλήμματος από μεγάλες πέτρες, επάνω στο όποιο έχουν συσσωρευθεί χώματα και αναπτυχθεί φυτά.

Θά πρέπει να μην παραλειφθεί ή επισήμανση κάποιων νεότερων κατασκευών που διακρίνονται επάνω από το ανώτερο περίγραμμα του κλασικού τμήματος του κεντρικού κυρίου. Πρόκειται για μιá δίρριχτη στέγη με κεραμίδια με κατεύθυνση από Β. προς Ν. (που πρέπει να βρισκόταν στη ΝΑ. γωνία της ύστερορωμαϊκής δεξαμενής) και για έναν τοίχο με την ίδια κατεύθυνση, τουλάχιστον στο βόρειο και μεγαλύτερο τμήμα του (που πρέπει να βρισκόταν στα ΒΑ. του κεντρικού κυρίου).

'Η βόρεια πτέρυγα των Προπυλαίων απεικονίζεται με την προσθήκη ενός όρόφου επάνω από το κλασικό κύριο, του όποίου ή κιονοστοιχία έχει έντοιχιστεί σε μιá τοικοποιία παρόμοια με αυτήν του κεντρικού κυρίου. Δύο μικρά όρθογωνικά ανοίγματα υπάρχουν στην τοικοποιία στις δύο πλευρές του τελευταίου προς Δ. κίονα της κοινοστοιχίας, στο ύψος περίπου του έκτου σφονδύλου του. 'Ο τελευταίος προς 'Α. κίονας δεν διακρίνεται καθόλου γιατί είναι έντοιχισμένος στη γωνία δύο τοίχων: του τοίχου της κιονοστοιχίας και του τοίχου που φράζει τη δυτική πλευρά της βόρειας κόγχης (ανάμεσα στο κεντρικό κύριο και τη βόρεια πτέρυγα). 'Η τοικοποιία αυτή, ή όποια υγώνεται επάνω από το ύψος των κίωνων του κεντρικού κυρίου στηριζόμενη προς Β. στον νότιο τοίχο του όρόφου της βόρειας πτέρυγας, διακόπτεται από ένα όρθογωνικό παράθυρο με άξονικό κατακόρυφο λίθινο στήριγμα, σε ύψος που αντιστοιχεί στον τελευταίο σφόνδυλο και στο κιονόκρανο του κεντρικού κυρίου. Στην αντίστοιχη άποψη από τον Le Roy (είκ. 19) ό ανατολικός

κίονας τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας εἶναι ἐμφανῆς καὶ δὲν ὑπάρχει τοῖχος ποὺ νὰ τὸν συνδέει μὲ τὸν βόρειο κίονα τῆς δυτικῆς ὄγης τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου. Αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι μία ἀκόμη ἀνακρίβεια στὰ σχέδια τοῦ Le Roy —ὀφείλεται πιθανότατα στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ σχέδια αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ ἔγιναν ἐπὶ τόπου ἢ στὸ ὅτι ὀρισμένα σημεῖα τους διορθώθηκαν ἀργότερα μὲ βάση τὴν κάτοψη καὶ ἄλλες σημειώσεις— γιὰ τὴν κάτοψη τοῦ Verneda (1687, εἰκ. 8) ὁ τοῖχος αὐτὸς δηλώνεται μὲ σαφήνεια νὰ φράζει τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας κόγχης, ἐνῶ ἡ νότια κόγχη σημειώνεται ἀνοικτὴ πρὸς τὰ δυτικά, ὅπως παρέμεινε κατ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας.

Ὁ θριγκὸς τῆς βόρειας πτέρυγας φαίνεται νὰ βρίσκεται στὴ θέση τοῦ ὀλόκληρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γεῖσα τὰ ὁποῖα δὲν φαίνονται νὰ προεξέχουν. Ἐπάνω ἀπὸ τὴ δωρικὴ ζωφόρο ἔχει χτισεῖ ἓνας ὄροφος. Στὴ νότια πρόσογί του ὑπάρχουν δύο ὀρθογωνικὰ παράθυρα. Τὸ ἀνοιγμα καθενὸς ἀπὸ αὐτὰ πλαισιώνεται ἀπὸ λαξευτοὺς λίθους ὀρθογωνικῆς διατομῆς: κατῶφλι καὶ δύο παραστάτες στηριγμένους σ' αὐτό, ἐπάνω στοὺς ὁποίους ἐδράζεται τὸ ἀνώφλι. Τὸ δυτικὸ παράθυρο βρίσκεται περίπου πάνω ἀπὸ τὴ δευτέρη ἀπὸ τὰ δυτικὰ μετόπη καὶ τὴν τρίτη τρίγλυφο, καὶ εἶναι τὸ μεγαλύτερο, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ πάνω ἀπὸ τὴν πέμπτη ἀπὸ τὰ δυτικὰ μετόπη καὶ ἔχει ἓνα ἄξονικὸ κατακόρυφο στήριγμα. Τὸ κατῶφλι τῶν παραθύρων αὐτῶν βρίσκεται 0.80-0.90 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ ζωφόρο. Στὴ δυτικὴ πρόσογί τοῦ ὀρόφου διακρίνουμε δύο μεγάλα παράθυρα μὲ ἄξονικὸ στήριγμα μὲ τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ τῶν προηγουμένων, μὲ μόνη τὴ διαφορὰ ὅτι χρησιμοποιοῦν ὡς κατῶφλι τὸ ἄνω μέρος τῆς ζωφόρου⁹⁷. Ἐνα τρίτο παράθυρο, μικρότερο, χωρὶς ἄξονικὸ στήριγμα καὶ στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὰ δύο τῆς νότιας ὄγης, διακρίνεται ἀρκετὰ κοντὰ στὴ ΝΔ. γωνία τῶν τοίχων τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας. Οἱ τοῖχοι τοῦ ὀρόφου φαίνεται πὼς εἶναι ἀπὸ πέτρες μέσου μεγέθους⁹⁸ καὶ διακρίνονται ὁπὲς γιὰ ἱκριώματα κατασκευῆς. Οἱ τοῖχοι τοῦ ὀρόφου ἐπιστέφονται μὲ ὀδοντωτὲς ἐπάλξεις. Στὸν δυτικὸ τοῖχο φαίνονται ὀκτὼ διάκενα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τελευταῖο πρὸς Ν. εἶναι εὐρύτερο, πράγμα ποὺ φανερώνει ὅτι ἓνα θωράκιο εἶχε γκρεμισεῖ παλιότερα. Στὴ στέγη τοῦ νότιου τοίχου διατηροῦνται τρία θωράκια καὶ φαίνεται νὰ ἔχουν γκρεμισεῖ τὰ δύο ποὺ βρίσκονται ἀμέσως πρὸς Ἀ. τοῦ γωνιακοῦ θωρακίου. Τὰ θωράκια ἔχουν ἐπίστεγν σὲ σχῆμα τριγωνικοῦ πρίσματος, μὲ τὶς βάσεις του στραμμένες κάθετα πρὸς τὴν πρόσογν. Ἡ ἐπίστεγν αὐτὴ φαίνεται νὰ προέχει ἐλαφρὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες πλευρὲς τοῦ ὀρθογωνικοῦ κορμοῦ τοῦ θωρακίου. Ἡ μόνη σημαντικὴ διαφορὰ τοῦ ἀντίστοιχου σχεδίου τοῦ Le Roy (εἰκ. 19) ὡς πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς βόρειας πτέρυγας εἶναι ὅτι στὸ σχέδιο αὐτὸ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ὀρόφου φαίνεται ἐρειπωμένος, μὲ ἓνα ἀκανόνιστο περίγραμμα καὶ χωρὶς παράθυρα ἢ ἴχνη τους. Ἀκόμη, ὁ θριγκὸς φαίνεται νὰ στέφεται μὲ ἓνα κυμάτιο ἀκαθόριστης μορφῆς. Πρόκειται ὅμως ἀπλῶς γιὰ ἀνακρίβειες —ἀπὸ αὐτὲς ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ σχέδια τοῦ Le Roy— ἀφοῦ μιὰ σύγκριση τῆς μορφῆς τῆς δυτικῆς ὄγης τῆς βόρειας πτέρυγας, ὅπως ἀπεικονίζεται τὸ 1765 ἀπὸ τὸν Pars (εἰκ. 20) καὶ τὸ 1751 ἀπὸ τοὺς Stuart-Revet (στὴ γενικὴ ἄπογν τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ ΝΔ., εἰκ. 18), δείχνει ὅτι καμιὰ ἀξιόλογη ἀλλαγὴ δὲν συνέβη στὸ μεταξὺ τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ μνημείου.

Ἡ ΝΔ. παραστάδα τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα συνδέονται μὲ ἓνα τεῖχος, τοῦ ὁποίου τὸ ἀνατολικὸ ἥμισυ εἶναι παχύτερο καὶ ἔχει ἐπίστεγν τριγωνικῆς διατομῆς στὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ περπατήσει ἄνθρωπος, ἐνῶ τὸ δυτικὸ τμῆμα εἶναι λεπτότερο καὶ ἔχει ἓνα στενὸ διάδρομο γιὰ τοὺς φρουρούς. Τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα φέρει ἐπάλξεις στὴ βόρεια καὶ δυτικὴ πλευρά του, ποὺ στὶς γωνίες ἔχουν θωράκια μὲ καμπυλόγραμμο περίγραμμα.

Τὸ κατώτερο μέρος τοῦ σχεδίου τοῦ Pars καταλαμβάνει ὁ δεύτερος προμαχῶνας τῆς δυτικῆς πρόσβασης τῆς Ἀκρόπολης, πού συνέδεε τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα μὲ τὸ πόδιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Ὁ προμαχῶνας εἶναι εὐρύς καὶ στὴ δυτικὴ του πλευρὰ ἔχει ὀγκώδεις κτιστὲς κατασκευὲς πού ἀφήνουν μεταξύ τους διαστήματα γιὰ τὰ κανόνια, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζεται στὴν κάτω δεξιὰ γωνία τοῦ σχεδίου. Τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ προμαχῶνα, πού ἀπεικονίζεται στὸ πρῶτο ἐπίπεδο τῆς εἰκόνας, εἶναι ὑπερυψωμένο ὡς πρὸς τὸ ὑπόλοιπο καὶ φαίνεται νὰ προέχει καὶ πρὸς τὰ δυτικά⁹⁹. Κοντὰ στὸ χαμηλὸ σιδηαῖο, πού ὀρίζει τὸ ἀνατολικὸ περίγραμμα τοῦ προμαχῶνα, ἀνάμεσα στὰ χόρτα, διακρίνονται, ἀπλωμένα μὲ σχετικὴ τάξη, ὀρθογωνικὰ πλαίσια πού μοιάζουν μὲ φατνωματικὲς πλάκες¹⁰⁰.

Ἀπὸ τὸν πύργο πού ἦταν χτισμένος ἐπάνω στὴ νότια πτέρυγα φαίνεται μόνο ἕνα τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ἡ ΒΔ. γωνία του. Ἡ βάση του κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸ σιδηαῖο τοῦ προμαχῶνα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διακρίνεται ἡ εἴσοδος, πού ἔχει ἤδη ἐντοπιστεῖ στὸ ἀντίστοιχο σχέδιο τοῦ Le Roy. Ἡ τοικοποιία τοῦ πύργου ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες πέτρες μὲ κανονικὰ περιγράμματα πού δείχνουν ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖα κτίρια. Κλείνοντας τὸν σχολιασμὸ τῆς ἀπογῆς τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὸν Pars, δὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ μόνη σημαντικὴ διαφοροποίηση πού παρατηρεῖται σὲ σχέση μὲ τὴν κατάσταση τοῦ μνημείου στὰ 1687 εἶναι ἡ κατεδάφιση τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου¹⁰¹.

Richard Chandler (1765)

Τὸ τρίτο μέλος τῆς ομάδας πού ἐργάστηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1765 εἶναι ὁ Richard Chandler. Στὰ βιβλία του, πού δημοσιεύθηκαν δέκα χρόνια ἀργότερα¹⁰², ἀσχολεῖται περισσότερο μὲ τὸ παρελθὸν τῶν μνημείων παρὰ μὲ τὴν περιγραφή τους στὴν κατάσταση πού ὁ ἴδιος τὰ ἔβλεπε. Συγκεκριμένα, γιὰ τὴ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης καὶ τὰ Προπύλαια ἡ περιγραφή εἶναι ἐλλειπὴς καὶ πάνω στὰ ἴχνη τοῦ βιβλίου τοῦ Spon¹⁰³. Ἀξίζει νὰ σταθοῦμε στὸ κείμενο τοῦ Chandler, ἴσως ὅχι τόσο γιὰ τὶς ἐλάχιστες χρήσιμες πρωτότυπες παρατηρήσεις του, ὅσο κυρίως γιὰ τὶς παρεξηγήσεις πού περιέχει καὶ πού ἐπηρέασαν πολλοὺς μεταγενέστερους περιηγητὲς, οἱ ὁποῖοι βασίστηκαν σ' αὐτό, ἐπειδὴ ἦταν τὸ πλέον πρόσφατο σχετικὸ σύγγραμμα καὶ ἔφερε τὸ κύρος τῆς ἐταιρείας τῶν Dilettanti. Ἀκολουθεῖ ἡ μετάφραση τῶν σχετικῶν ἀποσπασμάτων¹⁰⁴:

«Ἡ Ἀκρόπολις ἔχει τώρα, ὅπως καὶ παλιά, μόνο μία εἴσοδο, πού ἀντικρίζει τὸν Πειραιά. Ἡ ἀνάβαση γίνεται ἀπὸ σιδηρὰ μονοπάτια¹⁰⁵ καὶ αἰκνὲς ὀχυρώσεις, ἐξοπλισμένες μὲ κανόνια, ἀλλὰ χωρὶς κυλιόμενες βάσεις¹⁰⁶ καὶ παραμελημένες. Πλὴν στὴ δεύτερη πύλη θρῖσκεται τὸ φυλάκιο τοῦ φρουροῦ, πού κάθεται μὲ σταυρωμένα πόδια κάτω ἀπὸ ἕνα στέγαστρο, πολὺ ἄνετα, καπνίζοντας τὴν πίπα του ἢ πίνοντας καφέ· μὲ τοὺς συντρόφους του γύρω του σὲ παρόμοιες στάσεις. Ἐπάνω ἀπ' αὐτὴ τὴν πύλη ὑπάρχει μιὰ ἐπιγραφή μὲ μεγάλα γράμματα ἐπάνω σὲ μιὰ πέτρα γυρισμένη ἀνάποδα καὶ μαύρη ἀπὸ τὶς φωτιὲς πού ἀνάβονται ἀπὸ κάτω. Ἀναφέρει μιὰ δωρεὰ δύο πυλῶν.

Πηγαίνοντας ἀκόμη ψηλότερα, ἔρχεσαι στὰ ἐρείπια τῶν Προπυλαίων, ἐνὸς κτιρίου πού κοσμοῦσε τὴν εἴσοδο στὴν ὀχυρὴ Ἀκρόπολις (...).

Ἡ ἀριστερὴ πτέρυγα τῶν Προπυλαίων ἦταν ὁ ναὸς τῆς Νίκης (...)¹⁰⁷.

Τὰ Προπύλαια¹⁰⁸ ἔχουν παύσει νὰ εἶναι ἡ εἴσοδος στὴν Ἀκρόπολις. Τὸ πέρασμα, πού θρῖσκεται ἀνάμεσα στοὺς κίονες στὸ κέντρο, ἔχει κλειστεῖ μὲ τοῖχο περίπου ὡς τὸ ὕψος τῶν κιονοκράνων τους, καὶ

υψηλότερα υπάρχει μια συστοικία κανονιών. Ὁ δρόμος τώρα κάμπτεται ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ ἀρχαίου κυρίου καί, γυρνώντας πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀνάμεσα σὲ σκουπίδια καὶ ἀθλίους τοίχους, ἔρχεται στὸ πίσω μέρος καὶ στὶς πέντε θύρες. Τὸ ἔδαφος ἀπ' ἔξω εἶναι ὑψωμένο ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῶν δύο μικρότερων θυρῶν. Ἐκεῖ, κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους καὶ τὰ κανόνια, κείται ἕνας σωρὸς ἀπὸ μεγάλες πέτρες, τὰ ἔρείπια τῆς στέγης.

Ὁ ναὸς τῆς Νίκης, ποὺ ὑψώνεται σὲ ἕναν ἀπότομο βράχο, ἔχει τὴ ράχη του καὶ τὴ μία πλευρὰ ἐλεύθερες ἀπὸ τὶς νεότερες ὀχυρώσεις. Καθὼς οἱ κίονες στὴν πρόσοψη εἶναι ἐντοιχισμένοι, εἰσέρχεται σ' αὐτὸν ἀπὸ ἕνα ἀνοιγμα στὸ πλάι, μέσα ἀπὸ τὰ Προπύλαια. Χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὡς πυριτιδαποθήκη περίπου ὡς τὸ ἔτος 1656, ὅποτε μιὰ ξαφνικὴ ἔκρηξη, ποὺ προξενήθηκε ἀπὸ κεραυνό, ἀνατίναξε τὴ στέγη, μαζὶ μὲ μιὰ κατοικία χτισμένη ἐπάνω του, ποὺ ἀνῆκε στὸν ἀξιώματι ποὺ διοικοῦσε τὴν ἀκρόπολη, τοῦ ὁποῦ ὅλη ἡ οἰκογένεια, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα κορίτσι, σκοτώθηκαν. Οἱ γυναῖκες τοῦ ἀγᾶ συνέχισαν νὰ κατοικοῦν σὲ αὐτὴ τὴν πτέρυγα, ἀλλὰ τώρα εἶναι ἐγκαταλελειμμένη καὶ σὲ ἐρειπίωδη κατάσταση¹⁰⁹.

Ὁ σηκὸς τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης, ποὺ εἶναι ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, πολὺ παχὺ καὶ ἐνισχυμένο μὲ ἰσχυρὸ κονίαμα, μαρτυρεῖ ἐπαρκῶς τὴ μεγάλη θειότητα ποὺ ὑπέστη: οἱ πέτρες σὲ πολλὰ σημεῖα ἀποσυνδέθηκαν ὡς ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ συμβάντος καὶ μετακινήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Καθὼς δύο ἀπὸ αὐτὲς σχηματίζουν ὀξεία γωνία, οἱ ἐξωτερικὲς ἀκμές τους ἐφάπτονται, χωρὶς νὰ ἀφήνουν μεταξὺ τους σχισμὴ· καὶ καθὼς τὸ φῶς ἀπὸ ἔξω εἶναι πολὺ δυνατώτερο ἀπὸ ὅσο μέσα στὸ δωμάτιο, ποὺ ἔχει μιὰ νεότερη στέγη καὶ εἶναι σκοτεινὸ, καὶ τὸ ἐν ἐπαφῇ τμήμα γινόταν διαφώτιστο, φώτιζε τὸν ἄδειο κῶρο μὲ ἕνα θαμπὸ φῶς, ποὺ ἔμοιαζε μ' αὐτὸ τοῦ κεκριμπαριού. Θελήσαμε νὰ ἐξετάσουμε αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὸ φαινόμενο, τὸ ὁποῖο οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν ὡς ἕνα ἀναμφισβήτητο θαῦμα καὶ τὸ ὁποῖο οἱ Τούρκοι, ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ τοὺς διαγεύσουν, ἀνυπερῶνιζαν μὲ τὸν ἴδιο θαυμασμό. Βρήκαμε στὴ σχισμὴ λίγα κάρβουνα, ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ ἐκεῖ σὲ ἕνα πῆλινο δοχεῖο, μὲ τὸν σκοπὸ νὰ κάγουν¹¹⁰ θυμίαμα, ὅπως ὑποθέσαμε, καὶ ἐπίσης ἕνα κομμάτι κερί, ποὺ προφανῶς εἶχε ἀναφτεῖ πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου καὶ δημιουργοῦ τοῦ θαύματος, ἀλλὰ ὁ Ἑλβετὸς μας δυστυχῶς ἔβαλε τὸ δικό του κερί πολὺ βαθιά, καὶ ὁ καπνὸς μαύρισε τὸ μάρμαρο καὶ κατέστρεψε τὸ φαινόμενο.

Τὸ κτίριο ἀπέναντι στὸν ναὸ ἔχει χρησιμεύσει ὡς θεμελίωση γιὰ ἕναν τετράγωνο ὑψηλὸ πύργο ἀπὸ κοινὴ τοικοποιία. Οἱ κίονες τῆς πρόσοψης ἔχουν ἐντοιχιστεῖ καὶ ἡ εἴσοδος γίνεται ἀπὸ μιὰ χαμηλὴ σιδερένια πύλη στὸ πλάι. Τώρα χρησιμοποιεῖται ὡς τόπος περιορισμοῦ λιποτακτῶν· ἀλλὰ τὸ 1676 ἦταν πυριτιδαποθήκη¹¹¹. Μέσα στὸν τοῖχο ἐνὸς προμαχώνα κοντὰ του βρίσκονται μερικὰ κομμάτια ἐξαίρετης γλυπτικῆς, ποὺ παριστάνουν τοὺς Ἀθηναίους νὰ μάχονται τὶς ἀμαζόνες. Αὐτὰ [τὰ κομμάτια] ἀνήκουν στὴ ζωφόρο, ποὺ κάποτε ἦταν στὴ θέση της. Κατὰ τὸν δεῦτερο αἰῶνα, ὅταν ζοῦσε ὁ Πausanias, πολλὰ ἀπὸ τὶς ζωγραφικὲς εἶχαν φθαρεῖ ἀπὸ τὸν χρόνον, ἀλλὰ μερικὲς παρέμεναν, καὶ τὰ θέματα ἦταν παρμένα κυρίως ἀπὸ τὸν Τρωικὸ κύκλο. Τὰ ἴχνη ἔχουν ἀπὸ τότε ἐξαφανιστεῖ.

Τὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης [ὑπενθυμίζω ὅτι ἐννοεῖ τὴ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων], μὲ αὐτὸ τῆς ἀπέναντι πτέρυγας, περιγράφονται ὡς ὑπάρχοντα τὸ 1676· ἀλλὰ πάνω σὲ κάθε κτίριο εἶχε ἀνεγερθεῖ [ἤδη] ἕνας τετράγωνος πύργος. Μιὰ ἀπὸ τὶς βαθμίδες στὴν πρόσοψη τῶν Προπυλαίων ἦταν πλήρης, μὲ τοὺς τέσσερις κίονες, τὸν θριγκὸ τους καὶ τὸ ἀέτωμά τους¹¹². Ἡ στοά, στὴν ὁποία ἀνῆκαν οἱ πέντε πόρτες, ἀπετελεῖτο ἀπὸ μιὰ μεγάλη τετράγωνη αἴθουσα, στεγασμένη μὲ πλάκες μαρμάρου, ποὺ ἦταν τοποθετημένες ἐπάνω σὲ δύο μεγάλες μαρμάρινες δοκοὺς καὶ στηριγμένες σὲ τέσσερις ὠραίους κίονες¹¹³. Αὐτοὶ ἦταν ἰωνικοί, καθὼς οἱ ἀναλογίαι αὐτοῦ τοῦ ρυθμοῦ ταιριάζουν ἄριστα γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ, ὡς ραδιότερες ἀπὸ τοῦ δωρικοῦ· αὐτοὶ εἶναι ὁ λόγος ποὺ αὐτοὶ [ὁ ρυθμὸς] εἶχε ἐπίσης προτιμηθεῖ στὸν πρόναο τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης. Ἡ ὁροφὴ τῶν Προπυλαίων, ἀφοῦ ἔμεινε στὴ θέση της γιὰ περισσότερο ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια, καταστράφηκε πιθανῶς ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τὸ 1687, ὅταν βομβάρδισαν τὸ

κάστρο από μπροστά, έκτοξεύοντας πυρακτωμένες σφαίρες [κανονιοῦ], καὶ τὸ κατέλαβαν, ἀλλὰ ἀναγκάστηκαν νὰ τὸ παρατίσουν πάλι στοὺς Τούρκους τὸ ἐπόμενο ἔτος. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι καί, ἰδιαίτερα, μιὰ πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης, διατηροῦν πολλὰ σημάδια αὐτῶν τῶν ἐπιδέσεων».

Στὸ κείμενο τοῦ Chandler συναντοῦμε τὰ ἴδια σφάλματα ποὺ διαπιστώσαμε προηγουμένως¹¹⁴ ὡς πρὸς τὶς ταυτίσεις τῶν δύο περύγων τῶν Προπυλαίων καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Μὲ τὶς ταυτίσεις αὐτὲς ἔγινε προσπάθεια νὰ «διορθωθοῦν» οἱ ἀπόψεις τῶν Spon καὶ Wheler, μὲ βάση τὴν ἑρμηνεία τοῦ σχετικοῦ ἐδαφίου τοῦ Πausanias. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἄνοδο στὴν Ἀκρόπολη, καθὼς καὶ τοὺς δόλους ποὺ καλύπτουν τὰ ἐρείπια τῆς φανωματοικῆς ὀροφῆς καὶ ὑποβαστάζουν τὰ κανόνια, ἐπιβεβαιώνουν ὅσα ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν μαρτυριῶν ἄλλων περιηγητῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἐξάρτηση τοῦ Chandler ἀπὸ τὰ βιβλία τῶν Spon καὶ Wheler.

Θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε ὅμως σὲ κάποιες παρατηρήσεις ποὺ περιέχονται στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου τοῦ Chandler διότι, ἀναφερόμενος σὲς περιγραφὲς τῶν Spon καὶ Wheler, συγχέει τὸ κεντρικὸ κτίριο μὲ τὴ βόρεια πτέρυγα μὲ ἀποτέλεσμα τὶς παρακάτω λανθασμένες ἀπόψεις: α) Ἀποδίδει ἀέτωμα στὴ βόρεια (καὶ συνεπῶς καὶ στὴ νότια) πτέρυγα, ἐνῶ εἶναι σαφὲς ὅτι οἱ Spon καὶ Wheler μιλοῦν γιὰ ἀέτωμα στὰ Προπύλαια, δηλαδὴ στὸ κεντρικὸ κτίριο. β) Λέει ὅτι ἡ κατοικία τοῦ ἀγᾶ, ὅπου ἔγινε ἡ μεγάλη ἔκρηξη ποὺ περιγράφεται ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς πρὶν ἀπὸ τὸν Morosini, ἦταν στὸν ὄροφο ποὺ εἶχε χυστεῖ ἐπάνω ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα. Ὅμως τὰ κείμενα τῶν Spon καὶ Wheler εἶναι σαφέστατα σὲς περιγραφὲς τοὺς καὶ ἐξάλλου ὁ Revett, ποὺ ἐργάστηκε στὰ Προπύλαια μαζὶ μὲ τὸν Chandler, μὲ τὶς διορθώσεις του στὸ βιβλίο τοῦ τελευταίου¹¹⁵, ξεκαθαρίζει ὅτι ἡ κατοικία τοῦ ἀγᾶ ἦταν κυρίως στὸ κεντρικὸ κτίριο, μαζὶ μὲ τὸ ὁποῖο καὶ ἀνατινάχθηκε. γ) Ἐπαναλαμβάνοντας τὶς παρατηρήσεις τοῦ Wheler γιὰ μετακινήσεις λιθοπλίνθων στὸ κεντρικὸ κτίριο τὶς σχετίζει μὲ τὴ βόρεια πτέρυγα· ὅμως σὲ αὐτό του τὸ σφάλμα ὁ Chandler ἔχει τὴ δικαιολογία ὅτι στὰ 89 χρόνια ποὺ εἶχαν περάσει στὸ μεταξύ μιὰ δεύτερη ἔκρηξη στὴ βόρεια πτέρυγα εἶχε δημιουργήσει παρόμοια φαινόμενα, ποὺ εἶναι ἐμφανὴ καὶ σήμερα. δ) Θεωρώντας ὅτι ὁ Spon καὶ ὁ Wheler εἶδαν τὶς πλάγιες πτέρυγες μὲ ἀετώματα ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀετώματος τοῦ κεντρικοῦ κυρίου στὰ 1687. ε) Ἐχοντας συσχετίζει τὴν ἔκρηξη τοῦ 1640 μὲ τὴ βόρεια πτέρυγα ἀποδίδει τὴν καταστροφὴ τῆς ὀροφῆς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου στοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ Morosini, πράγμα ποὺ δὲν ἔχει λογικὴ συνέπεια. Οἱ λανθασμένες αὐτὲς ἀπόψεις τοῦ Chandler ἐπηρέασαν τὴ μεταγενέστερη σχετικὴ βιβλιογραφία, προκαλώντας ὡς σήμερα σύγχυση τῶν περιπετειῶν τοῦ κεντρικοῦ κυρίου μὲ τὶς περιπέτειες τῆς βόρειας πτέρυγας¹¹⁶.

Δὲν νομίζω ὅτι ἀξίζει νὰ ἐπεκταθεῖ κανεὶς σὲ ἄλλα λάθη καὶ παρεξηγήσεις ποὺ ὑπάρχουν στὸ κείμενο τοῦ Chandler. Εἶναι πραγματικὰ ἀξιοπερίεργο πῶς ἓνας τόσο διαβασμένος ἀρχαιοδίφης μπόρεσε νὰ κάνει τόσα λάθη στὴν ἑρμηνεία τῶν κειμένων ποὺ ἀφοροῦν μιὰ τόσο μικρὴ περιοχὴ. Φαίνεται ὅτι ὁ Chandler εἶναι ἓνα ἀκόμη θύμα τῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ φιμώνει τὶς αἰσθήσεις καὶ τὴ λογικὴ στὴν ἐπαφή τους μὲ τὴν πραγματικότητα. Ἀντίθετα οἱ ἀπλοϊκὲς περιγραφὲς τοῦ Wheler φωτίζουν σὲ πολλές περιπτώσεις τὴν πραγματικότητα, τὴν ὁποία περιγράφει καὶ τὸ κείμενο τοῦ ἐμβριδοῦς Spon, μέσα ὅμως ἀπὸ μιὰ ἀπόσταση δημιουργημένη ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ποὺ ἔσπεκαν ἀνάμεσα στὴ σκέψη του καὶ στὰ πράγματα.

III. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ (1688-1778)

1. Roehrig, *Hannoversche Rotroecke* 182-184.
2. "Ετσι τὰ κανόνια τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμακῶνα συσχετίζονται μὲ τὴν τρίτη πύλη (πλάι στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης), ἐνῶ τὰ κανόνια τοῦ δευτέρου προμακῶνα, ποὺ διευρύνθηκε ἐν ἀναμονῇ τοῦ Morosini, συσχετίζονται μὲ τὴν πέμπτη καὶ τελευταία πύλη, πλάι στὴν ὁποία βρισκόταν ἡ ἀρχὴ τοῦ κεκλιμένου δαπέδου ἀπὸ ὅπου ἀνέβαινε κανεὶς στὴν κορυφὴ αὐτοῦ τοῦ προμακῶνα. Βλ. παραπάνω σ. 56, τὸν σχολιασμὸ τῆς κάτοχης τοῦ Verneda.
3. Βλ. παρακάτω σ. 81, τὸν σχολιασμὸ τοῦ κειμένου τοῦ Chandler. Ὁ Bohn, *Die Propyläen* 8, λανθασμένα συμπεραίνει ὅτι τὸ δυτικὸ ἀέτωμα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καταστράφηκε ἀπὸ τὶς βόμβες τοῦ Morosini, θεωρώντας ὅτι τὰ σχέδια τοῦ Verneda δὲν εἶναι ἀπόδειξη γιὰ τὸ ἀντίθετο.
4. Βλ. Paton, *Visitors* 155-172.
5. Βλ. Αὐτόθι 155-157, 162-163. Ἡ καταχώρηση γιὰ τὰ συμβάντα τῆς Δευτέρας 5 Ὀκτωβρίου φαίνεται ὅτι ἔγινε στὶς 6 ἢ 7 τοῦ μηνός, ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Γάλλου προξένου στὸ πλοῖο στὶς 5 τοῦ μηνός καὶ ἡ ἐπίσκεψη στὴν Ἀθῆνα καὶ τὸν Πειραιᾶ στὶς 6 ἢ 7 Ὀκτωβρίου.
6. Αὐτόθι 165-166.
7. Βλ. αὐτόθι ὅπου γίνονται συγκρίσεις μὲ ἄλλα κείμενα.
8. Βλ. τὸ κείμενο τοῦ Paul Lucas ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθῆνα τὸ 1704 καὶ περιγράφει μιὰ κατὰ-στασιν παρόμοια.
9. Laborde, *Athènes* II 212.
10. Ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τῶν Spon καὶ Wheler. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ διατήρηση τῆς παράδοσης περὶ σχολῆς, ποὺ ὑπάρχει καὶ σὲ παλαιότερα κείμενα.
11. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 442 σημ. 57.
12. Lucas, *Voyage* 284-5.
13. Thompson, *Travels* 319· εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀθῆνα 319-352.
14. Sandwich, *Voyage*. Τὸ κείμενο ποὺ μεταφράζεται παρακάτω θρίσκεται στὶς σ. 61-62.
15. Ἐννοεῖ ἀσφαλῶς τὸ Ὁδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ.
16. Οἶκημα: ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
17. Ἀναφέρεται στὸ σχέδιο κάτοχης τῶν Προπυλαίων, ποὺ συνοδεύει τὸ κείμενο· τὸ σχέδιο εἶναι λανθασμένο καὶ ἔχει γίνεῖ μᾶλλον ἀπὸ μνήμης.
18. Οἱ δύο αὐτὲς πύλες ὑπῆρχαν στὴν ἐποχὴ τῶν Spon καὶ Wheler καὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν

καὶ τὸ 1751, ἀφοῦ τὶς περιγράφουν οἱ Stuart καὶ Revett. Ὁ Sandwich τὶς ἀντιλαμβάνεται ὡς μία εἴσοδο, ἀφοῦ στὴν οὐσία πρόκειται γιὰ μία πύλη μὲ τὸν προστατευτικὸ τῆς περίβολο.

19. Ἡ σωστὴ τοποθέτηση τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, ὅπως καὶ ἡ συσχέτιση τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων μὲ τὸ «Οἶκημα», ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας, φανερώσουν ὅτι εἶχε διαβάσει τὸ βιβλίο τοῦ Wheler.

20. Μετὰ τὴν κατεδάφιση τῶν τουρκικῶν δόλων ἀποκαλύφθηκαν στὴ θέση τους.

21. Ἐξω διατυπώσει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ κατεδάφιση τῶν λειγάνων τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ ἡ ἀνύγωση τῆς σιάθμης τοῦ δαπέδου ἔγιναν στὴν ἴδια φάση οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν (βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 442-443).

22. Pococke, *Description* 160-169: "Of Athens".

23. Αὐτόθι 161-162.

24. Παρακάτω θὰ δοῦμε ὅτι ὁ Pococke λέγοντας «πρὸς Νότιον» ἐννοεῖ «πρὸς Δυσμᾶς»· ἀν ἡ παρεξήγηση τοῦ προσανατολισμοῦ ἰσχύει σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις — ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο — τότε ἡ ἄνοδος τοποθετεῖται ὅχι στὸ δυτικὸ ἀλλὰ στὸ βόρειο ἄκρο, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἤδη χτιστεῖ τὸ τεῖχος τῆς Ὑπαπαντῆς, ὅποτε πράγματι ἡ εἴσοδος καὶ ἄνοδος πρὸς τὴν Ἀκρόπολη γινόταν ἀπὸ τὴ λεγόμενη «πύλη τοῦ Λιονταριοῦ» (βλ. παρακάτω σ. 69). Τὸ πρόβλημα αὐτὸ μὲ τὸν προσανατολισμὸ θὰ πρέπει νὰ τὸ ἔχει κανεὶς στὸν νοῦ του διαβάζοντας τὴ συνέχεια τοῦ κειμένου. Στὸ τοπογραφικὸ τοῦ Pococke (ὅ.π. πίν. 65) δὲν σημειώνεται τὸ τεῖχος τῆς Ὑπαπαντῆς, ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Pococke γράφει (ὅ.π. 161, σημ. α) ὅτι τὸ τοπογραφικὸ αὐτὸ «εἶναι παρμένο ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς Ἀθῆνας τοῦ Fanelli ὅπως ἦταν ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς τὸ χίλια ἐπακόσια ἐπτά [βεβαίως τὸ 1707 εἶναι ἀπλῶς τὸ ἔτος ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Fanelli καὶ ὅχι ὁ χρόνος κατοχῆς τῆς Ἀθῆνας ἀπὸ τοὺς Βενετούς]. Οἱ ἀναφορὲς σ' αὐτὴν τὴν περιγραφὴ μέσα στὸ σχέδιο, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι στὴν περιγραφὴ ποὺ ἀκολουθεῖ, παρατίθενται ἐδῶ, πράγμα ποὺ δείχνει τὴν παράδοση ἐκείνης τῆς ἐποχῆς [συνεχίζει μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἀναφορῶν τοῦ σχεδίου ποὺ δὲν χρησιμοποιεῖ ὁ ἴδιος στὸ κείμενό του]».

25. Αὐτὸ εἶναι ἄλλο ἓνα σημεῖο ὅπου φαίνεται ἡ ὀφειλὴ του στὸν Fanelli καὶ διὰ τοῦ Fanelli στοὺς Spon καὶ Wheler.

Κατὰ λέξιν ὁ Pococke λέει: "the propylaeum was probably about the third gate, which was built at

a great expense". Είναι βέβαιο ότι το αναφορικό which αναφέρεται στο propylaeum και όχι στο gate.

26. "There is a small square tower C, remaining little way within it, which seems to be of great antiquity". Πάλι είναι βέβαιο ότι το which αναφέρεται στο tower και όχι στο it. Στον πίνακα 65 του βιβλίου του δηλώνει με C τον φράγκικο πύργο, όμως η περιγραφή που ακολουθεί δείχνει ότι εννοεί το βάθρο του 'Αγρίππα, στο οποίο όμως αποδίδει και χαρακτηριστικά του ναού της 'Αθηνάς Νίκης.

27. "It is not twenty feet square": εννοεί ότι ο πύργος είναι τετράγωνος και ότι η πλευρά του είναι μικρότερη από είκοσι πόδια.

28. Στον πίν. 66 ο Pococke τοποθετεί αυτόν τον πύργο στη θέση του βάθρου του 'Αγρίππα, το οποίο και περιγράφει (βλ. άμέσως παρακάτω και σημ. 34). Τον συγχέει όμως με τον ναό της 'Αθηνάς Νίκης και την περιγραφή του, που γνωρίζει από τους Spon, Wheler και Fanelli. "Ίσως όμως και η θέση στην οποία σημειώνει τον περιγραφόμενο πύργο να αντιστοιχεί στη θέση του πύργου της Νίκης, αφού στο σχέδιο αυτό και η θέση των πτερυγών των Προπυλαίων είναι ανεστραμμένη (βλ. και σημείωση 32).

29. Είναι φανερό ότι στον προσανατολισμό διαπράττει πάλι το ίδιο λάθος που εντοπίστηκε προηγουμένως (βλ. σημ. 24): το σωστό είναι «προς Δυσμας». Κάθε μία από τις πτέρυγες των Προπυλαίων σημειώνεται με C.

30. 'Υπενθυμίζεται η λανθασμένη αναφορά του προσανατολισμού, βλ. προηγούμενη σημείωση.

31. 'Εννοεί ανάμεσα στις ιωνικές κιονοστοιχίες και στους πλάγιους τοίχους, για την υποστήριξη της υπουδόμενης στέγης. Πράγματι η σχέση των αποστάσεων των ιωνικών κιονοστοιχιών μεταξύ τους και από τους τοίχους φαινόταν άδικαιολόγητη χωρίς τη γνώση της κεντρικής κεκλιμένης διάβασης και της κατασκευής της όροφης. Πάντως οι πληροφορίες για το ύψος των κίωνων προέρχονται από τη βιβλιογραφία του (Spon, Wheler, Fanelli).

32. Το σχέδιο στον πίνακα αυτόν ίσως έχει τυπωθεί ανάποδα, δηλαδή ίσως να χαράχτηκε δετικά στην πλάκα και η εικόνα να τυπώθηκε άρνητικά, εκτός από τα γράμματα, τα οποία σε συνδυασμό με το κείμενο επιδεινώνουν τη σύγχυση.

33. 'Ως τρίτη πύλη είναι φανερό ότι, όπως οι Spon, Wheler και Fanelli, υπονοεί την πύλη στη ΝΔ. γωνία του πύργου της Νίκης. Προηγουμένως όμως έχει πει ότι «πρέπει να περάσει κανείς τρεις πύλες για να φτάσει στην κορυφή του λόφου». 'Εντούτοις υπήρχε όποιοδήποτε τουλάχιστον μία ακόμη πύλη, εκείνη προς Ν. του βάθρου του 'Αγρίππα,

μετά την οποία είδε τα ανάγλυφα που υποθέτει ότι ίσως ανήκαν στον ναό της Νίκης.

34. Πράγματι οι διαστάσεις της θεμελίωσης του πύργου του 'Αγρίππα είναι 5.10-5.20 μ., δηλαδή λιγότερο από 20 πόδια (περίπου 6.10 μ.) που δίνει ο Pococke για τις διαστάσεις του πύργου που αναφέρει, ενώ το πλάτος της στενότερης πλευράς του πύργου της Νίκης γύρω στη βάση του είναι περίπου 10.55 μ. Για τη σύγχυση του βάθρου με τον ναό της 'Αθηνάς Νίκης βλ. παραπάνω σημ. 26.

35. Pococke, *Description* πίν. 66.

36. Βλ. παρακάτω σ. 99 κέ.

37. Οι πέντε πόρτες του θυραίου τοίχου διακρίνονται και στην άποψη από 'Α.

38. Την εποχή εκείνη ο ανατολικός τοίχος της νότιας πτέρυγας ήταν καλυμμένος από την τοικοποιία του φράγκικου πύργου εσωτερικά, και εξωτερικά από κάποια προσκτίσματα, βλ. παρακάτω και ιδιαίτε. σ. 87-88, 101.

39. Για τον Dalton βλ. Caskey - Fowler - Paton - Stevens, *The Erechtheum* 538.

40. Perry, *Levant* 492.

41. Αυτόθι 503.

42. 'Από το σημείο αυτό και μετά η περιγραφή χάνει κάθε αξία ακολουθώντας τυφλά τους Spon και Fanelli.

42α. Βλ. Τραυλό, *Πολεοδομική* 204, εικ. 138.

43. Stuart-Revett, *Athens*.

44. Αυτόθι II 5.

45. Αυτόθι. 'Η κάτοψη της 'Ακρόπολης φέρει κάτω από τον τίτλο της τη χρονολογία MDCCCLIII, δηλ. 1753.

46. Αυτόθι 3.

47. Το όνομα οφείλεται στην όμώνυμη εκκλησία που βρισκόταν λίγο βορειότερα, στο ύστερορρωμαϊκό τείχος. Βλ. Τραυλό, *Πολεοδομική* 194.

48. Βλ. παραπάνω σημ. 24 και σ. 69. 'Επίσης βλ. Stuart - Revett, *Athens* II 14: «α. Μία μικρή πύλη κειμένη προς Βορράν της 'Ακροπόλεως: είναι η είσοδος σε ένα είδος προτειχίσματος από το οποίο ήταν αναγκαίο να περάσουμε πριν φθάσουμε στα Προπύλαια και ανεβούμε μέσα στο φρούριο».

49. Βλ. παρακάτω σ. 95. 'Αρκετά λείψανα του ναού διατηρούνται ως σήμερα.

50. Stuart-Revett, *Athens*² II 14, ccc.

51. 'Εννοεί φυσικά το 'Ηρώδειο.

52. Στην κάτοψη του Verneda το τουρκικό νεκροταφείο εικονίζεται σπαρμένο με όρθογωνικά μνημεία· δεν ξέρουμε αν είναι πραγματικός ο αριθμός και οι θέσεις τους, πάντως δεν συμφωνούν με την άποψη των Stuart και Revett (εικ. 18). "Όμως το τε-

λευταῖο εἶναι φυσικὸ ἀφοῦ τὸ νεκροταφεῖο ἦταν σὲ χρήση στὸ ἐνδιάμεσο χρονικὸ διάστημα.

53. Ὡς εἶναι οἱ διάδοχοι τῶν κτισμάτων ποὺ σημειώνονται στὴν κάτοψη τοῦ Verneda καὶ στὴν ἀποψη τοῦ 1674.

54. Stuart-Revet, *Athens*² II 18.

55. Τραυλός, *Πολεοδορικὴ* 156-162, πίν. VIII. Βλ. ἐπίσης Μακρῇ - Τσάκο - Βαθυλοπούλου, Ριζόκαστρο. Μεγάλον τμήμα τῶν λειγάνων τοῦ Ριζόκαστρου ποὺ εἶδαν οἱ Stuart καὶ Revett διατηρεῖται ἀκόμα στὴ θέσιν του (βλ. τὴν περιγραφὴ τους στὴ σ. 253 καὶ τὴν ἀποκατάστασή τους στὴ σ. 305 καὶ σχ. 62).

56. Stuart-Revet, *Athens* 15, k.

57. Μὲ τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ ταυτίζεται ἀσφαλῶς αὐτὴ ἡ πύλη, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Spon ὡς πρώτη πύλη, διότι τότε δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη τὸ περιτείχιον τῆς Ὑπαπαντιῆς.

58. Αὐτόθι 15, l.

59. Βλ. παραπάνω σ. 45-46.

60. Οἱ Stuart καὶ Revett *Athens*² II 18, H τὸ ταυτίζουν μὲ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου.

61. Αὐτόθι 18, I, I.

62. Αὐτόθι 17, m.

63. Δὲν τὴν ἀναφέρουν ὅμως στὸ κείμενο.

64. Ὁ πύργος αὐτὸς δὲν φαίνεται στὴν ἀποψη ἀπὸ ΝΔ. (εἰκ. 18) νὰ προβάλλει ἐπάνω ἀπὸ τὴς ἐπάλξεις τοῦ περιβόλου καὶ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο κύσιμα ποὺ σημειώνεται καὶ στὴν κάτοψη τοῦ Verneda στὴν ἴδια θέσιν.

65. Ὁ πύργος αὐτὸς εἶχε χτισεῖ ἐπάνω σὲ λείψανα ὑστερορρωμαϊκοῦ πύργου (βλ. παρακάτω σ. 132, 253-256, 265-267). Στὰ σχέδια τοῦ Gell (1801-4) ὁ πύργος φαίνεται ἀρκετὰ ἐρειπωμένος.

66. Βλ. εἰκ. 53, 54, 40.

67. Τμήμα τῆς βάσης τῆς ἀναγνωρίζεται ἀκόμη καὶ σήμερον στὰ δυτικὰ τοῦ νότιου πύργου τῆς πύλης Beulé, βλ. σχετικὰ παρακάτω σ. 254, σχ. 47.

67a. Βλ. παραπάνω σ. 45-46 στὸν σχολιασμὸ τῆς περιγραφῆς τοῦ Τσελεμπῆ, ὅπου ὁ οἰκίσκος ταυτίζεται μὲ τὸ μεσιζι.

67b. Βλ. παρακάτω σ. 250-251.

68. Στὴ δευτέρῃ ἀναθεωρημένῃ ἔκδοσιν τοῦ *Antiquities of Athens*, στὴ θέσιν αὐτὴ σημειώνονται δύο πόρτες, τόσο σὲ κάτοψη (Stuart-Revet, *Athens*² II πίν. 2, «Κάτοψη τῆς Ἀκρόπολης», κεφ. V, πίν. 42), ὅσο καὶ σὲ ὄψιν καὶ σὲ ἀναπαράστασιν. «Αὐτὰ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα πρέπει νὰ ἔχουν προκύψει ἀπὸ ἕνα συγκριτικὰ νεότερον τοῖχο χτισμένο πίσω ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον μαρμάρينو, ποὺ ἔχει ἕνα τοξωτὸ ἀνοίγμα» (αὐτόθι 107, σημ. c, ποὺ συνεχίζεται στὴ σ. 108).

69. Ἡ ὑπερυψωμένη περιοχὴ στὸ νότιον ἄκρον τοῦ προμαχῶνα καὶ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο διακρίνονται καὶ στὴν ἀποψη τοῦ Kinnard (εἰκ. 56, 1818). Τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο εἶχε ἤδη ἐντοπισεῖ στὴν κάτοψη τοῦ Verneda (βλ. παραπάνω σ. 56).

70. Στὸ κείμενον ἀναφέρεται ὡς «ὕψηλός πύργος, τώρα φυλακὴ, χτισμένος ἐπάνω σὲ ἕνα ἀρχαῖον ἐρείπιο...» (Stuart-Revet, *Athens*² II 17, E).

71. Αὐτόθι 17, D.

72. Le Roy, *Ruines* I 11.

73. «une des principales plates bandes de marbre»: ὅπωςδήποτε ἐννοεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα δοκάρια τῆς ὀροφῆς. Τὰ ἐρείπια τῆς ὀροφῆς κάτω ἀπὸ τοὺς δόλους τὰ εἶδε καὶ ὁ Chandler, βλ. παρακάτω σ. 80-81.

74. Le Roy, *Ruines* II 11.

75. Βλ. αὐτόθι I πίν. XI.

76. Ἐννοεῖ τὸν θυραῖον τοῖχο. Ἡ κλίσις τῶν βαθμίδων ὅπως τὴν ἀποκατέστησε ὁ Le Roy φαίνεται στὴν κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ μνημείου (βλ. αὐτόθι I πίν. XI).

77. «Par en haut»: ἐννοεῖ τὸ τμήμα ποὺ ἦταν ὀρατὸν, ὑψηλότερον ἀπὸ τὸ ἔδαφος ποὺ διαμόρφωνε ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῶν δόλων.

78. Le Roy, *Ruines* I πίν. VI.

79. Αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στὸ κείμενον τοῦ Le Roy, ἀλλὰ γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὸ σχέδιον ἀναπαράστασης τῆς κατὰ μῆκος τομῆς τοῦ κλασσικοῦ κυρίου (αὐτόθι I πίν. XII). Στὸ σχέδιον αὐτό, ἐπειδὴ δὲν μπόρεσε νὰ δεῖ τὴν πραγματικὴ διάρθρωση τῆς δομῆς τῶν κλασσικῶν τοίχων —ποὺ ἦταν καλυμμένοι ἀπὸ τοὺς νεότερους τοίχους ποὺ ὑποστήριζαν τοὺς δόλους— ὁ Le Roy δείχνει ὅτι οἱ δόμοι τῶν λιθοπλίνθων τῶν πλάγιων τοίχων ἀρχίζουν ἐπάνω ἀπὸ τὸν τοικοβάτη καὶ ὅχι ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὀρθοστάτην, ὅπως συμβαίνει στὴν πραγματικότητα· ἂν ὁ κλασσικὸς τοῖχος ἦταν ἀκάλυπτος, θὰ μπορούσε νὰ δεῖ καὶ νὰ σχεδιάσει τὸν ὀρθοστάτην. Τὸ ἴδιο λάθος κάνει καὶ ὁ Revett, βλ. παρακάτω σ. 76.

80. Αὐτόθι I πίν. XI.

81. Ἡ διάστασις αὐτὴ φαίνεται ὀρθή, ἀφοῦ εἶναι μεγαλύτερη καὶ ἀπὸ τὴ διάμετρο τῆς βάσης τῶν κιόνων (1.392 μ. στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπόθεσης τῆς πλίνθου τοῦ μεσαίου κίονα τῆς νότιας κιονοστοιχίας), πράγμα ποὺ δικαιολογεῖ ἀπολύτως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Le Roy (ὅπως καὶ ὁ Revett τὸ 1765) δὲν μπόρεσε νὰ δεῖ τὴς βάσεις τῶν κιόνων αὐτῶν.

82. Ὁ ἔκτος, δηλαδὴ ὁ πρῶτος ἀπὸ Ἀ. κίονας τῆς βόρειας κιονοστοιχίας δὲν ἦταν ὀρατὸς ἤδη ἀπὸ τὸ 1738, ὅπως εἶδαμε στὸ κείμενον τοῦ Sandwich, βλ. παραπάνω σ. 67.

83. Βλ. παρακάτω σ. 76-79.
84. Βλ. Le Roy, *Ruines* I πίν. XI-XII. 'Επίσης βλ. τὴν γενικὴν κάτοχον τῆς Ἀκρόπολης (1753, εἰκ. 15) καὶ τὴν κάτοχον τῶν Προπυλαίων (1765) Stuart-Revet, *Athens*² II κεφ. V πίν. XLII.
85. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς πύλης αὐτῆς εἶναι ἀναμφισβήτητη, ἀφοῦ ἐντοπίζεται στὴν κάτοχον τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τοὺς Stuart-Revet (1753).
86. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 428-430. 'Επίσης βλ. παρακάτω σ. 101 στὸν σχολιασμὸ τῶν σχεδίων τοῦ Gell, τοῦ Desbuisson καὶ ἄλλων. Φαίνεται ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἦταν κλειστή, τουλάχιστον γιὰ τοὺς Δυτικούς ἐπισκέπτες, πράγμα φυσικὸ ἀφοῦ, τουλάχιστον ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Chandler (1765), πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς κατοικίας τοῦ διοδάρη.
87. Stuart-Revet, *Athens* II 97-8. Στὴ σ. 98 ὀρίζεται τὸ ἔτος 1764 ὡς ἔτος ἐκκίνησης τῆς ἀποστολῆς, ἡ ὁποία εἶχε κατ' ἀρχὴν προορισμὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Chandler (*Travels in Greece*) γίνεται φανερό ὅτι ἡ ὁμάδα ἔφθασε στὴν Ἀθῆνα τὸ 1765.
88. Stuart-Revet, *Athens* II κεφ. V πίν. 4. Τὸ ἴδιο αἶτιον ὁδήγησε καὶ τὸν Le Roy στὸ ἴδιο σφάλμα, βλ. παραπάνω σ. 73-75. Ἡ ἀδυναμία τῶν Revett καὶ Le Roy νὰ δώσουν μιὰ ὀρθὴ ἐρμηνεία τῶν λειψάνων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἀνεστῆσεν τὴν ὁποία ὁ Spon περιγράφει ὀρθὰ τὴν περίπλοκον μορφήν τῆς ὀροφῆς, ἐπιβεβαιώνουν τὸ γεγονός ὅτι ὁ τελευταῖος, ὅπως καὶ ὁ σύντροφός του Wheler, εἶδαν μεγάλα τμήματα τῆς ὀροφῆς στὴ θέσιν τους (βλ. παραπάνω σ. 49-53).
89. Stuart-Revet, *Athens*² II πίν. 42.
90. Stuart-Revet, *Athens*² II 107. Γιὰ τὶς πόρτες ἀνάμεσα στὸ βάθρον τοῦ Ἀγρίππα καὶ στὴ θόρεϊα πέρυγα βλ. παραπάνω σ. 72-73.
91. Αὐτόθι 105, Β, καὶ 106, D.
92. Αὐτόθι πίν. 41, εἰκ. 1. Ἡ ἀναφορὰ στὸν Pars στὴ σ. 98.
93. Αὐτόθι 104.
94. Τὸ ὕψος τοῦ Le Roy ἀνῆκει στὸ ὅμιον μπαρόκ καὶ κύριος στόχος του εἶναι νὰ ἀρέσει. Συνδέεται μὲ τὸ ὕψος κυρίως τοῦ Piranesi. Βλ. *Piranesi et les Français 1740-1790* (κατάλογος ἐκδόσεως, Παρίσι 1976) 220-224, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Εἰδικὰ γιὰ τὸ προοπτικὸ τῶν Προπυλαίων βλ. αὐτόθι ἀριθ. 118Α, σ. 224, ὅπου φαίνεται σαφῶς ὅτι ἔχει γίνῃ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση συγκεκριμένου ἔργου τοῦ Piranesi. Τὸ στυλ τῶν σχεδίων τῶν Stuart, Revett καὶ Pars ἀκολουθεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ κλασικισμοῦ.
95. Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ θριγκοῦ διατηρεῖ ὡς σήμερα τὴν ἴδια μορφή.
96. Στὸ κείμενον τοῦ Le Roy (βλ. παραπάνω σ. 73-75) φαίνεται ὅτι ἕνας τουλάχιστον κίονας διατηροῦσε τὸν ἀστράλαγον στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ του, αὐτὸ ὅμως δὲν φαίνεται στὸ ἀντίστοιχο σχέδιόν του (Le Roy, *Ruines* II πίν. VI).
97. Τὰ ἴχνη τοῦ κάτω μέρους τῶν παραθύρων αὐτῶν διατηροῦνται ὡς σήμερα, βλ. παρακάτω σ. 194-196.
98. Ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴ δωρικὴ ζωφόρον τῆς νότιας πρόσοψης διακρίνεται ἐντοιχιζομένη μιὰ μεγάλη λευκὴ πέτρα καὶ πλάι της, κάτω ἀπὸ τὸ ἕνα παράθυρον, μιὰ ἄλλη μακρόστενη ποὺ προέχει σιγῇ μὲν σὲ δύο πείρινους προβόλους. Ἡ πρώτη πέτρα ὑπάρχει καὶ σήμερα στὴν ἴδια θέσιν. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀκραία κεραμίδα πλάγιου τοίχου τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου.
99. Ἡ ὑπερύψωση ὀφείλεται στὴν κρηπίδα τῆς Νίκης ποὺ ἦταν στὴ θέσιν της, βλ. παρακάτω σ. 124-125, 127. Ἡ προεξοχὴ πρὸς τὰ δυτικὰ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες κατόψεις, ὅπως ἡ κάτοχον τοῦ Cockerell (Leake, *Topography* 172) γύρω στὰ 1817 (εἰκ. 53) καὶ τοῦ von Hallerstein (εἰκ. 54), ὅπου τὸ δυτικὸ περίγραμμα τῆς κάτοψης τοῦ προμαχῶνα ἀπεικονίζεται ὡς τεθλασμένη γραμμὴ, τῆς ὁποίας τὸ νοτιότερον τμήμα, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν πύργον τῆς Νίκης, κάρπτεται πρὸς τὰ ΝΔ.
100. Βλ. Ross - Schaubert - Hansen, *Nike Apteros* 2, ὅπου διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται γιὰ φατωματικὰς πλάκες τῶν Προπυλαίων. Βλ. σ. 124.
101. Ὁ Dr. Ian Jenkins, ἐπιμελητὴς τοῦ Τμήματος Ἑλληνορωμαϊκῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, εἶχε τὴν εὐγένεια νὰ μοῦ ὑποδείξει μιὰ ἀδημοσίευτη ὕδατογραφία τοῦ Pars, καὶ τὸν εὐχαριστῶ πολὺ γι' αὐτό. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀποχρῆ τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὰ δυτικὰ, διαστ. 0.345×0.46 μ., ποὺ φυλάσσεται στὸ Kunstsammlungen zu Weimar (ἀρ. εὐρ. KK 8952).
102. Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece* καὶ *Travels in Greece*.
103. Spon, *Voyage* II 39-43.
104. Chandler, *Travels in Greece* 39 κέ.
105. Κατὰ λέξιν: "traverses" (βλ. *The Concise Oxford Dictionary*, 1982: "sideways motion across face of precipice from one practicable line of ascent or descent to another" (πλάγια κίνησις στὸ πρόσωπον ἐνὸς γκρεμοῦ ἀπὸ μία βαθὴ γραμμὴ ἀνόδου ἢ καθόδου σὲ μία ἄλλην).
106. Κατὰ λέξιν: "carriages": θάσεις μὲ δυνατότητα νὰ παρακολουθοῦν τὴν παλινδρομικὴν κίνησιν κατὰ τὴν ἐκφυροκρότησιν.
107. Chandler, *Travels in Greece* 40. Στὴ σσημ. 1

της σ. 40 ο Chandler γράφει: «1. Παισανίας σελ. 20. *Τῶν δὲ Προπυλαίων ἐν δεξιᾷ — ἐν ἀριστερᾷ οἶκημα ἔχον γραφάς.* — Ὁ Wheler, *Journey* 358, καὶ ὁ Spon, *Voyage* II 137, μὴ δίνοντας ἀρκετὴ προσοχὴ σ' αὐτὸ τὸ ἐδάφιο, πῆραν κατὰ λάθος τὴ μία πτέρυγα γιὰ τὴν ἄλλην· ὑποκαθιστώντας μὲ τὸ δεξιὸ καὶ ἀριστερὸ τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, τὸ δεξιὸ καὶ ἀριστερὸ τῶν Προπυλαίων». Βεβαίως εἶναι ὁ Chandler ποὺ κάνει λάθος.

108. Chandler, *Travels in Greece* 41.

109. Στὴ Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη βρίσκεται ὁ τόμος τοῦ Chandler, *Travels in Greece*, ποὺ ἀνῆκε στὸν N. Revett, μὲ τις ιδιόχειρες παρατηρήσεις ἢ διορθώσεις τοῦ τελευταίου. Οἱ σημειώσεις αὐτὲς ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὸ Chandler - Revett, *Travels*. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Revett σημειώνει: [ὁ ναὸς τῆς Νίκης, δηλαδὴ στὴν πραγματικότητα ἡ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων] «συνδεόταν μὲ τὴν κατοικία τοῦ Δισδάρ Ἀγᾶ τῆς ὁποίας καὶ ἀποτελοῦσε τμῆμα, περίπου ὡς τὸ ἔτος 1656, ὅποτε ὁ προθάλαμος τῶν Προπυλαίων ποὺ χρησίμευε ὡς πυριτυδαποθήκη, ἀνατινάχθηκε ἀπὸ κεραυνὸ ...».

110. Chandler, *Travels in Greece* 42.

111. Ἀναφέρεται φυσικὰ στὴν πληροφορία τοῦ Spon, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐντόπιζε τὴν πυριτυδαποθήκη στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

112. Ὁ Revett σημειώνει στὸ σημεῖο αὐτό: «ἀκατανόητο» (βλ. Chandler - Revett, *Travels* 47-52). Πράγματι τὸ ἐδάφιο αὐτὸ τοῦ Chandler εἶναι τελείως ἀκατανόητο.

113. Ἡ πληροφορία προέρχεται βεβαίως ἀπὸ τὸν Wheler.

114. Βλ. παραπάνω σ. 73, 76.

115. Βλ. παραπάνω σημ. 109.

116. Ἕνα παράδειγμα τῆς σύγχυσης αὐτῆς εἶναι τὸ ἀκόλουθο: ὁ Bohn, *Die Propyläen* 8, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ δυτικὸ ἀέτωμα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καταστράφηκε ἀπὸ τις βόμβες τοῦ Morosini, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ αἰτώματος ἀπὸ τὸν Verneda δὲν ἀποτελεῖ καμία ἐγγύηση πὼς τὸ ἀέτωμα ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι στὴ θέση του καὶ μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τοὺς Βενετούς. Οἱ μαρτυρίες ὅμως τοῦ Zehe (βλ. παραπάνω σ. 64-65 καὶ σημ. 2) καὶ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ πλοίου "L' Assuré" (βλ. παραπάνω σ. 65-66) ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἀέτωμα ἦταν στὴ θέση του τουλάχιστον ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1699. Ὁ Korrés (*Der Parthenon bis 1687* 30), ἀκολουθώντας τὸν Bohn, δέχεται καὶ αὐτὸς ὅτι ἡ ἔκρηξη τοῦ 1687 στὰ Προπύλαια ἦταν στὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων (μεταθέτει τὴν ἔκρηξη στὴν ἀνατολικὴ στοά).

IV. Μαρτυρίες από την τρίτη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1778-1833)

ΣΤΗ ΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ ένα νέο κύμα Εύρωπαίων περιηγητών αρχίζει να κατακλύζει την Ελλάδα και ιδιαίτερα την Αθήνα. Συνήθως πρόκειται για αρχαιοδίφες, ζωγράφους ή αρχιτέκτονες, πολύ συχνά με σπουδαία επίδοση σε δύο ή τρεις από τις παραπάνω τέχνες ή επιστήμες. Με τις περιγραφές τους και τα σχέδιά τους παρέχουν μια αρκετά σαφή εικόνα για τα μνημεία της Ακρόπολης και της δυτικής πρόσβασης κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριάντα περίπου ετών της Τουρκοκρατίας.

Σχέδια του L.F.S. Fauvel (περ. 1800)

Κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα ο Fauvel έκανε πολλά ταξίδια για λογαριασμό του κόμπος Choiseul-Gouffier. Στην Αθήνα βρέθηκε πολλές φορές και για μεγάλες περιόδους: 1786, 1789-1792, 1793-1799, 1803-1821¹. Κατά την τελευταία και μακρότερη περίοδο παραμονής του ο Fauvel, υπό την ιδιότητα του υποπροξένου της Γαλλίας, αναδείχτηκε στον βαθύτερο γνώστη των αρχαιοτήτων της Αθήνας και υπήρξε ξεναγός των περισσότερων περιηγητών. Από την πρώτη επίσκεψή του στην Αθήνα διασώζεται ένα πρόχειρο σχεδιάσμα, που αποδίδει την κάτοψη της Ακρόπολης στα 1787 (είκ. 21)². Το σχεδιάσμα αυτό δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τη μορφή της Ακρόπολης γενικά: δείχνει με αρκετή ακρίβεια τα οικοδομικά τετράγωνα των σπιτιών επάνω στην Ακρόπολη, με τους δρόμους και τα ανοίγματα ανάμεσά τους. Για τη δυτική πρόσβαση της Ακρόπολης και ιδιαίτερα για τα Προπύλαια οι πληροφορίες είναι αρκετά συγκεχυμένες, επιτρέπουν όμως μερικές αξιόλογες παρατηρήσεις³.

Προς Ν. του κεντρικού κτιρίου των Προπυλαίων σημειώνεται ένας τοίχος με κατεύθυνση από Δ. προς Α., ο οποίος ξεκινά από τη ΝΑ. γωνία της νότιας πτέρυγας και φθάνει ως τη νοτιή προέκταση της ανατολικής κιονοστοιχίας των Προπυλαίων, όπου φαίνεται να καταλήγει στο περίγραμμα ενός μεγάλου οικοδομικού τετραγώνου. Ανάμεσα στον τοίχο αυτόν και στον νότιο τοίχο του κεντρικού κτιρίου σημειώνεται με ελαφρότερα ίχνη της πέντας ένας τοίχος παράλληλος προς αυτούς. Το μεγάλο οικοδομικό τετράγωνο, που μόλις ανέφερα, καλύπτει όλη την περιοχή προς Α. των Προπυλαίων φθάνοντας ως το βόρειο τείχος της Ακρόπολης. Το οικοδομικό αυτό τετράγωνο εφάπτεται στην ανατολική πρόσοψη του κεντρικού κτιρίου, ενώ φαίνεται ότι δεν πλησιάζει στον ανατολικό τοίχο της βόρειας πτέρυγας· φαίνεται ότι εκεί παρεμβάλλονται κάποια προσκίσματα που δηλώνονται ασαφώς. Στο ανατολικό περίγραμμα του ίδιου οικοδομικού τετραγώνου και απέναντι από το μέσο περίπου της ανατολικής πρόσοψης του κεντρικού κτιρίου βλέπει κανείς μια διακοπή που σχετίζεται με δύο άλλες γραμμές, παράλληλες μεταξύ τους και κάθετες στην ανατολική πρόσοψη του κεντρικού κτιρίου περί το μέσον της⁴. Φαίνεται με τον τρόπο αυτόν να όρίζεται ένας δρόμος που συνέδεε την τεδλασμένη

όδο, που όρίζει το ανατολικό περίγραμμα του οικοδομικού τετραγώνου, με μια είσοδο στο μέσο περίπου της ανατολικής πρόσοψης του κεντρικού κτιρίου. Ἀκόμη διακρίνεται ἕνα οἰκοδομικὸ τετράγωνο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου τείχους· ἀρχίζει στὰ ἀριστερὰ τῆς τελευταίας πύλης τῆς Ἀκρόπολης, στὰ νότια τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, καὶ συνεχίζει διευρυνόμενο πρὸς ΝΑ. Εἶναι ἀρκετὰ ἐντυπωσιακὸ ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἡ διάταξη τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων εἶναι ὅμοια μὲ ἐκείνη που ἀπεικονίζεται στὴν κάτοψη τοῦ Le Roy, που σχεδιάστηκε τριάντα δύο χρόνια πρὶν, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὴν τελευταία τὰ περιγράμματα εἶναι πρὸ ἀπλουστευμένα. Στὸ σχέδιο που ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Coubault (εἰκ. 22) καὶ χρονολογεῖται στὰ 1799-1800 ὑπάρχει μιὰ σημαντικὴ διαφορὰ: τὸ κτίσμα Ν. τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου καὶ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου τείχους φαίνεται νὰ ἔχουν στὸ μεταξὺ κατεδαφιστεῖς⁵.

Στὸ Παρίσι, στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, φυλάσσεται μιὰ ὑδατογραφία τοῦ Fauvel που δείχνει μιὰ ἄποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ανατολικῆς στοᾶς κοιτάζοντας πρὸς Ν.⁶ Δὲν δὰ γίνεῖ ἀναλυτικὴ παρουσίασή της σὲ αὐτὴ τὴ θέση, διότι τὸ ἴδιο θέμα ἀπεικονίζεται σὲ μιὰ ὑδατογραφία τοῦ Smirke, γιὰ τὴν ὁποία δὰ γίνεῖ λόγος ἀναλυτικὰ παρακάτω⁷. Ὡς πρὸς τὴν ὑδατογραφία τοῦ Fauvel δὰ περιοριστῶ στὰ ἑξῆς: ἡ κεντρικὴ πόρτα τοῦ θυραίου τοίχου εἰκονίζεται φραγμένη μὲ ξύλινο κιγκλίδωμα. Ἡ παρουσία ἀνθρώπων μὲ ἀξίνες δείχνει ὅτι ἡ εἰκόνα ζωγραφίστηκε ἀπὸ τὸν Fauvel κατὰ τὴ διεξαγωγὴν ἀνασκαφῶν στὴν περιοχή. Εἶναι πιθανότατο ὅτι τὸ σχέδιο ἔγινε τὸ 1787, ὅταν ὁ Fauvel ἔκανε καθαρισμούς στὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων⁸.

Ὁ Fauvel εἶχε ἀρχίσει νὰ κατασκευάζει καὶ ἕνα γύμνο πρόπλασμα τῆς Ἀκρόπολης μὲ τὴ νότια κλιτύ της (εἰκ. 23). Τὸ πρόπλασμα αὐτὸ ποτὲ δὲν ὁλοκληρώθηκε καί, ἐπιπλέον, ἡ κατάσταση στὴν ὁποία ἔφτασε μετὰ ἀπὸ πολλὲς περιπέτειες εἶναι τέτοια που τὸ στερεῖ ἀπὸ κάθε ἀξία γιὰ τὴ μελέτη αὐτή⁹.

Thomas Hope (1799)

Ὁ Thomas Hope ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθῆνα στὰ 1799¹⁰. Στὸ λεύκωμα μὲ σχέδιά του, που βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη¹¹, ὑπάρχουν τρία που μᾶς ἐνδιαφέρουν καὶ που ἔχουν μεγάλη σημασία, καθὼς εἶναι τὰ ἀρχαιότερα στὰ ὁποία βλέπουμε ὀρισμένες σημαντικὲς ἀλλαγές στὰ Προπύλαια.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι μιὰ ἄποψη ἀπὸ ΝΔ. μὲ τὸ Ἡρώδειο, πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνεται ἡ Ἀκρόπολη (εἰκ. 24)¹². Δὲν ὑπάρχουν σημαντικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὴ γενικὴ ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης τῶν Stuart καὶ Revett. Τὸ ἐρείπιο τοῦ Ἡρωδείου ἐξωτερικὰ φαίνεται στὴν κατάσταση που ἦταν ὡς τὴν ἀναστήλωση που ἔγινε ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1950. Βεβαίως ἡ ἐπίκωση μπροστὰ στὴ νότια ὄψη τοῦ κτιρίου εἶναι πολὺ ὑψηλὴ καὶ ἀφήνει ὁρατὲς μόνο τὶς κορυφές τῶν τόξων τοῦ ἰσογείου, ὅπως φαίνεται τόσο στὰ σχέδια τοῦ 17ου αἰῶνα ὅσο καὶ στὴν ἄποψη τῶν Stuart καὶ Revett. Καθὼς τὸ σχέδιο εἶναι τὸ πρῶτο που δείχνει ἀπὸ τόσο κοντὰ τὸ μνημεῖο αὐτό, διακρίνεται ὅτι δύο ἀπὸ τὰ τρία κατώτερα τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ τοίχου που βρίσκονται ἀνάμεσα στὸ ἄνω διάζωμα καὶ στὸ δυτικὸ κλιμακοστάσιο ἔχουν κλειστεῖ κατὰ τὸ κατώτερο μισό τους μὲ τοῖχο, σιτὸν ὁποῖο ἀνοίγονται πολεμίστρες μὲ τὴ μορφή σκισμῶν.

Στὴ συνέχεια δὰ ἐξεταστεῖ μιὰ σειρὰ πρόχειρων σχεδιασμάτων μὲ μολύβι που βρί-

σκοινται στο πίσω μέρος ενός πίνακα (είκ. 26)¹³. Παριστάνουν την έσωτερική όψη πυλών και την αντίστοιχη κάτοψη. Στο επάνω μέρος της σελίδας¹⁴ υπάρχει μια κλίμακα με υποδιαιρέσεις του ενός, των τριών και των έξι ποδών. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για τις τέσσερις από τις πέντε πύλες της δυτικής πρόσβασης της 'Ακρόπολης.

Πρώτη από τα άριστερά απεικονίζεται η πύλη που βρισκόταν κάτω από τη ΝΔ. γωνία του πύργου της Νίκης. Το θύρωμα είναι όρθογωνικό με δύο λεπτούς παραστάτες με διατομή 0.25×0.30 μ. περίπου. Το άνοιγμα όμως της πύλης στο πάχος του τείχους στεγάζεται με καμάρα οι γενέσεις της οποίας βρίσκονται αρκετά υψηλότερα. 'Ακόμα υψηλότερα σχεδιάζονται οι όδοντωτές επάλξεις με επιστεύγεις σε σχήμα τριγωνικού πρίσματος με λοξά αποτετμημένες βάσεις. Στα δεξιά φαίνεται σε τομή και κάτοψη ο δυτικός τοίχος του πύργου της Νίκης, με την έσοχή του αρχαιότατου ιεροῦ, που υπάρχει σήμερα στη θέση αυτή¹⁵.

Στο δεύτερο από άριστερά σχεδιάσμα απεικονίζεται η πύλη της αὐλῆς των φυλάκων, που ο Hore τη χαρακτηρίζει ως πρώτη¹⁶. 'Η πύλη φαίνεται να έχει έσωτερικά μια καμάρα βάθους έξι ποδών περίπου, που στηρίζεται σε δύο τετράγωνες σε κάτοψη προεξοχές του τείχους¹⁷. Όμως το άνοιγμα της πόρτας είναι όρθογωνικό με πλάτος 9-10 πόδια και περίπου ίσο ὕψος. Το βάθος του θυρώματος φαίνεται να είναι ίσο με το πλάτος του τοίχου (4-5 πόδια). Λίγο υψηλότερα απεικονίζονται οι όδοντωτές επάλξεις με επιστεύγεις σε σχήμα τριγωνικῶν πρισμάτων.

Το τρίτο από τα άριστερά σχεδιάσμα απεικονίζει την πύλη που άνοιγόταν στον δεύτερο προμαχώνα πλάι στο βάθρο του 'Αγρίππα¹⁸. Το θύρωμα είναι όρθογωνικό και η διατομή του έχει διαστάσεις 1×1 πόδια περίπου. Στην κάτοψη και στην όψη γίνεται φανερό ότι στην έσωτερική πλευρά της πόρτας υπάρχει ένας διάδρομος στεγασμένος με δύο καμάρες με το ίδιο πλάτος, που είναι 9 πόδια περίπου. Όμως η καμάρα άμέσως μετά από το θύρωμα έχει μήκος έξι πόδια —συμπεριλαμβανομένου και του βάθους του θυρώματος— ενώ η δεύτερη προς τα ανατολικά καμάρα έχει το διπλάσιο μήκος των 12 ποδών. Φαίνεται ότι η δεύτερη καμάρα όχι μόνον έχει τις γενέσεις και την κορυφή της υψηλότερα από όσο η πρώτη καμάρα, αλλά και ότι άνηφορίζει προς το έσωτερικό του προμαχώνα. Αυτό βεβαίως έγινε για να συμμορφωθεί η καμάρα με την κλίση της ράμπας που γινόταν πολύ έντονη στο κατώτατο τμήμα της, όπως φαίνεται στην άποψη των Προπυλαίων από τον Hore, που θα έξεταστεί παρακάτω (είκ. 25), αλλά και όπως γίνεται φανερό, αν παρακολουθήσει κανείς και σήμερα την πορεία της άνόδου από τη θεμελίωση του βάθρου του 'Αγρίππα ως το δάπεδο της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων. 'Η εξήγηση για την ὕπαρξη των δύο καμαρών είναι οι δύο οικοδομικές φάσεις του δεύτερου προμαχώνα: η πρώτη άντιστοιχεί στη μορφή του προμαχώνα πριν από το 1687. Αυτό σημαίνει ότι το πάχος του τείχους πριν από την ενίσχυσή του στα 1687 ήταν έξι πόδια, δηλαδή 1.86 μ. περίπου. Το μήκος της δεύτερης καμάρας δηλώνει το πάχος της προσθήκης του 1687, που στο σημείο αυτό ήταν 12 πόδια, δηλαδή 3.72 μ. περίπου.

Το τέταρτο και τελευταίο προς τα δεξιά σχεδιάσμα απεικονίζει την τελευταία είσοδο στο κάστρο προς Ν. της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων. Το θύρωμα είναι όρθογωνικό με περίπου τετράγωνη διατομή και καθαρό άνοιγμα πλάτ. 6 και ὕψ. 9 ποδών. Σημειώνονται οι στροφείς πίσω από τους όρθοστάτες, καθώς και η προέχουσα από τον φράγκικο πύργο¹⁹ ΝΔ. παραστάδα του κλασικού κυρίου. Σε όψη η τελευταία σημειώνεται στα άριστερά της πύλης με μια μορφή που θυμίζει δωρικό κίονα. Στα δεξιά της πύλης σημει-

ώνεται τὸ νότιο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης μὲ τὸν περίδρομο καὶ τὶς ὀδοντωτὲς ἐπάλλξεις, ποὺ ἔχουν μορφὴ παρόμοια μὲ τῶν προηγούμενων· φαίνεται νὰ ἔχει πλάτος 6 πόδια περίπου.

Στὸ δεξιὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας εἶναι σχεδιασμένη ἡ ἐσωτερικὴ (ἀνατολική) πλευρὰ τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα καὶ τῶν τριῶν πρώτων θωρακίων τῶν ὀδοντωτῶν ἐπάλλξεων μὲ τὸν περίδρομο. Τὰ θωράκια ἔχουν στὸ μέσο τους ἀπὸ μία κατακόρυφη σχισμὴ γιὰ βολὲς μικρῶν ὄπλων καὶ φέρουν ἐπίστευη μορφῆς τριγωνικοῦ πρίσματος. Παίρνοντας ὑπόψην τὶς ἀναλογίαις τῶν ἐπάλλξεων καὶ τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα ἀπὸ ἄλλα πληρέστερα σχέδια προγενεστέρων (Pars, Le Roy) καὶ μεταγενεστέρων (Gell, Hallerstein κλπ.), φαίνεται ὅτι ὁ περίδρομος τοῦ τείχους βρισκόταν γύρω στὰ ἔξι πόδια χαμηλότερα ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ βάθρου. Λίγες βαθμίδες σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους κατέβαζαν ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ περιδρόμου σὲ ἓνα χαμηλότερο ἐπίπεδο πρὸς Ν.

Στὸ ἀριστερὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας ἀπεικονίζεται ἡ δυτικὴ ὄψις τοῦ φυλακίου ποὺ βλέπουμε στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πρώτου δυτικοῦ προμαχώνα σὲ ὅλες τὶς ἀπόψεις ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ μετὰ.

Στὸ ἴδιο λεύκωμα τοῦ Hore ὑπάρχει ἄλλο ἓνα σχέδιο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τὸ ὁποῖο ἐνδιαφέρει τὴν προκείμενη μελέτη. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἄποψη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν Προπυλαίων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης (εἰκ. 25), ἀπέναντι σχεδὸν ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ τμήματος τοῦ κεκλιμένου διαδρόμου ποὺ ἀνέβαινε παράλληλα σχεδὸν πρὸς τὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου²⁰. Ἡ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων φαίνεται νὰ μὴν ἔχει ἀλλάξει καθόλου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Pars. Ὅμως στὸ ἀνώτερο περίγραμμα, ἀνάμεσα στὸ κεντρικὸ κύριον καὶ στὸν ὄροφο τῆς βόρειας πτέρυγας, φαίνεται ἓνα μικρὸ μέρος μιᾶς στέγης μὲ κεραμίδια μὲ κλίση ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀνατολικὴ περιοχὴ τῆς βόρειας πτέρυγας. Δυστυχῶς ὅμως στὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου διακρίνονται δυσάρεστες ἀλλαγές· ἀπὸ τοὺς τέσσερις βορειότερους κίονες τῆς ποὺ φαίνονται στὸ σχέδιο —οἱ δύο νοτιότεροι κρύβονται ἀπὸ τὸν φράγκικο πύργον— μόνο ὁ βορειότερος διατηρεῖται ὁλόκληρος. Οἱ τρεῖς ἄλλοι ἔχουν χάσει τὰ κιονόκρανά τους καὶ ἔχουν πλαισιωθεῖ καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τους μὲ λιθοδομὴ μὲ μεγάλο βάθος (πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου). Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κύριον καὶ τὴ βόρεια πτέρυγα φαίνεται ἡ ἀναλημματικὴ κατασκευὴ ποὺ παρατηρήσαμε καὶ στὴν ἄποψη τῶν Προπυλαίων τοῦ Le Roy. Ἐδῶ ἡ ἀπεικόνισις εἶναι πολὺ σαφέστερη καὶ γίνεται φανερό ὅτι τὸ ἀνάλημμα εἶχε σὲ κάτωγρη μορφὴ Γ μὲ τὶς κεραῖες παράλληλες πρὸς τὶς ὄψεις τῶν δύο τμημάτων τοῦ μνημείου.

Στὸ δεξιὸ μέρος τῆς εἰκόνας φαίνεται ἓνα τμήμα τοῦ φράγκικο πύργου· ἡ τοικοποιία εἶναι ἀπὸ μεγάλες λαξευτὲς πέτρες —ποὺ προφανῶς προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖα κτίρια— χτισμένες μὲ κονίαμα καὶ τοῦβλα. Στὴν ἄκρη δεξιὰ διακρίνεται, σχεδιασμένο μὲ μολύβι, τὸ περίγραμμα τῆς ΝΔ. παρασιτάδας τῆς νότιας πτέρυγας ποὺ δηλώνει καὶ τὸ πέρας τῆς δυτικῆς ὄψης τῆς. Στὸ μέσο περίπου τῆς ὄψης αὐτῆς βρίσκεται ἡ σιδερόφρακτι ἐξοδος τοῦ πύργου, ἡ ὁποία ὅμως φαίνεται νὰ ἔχει μικρότερες διαστάσεις ἀπὸ ὅ,τι στὸ σχέδιο τοῦ Le Roy. Στὶς δύο πλευρὲς τῆς εἰσόδου καὶ πολὺ κοντὰ στὸν τοῖχο, εἶναι ἀκουμπισμένα δύο κομμάτια ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἴσως λιθοπλίνθων. Ἀκόμη δυτικότερα διακρίνονται τρεῖς βαθμίδες, λείψανα τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς κρηπίδας τῆς νότιας πτέρυγας.

Στὸ ἀριστερὸ ἄκρον τῆς εἰκόνας βλέπει κανεὶς τὴν ἐσωτερικὴ ὄψιν τοῦ δεύτερου προ-

μαχώνα. Διακρίνονται κάποια έντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη, και κοντά στο ανατολικό κατακόρυφο περίγραμμα ένα επίμηκες αρχιτεκτονικό μέλος που μοιάζει με ζωφόρο. "Αν κρίνει κανείς από τη μορφή, τις διαστάσεις και τη θέση²¹, συμπεραίνει ότι δεν αποκλείεται να είναι ή σχεδιαστική απόδοση των κομματιών της ζωφόρου του ναού της Νίκης που αναφέρθηκαν προηγουμένως στις περιγραφές των Sandwich, Pococke και Chandler.

Η κεκλιμένη ανάβαση, το ανώτερο τμήμα της οποίας διακρίνεται φωτισμένο από τον ήλιο στο πρώτο επίπεδο της εικόνας, έχει πολύ μεγάλη κλίση και δεν είναι συνεχής, αλλά αποτελείται από ευρείες κεκλιμένες βαθμίδες στρωμένες με πέτρες.

Samuel Atkins (1801)

Δύο χρόνια αργότερα, το 1801, ο Atkins ζωγραφίζει μια άποψη των Προπυλαίων από τη ΝΔ. γωνία του δεύτερου προμαχώνα (εἰκ. 27)²². Η εικόνα είναι ύδατογραφία, μάλλον ατεχνή, έχει όμως ευρύτερη οπτική γωνία από όλα τα προηγούμενα σχέδια, με αποτέλεσμα να δίνει ταυτόχρονα πολλές σημαντικές πληροφορίες. Το κεντρικό κύριο και η βόρεια πτέρυγα βρίσκονται στην κατάσταση που διαπιστώθηκε στο σχέδιο του Hore. Επιπλέον όμως φαίνεται η ρωγμή στο επιστύλιο πάνω από το κιονόκρανο του δυτικού κίονα της βόρειας πτέρυγας που υπάρχει και σήμερα. Η υπερκείμενη τρίγλυφος (τρίτη από τα δυτικά) απουσιάζει και φαίνεται μια σκιά στο ανώτερο τμήμα της θέσης της²³.

Στο κεντρικό κύριο βλέπουμε ότι μόνον οι άκρατοι κίονες της δυτικής ὄγης διατηρούνται ολόκληροι· οι τέσσερις ενδιάμεσοι έχουν χάσει τα κιονόκρανά τους και ο δεύτερος από Ν. κίονας έχει χάσει επιπλέον και τον ανώτατο σφόνδυλό του. Επάνω στα ανώτερα σωζόμενα τμήματα του βόρειου τοίχου, διακρίνονται ίχνη μεταγενέστερων τοίχων, τα οποία είναι βεβαίως λείψανα του ὀρόφου που ήταν χτισμένος επάνω από το κεντρικό κύριο πριν από την ανατίναξή του, σύμφωνα με τους Spon και Wheler. Στο κατώτερο μέρος του τοίχου που κλείνει το μεσαίο μετακίονιο και δεξιά από τη στενή πολεμίστρα είναι έντοιχισμένη μια τρίγλυφος με συμφυή μετόπη, που προέρχεται ασφαλώς από τη βόρεια πτέρυγα των Προπυλαίων²⁴. Στη δυτική ὄγη του φράγκικου πύργου, ψηλότερα από το άνοιγμα της εισόδου και στα βόρεια της ΝΔ. παραστάδας, διακρίνονται έντοιχισμένα ένα μεγάλο ιωνικό κιονόκρανο και ένας σφόνδυλος κίονα. Όπωςδήποτε ο σφόνδυλος αυτός δεν προέρχεται από το κεντρικό κύριο, γιατί οι ραβδώσεις του είναι σημαντικά στενότερες. Ίσως πρόκειται για έναν από τους σφονδύλους της νότιας πτέρυγας που βρέθηκαν έντοιχισμένοι στον πύργο κατά την κατεδάφισή του.

Στα δεξιά του πύργου φαίνεται η τελευταία πύλη εισόδου στην Ακρόπολη²⁵. Βλέπουμε το ὀρθογωνικό μαρμαρίνο δύρωμα²⁶. Η απεικόνιση της περιοχής συμφωνεί με αυτή του Hore²⁷ με τη διαφορά ότι ο Atkins σχεδιάζει και δύο πολεμίστρες στον τοίχο κάτω από τις ὀδοντωτές επάλξεις. Στο δεξιό άκρο της εικόνας φαίνεται ένας ὀρθογωνικός σὲ κάτω πυργίσκος, που διακόπτει το νότιο τείχος πρὸς Δ. του τοίχου με την πύλη που μόλις αναφέρθηκε, και υψώνεται λίγο ψηλότερα από τις ὀδοντωτές επάλξεις του νότιου τείχους. Το νότιο τείχος φαίνεται να συνεχίζεται πρὸς Δ. στο ίδιο ὕψος με τον πυργίσκο, χωρίς ὀδοντωτές επάλξεις.

Το πρώτο επίπεδο της εικόνας καταλαμβάνεται από την κορυφή του δεύτερου προμαχώνα. Η νοτιότερη περιοχή, που συμπίπτει περίπου με τη θέση του ναού της Αθηνάς

Νίκης, είναι, όπως και στο σχέδιο του Pars, ψηλότερη από την υπόλοιπη, και έχει κτιστό στηθαίο προς Α. και προς Β. Το δυτικό τμήμα της κλείνεται από έναν κτιστό ὄγκο καλυμμένο με μεγάλες πλάκες χτισμένες με κονίαμα, που διαμορφώνουν μια μεγάλη επιφάνεια με κλίση προς Δ. Μᾶλλον πρόκειται για τὸ ὑπερυψωμένο ὀγκῶδες στηθαίο τοῦ προμαχώνα, ὅπου ἀκουμποῦν οἱ φρουροὶ στὸ σχέδιο τοῦ Pars. Αὐτὸ ποὺ ὁ Atkins σχεδιάζει σὰν πλάκες εἶναι οἱ ἐπιφάνειες τῶν λίθων οἱ ὁποῖοι, ὅπως συνήθως συνέβαινε στὴν Ἀκρόπολη, προέρχονταν ἀπὸ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ ἦταν μεγάλοι.

R. Smirke (περ. 1803)

Στὴ συνέχεια θὰ ἐξεταστοῦν δύο ὑδατογραφίες τοῦ Smirke ποὺ πιθανότατα χρονολογοῦνται στὰ 1803²⁸. Ἡ πρώτη εἶναι μιὰ μειωτικὴ ἀποψη τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης (εἰκ. 28)²⁹. Ἡ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου φαίνεται μὲ μεγάλη προοπτικὴ βράχυνση. Τὸ σχέδιο εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος καὶ δίνει μιὰ πολὺ ὠραία ἐντύπωση τοῦ χώρου ποὺ ἀπεικονίζει. Οἱ νέες πληροφορίες ποὺ παρέχει εἶναι οἱ ἐξῆς: τὸ δυτικὸ παράθυρο τοῦ ὀρόφου ἐπάνω ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα ἔχει κλειστεῖ μὲ τοῖχο. Κάτω ἀπὸ τὴν ὑποκείμενη προεξοχή, ἡ τρίτη ἀπὸ Δ. τρίγλυφος διατηρεῖ μόνο τὸ κάτω τμήμα της· τὸ ἀνώτερο ἔχει ἀποκοπεῖ μὲ τρόπο ποὺ νὰ φαίνεται τὸ ἀντίθετο τῆς δωρικῆς ζωφόρου³⁰. Ἡ σύνδεση τῆς βόρειας πτέρυγας μὲ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα ἔχει τὴ μορφή ποὺ φαίνεται καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Pars (εἰκ. 20).

Ἡ δευτέρη ὑδατογραφία τοῦ Smirke ἀπὸ τὰ Προπύλαια εἶναι μιὰ ἀποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο της (εἰκ. 29)³¹. Τὸ ἴδιο θέμα εἶχε ἀπεικονίσει τὸ 1787 ὁ Fauvel³². Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς εἰκόνας φαίνονται τέσσερις κίονες τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας. Ὅλοι διατηροῦν τὰ κιονόκρανά τους, ὁ δεύτερος ὅμως ἀπὸ τὴ ΝΑ. γωνία κίονας εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ τὰ ἐκατέρωθεν ἐπιστύλια. Ἡ νότια πλευρὰ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς διατηρεῖ τὰ ἀντιθέματα τῶν ἐπιστυλίων ἐπάνω ἀπὸ τὸ διάστημα μεταξὺ κίονα καὶ παραστάδας καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο, στὸν ὁποῖο διακρίνεται ἡ ρωγμὴ ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ μετακίνηση λιθοπλίνθων καὶ ποὺ διατηρεῖται ὡς σήμερα³³. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς εἰκόνας καταλαμβάνει ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ θυραίου τοίχου, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ ὅλο τὸ ὕψος του ὡς τὸ κεντρικὸ ὑπέρθυρο καὶ εἶναι σὲ καλὴ κατάσταση. Ἡ ἐπίκωψη³⁴ ἀφίνει νὰ φαίνονται οἱ δέκα ἀνώτεροι δόμοι τῆς τοικοποιίας. Τὸ ἐμφανὲς ἀνώτερο τμήμα τῆς κεντρικῆς πόρτας χρησιμεύει γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν περιοχῶν στὰ ἀνατολικά καὶ στὰ δυτικά τοῦ θυραίου τοίχου. Ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος τῆς δυτικῆς περιοχῆς εἶναι ψηλότερο κατὰ τὸ ὕψος τριῶν δόμων περίπου, ἔχει κατασκευαστεῖ στὴν ἀνατολικὴ περιοχὴ ἓνα κεκλιμένον ἐπίπεδο μὲ δύο πλευρικὰ κτιστὰ ἀναλήμματα, ποὺ ἔχει τὸ πλάτος τῆς ἀρχαίας πόρτας στὴν ὁποία καὶ καταλήγει πρὸς Δ. Τὰ λείψανα τῶν δύο νεότερων κτιστῶν παραστατῶν ὀρθογωνικῆς διατομῆς, ποὺ ἀκουμποῦν στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν παραστατῶν τῆς κλασικῆς πόρτας, κάνουν πιθανὸ ὅτι μετὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ὑποκείμενων θόλων καὶ τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἐδάφους σὲ δύο ἐπίπεδα μέσα στοὺς δύο χώρους τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, εἶχαν στενέγει καὶ τὴν κεντρικὴ πόρτα γιὰ λόγους ἀσφαλείας. Ἐξάλλου καὶ τὸ ἀνώτερο ὀρατὸ τμήμα καθενὸς ἀπὸ τὰ δύο ἀρχαῖα ἀνοίγματα ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ εἶναι τυφλό, καθὼς ἡ δυτικὴ ὄψη τῶν ἀνοιγμάτων κλείνεται ἀπὸ τοικοποιία³⁵.

Ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀνώτερο περίγραμμα τοῦ θυραίου τοίχου προβάλλει ὁ φράγκικος

πύργος, πού στέφεται από οδοντωτές επάλξεις. Στον ανατολικό τοίχο του πύργου εικονίζεται ένα άνοιγμα με ορθογωνικό θύρωμα, προφανώς λίθινο, στο κάτω μέρος του οποίου προέχουν δύο λίθινοι πρόβολοι. Στη βόρεια πλευρά του φράγκικου πύργου διακρίνεται το ανώτερο τμήμα μιας προεξοχής, η οποία όμως θα περιγραφεί καλύτερα παρακάτω, με βάση πληρέστερες απεικονίσεις της. Στο άνοιγμα ανάμεσα από τον ΝΑ. κίονα και την αντίστοιχη παραστάδα διακρίνεται ένα σπίτι με τετράρριχτη στέγη και καπνοδόχο· η διαγώνια θέση του ως προς τα Προπύλαια δείχνει ότι πρόκειται για ένα από τα σπίτια που άκουμπούσαν στο νότιο τείχος της 'Ακρόπολης. Έμπρός από τον φράκτη της αυλής του διακρίνεται η πλάγια όψη της συνέχειας του λιθόστρωτου κεκλιμένου επιπέδου, που ήδη έχει διαπιστωθεί στη δυτική πρόσβαση της 'Ακρόπολης.

William Gell

Ο William Gell πρέπει να πρωτοήλθε στην Αθήνα περίπου την ίδια εποχή με τον Smirke. Αμέσως παρακάτω θα εξεταστεί μια σειρά σχεδίων του που χρονολογούνται πιθανότατα μεταξύ 1801 και 1806³⁶. Πρώτα θα ασχοληθούμε με σχέδια που δίνουν πληροφορίες κυρίως για την οχύρωση του δυτικού τμήματος της 'Ακρόπολης και τη δυτική πρόσβαση, και κατόπιν με σχέδια που απεικονίζουν απόψεις και λεπτομέρειες του μνημείου στην κατάσταση που βρισκόταν τότε. Τα σχέδια αυτά δεν τα χαρακτηρίζει η ζωγραφική άνεση που υπάρχει στα σχέδια άλλων περιηγητών, όπως λόγου χάριν του Smirke, για τα οποία μόλις έγινε λόγος, και του Cockerell (βλ. παρακάτω σελ. 103-104). Όμως ίσως ακριβώς γι' αυτό επιδιώκουν να περιγράφουν όσο γίνεται περισσότερες λεπτομέρειες, πράγμα που τα καθιστά πολύτιμα ως πηγή πληροφοριών. Η εξέταση των σχεδίων του Gell θα γίνει για να δοθεί η εικόνα της διαδρομής από τις υπώρειες της 'Ακρόπολης προς το έσωτερικό της.

Σε μια άποψη της Αθήνας από τα ΝΑ. (είκ. 30)³⁷ φαίνεται η 'Ακρόπολη και η ανατολική και νότια κλιτύς της. Αξίζει να σταθεί κανείς στο ανατολικό τμήμα του Σερπεντιζέ, όπου η κατάσταση είναι σε γενικές γραμμές ίδια όπως και στην κάτοψη των Stuart-Revet (1753, είκ. 18). Η νότια πλευρά του τείχους του Σερπεντιζέ αποτελείται από την πρόσοψη του Ώδείου· Ηρώδου του Αττικού και από τον αναλημματικό τοίχο της ράχης της στοάς του Ευμένους, επάνω από τον οποίο είναι χτισμένο το τείχος. Στο ανατολικό μισό του μήκους της στοάς, η επίκωση είναι χαμηλότερη και διακρίνονται οι άγιδωτες κόγχες του αναλήμματος, που καταλήγει στο ανατολικό άκρο σε ένα πύργο, με τοξωτή πύλη στην ανατολική του πλευρά. Σ' αυτόν απολήγει και ο άκρατος βραχίονας του τείχους του Χασεκλή, που έρχεται να συναντήσει τον πύργο από τα ΝΑ. Από τον ίδιο πύργο ξεκινά και το ανατολικό τμήμα του τείχους του Σερπεντιζέ, που κατευθύνεται προς Β. και συναντά το νότιο τείχος της 'Ακρόπολης στη βάση του. Στο τμήμα αυτό ανοίγεται μια τοξωτή πύλη, όπου φαίνεται να καταλήγουν όλοι οι δρόμοι και τα μονοπάτια από την πλευρά της πόλης στα ανατολικά του Σερπεντιζέ. Διακρίνεται ακόμη και το δυτικό τμήμα του Σερπεντιζέ, όπου η αντίστοιχη πύλη φαίνεται έντεταγμένη σε ογκώδη κατασκευή που προέχει προς το έσωτερικό του Σερπεντιζέ. Η κατασκευή αυτή είναι προφανώς ο προμαχώνας που χτίστηκε το 1805, και το τοξωτό άνοιγμα που φαίνεται στο σχέδιο πρέπει να είναι το ανατολικό άκρο του θολικού³⁸. Στην έσωτερική πλευρά και στα άριστερά της πύλης διακρίνεται το τζαμί που οι Stuart και Revett είδαν σε έρειπιώδη κατάσταση³⁹.

Τώρα όμως φαίνεται να έχει επιδιορθωθεί, αφού καλύπτεται με μιὰ τετράρριχτη στέγη. Δεν θα επιμείνω άλλο σὲ στοιχεῖα ποὺ διακρίνονται σ' αὐτὸ τὸ σχέδιο, γιατί δὲ ἔξιστα-
στοῦν παρακάτω σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλα σχέδια, ὅπου φαίνονται σαφέστερα.

Σὲ μιὰ μικρὴ ἀλλὰ πολὺ περιεκτικὴ ἄποψη τῆς Ἀθίνης ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Φιλοπά-
που (εἰκ. 31)⁴⁰ ἔχουμε μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἀπεικόνιση τοῦ βράχου τῆς Ἀκρόπολης μὲ τὰ
τείχη ποὺ περικλείουν τὰ μνημεῖα καὶ τὰ σπίτια. Στιοὺς πρόποδες ἡ περιοχὴ τοῦ Σερπεν-
τιζὲ περιβάλλεται μὲ τὸ τεῖχος στὸ ὁποῖο ἔχουν ἐνσωματωθεῖ ἀρχαῖα μνημεῖα.

Ἡ περιοχὴ ὅμως ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἀποδίδεται μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια σὲ μιὰ
ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ Ν. (εἰκ. 32)⁴¹ καὶ σὲ μιὰ ἄλλη ἀπὸ ΝΔ. (εἰκ. 33)⁴². Ἡ
πρόσοψη τοῦ Ὁδείου τοῦ Ἡρώδου διατηρεῖται στὴν κατάστασι ποὺ ἦταν ὡς τὴν ἀναστί-
λωσή του ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο. Οἱ ἐπιχώσεις ἐξωτερικὰ εἶναι ὑψηλές, ὅπως ἔχει διαπιστω-
θεῖ καὶ σὲ παλιότερα σχέδια⁴³, ἀλλὰ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ μεσαῖο προέχον τμήμα τῆς πρόσοψης
χαμηλώνουν καὶ φαίνονται τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων καὶ κογχῶν
τοῦ ἰσογείου. Ὁ τεκκὲς τοῦ χαλβετῆ Χουσεῖν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τεί-
χους τοῦ Σερπεντιζέ, ποὺ στὴν ἐποχὴ τῶν Stuart καὶ Revett ἦταν ἐρειπωμένος, φαίνεται
ὅτι ἔχει στὸ μεταξὺ ἐπισκευαστεῖ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο συνεχόμενα κτίσματα μὲ τε-
τράρριχτες στέγες. Τὸ ἀνατολικὸ καὶ μεγαλύτερο φαίνεται νὰ ἔχει δύο παράθυρα στὸν
νότιο τοῖχο, δύο στὸν ἀνατολικὸ καὶ μιὰ προεξοχὴ πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἐπίσης στεγασμένη
μὲ κεραμίδια. Ἡ μορφή τοῦ τεκκὲ φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ περισσότερο στὴν κάτοψη ποὺ
ὑπάρχει στὰ σχέδια τοῦ Verneda παρὰ σ' αὐτὴν τῶν Stuart καὶ Revett. Τὸ τεῖχος τῆς
«αὐλῆς τῶν φυλάκων» στέφεται μὲ ὀριζόντια ὀδοντωτὴ ἑπαλξη. Στὸ κέντρο περίπου τῆς
νότιας καὶ μακρότερης πλευρᾶς τοῦ προσκολλᾶται τὸ ὀρθογωνικῆς κάτοψης φυλάκιο·
στέφεται μὲ τρίρριχτη στέγη καὶ ἔχει τὴν εἴσοδο στὰ δυτικά. Στὴ νότια ὄψη τοῦ ἔχει δύο
παράθυρα, ἐνῶ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ φαίνεται κάτι ποὺ εἶναι μᾶλλον χαγιάτι. Τὸ ΒΔ.
ἄκρο τοῦ τείχους τῆς «αὐλῆς τῶν φυλάκων» καταλήγει στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου ποὺ
ὑψώθηκε στὴ θέσι αὐτὴ στὰ 1687⁴⁴. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ, γιὰ νὰ γίνῃ αἰσθητὴ ἡ
παρατηρητικότητα τοῦ Gell, ἡ ΝΔ. παραστάδα τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων,
ποὺ διακρίνεται ἀνάμεσα στὸν πύργο τοῦ 1687 καὶ στὸν δεῦτερο προμαχῶνα. Ἀξίζει
ἀκόμη νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ πυργίσκος ποὺ εἶχε ἐντοπιστεῖ καὶ στὴν ἄποψη τοῦ Atkins⁴⁵
προέχει σὲ πρόβολο στὴν κορυφὴ τοῦ τείχους τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ δεύτερου προμα-
χῶνα. Ὅπως καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Atkins, ἔτσι καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Gell τὸ τεῖχος στὰ ἀνατο-
λικά τοῦ πυργίσκου εἶναι ὀδοντωτό, ἐνῶ στὰ δυτικά τοῦ εἶναι ὀριζόντιο.

Σὲ μιὰ ἄποψη τοῦ Ὁδείου ἀπὸ ΝΔ. (εἰκ. 34)⁴⁶ φαίνονται περισσότερες λεπτομέρειες
ἀπὸ τὸ Ὁδεῖο καὶ τὴν περιοχὴ του. Ἡ ἄποψη εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ὁδείου
ἀπὸ τὸν Hope· ὅμως στὴν ἄποψη τοῦ Gell εἶναι σαφέστερο ὅτι ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ ἄνω
διαζώματος καὶ τὸ παράθυρο στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς προεξοχῆς, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ
σκηνή, ἔχουν χυστεῖ. Διακρίνονται ἐπίσης δύο περίβολοι, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ δυτικὴ
πλευρὰ τοῦ Ἡρωδείου καὶ τοῦ Σερπεντιζέ μὲ κατεύθυνση πρὸς ΒΔ.

Σὲ ἓνα ἄλλο σχέδιο τοῦ Gell (εἰκ. 35)⁴⁷ βλέπουμε μιὰ ἄποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ
Ὁδείου ἀπὸ τὴν περιοχὴ στὰ ΒΑ. τοῦ κοίλου. Ἡ ἐπίκωσις εἶναι πολὺ ὑψηλὴ καὶ καλύπτει
τὰ ἀνοίγματα καὶ τὶς κόγχες τοῦ ἰσογείου τῆς ράχης τῆς σκηνῆς, στὰ πλάγια ὅμως διακρί-
νονται οἱ εἰσοδοὶ τοῦ ἄνω διαζώματος. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς εἰκόνας φαίνεται ἓνας
μεταγενέστερος τοῖχος θεμελιωμένος στὸν περιμετρικὸ τοῖχο τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου. Στὸ
δεξιὸ ἄκρο τῆς εἰκόνας φαίνεται ἡ νότια ἀπόληξη τοῦ δυτικοῦ βραχίονα τοῦ τείχους τοῦ

Σερπεντζέ· διακρίνονται τρεις δόμοι του αρχαίου περιμετρικού τοίχου πάνω στους οποίους πατάει το νεότερο τείχος. Το κατώτερο τμήμα του τελευταίου είναι παχύτερο και στο πάχος του ανοίγονται πολεμίστρες. Στην κορυφή του στενεύει και σχηματίζεται η έπαλξη με δρόμο και συνεχές θωράκιο, στο πάχος του οποίου ανοίγονται μικρές πολεμίστρες.

Ένα φύλλο ενός «Πανοράματος των Αθηνών»⁴⁸ από την Πνύκα περιλαμβάνει και μια άποψη της Ακρόπολης από Δ. με μικρή απόκλιση προς Β. (είκ. 36). Στο πρώτο επίπεδο φαίνεται ο Άρειος Πάγος με ένα τμήμα του τείχους του Χασεκλή. Πιο πάνω το τείχος της Υπαπαντής ανεβαίνει από την Ντάπια του Λιονταριού⁴⁹ και καταλήγει στο τείχος του Σερπεντζέ. Ένας άλλος κλάδος ξεκινά πάλι από την Ντάπια του Λιονταριού και καταλήγει στη ρίζα του βράχου Δ. του σπηλαίου της Αγλαύρου. Μια μοναδική άποψη του τείχους της Υπαπαντής από Β. έχουμε σε ένα σχέδιο του Gell (είκ. 37), που περιλαμβάνει και την Ακρόπολη όπως φαίνεται από την περιοχή του Ψυρρή⁵⁰.

Στα άριστερά της συμβολής του τείχους της Υπαπαντής και του Σερπεντζέ βρίσκεται η δυτική είσοδος του Σερπεντζέ με ευθύγραμμο υπέρθυρο (είκ. 36). Ακόμη άριστερότερα όρθώνεται ο μεγάλος δυτικός προμαχώνας πού, όπως ήδη έχει αναφερθεί, είχε καλύγει την πύλη Beulé. Το δυτικό τμήμα του προμαχώνα έχει στο κατώτερο τμήμα του σχήμα κόλουργης πυραμίδας και είναι χτισμένο με οριζόντιους δόμους. Σε ένα άλλο σχέδιο του Gell (είκ. 38), που δείχνει την όχύρωση της δυτικής πρόσβασης από τα βόρεια, γίνεται φανερό ότι κάθε δόμος σχηματίζει μικρή έσοχη ως προς τον κατώτερο⁵¹. Στη ΝΔ. γωνία του προμαχώνα (είκ. 36) είναι προσαρτημένη μια αντηρίδα ορθογωνικής κάτοψης. Στα δύο τρίτα περίπου του συνολικού ύψους του προμαχώνα μια προεξέχουσα οριζόντια ζώνη εν είδει κοσμήτου —το γνωστό cordone των βενετικών οχυρώσεων⁵²— διαιρεί καθ' ύψος τη δυτική όψη κατά τα δύο τρίτα του μήκους της, αφήνοντας άκόσμητο το άλλο τρίτο που απομένει προς Β. Στο τελευταίο αυτό τμήμα η υπερκείμενη κατασκευή είναι έντονα διαφοροποιημένη από τον υπόλοιπο προμαχώνα: η κλίση αυξάνεται απότομα, τόσο στη νότια όψη όσο και σε ένα τμήμα της βόρειας πλευράς, και έρχεται να συναντήσει τους δύο κατακόρυφους έξωτερικούς τοίχους ενός ορθογωνικού κτίσματος με αναλογίες —στην κάτοψη— 1:2 περίπου και με ένα παράθυρο στον δυτικό τοίχο. Όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, το κτίσμα αυτό απεικονίζεται στα σχέδια ήδη από τον 17ο αιώνα και ταυτίστηκε με το μεσιτζι που αναφέρει ο Τσελεμπή⁵³. Τη δυτική πλευρά του προμαχώνα επιστέφουν επάλξεις με όγκωδη θωράκια και μεγάλα διάκενα για τις βολές των κανονιών. Στη ΝΔ. γωνία υπάρχει το φυλάκιο που παρατηρήθηκε για πρώτη φορά στα τέλη του 18ου αι. (βλ. παραπάνω σ. 90).

Η βαθμιδωτή διάταξη των δόμων της βάσης του προμαχώνα συνεχίζεται για λίγο και στο δυτικό άκρο της βόρειας πρόσογής του. Στην προς Α. συνέχεια καταργείται και ο τοίχος γίνεται κατακόρυφος, με αποτέλεσμα να προεξέχει το ανώτερο τμήμα. Ψηλότερα ή συνέχεια των οριζόντιων δόμων διακόπεται από επικρισμένη τοικοποιία, η οποία στο ανώτερο τμήμα καταλαμβάνει όλο το ανάπτυγμα της βόρειας πλευράς, την οποία επιστέφουν επάλξεις με επιμήκη θωράκια. Λαμβάνοντας υπόψη και την άποψη από Β. (είκ. 38, *LB* 100), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι οριζόντιοι δόμοι του βόρειου τμήματος της τοικοποιίας του πρώτου προμαχώνα, σε μια πρώτη φάση έφταναν ως το ύψος περίπου του κοσμήτη της δυτικής πρόσογης, σχηματίζοντας στο κατώτερο τμήμα της βόρειας πλευράς τέσσερις αντηρίδες, εκ των οποίων η δυτική ήταν πλατύτερη από τις άλλες. Αργότερα τα διαστήματα ανάμεσα στις αντηρίδες συμπληρώθηκαν με μια τοικοποιία

πού συνεχίστηκε πρὸς τὰ πάνω καὶ ἔφθασε στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὸ νότιο τμήμα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ προμαχώνα. Οἱ ἀντηρίδες σὺνίζονται ὡς σήμερα (βλ. παρακάτω σ. 244-246). Ἀξίζει ἀκόμη νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι τὰ θωράκια τῆς δυτικῆς πρόσοψης ἔχουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειάς τους κεκλιμένο πρὸς τὰ ἔξω, λόγῳ τοῦ μεγάλου βάρους τους⁵⁴. Τὰ θωράκια τῆς βόρειας πλευρᾶς ἔχουν ἐπιστέγεις σὲ σχῆμα τριγωνικοῦ πρίσματος.

Στὸ ἴδιο σχέδιο (εἰκ. 36, *LB* 13) φαίνονται καὶ οἱ δύο ἀναλημματικοὶ τοῖχοι τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος. Στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ τελευταίου ὑγώνεται ἕνας πύργος μὲ ὀρθογωνικὴ κάτοψη, πού στέφεται μὲ ὀδοντωτὲς ἐπάλξεις, πού ἔχουν τρία θωράκια σὲ κάθε πλευρά. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ἀναλήμματος στέφεται ἐπίσης μὲ ὀδοντωτὲς ἐπάλξεις. Τὸ σχέδιο δείχνει τρία θωράκια καὶ ὑπάρχει χώρος γιὰ ἕνα ἀκόμη στὸ νότιο ἄκρο⁵⁵. Ἡ ἐπίστεψη τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος δὲν ἔχει ὀδοντωτὲς ἐπάλξεις καὶ δὲν εἶναι ὀριζόντια, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ τὴς ὑπομετρικὲς διαφορὰς τοῦ ἐδάφους, πού εἶναι ὑψηλότερο στὰ ἀνατολικά.

Ὅλα αὐτὰ ἐπιβεβαιώνονται καὶ στὴν ἄποψη ἀπὸ Β. πού προαναφέρθηκε (εἰκ. 38, *LB* 100), ὅπου ὅμως βλέπουμε καὶ τὴς παρακάτω λεπτομέρειες: Ὁ βόρειος τοῖχος ἔχει στὴ βάση του τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀρχαίου πώρινου ἀναλημματικοῦ τοίχου στὸν ὁποῖο σημειώνεται τὸ ὀρθογωνικὸ ἄνοιγμα μὲ τὸ βυζαντινὸ ὑπέρθυρο πού διατηρεῖται ὡς σήμερα⁵⁶. Χαμηλότερα καὶ ἀριστερὰ τοῦ ανοίγματος, ἀνάμεσα στοὺς θράκους, διακρίνεται μιὰ τοξωτὴ κατασκευή. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸ τόξο τοῦ μετώπου τῆς καμάρας πού ὀδηγοῦσε στὴ ρωμαϊκὴ θολωτὴ κατασκευὴ ἐπάνω ἀπὸ τὴν Κλεγύδρα⁵⁷. Στὸ ἴδιο αὐτὸ σχέδιο φαίνεται ὅτι τὸ ἰσόδομο σύστημα τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου συνεχίζεται γιὰ λίγο καὶ στὸν δυτικὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος. Ὅμως ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ὅλη ἡ ὑψηλότερη ζώνη τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἀναλήμματος ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐπιχρισμένη, καὶ γι' αὐτὸ προφανῶς νεότερη, τοικοποιία. Στὴν κάτω δεξιὰ γωνία τοῦ σχεδίου διακρίνονται οἱ πλατιὲς βαθμίδες τοῦ δρόμου πού ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴν πόλιν στὴν Ἀκρόπολη.

Σὲ μιὰ ἄλλη ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ Δ. (εἰκ. 39)⁵⁸, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού ἥδη περιέγραψα παρατηρεῖται καὶ μία ἀκόμη διαφοροποίηση τοῦ τελευταίου πρὸς Β. τμήματος τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ μεγάλου προμαχώνα: ἕνας περίπου κατακόρυφος ἀρμός ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ οἰκήματος (μεσιζῖτ) πού θρυσκόταν ἐπάνω στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ προμαχώνα φαίνεται νὰ διαιρεῖ κατὰ πλάτος τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ προμαχώνα, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀριζόντιους δόμους. Φαίνεται ὅτι δηλώνει δύο διαφορετικὲς φάσεις στὴν κατασκευή.

Στὴ συνέχεια θὰ ἐξεταστεῖ ἕνα σχέδιο πού δείχνει τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πρώτου προμαχώνα, κοιτάζοντας πρὸς Ἀ. (εἰκ. 40)⁵⁹. Εἶναι ἡ μόνη γνωστὴ ἄποψη μὲ αὐτὸ τὸ θέμα. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς εἰκόνας φαίνεται ἡ δυτικὴ πρόσοψη τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων μὲ τὸν ὑπερκείμενο ὄροφος. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κυρίου εἶναι αὐτὰ πού ἥδη περιγράφηκαν μὲ βάση τὸ σχέδιο τοῦ Pars. Ἡ μετωπικὴ ὅμως ἀπεικόνιση τῆς πρόσοψης αὐτῆς δίνει τὴν εὐκαιρίαν νὰ φανοῦν μερικὲς ἀκόμη λεπτομέρειες. Πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ ζωφόρο διακρίνονται κάποια μεγάλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐντεταγμένα στὴν τοικοποιία τοῦ ὀρόφου. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη πού καὶ σήμερα διακρίνονται σ' αὐτὲς τὴς θέσεις⁶⁰ καὶ λόγῳ τῆς κανονικότητος καὶ τοῦ μεγέθους τους ὁ Gell ἔκρινε σκόπιμο νὰ τὰ σχεδιάσει. Τὸ παράθυρο στὸ δεξιὸ μέρος τῆς πρόσοψης τοῦ ὀρόφου, πού,

ὅπως ἔχουμε δεῖ καὶ προηγουμένως, εἶναι σὲ ὑψηλότερη θέση ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἔχει κι αὐτὸ ἀξονικὸ στήριγμα. Ἡ τρίγλυφος τῆς ΒΔ. γωνίας εἶναι ἤδη κατεστραμμένη κατὰ τὸ ἥμιου ἀπὸ ὀβίδα κανονιοῦ, ὅπως καὶ ἓνα τμήμα τοῦ κορμοῦ τῆς ὑποκείμενης παραστάδας. Φαίνονται καθαρὰ καὶ οἱ δύο στενὲς πολεμίστρες ποὺ μέχρι σήμερα διατηροῦνται σιτὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς Πινακοθήκης⁶¹. Ἡ δυτικὴ πρόσοψη τῆς πόρινης δεμελίωσης φαίνεται ὅτι ἔχει φθαρεῖ σὲ ὀρισμένες περιοχὲς καὶ ὅτι ἔχει ἐπιδιορθωθεῖ μὲ μικρότερες πέτρες. Στὸ προέχον τμήμα τοῦ βόρειου ἄκρου τῆς καταλήγει τὸ τεῖχος ποὺ κλείνει τὴν αὐλὴν στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς. Ἐπιστέφεται μὲ συνεχὴ σειρὰ λίθων ἡμικυκλικῆς διατομῆς. Ἡ νότια πλευρὰ τῆς αὐλῆς ὀρίζεται ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα. Ἀπὸ τὴ δεμελίωση τῆς εὐθυνητῆς εἶναι ὁρατοὶ πέντε δόμοι, ἐνῶ στὴν κορυφὴ τοῦ πύργου διακρίνεται ἑπαλξη μὲ τὰ δύο θωράκια στὰ ἄκρα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Μεταξὺ τῆς ΝΔ. γωνίας τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα διακρίνεται ὁ τοῖχος ποὺ τὰ συνδέει· σιτὸν τοῖχο αὐτὸν ἀνοίγεται μιὰ τοξωτὴ πόρτα.

Ὅμως αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια καθὼς καὶ ὁλόκληρο τὸ ἀνάπτυγμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος φαίνονται καλύτερα σὲ μιὰ ἄλλη ἄποψη τοῦ Gell ἀπὸ τὰ ΒΔ. τῆς αὐλῆς. Στὴν ἄποψη αὐτὴ (εἰκ. 41)⁶² ὁ τοῖχος, σιτὸν ὁποῖο μόλις ἀναφέρθηκα, φαίνεται χτισμένος ἀπὸ λαξευτὴ τοικοποιία κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα καὶ ἐπιστέφεται ἀπὸ συνεχεῖς λίθους σὲ σχῆμα τριγωνικοῦ πρίσματος. Ἡ πόρτα καλύπτεται ἀπὸ λίθινους δολῖτες, οἱ δὲ ὀρθοστάτες τῆς δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀλλὰ σχηματίζονται ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς τοικοποιίας. Ἡ πόρτα αὐτὴ φαίνεται φραγμένη ἐσωτερικὰ ἀπὸ ἓνα ἰσόδομο τοῖχο⁶³. Ἡ πρόσβαση τῆς πόρτας ἀπὸ Β. γίνεται μὲ τὸ κεκλιμένο ἔδαφος ποὺ κατεβαίνει ὡς τοὺς βράχους κοντὰ στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς αὐλῆς. Στὸ ἴδιο αὐτὸ σχέδιο φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὴ δεμελίωση τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα ἦταν ὁρατοὶ 8-9 δόμοι, πράγμα πιθανότερο ἀπὸ τοὺς πέντε δόμους ποὺ φαίνονται σιτὸ προηγούμενο σχέδιο (εἰκ. 40)⁶⁴. Ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ κορμοῦ τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα ἀρχίζει ἡ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ δευτέρου προμαχώνα ποὺ συνδέει τὸ βάθρο μὲ τὸν πύργο τῆς Νίκης. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ σχεδίου διακρίνονται δύο θωράκια τῶν ἐπάλξεων τοῦ δυτικοῦ τεῖχους τῆς αὐλῆς τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος ποὺ ἔχουν σιτὸ μέσο τοὺς θυρίδες καὶ στέφονται μὲ πέτρες σχήματος τριγωνικοῦ πρίσματος. Στὴ νότια πλευρὰ τῆς δεμελίωσης τοῦ βάθρου ἐφάπτεται ὁ τοῖχος ποὺ κλείνει τὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνόδου πρὸς τὴν Ἀκρόπολη, σιτὸν ὁποῖο ἀνοίγονται σχισμὲς βολῆς. Ἡ ἐπίστεψη τοῦ τοίχου γίνεται μὲ κεραμίδια ἢ μὲ πέτρες μὲ διπλὴ κλίση. Ἀνάμεσα στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ τοίχου καὶ σιτὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος ὑπάρχει ἓνα διάστημα ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνία τῆς περιοχῆς τοῦ ἀναλήμματος μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ πρώτου προμαχώνα⁶⁵.

Ἐπανερχομαι σιτὸ σχέδιο *LB 70* (εἰκ. 40), ὅπου ἀπεικονίζεται τὸ ἀνάπτυγμα τῆς δυτικῆς ὄψης τοῦ τεῖχους ποὺ ὀρίζει πρὸς Δ. τὸν κεκλιμένο διάδρομο ἀνόδου. Τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ φαίνεται σύγχρονο μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ διαδρόμου καὶ φέρει ἐπίσης τρεῖς θυρίδες βολῆς. Στὰ νότια τῆς τελευταίας πρὸς τὰ δεξιὰ θυρίδας ὑγώνεται ἓνα θωράκιο ποὺ προφανῶς ἀνήκει σὲ παλιότερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ τεῖχους αὐτοῦ. Ἀκόμη δεξιότερα τὸ τεῖχος κατεβαίνει μὲ ἀρκετὰ ἀκανόνιστο τὸ κορυφαῖο περίγραμμά του⁶⁶ ἕως ὅτου συναντήσει τὸ νότιο τεῖχος στὰ Δ. τῆς πύλης ποὺ ἀνοίγεται σὲ αὐτό. Ἡ χαμηλότερη περιοχὴ τοῦ κεκλιμένου διαδρόμου καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ πρώτου προμαχώνα ἐπικοινωνοῦν μὲ μιὰ πόρτα μὲ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο. Στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος τῆς εἰκόνος βλέπουμε τὸ ἀνατολικὸ κρᾶσπεδο τοῦ δαπέδου τῶν κανονιῶν καὶ ὑψηλότερα τὸ πίσω μέρος τοῦ πύργου

πού άνυγώθηκε τὴς παραμονῆς τῆς ἐπίθεσης τοῦ Morosini⁶⁷. Μιὰ σκάλα, στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ δρόμου τῶν ἐπάλξεων τοῦ νότιου τείχους, φαίνεται νὰ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν στάθμην τοῦ δυτικοῦ προμαχώνα στὴν κορυφὴ τοῦ πύργου. Πίσω ἀπὸ τὸν διάδρομο ἀνόδου ὀρθώνεται ὁ δεύτερος προμαχῶνας, πού ἐπιστέφεται μὲ ὀγκώδεις προστατευτικούς τοίχους πού χωρίζονται ἀπὸ πλατιά διάκενα γιὰ τὴ βολὴ τῶν κανονιῶν. Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀνώτερου τμήματος, πάνω ἀπὸ τὴν πύλη, φαίνονται δύο θυρίδες βολῆς ἐλαφρῶν πυροβόλων, πράγμα πού δείχνει ὅτι ὁ τοῖχος ἐδῶ ἦταν λεπτότερος⁶⁸. Ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω διακρίνεται τὸ ὀριζόντιο ἀνώφλι τῆς πύλης⁶⁹. Στὰ δύο ἄκρα του στηρίζονται δύο λίθινοι πρόβολοι πού φέρουν μικροὺς τοίχους, τριγωνικοὺς στὴν πλάγια ὄψη τους, πού πιθανότατα στηρίζαν ἀρχικὰ ἓνα εἶδος στέγης. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὰ λείψανα μιᾶς καταχύστρας. Ἐνα ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ πύργου τῆς Νίκης πού φαίνεται στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δεύτερου προμαχώνα. Διατηρεῖ τὴ μαρμάριν ἐπίστευή του, ἡ νότια παρειά του ὅμως εἶναι κατεστραμμένη καὶ τὸ κενὸ ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ νεότερη τοιχοποιία⁷⁰.

Ἐρχόμαστε τώρα σὲ μιὰ ἄλλην ἄποψη τοῦ Gell (εἰκ. 42)⁷¹, ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης· τὸ εὐρύτατο ὀπικὸ πεδίο τῆς ἄποψης ὀρίζεται ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα στὰ ἀριστερὰ καὶ τὸ νότιο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης στὰ δεξιὰ. Θὰ ἀναφερθῶ μόνον στὰ στοιχεῖα πού προσθέτει τὸ σχέδιο αὐτὸ στὰ ὅσα ἔχουν ἤδη διαπιστωθεῖ. Εἶναι σαφὲς ὅτι τὸ ἀνώτερο ἐπικρισμένο μέρος τῶν τοίχων πού κλείνουν τὰ μετακίονια τῆς δυτικῆς πρόσοψης εἶναι νεότερο ἀπὸ τὸ κατώτερο πού ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους ἐμφανεῖς λίθους. Ἡ γραμμὴ πού χωρίζει τὰ δύο μέρη τῶν τοίχων βρίσκεται περίπου στὸ ὕψος τοῦ ἐπιστυλίου τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ εἶναι ἀκανόνιστη, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ παλιότερος τοῖχος εἶχε ἀρχικὰ μεγαλύτερο ὕψος καί, γιὰ κάποιο λόγο, τὸ ἀνώτερο τμήμα του καταστράφηκε⁷². Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κιονοκράνου τοῦ ΒΔ. δωρικοῦ κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ἔχει καταστραφεῖ. Ἐπισημαίνω ἐπίσης ὅτι στὴν ἄποψη αὐτὴ τοῦ Gell, ὅπως καὶ στὴν ἄποψη τοῦ Atkins, οἱ ἰωνικοὶ κίονες ἔχουν ἤδη χάσει τοὺς ἀνώτερους σφονδύλους τους καὶ γι' αὐτὸ δὲν φαίνονται πάνω ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς δυτικῆς πρόσοψης, ὅπως συνέβαινε στὰ σχέδια τοῦ Le Roy καὶ τοῦ Pars. Φαίνεται ὅτι οἱ ἀνώτεροι σφόνδυλοι τῶν ἰωνικῶν κίωνων καθαιρέθηκαν μαζί μὲ τὰ κιονόκρανα καὶ τοὺς ἀνώτερους σφονδύλους τῶν δωρικῶν κίωνων τῆς δυτικῆς πρόσοψης⁷³.

Στὰ δεξιὰ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου φαίνεται ὁ φράγκικος πύργος. Ἐνσωματωμένα σ' αὐτὸν διακρίνονται δύο ἀρχιτεκτονικὰ μέλη πού ἔχω ἤδη ταυτίσει μὲ δύο κατάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὴν Ἀκρόπολη: τὸ πρῶτο εἶναι ἓνας λίθος ζωφόρου τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς νότιας πτέρυγας μὲ ἄτεχνες δοκοθῆκες ἀπὸ παλιότερη χρῆση τοῦ μέλους σὲ ἄλλην θέση⁷⁴. βρίσκεται κοντὰ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ πύργου στὸν ἀνώτερο ἀπὸ τοὺς τέσσερις δόμους πού διακρίνονται σχεδιασμένοι πάνω ἀπὸ τὴν προεξέχουσα παραστάδα τοῦ νότιου τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας. Τὸ ἄλλο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος εἶναι ὀριζόντιο καὶ ἐπίμηκες καὶ ἔχει στὴν πρόσοψή του ἓναν κάρναβο ὀρθογωνικό. Στὸ σχέδιο τοῦ Gell διακρίνεται στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ πύργου κοντὰ στὴ ΝΔ. γωνία. Πρόκειται ὁπωσδήποτε γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο κομμάτια πού βρίσκονται σήμερα στὴν περιοχὴ τοῦ βάθρου τῆς Προμάχου καὶ εἶναι —τὸ ἓνα τουλάχιστον μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα— τμήματα τοῦ ἀνώτατου δόμου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας⁷⁵ σὲ δεύτερη χρῆση. Στὴ βάση τοῦ πύργου φαίνονται ἡ εἴσοδος καὶ τὰ λείψανα τοῦ στυλοβάτη καὶ τῆς δεμελίωσης τῆς νότιας πτέρυγας.

Στο δεξιό άκρο του σχεδίου του Gell φαίνεται σε πρώτο επίπεδο ή έπαλξη του νότιου τείχους, ή οποία δέν είναι όδοντωτή, πράγμα που φαίνεται έξάλλου και σε αντίστοιχες απόψεις του Atkins (εϊκ. 27) και του Gell (εϊκ. 32-33) που έχουν ήδη περιγραφεί⁷⁶. Η έπαλξη διακόπτεται από ένα κτίσμα που προεξέχει προς Ν., όπως φαίνεται και στις δύο άλλες απόψεις που προανέφερα, στις όποιες γίνεται φανερό ότι πρόκειται για έναν πυργίσκο-φυλάκιο. Στις απόψεις αυτές φαίνεται ακόμη ότι το κτίσμα αυτό στηρίζεται σε προβόλους και έχει μονόρρικτη στέγη με κλίση προς Ν., ή οποία όμως δέν φαίνεται στο σχέδιο που εξετάζεται εδώ. Σ' αυτό το σχέδιο φαίνεται ότι το κτίσμα περιλαμβάνει και έναν τοίχο κάθετο στο νότιο τείχος της 'Ακρόπολης, που πλαισιώνει ένα όρθογωνικό άνοιγμα μέσα από το όποιο φαίνεται ή τελευταία πύλη εισόδου προς την 'Ακρόπολη⁷⁷. Η πύλη αυτή ανοίγεται σε ένα τείχος που φθάνει περίπου στο μέσο του ύψους του φράγκικου πύργου και στέφεται με όδοντωτές επάλξεις. Στη μέση του κάτω μέρους της σελίδας φαίνεται το στηθαίο που όριζε τη θόρεια και την ανατολική πλευρά της υπερυψωμένης περιοχής στο νότιο άκρο του δεύτερου προμαχώνα. Είναι φανερό ότι το στηθαίο αυτό αποτελείται από μεγάλα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, όπως φαίνεται και στο σχέδιο του Pars (1765), και όχι από αργολιθοδομή, όπως παριστάνεται στο σχέδιο του Atkins.

Το σχέδιο του Gell που δά εξεταστεί στη συνέχεια (εϊκ. 43)⁷⁸ είναι το μοναδικό που μάς δίνει μια γενική άποψη του έσωτερικού του δυτικού τμήματος του κεντρικού κυρίου όπως είχε διαμορφωθεί μετά το χτίσιμο των θολωτών κατασκευών. Η άποψη είναι παρμένη από τον θόρειο τοίχο κοιτάζοντας προς Ν. Το άριστερό μέρος της εικόνας καταλαμβάνεται από τη δυτική όψη του θυραίου τοίχου. Καθώς ή σιάδημ του εδάφους είναι πολύ ανεβασμένη, το κεντρικό άνοιγμα έχει πολύ χαμηλές διαστάσεις⁷⁹. Διακρίνεται ένα τμήμα του επόμενου προς Β. ανοίγματος, από το όποιο απομένει ελεύθερο ύψος ενός και μισού περίπου δόμου, δηλαδή περίπου 0.70-0.75 μ.⁸⁰ Το αντίστοιχο προς Ν. άνοιγμα είναι σχεδόν τελείως κλεισμένο από Δ. με ένα χαμηλό τοίχο. 'Απέναντι φαίνεται ή έσωτερική όψη του νότιου τοίχου από τον όποιο είναι εμφανείς οι έξι ανώτεροι δόμοι⁸¹.

Στο δεξιό μέρος της εικόνας φαίνεται ένα τμήμα της έσωτερικής πλευράς της δυτικής πρόσοψης. Διακρίνονται ό ΝΔ. κίονας, δύο από τους όγκώδεις τοίχους για την προστασία των κανονιών και δύο κανόνια. Τα τελευταία στέκονται πάνω σε ένα έλαφρά υπερυψωμένο επίπεδο κατά μήκος της δυτικής πρόσοψης. Το επίπεδο αυτό φθάνει σε βάθος 5-5.5 μ. από τη δυτική πρόσοψη και είναι στρωμένο με σχετικά μικρές πέτρες (καλντερίμι). Το έδαφος ανάμεσα στις τρεις πλευρές που περιγράφηκαν είναι καλυμμένο με χώματα από τα όποια αναδύονται, στο πρώτο επίπεδο της εικόνας, δύο σφόνδυλοι ίωνικών κιόνων, προφανώς μετακινημένοι από την αρχική τους θέση⁸² και πιο πίσω οι δύο ανώτεροι από τους σωζόμενους κατά χώραν σφονδύλους του πρώτου από 'Α. κίονα της νότιας ίωνικής κιονοστοιχίας. Πάνω από τα έρείπια του κεντρικού κυρίου και στο δεξιό μέρος της εικόνας ύψώνεται ό φράγκικος πύργος. Στην κορυφή του οι επάλξεις είναι σε έρειπιώδη κατάσταση. Στη θόρεια πλευρά του και στο ίδιο ύψος με το άνοιγμα της ανατολικής πλευράς που ήδη έχουμε περιγράψει (βλ. παραπάνω σ. 93) υπάρχει μια προεξοχή σε πρόβολο προφανώς λίθινο και μικρή μονόρρικτη στέγη, χωρίς κανένα άνοιγμα. Πρόκειται για μια άρκλα για τον έλεγχο της περιοχής της νότιας κόγχης⁸³.

Έρχομαστε τώρα σε ένα ακόμη αξιολογότατο σχέδιο του Gell (εϊκ. 44)⁸⁴, που απεικονίζει την ανατολική στοά του κεντρικού κυρίου των Προπυλαίων όπως φαινόταν από Β.

κοιπάζοντας προς Ν. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς εἰκόνας φαίνονται οἱ ἑξὶ κίονες τῆς στοᾶς. Εἶναι φανερό ὅτι τὰ μόνα τμήματα τοῦ θριγκοῦ ποὺ διατηροῦνται στὴ θέση τους εἶναι τὸ ἀντίθημα τοῦ ἐπιστυλίου ποὺ συνδέει τὸν δευτέρου καὶ τὸν τρίτο ἀπὸ Β. κίονα, καὶ τὸ ἐπιστύλιο ποὺ συνδέει τὸν ΝΑ. κίονα μὲ τὴν ἀντίστοιχη παραστάδα⁸⁵ καὶ τὸ συνεχόμενο ἐπίτοιχο ἐπιστύλιο. Τὸ κιονόκρανο τοῦ δευτέρου ἀπὸ Ν. κίονα βρίσκεται στὴν κορυφή του, ἔχει ὅμως στραφεῖ περὶ τὸν κατακόρυφο ἄξονά του.

Πιὸ δεξιὰ στὴν εἰκόνα διακρίνεται ὁ θυραῖος τοῖχος μὲ τὸ κεντρικὸ ἄνοιγμα καὶ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο ἐπικοινωνίας τῶν δύο διαφορετικῆς στάθμης ἐπιπέδων στὶς δύο πλευρὲς τοῦ θυραίου τοίχου⁸⁶. Πίσω ἀπὸ αὐτὸ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο διακρίνεται τὸ ἐπόμενο πρὸς Ν. ἄνοιγμα καὶ ἐπίσης ἓνα ὀρθογωνικὸ ἄνοιγμα στὸ ἔδαφος, τοῦ ὁποῖου διακρίνεται ἡ νότια κτιστὴ παρειά. Ὅπωςδήποτε πρόκειται γιὰ τὸ ἄνοιγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο γινόταν ἡ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς χώρους κάτω ἀπὸ τοὺς δόλους τοῦ κεντρικοῦ κυρίου⁸⁷. Τὸ ἔδαφος μέσα στὸν ὥρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς εἶναι σπαρμένο μὲ δύο κιονόκρανα, ἓναν σφόνδυλο καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Τὸ μέσο τῆς εἰκόνας καταλαμβάνει ἡ βόρεια παραστάδα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ στὰ δεξιὰ της ἀπεικονίζεται ἓνα τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου μὲ χαρακτηριστικὰ ποὺ διατηροῦνται ὡς σήμερα. Τὸ ὑπερκείμενο ἐπίτοιχο ἐπιστύλιο διατηρεῖται στὴ θέση του, ἀπὸ τὴ ζωφόρο ὅμως διατηρεῖται μόνο τὸ κατώτερο τμήμα τῆς ΒΔ. τριγλύφου. Στὸν βόρειο τοῖχο καταλήγει ἓνας κάθετος τοῖχος μὲ πλινθοπερίκλειστη τοικοποιία ποὺ βορειότερα σχηματίζει τὸ μισὸ μιᾶς τρίπλευρης κόγχης. Ἡ πλινθοπερίκλειστη τοικοποιία συνεχίζεται στὴ νότια πλευρὰ τῆς κόγχης, ἡ ἀνατολικὴ ὅμως πλευρὰ της εἶναι ἀπὸ πέτρες διαφόρων μεγεθῶν χτισμένες σὲ ἀνισοῦγεῖς δόμους χωρὶς τὴν παρεμβολὴ πλίνθων· ἡ διαφοροποίηση τοῦ τρόπου δομῆς φανερώνει μεταγενέστερη ἐπισκευή⁸⁸. Ἕνας ἐπιχρισμένος τοῖχος κρύβει τὸ βόρειο μισὸ τῆς τρίπλευρης κόγχης ὀρίζοντας καὶ τὸ δεξιὸ πέρας τῆς εἰκόνας. Δὲν δὲ πρέπει νὰ παραλείψει κανεὶς νὰ ἀναφέρει τὸν τοῖχο ποὺ ἐμφανίζεται στὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία τοῦ σχεδίου καὶ ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἀγγίζει τὸν ΒΑ. κίονα τῆς στοᾶς· προφανῶς εἶναι τμήμα τοῦ ὀγκώδους ἐπιμήκου οἰκοδομήματος ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ στὰ ἀνατολικά τῆς μεγάλης δεξαμενῆς τῶν Προπυλαίων⁸⁹.

Ἕνα ἄλλο σχέδιο τοῦ Gell (εἰκ. 45)⁹⁰ δείχνει μιὰ ἄποψη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Σὲ πρῶτο ἐπίπεδο φαίνονται οἱ ἑξὶ κίονες τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς· διατηροῦν ὅλοι ὀλόκληρο τὸ ὕψος τους, μόνον ὅμως τὰ κιονόκρανα τῶν δύο τελευταίων πρὸς Β. κίωνων φαίνονται ἀκέραια. Τὰ ὑπόλοιπα ἔχουν χάσει τὰ προέχοντα πρὸς Ἀ. τμήματά τους. Ἀπὸ τὰ ἐπιστύλια τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς διατηροῦνται μόνον ἐπίτοιχα τμήματα ἐπάνω ἀπὸ τὸν νότιο καὶ τὸν βόρειο τοῖχο, καὶ τμήματα ποὺ συνδέουν τὸν ΝΑ. κίονα μὲ τὴν ἀντίστοιχη παραστάδα καὶ τὸν τέταρτο καὶ πέμπτο ἀπὸ Ν. κίονα. Τὸ κεντρικὸ μετακίονιο κλείνεται ἀπὸ ἓναν τοῖχο μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη, στὸν ὁποῖο ἀνοίγεται μιὰ ὀρθογωνικὴ πόρτα, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι φραγμένη μὲ πέτρινο τοῖχο. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ πόρτα αὐτὴ κατασκευάστηκε μετὰ ἢ κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν δόλων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ νέου ὑπερυψωμένου ἐδάφους τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς μὲ τὴν περιοχὴ πρὸς Ἀ. τῆς κιονοστοιχίας. Ἡ ἐπίκωψη ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν στοὰ ἔχει ὑψωθεῖ ὡς τὸ ὕψος τοῦ τέταρτου ἀπὸ πάνω σφονδύλου, δηλαδὴ φθάνει λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ἐδάφους στὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοᾶς⁹¹. Τὰ τέσσερα πλάγια μετακίονια εἶναι κλεισμένα μὲ τοίχους ἀπὸ πέτρες ποὺ τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τους δείχνουν ὅτι δὲν εἶναι μεγάλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ἀρχαῖα κτίρια, ὅπως οἱ λίθοι τῶν τοίχων στὰ

μετακίονια τῆς δυτικῆς πρόσοψης καὶ στὸν φράγκικο πύργο. Τὸ ἀνώτερο περίγραμμά τους φθάνει στὸ ὕψος περίπου τῆς βάσης τοῦ τελευταίου σφονδύλου καὶ εἶναι ἀκανόνιστο, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἴσως ἀρχικὰ νὰ ἦταν γηλότεροι. Σὲ δεύτερο ἐπίπεδο φαίνονται τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑγώνεται ὁ φράγκικος πύργος.

Ἕνα ἄλλο πολύτιμο σχέδιο τοῦ Gell ἀπεικονίζει μιὰ ἄποψη τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Ἀκρόπολης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀέτωμα τοῦ Παρθενώνα (εἰκ. 46)⁹². Μᾶς δίνει μοναδικές πληροφορίες γιὰ τὴ διάταξη τῶν κλισμάτων στὴν περιοχὴ αὐτὴ τοῦ βράχου, καθὼς καὶ στοιχεῖα γιὰ μιὰ περιοχὴ τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Ἀττικῆς ΒΔ. τῆς Ἀκρόπολης. Ἡ περιοχὴ τῶν Προπυλαίων ἀποδίδεται κάπως συνοπτικά, ἐντούτοις προσδίδει σημαντικὰ νέα στοιχεῖα στὰ προηγούμενα. Στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας φαίνεται τὸ ἀποτύπωμα τῆς δίρριχτης στέγης ἐνὸς κυρίου τοῦ ὁποίου διακρίνονται τὰ ἐρείπια τοῦ νότιου τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ἕνας ἐρειπωμένος τοῖχος κάθετος στὸν προηγούμενο, ποὺ μᾶλλον ἀνήκει στὸ ἴδιο κτίσμα, καταλήγει στὴ δυτικὴ περιοχὴ τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου⁹³. Ὁ ὄροφος τῆς βόρειας πτέρυγας καλύπτεται μὲ μιὰ τετράρριχτη στέγη, ποὺ δὲν φαίνεται σὲ ἄλλες ἀπόψεις τοῦ κυρίου ἀπὸ χαμηλὰ γιατί κρύβεται ἀπὸ τὶς ἐπάλξεις. Ἡ περιοχὴ ἀνάμεσα στὴ βόρεια πτέρυγα καὶ τὸ κεντρικὸ κτίριο καταλαμβάνεται ἀπὸ τρία χαμηλότερα κτίσματα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατοικίες, ποὺ στεγάζονται ἐπίσης μὲ τετράρριχτες στέγες⁹⁴. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ αὐτῆς τῆς περιοχῆς ὑγώνεται ἓνα κτίσμα —ἢ τμήμα κτίσματος— ποὺ στέφεται μὲ ὀδοντωτὲς ἐπάλξεις. Ὅπωςδήποτε πρόκειται γιὰ τμήμα τῆς ὁχύρωσης τοῦ συγκροτήματος κατοικίας ποὺ ἀναπτύχθηκε μὲ πυρῆνα τὰ Προπύλαια, κατὰ τὸν ὅγμο Μεσαίωνα⁹⁵.

Τὸ τελευταῖο σχέδιο τοῦ Gell ποὺ θὰ περιληφθεῖ ἐδῶ εἶναι μιὰ ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὴν Πνύκα (εἰκ. 47)⁹⁶. Τὸ σχέδιο αὐτὸ εἶναι καμωμένο μετὰ τὸ 1805, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς χαμηλοῦ προμαχώνα μὲ κανόνια στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ βραχίονα τοῦ τείχους τοῦ Σερπεντζέ, πρὸς Ν. τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα⁹⁷.

E. Dodwell

Ὁ Dodwell ἐργάστηκε στὴν Ἀθῆνα κατὰ τὰ ἔτη 1801, 1805 καὶ 1806. Στὸ πρῶτο βιβλίον ποὺ ἐξέδωσε τὸ 1819⁹⁸ περιγράφει τὴν Ἀκρόπολη. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς δυτικῆς πρόσβασης καὶ τῶν Προπυλαίων ἐπιλέγονται στὴ συνέχεια τὰ ἐδάφια ποὺ παρέχουν νέες πληροφορίες καὶ βοηθοῦν στὴ διευκρίνιση κάποιων στοιχείων ποὺ οἱ προηγούμενες μαρτυρίες εἶχαν ἀφήσει σκοτεινά⁹⁹:

«Πηγαίνοντας ἀπὸ τὴν πόλη πρὸς τὴν Ἀκρόπολη ἡ πρώτη πύλη ποὺ περνάει κανεὶς θρίσκεται στοὺς πρόποδες τοῦ βράχου καὶ βλέπει πρὸς τὰ βορειοανατολικά (...). Στὰ δεξιὰ εἶναι ἓνα σύγχρονο τεῖχος, διάτρητο ἀπὸ πολεμίστρες γιὰ τουφέκια, ποὺ χωρίζει τὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὸν Ἀρειο Πάγο.

Τὸ μικρὸ ρυάκι ποὺ ἦδη ἀνέφερα ἀκολουθεῖ τὴν κλίση τῆς πλαγίως πρὸς τὴν πόλη μὲ κατεύθυνση κατὰ προσέγγιση ἀνατολική¹⁰⁰. Δύο σπύλαια καὶ ἀρχαῖες βαθμίδες στὸν βράχο εἶναι στὰ ἀριστερά¹⁰¹. Ἀφοῦ στρίγουμε τὴ ΒΔ. γωνία τῆς ὁχυρῆς ἀκρόπολης, ὑπάρχει στὰ δεξιὰ μιὰ πύλη ποὺ ἀντικρίζει τὸν Πειραιά. Ἀπέναντί της θρίσκεται μιὰ ἄλλη πύλη στὰ ἀριστερά, ποὺ εἶναι ἡ πρώτη εἴσοδος στὴν Ἀκρόπολη· ἀμέσως ἀφοῦ μπεῖς ἀπὸ αὐτὴν τὸ πρῶτο κτίριο στὰ δεξιὰ εἶναι ἓνας μικρὸς τεκκὲς ἢ τζαμί, χωρὶς

μιναρέ, τοποθετημένο πάνω από το θέατρο της Ρηγίλλης¹⁰² (...). Στη δεύτερη πύλη, που δεν είναι τριάντα βήματα μακριά από την πρώτη, σταθμεύουν οι φρουροί που κάθονται σταυροπόδι πάνω σε ένα ντιβάνι, κάτω από ένα υπόστεγο: πρόκειται για λίγους γέρους Τούρκους που είτε καπνίζουν είτε κοιμούνται. Έχω μπει συχνά στην όχθη ακρόπολη όταν αναπαύονται, και έχω προσπεράσει χωρίς να γίνω άτυληπτός (...)¹⁰³.

Ἀφοῦ¹⁰⁴ πέρασα αὐτὸ τὸ υπόστεγο καὶ γύρισα πρὸς Βορράν, λίγα βήματα σὲ μιὰ ἀνηφόρα μὲ ἐλαφρὰ κλίση μὲ ἔφεραν σὲ μιὰ ἄλλη πύλη πού κοιτάζει δυτικά, τὸ ὑπέρθυρο τῆς ὁποίας εἶναι ἕνα μεγάλο κομμάτι μαρμάρου, μὲ μιὰ ἀναποδογυρισμένη ἐπιγραφὴ δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Σρον, ἡ ὁποία ἀναφέρει ὅτι οἱ πύλες τῆς πόλης εἶχαν χτισεῖ ἀπὸ τὸν Φλάβιο Σεπτίμιο Μαρκελλίνο¹⁰⁵. Ἡ ἐπόμενη πύλη βλέπει σχεδὸν δυτικά, καὶ εἶναι χτισμένη οὕτως ὥστε νὰ ἀκουμπᾷ στὸ βάθρο τοῦ Μάρκου Ἀγρίππα, στὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ ὁποίου βρίσκεται ἡ ἐπιγραφὴ μὲ μεγάλα γράμματα, πού δημοσιεύθηκε ἀπὸ τοὺς Stuart, Chandler καὶ ἄλλους (...).¹⁰⁶ Ἰσως [ὁ ναὸς τῆς Ἀπτερου Νίκης] νὰ βρισκόταν στὸ σημεῖο πού σήμερὰ καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ βενετικὸ πύργο¹⁰⁷, τοῦ ὁποίου τὸ κατώτερο τμήμα ἀποτελεσε τουρκικὴ φυλακὴ· καὶ δὲν μπορούσα νὰ πάρω ἄδεια νὰ τὸν ἐπισκεφθῶ μέχρι λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή μου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Περιέχει δύο ραβδωτοὺς δωρικοὺς κίονες καὶ ἕνα πεσοδὸ παρόμοιο μὲ τὴν παραστάδα στὴν ἀπέναντι ἡ βόρεια γωνία τῶν Προπυλαίων. Οἱ βαθμίδες τοῦ ναοῦ¹⁰⁸ φαίνονται ἔξω ἀπὸ τὸν πύργο, μὲ τὸ ἵκνος ἑνὸς ἄλλου κίονα λαξευμένο στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου (...). Τὸ κτίριο πού βρίσκεται στὰ ἀριστερὰ τῶν Προπυλαίων πιθανὸν νὰ εἶναι ἡ Πινακοθήκη¹⁰⁹ (...).

Τόσο τὰ Προπύλαια ὥς καὶ τὰ συνεχόμενα κτίρια ἔχουν παραμορφωθεῖ σημαντικὰ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ: ἀπὸ τὸ πρῶτο¹¹⁰ τὰ μετακίονια ἔχουν κλειστεῖ μὲ ἕνα τοῖχο, οὕτως ὥστε οὔτε τὸ μισὸ τοῦ πάκους τῶν κίωνων δὲν εἶναι ὁρατό, καὶ ἔτσι φαίνονται στερημένα τόσο ἀπὸ [ὀρθή] ἀναλογίᾳ ὥς καὶ ἀπὸ κομψότητα. Ἀπὸ τοὺς ἔξι κίονες πού σχηματίζουν τὴν πρόσοψη τῶν Προπυλαίων, μόνο δύο ἔχουν διατηρήσει τὰ κιονόκρανά τους, (...) μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους σφονδύλους ρίχτηκαν κάτω ἀπὸ τοὺς Τούρκους, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξή μου στὴν Ἀθήνα¹¹¹.

Κατὰ τὴν παραμονή μου στὴν Ἀθήνα ὁ Διοδάρης¹¹², ἐπειδὴ χρειάστηκε κάποια ὑλικά γιὰ νὰ ἐπισκευάσει τὸ φρούριο, ἔδωσε διαταγὴ νὰ μετακινήσουν τὸν σωρὸ ἀπὸ κῶμα καὶ πέτρες, πού κάλυπτε τὶς βαθμίδες στὴν πρόσοψη τῶν Προπυλαίων καὶ πού ὑγωνόταν κατὰ τρία πόδια περίπου πάνω ἀπὸ τὴ βάση τῶν κίωνων¹¹³. Φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν ἔξι βαθμίδες. Ὁ Stuart ἔχει δώσει μόνο τέσσερις¹¹⁴ (...). Αὐτὲς οἱ βαθμίδες παραλείφθηκαν στὸ κεντρικὸ μετακίονιο, ἴσως διότι ἡ εἴσοδος ἦταν ἕνα κεκλιμένο ἐπίπεδο γιὰ τὴν εὐκολότερη διέλευση τῶν πομπῶν (...).

Ἐχοντας προχωρήσει μερικὲς γιάρδες ἀπὸ τὸν πύργο¹¹⁵, μιὰ στροφὴ πρὸς Βορράν ὁδηγεῖ σ' ἐκεῖνο τὸ τμήμα τῶν Προπυλαίων πού βρίσκεται ἀνάμεσα σὺς πύλες¹¹⁶ καὶ τὴν ἀνατολικὴ ἐξάστυλη κιονοστοιχία. Αὐτοὶ οἱ κίονες εἶναι σημαντικὰ παραμορφωμένοι ἀπὸ τὴν ἀνύγωση τοῦ ἐδάφους καὶ τὴ συσσώρευση ἐρειπίων. (...) ἀπὸ τοὺς ἔξι κίονες μόνον ἕνα ἀπὸ τὰ κιονόκρανα λείπει. Στὴ μεγάλη πύλη εἰσέρχεται κανεὶς ἀπὸ αὐτὸ τὸ τμήμα [τοῦ μνημείου] στρέφοντας πρὸς τὰ δυτικά. Αὐτὸς ἦταν ὁ κῶρος πού καλυπτόταν μὲ τὴν ὀροφὴ ἀπὸ σιμπαγὲς μάρμαρο πού προκάλεσε τὸν θαυμασμὸ τοῦ Πausanias καὶ πού ὑποβασταζόταν ἀπὸ μιὰ ἰωνικὴ κιονοστοιχία. Μερικὰ θραύσματα κίωνων παραμένουν ἀλλὰ οὔτε τὸ ἐλάχιστο τμήμα κιονοκράνου. Τὸ καθετὶ εἶναι θαμμένο ἀπὸ τὰ ἐρείπια, πού ἔχουν ὑψωθεῖ περίπου δεκαοκτὼ πόδια πάνω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σιάθμη. Κάτω ἀπὸ αὐτὸν τὸν σωρὸ ἔχουν κατασκευαστεῖ δόλοι καὶ φυλακές, στοὺς ὁποίους εἰσερχόμενος μπόρεσα νὰ πάρω τὸ ὕψος τῶν πυλῶν τῶν Προπυλαίων (...). Ἀπὸ τὶς δύο μικρότερες εἰσόδους μόνον ἕνα τμήμα τοῦ ζυγοῦ¹¹⁷ ἢ ὑπέρθυρου δὲν ἔχει καταχωθεῖ.

Μέσα στὰ Προπύλαια, πού περιλάμβαναν τὴν ἰωνικὴ κιονοστοιχία¹¹⁸, οἱ δύο πλευρικοὶ τοῖχοι κοσμοῦνται κοντὰ στὴν κορυφὴ μὲ μιὰ προέχουσα ἐπίστεψη, πού εἶναι ζωγραφισμένη μὲ ἕνα τετραγωνικὸ μαῖανδρο, μὲ ἔχινους καὶ βέλῃ¹¹⁹. Τὰ χρώματα ἔχουν τόσο πολὺ ξεθωριάσει πού (...) μόνο ἀπὸ πολὺ κοντὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ προσέξει. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ Stuart καὶ Revett δὲν τὰ εἶδαν».

Ἡ περιγραφή τοῦ Dodwell ἐπιβεβαιώνει πολλές ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις πού ἔχουν ἤδη γίνει προηγουμένως μὲ ἀφορμὴ τὰ σχέδια τῶν Hope, Smirke καὶ Gell, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο. Καθὼς ὅμως τὸ κείμενο τοῦ Dodwell ἔχει συνταχθεῖ ἀργότερα, ἐπισημαίνει καὶ δύο γεγονότα λίγο μεταγενέστερα ἀπὸ τὰ σχέδια τῶν προηγουμένων: τὴν κατεδάφιση τῆς ἐξέδρας ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριο καὶ τὴ βόρεια πτέρυγα καὶ τὴν ἀπομάκρυνση ἑνὸς δωρικοῦ κιονοκράνου ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ στοά. Ὅπως φαίνεται σὲ ἓνα χαρακτηριστικὸ τοῦ ἴδιου (εἰκ. 48)¹²⁰, τὸ κιονόκρανο πού ἀπομακρύνθηκε ἦταν τοῦ δευτέρου ἀπὸ Ν. δωρικοῦ κίονα. Ἐπίσης ἀπουσιάζει ὁ ἀνώτατος ἀπὸ τοὺς δύο σφονδύλους τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ ἀνατολικά κίονα τῆς νότιας ἰωνικῆς κιονοστοιχίας πού εἰκονίζεται στὴν προγενέστερη ἄποψη στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ἀπὸ τὸν Gell¹²¹ (εἰκ. 43). Τὰ δύο αὐτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη βρίσκονται σήμερα ἐκτεθειμένα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο μαζί μὲ ἓνα θράνο τῶν Προπυλαίων¹²², ἓνα ἐπὶ κρानο παραστάδας καὶ ἓνα γωνιακὸ κιονόκρανο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης¹²³, καθὼς καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ Ἐρεχθείου, πού προέρχονται ὅλα ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ λόρδου Ἑλγίν. Εἶναι φανερό ὅτι τὸ σχέδιο τοῦ Dodwell προέρχεται ἀπὸ τὴ δευτέρη ἢ τρίτη περίοδο παραμονῆς του στὴν Ἀθῆνα κατὰ τὸ 1805 καὶ 1806 ἀντίστοιχα, μετὰ τὸ πέρασ τῶν δραστηριοτήτων τῶν πρακτόρων τοῦ λόρδου Ἑλγίν στὴν Ἀκρόπολη, πού διήρκεσαν ἀπὸ τὸ 1800 ὥς τὸ 1803¹²⁴. Φαίνεται ὅτι αὐτὰ τὰ τρία ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι τὰ μόνα δείγματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Προπυλαίων πού ἀπεκόμισαν μαζί τους στὴν Ἀγγλία¹²⁵.

O. M. von Stackelberg (1810)

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ βαρῶνου von Stackelberg πρωτοδημοσιεύθηκαν τὸ 1831, τὰ πρωτότυπά τους ὅμως ἔγιναν κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ἑξοχου αὐτοῦ σχεδιαστῆ στὴν Ἀθῆνα μεταξὺ 1810 καὶ 1814¹²⁶. Ἡ ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ ΝΔ. (εἰκ. 49) δίνει πληροφορίες πού δὲν προσθέτουν τίποτε σὲ ὅσα εἶναι ἤδη γνωστὰ ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ Gell. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ΝΔ. προμαχῶνα στὰ 1805 καμὶά ἄλλη ἀξιόλογη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα δὲν συνέβη στὴ δυτικὴ πρόσβαση. Τὰ ὑπόλοιπα σχέδιά του πού περιέχουν ἀπόψεις τῆς Ἀκρόπολης εἶναι τόσο γενικά, ὥστε ἐπίσης δὲν προσθέτουν κάποιο νέο στοιχεῖο στὰ ὅσα ἔχουν ἀναφερθεῖ.

C. R. Cockerell

Ὁ Ἀγγλος ἀρχιτέκτονας C. R. Cockerell ἔφθασε στὴν Ἀθῆνα τὸ 1810 καὶ ταξίδεψε στὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία ὥς τὸ 1817, ὁπότε καὶ ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα του. Στὴν Ἑλλάδα ἐργάστηκε μεταξὺ 1810 καὶ 1815¹²⁷. Τὰ πρὸ ἐνδιαφέροντα ἀπὸ τὰ σχέδια πού ἀνάγονται στὴν περίοδο αὕτη εἶναι μιὰ ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ ΝΔ. ὅπου φαίνεται ξεκάθαρα ἡ διαμόρφωση τῆς δυτικῆς πρόσβασης (εἰκ. 50)¹²⁸, μιὰ ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ ΒΔ. πού περιέχεται σὲ μιὰ ἄποψη τοῦ Θησείου (εἰκ. 51)¹²⁹ καὶ τέλος μιὰ ἄποψη ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κλεγυδρας κοιτάζοντας πρὸς τὰ δυτικά (εἰκ. 52)¹³⁰. Τὰ τρία αὐτὰ σχέδια συμφωνοῦν ἀπόλυτα καὶ ἐρμηνεύονται ὅταν συσχετιστοῦν μὲ μιὰ κάτοψιν τῆς δυτικῆς πρόσβασης, σχεδιασμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Leake τὸ 1821 (εἰκ. 53)¹³¹. Οἱ πληροφορίες ὅμως πού περιέχονται στὴν κάτοψιν αὕτη ὑπερκαλύ-

πτονται από αυτές που παρέχει μια άλλη κάτοψη της δυτικής πρόσβασης και των Προφυλαίων που ανάγεται στην ίδια χρονική περίοδο και δα εξεταστεί αμέσως παρακάτω.

H. von Hallerstein (1810)

Ο Γερμανός αρχιτέκτονας Haller von Hallerstein έζησε στην Ελλάδα από το 1810 ως το 1817¹³². Η κάτοψη των Προφυλαίων και της δυτικής πρόσβασης χρονολογείται στα 1810 και πρωτοδημοσιεύθηκε το 1986 (είκ. 54)¹³³. Στην άριστερη πλευρά του σχεδίου μια γραφική κλίμακα επιτρέπει τον έλεγχο των διαστάσεων και τη σύγκρισή τους με νεότερες μετρήσεις. Μια τέτοια σύγκριση επιβεβαιώνει το ασφαλές των μετρήσεων του von Hallerstein. Η περιγραφή του σχεδίου δα ακολουθήσει την πορεία του επισκέπτη της Ακρόπολης.

Στα νότια του μεγάλου δυτικού προμαχώνα διακρίνεται ο προμαχώνας που κατασκευάστηκε το 1805, κυρίως με το υλικό που προήλθε από την κατεδάφιση της εξέδρας έμπρος από το κεντρικό κτίριο και τη βόρεια πτέρυγα των Προφυλαίων¹³⁴. Έχει τις ελεύθερες γωνίες του όρθογωνικές. Στη ΒΔ. πλευρά υπάρχουν τρεις πολεμίστρες, στη ΝΔ. δύο και στο ελεύθερο τμήμα της ΝΑ. πλευράς μία¹³⁵. Κατά μήκος της ΝΔ. πλευράς σημειώνεται με έστιγμένη γραμμή η κάτοψη της θολωτής διόδου που έμεινε γνωστή ως «θολικό»¹³⁶. Η δίοδος φαίνεται ότι καλύπτεται με καμάρα, η όποια ένισχύεται με πέντε (συμπεριλαμβανομένων και των τόξων μετώπου) έγκάρσια τόξα έν ειδει νευρώσεων, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από μεταγενέστερα σχέδια¹³⁷. Βγαίνοντας από το ανατολικό άνοιγμα του θολικού βρίσκεται κανείς μέσα στον Σερπεντιζέ¹³⁸, και ακολουθώντας ένα λιθόστρωτο μονοπάτι¹³⁹ σχεδόν παράλληλα προς το τείχος της αύλης των φυλάκων φθάνει στη ΒΔ. όψη του φυλακίου όπου βρίσκεται και η είσοδός του. Στη ΝΔ. όψη του φυλακίου βλέπει κανείς τρία παράθυρα, από τα όποια το τελευταίο προς Α. είναι πολύ ευρύτερο και αντιστοιχεί στο ανατολικό τμήμα του φυλακίου που είχε υπερυγμένο δάπεδο και όριζόταν στα δυτικά με δύο ξύλινα υποστυλώματα¹⁴⁰. Η κάτοψη αυτή συμφωνεί απόλυτα με τις απόψεις του Gell και του Cockerell όπου φαίνεται το φυλάκιο¹⁴¹, επιβεβαιώνοντας έτσι την πιστότητα των λεπτομερειών που αποδίδει στα σχέδιά του ο Haller von Hallerstein.

Από το φυλάκιο περνάει κανείς την επόμενη πύλη του κάστρου. Όπως ήδη αναφέρθηκε στην έρμηνεία των σχεδιασμάτων του Hope, στην έσωτερική πλευρά και εκάτερωθεν της πύλης υπάρχουν όρθογωνικοί σέ κάτοψη τοίχοι που στηρίζουν μια καμάρα βάθους 3 μ. περίπου¹⁴². Στα δεξιά του εισερχομένου σημειώνεται μια τεθλασμένη γραμμή που καταλήγει στα βόρεια σέ ένα οίκημα με τετράγωνη κάτοψη χτισμένο επάνω στον βράχο, με είσοδο από Ν. Συσχετίζοντας το σχέδιο του Hallerstein με τα μεταγενέστερα σχέδια του Winstруп και του Stilling¹⁴³ γίνεται φανερό ότι η τεθλασμένη γραμμή που προαναφέρθηκε δηλώνει έναν χαμηλό αναλημματικό τοίχο που συγκρατούσε την επίχωση στο ανατολικό τμήμα της αύλης. Στα άριστερά του εισερχομένου και πλάι στην καμάρα απεικονίζεται ένα κτίσμα με επιμήκη περίπου όρθογωνική κάτοψη, που προσκολλάται στη ΝΔ. πλευρά του τείχους. Το ανατολικό του ήμισυ είναι ψηλότερο από το δυτικό, που καλύπτεται με δώμα, και ίσως χρησιμεύει ως έξώστης του ψηλότερου, πιθανόν διώροφου, τμήματος. Πάντως και η στέγη του τελευταίου βρίσκεται χαμηλότερα από το ύψος του έσωτερικού περιδρόμου του τείχους¹⁴⁴. Στη ΒΔ. γωνία της αύλης των φυλά-

κων σημειώνεται η ὀρθογωνική κάτοψη τοῦ πύργου ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκε καὶ ποὺ ἐντοπίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ σχέδια τοῦ 1687.

Περνώντας τὴν ἐπόμενη πύλη ποὺ βρίσκταν ἀνάμεσα στὸν πύργο καὶ στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ὁ ἐπισκέπτης βρίσκταν στὸν διάδρομο ἀνάμεσα στὸν πρῶτο καὶ στὸν δεῦτερο προμαχῶνα. Δεξιά του εἶχε τὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ πύργου τῆς Νίκης μὲ τὶς δύο κόγχες τοῦ προϊστορικοῦ ἱεροῦ¹⁴⁵. Ἀριστερά του εἶχε ἕναν τοῖχο ποὺ τὸν χώριζε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ δυτικοῦ προμαχῶνα· σ' αὐτὸν τὸν τοῖχο καὶ σὲ ἀπόσταση 3 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου τείχους ἀνοιγόταν μιὰ εἴσοδος πρὸς τὰ δυτικά, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινούσε ἕνα κεκλιμένο ἐπίπεδο¹⁴⁶, ποὺ ἀνηφόριζε πρὸς τὸν μεγάλου δυτικὸ προμαχῶνα. Ὁ τελευταῖος ὁρίζεται πρὸς Ἀ. ἀπὸ ἕνα κράσπεδο τοῦ ὁποῖου ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν διάδρομο εἶναι περίπου ὁκτὼ μέτρα. Ἐνα σιδηρῶ καταμῆκος τοῦ κρασπέδου κατέληγε στὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο μὲ τὸ ὁποῖο γινόταν προσπελάσιμος ὁ προμαχῶνας, καὶ στὸ σημεῖο τῆς συμβολῆς ὑπῆρχε ἕνα μικρὸ φυλάκιο μὲ τραπεζοειδὴ κάτοψη καὶ εἴσοδο στὴ δυτικὴ πλευρὰ, γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν προσερχομένων.

Ὁ μεγάλος δυτικὸς προμαχῶνας ἔχει γενικὸ σχῆμα τραπεζοειδὲς σὲ κάτοψη, μὲ δέσεις γιὰ τέσσερα κανόνια στὴ δυτικὴ πλευρὰ, ἡ ὁποία ἐξωτερικὰ διαμορφώνει μιὰ ἔσοχὴ γύρω στὰ 2.5 μ. μέτρα στὸ πρὸς Β. ἄκρο της. Στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς ὑπάρχει ἕνα ὀρθογωνικῆς κάτοψης φυλάκιο μὲ τὴν εἴσοδο στὰ ἀνατολικά¹⁴⁷. Στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ προμαχῶνα ὑπάρχει τὸ φυλάκιο ποὺ ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ σὲ ὅλες τὶς ἀπὸψεις ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ μετὰ. Ἐχει τραπεζοειδὴ κάτοψη, εἴσοδο στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ δύο παράθυρα στὴ νότια καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ¹⁴⁸. Ἡ νότια (γιὰ τὴν ἀκρίβεια νοτιοδυτικὴ) πλευρὰ τοῦ προμαχῶνα καταλαμβάνεται ἀπὸ ἕνα ὑπερυψωμένο ἐπίπεδο ποὺ ὁρίζεται πρὸς Ν. ἀπὸ ὀδοντωτὲς ἐπάλξεις. Μιὰ σιγμοειδὴς σὲ κάτοψη κλίμακα, στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ ἐπιπέδου αὐτοῦ, ἀνεβαίνει πρὸς Ἀ. καὶ ὁδηγεῖ στὴν ἔπαλση τοῦ τείχους ποὺ συνδέει τὸν πύργο τῆς Νίκης μὲ τὸν τετράγωνο πύργο στὴ ΒΔ. γωνία τῆς αὐτῆς τῶν φυλάκων¹⁴⁹. Ὁ πύργος αὐτὸς ἔχει εἴσοδο στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ παράθυρο στὴ νότια.

Τὸ Μνησίκλειο ἀνάλημμα εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ κτίσματα καὶ ἐπικοινωνεῖ στὴ ΝΔ. γωνία του μὲ τὴ χαμηλὴν περιοχὴ ποὺ βρίσκεται μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ προμαχῶνα καὶ τοῦ κεκλιμένου διαδρόμου κατὰ μῆκος τοῦ δεύτερου προμαχῶνα¹⁵⁰. Ὁ πύργος στὴ ΒΔ. γωνία τῆς αὐτῆς, ποὺ ἐντοπίστηκε σὲ πολλὰς ἀπὸψεις τῆς Ἀκρόπολης καὶ ἰδίως σ' αὐτὲς τοῦ Gell, δὲν σημειώνεται στὴν κάτοψη τοῦ Hallerstein ἀλλὰ οὔτε καὶ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ Cockerell¹⁵¹. Ἡ περιοχὴ τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος δὲν ἐπικοινωνεῖ οὔτε μὲ τὸν διάδρομο ποὺ βρίσκεται στὰ δυτικά τοῦ δεύτερου προμαχῶνα οὔτε καὶ μὲ τὴν περιοχὴ ποὺ βρίσκεται στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τελευταίου, πράγμα ποὺ συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ ὅσα παρατηρήθηκαν στὰ σχέδια τοῦ Gell. Ἀκόμη, ἡ ἀγιδωτὴ εἴσοδος ποὺ στὰ σχέδια τοῦ Gell φαίνεται στὸ τεῖχος ποὺ συνέδεε τὴ ΝΔ. γωνία τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων μὲ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα, σημειώνεται ἀπὸ τὸν Hallerstein μὲ διακεκομμένη γραμμὴ, πράγμα ποὺ υποδηλώνει μᾶλλον ὅτι εἶναι πράγματι χτισμέν¹⁵².

Ὁ δεῦτερος προμαχῶνας, ποὺ συνδέει τὸν πύργο τῆς Νίκης μὲ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα, ἐμφανίζει στὸ δυτικὸ περίγραμμα τῆς κάτοψής του μιὰ προεξοχή, στὸ τμήμα του ἀνάμεσα στὸν πώρινο πύργο τῆς Νίκης καὶ στὸν νότιο παραστάτη τῆς εἰσόδου ποὺ βρίσκεται στὰ νότια τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα¹⁵³. Ἡ κάτοψη τῆς πύλης συμφωνεῖ μὲ τὸ σχετικὸ σχεδιάσμα τοῦ Hope ποὺ εἶδαμε παραπάνω. Ἡ βόρεια παρειὰ τῆς θολωτῆς πύ-

λης συνεχίζεται πρὸς Ἀ. μετὰ τὰ λείψανα τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς μεσαιωνικῆς ἐξέδρας ποὺ κατεδαφίστηκε τὸ 1805. Τὸ τμήμα τοῦ προμαχώνα ἐπάνω ἀπὸ τὴν πύλη καὶ στὰ βόρειά της ἔχει πλάτος μικρότερο (γύρω στὰ 5.5 μ., ὅσο καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Hope) ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ υπόλοιπου τμήματος ποὺ φέρει κανόνια. Ἡ νότια πλευρὰ συνεχίζεται ἐπίσης πρὸς Ἀ. μετὰ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ προμαχώνα, ποὺ εἶναι πλατύτερος στὸ τμήμα τοῦ πρὸς Ν. τῆς πύλης (πλάτ. 11 μ. περίπου). Ἡ δυτικὴ πλευρὰ του καταλαμβάνεται ἀπὸ τὶς ὀγκώδεις ἐπάλξεις τῶν κανονιῶν ποὺ ἔχουν τέσσερα ἀνοίγματα γιὰ βολές καὶ βάθος περίπου 5 μ. Στὴν κάτω σημειώνεται ἓνας ἀκόμη τοῖχος στὴ θέση τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ πύργου τῆς Νίκης. Ἡ περιοχὴ στὰ νότια αὐτοῦ τοῦ τοίχου εἶναι ὑπερυψωμένη ὡς πρὸς τὴν υπόλοιπη στάθμη τοῦ προμαχώνα¹⁵⁴. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ προμαχώνα ὀρίζεται ἀπὸ τὴν πρὸς Ἀ. ἐπέκταση τοῦ γωνιακοῦ θωρακίου. Ἡ ἐπιφάνεια χρήσεως τοῦ προμαχώνα ὀρίζεται πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ βόρεια ἀπὸ στηθαῖο.

Ἡ προσέλαση τοῦ προμαχώνα ἀπὸ τὸ κεκλιμένο βαθμιδωτὸ δάπεδο στὸ ἐσωτερικὸ του γίνεται μετὰ ἓνα κεκλιμένο ἐπίπεδο ποὺ εἶναι σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὸ νότιο τεῖχος καὶ κατεβαίνει στὴν περιοχὴ πρὸς Ν. τῆς τελευταίας εἰσόδου στὴν Ἀκρόπολη. Πλάι στὸ ὑψηλότερο ἄκρο τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου καὶ ἐπάνω στὸ τεῖχος σημειώνεται ὁ πυργίσκος-φυλάκιο ποὺ ἔχει ἤδη ἐντοπιστεῖ παραπάνω¹⁵⁵. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ ἐπίσης στὰ παλαιότερα σχέδια τοῦ Atkins καὶ τοῦ Gell (εἰκ. 27, 42), ἔτσι καὶ στὴν κάτω τοῦ Hallerstein ἡ ἐπαλξὴ πρὸς Δ. τοῦ οἰκίσκου εἶναι συνεχῆς, ἐνῶ πρὸς τὰ ἀνατολικά του ἔχει ὀδοντώσεις μετὰ ἐσωτερικὸ δρόμο, ὅπου ἀνεβαίνει κανεὶς μετὰ μιὰ στενὴ κλίμακα παράλληλη πρὸς τὸ τεῖχος.

Ἡ περιοχὴ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων ἔχει ἐλευθερωθεῖ μετὰ τὴν κατεδάφιση τῆς ἐξέδρας ποὺ ὑπῆρχε ἐκεῖ ὡς τὸ 1805, καὶ ἔτσι φαίνεται ἡ διακοπὴ στὸ μέσο τῆς κρηπίδας τῆς δυτικῆς πρόσοψης¹⁵⁶. Ἡ κάτω τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ἀνταποκρίνεται στὴ στάθμη τῶν χώρων κάτω ἀπὸ τὶς θολωτὲς κατασκευές ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς συστοιχίας κανονιῶν. Ἡ δορικὴ κιονοστοιχία τῆς δυτικῆς πρόσοψης εἶναι ἐνσωματωμένη σὲ ἓναν τοῖχο πάχους 2.7 μ. περίπου. Κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῶν πλάγιων τοίχων ἔχει προστεθεῖ τοῖχος πάχους 1 μ. περίπου. Οἱ ἰωνικὲς κιονοστοιχίες εἶναι χτισμένες μέσα σὲ συνεχεῖς τοίχους πάχους 2 μ. περίπου¹⁵⁷. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν τριῶν ἐπιμήκων χώρων ποὺ σχηματίζονται γίνεται μετὰ πόρτες στὴ θέση τῶν πρώτων ἀπὸ Ἀ. μετακινίων. Οἱ κῶροι αὐτοὶ πρέπει νὰ καλύπτονταν μετὰ καμάρες. Οἱ πλάγιοι, ποὺ εἶναι πλαύτεροι, ἐνισχύονται μετὰ τρία, ὁ καθένας, ἐγκάρσια τόξα ποὺ στηρίζονται σὲ ἀντίστοιχες ὀρθογωνικὲς ρηχὲς προεξοχές τῶν τοίχων. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῶν πλάγιων χώρων ἓνας νεότερος τοῖχος, πάχους 1 μ. περίπου, καλύπτει ἐξ ὁλοκλήρου τὴν δυτικὴν πλευρὰ τοῦ θυραίου τοίχου, ἀφήνοντας μόνον ἀπὸ μία πόρτα πού, μέσα ἀπὸ τὶς μεγάλες πλάγιες πόρτες τοῦ ἀρχαίου κυρίου, ὀδηγοῦν σὲ δύο συμμετρικὲς κλίμακες μετὰ κάτω σχήματος Γ, ποὺ ὀδηγοῦν ἐπάνω, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους στὴν ἀνατολικὴν στοὰ τῶν Προπυλαίων¹⁵⁸. Ὅλη ἡ υπόλοιπη περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς φαίνεται ὅτι ἦταν ἐπικωσμένη ἢ γεμισμένη πάντως μετὰ χώμα καὶ δομικὰ ὑλικά¹⁵⁹.

Στὴ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων ἡ κιονοστοιχία εἶναι χτισμένη μετὰ ἓναν τοῖχο ποὺ ἔχει πλάτος ἴσο μετὰ τὴν κάτω διάμετρο τῶν κιόνων. Δὲν σημειώνεται κανένα ἀνοίγμα ποὺ νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἐπικοινωνία μετὰ τὸ κεντρικὸ κτίριο. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης χωρίζεται σὲ δύο ἐπιμήκη τμήματα μετὰ κατεύθυνση Ἀ.-Δ. Ὁ χωρισμὸς γίνεται ἀπὸ μιὰ συστοιχία δύο βαθιῶν (μετὰ βάθος πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πλάτος) παραστάδων —στὸ

μέσο τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖκου— καὶ ἐνδὸς ἐπιμήκους περσοῦ, ποὺ συνδέονται μὲ διακεκομμένες γραμμές. Τὸ σύνολο φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει τοῖχο μὲ δύο μεγάλα συμμετρικὰ ἀνοίγματα, ἴσως τοξωτὰ¹⁶⁰.

Στὴ νότια πτέρυγα βλέπουμε τὴν κάτοψη τοῦ φράγκικου πύργου. Οἱ τοῖχοι τοῦ ἔχουν πλάτος λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ 2 μ. καὶ ἀφήνουν ὁρατὰ στὸ ἐσωτερικὸ τμήματα τῶν κιόνων καὶ τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας. Οἱ τοῖχοι τοῦ πύργου ποὺ κάλυπταν τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν κλασικῶν τοίκων τῆς νότιας πτέρυγας εἶναι σχεδιασμένοι ἀπλῶς μὲ μολύβι. Ἐπίσης παραλείπεται ἡ εἴσοδος τοῦ πύργου στὰ δυτικά του.

Ἀνάμεσα στὰ δημοσιευμένα σχέδια τοῦ Hallerstein εἶναι καὶ μιὰ ἄποψη τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ δεύτερου προμαχώνα¹⁶¹. Στὸ σχέδιο αὐτὸ δὲν διακρίνεται ὁ σφόνδυλος τοῦ πρώτου ἀπὸ Ἄ. ἰωνικοῦ κίονα ποὺ σὲ ἓνα σχέδιο τοῦ Dodwell (εἰκ. 48)¹⁶² φαίνεται ὅτι προεξείχε ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος τοῦ προμαχώνα τῶν Προπυλαίων μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν ἀνθρώπων τοῦ Ἑλγίν, οἱ ὁποῖοι στὸ μεταξὺ εἶχαν ἀπαγάγει τὸν ὑπερκείμενο σφόνδυλο ποὺ φαίνεται σὲ μιὰ ἀντίστοιχη ἄποψη τοῦ Gell (εἰκ. 43).

J. C. Hobhouse (1809)

Στὴ συνέχεια θὰ παρατεθεῖ σὲ μετάφραση μιὰ ἀξιολογότατη περιγραφή τῆς δυτικῆς πρόσβασης καὶ τῶν Προπυλαίων, ποὺ ἀνάγεται στὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα. Ὅφειλεται στὸν Βρετανὸ Hobhouse, ποὺ ταξίδευσε στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ ἔτη 1809 καὶ 1810, μαζί μὲ τὸν φίλο του λόρδο Βύρωνα¹⁶³. Ἡ περιγραφή του δὲν θὰ προσθέσει καινούριες πληροφορίες σ' αὐτὲς ποὺ ἔχουν ἤδη γίνει γνωστὲς ἀπὸ τὰ σχέδια τῆς ἴδιας δεκαετίας, ἐπενδύει ὅμως τὶς γνωστὲς μας εἰκόνες μὲ τὴν ἀμεσότητα τοῦ λόγου του:

«... καὶ φθάνεις [ἐκεῖ] ὅπου μιὰ πύλη στὸ τεῖχος¹⁶⁴, στὰ δεξιά, βγάζει πάνω στὸ τουρκικὸ νεκροταφεῖο: ἀνεβαίνοντας ἀπὸ ἐκεῖ, εὐθεῖα πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἔρχεσαι στὴν πρώτη πύλη τῆς ὀχυρῆς ἀκρόπολης, ποὺ εἶναι ἐφοδιασμένη μὲ φαρδιὲς ξύλινες πόρτες, σπανίως κλειστὲς: ἀφοῦ τὴν περάσεις, ὑπάρχει, στὰ δεξιά, ἓνα μικρὸ ξύλινο κτίσμα¹⁶⁵, καὶ ἀμέσως, στὴν ἴδια πλευρά, κοιτάξεις μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ Ὁδείου. Συνεχίζεις πρὸς τὰ πάνω πρὸς τὴ δεύτερη πύλη, οἱ ξύλινες πόρτες τῆς ὁποίας κλείνουν τὴ νύχτα, καὶ μπαίνοντας ἔχεις στὸ δεξί σου χερὶ ἓνα ἀνοικτὸ ὑπόστεγο, ὅπου σταθμεύει μιὰ φρουρὰ ἀπὸ Τούρκους. Προχωρώντας πέρα ἀπὸ τὴ δεύτερη πύλη συνεχίζεις ἀκόμη νὰ ἀνεβαίνεις, κλίνοντας ὅμως πρὸς τὰ ἀριστερά σου, ὥσπου νὰ δεῖς στὰ δεξιά σου τὰ εῖρεπια τῶν Προπυλαίων καί, κάνοντας μιὰ στροφὴ, περνᾷς πολὺ κοντὰ ἀπὸ κάτω τους, γιὰ νὰ προχωρήσεις ὑψηλότερα μέσα στὴν Ἀκρόπολη¹⁶⁶. Γυρνᾷς πάλι πρὸς τὰ ἀριστερά σου, κάτω ἀπὸ ἓναν τετράγωνο πύργο, χτισμένον ἐνμέρει ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ἐνμέρει ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀπὸ τὸ ἄφθονο ὕλικὸ τῶν μαρμάρινων λειγάνων. Τὸ κατώτερο τμήμα του χρησιμοποιεῖται τώρα ὡς φυλακί, καὶ ἔχει μιὰ μικρὴ σιδερένια πόρτα εἰσόδου πρὸς τὰ κελιά, ἀλλὰ τὸ 1676 ἦταν ἀποθήκη πυρομαχικῶν¹⁶⁷.

Ἐπεὶ περνᾷς πρὸς τὰ πίσω, στὸ πίσω μέρος τῶν ἐρειπίων τῶν Προπυλαίων, καὶ βλέπεις τρεῖς ἀπὸ τὶς πέντε πόρτες ποὺ ἀρχικὰ βρίσκονταν πίσω ἀπὸ τοὺς κίονες αὐτοῦ κυρίου καὶ ἀποτελοῦσαν τὶς ἀρχαῖες εἰσόδους στὴν Ἀκρόπολη. Τὰ μετακίονια διαστήματα τῆς κιονοστοιχίας, ποὺ εἶναι ἐξάστυλη, ἔχουν κλειστῇ μὲ τοίχους, καὶ μιὰ ταρατσα, ποὺ φέρει στὴν κορυφὴ τῆς μιὰ συστοιχία κανονίων, ἔχει ὑψωθεῖ στὴ στάθμη τῆς κορυφῆς τῶν κιόνων¹⁶⁸, διαμορφωμένη ἀπὸ σκουπίδια καὶ ἀπὸ ἐρείπια τῆς ὀροφῆς τοῦ σπηκοῦ¹⁶⁹ καὶ τῶν κιόνων τῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων, ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Βενετούς τὸ 1687¹⁷⁰. Ὁ ναὸς τῆς Νίκης, κάποτε στὰ δεξιά τῶν Προπυλαίων, ἀνατινάχθηκε τὸ 1656¹⁷¹ (...). Ἀλλὰ ἓνα δωμάτιο, ἡ εἴσοδος στὸ ὁποῖο γίνεται μέσα ἀπὸ μιὰ ὀπὴ στὸν τοῖχο, καὶ ἡ ὀροφὴ τοῦ ὁποίου [δωματίου] εἶναι

μέρος του σπηλαίου αυτού του ναού [έννοει τους μεσαιωνικούς δόλους στην Πινακοθήκη;], είναι ακόμη περιβόητο για το θαύμα που μνημονεύεται από τον Chandler, το θαυμαστό φως [σημ. του Hobhouse στο σημείο αυτό: «Αυτό το φως μεταβιβάζεται δια μέσου ενός κομματιού της διαφανούς πέτρας που ονομάζεται φεγγίτης»]. Ήταν ένας πύργος, αντίστοιχος με αυτόν της απέναντι πτέρυγας, ο οποίος υψωνόταν επάνω από τον ναό της Νίκης, την εποχή του ταξιδιού του Wheeler, αλλά αυτή η περιοχή είναι τώρα θαμμένη κάτω από συσσωρευμένα ερείπια και πνιγμένη ανάμεσα σε φτωχικές ασβεστοωμένες καλύβες που ανήκουν στους λίγους κατοίκους της όχθης ακρόπολης. Το ζωγραφισμένο κτίριο (οίκημα έχον γραφές)¹⁷², στην άριστερή πτέρυγα των Προπυλαίων, είναι επίσης κατεστραμμένο, αλλά ένα μέρος του χρησιμεύει ως θεμελίωση για τον πύργο που προαναφέρθηκε.

Στα δεξιά, όπως προχωρείς πέρα από τον πύργο προς την κατεύθυνση του Παρθενώνα, σε ένα φτωχικό σπίτι, ζει ο διοδάρης ή κυβερνήτης του κάστρου»¹⁷³.

William Kinnard

Ο William Kinnard επισκέφθηκε την Ελλάδα το 1818¹⁷⁴. Οι πληροφορίες που συγκεντρώσε έχουν συμπεριληφθεί σε υποσημειώσεις της δεύτερης έκδοσης των βιβλίων των Stuart και Revett και στον συμπληρωματικό τέταρτο τόμο. Στον τελευταίο περιέχεται και μια άποψη των Προπυλαίων από το τμήμα του τείχους που βρίσκεται προς Α. του πύργου της Νίκης (εικ. 56). Στο πρώτο επίπεδο της εικόνας φαίνεται το λιθόστρωτο κεκλιμένο δάπεδο που συνέδεε την περιοχή της τελευταίας πύλης της Ακρόπολης με την ανώτερη στάθμη του δεύτερου προμαχώνα. Στο δεύτερο επίπεδο φαίνεται το κεκλιμένο δάπεδο ανόδου στην Ακρόπολη: είναι επίσης λιθόστρωτο, με μεγάλα πλατύσκαλα. Ο φράγξικος πύργος εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως φυλακή, όπως φαίνεται από την κιγκλιδόφρακτη είσοδο και τους ανθρώπους που συνδιαλέγονται μέσα από το κιγκλίδωμα. Επάνω στον δυτικό τοίχο του πύργου αναγνωρίζεται ένα κομμάτι επιστυλίου της δυτικής όψης της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων¹⁷⁵. Η έσωτερική παρειά του δεύτερου προμαχώνα σχηματίζει, στο κατώτερο τμήμα της, μια προεξοχή, ενώ επάνω στέφεται με ένα σιδηρό που ανυψώνεται στο νότιο τμήμα του. Στο κεντρικό κτίριο οι τέσσερις μεσαίοι κίονες έχουν χάσει τους δύο ανώτατους σφονδύλους του κορμού τους και η κορυφή του τοίχου που κλείνει τα μετακίονια διαστήματα έχει υψωθεί κατά έναν περίπου δόμο επάνω από τον σωζόμενο ανώτερο σφόνδυλο για να διαμορφώσει μια όριζόντια επίστευη, επάνω από την οποία έχουν κατασκευαστεί ογκώδεις οδοντωτές επάλξεις, στα διάκενα των οποίων φαίνονται τα κανόνια. Οι τέσσερις βαθμίδες της κρηπίδας, ή πώρινη θεμελίωση και ο φυσικός βράχος έχουν αποκαλυφθεί με την κατεδάφιση της εξέδρας το 1805, όπως ήδη έχει αναφερθεί παραπάνω. Η κατεδάφιση αυτή έχει αποκαλύψει και τη διακοπή της κρηπίδας στο μεσαίο μετακίονιο της δυτικής πρόσοψης του κεντρικού κτιρίου. Αλλά ο στυλοβάτης και η υποκείμενή του βαθμίδα φαίνονται συνεχείς, πράγμα που σημαίνει ότι η στάθμη της εξέδρας έφθανε τη στάθμη της δεύτερης από κάτω βαθμίδας του κρηπιδώματος· γι' αυτό οι κατασκευαστές της εξέδρας αποκατέστησαν τη συνέχεια των δύο ανωτέρων ορατών βαθμίδων, αφού η διακοπή τους δεν είχε πλέον λειτουργική σημασία και διασπούσε, χωρίς λόγο πλέον, την ενότητα της πρόσοψης¹⁷⁶.

Επίσης, ο Kinnard έχει αναθεωρήσει μερικά σημεία της κάτοψης της Ακρόπολης από τους Stuart και Revett στη δεύτερη έκδοση των βιβλίων τους (εικ. 55).

George Basevi

Τὰ ἴδια στοιχεῖα φαίνονται καὶ σὲ μιὰ ἄποψη τοῦ George Basevi (εἰκ. 58)¹⁷⁷. Ὁ τελευταῖος ἀπεικονίζει κιγκλίδωμα καὶ σιὸ ἀνατολικὸ παράθυρο τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ μεταγενέστερου ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας. Πίσω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας φαίνεται ἡ κορυφὴ μιᾶς δίρριχτης στέγης ἀπὸ κεραμίδια. Στὴ νότια ὄψη τῆς νότιας πτέρυγας διακρίνεται τὸ ἵχνος μὲ κλίση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, ποὺ διακρίνεται καὶ σήμερα στὴν ἴδια θέση¹⁷⁸.

J. Thürmer (1819)

Σὲ μιὰ ἀντίστοιχη ἄποψη τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὸν Thürmer (εἰκ. 57)¹⁷⁹, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 1819, ἡ στέγη πάνω ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα φαίνεται καθαρότερα καί, ἐπιπλέον, ἀνατολικότερα ἀπεικονίζεται ἡ κορυφὴ ἐνὸς φοίνικα ποὺ πρέπει νὰ ὑπῆρχε στὴν περιοχὴ πρὸς Β. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων¹⁸⁰. Ἡ διαμόρφωση τῆς ἐπίστευσης τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖδς τοῦ δεύτερου προμαχώνα δείχνει ὅτι ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ χαμηλότερη στάθμη τοῦ βόρειου ἄκρου στὴν ὑψηλότερη στάθμη τοῦ νότιου γίνεται βαθμιδωτὰ καὶ ὅχι μὲ τὴ συνεχὴ κλίση ποὺ δείχνουν οἱ ἀντίστοιχες ἀπόψεις τῶν Kinnard καὶ Basevi. Στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ προμαχώνα ὑπάρχει ἓνας κυσιτὸς πάγκος, ποὺ διακρίνεται καὶ σιὸ σχέδιο τοῦ Basevi. Διευκρινίζεται ἔτσι ἡ πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει γιὰ τὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Kinnard, ποὺ σιὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀσαφές.

Louis Dupré (1819)

Ὁ Louis Dupré ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθῆνα στὰ 1819¹⁸¹. Τὰ σχέδιά του ἐντάσσονται σιὸ πνεῦμα τοῦ κλασικισμοῦ τοῦ David καὶ διακρίνονται γιὰ τὴν καθαρὴ ἀπόδοση τῆς γεωμετρίας τῶν ὀγκων. Στὴν ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ Δ. (εἰκ. 59)¹⁸² πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ συνεχὴς σειρὰ ἀνοιγμάτων ποὺ χρησίμευσαν ὡς πολεμίστρες κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη τοῦ δυτικοῦ βραχίονα τοῦ Σερπεντιζῆ¹⁸³ καὶ ἐπίσης ἓνα κτίσμα μὲ τετράρριχη κεραμοσκεπὴ στέγη ποὺ προεξέχει πάνω ἀπὸ τὶς ὀδοντωτὲς ἐπάλξεις τῆς αὐλῆς τῶν φυλάκων. Τὸ κτίσμα αὐτὸ διακρίνεται καὶ σιὴν ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἰλίου¹⁸⁴. Στὴν ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ Β., ὅπως φαινόταν ἀπὸ τὸ σπιτί τοῦ Fauvel (εἰκ. 60)¹⁸⁵, σιὰ ἀνατολικά τοῦ φοίνικα ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκε¹⁸⁶ διακρίνεται ἓνας ὀγκώδης τοῖχος ποὺ ὑψώνεται ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ βόρειου τείχους τῆς Ἀκρόπολης καὶ εἶναι κάθετος πρὸς αὐτό. Ἡ πλάγια ὄψη τοῦ τοῖχου φαίνεται καθαρὰ καὶ σιὴν ὄψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ Δ. τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη. Μιὰ συσχέτιση μὲ τὶς ὀδοντωτὲς ἐπάλξεις ποὺ παρατηρήσαμε προηγουμένως σὲ σχέδιο τοῦ Gell (εἰκ. 46) βεβαιώνει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ὀχύρωση τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τοῦ φράγγικου παλατιοῦ. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ μεταγενέστερα σχέδια, ἰδιαίτερα σὲ μιὰ ἄποψη τοῦ Klenze ἀπὸ Β., χρονολογημένη στὰ 1834¹⁸⁷, ὁ ὀγκος περιγράφεται σαφέστερα καὶ ἀνταποκρίνεται σιὴν κάτωψη τοῦ Desbuisson (1848, εἰκ. 83)¹⁸⁸ ποὺ δείχνει δύο ἐπιμήκη, κάθετα μεταξὺ τους, ὀρθογωνικά κτίσματα ποὺ συναντῶνται κατ' ἀκμήν.

Τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης (1821-1833)

Πληροφορίες γιὰ ὀρισμένες ἐπεμβάσεις ποὺ ἔγιναν στὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς πρόσβασης καὶ τῶν Προπυλαίων κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Ἐπανάστασης ὀφείλονται στὸν William Kinnard καὶ περιλαμβάνονται σὲ μιὰ ὑποσημείωση τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ ἔργου τῶν Stuart καὶ Revett. Παραθέτουμε τὴν ἀκριβὴ μετάφραση τοῦ σχετικοῦ χωρίου¹⁸⁹:

«Λίγες ἀλλαγές ἔχουν πραγματοποιηθεῖ στὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ παρόντος πολέμου [δηλ. τῆς Ἐπανάστασης]: ἀλλὰ μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, χτίστηκε ἕνα ὑπόστεγο πάνω ἀπὸ τὴ συστοιχία κανονίων, μὲ τὴν κατασκευὴν τῆς ὁποίας οἱ Τούρκοι εἶχαν ἤδη ἐντοιχίσει τὴ δυτικὴ κιονοστοιχία: ἕνας πυργίσκος-παρατηρητήριον ὑγώθηκε πάνω ἀπὸ τὸ βάθρον τοῦ Ἀγρίππα: καὶ ἕνα φυλάκιο χτίστηκε στὴ νότια πρόσοψη τῆς θόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων κοντὰ στὴν πύλιν πλάι σ' αὐτὸ τὸ βάθρον. Ὁ κ. Waddington μνημονεύει μερικὲς ἀνακαλύψεις στὴν περιοχὴ αὐτὴ τις ὁποῖες, καθὼς σὲ κάποιο μέτρο συνδέονται μὲ τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομήματος, θὰ δώσουμε μὲ τὰ δικά του λόγια¹⁹⁰: «Οἱ Ἕλληνες μόλις ποὺ εἶχαν καταλάβει τὴν Ἀκρόπολιν, ὅταν ἔκαναν δύο ἀνακαλύψεις, τις ὁποῖες δὲν θὰ μπορούσε ποτε νὰ ἐπιφυλάξει ἡ μοῖρα σὲ ὅποιονδήποτε Μουσουλμάνο. Ἡ μία ἦταν ἕνα μικρὸ ὑπόγειο παρεκκλήσι, κάτω (ἢ περὶ τοῦ κάτω) ἀπὸ τὴ δεξιὰ πτέρυγα τοῦ Προπυλαίου, καὶ τὸ ὅποιο φαίνεται ὅτι ἀπὸ πολλοῦ εἶχε γεμίσει μὲ σκουπίδια. Ἡ ἄλλη ἦταν ἡ περίφημη πηγὴ τοῦ Πανός¹⁹¹, ποὺ ὑγώνεται τόσο κοντὰ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς ὀχυρῆς ἀκρόπολης ποὺ ἀμέσως περιεκλείστηκε μὲ ἕνα νέο προμαχῶνα, καὶ ὄντας τώρα ἐντὸς τῶν τειχῶν, κάνει τοὺς ὑπερασπιστὰς τοὺς σχεδὸν ἀδιάφορους πρὸς τις ἰδιοτροπίες τοῦ ἀνέμου καὶ τῶν νεφῶν»¹⁹². [Πρόκειται γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς περιοχῆς τῆς Κλεψύδρας ἀπὸ τὸν Ἀνδρούτσο ποὺ ἔγινε γνωστὴ ὡς Ντάπια τοῦ Νεροῦ ἢ Ντάπια τοῦ Δυσσέα]¹⁹³.

Γιὰ τὴν εὐρύτερην περιοχὴ τῆς δυτικῆς πρόσβασης τῆς Ἀκρόπολης ὁ Ἄγγλος Blaquiere, ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1824, γράφει¹⁹⁴:

«Τὸ τεῖχος ποὺ περιέκλειε τὸν πλακόστρωτο δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ στὴν πρώτη πύλιν τῆς Ἀκρόπολης, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ σπῖτια σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τῆς ἄνω πόλης, ἔχουν κατεδαφιστεῖ (...). Ὁ μεγάλος τεκκὲς ποὺ παλιότερα βρισκόταν στὴν κορυφὴ τοῦ θεάτρου τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ, ἐπειδὴ θεωρήθηκε ἐπιβλαβὴς γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Ἀκρόπολης, ἔχει κατεδαφιστεῖ καθὼς καὶ αὐτὸς ποὺ ὀνομάζεται Καραμπαμπά¹⁹⁵, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ μαυσωλεῖα στὸ τουρκικὸ νεκροταφεῖο».

Εἶναι ὅμως γεγονὸς ὅτι τὰ Προπύλαια, μολονότι δὲν εἶχαν τὴν ἀτυχίαν νὰ καταστραφθοῦν στὸ σύνολό τους ἢ ἐνμέρει —ὅπως τὸ Ἐρέχδειο—, ὑπέστησαν πολλὰς φθορὰς κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Ἐπανάστασης κυρίως ἀπὸ τοὺς βομβαρδισμούς. Στις 24 Μαΐου 1827 οἱ Ἀθηναῖοι ἀναγκάστηκαν νὰ δεχθοῦν τὴ συνθήκην ποὺ τοὺς ὑποχρέωνε νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Ἀκρόπολιν στὰ χέρια τῶν Τούρκων πολιορκητῶν, γιὰ νὰ σταματήσουν οἱ καταστροφικοὶ βομβαρδισμοὶ τῶν μνημείων τῆς¹⁹⁶. Ἡ τουρκικὴ φρουρὰ ποὺ ἐγκαταστάθηκε τότε ἐγκατέλειπε ὀριστικὰ τὴν Ἀκρόπολιν ἑξὶ χρόνια ἀργότερα, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1833¹⁹⁷.

IV. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ (1778-1833)

1. Bracken, *Antiquities* 191. Για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία του Fauvel βλ. Legrand, *Fauvel*.

2. Caskey - Fowler - Paton - Stevens, *The Erechtheum* 544-545 σημ. 9 και εικ. 218. Στις σ. 544-547 υπάρχει και βιβλιογραφία για τον Fauvel και το έργο του. Αναφέρεται ότι καθάρισε και σχεδίασε ιωνικές βάσεις των Προπυλαίων, αυτόθι 545, σημ. 9.

3. Το σχέδιο αυτό θα ήταν προσχέδιο για ένα τελικό σχέδιο που ίσως να είχε πιο επίσημο χαρακτήρα. Ο Τραυλός (*Πολιοδομική* 200 και εικ. 133) δημοσίευσε για πρώτη φορά ένα σχέδιο της Αθήνας υπογραμμένο από τον Γάλλο μηχανικό Coubault και με χρονολογία κατασκευής του το 1799-1800. Το σχέδιο αυτό είναι καρωμένο με μελάνι και υδρόχρωμα, και πρέπει να έγινε σε συνεργασία με τον Fauvel, αφού ο G. Olivier δημοσιεύει το σχέδιο αυτό ως σχέδιο του Fauvel, G. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse. Atlas* (Paris 1801). Το πρωτότυπο του σχεδίου του Coubault βρίσκεται τώρα στο Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, βλ. επίσης Μπενιζέλο I εικ. 34. Ως προς την Ακρόπολη το σχέδιο του Coubault δίνει τις ίδιες περίπου πληροφορίες με το σχέδιό του Fauvel, είναι όμως πιο συνοπτικό και σχηματισμένο. Ένας συνδυασμός και των δύο είναι ίσως ο καλύτερος τρόπος προσέγγισης της πραγματικότητας.

4. Η γραμμοσκιά, που συμβολίζει τις περιοχές τις οποίες καλύπτουν τα οικοδομικά τετράγωνα, έχει παντού σταθερή κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ.

5. Τα ίχνη των τοίχων και της δόρυκτης στέγης που κάλυπτε τον μεταξύ τους χώρο φαίνονται ολοκάθαρα επάνω στον ανατολικό τοίχο της νότιας πτέρυγας, σε όλες τις μεταγενέστερες απεικονίσεις. Η παλιότερη, στην οποία μάλιστα διακρίνονται και τα ερείπια του σπιτιού, είναι του Gell και χρονολογείται στα 1801-1804 (LB 80, εικ. 46).

6. Cabinet des Estampes, Gb 15a, πίν. 8.

7. Βλ. σ. 92-93 εικ. 29.

8. Caskey - Fowler - Paton - Stevens, *The Erechtheum* 545.

9. Το πρόπλασμα αυτό βρίσκεται στο Παρίσι, στο Cabinet des Estampes της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Τα σχέδια και οι παρατηρήσεις του Fauvel για τον Παρθενώνα δημοσιεύονται από τον Beschi, Fauvel.

10. Watkin, *Hope* 9, όπου αναφέρεται ότι τον Σεπτέμβριο του 1799 ο Hope ήταν στην Αθήνα, από όπου έφυγε στα μέσα του μηνός για την Πελοπόννησο.

11. Βλ. Tsigakou, *Hope*. Ευχαριστώ την κυρία Τσιγκάκου, η οποία πριν ακόμη δημοσιεύσει το λεύκωμα του Hope, μου είχε παραχωρήσει φωτογραφίες των σχεδίων του που περιέλαβα στη μελέτη αυτή.

12. Μουσείο Μπενάκη, Τμήμα Εντύπων και Σχεδίων, αρ. εύρ. 27239. Tsigakou, *Hope* 103, πίν. 32· εκτός από τα σχέδια του Hope τα οποία σχολιάζονται εδώ, το λεύκωμα περιλαμβάνει και άλλα σχέδια που απεικονίζουν την Ακρόπολη και την περιοχή της: μια κάτοψη της Ακρόπολης, αντίγραφο της κάτοψης των Stuart-Revet (αυτόθι 85, πίν. 23), δύο απόψεις της Αθήνας με την Ακρόπολη (87, 89, πίν. 24-25), μια άποψη της Ακρόπολης από τα δυτικά (91) και μια άποψη του Ηρώδειου από τα ΝΑ. (101, πίν. 31).

13. Αδημοσίευτο. Μουσείο Μπενάκη, Τμήμα Εντύπων και Σχεδίων, αρ. εύρ. 27221 verso.

14. Η σελίδα διαβάζεται όπως και οι κανονικοί —πρόσδιοι— πίνακες, δηλαδή το κάτω μέρος της εικόνας είναι στη μεγάλη διάσταση της σελίδας.

15. Επάνω από το τόξο είναι σημειωμένο: "2nd", δηλαδή «2η πύλη». Και οι υπόλοιπες φέρουν τον αριθμό που αντιστοιχεί στη διαδοχή τους αφού βρεθεί κανείς μέσα στην περιοχή του Σερπεντιζέ. Οι διαστάσεις της πύλης αυτής συμφωνούν με τα μεταγενέστερα σχέδια των Hansen, Stilling, Boitte (εικ. 68, 94, 97 αντίστοιχα).

16. Επάνω από το σχέδιό του είναι σημειωμένο "1st".

17. Η κατασκευή αυτή με κάποιες μεταγενέστερες τροποποιήσεις φαίνεται σε ένα σχέδιο του Stilling, βλ. παρακάτω σ. 133 και εικ. 93. Οι αναλογίες της πύλης στα δύο σχέδια συμφωνούν. Ακόμη, επάνω από το κλειδί του τόξου ο Hope έχει σχεδιάσει μια κλειστή καμπύλη, με την οποία φαίνεται ότι σημειώνει το άκροκέραμο που ο Stilling απεικονίζει στη θέση αυτή στο δικό του σχέδιο.

18. Μάλιστα σχεδιάζει και τμήμα της όγης του βάθρου σε κατάκλιση σωστή ως προς την κάτοψη αλλά λανθασμένη ως προς την όψη. Η ιδιόρρυθμη σχέση της κάτοψης με την όψη στα σχεδιάσματα αυτά προκαλεί τέτοια «λάθη» (ως προς τη σχέση άριστερά-δεξιά) και σε άλλα σχεδιάσματα που περιλαμβάνονται στην ίδια σελίδα: στο σχέδιό της δεύτερης πύλης το «λάθος» είναι στην κάτοψη, σε εκείνο της τέταρτης πύλης στην όψη. Βεβαίως στην ουσία δεν είναι λάθη που οφείλονται στην ανεπάρκεια του

οχεδιαστέ, ἀπλῶς πρόκειται γιὰ πρόχειρα οχεδιάσματα ὅπου συμπυκνώνονται πολλὲς πληροφορίες μὲ σκοπὸ νὰ ἐνεργοποιήσουν στὸ μέλλον τὴ μνήμη τοῦ κατασκευαστῆ τους καὶ μόνον.

19. Στὴν κάτωγεινὰ σὰ ἀριστερὰ τῆς πύλης σημειώνεται «tow»[er], ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ τόξο «4», ποὺ προφανῶς σημαίνει «4η πύλη».

20. Μουσεῖο Μπενάκη, Τμήμα Ἐντύπων καὶ Σχεδίων, ἀρ. εὐρ. 27237. Τσιγακού, *Hope* 99, πίν. 30.

21. Τὸ γεγονὸς ὅτι εἰκονίζεται στὸ περίγραμμα τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ προμαχῶνα ὁφείλεται στὸ ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προμαχῶνα εἶναι κυρτή, καὶ δὲν σημαίνει ὅτι βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸν πύργο. Δὲν ἔχει κανεὶς παρὰ νὰ παρατηρήσει τὴ γωνία τῆς πώσης τῆς οἰκίας τοῦ πύργου καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ βόρειο ὄριο τῆς τελευταίας τέμνει τὸ ἐντοιχισμένο τμήμα τῆς ζωφόρου.

22. Μουσεῖο Μπενάκη, Τμήμα Ἐντύπων καὶ Σχεδίων, ἀρ. εὐρ. 23339. Μ. Μπρούσκαρη, *Μνημεῖα Ἀκροπόλεως* πίν. 77.

23. Κάποια ἀσάφεια ὡς πρὸς αὐτὴ τὴν τρίγλυφο ὑπάρχει καὶ σὲ ὅλα τὰ παλιότερα σχέδια, διευκρινίζεται ὅμως παρακάτω στὸ σχέδιο τοῦ Smirke. Στὸ σχέδιο τοῦ Atkins τὸ ἀνατολικὸ παράθυρο τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας φαίνεται νὰ μὴν ἔχει τὸ ἀξονικὸ του σπύριγμα. Μᾶλλον ὅμως πρόκειται γιὰ λάθος, γιὰτὶ στὸ ἀντίστοιχο σχέδιο τοῦ Smirke, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἐλάχιστα ὑστερότερο, τὸ ἀξονικὸ σπύριγμα ὑπάρχει.

24. Διακρίνεται καὶ στὴν ἀποψη τοῦ Hope, ὅχι ὅμως μὲ τόση σαφήνεια. Πρόκειται γιὰ τὴν τελευταία πρὸς τὰ ἀνατολικά τρίγλυφο τῆς νότιας πρόσοψης τῆς βόρειας πτέρυγας (Ἀρχεῖο Κατασπαρίων Ἀκροπόλεως ἀρ. 5114). Ἡ ἐντόπιση τῆς περιοχῆς, σὺν ὁποία εἶχαν ἐντοιχιστεῖ τὰ ἀποξηλωμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κατὰ τὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες τῶν μεταρρυθμίσεων στὰ Προπύλαια, βοηθεῖ σημαντικὰ στὴ χρονικὴ συσχέυσή τους.

25. Εἶναι τὸ πρῶτο σχέδιο ποὺ ἀπεικονίζει αὐτὴ τὴν περιοχὴ, μὲ ἐξαίρεση τὴ στοιχειώδη ὄψη ποὺ περιλαμβάνεται στὰ οχεδιάσματα τοῦ Hope, βλ. παραπάνω σ. 88-90.

26. Ὁ Atkins διαφοροποιεῖ μέσω τοῦ χρώματος τὴν τοικοποιία ἀπὸ τὸ θύρωμα, δίνοντας σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο χρῶμα μὲ τὴ ΝΔ. παρασιτάδα τῆς νότιας πτέρυγας.

27. Μουσεῖο Μπενάκη, ἀρ. εὐρ. 27221 verso, τέταρτο οχεδιάσμα. Βλ. παραπάνω σ. 88-90.

28. Caskey - Fowler - Paton - Stevens, *The Erechtheum* 548, σημ. 2. Bracken, *Antiquities* 106.

29. Λονδίνο, Royal Institute of British Architects, Drawings Collection, Printed Catalogue S, Smirke, S.R. (104), πίν. 4.

30. Ἔτσι ἀκριβῶς εἶναι καὶ σήμερα.

31. Λονδίνο, Royal Institute of British Architects, Drawings Collection, Printed Catalogue S, Smirke, S.R. (104), πίν. 7.

32. Βλ. προηγουμένως σὺν ἐνότητα Fauvel. Τὸ ἀντίστοιχο σχέδιο τοῦ Gell (βλ. εἰκ. 44 καὶ σ. 99-100) εἶναι λίγο μεταγενέστερο, γιὰτὶ ἀπεικονίζει τοὺς παραστάτες τῆς κεντρικῆς πόρτας ἀπελευθερωμένους ἀπὸ τοὺς τοίχους ἀπὸ τοὺς ὁποίους φαίνεται ὅτι καλύπτονται στὸ σχέδιο τοῦ Smirke. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ δὲν ὑπάρχουν σὲ ἀκόμη μεταγενέστερο σχέδιο τοῦ Dodwell (εἰκ. 48) (*Views* πίν. 7).

33. Tanoulas, *The Propylaea* 419-421. Ὁ ἴδιος, *Μελέτη Προπυλαίων* 75, σκ. 21, φωτ. 27-28.

34. Στὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται γιὰ ἐπίκωπο ἀφοῦ ὑπόκειται δολωτὴ κατασκευή, βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 442-446, εἰκ. 36.

35. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἦταν φραγμένα τὰ πλάγια ἀνοίγματα φαίνεται σὲ ἓνα σχέδιο τοῦ Gell καὶ σὲ ἓνα τοῦ Dodwell, βλ. παραπάνω σημ. 32.

36. Caskey - Fowler - Paton - Stevens, *The Erechtheum* 548, σημ. 3, ὅπου χρονολογοῦνται τὰ σχέδια μεταξὺ 1800 καὶ 1802. Ἡ Bracken, *Antiquities* 193, λέει ὅτι ὁ Gell «μὲ κυβερνητικὴ ἀποστολὴ τὸ 1801-2, ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλλάδα, τὴν Τρωάδα καὶ τὰ Ἰόνια νησιά· τὸ 1805-6 ταξίδεψε σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας· τὸ 1811 ἠγίθηκε ἀποστολῆς τῶν Dilettanti σὺν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολὴ ...». *Dictionary of National Biography* XXI (ἐκδ. Leslie Stephen, London 1890) 116. Ἀπὸ τὰ ταξίδια του σὺν Ἑλλάδα ἀναφέρει μόνον: «Στὰ 1804 ἄρχισε ἓνα ταξίδι σὸν Μοριά, ἀπ' ὅπου ἔφυγε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1806 γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἰθάκη συντροφιά μὲ τὸν Dodwell, τὸν περιηγητὴ (...). [δημοσίευσε] τὸ 'Itinerary of Greece', Λονδίνο 1810, 4ο, ([ύλικό] συλλεγμένο 1801-1806)».

Ἡ ἀσάφεια τῶν πηγῶν μου ὡς πρὸς τὰ χρονικὰ διαστήματα ποὺ ὁ Gell πέρασε σὺν Ἑλλάδα μὲ ὁδήγησε νὰ χωρίσω τὰ σχέδιά του, ἀνάλογα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τους, σὲ δύο κατηγορίες: τὰ περισσότερα τὰ χρονολόγησα ἀνάμεσα στὰ 1801 καὶ 1804, βλ. Tanoulas, *The Propylaea* εἰκ. 15-16, 22, 24-25, 39-41, 43-44, 47-49. Τὰ ὑπόλοιπα τὰ χρονολόγησα μετὰ τὸ 1805, διότι ἀπεικονίζουν τὸν χαμηλὸ προμαχῶνα μὲ κανόνια, ὁ ὁποῖος κατασκευάστηκε τὸ 1805 (αὐτόθι 456). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οὐκ ἔστιν ἀπαραίτητα καὶ τῆς ἴδιας χρονικῆς περιόδου. Ὅλα τὰ σχέδια τοῦ Gell ποὺ ἐξετάζονται στὸ κείμενο τὰ ἐντόπισα τὸν Ἀ-

πρίλιο του 1983 κατά την έρευνα που πραγματοποιήσα στο Τμήμα Έλληνικών και Ρωμαϊκών Αρχαιοτήτων του Βρετανικού Μουσείου, βλ. αυτόδι. Μερικά από αυτά δεν τα χρησιμοποιήσαμε στη δημοσίευση της παραπάνω μελέτης. Στις παραπομπές δα δίνεται ο αριθμός του τεύχους σχεδίων (sketchbook) στο οποίο περιλαμβάνονται, ο αριθμός του καταλόγου L. Binyon, *Catalogue of drawings of British Artists and Artists of foreign origin working in Great Britain preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum*, τ. II (συντομογραφικά LB) και η μετάφραση του σχολίου που υπάρχει στον κατάλογο.

37. Τεύχ. 7, LB4: «Γενική άποψη της Αθήνας και της γειτονικής περιοχής. Πένα και μελάνι». Μετά το 1805 (βλ. την επόμενη σημ.).

38. Βλ. Tanoulas, The Propylaea 456. Με τον τρόπο αυτόν το σχέδιο χρονολογείται μετά το 1805.

39. Tanoulas, The Propylaea 433, 450. Βλ. και παρακάτω στην ένότητα Dodwell. Στον σχολιασμό της περιγραφής του Έβλια Τσελεμπή το τζαμί ταυτίστηκε με τον τεκκέ του χαλβετή Χουσεΐν, βλ. παραπάνω σ. 45-46.

40. Τεύχ. 5, LB24: «Η Αθήνα από το μνημείο του Φιλοπάππου. Υδροχρώματα» (1801-1804).

41. Τεύχ. 8, LB63: «Η Ακρόπολη από το Θέατρο. Πένα και μελάνι» (1801-1804).

42. Τεύχ. 8, LB61: «Η Ακρόπολη από τις φυλακές ή τους τάφους. Ίνδικη μελάνη και μολύβι» (1801-1804).

43. Βλ. τα σχέδια του 17ου αϊ., των Stuart-Revet, Le Roy και Hope.

44. Ύπενθυμίζεται ότι ο πύργος κατασκευάστηκε επάνω σε λείψανα ύστερορωμαϊκού πύργου. Βλ. παραπάνω σ. 72 και παρακάτω σ. 132, 253-256, 265-267.

45. Βλ. παραπάνω σ. 91-92.

46. Τεύχ. 8, LB58: «Θέατρο Ηρώδου. Μολύβι, ινδική μελάνη και διάλυμα σέπιας» (1801-1804).

47. Τεύχ. 13, LB65: «Θέατρο Ηρώδου Αττικού, στην Ακρόπολη. Πένα και μελάνη» (1801-1804).

48. Τεύχ. 7, LB13: «Πανόραμα των Αθηνών και της περιβάλλουσας έξοχης από την Πνύκα. Σε έξι ένωμένα φύλλα, με τη θέα να άγκαλιάζει όλόκληρο τον όρίζοντα. Ύδροχρώματα και πένα» (1801-1804). (Πανόραμα: άποτύπωση του περιβάλλοντος χώρου σε σειρά συνεχών εικών που έχουν σχεδιαστεί ούτως ώστε, συνδυαζόμενες στην έσωτερική επιφάνεια ένός κυλίνδρου, να μπορούν να γίνουν άνυψιπτες ως ένότητα, ίδωμένες από ένα κεντρικό σημείο. Δημοφιλής τρόπος άπόδοσης τοπίων κατά τον 19ο αϊ.).

49. Ναός του Αγίου Νικολάου, βλ. Τραυλό, *Πολεοδομική* 204, εικ. 138. Βλ. και παραπάνω σ. 70.

50. Gell, τεύχ. 5, LB23: «Η Αθήνα από το χαμηλότερο τμήμα της πόλης. Πένα και μελάνι». Διακρίνονται επίσης ο τρούλος του τζαμιού του Τζισδαράκη, το βοεβοδαλίκι με τους κίονες της δυτικής πρόσοψης της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και τον τρούλο των Αγίων Άσωμάτων στα Σκαλιά, καθώς και δύο καμπαναριά εκκλησιών προς Β. του σημερινού αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Αγοράς.

51. Τεύχ. 13, LB100: «Οχυρώσεις στην Ακρόπολη. Ίνδικη μελάνη και διάλυμα σέπιας». Μπορεί να δεί κανείς και σήμερα το κατώτερο τμήμα του προμαχώνα που σώζεται κάτω από τον βόρειο πύργο της πύλης Beulé, βλ. παρακάτω σ. 246-248.

52. Βλ. σχετικά την εξαίρετη μελέτη: Στεριώτου, *Όχυρώσεις Ρεθύμνου* II πίν. 33, 116.2, 134.1, 140, 151.1, 177, 185, 191.1.

53. Βλ. παραπάνω σ. 45-46.

54. Τα θωράκια αυτά είναι εξαίρετικά όγκώδη, διότι προστατεύουν τη συστοιχία των κανονιών και πρέπει να άντέχουν τόσο στα βλήματα του έχδρου όσο και στις δονήσεις των εκपुरοοκροτίσεων.

55. Σε μιá άλλη άποψη από τα δυτικά (εικ. 39) ό Gell δείχνει περισσότερα, ίσως πέντε, θωράκια. Πάντως στη μεταγενέστερη άποψη του Dupré (εικ. 59) φαίνεται ότι στον δυτικό τοίχο άρχικά υπήρχαν τέσσερα θωράκια.

56. Στην εποχή του Gell το άνοιγμα αυτό πρέπει να ήταν κτισμένο.

57. Αυτή την εποχή ή Κλεγύδρα δεν είχε ακόμη άποκαλυφθεί, ούτε και ό ύπερκείμενος δολωτός χώρος, που κατά τη βυζαντινή περίοδο χρησίμευσε ως παρεκκλήσι. Βλ. Parsons, Klepsydra 250-1. Tanoulas, The Propylaea 459-460. Επίσης βλ. παρακάτω σ. 251-253.

58. Τεύχ. 13, LB97: «Δυτική πρόσοψη της Ακρόπολης». Ίνδικη μελάνη και διάλυμα σέπιας» (1801-1804).

59. Τεύχ. 13, LB70: «Τμήμα του Προπυλαίου και του θάδρου του άγάλματος του Αγρίππα, Ακρόπολη. Πένα και άραιωμένη σέπια».

60. Βλ. παραπάνω σ. 85 σημ. 98 και παρακάτω σ. 193-198. Επίσης βλ. Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 97 κέ., σ. 63, 64, 68, φωτ. 41, 43, 44.

61. Οι επάλξεις έχουν διαφορετικό άριθμό και μορφή θωρακίων από τις επάλξεις στο σχέδιο των Stuart και Revett καθώς και του Pars, τα όποια δείχνουν ότι ό άρχικός άριθμός των θωρακίων σ' αυτή την πρόσοψη ήταν δέκα. Όμως τα σχέδια των τελευταίων συμφωνούν με τα σχέδια νεότερων περιγνη-

των (π.χ. τοῦ Haller von Hallerstein, βλ. Matton, *Athènes* πίν. XXXII, 37). Ἐπομένως τὸ σχέδιο τοῦ Gell εἶναι ἀνακριβὲς ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπάλξεων τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς βόρειας πτέρυγας.

62. Τεῦχ. 13, LB68.

63. Στὴν πρώτη ἔκδοση τῶν Stuart - Revett ἡ πόρτα αὐτὴ ἐμφανίζεται μόνο στὴ γενικὴ κάτοψη τῆς Ἀκροπόλεως (σχ. 15). Στὴν κάτοψη τῶν Προπυλαίων (1765) τῆς πρώτης ἔκδοσης διακρίνονται δύο πόρτες. Φαίνεται ὅτι ἡ ἑκκεντρικὴ τοποθέτησις τῆς πόρτας ποὺ ἀπεικονίζεται στὰ σχέδια τοῦ Gell, ὁδήγησε τὸν Revett στὸ συμπέρασμα ὅτι θὰ ὑπῆρχε καὶ μιὰ δευτέρη γιὰ τὴν ἀποκατάστασις τῆς συμμετρίας. Στὴ δευτέρη ἔκδοση ὁ Kinnard περιλαμβάνει καὶ μιὰ ὄψη τῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων μὲ μιὰ ἀσαφὴ παρατήρησις (βλ. Stuart-Revett, *Athens*² II 105-106, πίν. 42) ποὺ δείχνει ὅτι ὁ τελευταῖος προσπάθησε νὰ συμβιβάσῃ τις δύο πόρτες τοῦ σχεδίου τοῦ 1764 μὲ τὴ μιὰ πόρτα τοῦ σχεδίου τοῦ 1753, τὴ μόνη ποὺ ἔβλεπε καὶ ὁ ἴδιος.

64. Ἐπίσης φαίνεται καὶ ἓνα θωράκιο τῆς ἑπαλξης πᾶνω ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία τοῦ βάθρου. Τὸ ἑφιπποῦ ἀγαλμα ποὺ εἶναι σχεδιασμένο μὲ μολύβι στὴν κορυφὴ τοῦ βάθρου (ὅλο τὸ υπόλοιπο σχέδιο εἶναι καμωμένο μὲ πενάκι καὶ σινικὴ μελάνη) εἶναι φανταστικὴ ἀναπαράστασις, βασισμένη στὸ χωρίο τοῦ Παυσανία ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ἑφιπποὺς ἀνδριάντες ποὺ ἦταν στημένοι στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς κρηπίδας κάθε πτέρυγας τῶν Προπυλαίων.

65. Αὐτὸς ὁ τρόπος ἐπικοινωνίας τῶν δύο περιοχῶν τῆς δυτικῆς πρόσβασης εἶχε διαπιστωθεῖ καὶ στὸν σχολιασμὸ τῆς περιγραφῆς τοῦ Fanelli, βλ. παραπάνω σ. 54-57.

66. Πράγμα ποὺ δηλώνει προφανῶς πολλὲς ἐπισκευές.

67. Tanoulas, *The Propylaea* 435-436. Βλ. ἐπίσης παραπάνω σ. 53, 55.

68. Πρβ. τὸ σχεδιάσμα τῆς «3ης πύλης» τοῦ Hope, στὸ κάτω δεξιὰ τμήμα τῆς σελίδας (βλ. παραπάνω σ. 89 καὶ εἰκ. 26). Ὁ Hope φαίνεται ὅτι διέκρινε τις ὀδοντωτὲς ἐπάλξεις μιᾶς παλιότερης φάσης τοῦ τείχους, τὰ διάκενα τῆς ὁποίας φράχτηκαν ἀργότερα.

69. Τὸ τοξωτὸ ὑπέρθυρο δὲν φαίνεται γιὰτὶ εἶναι καλυμμένο ἀπὸ τὸ ἐπίχρισμα ποὺ καλύπτει ὁλόκληρὴν τὴν πρόσοψη τοῦ προμαχώνα.

70. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ὅτι ὁ πύργος τῆς Νίκης δὲν φαινόταν πλέον ἀπὸ τὴν αὐτὴ τῶν φυλάκων, καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰτὶ μετὰ τοὺς Spon καὶ Wheler κανεῖς δὲν τὸν βλέπει, ἔστω καὶ ἂν πολλοὶ ἐπαναλαμβάνουν τὴν περιγραφὴ τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ πύργου τῆς Νίκης ἀντλώντας ἀπὸ τὸν Spon, ὁ

ὁποῖος ὅμως τὸν εἶχε ταυτίσει λανθασμένα μὲ τὴν δεμελίωσις τῶν Προπυλαίων. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου τῆς Νίκης πρέπει νὰ καταστράφηκε τὸ 1687 ἀπὸ τοὺς βομβαρδισμοὺς τῶν βενετικῶν κανονιῶν. Ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὸ οἶκημα τῶν φυλάκων εἶχε καταστραφεῖ στὴν ἴδια περίστασις, ὅπως φαίνεται στὴν ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὰ δυτικὰ ποὺ δημοσιεύει ὁ Fanelli. Βλ. καὶ Tanoulas, *The Propylaea* 450-453.

71. Τεῦχ. 13, LB58: «Πρόσοψη τοῦ Προπυλαίου. Πένα καὶ διάλυμα σέπιας».

72. Ἡ καθ' ὕψος διαφοροποίησις τῆς τοικοποιίας ὑποδηλώνεται καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Atkins (εἰκ. 27) ἀπὸ μιὰ ἀκανόνιστη γραμμὴ στὴν ἴδια περίπου θέσι.

73. Γιὰ τὸν χρονικὸ προσδιορισμὸ αὐτῶν τῶν καθαιρέσεων βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 454-455, καὶ παρακάτω σ. 116 σημ. 111. Στὸ σχέδιο τοῦ Gell, τὸ ὁποῖο ἐξετάζουμε τώρα, ὑπάρχουν δύο διαφορὲς ὡς πρὸς τὸ ἀντίστοιχο σχέδιο τοῦ Atkins: στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ τοίχου ποὺ κλείνει τὸ μεσαῖο μεταξόνιο ὁ Atkins δείχνει ἓνα μεγάλο ἄνοιγμα μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προβάλλει ἓνα κανόνι, ἐνῶ ὁ Gell δείχνει ἓνα μικρὸ ἄνοιγμα ὅπου δὲν διακρίνεται κανόνι. Στὴν κορυφὴ τοῦ τοίχου ποὺ κλείνει τὸ ἐπόμενον πρὸς Β. μετακίονιο ὁ Atkins ἀπεικονίζει ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο ἄνοιγμα, ἐνῶ ὁ Gell δείχνει συνεχὴ τοῖχο. Ἴσως νὰ ἔγινε ἐπισκευὴ καὶ μικροαλλαγὲς στὰ χρόνια ἀμέσως μετὰ τὸ 1801 (ἔτος τῆς διαμονῆς τοῦ Atkins στὴν Ἀθήνα).

74. Ἀρχεῖο Κατ. Ἀκρ. ἀρ. 5006. Γιὰ τὰ γλυπτὰ ποὺ θρέθηκαν στὴν κατεδάφιση τοῦ πύργου, βλ. Κουμανούδη, *Εἰδήσεις* 195 κέ. (ἐπίσης γλυπτὰ ἀναφέρονται καὶ στὴ σ. 203 σημ.*). Βλ. καὶ παρακάτω σ. 221-222, εἰκ. 271-272. Βλ. παρακάτω σ. 298-299 ὅπου γίνεται φανερό ὅτι οἱ δοκοθήκες ὀφείλονται σὲ φράγκικη μετασκευὴ καὶ ἔγιναν ἐνῶς ἡ ζωφόρος ἦταν ἀκόμη στὴν ἀρχικὴ θέσις της.

75. Ἀρχ. Κατ. Ἀκρ. ἀρ. 622. Τὸ ἄλλο ἔχει ἀρ. 623. Τὰ κομμάτια αὐτὰ ἀναφέρονται καὶ ἀπὸ τὸν Κουμανούδη μαζὶ μὲ ἄλλα κομμάτια ποὺ θρέθηκαν ἐντοκισμένα στὸν πύργο, βλ. Κουμανούδη, *Εἰδήσεις* 198.

76. Βλ. παραπάνω σ. 91-92, 94.

77. Ἡ προοπτικὴ μὲ τὴν ὁποία ἔχει ἀποδοθεῖ αὐτὴ ἡ περιοχὴ εἶναι κάπως ἀδέξια καὶ προξενεῖ σύγχυσις. Τὸ μικρὸ αὐτὸ ὀρθογωνικὸ κτίσμα ταυτίζεται μὲ ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται στὴν ἴδια θέσι στὸ σχέδιο τοῦ Atkins. Δυστυχῶς ὅμως καὶ τὸ σχέδιο τοῦ τελευταίου εἶναι πολὺ ἀσαφὲς γιὰ νὰ μᾶς βοηθήσῃ στὴν ἐρμηνεία τῆς μορφῆς τοῦ κτίσματος (πυργίσκου -

φυλακίου) στην εσωτερική πλευρά του τείχους. Το κτίσμα φαίνεται καθαρά και σε μια άποψη του F. Preaux χρονολογημένη στα 1804 (Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 26506). Βεβαίως η απεικόνισή του με δύο παράθυρα, τετράρρικτη στέγη, καπνοδόχο και μεγάλες διαστάσεις είναι υπερβολική. Η σύριξη όμως σε λίθινους προβόλους που συνδέονται με τοξύλια (*machicoulis*) είναι πιθανότατα όρθη και ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στη σύριξη που υπαινίσσονται τα σχέδια του Gell. 'Ακόμη ένα ενδιαφέρον στοιχείο στο σχέδιο Gell LB63 (εικ. 32), είναι ένα παράθυρο που ανοίγεται στο νότιο τείχος της 'Ακρόπολης, ακριβώς κάτω από το κτίσμα που μόλις περιγράψαμε. Το παράθυρο αυτό θα χρoσίμευε για τον φωτισμό και αερισμό υπόγειου χώρου. Πάντως το παράθυρο αυτό δεν φαίνεται σε άλλο γνωστό μου σχέδιο.

78. Τεύχ. 13, LB59: «Τμήμα του Προπυλαίου. Πένα και διάλυμα σέπιας» (1801-1804).

79. Στο σχέδιο του Smirke (εικ. 29) το άνοιγμα αυτό γίνεται στενότερο από την παρουσία μεταγενέστερων τοίχων. Οί τοίχοι αυτοί απουσιάζουν από τα σχέδια του Gell, καθώς και από το σχέδιο του Dodwell, που είναι σαφώς μεταγενέστερο των άλλων. Γι' αυτό συμπεραίνω ότι και τα σχέδια του Gell είναι ελαφρώς μεταγενέστερα από τα σχέδια του Smirke (βλ. παραπάνω σ. 92-93).

80. Στο σχέδιο του Smirke (εικ. 29) φαίνεται ότι το άνοιγμα αυτό είναι σχεδόν τελείως κλεισμένο από τα δυτικά. Το σχέδιο του Gell συμπίπτει ως προς αυτό το σημείο με το μεταγενέστερο σχέδιο του Dodwell (εικ. 48), πράγμα που αποτελεί μία ακόμη ένδειξη ότι το σχέδιο του Smirke είναι το παλιότερο.

81. 'Επάνω από τον τελευταίο δόμο ο Gell σχεδιάζει τους θράνους που διατηρούνται ως σήμερα στο ανατολικό άκρο του τοίχου. Ψηλότερα παραλείπει τους οκτώ λίθους της ανωδομής που σήμερα είναι σε τρεις στρώσεις τοποθετημένοι επάνω στους θράνους. 'Ετσι, το αντίθετο του επιστυλίου του νότιου τοίχου της ανατολικής στοάς σταματά πάνω από τον θυραίο τοίχο με αποτέλεσμα το περίγραμμα του νότιου τοίχου να χαμηλώνει απότομα προς Δ. 'Η κατάσταση αυτή εμφανίζεται και σε όλα τα πριν από την 'Απελευθέρωση σχέδια που απεικονίζουν αυτή την περιοχή: του Smirke (εικ. 29), του Gell (εικ. 43, 45, 46) και του von Hallerstein (βλ. Matton, *Athènes* εικ. 12 bis).

'Η παλιότερη απεικόνιση της περιοχής αυτής του μνημείου μετά την 'Απελευθέρωση είναι μία αναπαραγωγή δαγγεροτυπίας του P.G. Joly de Lotbinière στο βιβλίο *Excursions Daguerriennes, vues et monuments les plus remarquables du globe* (Lere-

bours, Paris 1842). 'Η απεικόνιση χρονολογείται στα 1839 και δημοσιεύεται στο *Φωτογραφικές μαρτυρίες* εικ. 3. Οι τρεις στρώσεις των λίθων που απεικονίζονται σ' αυτή την εικόνα, καθώς και σ' όλα τα μεταγενέστερα σχέδια και φωτογραφίες, πρέπει να έχουν τοποθετηθεί εκεί σε μια πρώιμη αναστήλωση από τον Ραγκαβή και επομένως δεν βρίσκονται κατά χώραν. Αυτό αποδεικνύεται και από προσεκτική εξέταση των συγκεκριμένων λίθων. Βλ. Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 40.

82. Κατά την κατεδάφιση των θόλων μετά την 'Απελευθέρωση, ο πρώτος από τα ανατολικά κίονας της βόρειας ιωνικής κιονοστοιχίας —στη θέση του οποίου περίπου αντιστοιχούν οι δύο σφονδύλοι της εικόνας— βρέθηκε να διατηρεί κατά χώραν μόνο τους δύο κατώτερους από τους σφονδύλους του (βλ. την τομή του κεντρικού κυρίου από τον Desbuisson, *Paris - Rome - Athènes* 193, πίν. 6). 'Ολοι οι υπόλοιποι ιωνικοί κίονες βρέθηκαν να διατηρούν τους επτά κατώτερους σφονδύλους τους.

83. Παρόμοια μορφή όμως είχαν τα αποχωρητήρια σε παρόμοιες μεσαιωνικές όχυρώσεις, βλ. Funcken, *Chevalerie* εικ. στις σ. 46-47, υπόμνημα στη σ. 48.

84. Τεύχ. 13, LB69: «'Εσωτερικό προστώ του Προπυλαίου, Πένα και αραιωμένη σέπια» (1801-1804).

85. Σ' αυτό το σχέδιο δεν φαίνεται φυσικά αν διατηρείται και το επιστύλιο που αντιστοιχεί σ' αυτή τη θέση. Στο LB72 (εικ. 45) φαίνεται ότι διατηρείται το επιστύλιο και τα δύο ανυθίματά του. Πάντως κατά την 'Απελευθέρωση διατηρούνταν στη θέση τους μόνο τα δύο ανυθίματα.

86. Και εδώ απουσιάζουν οι νεότεροι κτιστοί ορθοστάτες που φαίνονται στο σχέδιο του Smirke.

87. Βλ. παρακάτω την κάτοψη του von Hallerstein, εικ. 54 και σ. 106.

88. Τα προβλήματα αυτά θα διευκρινιστούν παρακάτω όταν θα εξεταστούν τα σχέδια των Γάλλων αρχιτεκτόνων υπότροφων της Σχολής Καλών Τεχνών του Παρισιού, βλ. σ. 130 κέ., 133 κέ.

89. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 429-430, 466.

90. Τεύχ. 13, LB72: «'Οπίσθια πρόσοψη του Προπυλαίου. Πένα και αραιωμένη σέπια» (1801-1804).

91. 'Ισως η άχρηστευση της πόρτας που φαίνεται στο σχέδιο να είναι αποτέλεσμα της συνεχούς ανύγωσης της στάθμης της επίκωσης.

92. Τεύχ. 13, LB80: «Δυτικό τμήμα της όχυρής ακρόπολης, από το αέτωμα του Παρθενώνα. Πένα και μελάνη και πένα με ινδικό (λουλάκι)» (1801-1804).

93. Το κτίσμα αυτό έντοπίστηκε ήδη στο σχέδιο

του Fauvel (βλ. παραπάνω σ. 87-88, εικ. 21-22) και δα το δοῦμε καὶ στὶς εἰκ. 75-76, 82, 95, 111-112.

94. Ὅπωςδήποτε ἔχουν σχέση με τὶς στέγες ποὺ διακρίνονται ἐπάνω ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ κλασικοῦ μνημείου σὲ παλαιότερες ἀπόψεις τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

95. Tanoulas, *The Propylaea* 429-430, 466.

96. Τεῦχ. 8, LB62: «Ἡ Ἀκρόπολις ἀπὸ τὴν Πνύκα. Ἕλληνες στὸ πρῶτο ἐπίπεδο. Ὑδροχρώματα».

97. Ὁ χαμηλὸς αὐτὸς προμακῶνας κατασκευάστηκε τὸ 1805, βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 456.

98. Dodwell, *Tour I* κεφ. XI.

99. Αὐτόθι I 310.

100. Πρόκειται γιὰ τὸ νερὸ τῆς Κλεψύδρας ποὺ ἀνέβλυζε χαμηλότερα στὴν πλαγιά (βλ. Parsons, *Klpsydra*).

101. Προφανῶς ἐννοεῖ τὸ σπήλαιο τοῦ Πανός, τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος καὶ τὶς βαθμίδες ποὺ ὁδηγοῦσαν στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ Ἀρρηφορίου.

102. Πρόκειται γιὰ τὸν τεκκὲ τοῦ καλθετῆ Χουσεῖν, ποὺ ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ παραπάνω σ. 45-46, 71, 94.

103. Θυμίζει τὴν ἀνάλογη περιγραφή ἀπὸ τὸν Chandler, βλ. παραπάνω σ. 79.

104. Dodwell, *Tour I* 311.

105. Ὁ Dodwell φαίνεται νὰ ἀναφέρει ὡς δευτέρη πύλη τὴν εἴσοδο στὸ φυλάκιο καὶ ὡς τρίτη αὐτὴ ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φυλακίου στὴν αὐλὴ τῶν φυλάκων καὶ ποὺ συνήθως ἀναφέρεται ὡς δευτέρη πύλη, ἐπειδὴ ἡ πόρτα τοῦ φυλακίου δὲν ἀνοίγεται σὲ ἀμυντικὸ τεῖχος ἀλλὰ σὲ τοῖχο οἰκίματος. Ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀμέσως μετὰ, ὁ Dodwell ἀναφέρει τὴν πύλη πλὴι στὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα ἀποδεικνύει ὅτι συγχέει τὴν πύλη ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν αὐλὴ τῶν φυλάκων καὶ ποὺ ἔφερε τὸ ὑπέρθυρο μετὰ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Μαρκελλίνου, μετὰ τὴν πύλη ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης. Μιὰ ἀκόμη ἀνακρίβεια θρῖσκεται στὸν προσανατολισμὸ τῆς πύλης, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὡς δυτικὸς, ἐνῶ στὴν πραγματικότητά καὶ οἱ δύο πύλες τῆς αὐλῆς τῶν φυλάκων ἔχουν προσανατολισμὸ νότιο μετὰ μικρὴ ἀπόκλιση πρὸς τὰ δυτικά. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Dodwell δὲν ἀναφέρει τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ποὺ μνημονεύουν οἱ Spon, Wheeler καὶ Stuart-Revet.

106. Dodwell, *Tour I* 312.

107. Ἐννοεῖ τὸν λεγόμενον φράγκικο πύργο, δηλαδὴ θεωρεῖ ὡς ναὸ τῆς Ἀπτέρου Νίκης τὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων.

108. Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ Dodwell ταυτίζει τὸν ναὸ

τῆς Ἀπτέρου Νίκης μετὰ τὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων.

109. Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ Πινακοθήκη ταυτίζεται ὀρθά.

110. Ὀνομάζει Προπύλαια μόνον τὸ κεντρικὸ κτίριο.

111. Ὅπωςδήποτε εἶναι οἱ ἀκραῖοι κίονες ποὺ διατήρησαν τὰ κιονόκρανά τους καὶ οἱ τέσσερις ὑπολοιποὶ ποὺ ἔχασαν τὰ δικά τους μαζί με τοὺς ἀνώτερους σφονδύλους. Βλ. ἐπίσης Haygarth, *Panoramic View of Athens, illustrated by (...) in Walpole's Memoirs* (London 1818) ὅπου ἀναφέρει: «Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξή μου στὴν Ἀθῆνα, οἱ Τοῦρκοι ἀπομάκρυναν τὰ κιονόκρανα τῶν κίωνων, γιὰ νὰ στίσουν μιὰ ἀπὸ τὶς συστοικίες κανονίων στὴν κορυφή». Ὁ Haygarth ἦταν στὴν Ἀθῆνα τὸ 1811. Βλέπουμε πόσο σχετικὴ εἶναι ἡ σημασία τῆς φράσης «λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξή μου στὴν Ἀθῆνα». Ἀπὸ τὸν Hobhouse εἶναι γνωστὸ ὅτι τρία κανόνια προσφέρθηκαν ἀπὸ τὸν σουλτάνο Σελὶμ Γ' καὶ τοποθετήθηκαν στὸν προμακῶνα πάνω ἀπὸ τὰ Προπύλαια. Φαίνεται ὅτι τὰ κανόνια αὐτὰ ἦταν ἰσχυρότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ προϋπήρχαν καὶ γι' αὐτὸ καταδαφίστηκαν τὰ κιονόκρανα καὶ οἱ ἀνώτεροι σφονδύλοι τῶν τεσσάρων μεσαίων κίωνων καὶ ἐνισχύθηκαν οἱ ἀκραῖοι μετὰ παχείς τοίχους. Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι ὁ Σελὶμ Γ' κυβέρνησε ἀπὸ τὸ 1789 ὡς τὸ 1808, γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ νέα αὐτὴ καταστροφὴ συνέβη μετὰ 1789 καὶ 1799, ὅποτε χρονολογεῖται καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Hope, ἡ πρωιμότερη μαρτυρία γιὰ τὴν ἀλλαγὴ αὐτή. Βλ. Matton, *Athènes* 94. Tanoulas, *The Propylaea* 454.

112. Dodwell, *Tour I* 316.

113. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐξέδρα ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριο καὶ τὴ βόρεια πτέρυγα, ἡ ὁποία ἀναφέρθηκε ἀρκετὲς φορὲς προηγουμένως. Ἐπάνω τῆς δὲ πρέπει νὰ εἶχαν συσσωρευθεῖ κώματα καὶ πέτρες. Ἡ διάλυση τῆς ἐξέδρας ἐγίνετο τὸ 1805, κατὰ τὴ δευτέρη περίοδο παραμονῆς τοῦ Dodwell στὴν Ἀθῆνα, βλ. καὶ Stuart-Revet, *Athens*² II 100 (συνέχεια τῆς σημ. α τῆς σ. 99): «Ἀφ' ὅτου τὰ ἐρείπια αὐτοῦ τοῦ κυρίου [τῶν Προπυλαίων] σχεδιάστηκαν ἀπὸ τὸν Revett, οἱ Τοῦρκοι ἔχουν προσθέσει ἕναν προμακῶνα στὶς ἐξωτερικὲς ὀχυρώσεις στὴ θέση ποὺ σημειώνεται (κ) στὴν κάτοψη τῆς Ἀκρόπολης, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο μία θολωτὴ δίοδος ἔχει χτισθεῖ ἐπάνω στὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν πύλη στὸ (m) [τὴν πύλη τῆς αὐλῆς τῶν φυλάκων]. Ἐπίσης γύρω στὸ ἔτος 1805, ὁ Διοδάρης, ποὺ χρειαζόταν ὑλικὸ γιὰ κτίσιμο, διέταξε τὸν καθαρισμὸ τῶν ἐρειπίων ποὺ κάλυπταν τὶς βαθμίδες καὶ τὰ θεμέλια τῆς δυτικῆς πρό-

σογης, πράγμα που οδήγησε στην ανακάλυψη του άμαξιτου δρόμου μεταξύ των βαθμίδων, και έφερε στο φώς και άλλες λεπτομέρειες της κατασκευής...». Ούτε η αναφορά αυτή, που έχει γραφεί από τον Kinnard, ούτε ο Dodwell χρονολογούν άμεσα την κατασκευή του προμακώνα στον οποίο ενσωματώθηκε το δομικό υλικό. Όμως η επιγραφή του, λαξευμένη επάνω σε ένα επιστύλιο της δυτικής πρόσοψης του Έρεχθείου, προσδιορίζει ακριβώς το 1805 ως έτος κατασκευής του θολικού, και επομένως και του υπερκείμενου προμακώνα (Caskey - Fowler - Paton - Stevens, *The Erechtheum* 70-72, 553, εικ. 47. Τραυλός, *Πολοδομική* 204-5). Προκύπτει λοιπόν το εύλογο συμπέρασμα ότι χτίστηκε στην ίδια φάση οικοδομικής δραστηριότητας, που προκάλεσε και την κατεδάφιση της εξέδρας στα δυτικά των Προπυλαίων. Βλ. επίσης Tanoulas, *The Propylaea* 456.

114. Οι βαθμίδες είναι πράγματι τέσσερις. Ο Dodwell πρέπει να λαμβάνει υπόψη του και τους προέχοντες παρολίδους της θεμελίωσης της δυτικής πρόσοψης του κεντρικού κυρίου ή τα ίχνη της ρωμαϊκής κλίμακας στην όψη της θεμελίωσης της καθεμιάς από τις πτέρυγες (βλ. παρακάτω σ. 130 κέ., 236-240). Αξίζει να επισημανθεί ότι και ο Le Roy είχε θεωρήσει ότι υπήρχαν περισσότερες από πέντε βαθμίδες, βλ. παραπάνω σ. 73-75.

115. Dodwell, *Tour* I 318.

116. Έννοεί τις πόρτες του θυραίου τοίχου.

117. Έλληνικά στο κείμενο. Βλ. και Όρλάνδο-Τραυλό, *Λεξικόν* 123.

118. Dodwell, *Tour* I 320 κέ.

119. "...with echini and darts". Στην πραγματικότητα τα προέχοντα τμήματα που διατηρούνται ακόμη και σήμερα στην κορυφή του νότιου τοίχου έχουν το λέσβιο κυμάτιο κοσμημένο με καρδιόσχημα φύλλα κισσού και λόγχες.

120. Dodwell, *Views* πίν. 7: «Άποψη του Παρθενώνα από τα Προπύλαια». Το σχέδιο αυτό είναι το μόνο του βιβλίου που δείχνει τα Προπύλαια. Όπως και τα υπόλοιπα σχέδια του Dodwell, έχει μεγάλη αξία για την τοπογραφία της Ακρόπολης, τα στοιχεία όμως που παρέχει στη μελέτη αυτή έχουν ήδη εντοπιστεί στις αντίστοιχες απόψεις του Smirke και του Gell. Αξίζει πάντως να επισημανθεί η κατασκευή που εφάπτεται στη βόρεια πλευρά του βόρειου τοίχου του κεντρικού κυρίου: πρόκειται για μια ύδρορρόη που μάζευε τα νερά από μια νεότερη στέγη ενός κτίσματος επάνω από τη δεξαμενή.

121. Επίσης βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 455-456.

122. Δωρικό κιονόκρανο της ανατολικής στοάς

των Προπυλαίων, Συλλογή Έλγιν, 1816· 6-10.130, *BM Cat. Sculpture* 433. Σφόνδυλος ιωνικού κίονα από το έσωτερικό των Προπυλαίων, Συλλογή Έλγιν, 1816· 6-10.129, *BM Cat. Sculpture* 434. Λιθόπλινθος των Προπυλαίων, Συλλογή Έλγιν, 1816· 6-10.131, *BM Cat. Sculpture* 435. Βλ. και *Report-Minutes* 73.

123. Επίκρανο παραστάδας από τον ναό της Αθηνάς Νίκης, Συλλογή Έλγιν 1816· 6-10.170, *BM Cat. Sculpture* 436. Γωνιακό κιονόκρανο από τον ναό της Αθηνάς Νίκης, Συλλογή Έλγιν, 1816· 6-10.395, *BM Cat. Sculpture* 2735. Βλ. και *Report-Minutes* 72-73.

124. Caskey - Fowler - Paton - Stevens, *The Erechtheum* 552-553. Bracken, *Antiquities* 28-42. Γεννάδιος 3-26. Saint Clair, *Lord Elgin*.

125. Εκτός από τη βιβλιογραφία που προαναφέρθηκε βλ. και *Report-Minutes*, όπου δημοσιεύονται τα πρακτικά και το πόρισμα της επιτροπής επιλέκτων προσωπικοτήτων της Αγγλίας, που συγκροτήθηκε για να αποφανθεί περί του αν το αγγλικό Δημόσιο θα έπρεπε να αγοράσει τη συλλογή του λόρδου Έλγιν, και για να όρίσει τιμή αγοράς της. Συνοδεύεται από κατάλογο των αντικειμένων της συλλογής.

Δεν είναι δυνατόν να αποφύγει κανείς να εκφέρει γνώμη για το έργο του Έλγιν στην Ακρόπολη. Το μόνο θετικό αποτέλεσμα της άρπαγής των αρχαιοτήτων της Ακρόπολης θα μπορούσε να θεωρηθεί η προφύλαξή τους από τις καιρικές συνθήκες, με αποτέλεσμα την καλύτερη διατήρησή τους σήμερα, σε σύγκριση με τα τμήματα των μνημείων που παρέμειναν στη θέση τους. Και αυτό όμως το πλεονέκτημα —το μοναδικό απέναντι σε μια πληθώρα καταστροφών αλλά και δευτερογενών συνεπειών των δραστηριοτήτων των ανθρώπων του Έλγιν— αναιρείται ενμέρει από τα αποτελέσματα των καθαρισμών και της συντήρησης που υπέστησαν τα γλυπτά, τα οποία έχασαν έτσι τη φυσική τους πάτινα και την αυθεντική ύψη της επιφάνειας.

Θα πρέπει να αναφερθούν εδώ και τέσσερα σχέδια των Προπυλαίων που διατηρούνται στο Βρετανικό Μουσείο μαζί με άλλα σχέδια της ομάδας των ανθρώπων του Έλγιν (British Museum, Department of Greek and Roman Antiquities, *Elgin Drawings*, τ. I, σ. 42. *Iconografia dei Propylei* [Κάτοψη]· σ. 43 [Αξονική τομή στο κεντρικό κτίριο βλέποντας προς Β.]· σ. 44 [Δυτική όψη των Προπυλαίων]· σ. 45 [Λεπτομέρειες]). Πρόκειται για σχέδια αναπαράστασης, χωρίς κανένα στοιχείο για την ύπαρξή τους κατάστασης του μνημείου και τα λείψανα των μεσαιωνικών προσθηκών.

126. Stackelberg, *Neugriechen*. 'Επίσης βλ. Bracken, *Antiquities* 200. Matton, *Athènes* 238.

127. Bracken, *Antiquities* 188. Leo von Klenze 256-257. 'Επίσης βλ. Cockerell, *Travels*. Για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για τὸν Stackelberg βλ. N. Stackelberg, *O. M. von Stackelberg*. Rodenwaldt, *Stackelberg*.

128. British Museum, Department of Greek and Roman Antiquities, Cockerell's Drawings, set 2, Greece, 4b. 'Η τετράρριχτη στέγη τοῦ τεκκῆ στὰ νότια τοῦ θολικοῦ εἶναι σχεδιασμένη μὲ πολὺ ἀχνὲς μολυβιὲς καὶ γι' αὐτὸ διακρίνεται δύσκολα. Βλ. ἐπίσης Tanoulas, *The Propylaea* εἰκ. 50.

129. Στὸν ἴδιο φάκελλο μὲ τὸ προηγούμενο, 10e. Βλ. ἐπίσης Tanoulas ὁ.π. εἰκ. 45.

130. British Museum, Department of Greek and Roman Antiquities, Cockerell's Drawings, set 2, Greece, 1b. Βλ. ἐπίσης Tanoulas, *The Propylaea* εἰκ. 46.

131. Leake, *Topography* 172 (τὸ βρῆκα μόνο στὸ ἀντίτυπο τῆς Γενναδείου). 'Αναδημοσιεύεται στὸ Tanoulas, *The Propylaea* εἰκ. 58. Πρότυπο γιὰ τὸ σχέδιο αὐτὸ ὑπῆρξε προφανῶς ἀντίστοιχο σχέδιο τοῦ von Hallerstein, βλ. παρακάτω σ. 104-107, εἰκ. 54.

132. Βλ. H. von Hallerstein. 'Επίσης βλ. Bracken, *Antiquities* 194. Leo von Klenze 257. Για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία γιὰ τὸν von Hallerstein βλ. Hallerstein, *Karl Haller von Hallerstein*. Roux, *Le temple de Bassae* 1-39. Για βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὸν Haller von Hallerstein καὶ τοὺς φίλους τοῦ αὐτόθι 42-43.

133. H. von Hallerstein 93-94.

134. Tanoulas, *The Propylaea* 456. 'Επίσης βλ. παραπάνω σ. 101-102.

135. Αὐτὴ ἡ διάταξη ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ νεότερες ἀπεικονίσεις. Στὴν ἀποψη ὅμως τῆς 'Ακρόπολης τοῦ Stackelberg ἀπὸ τὰ ΝΔ. φαίνονται τρεῖς πολεμίστρες στὴ ΝΔ. πλευρά, μάλλον ἐκ παραδρομῆς.

136. Τραυλός, *Πολεοδομική* 204-206. Tanoulas, *The Propylaea* 456.

137. Κάτοψη Boitte (εἰκ. 96, 1864), κάτοψη Κλεάνθη-Schaubert (εἰκ. 62, 1831-1832).

138. Στὴν κάτοψη τοῦ von Hallerstein τὸ τεῖχος τοῦ Σερπεντιζὲ φαίνεται νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ ΝΑ. γωνία τοῦ προμαχώνα, ἐνῶ στὴν κάτοψη τοῦ Cockerell (Leake, *Topography* 172) τὸ τεῖχος τοῦ Σερπεντιζὲ δὲν διακρίνεται πούθενά. Στὴν πραγματικότητα τὸ τελευταῖο ξεκινοῦσε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἀπεικονίσεις τόσο παλιότερες ὅσο καὶ μεταγενέστερες, ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ προμαχώνα.

139. Μόνον ὁ von Hallerstein ἀπεικονίζει καθαρὰ «καλντερίμι» μὲ λίθινα κράσπεδα.

140. 'Εδῶ δὲ κάθονταν οἱ φύλακες μὲ σταυρωμένα πόδια πίνοντας καφέ, ὅπως τοὺς εἶδαν ὁ Chandler καὶ ὁ Dodwell (βλ. παραπάνω σ. 79, 102), ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὴν ὑπερυψωμένη περιοχὴ «ντιβάνι». Τὸ φυλάκιο μὲ τὶς δύο εἰσόδους καὶ τὰ τρία παράθυρα ποὺ ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὑποστέγου καὶ ἔτσι τὸ περιγράφουν ('shed') οἱ Chandler καὶ Dodwell ἀλλὰ καὶ ἄλλοι περιηγητές.

141. Βλ. παραπάνω σ. 94, 103, εἰκ. 31, 32, 50.

142. Τὸ βάθος τῆς καμάρας κατὰ τὸν Hope εἶναι γύρω στὸ 1.6 μ. Βλ. παραπάνω σ. 111 σημ. 15, 17, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ σὲ σχέδιο τοῦ Stilling. Δὲν μπορῶ νὰ εἶμαι βέβαιος ἂν οἱ διαφορὲς ποὺ παρουσιάζουν τὰ τρία σχέδια (τοῦ Hope, τοῦ von Hallerstein καὶ τοῦ Stilling) ὡς πρὸς ὀρισμένα στοιχεῖα ποὺ ἀπεικονίζουν, ὀφείλονται σὲ πραγματικὲς οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ τὰ χωρίζει ἢ σὲ διαφορετικὴ ἑρμηνεῖα τῆς συγκεχυμένης κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν περιοχὴ.

143. Βλ. παρακάτω σ. 130-133 εἰκ. 89, 93.

144. Τὰ δύο οἰκοδομήματα τῆς αὐλῆς τῶν φυλάκων, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πύλη καὶ στὰ ἀριστερά της, σημειώνονται ἤδη στὸ σχέδιο τοῦ Verneda (εἰκ. 8) καὶ στὸ κείμενο τοῦ Fanelli (βλ. παραπάνω σ. 55).

145. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 452-454, ὅπου φαίνεται ὅτι ἡ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου τῆς Νίκης δὲν πρέπει νὰ εἶχε καταστραφεῖ κατὰ τὸν βορβορδισμό ἀπὸ τὰ κανόνια τοῦ Morosini, διότι ἀφ' ἑνὸς οἱ Stuart καὶ Revett δὲν ἀναφέρουν καμὶ σχετικὸ μ' αὐτὴν καὶ ἀφ' ἑτέρου σὲ ἕνα σχέδιο τοῦ Gell (*LB70*) τὸ ὅρατὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ κλασικοῦ πύργου εἶναι κατεστραμμένο καὶ ἀντικατεστημένο ἀπὸ νεότερη τοικοποιΐα. Στὴν κάτοψη ὅμως τοῦ Hallerstein τὸ δυτικὸ μισὸ τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ πύργου συμβολίζεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ δηλώνεται καὶ τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κλασικοῦ πύργου. Λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν ὀξυδέρκεια καὶ τὴν ἀκρίβεια τοῦ Hallerstein καταλήγω πλέον στὸ συμπέρασμα ὅτι ἴσως αὐτὸ τὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ πύργου νὰ διατηροῦσε τοὺς κατώτερους δόμους τοῦ κλασικοῦ πύργου τοῦ τοίχου.

146. Στὴν ἀντίστοιχη θέση ὁ Verneda σημειώνει βαθμιδωτὴ κλίμακα. Ἴσως στὸ μεταξὺ οἱ βαθμίδες εἶχαν καταστραφεῖ, ἀπομακρυνθεῖ ἢ καλυφθεῖ.

147. Τὸ φυλάκιο αὐτὸ δὲν σημειώνεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ σύγχρονα ἢ μεταγενέστερα σχέδια, μάλλον γιὰτὶ ἦταν κρυμμένο πίσω ἀπὸ τὸ ὑπερυψωμένο τμήμα τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ προμαχώνα, ποὺ φαίνεται σὲ ἕνα σχέδιο τοῦ

Gell (εικ. 38). Στην κάτοψη της 'Ακρόπολης των Stuart και Revett που δημοσιεύεται σὸν δεύτερο τόμο της πρώτης έκδοσης, στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ προμαχώνα σημειώνεται ἕνα κτίσμα. Λαμβάνοντας ὑπόψη τὴ μικρότερη ἀκρίβεια τῶν διαστάσεων τῆς κάτοψης τῶν Stuart-Revett (1753) καταλήγουμε σὸ συμπέρασμα ὅτι ἴσως, καὶ σὺς δύο περιπτώσεις, νὰ πρόκειται γιὰ μετασκευὴ τοῦ κτίσματος ποὺ σημειώνεται σὺς ἀπόψεις τοῦ 17ου αἰ. Βλ. καὶ παραπάνω σ. 45-46, 72 ὅπου τὸ κτίσμα αὐτὸ ταυτίζεται μὲ τὸ μεσιτὶ ποὺ ἀναφέρει ὁ Τσελεμπή.

148. Βλ. *H. von Hallerstein* 94. 'Ο σχολιαστὴς τῆς κάτοψης τοῦ Hallerstein θεωρεῖ ἐσφαλμένα ὅτι ἡ εἴσοδος στὴν 'Ακρόπολη γινόταν ἀπὸ μιὰ πόρτα αὐτοῦ τοῦ φυλακίου, καὶ σὺ συνέχεια μὲ τὴ σιγμοειδῆ, σὲ κάτοψη, κλίμακα ποὺ βρισκόταν σὺ ΝΑ. γωνία τοῦ προμαχώνα, ἔφθανε σὸν πύργο τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς αὐλῆς τῶν φυλάκων (γιὰ τὴν ὁποία δὰ γίνεαι λόγος ἀμέσως παρακάτω). Εἶναι ὅμως γνωστὸ ἀπὸ παλιὰ ὅτι ἡ εἴσοδος στὴν 'Ακρόπολη καὶ ἡ ἀνοδος σὸν βράχο γίνονταν ἀπὸ ἐντελῶς διαφορετικὸ δρόμο.

149. 'Η κλίμακα αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ ἀπότομη, ὅπως φαίνεται σὲ προγενέστερο σχέδιο τοῦ Gell (εικ. 40) καὶ σὲ μεταγενέστερα σχέδια (Bohn, *Die Propyläen* πίν. XIX). 'Επίσης βλ. τὰ σχέδια τῶν Lebouteux καὶ Boitte (εικ. 88, 97 ἀντίστοιχα).

150. 'Η περιοχὴ αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἔχει ἔντονη κλίση πρὸς τὰ δυτικὰ, διότι ὁ δρόμος τῆς ἑπαλῆς τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ προμαχώνα, ἐνῶ βρίσκεται σὲ στάθμην ὑψηλότερη ἀπὸ τὴ στάθμην τοῦ τελευταίου, στὰ ἀνατολικά φαίνεται νὰ βρίσκει τὸ ἔδαφος τῆς χαμηλῆς περιοχῆς καὶ τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ βαθμίδων. Τὸ ὅτι τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς περιοχῆς πίσω ἀπὸ τὸν πρῶτο προμαχῶνα πρέπει νὰ εἶχε σημαντικὸ βάθος ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴ σκιά μὲ τὴν ὁποία τὴ χαρακτῆρισε ὁ Hallerstein σὸ σχέδιο.

151. Δὲν σημειώνεται σὲ καμία κάτοψη παλιότερη ἢ νεότερη. Ἴσως ἡ ὑπερύψωση τῶν ἐπάλξεων στὴν περιοχὴ αὐτὴ δὲν ἀντιστοιχεῖ ἐσωτερικὰ σὲ πύργο, ἀλλὰ σὲ ὑπερύψωση τοῦ ἐδάφους ἢ τοῦ ἐσωτερικοῦ περιδρόμου τοῦ τείχους. 'Η ὑπερύψωση αὐτὴ τοῦ ἐδάφους πρέπει νὰ ὀφειλόταν σὺ θολωτὴ κατασκευὴ ἐπάνω ἀπὸ τὴ θυζαντινὴ κλίμακα ἀνόδου ποὺ ὑπάρχει ἀκόμη καὶ σήμερὰ σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ. 'Η κλίμακα αὐτὴ ἔχει πέσει σὲ ἀχρηστία καὶ εἶχε λησμονηθεῖ ἥδη τὸν 17ο αἰῶνα (ὁ Fanelli ἀναφέρει ὅτι ἡ μεσαιωνικὴ πόρτα σὸ θόρειο ἀνάλημμα τῆς αὐλῆς, στὴν ὁποία κατέλγε ἡ κλίμακα, ἦταν ἥδη ἀχρηστευμένη, βλ. παραπάνω σ. 55-56).

152. Βλ. παραπάνω σ. 72-73, 97.

153. 'Η προεχὴς αὐτὴ εἶναι περ. 0.5 μ. σὸ νότιο ἄκρο τῆς καὶ περ. 1 μ. σὸ θόρειο.

154. Σὺ θέση αὐτὴ ἡ κάτοψη τοῦ Cockerell (εικ. 53) σημειώνει τὴ θολωτὴ κατασκευὴ ποὺ χρησίμευε ὡς ἀποθήκη πυρομαχικῶν.

155. Βλ. παραπάνω σ. 91-92, 98-99.

156. Βλ. παραπάνω σ. 102.

157. Σύμφωνα μὲ τὸν Le Roy (βλ. παραπάνω σ. 74-75) οἱ ἰωνικοὶ κίονες εἶχαν χυσιεῖ ὁ καθένας ξεχωριστὰ σὸ κέντρο ἑνὸς πεσσού. 'Η πληροφορία αὐτὴ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀφείλεται σὲ σφάλμα του, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανότερο μεταξὺ 1755 καὶ 1810 νὰ χτίστηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν πεσσῶν, γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς κατασκευῆς ποὺ κρίθηκε ἀναγκαίᾳ προκειμένου νὰ τοποθετηθοῦν τὰ ἰσχυρότερα κανόνια στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. (βλ. παραπάνω σ. 116 σημ. 111).

158. Βλ. ἐπίσης Tanoulas, *The Propylaea* σημ. 68. 'Η νότια ἀπὸ τὶς δύο κλίμακες ἐπισημάνθηκε ἥδη κατὰ τὸν σχολιασμὸ σχεδίου τοῦ Gell, βλ. παραπάνω σ. 100.

159. Δὲν εἶμαι βέβαιος ὅτι ἡ συμμετρία ποὺ ἐμφανίζει ἡ διάταξη σὸ κεντρικὸ κύριον δὲν εἶναι ἀποκατάσταση τοῦ Hallerstein. 'Επίσης βρίσκω ὑπερβολικὸ νὰ μὴν ἔχουν κατασκευαστεῖ χρήσιμοι χώροι στὴν ἀνατολικὴ στοά, ἀλλὰ νὰ ἔχει ἐπικωστεῖ ὁλόκληρη κατὰ τὸ ἕνα τρίτο τοῦ ὕψους τῆς, πράγμα ποὺ εἶναι ἐξάλλου ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ Pococke: "... rooms under the whole ...". Βεβαίως τίποτε δὲν ἀποκλείει στὰ 1810 τὰ πράγματα νὰ ἦταν ὅπως τὰ ἀπεικονίζει ὁ Hallerstein, ἐξακολουθῶ πάντως νὰ θεωρῶ πιθανότερο ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφή τῶν χώρων κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους σὸ κεντρικὸ κύριον τῶν Προπυλαίων ἦταν ὅπως περίπου εἰκονίζεται σὸ σχέδιο: Tanoulas, *The Propylaea* εἰκ. 36.

160. Τὸ θέμα τῆς κάλυψης τῆς Πινακοθήκης δὰ ἐξεταστεῖ καὶ παρακάτω. 'Εδῶ δὰ ἐπισημανθεῖ μόνον ὅτι πιθανότερο εἶναι νὰ διατηροῦνταν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ οἱ τέσσερις γωνιακὲς παραστάδες καὶ ἡ παραστάδα σὸ μέσο τοῦ θόρειου τοῖκου, γιὰ τὶς ὁποῖες δὰ γίνεαι λόγος παρακάτω, σ. 129-130, 141-142, 189-191. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 424-426, εἰκ. 26.

161. Matton, *Athènes* εἰκ. 12bis. Οἱ Matton χρονολογοῦν τὸ σχέδιο στὰ 1810.

162. Dodwell, *Views* πίν. 7.

163. Hobhouse, *Journey* περιλαμβάνει καὶ ἑγχρωμες εἰκόνες, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν προσθέτουν νέα στοιχεῖα σ' αὐτὰ ποὺ ἔχουν ἥδη ἐκτεθεῖ. 'Εντυπώσεις ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψιν στὴν 'Ακρόπολη καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ Προπύλαια περιέχονται καὶ σὲ ἄλλα βιβλία, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἀξίζει νὰ ἐξεταστοῦν ἐδῶ

ξεχωριστά: βλ. Clarke, *Travels* 503-504. Turner, *Journal* 323-524. Ἐπίσης βλ. Laurent, *Recollections* 101, 104, 110. Σπουδαῖο σύγγραμμα μὲ μεγάλη ἐπιστημονικὴ ἀξία, σημαντικὸ γιὰ τὴν περιοχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Leake, *Topography* (172-209). Κυρίως ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀρχαία τοπογραφία καὶ παρεμπιπτόντως μόνον ἀναφέρεται στὴν ὑπάρχουσα κατάσταση καὶ στὰ κείμενα τῶν Spon καὶ Wheler, στὸ σχέδιον τοῦ Verneda καὶ σὲ ἄλλα.

164. Hobhouse, *Journey* 336-338. Τὸ πρωτότυπο κείμενο τοῦ Hobhouse εἶναι τὸ πιδ καλογραμμένο ἀπὸ τὰ κείμενα περιηγητῶν ποὺ παρουσιάσθηκαν παραπάνω.

165. Πρόκειται γιὰ τὸν τεκκὲ τοῦ χαλβετῆ Χουσεῖν, ποὺ ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ στὶς μαρτυρίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ. (βλ. παραπάνω σ. 45-46, 71, 94, 101-102) καὶ ποὺ βρισκόταν στὴν ἐσωτερικὴ (ἀνατολική) πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ βραχίονα τοῦ Σερπεντζέ.

166. Νομίζω ὅτι, ἔχοντας ὑπόψιν τοῦ τὸν Spon (βλ. σ. 49-52), ἐρμηνεύει ὡς ἐρείπια (ἢ θεμέλια) τῶν Προπυλαίων λείψανα τῆς νότιας πλευρᾶς ἢ (τὸ πιθανότερο) τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου τῆς Νίκης.

167. Συγχέει τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Spon ὅτι ἦταν ἀποθήκη πυρομαχικῶν, μὲ τὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων.

168. Ἐννοεῖ φυσικὰ τὸν σωζομένων τμημάτων τῶν κίωνων τῆς δυτικῆς αἰθουσας.

169. Κατὰ λέξιν στὸ κείμενο "cell", ποὺ σημαίνει «κελλί». Ἐγὼ πάντως νομίζω ὅτι πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος καὶ ὅτι θέλει νὰ πεῖ "cella" (=σηκός), ἔχοντας ὑπόψιν τοῦ τοῦς τοίχους τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου.

170. Συγχέει τὴν ἔκρηξιν στὸ κεντρικὸ κτίριο, ποὺ ἔγινε τὸ 1640 (Tanoulas, *The Propylaea* 420), μὲ τὴν ἔκρηξιν στὴ θόρεια πτέρυγα (αὐτόθι 426).

171. Ἐννοεῖ τὴ θόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογν τῶν Stuart-Revetts καὶ Chandler. Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ ὅλη τὴν παράγραφο, γίνεται φανερό ὅτι ὁ Hobhouse δὲν κατόρθωσε νὰ ταυτίσει ὀρθὰ αὐτὰ ποὺ ἔβλεπε μὲ αὐτὰ ποὺ εἶχε διαβάσει.

172. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

173. Ἀπὸ τὴν τελευταία φράση γίνεται φανερό ὅτι ὁ διοδάρης δὲν κατοικεῖ πιά στὴ θόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων.

174. Bracken, *Antiquities* 196.

175. Ἀρχ. Κατ. Ἀκρ. ἀρ. 5006. Σύγκρινε μὲ τὰ ἀντίστοιχα σχέδια τοῦ Gell καὶ τοῦ Basevi (εἰκ. 42, 58).

176. Ἡ ἐσοχὴ στὸ ἀνώτερο μισὸ τῆς δεύτερης

ἀπὸ τὰ δυτικὰ τριγλύφου τῆς νότιας ὄψης τῆς θόρειας πτέρυγας ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Kinnard στὸ σχέδιο ὡς παράθυρο, αὐτὸ ὅμως δὲν ἰσχύει, ἀφοῦ τὸ ἀντίθεμα τῆς τριγλύφου διατηρεῖται ὡς σήμερα στὴ θέσιν του.

177. Βρίσκεται στὸ Sir John Soane's Museum τοῦ Λονδίνου. Ἡ μεγάλη ὁμοιότητα τοῦ σχεδίου τοῦ Kinnard μὲ αὐτὸ τοῦ Basevi δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαία. Σύγκρινε καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ τμήματος ἐπιστυλίου τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων ποὺ εἶναι ἐντοκισμένο στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ πύργου.

178. Βλ. παρακάτω σ. 226.

179. Thürmer, *Ansichten* πίν. 13. Ὁ Thürmer ἐργάστηκε στὴν Ἑλλάδα στὰ 1818 καὶ 1819 (βλ. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* τ. 33, 108-109).

180. Ἡ στέγη στὸν ὄροφο τῆς Πινακοθήκης διακρίνεται ἤδη στὰ σχέδια τῶν Pars (1765), Hope (1799) καὶ Atkins (1801). Μιὰ στέγη στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀπεικονίζεται καὶ σὲ μιὰ ἀπογν τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Φιλοπάππου, ποὺ χρονολογεῖται στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 19ου αἰ. Βλ. W. Walker, *Six Picturesque Views of Greece* (London 1804), Μουσεῖο Μπενάκη, ἀρ. 26536, ἀναδημοσίευση στὸ Μπενιζέλος εἰκ. 81. Ὅμως ἡ στέγη αὐτὴ πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ σπίτια ποὺ ὑπῆρχαν πρὸς Ἀ. τῆς περιοχῆς ποὺ καταλάμβανε παλιότερα τὸ φράγκικον παλάτι.

Τὸν φοῖνικα τὸν διακρίνουμε καὶ σὲ μιὰ ἀπογν τῆς δυτικῆς πρόσθασης ἀπὸ τὸν von Hallerstein, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 1810 (βλ. *Leo von Klenze* 185, εἰκ. 45). Ἀργότερα φαίνεται σὲ μιὰ ἀπογν τοῦ Dupré ἀπὸ τὰ θόρεια (1819, βλ. παρακάτω σ. 109 καὶ εἰκ. 60) καὶ σὲ μιὰ ἀπογν τοῦ Huebsch (ἐπίσης 1819, βλ. Hopper, *Acropolis* 209. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ σχέδιο δὲν δὲ ἐξεταστεῖ διεξοδικότερα γιὰτὶ δὲν προσθέτει νέα στοιχεῖα καὶ ἐξάλλου ἔχει κάποια σφάλματα σὲ λεπτομέρειες, ὅπως λ.χ. εἶναι ἡ τρίτη πολέμистра στὸν κλασικὸ τοῖχο τῆς θόρειας πτέρυγας καὶ οἱ ραδινὲς ἀναλογίαι τῶν παραθύρων τοῦ ὑπερκεῖμένου ὀρόφου). Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογν τοῦ Dupré (εἰκ. 60), ὁ φοῖνικας δὲ πρέπει νὰ βρισκόταν ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴ θόρεια πτέρυγα, σὲ μιὰ περιοχὴ ὅπου, ὅπως δὲ φανεῖ παρακάτω, ὑπῆρχαν πηγὰδια ποὺ εὐνοοῦσαν τὴν ἀνάπτυξιν φοινίκων. Πάντως, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Kinnard καὶ ὁ Basevi δὲν δείχνουν τὸν φοῖνικα, ὁ Thürmer πρέπει νὰ ἀποδίδει στὸν φοῖνικα ὕψος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πραγματικόν. Ὁ φοῖνικας φαίνεται καὶ σὲ ἕνα σχέδιο τοῦ Hansen χρονολογημένο στὰ 1837 (βλ. παρακάτω σ. 127-128, εἰκ. 72).

IV. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ (1778-1833)

181. Dupré, *Voyage*.
182. Αυτόθι πίν. 23.
183. Βλ. καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Gell 13, *LB65* (εἰκ. 35).
184. Dupré, *Voyage* πίν. 22. Ἐπίσης στὴν ἀναθεωρημένη ἀπὸ τὸν Kinnard κάτογν τῆς Ἀκρόπολης τῶν Stuart - Revett (*Athens*² II πίν. 2) ὁ οἰκίσκος αὐτὸς καλύπτεται μὲ τὴν ἴδια πυκνὴ γραμμοσκιὰ ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς πύργους, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ ὁρόφου ἢ ὁρόφων στὸ κτίσμα ποὺ ἤδη ἔχει διαπιστωθεῖ προηγουμένως καὶ στὴν κάτογν τοῦ Hallerstein (βλ. εἰκ. 54 καὶ παραπάνω σ. 104-105). Φαίνεται ὅτι ὁ ὄροφος ἢ μόνον ἡ στέγη του προστέθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν σχεδίασιν τῶν ἀπόγεων αὐτῶν ἀπὸ τὸν Dupré, διότι σὲ κανένα ἀπὸ τὰ προηγούμενα σχέδια δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις γιὰ κάτι τέτοιο. Βλ. καὶ Tanoulas, *The Propylaea* 458, σημ. 90.
185. Dupré, *Voyage* πίν. 19.
186. Βλ. παραπάνω σ. 109.
187. Βλ. *Leo von Klenze* 319, ἀρ. 76.
188. Βλ. παρακάτω σ. 130-131.
189. Stuart - Revett *Athens*² II 100.
190. Βλ. G. Waddington *A Visit to Greece in 1823 and 1824* (London 1825).
191. Ἐννοεῖ τὴν Κλεψύδρα.
192. Ἡ ὑποσημείωση συνεχίζεται μὲ περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Κλεψύδρας.
193. Parsons, *Klepsydra* 195, 261, 264. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 230. Tanoulas, *The Propylaea* 459-460. Παρακάτω, σ. 251-253 δὲ δοδοῦν περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα αὐτό.
194. Matton, *Athènes* 192-194.
195. Πράγματι ὁ τεκκὲς στὴν κορυφὴ τοῦ Ὠδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ δὲν ἐμφανίζεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα σχέδια (κάτογν Κλεάνθου - Schaubert, Skene, κ.ἄ.). Γιὰ τὸν τεκκὲ τοῦ Καραμπάμπᾶ βλ. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 183-4, 210. Ὁ τεκκὲς αὐτὸς βρισκόταν στὰ δυτικὰ τῆς Ἀκρόπολης, στὸν χώρο τοῦ τουρκικοῦ νεκροταφείου.
196. Κόκκου, *Μέρμνα* 45-6.
197. Βλ. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 235: δίνει ἡμερομηνία ἀποχώρησης τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τὴν 31 Μαρτ. 1833. Καββαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* 1-2: 20/1 Ἀπρ. 1833. Κόκκου, *Μέρμνα* 46, σημ. 3: 29/30 Ἀπρ. 1833.

V. Ἡ ἀρχαιολογικὴ δραστηριότητα στὴν Ἀκρόπολη, καὶ ἰδιαίτερα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς (1831-1990)

ΑΜΕΣΩΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΟΧΩΡΗΣΗ τῶν Τούρκων ἄρχισε ἡ ἀρχαιολογικὴ δραστηριότητα στὴν Ἀκρόπολη καὶ εἰδικότερα στὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς πρόσβασης καὶ στὰ Προπύλαια. Οἱ δραστηριότητες αὐτὲς ἦταν κυρίως ἀνασκαφὲς καὶ κατεδαφίσεις μεσαιωνικῶν καὶ τουρκικῶν κτισμάτων. Δυστυχῶς στὶς περισσότερες περιπτώσεις δὲν ὑπῆρξε συστηματικὴ τεκμηρίωση. Ὅμως ἀπὸ δημοσιευμένα καὶ ἀδημοσίευτα σχέδια καὶ φωτογραφίες, καθὼς καὶ ἀπὸ ἀρχαιολογικὲς μελέτες καὶ περιγραφὲς περιηγητῶν, μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσει τὴν ἱστορία τοῦ μνημείου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Σχετικὰ συμπεράσματα ἔχω ἥδη συμπεριλάβει σὲ προηγούμενη μελέτη¹. Ἐδῶ δὲ ἐπανεξετάσω ὅσο ἀπὸ τὸ ὑλικὸ παρέχει στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς μεσαιωνικῆς μορφῆς τῆς δυτικῆς πρόσβασης καὶ τῶν Προπυλαίων. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ δὲ σχολιάσω καὶ ὑλικὸ ποὺ μοῦ ἔγινε γνωστὸ μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς προηγούμενης μελέτης μου. Ἀκόμη, δὲ ἐπεκταθῶ ἐδῶ σὲ μερικὲς λεπτομέρειες ποὺ ἔχουν ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ εἶχα σκόπιμα ἀφήσει ἔξω ἀπὸ τὴ δημοσιευμένη μελέτη.

Σχέδια Στ. Κλεάνθη - E. Schaubert

Πρῶτα ἀπ' ὅλα δὲ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῶν Ἀθηνῶν ποὺ συνέταξαν οἱ ἀρχιτέκτονες Κλεάνθης καὶ Schaubert μεταξὺ Νοεμβρίου 1831 καὶ Μαΐου 1832 (εἰκ. 61)². Τὸ σχέδιο αὐτὸ συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν Ἀκρόπολη, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁποίας εἰκονίζονται μόνο τὰ κλασικὰ μνημεῖα, καὶ ὑποδηλώνονται ὁ φράγκικος πύργος στὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων καὶ τὸ τζαμί στὸν Παρθενῶνα. Οἱ ὀχυρώσεις τῆς Ἀκρόπολης ἀποδίδονται μὲ ἐξαιρετικὴ ἀκρίβεια, φαίνονται ὅμως ἀκόμη καλύτερα σὲ μιὰ μολυβωμένη κάτοψη τῆς Ἀκρόπολης (εἰκ. 62), ποὺ ἀποτελεῖ προφανῶς ἓνα προσχέδιο γιὰ τὸ συνολικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς Ἀθήνας. Ἡ κάτοψη αὐτὴ δὲν ἀπεικονίζει τὰ Προπύλαια, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ ἄλλα μνημεῖα ἢ δευτερεύοντα κτίσματα μέσα στὴν Ἀκρόπολη, δείχνει ὅμως καθαρὰ τὶς θέσεις τῶν κανονιῶν, τὸν ἐσωτερικὸ περίδρομο τοῦ τείχους καὶ τὶς κλίμακες ἀνόδου σ' αὐτόν.

Σημειῶνω τὴν τεθλασμένη μορφή ποὺ ἔχει ἡ κάτοψη τοῦ τείχους τοῦ Σερπεντιζὲ στὰ ἀνατολικά τοῦ Ἡρωδείου³. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἴδιου βραχίονα τοῦ Σερπεντιζὲ φαίνεται ὁ πύργος ποὺ ἐντοπίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν κάτοψη τοῦ Verneda⁴. Διακρίνεται τὸ τεῖχος τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ τὸ πλακοστρωμένο μονοπάτι στὴν ἐσωτερικὴ τοῦ πλευρὰ ποὺ ἀνέβαζε πρὸς ΝΔ. στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης. Ἐνα σημαντικὸ στοιχεῖο ποὺ δὲν ὑπῆρχε στὴν κάτοψη τοῦ von Hallerstein εἶναι ἡ ὀχύρωση στὴν περιοχὴ τῆς Κλεψύδρας, ποὺ κατασκευάστηκε τὸ 1822: διακρίνεται ὁ γωνιακὸς πύργος ποὺ ὑπάρχει καὶ σὲ ὅλες τὶς ἀπόψεις τῆς περιοχῆς αὐτῆς μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση (Skene, Lambert, Beck, Hayter Lewis, Stilling, Bohn κ.ἄ), καθὼς καὶ ἓνα ἀκόμη φυλάκιο στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ

προμαχώνα⁵. Νέα στοιχεία είναι επίσης τόσο το τείχος που συνδέει τὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς Ντάπιας τοῦ Νεροῦ μὲ τὸ τείχος τῆς Ὑπαπαντιῆς, στὸ ὁποῖο ἀνοίγεται μιὰ πύλη⁶, ὅσο καὶ τὸ τείχος που συνδέει τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα μὲ τὸ τείχος τῆς Ὑπαπαντιῆς, ὅπου ἀνοίγεται ἐπίσης μιὰ πύλη. Εἶναι σαφὲς ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ τεῖχη χτίστηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης καί (τουλάχιστον τὸ πρῶτο) μετὰ τὴν ὁχύρωση τῆς Κλεγυύδρας τὸ 1822, γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἀμυντικῶν δυνατοτήτων που παρείχαν οἱ δύο στενωποὶ που δημιουργοῦνταν ἀνάμεσα στοὺς δύο προμαχῶνες καὶ στὸ τείχος τῆς Ὑπαπαντιῆς. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης πρέπει νὰ εἶχε κατασκευαστεῖ καὶ ὁ τοῖχος που προστατεύει ἀπὸ Ν. τὴ διαδρομὴ ἀνάμεσα στὸ θολικὸ καὶ τὸ οἶκημα τῶν φυλάκων. Στὸν τοῖχο αὐτὸν ἀνοίγεται μιὰ πόρτα που ὁδηγεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ Ὠδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ· μιὰ προεξοχὴ στὰ ἀνατολικά της πρέπει νὰ δηλώνει ἓνα φυλάκιο γιὰ τὴν προστασία της. Τὸ ὑπόλοιπο σχέδιο εἶναι λιγότερο λεπτομερὲς ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ von Hallerstein καὶ οἱ διαφορὲς τους εἶναι ἀσήμαντες. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ἓνα πηγάδι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ πρώτου δυτικοῦ προμαχώνα⁷.

Στὴν κάτοψη αὐτὴ ἀπεικονίζεται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἡ κλίμακα που ὑπάρχει ὡς σήμερα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος. Ἔχει κάτοψη σχήματος Γ μὲ τὸν μικρότερο βραχίονα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο καὶ τὸν μεγάλο βραχίονα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο ἀναλημματικὸ τοῖχο, τοῦ ὁποῖου καταλαμβάνει σχεδὸν ὅλο τὸ μῆκος. Ἔχει δύο πλατύσκαλα, ἓνα στὴ γωνία καὶ ἓνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα μὲ τὸ βυζαντινὸ ὑπέρθυρο τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου⁸.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῆς τουρκικῆς φρουρᾶς στὶς 20 Μαρτίου/1 Ἀπριλίου 1833, ὁ Κυριάκος Πιπτάκης ἔκανε τὴν ἔναρξη τῶν ἀρχαιολογικῶν δραστηριοτήτων στὴν Ἀκρόπολη: τὸν Ἀπρίλιο καὶ τὸν Μάιο διεξήγαγε μιὰ μικρὴ ἀνασκαφὴ στὸν Παρθενῶνα· ἄρχισε νὰ συλλέγει τίς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ γλυπτὰ που βρίσκονταν κατὰσπαρτα στὴν Ἀκρόπολη καὶ νὰ τὰ τακτοποιεῖ «ἐπὶ τοῦ παρὰ τὰ Προπύλαια προμαχώνος»⁹. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1834 ἀνέσκαψε στὴ ΝΔ. πλαγίᾳ τῆς Ἀκρόπολης. Στὶς ἀρχὲς τοῦ Αὐγούστου τοῦ ἴδιου ἔτους πραγματοποιοῖσε μικρὲς ἀνασκαφὲς στὸν Παρθενῶνα καὶ στὰ Προπύλαια. Οἱ ἀνασκαφὲς ὅμως σταμάτησαν γιὰ νὰ ἀκολουθήσει συστηματικὴ ὁργάνωση τῶν ἐργασιῶν¹⁰. Πράγματι, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ Γερμανοῦ ἀρχιτέκτονα Leo von Klenze, ἡ Ἀκρόπολη μὲ βασιλικὸ διάταγμα τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1834 ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ ὡς φρούριο καὶ ἀποδόθηκε στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, καὶ τὸ ἐπόμενο ἔτος ἀπομακρύνθηκε καὶ ἡ βαυαρικὴ φρουρά¹¹. Ὁ Klenze εἶχε προτείνει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὴν κατεδάφιση τῶν μεταγενέστερων κτισμάτων, τὴ διενέργεια ἀνασκαφῶν καὶ τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν μνημείων. Ὁ Klenze ἄρχισε ἀμέσως τίς ἀνασκαφὲς στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Παρθενῶνα καὶ στὰ Προπύλαια¹². Σὲ αὐτὴ τὴ φάση ἀνταποκρίνεται καὶ ἡ ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὸν λόφο τῶν Νυμφῶν, που περιλαμβάνεται στὸ *Πανόραμα τῶν Ἀθηνῶν* τοῦ Stademann, χρονολογημένο μεταξὺ 1832 καὶ 1835¹³, ὅπου δύο σωροὶ χώματος φαίνονται στὴ βάση τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ δυτικοῦ προμαχώνα, δηλώνοντας ὅτι κάποιες ἐργασίες κατεδάφισης καὶ ἀποχωμάτωσης στὸ ἐσωτερικὸ εἶχαν ἤδη ἀρχίσει. Στὸ ἴδιο σχέδιο ὁ δεύτερος προμαχῶνας φαίνεται ἐνμέρει κατεδαφισμένος, ἐνῶ ἓνα μεγάλο τμήμα τοῦ τείχους τῆς Ὑπαπαντιῆς περὶ τὸ μέσον του φαίνεται ἤδη κατεδαφισμένο. Τὴν ἴδια κατάσταση ἀπεικονίζει καὶ μιὰ ἄποψη τοῦ Klenze, χρονολογημένην στὰ 1834, ζωγραφισμένη ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου¹⁴.

Τὸ φθινόπωρο ὅμως τοῦ ἴδιου ἔτους ὁ Klenze ἐγκατέλειπε τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος Ludwig Ross, γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων πλέον, διόρισε ἑξὶ ἀπομάχους ὡς φύλακες στὴν Ἀκρόπολη καὶ ἔχτισε, εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐγκατάστασή τους, ἕνα οἶκημα «παρὰ τὴν ἄνοδον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν»¹⁵. Τὸ οἶκημα αὐτό, γνωστὸ ὡς Οἰκία τῶν Ἀπομάχων, χτίστηκε στὸν χαμηλὸ προμαχῶνα ἐπάνω ἀπὸ τὸ θολικὸ καὶ στὸ ἐξῆς φαίνεται σὲ ὅλες τὶς ἀπόψεις ὡς τὸ 1888¹⁶, ὁπότε κατεδαφίστηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ποὺ ἔγινε ὑπὸ τὸν Καθβαδία (1885-1890)¹⁷.

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1835 ἡ θαυαρικὴ φρουρά, ποὺ εἶχε ἐγκατασταθεῖ μετὰ τὴν ἀναχώρηση τῆς τουρκικῆς καὶ κατοικοῦσε σὲ οἰκήματα ποὺ εἶχαν παραμείνει ὄρθια στὸν Παρθενῶνα, στὰ Προπύλαια καὶ ἀλλοῦ, ἐγκατέλειπε ὀριστικὰ τὸν ἱερὸ βράχο¹⁸. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Ἀκρόπολη πέρασε πιά ὀριστικὰ στὴν ἀποκλειστικὴ δικαιοδοσίᾳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ποὺ προχώρησε ἀμέσως στὴν κατεδάφιση ὅλων τῶν μεταγενέστερων κτισμάτων.

Ludwig Ross (1835)

Ἡ ἀρχὴ ἔγινε στὴ δυτικὴ πρόσβαση, μὲ τὴν κατεδάφιση τοῦ προμαχῶνα ποὺ συνέδεε τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα μὲ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης. Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἀποκαλύφθηκε ἡ κρηπίδα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ βρέθηκε ὅλο σχεδὸν τὸ δομικὸ ὑλικὸ τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο ἦταν ἐντοιχισμένον ἐκεῖ. Ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει ὁ Ross σχετικὰ μὲ τὴν κατεδάφιση τοῦ προμαχῶνα¹⁹:

«Ἐνας στενὸς τοῖχος γέμιζε τὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ βάθρου [τοῦ Ἀγρίππα] καὶ τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων. Μόνο μιὰ θολωτὴ πύλη ὁδηγοῦσε, στὴ βάση τοῦ βάθρου, διὰ μέσου τοῦ προμαχῶνα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀκρόπολης.

Αὐτὸς ὁ προμαχῶνας ἔπρεπε στὸν χρόνο κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ Spon καὶ ὁ Wheler ἐπισκέφθηκαν τὴν Ἀθῆνα νὰ ὑπῆρχε ἥδη, καὶ οἱ δύο πλευρὲς τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα (ἡ νότια καὶ ἡ ἀνατολική) νὰ εἶχαν καλυφθεῖ· ἐξάλλου αὐτὸ τὸ τόσο χτυπητό, γιὰ νὰ μὴν πῶ ἀπρεπές, τὸ φυτεμένο μπροστὰ ἀπὸ τὰ Προπύλαια μνημεῖο, δὲν ὑπέπεσε στὴν προσοχή τους, καὶ κανεὶς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς περιηγητὲς δὲν τὸ μνημόνευσε. Ἀπεναντίας δὲν μπορούσε αὐτός [ὁ προμαχῶνας] νὰ εἶχε τὸ ἴδιο ὕψος, διότι οἱ περιηγητὲς ποὺ προαναφέρθηκαν εἶδαν βεβαίως ἀκόμη στὰ δεξιὰ τοῦ δρόμου τοὺς μπροστὰ ἀπὸ τὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων τὸν ναὸ τῆς Ἀπέρου Νίκης, ποὺ συνεπῶς λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου θὰ μπορούσε νὰ ὀρθώνεται μόνο ἐπάνω στὴν κορυφὴ τοῦ πύργου [τῆς Νίκης], τὸν ὁποῖο τώρα, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, ὑπερκάλυπτε ἕνας ὑψηλὸς χωμάτινος προμαχῶνας²⁰.

Μὲ τὴν κατεδάφιση τοῦ προμαχῶνα ἀπομακρύνθηκε κατ' ἀρχὴν μιὰ ἀρκετὰ χαλαρὴ ἐπίκωψη, στρωμένη μετὰ τὸ 1676 καὶ προφανῶς μετὰ τὸ 1684. Ὅτι αὐτὸ τὸ ἀνώτατο στρώμα δὲν μπορούσε νὰ εἶναι παλιότερο, ἀποδείχτηκε ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ὅτι βρέθηκαν ἐκεῖ πολλὰ φατνώματα τῶν Προπυλαίων· συγκεκριμένα τὸ ἐξωτερικὸ ἄκρο τοῦ ἀναχώματος ἦταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καλυμμένο μὲ αὐτά, γιὰ νὰ ἐμποδιστεῖ ἡ μετακίνηση τοῦ φρεσκοστρωμένου χώματος πρὸς τὰ κάτω λόγῳ τῆς βροχῆς καὶ τῶν πατημάτων τῶν στρατιωτῶν. Αὐτὰ τὰ φατνώματα μπορεῖ κάποτε μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Spon καὶ τοῦ Wheler νὰ μεταφέρθηκαν στὸν προμαχῶνα (...).

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ αὐτοῦ τοῦ στρώματος γῆς καὶ τῶν ἐπάλξεων κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ χείλους, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἦταν τὰ κανόνια, φθάσαμε στὸν καθ' αὐτὸ τοῖχο τοῦ προμαχῶνα, ὁ ὁποῖος πλέον ἔδειξε ὅτι ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τρία μέρη, χυσμένα σὲ τρεῖς διαφορετικὲς περιόδους. Τὸν πυρῆνα ἀποτελοῦσε ἕνας τοῖχος πάχους 7-8 μέτρων, ποὺ ἐκτεινόταν ἀπὸ τὸν ἀκραῖο παραστάτη τοῦ Κιμώνειου τείχους

(τὴν ὑποδομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης) ὡς τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα, ἀπὸ ὀρθογωνισμένους λίθους, κάθε εἶδους κορμάρια γλυπτικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ἐπιγραφές, τοῦβλα καὶ θραύσματα λίθων χτισμένα μὲ ἀσβεστοκονίαμα, ποὺ εἶχε γίνῃ σκληρὸ σὰν πέτρα τόσο ποὺ ἡ ὀλικὴ κατεδάφιση τῶν τειχῶν μπόρεσε νὰ τελειώσει μόλις τὸν Μάιο τοῦ ἴδιου ἔτους 1836. Διότι λόγῳ τῶν πολλῶν πολύτιμων ἐντοιχισμένων ἐδῶ ἀντικειμένων (μεταξὺ ἄλλων λιθόπλινθοι καὶ κορμάρια ἀπὸ θριγκὸ καὶ κίονες ἐνὸς ἀγνώστου δωρικοῦ κτίσματος, ἀπὸ πωρόλιθο βαμμένο μὲ ἐγκλωρὸ ἐπίχρῖσμα· τμήματα τῆς οἰκοδομικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τοῦ καταλόγου τῶν εἰσφορῶν τῶν μελῶν τῆς συμμαχίας· ἕνα ἄγαλμα κολοσσιαίων διαστάσεων ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένο μὲ ἐξάιρεση τὸ κεφάλι καὶ τοὺς θραχίονες καὶ ἄλλα παρόμοια) μποροῦσε κανεὶς νὰ προχωρήσει τίς ἐργασίες μόνο μὲ μεγάλην προσοχὴ καὶ μὲ ἀξίνα. Ἦδη ἡ μεγάλῃ σκληρότητα τοῦ κονιάματος δικαιολογοῦσε τὴν πρώιμῃ χρονολόγησιν τοῦ τοῖχου. Ἀκόμη περισσότερο τὸ γεγονός ὅτι ἐδῶ δὲν βρέθηκαν ἐντοιχισμένα θραύσματα οὔτε ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Νίκης, οὔτε ἀπὸ τὰ Προπύλαια, ὑπῆρχαν ὅμως πράγματι διάφορα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ, μεταξὺ τῶν ὁποίων μὴ σφραγίδα ἀποτυπωμένη σὲ πηλὸ μὲ παράσταση τῶν τριῶν μάγων καὶ τὴν ἐπιγραφὴν: ΕΥΛΟΓΙΑ ΤΗ(....)ΟΤ:. VT.VMYPUTS (....) ΟΜΟΝΟC²¹. Αὐτὸς ὁ τοῖχος ἦταν συνεπῶς ὄχι μόνο προγενέστερος τῆς καταστροφῆς τῆς Νίκης, ἀλλὰ κατὰ πᾶσα πιθανότητα πολὺ προγενέστερης ἐποχῆς, πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Φράγκων ἀρχόντων, ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ Μεσαίωνα.

Στὸν παλιότερο τοῖχο ποὺ [μόλις] περιγράφηκε τόσο ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰ εἶχαν ἀκουμπήσει νεότεροι τοῖχοι, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε ἐπιδικασθῇ ἡ διεύρυνση τοῦ προμαχώνα, γι' αὐτὸ καὶ μὲ τὴν οἰκοδόμησιν νέων τοίχων ἡ ἐξωτερικὴ, πρὸς τὰ δυτικὰ, πλευρὰ οἰκοδομήθηκε σχεδὸν μόνον ἀπὸ θραύσματα λίθων. Ὅμως ὁ ἐσωτερικὸς, πρὸς τὴ μεριὰ τῶν Προπυλαίων, τοῖχος ἀποτελοῦνταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης καὶ μάλιστα οἱ λιθόπλινθοι, τὰ γεῖσα καὶ τὰ ἐπιστύλια, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ παραπάνω, ἦταν στὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς χτισμένα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοῖχου, οἱ κίονες ὅμως, τὰ κιονόκρανα, κορμάρια τῆς ζωφόρου κλπ. εἶχαν χτισεῖ στὸ γέμισμα τοῦ ἐσωτερικοῦ διαστήματος, γεγονός στὸ ὁποῖο χρωστοῦμε τὴ διατήρησίν τους καὶ κυρίως τὴ διάσωσίν τους ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλοτέχνων περιηγητῶν».

Στὴ συνέχεια ὁ Ross προχωρεῖ στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἱστορίας τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀποξήλωσης καὶ ἐντοιχισῆς του στὸν δεῦτερο προμαχῶνα (καὶ τὴ σύγχρονῃ κατασκευῇ τῆς καμάρας ποὺ στέγασε ἕναν χώρο πυριτιδαποθήκης, κάτω ἀπὸ τὸ πᾶνωμα τοῦ ναοῦ), ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐπίθεσης τοῦ Morosini, καὶ στὴ συνέχεια τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ἐντοιχισμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν του καὶ τῆς κρηπίδας του μὲ δύο βάσεις καὶ ἕνα τμήμα κορμοῦ ἰωνικοῦ κίονα τῆς ΝΔ. γωνίας του, στὴν ἀρχικὴ τους θέσιν²².

Ὁ Ross, σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενά του, πιστεύει ὅτι ὁ δεῦτερος προμαχῶνας χτίστηκε πρὶν ἀπὸ τὴ Φραγκοκρατίαν. Μιὰ τέτοια χρονολόγησιν δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸ μεγάλο πάχος τοῦ προμαχώνα, ποὺ λογικὰ προϋποθέτει πυροβόλα ὅπλα. Ἡ σκληρότητα τοῦ ἀσβεστοκονιάματος δὲν εἶναι βάσιμο κριτήριον γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοικοποιῶν²³, καὶ πρέπει νὰ ἐπισημάνει κανεὶς ὅτι πολὺ σκληρά, τίς περισσότερες φορές, εἶναι καὶ τὰ τουρκικὰ κονιάματα. Ἡ ἀνεύρεση τῆς βυζαντινῆς σφραγίδας μπορεῖ ἐπίσης νὰ βοηθήσει στὸν καθορισμὸ ἐνὸς *terminus post quem* ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ χαρακτηρίσει τὸν προμαχῶνα ὡς βυζαντινόν. Ἀντίθετα, κατὰ κανόνα, τὰ προϊόντα μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου χρησιμεύουν ὡς ἀπλὸ οἰκοδομικὸ ὕλικόν σὲ μεταγενέστερες ἱστορικὲς περιόδους. Αὐτὴ ἡ σκέψιν δὲ ἔπρεπε νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ τεῖχος ποὺ περιεῖχε βυζαντινὰ κορμάρια κατασκευάστηκε κατὰ τὴν περίοδον τῆς Λατινοκρατίας. Οὔτε καὶ ἡ ἀνεύρεση πολλῶν μεγάλων κομματιῶν εἶναι κριτήριον γιὰ τὴν πρώιμῃ χρονολόγησιν, ἀφοῦ παρόμοια κομμάτια βρίσκονται ἐντοιχισμένα καὶ σὲ τοικοποιεῖς ποὺ χρονολογοῦνται σὲ σχετικὰ πρόσφα-

τες περιόδους (ὄροφος βόρειας πτέρυγας Προπουλαίων, φράγγικος πύργος, μανδύας πού κάλυψε τὴν πύλη Beulé), ἐνῶ πολλὰς ἀπὸ τὴς πρώιμης τοικοποιίας περιλαμβάνουν κυρίως μικρὰ θραύσματα (ἡ λεγόμενη ὑστερορρωμαϊκὴ δεξαμενὴ). Ὁ Ross παρέχει ἀκόμη τὴν πληροφορία ὅτι φαινώματα τῶν Προπουλαίων διαμόρφωναν τὸ σιδηαῖο στὴν ἐσωτερικὴ παρυφὴ τοῦ προμαχώνα. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἀποκάλυψαν καὶ ἀρκετὰς πλάκες τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας στὴ θέση τους, καθὼς καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν Προπουλαίων²⁴.

Karl Wilhelm von Heideck (1835)

Ἡ μορφή τῶν Προπουλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσβασης σ' αὐτὴ τὴ φάση τῶν ἐργασιῶν ἀπεικονίζεται σὲ ζωγραφικὰ ἔργα δύο ἀξιόλογων Εὐρωπαίων καλλιτεχνῶν: τοῦ Γερμανοῦ Heideck καὶ τοῦ Δανοῦ Rørbye. Ἡ ἐλαιογραφία τοῦ Karl Wilhelm von Heideck εἶναι χρονολογημένη στὰ 1835 (εἰκ. 63)²⁵. Κάτω δεξιὰ φαίνεται τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ λιθοστρώτου τοῦ κεκλιμένου διαδρόμου ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν δεῦτερο προμαχώνα. Ἡ κατεδάφιση τοῦ τελευταίου ἔχει ἤδη ἀρχίσει²⁶ καὶ στὸ δυτικὸ ἄκρο του ἔχει ἀπομείνει μόνον ἡ πύλη πού καλύπτεται μὲ ἓνα διπλὸ τόξο ἀπὸ τοῦβλα, τὸ ἐσωτερικὸ τμήμα τοῦ ὁποίου εἰσέχει αἰσθητά. Τὸ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο τῆς πύλης ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μεγάλο μάρμαρο ὀρθογωνικῆς διατομῆς, πιθανότατα σὲ δεύτερη χρῆση²⁷. Οἱ παραστάτες τοῦ ἀνοίγματος συνίστανται ἐπίσης σὲ ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὀρθογωνικῆς διατομῆς σὲ δεύτερη χρῆση²⁸. Εἶναι φανερὸ ὅτι τόσο οἱ παραστάτες, ὅσο καὶ τὰ μάρμαρα πού ἀπεικονίζονται στὰ ἀριστερὰ καὶ στὰ δεξιὰ τους²⁹, δὲν στηρίζουν τὸ τοξωτὸ ὑπέρθυρο, τὸ ὁποῖο ἐδράζεται σὲ ἄλλους παραστάτες, πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐναλλασσόμενες στρώσεις ὀρθογωνισμένων μαρμάρων καὶ τούβλων, καὶ βρίσκονται πίσω ἀπὸ τοὺς μαρμάρινους μονολιθικοὺς ὀρθοστάτες. Προφανῶς οἱ τελευταῖοι εἶναι ὑπολείμματα μεταγενέστερης προσθήκης, πιθανότατα τοῦ μανδύα πού, σύμφωνα μὲ τὸν Ross³⁰, κάλυψε τὸν προμαχώνα τόσο στὴν ἐξωτερικὴ (δυτικὴ) ὅσο καὶ στὴν ἐσωτερικὴ (ἀνατολική) πλευρά του· τὸ ὑπέρθυρο πού στηρίζαν ἔχει ἤδη κατεδαφιστεῖ.

Τὸ κατώφλι τῆς πύλης δὲν φαίνεται γιατί ἔχει καλυφθεῖ ἀπὸ ὑλικά τῆς κατεδάφισης, πρέπει ὅμως νὰ βρίσκεται λίγο μόνο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἔδαφος πού φαίνεται στὴν εἰκόνα, δηλαδὴ στὸ ὕψος τῆς εὐθυνητῆρας τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς πύλης φαίνεται ὁ σωρὸς τῶν προϊόντων τοῦ καθαρισμοῦ τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπουλαίων, ὁ ὁποῖος διακρίνεται καὶ στὴν εἰκόνα τοῦ Rørbye (εἰκ. 65-66), πού χρονολογεῖται στὸ ἴδιο ἔτος.

Στὸν τοῖχο πού κλείνει τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας κόγχης, ἡ μακρόστενη πολεμίστρα τοῦ ἰσογείου φαίνεται νὰ ἔχει διαπλατυνθεῖ. Ψηλότερα, τὸ πλαίσιο τοῦ παραθύρου τοῦ ὀρόφου πού ἀνοίγεται στὸν ἴδιο τοῖχο ἔχει καταστραφεῖ κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ ὁ χώρος πίσω του ἔχει χάσει τὴ στέγη του, ὅπως καὶ ὁ ὄροφος τῆς βόρειας πτέρυγας³¹. Τὰ παράθυρα τοῦ νότιου τοῖκου τοῦ ὀρόφου φαίνονται σκοτεινὰ ἀλλὰ μᾶλλον ὄχι γιατί ἀντιστοιχοῦν σὲ στεγασμένους χώρους ἀλλὰ γιατί εἶναι χυσμένα, ὅπως φαίνεται καὶ σὲ παλιότερες ἀπόψεις³². Τὰ δύο παράθυρα τοῦ δυτικοῦ τοῖκου τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης διατηροῦν στὸ κάτω μέρος τους λείψανα τοίχων πού τὰ ἔφραξαν, κατὰ τὴ διάρκεια μᾶλλον τῆς Ἐπανάστασης, γιὰ ἀμυντικοὺς λόγους. Τὰ δύο πλαῖνὰ παράθυρα τοῦ δυτικοῦ τοῖκου φαίνεται νὰ ἔχουν ἀνώφλι μὲ προέχουσα ταινία στὸ ἐπάνω μέρος, ἐνῶ τὸ ἀνώφλι τοῦ μεσαίου φαίνεται νὰ φέρει ἀβαδὲς ἀνάγλυφο μὲ ἓνα θέμα (μᾶλλον

ρόδακα) που επαναλαμβάνεται όκτώ φορές³³. Οί επάλξεις είναι κατασκευασμένες από τοῦβλα.

M. Rørbye (1835)

Ἡ ἐλαιογραφία τοῦ Μαρτίνου Rørbye χρονολογεῖται ἐπίσης σιὰ 1835 (εἰκ. 65) καὶ εἶναι μιὰ ἀποψη τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα σιτὸν δεῦτερο προμαχώνα καὶ σιὰ Προπύλαια, ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης³⁴. Κάτω ἀριστερὰ φαίνεται ἡ κρηπίδα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Διακρίνονται πολυμελῆ συνεργεῖα ποὺ ἐργάζονται γιὰ τὴν κατεδάφιση καὶ τὴ μεταφορὰ τῶν προϊόντων τῆς κατεδάφισης. Φαίνονται πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀνάμεσα σιὰ ὁποῖα ἐντοπίζονται ἰωνικὰ κιονόκρανα, μᾶλλον τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης, δύο μεγάλα δωρικὰ κιονόκρανα³⁵, δύο μεγάλοι ἰωνικοὶ σφόνδυλοι τῶν Προπυλαίων³⁶, μία φαντωματικὴ πλάκα τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης καὶ ἄλλα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὅμως παρουσιάζει ἡ κιονοστοιχία τῆς βόρειας πτέρυγας. Ἐδῶ οἱ τοῖχοι ποὺ ἔφραζαν τὰ δύο μετακίονια ἔχουν κατεδαφιστεῖ κατὰ τὰ κατώτερα δύο τρίτα τους καὶ φαίνεται τὸ ἐσωτερικὸ. Διακρίνουμε τὴν εἴσοδο τῆς Πινακοθήκης, ἡ ὁποία ὅμως ἔχει σιενέγει σιὰ πλάγια καὶ ἔχει ὀριζόντιο ὑπέρθυρο καί, ὑψηλότερα, ἀνακουφιστικὸ τόξο ἐγγεγραμμένο μέσα σιτὸ ἀνοιγμα τῆς κλασικῆς πόρτας. Σιὰ ἀριστερὰ τῆς φαίνεται ἓνα εἶδος πεσσοῦ μὲ ἐπίκρανο ποὺ συνεχίζεται ὡς τὸ ἄνω ἄκρο τοῦ ἀνοιγματος ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τοῦ τοίχου σιτὸ μετακίονιο· σιτὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται γιὰ πεσσό, ἀλλὰ γιὰ ἓνα τμήμα τοῦ τοίχου ποῦ, ὅπως θὰ φανεῖ σιὰ ἐπόμενα κεφάλαια, διαιροῦσε ἐγκάρσια τὴν στοὰ σιτὴ θέση ἐκείνη. Σιτὸ κάτω μέρος τοῦ τοίχου ποὺ ἔκλεινε τὸ διάστημα ἀνάμεσα σιτὴ ΝΔ. παραστάδα καὶ σιτὸν δυτικὸ κίονα, διατηροῦνται ἴχνη μιᾶς κεραμοσκεπῆς ποὺ ἀκουμποῦσε ἐπάνω του καὶ ἔκλεινε πρὸς Νότον³⁷.

H. Ch. Hansen

Μὲ τὸ ὑλικὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ προμαχώνα ἄρχισε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1835 ἡ ἀναστίλωση τοῦ κορυφοῦ αὐτοῦ μνημείου, ποὺ συνεχίστηκε ὡς τὸ τέλος περίπου τοῦ 1836³⁸. Ὁ Δανὸς ἀρχιτέκτων H. Ch. Hansen ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς συντελεστὲς τῆς πρώτης αὐτῆς ἀναστίλωσης μνημείου σιτὴν Ἀκρόπολη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχέδια ποὺ ἔκανε σὲ σχέση μὲ αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο ἔργο (εἰκ. 70)³⁹, ἔχει ἀφήσει καὶ ἓναν σημαντικὸ ἀριθμὸ σχεδίων καὶ ὑδατογραφιῶν, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὴ μελέτη μας⁴⁰. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἡ ἀποψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικόλαου ἢ Σεραφεῖμ (εἰκ. 67)⁴¹ σιτὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας εἰσόδου τοῦ τεῖχους τῆς Ὑπαπαντῆς, ποὺ ἦταν στεφανωμένος μὲ επάλξεις —χαρακτηριστικὸ τῆς λειτουργίας του ὡς προμαχώνα (Ντάπια τοῦ Λιονταριοῦ)⁴²— ὅπως φαινόταν ἀπὸ τὰ ΒΔ. Πολὺ ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ ἐξῆς σχέδια: μιὰ ἀποψη τῆς πύλης ποὺ βρισκόταν σιὰ δυτικὰ τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου τῆς Νίκης (εἰκ. 68)⁴³ καὶ ἡ ἀποψη τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα καὶ τῆς εἰσόδου ποὺ βρισκόταν σιτὸ πλάι του, ὅπως φαινόταν ἀπὸ τὰ δυτικὰ (εἰκ. 69)⁴⁴. Πολὺ σημαντικὸ εἶναι ἓνα σχέδιο μὲ μολύβι, ποὺ εἶναι τὸ μοναδικὸ σιτὸ ὁποῖο ἡ αὐλὴ ἀνάμεσα σιτὸ κεντρικὸ κύριο καὶ τὸ βόρειο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης ἀπεικονίζεται ἀπὸ τὸ βορεινὸ τῆς ἄκρο (εἰκ. 72)⁴⁵. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐντοπίζονται θὰ ἐρμηνευθοῦν πα-

ρακάτω, σὲ ἄλλες ἐνότητες, σὲ συνάρτηση μὲ σχέδια ποὺ ἔγιναν γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα καὶ δὴ ἐξεταστοῦν ἀργότερα. Στὴ θέση αὐτὴ δὴ γίνεи ἕνας ἀπλὸς ἐντοπισμὸς τῶν στοιχείων αὐτῶν καὶ συσχετισμὸς τους μὲ τὰ μεταγενέστερα σχέδια. Στὰ ἀριστερὰ διακρίνεται ἡ μορφή τῆς κλίμακας στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐπιμήκους οἰκοδομήματος ποὺ ἔκλεινε τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς εἰκονιζόμενης περιοχῆς· ἡ κλίμακα αὐτὴ φαίνεται καὶ σὲ μεταγενέστερες κατόψεις (Desbuisson, Leboutoux⁴⁶, Boitte)⁴⁷, καὶ σὲ μιὰ ἄποψη τοῦ Winstrup⁴⁸. Στὰ δεξιὰ τῆς κλίμακας διακρίνονται οἱ κίονες τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων. Στὸ βάθος τῆς εἰκόνας, μπροστὰ στὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων, διακρίνεται ἡ θόρεια ὄψη τοῦ παρεκκλησίου, τὸ ὁποῖο δὴ ἐντοπισεῖ στὶς κατόψεις καὶ τὴν ἄποψη ποὺ μόλις ἀναφέρθηκαν, καθὼς καὶ σὲ τρία σχέδια τοῦ Boitte⁴⁹. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς εἰκόνας ἀπεικονίζεται τὸ οἰκοδόμημα ποὺ σὲ μεταγενέστερες κατόψεις (εἰκ. 83, 87, 96) φαίνεται προσκολλημένο στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς Πινακοθήκης. Στὸ πρῶτο πλάνο τῆς εἰκόνας κυριαρχεῖ ὁ φοῖνικας ποὺ ἔχει ἤδη ἐντοπισεῖ παρὰπάνω, σὲ ἀπεικονίσεις τῆς τρίτης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας (εἰκ. 57, 60).

Μὲ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ross, ἀναλαμβάνει ὁ Πιπτάκης τὶς ἐργασίες στὴν Ἀκρόπολη. Οἱ κατεδαφίσεις ἄρχισαν ἀπὸ τὰ Προπύλαια· κατὰ τὰ ἔτη 1836 καὶ 1837 γκρεμίστηκαν οἱ θόλοι στὸ κεντρικὸ κτίριο⁵⁰ καὶ στὴν Πινακοθήκη, καθὼς καὶ ἄλλα μεταγενέστερα κτίσματα, ἐνῶ ἔγιναν καὶ ἐκτεταμένες ἀνασκαφές. Τὸ 1838 πραγματοποιήθηκε ὁ καθαρισμὸς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου καὶ ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου στὰ ἀνατολικά του⁵¹.

1838-1844

Ἀπὸ τὸ ἔτος 1838 διατηροῦνται δύο ἀξιόλογες ὑδατογραφίες ποὺ δείχνουν τὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς πρόσθασης, ἔργα τοῦ Ἀγγλοῦ James Skene. Ἡ πρώτη, χρονολογημένη στὶς 30 Μαΐου 1838 (εἰκ. 71)⁵², εἶναι μιὰ ἄποψη ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πρώτου προμαχώνα. Ὅλο τὸ πρῶτο ἐπίπεδο τῆς εἰκόνας καταλαμβάνεται ἀπὸ μεγάλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς κατεδαφίσεις, καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ ὅλη τὴν περιοχὴ πρὸς Δ. τῶν Προπυλαίων. Διακρίνονται καὶ τὰ τμήματα τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας ποὺ βρέθηκαν κατὰ χώραν⁵³. Ἡ ἄνοδος ἀκολουθεῖ τὴν παλιότερη πορεία, ἀλλὰ ὁ τελευταῖος βραχίονας κάμπτεται πρὸς Ἀ. γιὰ νὰ περάσει μέσα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διάβαση τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, καὶ δὲν κατευθύνεται πλέον πρὸς τὰ νότια τοῦ φράγκικου πύργου. Τὰ Προπύλαια φαίνονται ἀπαλλαγμένα, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες προσοῖκες. Ὅμως ὁ φράγκικος πύργος ἐξακολουθεῖ νὰ ὑγώνεται πάνω ἀπὸ τὴ νότια πτέρυγα, ἐνῶ στὴ θόρεια πτέρυγα ἔχουν ἀπομείνει μόνο λίγα λείψανα τοῦ μεταγενέστερου ὀρόφου⁵⁴. Ἐπίσης ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ τελευταίου φαίνεται νὰ διατηρεῖ ὅλο τὸ ὕψος του καὶ δύο ἀνοίγματα ποὺ ὀδηγοῦν σὲ ἕνα κῶρο σκοτεινὸ, δηλαδὴ στεγασμένο, στὰ ἀνατολικά τῆς θόρειας πτέρυγας· τὰ κεραμίδια τῆς στέγης τοῦ χώρου αὐτοῦ φαίνονται στὴν κορυφὴ τοῦ τοίχου. Στὸ κεντρικὸ κτίριο, ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ δεύτερο ἀπὸ Β. μετακινῶνιο διακρίνεται, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν θόρειο τοῖχο, ἕνα τμήμα τῆς βορειότερης ἀπὸ τὶς καμάρες ποὺ ὑποστήριζαν τὸ δάπεδο τοῦ τούρκικου προμαχώνα. Ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης εἶναι ἀνασπλωμένος ἀλλὰ ὄχι πλήρως⁵⁵.

Ἡ δεύτερη ἄποψη τοῦ Skene ἔχει γίνεи πέντε μέρες ἀργότερα καὶ εἶναι ζωγραφισμένη μέσα ἀπὸ τὴ θόρεια πτέρυγα, κοιτάζοντας πρὸς Ν. (εἰκ. 73)⁵⁶. Βλέπουμε ὅτι ἡ

δεμελίωση της νότιας πτέρυγας δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ πλήρως. Διακρίνουμε ἐπίσης τὸ τελευταῖο πρὸς Δ. τμήμα τοῦ νότιου τείχους τῆς Ἀκρόπολης στὰ δυτικά τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης⁵⁷. Ὁ τελευταῖος ἀπεικονίζεται ἀτελῶς ἀνασπλωμένος. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του διακρίνονται οἱ κατώτατοι ἀναβαθμοὶ τῆς μικρῆς ἀρχαίας κλίμακας ποὺ εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ⁵⁸.

Στὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1838, χρονολογεῖται καὶ μιὰ ἄποψη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, τοῦ Charles Fellowes (εἰκ. 74)⁵⁹. Ἡ κατεδάφιση τῶν μεταγενέστερων προσθηκῶν στὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων ἔχει σχεδὸν ὀλοκληρωθεῖ. Γιὰ πρώτη φορὰ διακρίνουμε ἐδῶ μὲ σαφήνεια τὰ ἴχνη ἐνὸς τοίχου μπροστὰ ἀπὸ τοὺς δωρικοὺς κίονες τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Φαίνεται ὁ βόρειος παραστάτης μιᾶς κεντρικῆς πόρτας ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ μεσαῖο μετακίονιο, ἐνῶ στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς εἰκόνας διακρίνεται ἓνα γυλὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο, μολονότι τὸ ἀνώτερο τμήμα του ἔχει ἤδη καταστραφεῖ, φαίνεται νὰ ὑπερβαίνει τὸ ὕψος τῆς σωζόμενης ἀνωδομῆς τοῦ ἀρχαίου μνημείου⁶⁰. Στὰ ἀριστερά, ὁ φράγκικος πύργος διατηρεῖται στὴ θέση του. Ἐνα οἶκημα μὲ ξύλινο κεραμοσκεπὲς προστώο στὰ ἀνατολικά του πρέπει νὰ εἶναι τὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἔχει ἤδη ἐντοπιστεῖ στὴν κάτω τοῦ Fauvel καὶ ποὺ τὸ ἴχνος τῆς ὀροφῆς του διατηρήθηκε στὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη τοῦ πύργου ὡς τὴν κατεδάφισή του τὸ 1875. Σὲ μιὰ ὑδατογραφία τοῦ J.N.H. de Chacaton, ποὺ χρονολογεῖται καὶ αὐτὴ στὰ 1838 (εἰκ. 75)⁶¹ καὶ ἔχει τὸ ἴδιο θέμα, οἱ κατεδαφίσεις εἶναι πιὸ προχωρημένες, ὅπως καὶ στὴν ἄποψη τοῦ Skene, ποὺ χρονολογεῖται στὸ ἐπόμενο ἔτος (εἰκ. 76)⁶².

Τὸ 1839 καθαρίστηκε ὁλος ὁ χώρος ἀνάμεσα στὰ Προπύλαια καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Παρθενώνα. Τότε ἀνακαλύφθηκε στὴ θέση του τὸ βάθρο τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς μπροστὰ ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀπὸ Ν. κίονα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς⁶³. Σὲ δυὸ δαγγεροτυπίες, χρονολογημένες τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1839⁶⁴, φαίνεται ὁ χώρος ἀνάμεσα στὰ Προπύλαια καὶ τὸν Παρθενώνα. Ἰδιαίτερα στὴ δεύτερη διακρίνουμε τὰ λείψανα τῶν παραστατῶν μιᾶς πόρτας στὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ νότια μετακίονιο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων. Ἡ πόρτα αὐτὴ εἶναι ὅπως ὅποτε παλιότερη ἀπὸ τοὺς δόλους ποὺ ἔχισαν οἱ Τοῦρκοι γύρω στὰ 1700.

Ὁ Γάλλος ἱστορικὸς Buchon, ποὺ ἐργάστηκε στὴν Ἑλλάδα στὰ 1840-1841, μᾶς ἔχει ἀφήσει μιὰ σημαντικὴ περιγραφὴ τῶν Προπυλαίων, καὶ ἰδιαίτερα τῆς θολωτῆς κατασκευῆς στὴν Πινακοθήκη.⁶⁵

Εἶναι λίγα χρόνια ποὺ ὁ κεντρικὸς κίονας ἐπάνω στὸν ὁποῖο στηρίζονταν τὰ τόξα αὐτοῦ τοῦ παρεκκλήσιου [ἐννοεῖ τὸν στεγασμένο μὲ δόλους χώρο τῆς Πινακοθήκης], ποὺ πήγαιναν νὰ ἀκουμπήσουν ἐπάνω στὶς τέσσερις γωνίες τῆς Πινακοθήκης, ὑπῆρχε ἀκόμη. Μόλις στὰ 1836-1837 αὐτός [ὁ κίονας] κατεδαφίστηκε, καθὼς καὶ οἱ στοᾶς [ἐννοεῖ μᾶλλον τὸ σύστημα τῶν τόξων ποὺ στηρίζονταν στὸν κίονα], γιὰ νὰ ἀφήσουν νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ κομῆ αἰθούσα τὴν ὁποία παραφόρτωναν· ἀλλὰ βλέπει κανεὶς ἀκόμη στὸ μέσον τῆς Πινακοθήκης τὴ βάση αὐτοῦ τοῦ κίονα, καὶ ἐπάνω στοὺς τοίχους διακρίνει τὴν πόρτα καὶ τὰ παράθυρα ἐνὸς ἀνώτερου ὀρόφου, κατασκευασμένου γιὰ τὸ δουρικὸ ἀνάκτορο ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ τὸ παρεκκλήσι [ἐννοεῖ τὴν Πινακοθήκη]. Ἀπὸ ἔξω, πρὸς τὴ μεριὰ τῆς πόλης, διακρίνονται τὰ διάσημα τῶν Γάλλων αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλης, ἀνωτέρων ἀρχόντων τοῦ δουκάτου τῆς Ἀθίνης (...). Ἀνεβαίνοντας στὰ πλάγια τῶν Προπυλαίων ὡς πίσω ἀπὸ τὴν Πινακοθήκη, βρίσκει κανεὶς καὶ ἄλλα ὑπολείμματα τῶν δουρικῶν διαμερισμάτων, ὅλα κατεδαφισμένα σήμερα, ἀλλὰ διατηροῦνται οἱ πόρτες ποὺ στέφονται ἀπὸ τὰ ἴδια αὐτοκρατορικὰ διάσημα, τὸν σταυρὸ τὸν διακοσμημένο μὲ μαργαριτάρια καὶ ἀνθέμια, καθὼς καὶ τοὺς θυρεοὺς τῶν Ville-Hardouin, πριγκίπων τοῦ Μωρέως, καὶ τῶν la Roche, κυρίων

καὶ κατόπιν δουκῶν τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Θήβας. Λίγο πὸ πέρα, καὶ μάλιστα στὴ θέση ὅπου φαίνεται ὅτι ἦταν χτισμένος ὁ ἀρχαῖος ναὸς τοῦ Κέκροπα, θρίσκονται μέσα σὸν τοῖχο τὰ ὑπολείμματα τῶν μεγάλων μαρμάρινων πλακῶν ἐπάνω σὲς ὁποῖες στηρίζονταν ὁ ἐξώστης τοῦ δουκικοῦ ἀνακτόρου.

Ἡ περιγραφὴ τῶν μεσαιωνικῶν δόλων τῆς Πινακοθήκης —ποὺ εἶναι καὶ ἡ μοναδικὴ ποὺ ὑπάρχει— κάνει φανερὸ ὅτι οἱ δόλοι αὐτοὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ σταυροδόλια ποὺ στηρίζονταν σὲ ἕναν κεντρικὸ κίονα καὶ στοὺς τέσσερις τοίχους τῆς Πινακοθήκης. Ὁ Buchon ἦταν ἱστορικὸς καὶ ἤξερε πολὺ καλὰ τὰ διάσημα τῶν φραγκικῶν οἰκογενειῶν, ἐπομένως εἶναι πιθανὸν νὰ ἔβλεπε πράγματι φραγκικοὺς θυρεοὺς ἐντοιχισμένους σὸν ὄροφο τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ σπαρμένους σὴν περιοχὴ τῆς μεγάλης δεξαμενῆς⁶⁶. Τὸ Ἐρέχδειο, σὶδὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται ὁ Buchon ὅταν μιλάει γιὰ ναὸ τοῦ Κέκροπα, εἶχε πράγματι διαρρυθμιστεῖ σὲ κατοικία, ὅπως ἀναφέρθηκε σὶδὸ Πρῶτο Μέρος τῆς μελέτης, δὲν εἶναι ὅμως ἀπαραίτητο νὰ ἦταν μέρος τοῦ δουκικοῦ ἀνακτόρου, ὅπως νόμιζε ὁ Buchon.

Κατὰ τὰ ἔτη 1843-1844 συμπληρώθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία⁶⁷ ἡ ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης⁶⁸. Σὲ μιὰ ἀπογν τοῦ T. Hayter Lewis, χρονολογημένη σὶδὸ 1842 (εἰκ. 77)⁶⁹, καὶ σὲ μιὰ ἄλλη τοῦ du Moncel, χρονολογημένη σὶδὸ 1843 (εἰκ. 78)⁷⁰, βλέπουμε τὸν ναὸ λίγὸ πρὶν ἀπὸ τὴν συμπλήρωση τῆς ἀναστίλωσός του. Σὲ μιὰ χρονολογημένη ὕδατογραφία τοῦ J. Skene, χρονολογημένη σὶς 10 Μαρτίου 1844, ἡ ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ ἐμφανίζεται συμπληρωμένη (εἰκ. 80)⁷¹. Ὑπάρχει ἀκόμη μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἀπογν τοῦ Skene (εἰκ. 81), χρονολογημένη σὶδὸ 1843, παρμένη ἀπὸ τὴν περιοχὴ πρὸς Β. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων, κοιτάζοντας πρὸς τὰ ΝΑ.⁷² Μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀκρόπολης ἔχει καθαριστεῖ ἀπὸ τὶς κατοικίες ποὺ φαίνονται σὶς ἀπόγεις πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, καὶ ἔχουν σκηματιστεῖ λιθοσσοροί. Ἀπὸ τὸ ὀγκῶδες οἰκοδόμημα σὶδὸ ἀνατολικά τῆς μεγάλης δεξαμενῆς ἔχουν μείνει μόνο τὰ χαμηλότερα τμήματα τῶν τοίχων, πολὺ ἐρειπωμένα.

Αὐτὴ ἡ κατάσταση πραγμάτων σὴν Ἀκρόπολη ἀπεικονίζεται σὲ μιὰ κάτογν τῆς Ἀκρόπολης ποὺ περιλαμβάνεται σὶδὸ τοπογραφικὸ τῆς Ἀθήνας ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν Staufert (εἰκ. 82)⁷³. Γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀκρόπολης βασίστηκε σὶδὸ τοπογραφικὸ τῶν Κλέανθ- Schaubert. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐνδιαφέρουν σὶδὸ σχέδιο αὐτὸ δὰ ἐξεταστοῦν ἀμέσως παρακάτω, σὲ συνάρτηση μὲ σχέδια σὶδὸ ὁποῖα ἀποδίδονται πληρέστερα.

1845-1853

Τὸ 1845 οἱ τρεῖς Γάλλοι ἀρχιτέκτονες Titeux, Ballu καὶ Paccard, ἀριστοῦχοι τῆς Ἑθνικῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Παρισιοῦ, πραγματοποιοῖσαν ἀνασκαφὲς σὴν περιοχὴ τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα καὶ θρῆκαν πολλὰς ἐπιγραφὰς καὶ μιὰ βαθμίδα τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας σὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης⁷⁴. Τὰ σχέδια τοῦ Titeux, ὅπως ἀποπερατώθηκαν ἀπὸ τὸν Chaudet⁷⁵, δίνουν μιὰ σαφὴ ὄγν τῆς κατάστασης τοῦ κλασικοῦ κυρίου, παραλείπουν ὅμως σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου τὶς μεταγενέστερες προσοῖκες⁷⁶.

Κατὰ τὰ ἔτη 1847 καὶ 1848 τοποθετοῦνται σὶς κενὲς θέσεις ἐπάνω σὸν ἀναστυλῶμένο ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἐκμαγεῖα τῶν πλακῶν τῆς ζωφόρου ποὺ εἶχε ἀπαγάγει ὁ λόρδος Ἑλγιν. Τὸ 1848 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀρχίζει τὶς ἀνασκαφὰς σὶδὸ ΒΑ. τῶν Προπυλαίων⁷⁷. Ἀπὸ τὴν ἴδια χρονιά προέρχονται καὶ τὰ σχέδια τοῦ Γάλλου ἀρχιτέκτονα

Desbuisson⁷⁸. Ἡ κάτοψη τοῦ τῆς δυτικῆς πρόσβασης καὶ τῆς περιοχῆς τῶν Προπυλαίων δείχνει μὲ σαφήνεια τὴν κατάστασιν ποὺ ἐπικρατοῦσε τὸ 1848 (εἰκ. 83)⁷⁹. Τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ὑπεισέρχονται στὸ σχέδιο αὐτὸ δὲ ἐξεταστοῦν παρακάτω, σὲ συνάρτησιν μὲ τὰ σχέδια ποὺ ἔγιναν μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν ποὺ πραγματοποιοῦσε ὁ Beulé κατὰ τὰ ἔτη 1852-1853 στὴν περιοχὴ πρὸς Δ. τῶν Προπυλαίων⁸⁰. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ ἀποκάλυψε τὸν φυσικὸ βράχο μὲ τὰ προϊστορικά, μᾶλλον, λαξεύματα ΒΔ. τοῦ πύργου τῆς Νίκης, τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς ἀρχαιότερης ἀνόδου, τοὺς ἀναλημματικοὺς τοίχους τῆς κλασικῆς ἀνόδου, ἐπὶ πλέον βαθμίδες τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας ποὺ ὁδηγοῦσε στὰ Προπύλαια καί, κάτω ἀπὸ τὸν ὀγκῶδη πρῶτο προμαχῶνα, τὴν ὑστερορρωμαϊκὴν πύλην ποὺ ὀνομάστηκε «πύλη Beulé». Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἔχουν ἀποτυπωθεῖ σὲ ἓνα σχέδιο τοῦ Lebouteux, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται στὸ βιβλίον ποὺ ἐξέδωσε ὁ Beulé ἀμέσως μετὰ τὸ πέρας τῶν ἀνασκαφῶν (εἰκ. 87)⁸¹. Πρόκειται γιὰ μιὰ κάτοψη τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῶν Προπυλαίων ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νέα εὐρήματα, ὁ Lebouteux σημειώνει μὲ ἀκρίβεια καὶ περιγράμματα τῶν μεταγενέστερων κατασκευῶν ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη κατεδαφιστεῖ. Διακρίνονται τὸ θολικὸ καὶ ἡ αὐλὴ τῶν φυλάκων, καθὼς καὶ τὰ ὑπολείμματα τοῦ δυτικοῦ προμαχῶνα. Μέσα στὸ περίγραμμα τοῦ τελευταίου ἐγγράφεται ἡ θέσις τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς πύλης⁸². Ἐνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο δίνει ὁ Beulé στὸ κείμενό του: ἡ ὑστερορρωμαϊκὴ⁸³ πύλη (εἰκ. 85, 86), πρέπει νὰ καλύφθηκε ἀπὸ τὸν προμαχῶνα μετὰ τὴν πρώτη χρῆσις πυροβόλων ὅπλων στὴν Ἀθήνα, γιὰ τὴν ἀνακάλυψιν οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίκων ἔφεραν ἴκνη βλημάτων πυροβόλων ὅπλων⁸⁴. Πολὺ σημαντικὴ καὶ ἀξιόλογη εἶναι καὶ ἡ τομὴ τῆς δυτικῆς πρόσβασης, κοιπάζοντας πρὸς Ν. (εἰκ. 88).

Στὴ συνέχεια δὲ ἐξεταστοῦν κυρίως τὰ κτίσματα ποὺ ἀπεικονίζονται πρὸς Ἀ. τῶν Προπυλαίων. Στὴ γωνία μεταξὺ κεντρικοῦ κυρίου καὶ βόρειας πτέρυγας φαίνεται καθαρὰ ἡ κάτοψη ἑνὸς μικροῦ μονόκωρου χριστιανικοῦ ναοῦ μὲ εἴσοδον ἀπὸ Β. καὶ μὲ τρίπλευρη μισοκατεστραμμένη ἀγίδα στὰ ἀνατολικά. Ἐνας τοῖχος μὲ πόρτα ἔχει κλείσει τὸ ἄνοιγμα ποὺ δημιουργήθηκε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὴν κατεδάφισιν τῆς ἀγίδας τοῦ ἱεροῦ⁸⁵. Πρὸς Β. καὶ σὲ μικρὴ ἀπόστασιν βρίσκεται ἓνα ἄλλο κτίσμα ποὺ περιλαμβάνει δύο δωμάτια προσκολλημένα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχον τῆς Πινακοθήκης. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ νοτιότερου ἀπὸ τὰ δύο δωμάτια προεξέχει πρὸς Ἀ. καὶ φαίνεται ὅτι συνεχιζόταν πρὸς Ν. πέρα ἀπὸ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ δωματίου. Ἡ ΒΑ. γωνία τοῦ δωματίου αὐτοῦ ἦταν λοξόγωνη ἐξωτερικά. Τὸ ἄλλο δωμάτιον ἔχει συμμετρικὴ διάταξιν μὲ ἄξονα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ ἡ κύρια εἴσοδος του βρίσκεται στὴ βόρεια πλευρὰ. Μικρές, ὀρθογωνικὲς σὲ κάτοψη, κόγχες διαμορφώνουν τὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ βόρειου καὶ δυτικοῦ τοίχου⁸⁶. Πιστεύω ὅτι εἶναι τουρκικὰ κτίσματα ποὺ κατασκευάσθηκαν στὴν περιοχὴ μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πρὸς Ἀ. ἐπέκτασιν τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης.

Ὁ ὀρθογωνικὸς χώρος ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ τὸν ἀνατολικὸν τῆς βόρειας πτέρυγας, κλείνεται στὰ ἀνατολικά ἀπὸ ἓνα ἐπίμνηκες ὀρθογωνικὸ κτίσμα μὲ κατεύθυνσιν Β.-Ν. Οἱ τοῖχοι τῶν μακρῶν πλευρῶν εἶναι ἐξαιρετικὰ παχεῖς προφανῶς γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ στεγαζόταν, τουλάχιστον στὸ ἰσόγειον, μὲ ἐπιμήκη καμάρια. Στὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὑπάρχει μιὰ τριγωνικὴ σὲ κάτοψη προεξοχή. Στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ κτίσματος προσκολλᾶται μιὰ ἀκόμη τριγωνικὴ σὲ κάτοψη κατασκευή, ποὺ διατηρεῖται ἐνμέρει. Αὐτὴ, σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν προηγούμενην, δὲν εἶναι συμπαγὴς ἀλλὰ σχηματίζεται ἀπὸ τοίχους, σιὸν ἓναν ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηρεῖται μιὰ

πολεμίστρα. Οί τοίχοι αυτοί δὲν συνδέονται κατασκευαστικά μὲ τὸ μεγάλο ἐπίμηκες κτίσμα καὶ πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστεροι. Στὴν κάτω γωνία τοῦ Desbuisson (εἰκ. 83) ἡ βορειότερη τριγωνικὴ προεξοχή φαίνεται νὰ εἶναι ἀσύνδετη κατασκευαστικά μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἐπιμήκους οἰκοδομήματος στὸ ὁποῖο προσκολλᾶται. Φαίνεται ἔτσι ὅτι καὶ οἱ δύο τριγωνικὲς προεξοχές εἶναι μεταγενέστερες καὶ ἔχουν προσκολληθεῖ ἐπάνω στὸ ἐπίμηκες οἰκοδόμημα ποὺ πρέπει νὰ εἶναι προγενέστερο. Στὰ νότια τοῦ μέσου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐπιμήκους κτίσματος φαίνεται τὸ κατώτερο τμήμα μιᾶς κλίμακας. Ὁ τοῖχος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς προεκτείνεται, λεπτότερος ὅμως, πρὸς Β., ἐνῶ ἀκριβῶς στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ κτίσματος ἕνας τοῖχος κάθεται στὸν προηγούμενο κατευθύνεται πρὸς Ἀ.⁸⁷

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ γίνει μιὰ ἀναφορὰ στὰ σχέδια δύο Λανῶν ποὺ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα βρέθηκαν στὴν Ἀθήνα καὶ ἔχουν ἀφήσει σχέδια ποὺ δείχνουν τὴν κατάστασιν τῆς Ἀκρόπολης καὶ τῆς περιοχῆς τῆς κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐπίσκεψής τους. Ὁ L.A. Winstrup, ἀρχιτέκτων, βρέθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1850. Τὰ μετρημένα σχέδιά του ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν λίγο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν γιὰ τὴ μελέτη μας (εἰκ. 84)⁸⁸. Ὑπάρχουν ὅμως κάποια σχέδια ἀπόψεων ποὺ δίνουν μερικὰ πολὺ ἀξιόλογα στοιχεῖα. Τὸ κυριότερο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι μοναδικὸ ὡς πρὸς τὸ θέμα ποὺ ἀπεικονίζει (εἰκ. 89)⁸⁹: δείχνει τὴν αὐλὴ τῶν φυλάκων ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Τρία εἶναι τὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ποὺ ἐντοπίζονται σ' αὐτό. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ οἶκημα στὰ ἀριστερά· ὅπως εἶναι φανερό, πρόκειται γιὰ τὸ οἶκημα ποὺ ἤδη ἔχει ἐντοπισθεῖ στὰ δυτικὰ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῆς πύλης ποὺ ἀνοίγεται στὴ νότια πλευρὰ τῆς αὐλῆς τῶν φυλάκων. Στὰ ἀριστερὰ τῆς πύλης ποὺ βρίσκεται δυτικὰ τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου τῆς Νίκης φαίνονται τὰ ὑπολείμματα τοῦ πύργου, ποὺ ἔχει ἐντοπισθεῖ στὴ θέσιν αὐτὴ ἤδη ἀπὸ τὸ 1687. Τὸ κατώτερο τμήμα τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ πύργου ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους ὀρθογωνισμένους λίθους, προερχόμενους προφανῶς ἀπὸ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα, καὶ διαφοροποιεῖται ἐμφανέστατα ἀπὸ τὴς ὑπόλοιπες τοικοποιίες. Γίνεται φανερό ὅτι πρόκειται γιὰ κατασκευὴ σύγχρονη μὲ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ τοικοποιία ποὺ σὲ σχέδια τοῦ Stilling (βλ. παρακάτω σ. 133, εἰκ. 94) καὶ τοῦ Boitte (βλ. παρακάτω σ. 133 κέ., εἰκ. 97) ἐντοπίζεται στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς πύλης. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ πύργος, ποὺ ὑψώθηκε στὴ θέσιν αὐτὴ ἐν ἀναμονῇ τῶν στρατευμάτων τοῦ Morosini, ἦταν ἀνακατασκευὴ ἐνὸς ὑστερορρωμαϊκοῦ πύργου, τὰ λείψανα τοῦ ὁποίου δὲν εἶχαν ἀρκετὸ ὕψος γιὰ νὰ φανοῦν ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, ἂν καὶ τὸ τελευταῖο ἦταν σχετικὰ χαμηλό⁹⁰. Στὰ ἀριστερὰ τῆς πύλης ἡ νότια ὄψιν τοῦ πύργου τῆς Νίκης διατηρεῖ ἕνα σημαντικὸ τμήμα τῆς ἀρχικῆς ἰσοδομῆς πωρολιθοδομῆς. Σὲ καλύτερη κατάστασιν φαίνονται οἱ πωρόλιθοι ποὺ διαμορφώνουν τὰ κατώτερα δύο τρίτα τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου καὶ οἱ πρὸς τὰ ἀνατολικά τους γειτονικοὶ πωρόλιθοι, διαμορφώνοντας ἕνα κατιὸν πρὸς Ἀ. περίγραμμα. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ περίγραμμα αὐτό, τὸ σύνολο τῶν πωρολίδων ἔχει στερεωθεῖ μὲ μικρὲς πέτρες καὶ τοῦβλα. Τὸ ἀνώτερο περίγραμμα τῶν πωρολίδων εἶναι ἀκανόνιστο, καὶ ἡ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου συνεχίζεται πρὸς τὰ πάνω μὲ ἀργολιθοδομή. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει βλαβεῖ ἡ νότια πλευρὰ τῆς ἀρχαίας τοικοποιίας ἐνισχύει τὴν ἂποψή μου ὅτι οἱ βλάβες δὲν προξενήθηκαν ἀπὸ σεισμὸ ἀλλὰ ἀπὸ βόμβες τοῦ πυροβολικοῦ τῶν Βενετῶν τὸ 1687⁹¹.

Σὲ μιὰ ἄλλην ἂποψιν τοῦ Winstrup (εἰκ. 90)⁹², παρμένη ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς μεγάλης δεξαμενῆς τῶν Προπυλαίων, κοιτάζοντας πρὸς Ν., βλέπουμε τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς βόρειας ὄψιν τῆς ἐκκλησίας καί, στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς εἰκόνας, τὴν κλίμακα ποὺ ἀνεβαίνει πρὸς τὰ νότια καὶ ποὺ ἔχει ἤδη ἐντοπισθεῖ στὶς κατόψεις τοῦ Desbuisson καὶ τοῦ Lebou-

teux. Στο βάθος μιᾶς ἄπογης τοῦ Ἑρεχθείου⁹³ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, διακρίνονται τὰ Προπύλαια καί, πίσω ἀπὸ τὸν μισογκρεμισμένο τοῖχο τοῦ ἐπιμήκους κτίσματος στὰ ἀνατολικά τῆς δεξαμενῆς, στέγη μὲ κατεύθυνση Β.-Ν., ἡ ὁποία ἔχει ἐντοπιστεῖ καὶ σὲ μιὰ ἄπογν τοῦ Skene (εἰκ. 71)⁹⁴.

Ὁ ἐπίσης Δανὸς ἀρχιτέκτων H.C. Stilling, ὁ ὁποῖος βρέθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1853, ἄφησε ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ ὑδατογραφιῶν καὶ σχεδίων ἐξαιρετικῆς ποιότητος, ποὺ ἀπεικονίζουν ἀπόψεις τῆς Ἀκρόπολης, συνολικὲς καὶ ἐπὶ μέρους⁹⁵. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς ἀπεικονίζουν μὲ θαυμαστὴ ἐνάργεια τὴν κατάστασιν τῆς Ἀκρόπολης καὶ συγκεκριμένα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς μὲ τὰ Προπύλαια (εἰκ. 91-95)⁹⁶. Τὰ σχέδια αὐτὰ δὲν θὰ παρουσιαστοῦν ἐδῶ μεμονωμένα, ἀφοῦ γίνεται συχνὰ ἀναφορὰ σ' αὐτά, σὲ συνάρτησιν μὲ ἄλλα σχέδια, τόσο στὸ προηγούμενο ὅσο καὶ στὸ ἐπόμενο τμήμα τοῦ κεφαλαίου. Ἐντούτοις δὲ πρέπει νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ σχέδια ποὺ ἀπεικονίζουν τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς πύλης τῆς αὐλῆς τῶν φυλάκων (εἰκ. 93) —ποὺ εἶναι καὶ ἡ μόνη ἀπεικόνισιν αὐτοῦ τοῦ θέματος— καὶ τῆς πύλης πλάι στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης (εἰκ. 94) —ἡ ὁποία καταγράφει πολὺ περισσότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο σχέδιον τοῦ Hansen. Μεταξὺ τῶν στοιχείων αὐτῶν τὸ σημαντικότερον εἶναι τὸ ἐντοιχισμένον στὴν ἀριστερὴν πλευρὰ τῆς πύλης ἐπιστύλιον τοῦ μνημείου τοῦ Νικία⁹⁷.

Τὸ 1854 ὁ Πιπτάκης ἐπισκεύασε τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς θεμελίωσης τῆς βόρειας πτέρυγας⁹⁸. Τὸ 1858 ἀνέσκαψε τὸ βόρειον τμήμα τῆς Ἀκρόπολης, τὴν περιοχὴν ἀνάμεσα στὰ Προπύλαια, τὸν Παρθενῶνα καὶ τὸ Ἑρέχθειον⁹⁹. Τὸ 1861 ἀσχολήθηκε μόνον μὲ τὴ συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου τῆς τακτοποίησης ἀρχαίων κατὰ μῆκος τῶν τειχῶν τῆς Ἀκρόπολης σὲ τούρκικα κτίσματα πρὸς Ἀ. τοῦ Ἑρεχθείου καὶ στὰ Προπύλαια¹⁰⁰.

L. F. Boitte (1864)

Τὸ 1864 ὁ Γάλλος ἀρχιτέκτονας L. F. Boitte ἐργάστηκε στὰ Προπύλαια καὶ μᾶς ἄφησε μερικὰ σχέδια ποὺ ἀποδίδουν τὴ μορφή τῶν Προπυλαίων ὅπως ἦταν ἐκεῖνη τὴ χρονιά¹⁰¹. Εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἔδωσε μὲ μετρήσεις σχέδια τῶν Προπυλαίων ὅπου περιγράφονται ἀκριβῶς σὲ ὄγν καὶ σὲ τομὴ τόσο τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου μνημείου ὅσο καὶ τῶν μεταγενέστερων κτισμάτων (εἰκ. 96-99)¹⁰². Σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν ἀντίστοιχον κάτογν τοῦ Desbuisson καὶ σχέδια ποὺ ἔγιναν ἀμέσως μετὰ τὴς ἀνασκαφῆς τοῦ Beulé τὸ 1853 (Lebouteux, Stilling), καθὼς καὶ μὲ τὰ μεταγενέστερα σχέδια τοῦ Bohn (1881), παρέχουν πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ μελέτη αὐτή.

Στὴ δυτικὴ ὄγν τῆς δυτικῆς πρόσθασης καὶ τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 98) φαίνονται σὲ πρῶτον ἐπίπεδον τὰ λείψανα τοῦ μεταγενέστερου προμαχώνα, ποὺ καλύπτουν ἀκόμῃ τοὺς πλάγιους πύργους τῆς πύλης Beulé¹⁰³. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ τοικοποιία τοῦ προμαχώνα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνισοῦγεῖς ὀριζόντιους δόμους μὲ ἀρκετὰ καλὴ δομὴ. Τὸ νότιον κομμάτι φέρει στὸ σχέδιον ἕναν προέχοντα κοσμητὴν ποὺ θυμίζει παρόμοιες κατασκευὲς ἀναγεννησιακῶν καὶ μεταγενέστερων ὀχυρώσεων, τὸ γνωστὸν στὰ ἰταλικά ὡς “cordone”¹⁰⁴. Στὸ ὑπέρθυρον τοῦ θολικοῦ ἀναγνωρίζεται τὸ ἐπιστύλιον τοῦ Ἑρεχθείου, γιὰ τὸ ὁποῖον ἔχει ἤδη γίνῃ λόγος προηγουμένως. Ψηλότερα φαίνεται ἡ Οἰκία τῶν Ἀπομάχων ποὺ χτίστηκε τὸ 1834¹⁰⁵.

Ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ προμαχώνα διευκρινίζεται ἀκόμῃ περισσότερο ἀπὸ τὴν κεντρικὴν τομὴν ποὺ βλέπει πρὸς Ν. (εἰκ. 97). Στὸ ἀριστερὸ ἄκρον βλέπουμε τὴν ἐξωτερικὴν

άντηρίδα καὶ τὸν μανδύα τοικοποιίας, ποὺ καλύπτει ἐξωτερικὰ τὸν νότιο πύργου τῆς πύλης Beulé. Ὁ μανδύας αὐτὸς διατηρεῖται σὲ ὕψος περίπου διπλάσιο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ πύργου. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ὑπερυψωμένου τμήματος τοῦ μανδύα εἶναι ἐπίπεδη καὶ περίπου κατακόρυφη. Δηλαδὴ δὲν εἶναι ἀνώμαλη ἐπιφάνεια ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν κατεδάφιση, ἀλλὰ εἶναι ἐπιφάνεια κατασκευασμένη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔτσι ποὺ νὰ ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Β. συνέχεια τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ νότιου τείχους. Ἀκόμη εἶναι φανερό ὅτι εἶναι θεμελιωμένη ἐπάνω στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νότιου πύργου τῆς πύλης Beulé καὶ ἀποτελεῖ τὴν πρὸς τὰ ἄνω συνέχεια τῆς ἀνατολικῆς του παρειᾶς¹⁰⁶. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ὑπερυψωμένο τμήμα τοῦ μανδύα, ποὺ ἀπεικονίζεται στὸ σχέδιο, ὅταν κατασκευάστηκε ἀκούμπησε στὸν δυτικὸ τοῖχο ἑνὸς ὀρόφου ποὺ εἶχε προστεθεῖ ἐπάνω στὸν νότιο πύργου τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς πύλης σὲ μιὰ προηγούμενη οἰκοδομικὴ φάση, καὶ ὅτι στὸ σχέδιο αὐτὸ ὁ δυτικὸς τοῖχος αὐτοῦ τοῦ ὀρόφου εἰκονίζεται ἐνσωματωμένος στὸ ἐσωτερικὸ τμήμα τοῦ μανδύα. Στὰ ἀνατολικά τῆς πύλης Beulé φαίνεται ἡ τομὴ τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας. Οἱ πέντε κατώτερες βαθμίδες ἔχουν κατασκευαστεῖ μὲ πολὺ στενότερο πᾶτημα, γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὸν νὰ διαμορφωθεῖ ἕνας ὑποτυπώδης χώρος ὑποδοχῆς στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς πύλης. Στὴν κάτω γίνεταί φανερό ὅτι εἶχαν κατασκευαστεῖ βαθμίδες καὶ πρὸς τὰ πλάγια τῆς πύλης γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς κίνησης τῶν εἰσέρχομένων πρὸς κάποια ὑψηλότερα ἐπίπεδα, ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ πρὸς Ἀ. τῶν πύργων τῆς πύλης Beulé¹⁰⁷. Ἐπάνω ἀπὸ τὶς βαθμίδες καὶ στὸ νότιο ἄκρο τους, ὅπως φαίνεται καὶ στὴν κάτω, διακρίνεται ὁ βράχος ποὺ εἶναι λαξευμένος κατακόρυφα γιὰ νὰ διαμορφώσῃ τὴ νότια παρειὰ τοῦ κλασικοῦ ἀναλήμματος τῆς δυτικῆς πρόσβασης. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ βράχου ἔχει ἀπολαξευθεῖ γιὰ τὴν τοποθέτηση ὑπερκείμενων πώρινων δόμων (βλ. τὴν κάτω τοῦ Boitte εἰκ. 96) καὶ μάλιστα σὲ ἀπόσταση 1.5 μ. περίπου ἀπὸ τὴν πύλη Beulé διασώζονται πώρινες λιθόπλινθοι ποὺ ἐντάσσονται σὲ ἐγκοπὲς τοῦ βράχου, ποὺ πρέπει νὰ ἔχουν ἀπολαξευθεῖ εἰδικὰ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ κλασικοῦ ἀναλήμματος¹⁰⁸. Ψηλότερα καὶ λίγο ἀνατολικότερα τῶν πωρολίδων αὐτῶν διακρίνονται τὰ λείψανα μιᾶς τοικοποιίας ἀπὸ μεγάλους λαξευτοὺς λίθους, ἡ ὁποία στὴν ἀντίστοιχη κάτω τοῦ Boitte (εἰκ. 96) φαίνεται νὰ ἔχει κατεστραμμένες τὶς ἐξωτερικὲς τῆς παρειᾶς¹⁰⁹. Ἰχνη τῆς τοικοποιίας αὐτῆς διατηροῦνται ὡς σήμερα καὶ φαίνονται στὸ τοπογραφικόν, ὅπως τὰ ἀποτύπωσα τὸ 1985 (σχ. 43, 45-46). Μιὰ σύγκριση μὲ τὴν κάτω τῆς δυτικῆς πρόσβασης ἀπὸ τὸν von Hallerstein ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς σιγμοειδοῦς, σὲ κάτω, κλίμακας ποὺ ὁδηγοῦσε στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τετράγωνου πύργου ποὺ βρισκόταν πρὸς Δ. τοῦ πύργου τῆς Νίκης. Πάνω ἀπὸ τὰ λείψανα αὐτὰ διακρίνεται τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου καὶ τῆς ΒΔ. γωνίας αὐτοῦ τοῦ τετράγωνου πύργου¹¹⁰.

Μεγάλον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς πύλης ποὺ ὑπῆρχε πλάι στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης. Στὸ σχέδιο τοῦ Boitte οἱ δύο πλευρὲς τῆς πύλης ἀποτελοῦνται ἀπὸ τοίχους κατασκευασμένους ἀπὸ μεγάλους λαξευτοὺς λίθους ποὺ προέρχονται σαφῶς ἀπὸ ἀρχαῖα κτίσματα. Εἰδικότερα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ διακρίνεται ἕνα δωρικὸ ἐπιστύλιο ὕψους 0.55 μ. περίπου. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ ἐπιστύλιο ἀπὸ τὸ μνημεῖον τοῦ Νικία¹¹¹, τὰ περισσότερα μέλη τοῦ ὁποίου εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὴν οἰκοδόμησιν τῆς πύλης Beulé¹¹². Τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης καλύπτεται ἀπὸ ἕνα ἡμικυκλικὸ τόξον καὶ στὸ νότιον ἄκρον του φράσσεται ἀπὸ ἕνα τοῖχον ποῦ, ὅπως φαίνεται στὴν κάτω, ἔχει πᾶχος περίπου 0.60 μ. Ἐκεῖ ἀνοίγεται ἡ πόρτα εἰσόδου, μὲ ὀριζόντιον ὑπέρθυρον, ποὺ ὅπως φαίνεται καὶ στὴν ἀντίστοιχον ἄποψη τοῦ Stilling (εἰκ. 94), στὰ σχέδια τοῦ Bohn, *Die*

Propyläen πίν. 19 καὶ τοῦ *Hore* (εἰκ. 26), εἶναι λίθινο. Ψηλότερα στὸν τοῖχο ἀνοίγονται δύο οἰομοειδεῖς πολεμίστρες. Ἡ κορυφὴ τοῦ τόξου τῆς ἐσωτερικῆς ὀγνῆς τῆς πύλης κόβεται ἀπὸ ἓνα ὀριζόντιο ξύλο ἐνσωματωμένο στὸν τοῖχο, ποὺ ὅμως προεξέχει ἐλαφρὰ ἀπὸ τὴν ὀγνὴ τοῦ τόξου. Τὸ ξύλο αὐτὸ στηρίζεται στὰ δύο τοῦ ἄκρα μὲ δύο κατακόρυφες παρασιτάδες ἀπὸ τοῦβλα, ποὺ ἡ ὀγνὴ τους βρίσκεται στὸ ἴδιο κατακόρυφο ἐπίπεδο μὲ τὴν ὀγνὴ τοῦ ξύλου¹¹³. Στὶς δύο αὐτὲς παρασιτάδες καὶ στὶς ἄκρες τοῦ ξύλου στηρίζεται ἓνα ἡμικυκλικὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο, ἐνσωματωμένο σὲ ἓναν τοῖχο ἀπὸ τοῦβλα ἀρμολογημένα. Ὁ πλίνθινος τοῖχος καὶ τὸ ξύλο φαίνονται νὰ εἶναι «πρόσωπο» μὲ τοὺς ἀρχαίους λαξευτοὺς λίθους. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ 1863 συμφωνοῦν καὶ μὲ τὸ μεταγενέστερο σχέδιο τοῦ Bohn, ὑπάρχουν ὅμως κάποιες διαφορὲς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ φαίνονται στὰ προγενέστερα σχέδια τοῦ Lebouteux καὶ τοῦ Stilling (1853). Σ' αὐτὰ ὑπάρχει μόνον τὸ κατώτερο ἀπὸ τὰ δύο τόξα καί, λίγο πρὶν κάτω ἀπὸ τὴν γένεσίν του, ὑπάρχει ἓνα ξύλο ποὺ ἐλεύθερο λειτουργεῖ ὡς ἐλκυστήρας. Ψηλότερα ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τείχους διακρίνεται ἀνώμαλη, ἀπὸ μικροὺς ἀργοὺς λίθους. Φαίνεται ὅτι μεταξὺ 1853 καὶ 1864 ἡ κακὴ κατάσταση τοῦ τείχους ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ τόξο (τὸ ὁποῖο παρακάτω σ. 287 δὲ ἀποδοθεῖ στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο) ἐπέβαλε μιὰ στερέωση μὲ τὴν κατασκευὴ νέου ἀνακουφιστικοῦ τόξου (ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ) ποὺ φαίνεται στὰ σχέδια τῶν Boitte καὶ Bohn¹¹⁴.

Βρίσκω σκόπιμο νὰ ἐπανέλθω στὸ σχέδιο τῆς πρόσοψης τῆς δυτικῆς πρόσβασης ἀπὸ τὸν Boitte, γιὰ νὰ κάνω μερικὲς ἀκόμη παρατηρήσεις γιὰ τὶς κατασκευὲς ποὺ φαίνονται στὸ κάτω μισὸ τοῦ σχεδίου. Οἱ μετόπες τοῦ θυραίου τοῖχου τῆς πύλης Beulé φαίνεται νὰ ἔχουν βαθυκύανο χρῶμα. Πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ἀποκατάσταση σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Beulé ὅτι κοντὰ στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ νότιου πύργου τῆς πύλης βρῆκε μιὰ παρόμοια τρίγλυφο ποὺ διατηροῦσε ἀκόμη τὸ ζωηρὸ κυανὸ χρῶμα της¹¹⁵. Ὁ Beulé λέει ἐπίσης ὅτι καθαρίζοντας προσεκτικὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ θριγκοῦ τῆς πύλης —ποὺ ὡς γνωστὸν προέρχονται ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Νικία (βλ. παραπάνω σ. 16 καὶ σ. 31 σημ. 43)— μποροῦσε κανεὶς νὰ δεῖ τὰ ζωηρὰ χρώματα ποὺ διατηροῦνταν ἀκόμη: οἱ πρόμοχθοι καὶ οἱ τρίγλυφοι ἦταν κυανεὲς καὶ οἱ ὁδοὶ μεταξὺ τῶν προμόχθων ἦταν ἐρυθρὲς¹¹⁶.

Ἡ ἐπάνω δεξιὰ γωνία τοῦ βόρειου πύργου τῆς πύλης Beulé προβάλλει ἐπάνω ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ μεταγενέστερου μανδύα ποὺ καλύπτουν ἀκόμα τὸ μεγαλύτερο μέρος του. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν πλευρὰ του προεξέχει ἓνας τοῖχος, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ τοῖχος ἀπὸ τοῦβλα πού, σὲ ἓνα σχέδιο τοῦ Bohn¹¹⁷, φαίνεται χτισμένος ἐπάνω στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ βόρειου πύργου, ψηλότερα ἀπὸ τοὺς θόλους ποὺ τὸν καλύπτουν. Ὁλόκληρος ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος, ἡ πόρτα ποὺ ἀνοίγεται σ' αὐτὸν καὶ τὸ πηγάδι ποὺ βρίσκεται πρὸς τὰ ἀνατολικά, ποὺ διακρίνονται τόσο στὴν κάτογν τοῦ Bohn ὅσο καὶ στὴν κάτογν τοῦ Boitte, κατὰ τὸν Beulé εἶναι νεότερα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ τῆς πύλης Beulé. Τὸ πηγάδι βρέθηκε ἐπιχωμένο καὶ τὸ ἐπάνω τμήμα του, ποὺ ἦταν ἀπὸ ξερολιθιά, φαινόταν πολὺ νεότερο. Ὁ πυθμὲνας του ἦταν λαξευμένος στὸν βράχο καὶ ἔμοιαζε ἀρχαιότερος¹¹⁸.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος φαίνεται καλυμμένος ἀπὸ ἀκανόνιστη τοιχοποιία. Τμήμα τοῦ ἀρχαίου ισόδομου πώρινου τοῖχου δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι προβάλλει ἐπάνω δεξιὰ, μέσα ἀπὸ ἓνα γκρεμισμένο τμήμα τοῦ μεταγενέστερου μανδύα. Μιὰ σύγκριση μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ κάτογν τοῦ Boitte, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλες προγενέστερες καὶ μεταγενέστερες ἀποτυπώσεις τῆς περιοχῆς, κάνει φανερὸ ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα παχὺ μανδύα ποὺ κάλυψε τὴν ἀρχαία κατασκευή, ἀλλὰ γιὰ μεταγενέστερες ἐπιδιορθώ-

σεις κατεστραμμένων τμημάτων του τοίχου, που δὲν αὔξησαν τὸν ὄγκο του¹¹⁹. Στὴν κάτω τοῦ Boitte φαίνεται σαφέστατα σχεδιασμένη καὶ ἡ κάτω τοῦ κλίμακας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος.

Πολύτιμα γι' αὐτὴ τὴ μελέτη εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνουν τὰ σχέδια τοῦ Boitte γιὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων καὶ γιὰ τὴν περιοχὴ στὰ ἀνατολικά του. Τὰ στοιχεῖα τῆς περιοχῆς αὐτῆς ποὺ φαίνονται στὴν κάτω τοῦ εἶναι λιγότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ περιγράψαμε στὶς κατόψεις τῶν Desbuisson καὶ Lebouteux, γιατί στὸ μεταξύ ἔχει σχεδὸν συμπληρωθεῖ ἡ κατεδάφιση τῶν δύο δωματίων ποὺ ἦταν κολλημένα στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τοίχου αὐτοῦ, καθὼς καὶ τοῦ ὀγκώδους ἐπιμήκους οἰκοδομήματος μὲ τὴν τριγωνικὴ σὲ κάτω τοῦ προεξοχὴ στὰ ἀνατολικά.

Στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 98) βλέπουμε τὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ φράγκικου ναοῦ, ἡ κάτω τοῦ ὁποίου ἔχει ἐπισημανθεῖ στὶς κατόψεις τῶν Desbuisson καὶ Lebouteux, καὶ φαίνεται ἐπίσης καὶ στὴν κάτω τοῦ Boitte¹²⁰. Διακρίνεται ὁ νεότερος τοῖχος μὲ πόρτα, ποὺ ἔκλεισε τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ὅταν κατεδαφίστηκε ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο αὐτὸν μὲ τὴν ἀκανόνιστη τοικοποιία διακρίνεται ἡ βάση τῆς κόγχης, ἀπὸ μεγάλους λαξευτοὺς λίθους χτισμένους μὲ ὀριζόντιους δόμους. Κάθε δόμος εἰσέχει ἐλαφρὰ ὡς πρὸς τὸν ὑποκείμενο, καὶ ὁ ἀνώτερος σωζόμενος ἔχει σημαντικὰ μεγαλύτερο ὕψος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει τὸν χαρακτήρα ὀρθοστάτη. Σὲ ἓνα ἄλλο σχέδιο τοῦ Boitte —ποὺ δείχνει τὴ βόρεια ὄψη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ τὴν ἐγκάρσια τομὴ τῆς Πινακοθήκης— φαίνεται ἡ βόρεια ὄψη τοῦ ναοῦ (εἰκ. 99). Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο διακρίνεται ἡ βάση τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ ὑψηλότερα τὰ λείψανα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς, ποὺ φαίνονται καὶ στὴν κάτω τοῦ. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ναοῦ τελειώνει ἐπάνω σὲ μιὰ εὐθεῖα γραμμὴ ποὺ κλίνει πρὸς 'Α. Ἡ γραμμὴ αὐτὴ ὀφείλεται στὴ μεταγενέστερη στέγη ποὺ κατασκευάστηκε ταυτόχρονα μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀγίδας τοῦ ἱεροῦ. Ψηλότερα καὶ στὸ βάθος διακρίνεται ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ, ποὺ, ὅπως φαίνεται καὶ στὴν κάτω τοῦ, ἦταν κολλημένος στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ναοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ περίπου τὰ δύο τρίτα του, εἶναι κατασκευασμένο κατὰ ἓνα ψευδοπλινθοπερίκλειστο σύστημα, στὸ ὁποῖο, ἀνάμεσα στοὺς λίθους ποὺ εἶναι χτισμένοι σὲ δόμους μὲ ἄνισο ὕψος, παρεμβάλλονται μόνον ὀριζόντια τοῦβλα. Στὸ δυτικὸ ἄκρο του ὑπάρχει μιὰ πόρτα μὲ ἓνα μεσοθυζαντινὸ μαρμάρينو ὑπέρθυρο ποὺ φέρει σταυρὸ μέσα σὲ προέχον ἀγίδωμα στὸ μέσο περίπου τοῦ μήκους του. Ἀνατολικότερα ὑπάρχουν τρία ὀρθογωνικὰ παράθυρα, μὲ μαρμάρινα πλαίσια ὀρθογωνικῆς διατομῆς. Τὰ ὑπέρθυρά τους βρίσκονται στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὸ ὑπέρθυρο τῆς πόρτας¹²¹.

Στὸ ὑψηλότερο τμήμα τοῦ τοίχου φαίνονται τὰ λείψανα τριῶν παραθύρων μὲ πλίνθινα τόξα. Τὰ δύο δυτικότερα παράθυρα εἶναι δίλοβα καὶ οἱ λοβοὶ τους ἐγγράφονται μαζὶ σὲ ἓνα μεγαλύτερο τόξο, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρά του ἐγγράφεται σὲ ἓνα ὀρθογωνικὸ πλαίσιο. Τὸ κατώτερο τμήμα τῶν παραθύρων, ποὺ δὲ ἔπρεπε νὰ χωρίζεται στὰ δύο μὲ κιονίσκο, εἶναι μᾶλλον ἐντοιχισμένο καὶ κρύβεται κάτω ἀπὸ μεταγενέστερα κονιάματα. Τὸ ἀνατολικότερο παράθυρο εἶναι μονόλοβο καὶ διατηρεῖ ὅλο του τὸ ὕψος ποὺ εἶναι περίπου 1.45 μ. Τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ τόξου ἔχει καταστραφεῖ, καθὼς καὶ τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ τοίχου πρὸς 'Α. τοῦ παραθύρου. Περίπου 0.80 μ. ἀνατολικότερα ὁ τοῖχος τελειώνει κατακόρυφα, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ ἐνὸς ἀκόμῃ παραθύρου στὴ θέση αὐτή, τὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ ὁποίου ἔχουν καταστραφεῖ.

Ξαναγυρνώντας στην ανατολική ὄψη τῶν Προπυλαίων, βλέπει κανεῖς τὰ διατηρούμενα λείψανα τῶν μεταγενέστερων κατασκευῶν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας. Διακρίνεται ἓνα τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς δεξαμενῆς καὶ τὸ ὑπερυψωμένο ἔδαφος ἐπάνω ἀπὸ τοὺς θόλους τῆς. Ἐπάνω στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας φαίνονται προσκολλημένα τὰ τελευταῖα λείψανα τῶν τοίχων τῶν δύο δωματίων ποὺ διακρίνονται καὶ στὴν κάτω. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ στὴν ἐκκλησιὰ ξεχωρίζει τὸ κατώτερο ἀπὸ τὰ δύο ἀνοίγματα ποὺ ὑπάρχουν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς Πινακοθήκης ποὺ διατηρεῖται καὶ σήμερα¹²². Τὸ ἀνοῖγμα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ χρησίμευε γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Πινακοθήκης μὲ τὸν χώρο ἐπάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ, πρόκειται δηλαδὴ γιὰ πόρτα καὶ ὄχι γιὰ παράθυρο. Ἡ πόρτα αὐτὴ εἶναι ἀνοιγμένη στὸν ἀρχαῖο τοῖχο, ἔχει ὅμως στὰ πλάγια δύο παραστάδες ποὺ δὲν φαίνεται ἂν εἶναι χτιστὲς ἢ ἂν ἀποτελοῦνται ἀπὸ μονολιθικὰ κομμάτια μαρμάρου.

Ψηλότερα ὑπάρχει ἓνα ἄλλο ἀνοῖγμα, ποὺ εἶναι φανερὸ ὅτι ἦταν πόρτα, ἀφοῦ τὸ κατώφλι του βρίσκεται στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὸ ἐπάνω μέρος τῶν δοκοθηκῶν ποὺ ἔχουν ἀπολαξευθεῖ στὸν ἀρχαῖο τοῖχο καὶ σχηματίζουν μιὰ σειρὰ ποὺ ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ τμήμα τοῦ τοίχου ποὺ φαίνεται στὸ σχέδιο. Περίπου τὰ τρία τέταρτα τῆς πόρτας αὐτῆς ἔχουν ἀνοικτεῖ στὸν ἀρχαῖο τοῖχο, ἐνῶ τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς ἀνοίγεται στὸν μεταγενέστερο τοῖχο ποὺ ἔχει χυστεῖ ἐπάνω στὸν ἀρχαῖο. Τὸ πλαισιό τῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μαρμάρινα κομμάτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ὑπέρθυρο εἶναι γυλὸ καί, ὅπως φαίνεται στὴ δυτικὴ ὄψη τῶν Προπυλαίων τοῦ Boitte, εἶναι ἓνα βυζαντινὸ ὑπέρθυρο μὲ λοξὰ ἀποτεμνημένα ἄκρα. Τὰ λείψανα τοῦ μεταγενέστερου τοίχου τοῦ ὀρόφου καλύπτονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ ἐπιχρίσματα, ὅπου διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ ἀκόμη μεταγενέστερες στέγες: μιὰ στέγη μὲ κλίση ἀπὸ Β. πρὸς Ν. (κεκλιμένο ἴχνος) καὶ μιὰ στέγη ἀπὸ κεραμίδια μὲ κλίση ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ. (ὀριζόντιο ἴχνος ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόρτα.) Στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ μεταγενέστερου τοίχου ὑπάρχει μιὰ ζώνη χωρὶς ἐπίχρισμα, ὅπου διακρίνονται δοκοθηκες, ποὺ θὰ πρέπει νὰ χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀρχικὴ στέγασση τοῦ ὀρόφου, στὸ πάτωμα τοῦ ὁποῖου ἀνήκουν οἱ λαξευμένες στὸν μαρμαρινὸ τοῖχο δοκοθηκες. Ὁ μεταγενέστερος τοῖχος καταλήγει στὰ βόρεια σὲ κατακόρυφη ἀκμὴ μὲ μεγάλους ἀκρογωνιαίους λίθους. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ δυτικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας (βλ. σχέδιο δυτικῆς ὄψης ἀπὸ τὸν Boitte, εἰκ. 98), ὅπου φαίνονται οἱ πρὸς τὰ δυτικὰ προχωρήσεις τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας, καθὼς καὶ ἐνὸς διαμέσου τοίχου λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ μέσο τῆς Πινακοθήκης· στὸ κάτω ἄκρο τοῦ εἰκονιζόμενου τμήματος τοῦ διαμέσου αὐτοῦ τοίχου διακρίνεται ἓνα ὀρθογωνικὸ μάρμαρο, τὸ ὁποῖο βρίσκεται ὡς σήμερα στὴν ἴδια θέση¹²³. Ἀκόμη διακρίνεται καὶ μιὰ πόρτα ἀνοιγμένη στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας, στὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ στοά. Οἱ παραστάδες τῆς εἶναι σὲ ἔσοχὴ ὡς πρὸς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία καλύπτεται στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀπὸ ἐπιχρίσματα.

Μιὰ σειρὰ ἀπὸ φωτογραφίες, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ, δίνουν μιὰ πρὸς ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς πραγματικότητος ἀπὸ τὰ σχέδια ποὺ περιγράψαμε, δὲν προσθέτουν ὅμως σημαντικὰ στοιχεῖα σ' αὐτὰ ποὺ ἤδη ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἐκεῖ. Στὴ θέση αὐτὴ κρίνεται σκόπιμο νὰ γίνει μιὰ σύντομη ἀναδρομικὴ ἀναφορά τους. Ἡ παλιότερη φωτογραφία ὅπου φαίνεται ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης εἶναι μιὰ δαγγεροτυπία τοῦ de Prangey, χρονολογημένη στὰ 1842¹²⁴. Μιὰ καλοτυπία τοῦ Piot, χρονολογημένη μεταξὺ 1848 καὶ 1852¹²⁵, δείχνει λεπτομερέστερα τὴν περιοχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει. Μιὰ γενικότερη

ἄποψη φαίνεται σὲ μιὰ φωτογραφία τοῦ Wheelhouse¹²⁶. Αὐτὲς καὶ μιὰ ἄποψη τοῦ Normand, χρονολογημένη τὸ 1851 (εἰκ. 102)¹²⁷, εἶναι οἱ μόνες φωτογραφίες ποὺ δείχνουν τὴ δυτικὴ πρόσβαση πρὶν ἀπὸ τὴς ἀνασκαφῆς τοῦ Beulé τὸ 1852 καὶ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ὁμώνυμης πύλης. Οἱ φωτογραφίες τοῦ Robertson (εἰκ. 100-101)¹²⁸, μεταξὺ 1850 καὶ 1855, εἰκονογραφοῦν μὲ μεγάλη πιστότητα τὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τὰ Προπύλαια μὲ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τους. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ οἱ φωτογραφίες τῶν Σωτηρόπουλου (γύρω στὰ 1865)¹²⁹, Stillman (εἰκ. 105-106, 1869)¹³⁰, Bedford (1862)¹³¹ καὶ Μωραῖτη (1870 καὶ 1876-1885)¹³². Στὴν ἴδια δεκαετία, γύρω στὰ 1864, χρονολογοῦνται καὶ οἱ φωτογραφίες τοῦ Beck (εἰκ. 103-104)¹³³. Οἱ φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύει ὁ Fougères (εἰκ. 109, 111)¹³⁴ εἶναι ὅπωςδήποτε μεταγενέστερες ἀπὸ τὴς φωτογραφίες τοῦ Stillman, γιατί ἐμφανίζουν ἐλαττωμένες τὴς μεταγενέστερες προσοῆκες ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας· μιὰ σύγκριση τῆς φωτογραφίας ποὺ ἔχει παρθεῖ ἀπὸ τὸν Παρθενώνα¹³⁵, μὲ μιὰ ἀντίστοιχη φωτογραφία τοῦ Beck φανερώνει ὅτι στὸ μεταξὺ ἔχουν κατεδαφιστεῖ καὶ τὰ λείψανα τοῦ παρεκκλησίου, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη γίνει λόγος.

Θὰ πρέπει ὅμως νὰ γίνει ἰδιαίτερη μνεῖα σειρᾶς φωτογραφιῶν τοῦ ἀρχείου τῆς ΕΣΜΑ (εἰκ. 107-114)¹³⁶. Δίνουν μιὰ εἰκόνα τῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἀκρόπολη καὶ στὴν περιοχὴ τῆς στὴς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἐξαιρετικὰ ἄμεση καὶ σχεδὸν ἀπτή, ἀποτέλεσμα τῆς μεγάλης εὐκρίνειάς τους, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν παρατήρηση λεπτομερειῶν μὲ τὴ χρῆση μεγεθυντικοῦ φακοῦ. Μποροῦν λοιπὸν νὰ παρατηρηθοῦν κάποια στοιχεῖα ποὺ δὲν διακρίνονται σὲ ἄλλες φωτογραφίες μὲ τὸ ἴδιο θέμα. Δὲν θὰ ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικὰ στὴς φωτογραφίες, γιατί αὐτὸ γίνεται σὲ διάφορες θέσεις σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλο ὑλικὸ τεκμηρίωσης. Ἐδῶ δὲ ἐπισημανθοῦν δύο συγκεκριμένα στοιχεῖα ποὺ ἐντοπίζονται σὲ μερικὲς ἀπὸ τὴς φωτογραφίες αὐτὲς καὶ εἶναι σημαντικὰ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τῆς περιοχῆς τῶν Προπυλαίων. Σὲ μιὰ ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὰ δυτικά (εἰκ. 107)¹³⁷ καὶ σὲ μιὰ ἄλλη ἀπὸ τὰ ΒΔ. (εἰκ. 108)¹³⁸, φαίνεται ὅτι τὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν τοίχων τοῦ μεταγενέστερου ὀρόφου τοῦ βόρειου πύργου τῆς πύλης Beulé, ποὺ ξεπροβάλλει πίσω ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ μανδύα, εἶναι ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ τοῦβλα. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὰ μεταγενέστερα σχέδια τοῦ Bohn¹³⁹. Σὲ κάποιες ἄλλες φωτογραφίες, στὴς ὁποῖες διακρίνεται ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 111, 113)¹⁴⁰, γίνεται φανερὸ ὅτι τὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου αὐτοῦ σταματοῦσε ἐξ ἀρχῆς ἐπάνω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ θριγκοῦ τῆς κιονοστοιχίας τῆς βόρειας πτέρυγας, ὅπου καὶ διαμόρφωνε κατασκευαστικὴ γωνία μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ὀρόφου. Ἡ διαπίστωση αὐτή —σὲ συνδυασμὸ μὲ μιὰ ἄλλη φωτογραφία ἀπὸ τὴν ἴδια σειρά (εἰκ. 110)¹⁴¹ καὶ μὲ τὴν ἄποψη τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὰ δυτικά τοῦ Boitte, ὅπου ἀπεικονίζεται τὸ σημεῖο συμβολῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μὲ τὸν νότιο τοῦ μεταγενέστερου ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας— ὁδηγεῖ στὸ σημαντικὸ συμπέρασμα ὅτι ἀρχικὰ δὲν ὑπῆρχε τοῖχος ἐπάνω στὸν κλασικὸ ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βόρειας κόγχης, ὁ ὁποῖος συνέδεε τὴ ΝΑ. γωνία τοῦ μεταγενέστερου ὀρόφου, ποὺ προστέθηκε ἐπάνω στὴ βόρεια πτέρυγα, μὲ τὸ κεντρικὸ κύριον τῶν Προπυλαίων. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγεῖ μὲ τὴ σειρά του σὲ ἕνα ἄλλο: ὅτι ὁ ναὸς στὰ ἀνατολικά τῆς βόρειας πτέρυγας ἀποκλείεται νὰ εἶναι προγενέστερος τοῦ ὀρόφου ποὺ προστέθηκε στὴ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων¹⁴². Στὴ θέση αὐτὴ δὲ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ φωτογραφίες αὐτές, ποὺ ἀνάγονται ὅλες μετὰ τὸ 1870, δείχνουν ὅτι τὰ λείψανα μεταγενέστερων κτισμάτων

των επάνω από τη δεξαμενή, πρὸς Β. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου —τὰ ὅποια τὸ 1864 εἶδε καὶ ἀποτύπωσε ὁ Boitte— εἶχαν στὸ μεταξὺ κατεδαφιστεῖ, καθὼς καὶ τμήματα τῶν λειγάνων τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀρόφου επάνω στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τῆς βόρειας κόγχης. Δὲν ἀποκλείεται οἱ κατεδαφίσεις αὐτὲς νὰ ἔγιναν γιὰ τὴν ἀπόκτηση οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὸ μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης, ποὺ χιζόταν ἀκριβῶς ἐκείνη τὴν περίοδο¹⁴³.

Πολύτιμη εἶναι καὶ ἡ φωτογραφία ποὺ δείχνει μιὰ ἄποψη τῆς κεντρικῆς διάβασης τῶν Προπυλαίων ἀπὸ Ἀ., διότι μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει σ' αὐτὴν τὰ λείψανα τοῦ πλακοστρώτου τῆς κεντρικῆς διάβασης (ἀπὸ τὰ ὅποια σήμερα ἐλάχιστα ἔχουν ἀπομείνει) καὶ τὶς θέσεις ὅπου βρίσκονταν ἀκόμη κομμάτια ποὺ σήμερα ἔχουν μετακινηθεῖ (εἰκ. 114)¹⁴⁴.

1875-1885

Στὰ σχέδια τοῦ Lambert, ποὺ χρονολογοῦνται στὰ 1877 (εἰκ. 115-116)¹⁴⁵, ἡ κατεδάφιση τμημάτων τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τῆς περιοχῆς τῆς δεξαμενῆς πιστοποιεῖται γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση στὸ σχέδιο τῆς δυτικῆς πρόσουγης τῆς Ἀκρόπολης, καὶ γιὰ τὴν ἄλλη στὸ σχέδιο κάτωγης ἀντίστοιχα. Μιὰ ἄλλη διαφορά, ποὺ φαίνεται στὸ σχέδιο τῆς δυτικῆς πρόσουγης, εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ φράγκικου πύργου. Πράγματι ὁ πύργος κατεδαφίστηκε τὸ 1875 μὲ ἔξοδα τοῦ Schliemann (εἰκ. 119). Κατὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ φράγκικου πύργου ἐλευθερώθηκαν πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων¹⁴⁶. Ὁ Burnouf δίνει τὴ μοναδικὴ περιγραφὴ τοῦ πύργου, μετὰ τὴν κατεδάφισή του¹⁴⁷:

«Ὁ πύργος τῶν Acciaiuoli στὴν Ἀθήνα¹⁴⁸ δὲν εἶχε παρὰ μόνον 26 μ. περίπου ὕψος (...). Ἐπειδὴ μόλις ἔχουν κατεδαφίσει τὸν φλωρεντινὸ πύργο, θὰ παραθέσω ἐδῶ μερικὰ στοιχεῖα ποὺ δὲν εἶναι ἄχρηστο νὰ γνωρίζουν οἱ ἱστορικοί. Τὸ πλάτος τοῦ πύργου ἐξωτερικὰ ἦταν 7.80 μ. ἀπὸ Ν. πρὸς Β. καὶ 8.77 ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Οἱ τοῖχοι του στὴ βάση εἶχαν πάχος 1.75 μ. Ἦταν συντεθειμένοι ἀπὸ μεγάλους λαξευτοὺς λίθους, ἄλλους προερχόμενους ἀπὸ λατομεῖα τοῦ Πειραιᾶ καὶ ἄλλους ἀπὸ λατομεῖα τῆς Πεντέλης, ὅλους παρμένους ἀπὸ ἀρχαῖες κατασκευὲς τῆς Ἀκρόπολης. Μετρημένες ἐξωτερικὰ, οἱ στρώσεις τῶν λίθων ἦταν πενήντα μία, πράγμα ποὺ δίνει κατὰ μέσο ὄρο 50 ἐκ. περ. σὲ κάθε μία ἀπὸ αὐτές. Στὴ βόρεια ὄψη εἶχε, σὲ ἀρκετὰ μεγάλο ὕψος, ἕναν τετραγωνικὸ πυργίσκο σὲ προεξοχή· τελείωνε κατ' ὕψος μὲ μιὰ καμάρα καὶ μὲ ἕνα δῶμα ὅπου οἱ Τούρκοι εἶχαν τοποθετήσει δύο μικρὰ κανόνια συναγερμοῦ.

Ἡ εἰσοδός του, ποὺ εἶχε ὑποστεί μεγάλες ζημιές, θρῆσκοταν πρὸς Δ., ἀπέναντι ἀπὸ τὸν μικρὸ ναὸ τῆς Νίκης. Ὅταν περνοῦσε κανεὶς στὸ ἐσωτερικόν, ποὺ ἦταν πολὺ σκοτεινόν, διέκρινε τὰ ὑπολείμματα μιᾶς ξύλινης κλίμακας, ποὺ ἀνέβαινε μὲ κάθετους μεταξὺ τους βραχίονες ἀπὸ βαθμίδες στηριγμένες στὶς πλευρὲς τοῦ πύργου. Αὐτὸς εἶναι ὁ τρόπος κατασκευῆς ὅλων τῶν ὀρθογωνικῶν πύργων στὴν Ἰταλία (...). Ὅταν ἔφτανε κανεὶς στὸ δῶμα τοῦ πύργου τῶν Acciaiuoli, εἶχε γύρω του ὅλο τὸ πανόραμα τῆς πεδιάδας τῆς Ἀθήνας (...).

Ἡ ἐσωτερικὴ κατασκευὴ τοῦ πύργου δὲν ἦταν χωρὶς ἐνδιαφέρον, κυρίως στὸ κατώτερο τμήμα του. Πατοῦσε επάνω στὸν στυλοβάτη τῆς δεξιᾶς πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, ἡ ὁποία στεκόταν επάνω σὲ μιὰ ὑποδομὴ πολὺ σταθερὴ καὶ επάνω στὸν βράχο (...). Ὁ νότιος καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος αὐτῆς τῆς πτέρυγας, ποὺ εἶναι ἀπὸ μάρμαρο τῆς Πεντέλης, ἔχουν διατηρηθεῖ. Καθὼς τὸ πάχος τους ὅμως ἦταν πολὺ ἀδύνατο γιὰ νὰ ὑποβαστάσει ἕνα τόσο γνλὸ πύργο, τὸ ἐνίσχυσαν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ μὲ μιὰ κατασκευὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ μεγάλες λιθοπλίνθους. Ἡ δυτικὴ πλευρά, ποὺ ἦταν ἀνοικτὴ καὶ ἔκανε τὴ δεξιὰ πτέρυγα ἕνα εἶδος στοᾶς, κλείστηκε μὲ ἕναν καινούριον τοῖχο, καὶ εἶναι ἐκεῖ ὅπου ἔκαναν τὴν πόρτα, ποὺ

θα ήταν, βεβαίως, καλύτερα τοποθετημένη στον απέναντι τοίχο, με άνοιγμα προς την 'Ακρόπολη. 'Η τέταρτη πλευρά, στραμμένη προς Β., διέθετε δύο δωρικούς κίονες με τὰ κιονόκρανά τους και τους θριγκούς τους. Θὰ ήταν πὺδ πλεονεκτικὸ [ἐννοεῖ ἀπὸ κατασκευαστικὴ ἄποψη] νὰ τοὺς καταστρέγουν καὶ νὰ κατασκευάσουν σὴν θέσιν τοὺς ἔναν ἀπλὸ τοῖχο, ἀποτελούμενο ἀπὸ κανονικοὺς δόμους. Δὲν ἄγγιξαν [ὅμως] καθόλου τὴν ἀρχαία κατασκευή. Συμπλήρωσαν τὰ διαστήματα τῶν κίωνων μὲ μιὰ τοικοποιία ποὺ σκημάτισε ὑποδομὴ κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιστύλια. 'Εξωτερικὰ ὁ τοῖχος φαινόταν κατασκευασμένος ἐξ ἀρχῆς. 'Όμως σὺδ ἑσωτερικὸ ἀντιλαμβανόταν κανεῖς τῖς ραβδώσεις τῶν κίωνων, ποὺ μόλις διέκοπταν τὴν τοικοποιία, καὶ ὅλο τὸ ὑπόλοιπο ἀρχιτεκτονικὸ σύστημα [προφανῶς ἐννοεῖ τὸν «δομικὸ ὀργανισμό»].

'Ο Burnouf ἀνέσκαψε τὸ ἑσωτερικὸ τοῦ προμαχώνα τῆς Κλεγυδρας τὸ 1874, καὶ ἔχει δώσει λεπτομερὴ περιγραφὴ τῶν κατασκευῶν ποὺ κατεδάφισε καὶ ποὺ ἀνάγονταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὺδ 1822¹⁴⁹.

Τὸ 1880 ὁ Γερμανὸς ἀρχιτέκτονας R. Bohn ὁλοκλήρωσε τὴ μνημειώδη ἐργασία του γιὰ τὰ Προπύλαια. Σὺδ βιβλίῳ ποὺ ἐξέδωσε¹⁵⁰ ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα χρήσιμα γιὰ τὴ μελέτη μας: σχέδια ἀποτύπωσης τῆς μεγάλης δεξαμενῆς σὺδ ἀνατολικά τῆς βόρειας πτέρυγας, σὺδ κάτοψη καὶ σὺδ τομὴ¹⁵¹, καὶ ἀποτύπωση τῆς δυτικῆς πρόσβασης καὶ τῆς περιοχῆς τῆς¹⁵². Σὺν τελευταία ἀξίζει νὰ ἐπισημανθοῦν δύο ὀρθογωνικά σὺδ κάτοψη πηγάδια σὺν ἑσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου τείχους, ἐπάνω ἀπὸ τὸν βόρειο ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς κλασικῆς ἀνάβασης. 'Υπάρχουν ἀκόμη δύο ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ποὺ δὲν φαίνονται σὺδ σχέδια τοῦ Leboutoux καὶ τοῦ Boitte: πρῶτον, ὁ νότιος τοῖχος τοῦ βόρειου πύργου καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ νότιου πύργου τῆς πύλης Beulé ἐπεκτείνονται κατὰ δύο περίπου μέτρα πρὸς 'Α. τοῦ θυραίου τοῖχου· δεύτερον, ἡ πρώτη βαθμίδα σὺδ ἑσωτερικὸ τῆς πόρτας ἔχει δύο καμπύλες, σὺδ κάτοψη, ἀποτιμήσεις, γιὰ νὰ γίνεῖ δυνατὴ ἡ περιστροφὴ τῶν θυροφύλλων τῆς πόρτας· τὸ στοιχεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι ἀρχικὸ κατασκευαστικὸ χαρακτηριστικὸ γιὰτὶ χωρὶς αὐτὲς τῖς ἀποτιμήσεις σὺς βαθμίδες ἡ στενότητα τοῦ χώρου δὲν θὰ ἐπέτρεπε σὺδ καμιά οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κυρίου σὺδ θυρόφυλλα νὰ ἀνοίξουν.

Τὰ δύο σχέδια ποὺ εἰκονίζουν τὴ δυτικὴ πρόσβαση σὺδ τομὴ¹⁵³ ἔχουν ἐξεταστεῖ προηγουμένως σὺδ συνάρτηση μὲ τὰ σχέδια τοῦ Boitte. 'Εδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ λείψανα τοίχων ἀπὸ τοῦθλα ἐπάνω ἀπὸ τὸν βόρειο πύργο τῆς πύλης Beulé, ποὺ δείχνουν τὴν ὕπαρξη ὀρόφου σὺν θέσιν αὐτή, καὶ ἡ ἀπαρχὴ καμάρας ἀπὸ τοῦθλα, ποὺ διατηρεῖται σὺδ κατάλληλη ἀπολάξευση σὺν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ βόρειου πύργου καὶ τοῦ θυραίου τοῖχου τῆς πύλης Beulé. 'Επίσης σὺν ἑσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου τείχους καὶ τῶν κεκλιμένων δόμων τοῦ κλασικοῦ ἀναλήμματος φαίνονται, σὺδ τομὴ, τὰ δύο πηγάδια ποὺ ἐντοπίστηκαν καὶ σὺν κάτοψη τῆς δυτικῆς πρόσβασης.

Σὺν θέσιν αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ μιὰ πολύτιμη γιὰ τὴ μοναδικότητά της φωτογραφία τοῦ Bonfils, ποὺ ἀπεικονίζει τὸ βόρειο ἥμισυ τῆς πύλης Beulé, ἀπὸ τὰ ΝΑ. (εἰκ. 117 β). Φαίνεται μὲ πολλὴ εὐκρίνεια ἡ κατάσταση τοῦ βόρειου τείχους τῆς δυτικῆς πρόσβασης, καθὼς καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ ὀρόφου, ἐπάνω ἀπὸ τὸν βόρειο πύργο τῆς πύλης, οἱ ὁποῖοι εἶναι κατασκευασμένοι μὲ κανονικὲς σειρὲς τοῦθλων ποὺ διακόπτονται ἀπὸ μιὰ στρώση ὀρθογωνισμένων λίθων¹⁵⁴.

'Η ἀποκατάσταση τοῦ ἀρχετύπου: οἱ μεγάλες ἀνασκαφές (1885-1890) καὶ οἱ ἀνασπλώσεις

Τὸ 1884 ὑπὸ τὸν ἔφορο Π. Σταματάκη ἔγιναν μικρὲς ἀνασκαφές ΒΑ. τῶν Προπυ-

λαίων¹⁵⁵. Μια φωτογραφία από την ανασκαφή του Σταματάκη στην περιοχή αυτή παρέχει πολύ σημαντικά στοιχεία για τη μελέτη μας (εικ. 117α)¹⁵⁶. Στη φωτογραφία το ύψος του βόρειου τείχους της 'Ακρόπολης είναι κατά τέσσερα περίπου μέτρα χαμηλότερο απ' όσο φαίνεται στην άποψη της 'Ακρόπολης από τον Bohn (1880)¹⁵⁷. 'Η ύστερορρωμαϊκή δεξαμενή διατηρεί τη δολωτή κάλυψή της και διακρίνεται το τετραγωνικό, σὲ κάτοψη, φρεατοστόμιο, πὸ ἐντοπίστηκε σὲ παλιότερες κατόψεις. Στὰ ἀνατολικά καὶ στὰ νότια τοῦ πηγαδιοῦ διακρίνεται μιὰ ὑπερυψωμένη πλακόστρωση γιὰ νὰ μὴ λιμνάζουν τὰ νερὰ γύρω ἀπὸ τὸ πηγάδι. Λίγο ἀριστερότερα, ἕνας ἐργάτης στέκεται ἐνδεικτικὰ σὲ κάποια λείψανα τοῦ ἀρχικοῦ, μᾶλλον λίθινου, δαπέδου πὸ κάλυπτε τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς δεξαμενῆς. 'Ο ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς δεξαμενῆς ἐφάπτεται τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δελίου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ΒΑ. πτέρυγας τῶν Προπυλαίων. 'Ο τοῖχος φαίνεται κατασκευασμένος ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ πὸ διακόπτεται ἀπὸ ὀριζόντιες ζώνες ὀπτοπλίνδων, ὅπως καὶ τὸ κατώτατο τμήμα του πὸ διατηρεῖται ὡς σήμερα στὴ θέση του. Πίσω ἀπὸ τὸν τοῖχο αὐτὸν ὑψώνεται τὸ ὑλικὸ πλήρωσης τοῦ διαστήματος ἀνάμεσα στὸν τοῖχο καὶ τὴν καμάρα πὸ καλύπτει τὴ δεξαμενὴ. Τὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ ὑλικοῦ πλήρωσης εἶναι σχεδὸν κατακόρυφο, διότι ἀκουμποῦσε στὸν τοῖχο, τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ὁποίου ἔχει ἤδη κατεδαφιστεῖ. Στὴ βόρεια ὄψη τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου οἱ διαφορὲς τόνου στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου ἐπιβεβαιώνουν τὰ συμπεράσματα πὸ προέκυαν κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ ἀντίστοιχου σχεδίου τοῦ Boitte, σχετικὰ μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ τοῖχου τῆς ἐκκλησίας πὸ ἦταν προσκολλημένος ἐπάνω του. Τὰ στοιχεία πὸ διατηρεῖ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς βόρειας πτέρυγας ἐπιβεβαιώνουν ἐκεῖνα πὸ περιγράφηκαν στὸ σχέδιο τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τῶν Προπυλαίων, καὶ πάλι ἀπὸ τὸν Boitte. 'Αξίζει νὰ ἐπισημανθοῦν ἐπιπλέον τὰ ἑξῆς: ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ παρεκκλησίου μετὰ τὴν κατεδάφισή του ἔχει ἀφήσει ἐπάνω στὸ μάρμαρο ἕνα λευκὸ ἵχνος πὸ δείχνει τὴ θέση τοῦ δυτικοῦ ἄκρου του. Τὸ ἄνοιγμα πὸ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῶν θόλων τῆς μεγάλης δεξαμενῆς εἶναι κλεισμένο μὲ λιθοδομὴ. Περὶ τὸ μέσο τοῦ ὕψους τοῦ μεταγενέστερου τοῖχου, πὸ ἔχει χτιστεῖ ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο, ἀνοίγονται ὁπὲς πὸ δὲν βρίσκονται στὴν ἴδια ἀκριβῶς στάθμη, ἐπομένως δὲν πρόκειται γιὰ δοκοθῆκες πατώματος, ἀλλὰ μᾶλλον γιὰ ὁπὲς πὸ ἀνοίχτηκαν γιὰ νὰ πακτωθοῦν τὰ ἱκρίωματα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς μεσαιωνικῆς ἀνωδομῆς τῆς βόρειας πτέρυγας. Στὸν βόρειο τοῖχο τῆς Πινακοθήκης ἡ πόρτα τοῦ ὀρόφου πλάι στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο διατηρεῖ ὀλόκληρο τὸ ὀρθογωνικὸ πλαίσιό της, πὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Πλάι της πρὸς τὰ δυτικά, διακρίνεται ἕνα ὀρθογωνικὸ παράθυρο μὲ πλαίσιο καὶ διάμεσο χώρισμα, ἐπίσης ἀπὸ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Τὸ μέλος πὸ φαίνεται νὰ προεξέχει πρὸς Β. στὴν κορυφὴ τῶν λειγάνων τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ ὀρόφου εἶναι ὁποσδήποτε τὸ βόρειο προέχον τμήμα τοῦ γείσου τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς βόρειας πτέρυγας, πὸ σήμερα βρίσκεται στὴν ἴδια θέση, ἔχει ὅμως ἀποτεθεῖ κατὰ μῆκος τοῦ τοῖχου.

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1885 ἄρχισε, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ τότε Γενικοῦ 'Εφόρου 'Αρχαιοτήτων Παναγιώτη Καθβαδία, ἡ μεγάλη ἀνασκαφὴ τῆς 'Ακρόπολης, πὸ περατώθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1890. Τὸ 1885 ἀνασκάφηκε ὡς τὸν βράχο ἡ περιοχὴ ΒΑ. τῶν Προπυλαίων καὶ κατεδαφίστηκαν οἱ θόλοι τῆς μεγάλης δεξαμενῆς· οἱ τοῖχοι καὶ ὁ πυθμὲνας της δὲν καταστράφηκαν ἐντελῶς γιὰτὶ αὐτὸ ἦταν πολὺ δύσκολο¹⁵⁸.

Κατὰ τὸ τελευταῖο πεντάμηνο τοῦ 1889 ἔγινε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἐδάφους στὸ ἐσωτερικὸ

τῆς Πινακοθήκης (εἰκ. 118). Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ ἔφερε μεταξὺ ἄλλων στὸ φῶς τὶς θεμελίωσεις ἐνὸς κεντρικοῦ κίονα καὶ ἐπὶ παραστάδων τοποθετημένων στὶς τέσσερις γωνίες καὶ στὰ μέσα τοῦ ἀνατολικοῦ, τοῦ βόρειου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖκου, εὐρήματα ποὺ θεωρήθηκαν φράγκικα¹⁵⁹. Ὁ Kawerau στὴν περιγραφὴ τοῦ ἀναφέρει τὰ ἐξῆς στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν: «Κατὰ τὸ μέσον τοῦ χώρου ἡ ἀρχαία ἐπίκωσις δὲν ἦτο ἀνέπαφος, διότι ἐνταῦθα τὸ ἔδαφος εἶχεν ἀνασκαφὴ διὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ μεσαίου κίονος, ὅστις ἰδρύθη κατὰ τοὺς Φραγκικοὺς χρόνους. Τὰ θεμέλια τῶν λοιπῶν παραστάδων τῆς Φραγκικῆς οἰκοδομῆς εἶναι ἐπιτεθειμένα ἐξ ὀλοκλήρου ἐπὶ τῶν ἐκ πώρου θεμελίων τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Μνησικλέους»¹⁶⁰. Ἀπὸ τὸ σχέδιο κάτογης τῆς Πινακοθήκης ποὺ ἔκανε ὁ Kawerau καὶ τὴν ἐπεξήγησίν του γίνονται γνωστὰ τὰ ἐξῆς: Στὸ μέσο τοῦ νότιου τοῖκου δὲν βρέθηκε θεμέλιο παραστάδας, προφανῶς γιατί ἐκεῖ δὲν χτίστηκε παραστάδα, γιὰ νὰ μὴ φράζει τὴν πόρτα τῆς Πινακοθήκης. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ κατόγεις τῶν παραστάδων ἔχουν σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου μὲ διεύθυνση πάντα Ἀ.-Δ. Οἱ γωνιακὲς παραστάδες ἦταν λεπτότερες ἀπὸ τὶς ἄλλες σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο¹⁶¹. οἱ στενὲς πλευρὲς τους ἔχουν μῆκος 0.60 μ. περίπου, ἐνῶ οἱ μακρὲς ἀπὸ 0.90 ὥς 1 μ. Ἡ μεσαία παραστάδα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖκου ἔχει διαστάσεις 0.80×1.30 μ., τοῦ βόρειου 0.55×1.35 μ. καὶ τοῦ δυτικοῦ 0.70×1.15 μ.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Καθβαδία, μὲ τὶς νέες μαζικὲς ἀποκαλύψεις ἀρχαίων λειγάνων, τὶς κατεδαφίσεις τῶν μεταγενέστερων κατασκευῶν καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους, μετέβαλε ριζικὰ τὴν ὄψιν τῆς Ἀκρόπολης, καὶ ἰδιαίτερα τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσβασης. Ἄν συγκρίνει κανεὶς τὴν εἰκόνα τῆς Ἀκρόπολης πρὶν ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες τοῦ 1833 μὲ ἐκείνη μετὰ τὸ τέλος τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Καθβαδία στὰ 1890, θὰ δεῖ ἀμέσως τὴν ἐντυπωσιακὴ διαφορὰ: τὰ στοιχεῖα τοῦ μεσαιωνικοῦ ὄχυροῦ ἐξαλείφθηκαν, ὅπως σθῆνονται οἱ ἐπιζωγραφίσεις μιᾶς εἰκόνας, καὶ ἀπελευθέρωσαν τὰ ἐρείπια τοῦ κλασικοῦ ἱστοῦ πού, ὅπως οἴκοι, ἦταν μεγαλειώδη. Ἀπὸ τότε ὥς σήμερα ἡ εἰκόνα τῆς Ἀκρόπολης δὲν ἔχει ἀλλάξει σὲ γενικὲς γραμμὲς, παρὰ μόνον γιὰ νὰ προσεγγίσει ὅλο καὶ περισσότερο τὴν ἀρχέτυπη μορφή της, ὅπως προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ μελέτη. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, τὰ μνημεῖα ἔχουν ὑποστῇ ἀρκετὲς ἐπεμβάσεις γιὰ τὴ συντήρησιν καὶ ἀναστήλωσίν τους.

Εἰδικὰ στὰ Προπύλαια κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ἔγιναν κυρίως κατεδαφίσεις μεταγενέστερων κατασκευῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀνακτῆθηκαν πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ μνημείου. Οἱ παλιότερες ἀναστυλιωτικὲς ἐπεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν στὴν ὄψιν τῆς θεμελίωσης τοῦ δυτικοῦ τοῖκου τῆς βόρειας πτέρυγας (1854)¹⁶² καὶ στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς κρηπίδας τῆς νότιας πτέρυγας (1889)¹⁶³. Ἡ μεγαλύτερη ἀναστυλιωτικὴ ἐπέμβαση στὰ Προπύλαια ἔγινε ἀπὸ τὸν Μπαλάνο, μεταξὺ 1909 καὶ 1917, καὶ περιορίστηκε στὸ κεντρικὸ κτίριο (εἰκ. 120-123). Ἐπαναφέρθηκαν στὴ θέσιν τους σφόνδυλοι κίωνων τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ οἱ λιθόπλινθοι τῆς ΝΑ. παραστάδας. Τὸ δεύτερο ἀπὸ Ν. κιονόκρανο ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἕνα νέο, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα, τῶν ὁποίων τὸ ἀνατολικὸ τμήμα εἶχε καταστραφεῖ, περιστράφηκαν κατὰ 180° καὶ συμπληρώθηκαν μὲ νέο μάρμαρο. Ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἀναστυλώθηκαν: οἱ ὄψεις τῶν ἐπιστυλίων, ἡ ζωφόρος τοῦ βόρειου τμήματος (συμπεριλαμβανομένου τοῦ τμήματος ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ μεσαῖο μετακίονιο διάστημα), τὸ τμήμα τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ δύο πρῶτα ἀπὸ Β. μεταδόκια διαστήματα μὲ τὶς ἀντίστοιχες δοκούς, μεταδόκιες πλάκες, ἀντιθήματα ἐπιστυλίων, ἐπίτοιχα ἐπιστύλια, τὰ ὑπερκείμενα γεῖσα, τὸ ἀντίστοιχο βόρειο τμήμα τοῦ ἀετώμα-

τος και τμήμα της κεράμωσης της ΒΑ. γωνίας της στέγης με τὰ αντίστοιχα τμήματα της σίμης.

Στὴ δυτικὴ στοὰ ἀνασπλῶθηκε τὸ τμήμα τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ δύο πρῶτα ἀπὸ Ἀ. μεταδόκια διασιήματα τοῦ βόρειου κλίτους τῆς δυτικῆς αἵθουσας μετὰ τὶς ἀντίστοιχες δοκοὺς, τὶς μεταδόκιες πλάκες καὶ τὰ ἐπίτοιχα ἐπιστύλια. Γιὰ τὴν υποστήριξη τῆς ὀροφῆς ἀνασπλῶθηκε (μετὰ τὴν χρῆση ἑνὸς μόνο νέου σφονδύλου) ὁ ἀνατολικὸς κίονας τῆς βόρειας ἰωνικῆς κιονοστοιχίας. Στὶς ἀνασπλώσεις αὐτὲς ὁ Μπαλάνος ἔκανε εὐρεία χρῆση νέου ὑλικοῦ καὶ σιδερένιων ἐνισχύσεων, τὶς ὁποῖες περιέβαλε μετὰ σιμεντοκονία ἢ μολύβι. Ἐπίσης ἀπολάξευσε τὶς ἐπιφάνειες θραύσεως τῶν περισσότερων αὐθεντικῶν θραυσμάτων γιὰ νὰ κατασκευάσει μετὰ τὴ συγκόλλησή τους ἄρτια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἱκανὰ νὰ ἀνασπλωθοῦν¹⁶⁴.

Γύρω στὰ 1955, μετὰ ἐντολὴν τοῦ Ὁρλάνδου καὶ τοῦ Στίκα, γιὰ τὴν στερέωση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς βόρειας πτέρυγας —τοῦ ὁποῖου ἡ πρὸς Δ. ἀπόκλιση αὐξανόταν συνεχῶς— κατασκευάστηκε ἕνα δάπεδο ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα μέσα στὴν Πινακοθήκη. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν ἀπομακρύνθηκε ἡ ἐπίκωση ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης καὶ ἀνοίχτηκαν πηγάρια στὸ πάχος τῆς θεμελίωσης τοῦ βόρειου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, τὰ ὁποῖα στὴ συνέχεια πληρώθηκαν μετὰ ὀπλισμένο σκυρόδεμα¹⁶⁵.

Κατὰ τὰ ἔτη 1958-1959 ὁ Ὁρλάνδος ἀνασπλῶσε τμήματα τῆς νότιας πτέρυγας: τὸν δυτικὸ κίονα καὶ τὸν πεσσὸ τῆς δυτικῆς πρόσοψης μαζί μετὰ τὰ ἐπιστύλια ποὺ τὰ συνδέουν, καὶ τὸν ἐλεύθερο πεσσὸ ποὺ διαμορφώνει τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πρόσοψης. Γιὰ τὴν σύνδεση τῶν θραυσμάτων μεταξὺ τους καὶ μετὰ τὸ νέο μάρμαρο χρησιμοποίησε ἀνοξείδωτο χάλυβα ἀντὶ γιὰ σίδηρο ποὺ εἶχε χρησιμοποίησει ὁ Μπαλάνος¹⁶⁶.

Τὸ 1981 καὶ 1982, στὸ πλαίσιο τῶν δραστηριοτήτων τῆς Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, συντηρήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀ. Τζάκου, ἀρχιτέκτονα, καὶ τὴν Μ. Ἰωαννίδου, πολιτικὸ μηχανικὸ, τὸ ἐπιστύλιο τοῦ δεύτερου ἀπὸ Ν. μετακιονίου, ὅπου τὰ σίδηρα τῆς ἀνασπλώσεως τοῦ Μπαλάνου εἶχαν προκαλέσει σημαντικὴ φθορά¹⁶⁷. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1990 ἄρχισε ἡ ἀποξήλωση τῶν φατνωματικῶν πλακῶν τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, ὡς πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἔργου ἀποκαταστάσεως τῶν Προπυλαίων¹⁶⁸.

V. Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ (1831-1990)

1. Βλ. Tanoulas, The Propylaea.
2. Τò πρωτότυπο αυτό σχέδιο είχε θεωρηθεί χαμένο (Τραυλός, *Πολεοδομική* 236). Έντοπίστηκε όμως τò 1985 στὰ γραφεῖα τῆς Α΄ Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Γιάννη Κνιδάκη καὶ Γιάννα Τιγγινάγκα. Στὴν ἴδια ὑπηρεσία θρέθηκαν καὶ τὰ πρόχειρα σχεδιάσματα μετὰ τὴς μετρήσεις, βλ. Κνιδάκης - Μαλλοῦχου - Τιγγινάγκα, Βοεβοδαλίκι εἰκ. 10, σμ. 35. Εὐχαριστῶ τὴν κυρία Μανωλέσου, ἔφορο τότε τῆς Α΄ Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀθηνῶν, ποὺ μετὰ διευκόλυνε νὰ φωτογραφίσω τὰ σχέδια. Ἡ ἀκρίβεια τῶν διαστάσεων ποὺ φαίνονται στὸ σχέδιο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ νεότερη ἔρευνα.
3. Ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς περιοχῆς αὐτῆς φαίνεται σὲ ἓνα σχέδιο τοῦ 1843 (Du Moncel, *Vues pittoresques* πίν. 11). Σὲ μιὰ ἀποψη τοῦ Skene, μετὰ ἀναγραφμένη τὴ χρονολογία 24 Σεπτ. 1838 (Λονδίνο, Conway Library, ἀρ. ἀρν. 327/12/12a), καὶ σὲ μιὰ ἄλλη τοῦ 1843 (Chenavard, *Voyage* πίν. 3) τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τοίχους στὸ Σερπεντιζέ, ἂν καὶ ἀσφές, φαίνεται μᾶλλον κατεδαφισμένο.
4. Στὴν κάτωγει τῆς Ἀκρόπολης μετὰ μολύβι (εἰκ. 62), ποὺ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τὸ προπαρασκευαστικὸ σχέδιο γιὰ τὸ ὀριστικὸ σχέδιο τῶν Κλεάνθη καὶ Schaubert, ὁ πύργος αὐτὸς ἔχει πολὺ ἐπιμνηκεσχεῖται, μετὰ μεγαλύτερη τὴ διάσταση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Εὐχαριστῶ τοὺς συναδέλφους Γ. Κνιδάκη καὶ Γ. Τιγγινάγκα γιὰ τὴν παραχώρηση φωτογραφίας τῆς μολυβωμένης κάτωγεις τῆς Ἀκρόπολης.
5. Ὁ ὀγκώδης προμαχώνας ποὺ ἔμεινε στὴν ἱστορία ὡς «Ντάπια τοῦ νεροῦ» ἢ «Ντάπια τοῦ Δυσόσέα» (βλ. παραπάνω σ. 110) ἐκκενώθηκε τὸ 1874 ἀπὸ τὸν Γάλλο ἀρχαιολόγο Emil Burnouf (βλ. Burnouf, *Acropole d'Athènes* 39-46, πίν. 3, 14-16, 19-20. Βλ. ἐπίσης καὶ παρακάτω στὴ μελέτη μας τὴν κάτωγει τοῦ Lambert), ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ προμαχώνας κατεδαφίστηκε τὸ 1936 καὶ ὅλη ἡ περιοχὴ ἀνασκάφηκε ἐπιμελῶς ἀπὸ τὸν Ἀμερικανὸ ἀρχαιολόγο Parsons (βλ. Parsons, Klepsydra). Στὸ πρῶτο δημοσίευμα περιγράφεται ἀρκετὰ λεπτομερῶς ἡ κατασκευὴ τοῦ 1822 καὶ τὰ παλαιότερα λείψανα ποὺ ἀνακαλύφθηκαν τὸ 1874. Στὸ δεύτερο γίνεται μιὰ συνδυαστικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων σὲ συνδυασμὸ μετὰ ὅλη τὴν παλιότερη βιβλιογραφία ποὺ καταλήγει σὲ σημαντικὰ συμπεράσματα γιὰ ὅλες τὶς οἰκοδομικὰ φάσεις τῆς περιοχῆς τῆς Κλεψύ-

δρας. Τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης τοῦ Parsons συνοψίζονται ὡς ἑξῆς: ἡ πρώτη προσπάθεια νὰ ἐξασφαλιστεῖ τὸ νερὸ τῆς Κλεψύδρας γιὰ τοὺς ὑπερασπιστὰς τῆς Ἀκρόπολης ἐγένετο πρὸς τὸ τέλος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν κατασκευάστηκε ὁ δολωτὸς χώρος μετὰ τὸ πηγᾶδι ἐπάνω ἀπὸ τὸ κλασικὸ κτίσμα καὶ συνδέθηκε μετὰ μιὰ σιγμοειδῆ σὲ κάτωγει καμμοσκεπαστὴ κλίμακα, μετὰ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς θεμελίωσης τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. τὸ τεῖχος τοῦ Βαλεριανοῦ ἐνίσχυσε ἀκόμη περισσότερο τὴν προστασία τῆς Κλεψύδρας. Τὸν 6ο μ.Χ. αἰ. τὸ πλεονάζον νερὸ τῆς πηγῆς συγκεντρώνεται σὲ μιὰ δεξαμενὴ πρὸς Β. Μετὰ ἀπὸ μιὰ περίοδο γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα, βρίσκουμε ἔκνη ἐπαναχρησιμοποίησης κατὰ τὸν 10ο καὶ 11ο αἰ. τοῦ πηγαδιοῦ καὶ τοῦ δολωτοῦ χώρου ποὺ τὸ στεγάζει, μεταρρυθμισμένου σὲ παρεκκλήσι. Ἡ νέα ὀχύρωση τῆς Κλεψύδρας μετὰ σκοπὸ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ νεροῦ τῆς γιὰ τὴν Ἀκρόπολη χρονολογεῖται ἀσφαλῶς στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. καὶ ἀποδίδεται στοὺς Γάλλους δοῦκες de la Roche. Ἡ κλίμακα σ' αὐτὴ τὴ φάσιν κατέληγε στὸ ἄνοιγμα μετὰ τὸ βυζαντινὸ ὑπερθυρο ποὺ διατηρεῖται ὡς σήμερον στὸν βόρειο ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος. Στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἡ Κλεψύδρα ξεχάστηκε καὶ τὸ νερὸ τῆς ἐμφανιζόταν ὑπὸ μορφὴ πηγῶν στὴ ΒΔ. πλαγίᾳ τῆς Ἀκρόπολης. Τὸ 1822 οἱ Ἕλληνες, μετὰ ἀπὸ ἔρευνα, ἀνακάλυψαν καὶ ὀχύρωσαν ἐκ νέου τὴν Κλεψύδρα. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἥδη ὑπάρχον δολωτὸ δωμάτιο ἔκτισαν ἓνα καινούριο καὶ στὸ δάπεδό του ἀνοῖξαν τὸ στόμιο ἐνὸς πηγαδιοῦ. Ἐπίσης κατασκεύασαν μιὰ νέα κλίμακα ποὺ συνέδεε τὸν νέον ὄρο μετὰ τὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῆς θεμελίωσης τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος. Γι' αὐτὸν τὸν λόγον ἡ μεσαιωνικὴ κλίμακα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἡ ὁποία κατέβαινε ὡς τὸ ἄνοιγμα μετὰ τὸ βυζαντινὸ ὑπερθυρο, συνεχίστηκε πρὸς τὰ κάτω καὶ ἀνατολικά, ὥσπου νὰ φτάσει στὸν θράκο, ἀποκαθιστώντας τὴ μορφὴ τῆς ἀρχικῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας. Στὴν κάτωγει τοῦ Boitte (1864 ἢ 1863, βλ. εἰκ. 96) ἀποδίδεται μετὰ ἀκρίβεια ἡ σύνδεσις τῆς ἐσωτερικῆς μετὰ τὴν ἐξωτερικὴ κλίμακα. Γιὰ νέα συμπεράσματα σχετικὰ τὴν Κλεψύδρα καὶ τὴς ὀχυρώσεις τῆς, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν προκείμενη μελέτη βλ. παρακάτω σ. 251-253, 266-267, 304-305.

6. Ίχνη του τείχους και της πύλης διατηρούνται ως σήμερα (βλ. σκ. 43-44). Δεν φαίνονται σε κανένα από τα πριν από την Έπανάσταση σχέδια (βλ. εικ. 22, 37, 38, 47, 51, 52). Το τελευταίο σχέδιο της περιοχής πριν από την Έπανάσταση χρονολογείται στα 1819. Το τείχος του Χασεκλή λοιπόν δεν άρχιζε από την Κλεγυδρά, όπως λέει ο Τραυλός (*Πολεοδομική* 196), αλλά από το τείχος της Ύπαπαντης (Tanoulas, *The Propylaea* 460-1). Το τείχος αυτό φαίνεται και σε ένα σχέδιο του Skene.

7. Μια άλλη διαφορά με το σχέδιο του von Hallerstein είναι ότι, ενώ στο τελευταίο το ανατολικό αναλημματικό κράσπεδο του πρώτου προμαχώνα απεικονίζεται ευθύ σε κάτω, το σχέδιο των Κλεάνθη και Schaubert το απεικονίζει τεθλασμένο, με αποτέλεσμα ο προμαχώνας να έχει μικρότερο πλάτος στο νότιο τμήμα του, που αντιστοιχεί στα δύο τρίτα της δυτικής πρόσοψής του. Αυτό φαίνεται και σε δύο παλιότερα σχέδια, του Verneda και του Le Roy (εικ. 8, 16). Ίσως κατά τη διάρκεια της Έπανάστασης καταστροφές, μετασκευές ή ακόμη και μικροανασκαφές να είχαν αποκαλύψει την παλιότερη τεθλασμένη μορφή αυτού του αναλημματικού τοίχου, όπως φαίνεται στο σχέδιο των Κλεάνθη και Schaubert. Είναι όμως ακόμη πιθανότερο η διαφοροποίηση των κατακορύφων επιπέδων του τοίχου να ήταν μικρή (όπως εξάλλου φαίνεται και στο σχέδιο του Verneda) και γι' αυτό να διέφυγε της προσοχής του von Hallerstein, αλλά και άλλων (Stuart και Revett, Fauvel, βλ. πιο πάνω τις αντίστοιχες ενότητες).

8. Το άνοιγμα σημειώνεται ως ανοιχτό. Πιθανότατα όμως ήταν ακόμη κλεισμένο με τοίχο, αφού η κλίμακα του 1822 οδηγούσε από την Κλεγυδρά στο κατώτατο άκρο της εσωτερικής κλίμακας και όχι στο άνοιγμα του βόρειου αναλημματικού τοίχου.

9. Καθβαδίας-Καθεράου, *Άνασκαφή* 13-14, σημ. 3. Προφανώς έννοει τη βόρεια πτέρυγα των Προπυλαίων. Επίσης βλ. Κόκκου, *Μέρμνα* 162.

10. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

11. Καθβαδίας-Καθεράου, *Άνασκαφή* 1-4. Κόκκου, *Μέρμνα* 75-76, 161-164. Tanoulas, *The Propylaea* 461-462.

12. Καθβαδίας-Καθεράου, *Άνασκαφή* 3-4. Tanoulas, *The Propylaea* 462.

13. Stademann, *Panorama* πίν. 1.

14. Βλ. Leo von Klenze 317.

15. Καθβαδίας-Καθεράου, *Άνασκαφή* 5-8.

16. Βλ. τα σχέδια ή τις φωτογραφίες των Skene (1844, εικ. 80), Boitte (1864, εικ. 98), Beck (1864, εικ. 104), Lambert (1877, εικ. 115), Robertson (1851, εικ. 101), Stilling (1853, εικ. 91-92). Επίσης βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 462.

17. Για τον χρόνο της κατεδάφισης βλ. Καθβαδία-Καθεράου, *Άνασκαφή* 43-44.

18. Αυτόθι 7-8 και σημ. 1. Σχετικά με την Ακρόπολη το 1835 βλ. και το σημαντικό άρθρο του Beschi, *Acropoli* 1885.

19. Ross-Schaubert-Hansen, *Nike Apteros* 2-3.

20. Η άποψη του Ross ότι οι Spon και Wheeler είδαν τον ναό της Αθηνάς Νίκης από τον δρόμο έξω από τον δεύτερο προμαχώνα είναι λανθασμένη: προηγούμενος, στις αντίστοιχες ενότητες, έχει γίνει φανερό ότι οι Spon και Wheeler είδαν τον ναό της Αθηνάς Νίκης αφού είχαν περάσει στην πύλη που βρισκόταν πλάι στο βάθρο του Αγρίππα, βλ. παραπάνω σ. 50-51. Τη λανθασμένη άποψη του Ross ενστερνίστηκε ο Ζιρώ, *Προβλήματα της Νίκης* 8 κέ. Ο ίδιος, *Ιστορία της Νίκης*. Ο ίδιος, *Ο αέτωλός του κάστρου*.

21. Υποσημείωση Ross: «16. Η αποδεικτική δύναμη αυτής της επιγραφής για μια πρώτη χρονολόγηση έγκειται στη σχετικά καλή μορφή της γραφής· ο ελληνικός κλήρος στον όγκο Μεσαίωνα και ακόμη και ως τις μέρες μας άρέσκεται να χρησιμοποιεί αποκλειστικά γράμματα με περίπλοκα κοσμήματα».

22. Ross-Schaubert-Hansen, *Nike Apteros* 3.

23. Βλ. παρακάτω σ. 297. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Ross χρονολογεί τις ανώτερες στρώσεις του προμαχώνα με βάση τη λανθασμένη αντίληψη ότι ο Spon και ο Wheeler είδαν τον ναό της Νίκης και τη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων πριν εισέλθουν στον δεύτερο προμαχώνα.

24. Βλ. Ραγκαβή, Έκθεσις 11. Καθβαδίας-Καθεράου, *Άνασκαφή* 7-8. Τα αρχιτεκτονικά μέλη των Προπυλαίων που βρέθηκαν κατά την κατεδάφιση του προμαχώνα προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από το κεντρικό κύριο και παρέμειναν στην πρός Δ. του περιοχή ως το 1985, όποτε με δική μου πρωτοβουλία μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό του μνημείου, για να μην είναι πλέον εκτεθειμένα στις φθορές που αναπόφευκτα προκαλούσαν οι πολυάριθμοι επισκέπτες του αρχαιολογικού χώρου. Πολλές από τις βαθμίδες της ρωμαϊκής κλίμακας βρέθηκαν στη θέση τους προς Β. του πύργου της Νίκης όπου διατηρούνται ως σήμερα. Άλλες βαθμίδες σώζονται ακόμη στην ίδια περιοχή και άλλες βρίσκονται στον λιθωφόρο προς Β. του βάθρου του Αγρίππα, ενώ κάθε τόσο γίνονται αναγνωρίσεις λίθων της ίδιας μορφής μέσα στην Ακρόπολη.

25. Βλ. *Κατάλογο Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών* 12-13 πίν. 2. Ο πίνακας ανήκει στις Bayerische Staatsgemäldesammlungen του Μονάχου και έχει παραχωρηθεί προσωρινά στο Μουσείο της Πό-

λεως τῶν Ἀθηνῶν. Beschi, Acropoli 1835, 221-227. Tanoulas, The Propylaea 463, εἰκ. 62.

26. Ὑπάρχει καὶ μιὰ ὕδατογραφία (W. Heideck, *Propyläen*, Aqu. 195×275, München, Grap. Glg. ἀρ. 2399/310) μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς θέμα (εἰκ. 64) ποὺ ἴσως εἶναι τὸ προσχέδιο γιὰ τὴν ἐλαιογραφία, μὲ τὴν ὁποία ἔχει ἐλάχιστες διαφορὰς σὲ λεπτομέρειες. Ἐπάνω δεξιὰ ἀναγράφονται τὰ ἑξῆς: "auf die Akropolis zu Athen 6ten August 1835". Ἡ ὕδατογραφία αὐτὴ πρέπει νὰ ἔγινε ἐπὶ τόπου καὶ σὲ πρῶτο ἐπίπεδο δείχνει δύο ἐργάτες ποὺ ἀπομακρύνουν σωρὸ κώματος. Βλ. Beschi, Acropoli 1835, 223-224, εἰκ. 5.

27. Στὴν ὕδατογραφία τὸ ὑπέρθυρο αὐτὸ φαίνεται νὰ ἔχει μιὰ ὑποτομὴ κατὰ μῆκος τῆς βάσης του.

28. Ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ διακρίνεται ἐπάνω στὸν θόρειο παραστάτη δὲν ὑπῆρχε στὴν πραγματικότητα: εἶναι φανταστικὴ καὶ ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Heideck, βλ. Beschi, Acropoli 1835, 224-227.

29. Στὰ θόρεια τοῦ ἀνοίγματος διακρίνουμε ἓνα μάρμαρο μὲ δοκοθήκη, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων, καὶ ποὺ βρισκόταν στὰ νότια τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα ὡς τὸ 1985, ὅποτε καὶ μεταφέρθηκε μέσα στὰ Προπύλαια. Χαμηλότερα διακρίνουμε ἓναν κοσμητὴ μὲ ἰωνικὰ ὠὰ καὶ βέλν, παλαιοχριστιανικῆς μᾶλλον ἐποχῆς.

30. Βλ. παραπάνω σ. 124-125.

31. Δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε ἂν ἡ καταστροφὴ τῆς στέγης ἔχει γίνῃ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἢ ἂν ὀφείλεται σὲς κατεδαφίσεις ποὺ ἐντάσσονται στὸ πλῆθος ἀρχαιολογικῆς δραστηριότητος.

32. Ὁ Atkins (εἰκ. 27) καὶ ὁ Smirke (εἰκ. 28) δείχνουν μὲ σαφήνεια τὸ παράθυρο στὰ ἀριστερὰ κτισμένο καὶ τὸ παράθυρο στὰ δεξιὰ σκοτεινὸ καὶ κλεισμένο μὲ σιδερένιο κιγκλίδωμα. Σὲ ἄλλες ἀποψεις τὰ πράγματα δὲν εἶναι τόσο σαφῆ.

33. Στὴν ἀντίστοιχὴ ὕδατογραφία τοῦ Heideck τὰ ἀνώφλια ἀποδίδονται συνοπτικότερα καί, συνεπῶς, τελειώς ἀπλά. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἰωνικὰ ὠὰ τοῦ κοσμητῆ στὰ ἀριστερὰ τῆς πύλης.

Στὴν ἐλαιογραφία τὸ παράθυρο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς τῆς θόρειας πτέρυγας ἀπεικονίζεται ἐσφαλμένα νὰ ἔχει ὡς κατ'ὀφλὴ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς δωρικῆς ζωφόρου. Ὅμως στὴν ὕδατογραφία, ποὺ ἔγινε ἐπὶ τόπου, τὸ κάτω μέρος τοῦ παραθύρου αὐτοῦ κρύβεται ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα, καὶ αὐτὸ ἔγινε αἰτία τοῦ λάθους στὸ τελικὸ ἔργο, ποὺ σιτηρίχτηκε στὴν ὕδατογραφία.

34. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 166, εἰκ. 193. Leo von Klenze 188, εἰκ. 50. Tanoulas, The Propylaea 462, εἰκ. 61. Ὑπάρχει καὶ τὸ προκαταρκτικὸ σχέ-

διο μὲ μολύβι (εἰκ. 66) γιὰ τὴν ἐλαιογραφία αὐτὴ (Haugsted, Hansen 61. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 172, εἰκ. 198), ποὺ εἶναι πολὺ διευκρινιστικὸ γιὰ τὴν κατανόησιν ὀρισμένων στοιχείων ποὺ εἶναι ἀσαφῆ στὴν ἐλαιογραφία.

35. Αὐτὰ τὰ δωρικὰ κιονόκρανα δὲν προέρχονται ἀπὸ τὰ Προπύλαια. Πρέπει νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ ἀναφέρει ὁ Ross, βλ. παραπάνω σ. 125. Haugsted, Hansen 68.

36. Βλ. παραπάνω σ. 126, σημ. 24.

37. Αὐτὰ πρέπει νὰ εἶναι τὰ ἱκνη τοῦ φυλακίου ποὺ ἔχτισαν οἱ Ἕλληνες μπροστὰ στὴ νότια πρόσοψη τῆς θόρειας πτέρυγας, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Ἐπανάστασης, σύμφωνα μὲ τὸν Kinnard (βλ. παραπάνω σ. 110).

38. Ross - Schaubert - Hansen, *Nike Apteros* 3 κέ. Καβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* 7-8. Haugsted, Hansen 68-70.

39. Ross - Schaubert - Hansen, *Nike Apteros* πίν. 1. Παπανικολάου-Κρίστενσεν εἰκ. 29.

40. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Hansen στὴν Ἑλλάδα βλ. Haugsted, Hansen. Ἐπίσης βλ. Bendtsen, ὅπου παρουσιάζεται τὸ ἔργο ποὺ πραγματοποιήσαν οἱ Δανοὶ ἀρχιτέκτονες στὴν Ἑλλάδα στὸ διάστημα μεταξὺ 1818 καὶ 1862, μὲ πλήρη κατάλογο τοῦ ὕλικου ποὺ διατηρεῖται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας Καλῶν Τεχνῶν τῆς Δανίας, στὴ Συλλογὴ Ἀρχιτεκτονικῶν Σχεδίων.

41. Ἐπάνω ἀριστερὰ στὰ δανέζικα, ἡ ἐπιγραφὴ «Ἐἰσοδος στὴν Ἀκρόπολιν. Ἀθῆνα Ἀπρίλιος 34». Παπανικολάου-Κρίστενσεν εἰκ. 80. Bendtsen εἰκ. 18.

42. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 204, εἰκ. 138.

43. 1834. Παπανικολάου-Κρίστενσεν εἰκ. 118. Bendtsen 176.

44. 1833. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 61. Bendtsen 176.

45. Κονεγχάχν, *Kunstakademiets Bibliotek*, Christian Hansen ἀρ. εὐρ. S 18559, 21. Εὐχαριστῶ τὴν κυρία M. Bendtsen ποὺ μὲ ἐνημέρωσε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ σχεδίου καὶ φρόντισε γιὰ τὴν ἀποστολὴ φωτοτυπίας καὶ φωτογραφίας του. Bendtsen 193.

46. Βλ. σ. 130-132 (εἰκ. 83, 87).

47. Βλ. σ. 133 κέ. (εἰκ. 96).

48. Βλ. σ. 132 (εἰκ. 90).

49. Βλ. σ. 136 (εἰκ. 96, 98, 99).

50. Pittakis, *Athènes* 237. ΠΑΕ 1837, 6. Παγκαβῆς, Ἔκθεσις 11. Tanoulas, The Propylaea 463.

51. Παγκαβῆς, Ἔκθεσις 11, ὅπου ἀναφέρει καὶ ἐπαναφορὰ τοῦ ἐπικίνδυνα μετακινημένου νόμιου

τοίχου του κεντρικού κυρίου στην αρχική θέση του «ἀδαπάνως καὶ δι' ἀπλουστάτης μεθόδου». Καθβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* 9-10. Tanoulas, *The Propylaea* 463.

52. Στὸ μέσο τῆς βάσης τοῦ πίνακα ἀναγράφεται: "Propylaea Athens 30 May 1838 J. Skene". Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 464, εἰκ. 63.

53. Οἱ σωροὶ κωμάτων, μαρμάρων καὶ ἄλλων ὑλικῶν δημιουργοῦν μεγάλη σύγχυση καὶ ὁ Skene παραλείπει νὰ δεῖξει τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος. Φαίνεται ὅτι ἡ παράλειψη αὐτὴ δὲν ὀφείλεται σὲ ἀπροσεξία ἢ ἐπιπολαιότητα τοῦ Skene, ἀλλὰ στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος χανόταν πίσω ἀπὸ τοὺς σωροὺς τῶν προϊόντων τῶν κατεδαφίσεων. Πράγματι καὶ μιὰ ἀντίστοιχη ἀποψη τοῦ Chaudet, ζωγραφισμένη ὀκτὼ περίπου χρόνια ἀργότερα, παραλείπει ἐπίσης τὸν ἀναλημματικὸ αὐτὸ τοῖχο. Βλ. *Paris-Rome-Athènes* 420, pièce annexe XXV.

54. Τὰ λείψανα αὐτὰ διατηροῦνται ὡς σήμερα καὶ εἶναι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου χτισμένα μὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ἀνωδομῆς τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, ὅπως δὴ φανεῖ παρακάτω.

55. Καθβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* 11-12. Tanoulas, *The Propylaea* 463.

56. Κάτω δεξιὰ ἀναγράφονται τὰ ἐξῆς: "Propylaea Athens 4 June 1838 J. Skene". Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 464, εἰκ. 64.

57. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τείχους φαίνονται καλύτερα σὲ μεταγενέστερα σχέδια.

58. Ἡ κατάσταση στὴν περιοχὴ τοῦ πύργου τῆς Νίκης, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ κατὰ τὴν ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ, φαίνεται σαφέστερα σὲ μιὰ ἄλλη σχετικὴ ἀποψη (εἰκ. 70)· βλ. Ross - Schaubert - Hansen, *Nike Apteros* πίν. I.

59. Hopper, *Acropolis* 217, 229.

60. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ δὴ ἐρμηνευθοῦν παρακάτω στὴν ἐξέταση μεταγενέστερων ἀποτυπώσεων ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀρχιτέκτονες τῆς Ἑθνικῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Παρισιοῦ.

61. Jean Nicolas Henry de Chacaton, Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη, ἀρ. εὐρ. 22.923.

62. Κάτω δεξιὰ ἀναγράφονται τὰ ἐξῆς: "Propylaea Athens 12 Nov. 1839 J. Skene". Tanoulas, *The Propylaea* 68.

63. Καθβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* 9-10.

64. *Φωτογραφικὲς μαρτυρίες* εἰκ. 1, 3.

65. Buchon, *Grèce et Morée* 128.

66. Ἐντούτοις αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαιο: σὺν συνέχῃ τοῦ κειμένου, ἀναφερόμενος στὴν Γοργοπή-

κοο ἀναγνωρίζει καὶ ἐκεῖ ἐμβλήματα Φράγκων ἡγεμόνων. Ἡ νεότερη ὁμῶς ἔρευνα χρονολογεῖ τὴν Γοργοπήκοο στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ., δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν Φραγκοκρατίαν (βλ. παρακάτω, σ. 294 κέ.).

67. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἰδρύθηκε τὸ 1837. Βλ. *ΠΑΕ* 1837, 4 καὶ 10-15 (Ὁργανισμὸ τῆς Ἑταιρείας). Καθβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* 9-10. Κόκκου, *Μέριμνα* 99. Πετράκος, *Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία* 18-23.

68. Καθβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* 11-12. *ΠΑΕ* 1844, 180.

69. Ἀνυπόγραφο, θρίσκεται στὸ Department of Greek and Roman Antiquities τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Κάτω δεξιὰ ἀναγράφεται: "Athens-Propylaea 5 May 1842". Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 465, εἰκ. 65, ὅπου τὸ σχέδιο ἀποδίδεται στὸν F. Arundele ἐπειδὴ τὸ εἶχα βρεῖ στὸν φάκελλο μὲ τὰ σχέδια τοῦ τελευταίου. Συγκρίνοντας ὁμῶς τὴν τεχνολογία, τὸν γραφικὸ χαρακτῆρα καὶ τὴν ἀναγραφόμενη ἡμερομηνία, βεβαιώθηκε ὅτι τὸ σχέδιο εἶναι τοῦ Hayter Lewis.

70. Du Moncel, *Vues pittoresques* πίν. 1. Σ' αὐτὸ τὸ σχέδιο βλέπουμε τὴ συλλογὴ ἀρχαίων στὸ βόρειο μιστὸ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Σὲ ἓνα ἄλλο σχέδιο τοῦ T. Hayter Lewis (εἰκ. 79. Department of Greek and Roman Antiquities τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, κάτω δεξιὰ ἀναγράφεται "Athens-Pinacotheca 5 May 1842") βλέπουμε συλλογὴ ἀρχαίων στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας. Βλ. ἀκόμη *Φωτογραφικὲς μαρτυρίες* φωτ. 33 (Roberston 1850-1855).

71. Στὸ μέσο τοῦ σχεδίου: "Temple of Victory Athena 10 March 1844 J. Skene". Tanoulas, *The Propylaea* 465, εἰκ. 66.

72. Κάτω δεξιὰ: "Acropolis March 1943 J. Skene". Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 466, εἰκ. 67.

73. Φυλάσσεται στὰ γραφεῖα τῆς Α' Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Ὡς πρὸς τὸ σχέδιο τῶν ὀχυρώσεων τῆς Ἀκρόπολης στοὺς πρόποδες καὶ στὴ δυτικὴ πρόσβαση εἶναι πιὸ πιστὸ στὸ μολυβωμένο σκαρίφημα τῶν Κλεάνθη - Schaubert, ἀπὸ ὅσο τὸ δικό τους μελανωμένο σχέδιο, βλ. παραπάνω σ. 122-123, εἰκ. 61, 62.

74. Καθβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* 11-12. Γιὰ τοὺς ὑποτρόφους τῆς Ἑθνικῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Παρισιοῦ, βλ. *Paris - Rome - Athènes*. Ἐπίσης βλ. Pinon.

75. Ὁ Titeux πέθανε πρὶν ὀλοκληρώσει τὰ σχέδιά του, τὰ ὁποῖα συμπλήρωσε ὁ φίλος του Chaudet. Βλ. *Paris - Rome - Athènes* 172-177.

76. Μόνο στὴν κάτω τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης ὁ Chaudet δίνει μὲ σαφήνεια τὴν κάτω τῆς δυτικοῦ προμαχώνα.

77. ΠΑΕ 1849, 10. Καθβαδίας - Καθεράου, 'Ανασκαφή 11-12.

78. 'Ο Desbuisson ἐργάστηκε στὰ Προπύλαια ὡς ὑπότροφος τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Παρισιοῦ. Βλ. *Paris - Rome - Athènes* 188-193.

79. Τὸ μονοπάτι ἀνόδου ἔχει τὴ μορφή πού ἴδῃ ἔχει παρατηρηθεῖ στὰ σχέδια τῶν Skene καὶ Chaudet. Δύο ἀνασκαφικὲς τομὲς ἔχουν ἀνοικτεῖ, ἡ μία περὶ τὸ μέσο τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα καὶ ἡ ἄλλη μέσα στὴν Πινακοθήκη. Οἱ δύο τραπεζοειδεῖς σὲ κάτοψη τοῖχοι, πού σημειώνονται στὸ μέσο τῆς βόρειας πλευρᾶς αὐτοῦ τοῦ προμαχώνα, καθὼς καὶ τὸ φυλάκιο στὴ ΝΔ. γωνία του καὶ τὸ τεῖχος τῆς νότιας πλευρᾶς, φαίνονται ὅπως περίπου καὶ στὴν κάτοψη τῶν Κλεάνθη-Schaubert, μὲ μικρὲς μόνον διαφορὲς. 'Ο Desbuisson ἔκανε καὶ τὰ σχέδια γιὰ τὴν κλίμακα πού κατασκεύασε ὁ Πιττάκης κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ πύργου τῆς Νίκης καὶ τῆς κρηπίδας τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων. 'Η κατασκευὴ ἔγινε τὸ 1849 μὲ τὴ συνεργασία τοῦ στρατοῦ καὶ χρησιμοποιήθηκαν κατάσπαρτες βαθμίδες τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας καὶ τμήματά της ἀμετακίνητα (βλ. Beulé, *L'Acropole* 127. Καθβαδίας - Καθεράου, 'Ανασκαφή 13-14. Tanoulas, *The Propylaea* 468. 'Η κλίμακα φαίνεται σὲ ὅλα τὰ σχέδια καὶ τὲς φωτογραφίες πού ἔγιναν ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς κατεδάφισής της γιὰ τὴν κατασκευὴ στὰ 1956-1957 ἀπὸ τὸν Σίκα τῆς σημερινῆς, τεθλασμένης σὲ κάτοψη, ἀνόδου (βλ. Σίκα, *Ὀρλάνδος* 408, 413, εἰκ. 8-10).

80. Καθβαδίας - Καθεράου, 'Ανασκαφή 13-14.

81. Beulé, *L'Acropole* τὰ σχέδια τοῦ Lebouteux δημοσιεύονται στὸ τέλος τοῦ πρώτου τόμου. Γιὰ τὸν Lebouteux βλ. *Paris - Rome - Athènes* 224-225, καὶ στὸ εὑρετήριο ὀνομάτων 432.

82. Βλ. Beulé, *L'Acropole* I 121, σμ. 1: «Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ βόρειου πύργου ἔχει κατεδαφιστεῖ καὶ μετακινήθει, ἀλλὰ ἔχουν ξαναποθετηθεῖ τὰ ἀρχαῖα ὕλικά». 'Η ἀποψη αὐτὴ ἀποδίδεται καὶ στὸ σχέδιο μὲ τὴ διαφοροποίηση τοῦ χρωματικοῦ τόνου. Στὸ ἐσωτερικὸ του καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου, ὑπάρχουν ἀνὰ τέσσερις ὁγκοὶ περσοὶ πού διατηροῦνται ὡς σήμερα καὶ στηρίζουν θολωτὲς κατασκευές. 'Ο θυραῖος τοῖχος καὶ οἱ ἀνατολικοὶ τοῖχοι τῶν πύργων τῆς πύλης Beulé συμβολίζονται μὲ τόνο πού τὰ διαφοροποιεῖ ἀπὸ ὅλες τὲς ἄλλες κατασκευές, ὑποδηλώνοντας ὅπως ὁποῦτε ὅτι ἀνήκουν σὲ διαφορετικὴ οἰκοδομικὴ φάση. Βλ. καὶ παρακάτω σ. 240-242.

83. 'Ο ἴδιος προτείνει πολὺ πρωιμότερη χρονολόγησὶς τῆς, ὅ.π. 109 κέ.

84. Beulé, *L'Acropole* I 101.

85. 'Η κάτοψη τοῦ ναοῦ φαίνεται καθαρὰ καὶ στὲς κατόψεις τῶν Desbuisson (1848, εἰκ. 83) καὶ Boitte (1863, εἰκ. 96). Στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ Staufert πού φυλάσσεται στὴν Α' Ἐφορεῖα Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, διακρίνεται μόνον τὸ περίγραμμα τοῦ ὀρθογωνικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ, πού ἔχει πλάτος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πραγματικόν.

86. Τὰ δωμάτια αὐτὰ φαίνονται καὶ στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ Staufert. Φαίνονται ἐπίσης στὴν κάτοψη τοῦ Desbuisson (1848), στὴν ὁποία ὅμως τὸ βόρειο δωμάτιο ἀποδίδεται μὲ λιγότερες λεπτομέρειες. Στὴν κάτοψη τοῦ Boitte ἔχουν ἀπομείνει μόνον δύο τοῖχοι, κάθεται μεταξὺ τους.

87. 'Η ἔρμηνεα γι' αὐτὸ τὸ σημεῖο δίνεται ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ Desbuisson. Σ' αὐτὴν ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ἐπιμήκους οἰκοδομήματος φθάνει ὡς τὸ βόρειο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης. Ἐνα ὀρθογωνικὸ οἶκμα προφανῶς μεταγενέστερο, μὲ κατεύθυνση Ἀ.-Δ., κολλᾷ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του. 'Η σχέση αὐτῶν τῶν κυρίων στὸν κῶρο φαίνεται κάπως στὲς ἀπόψεις τοῦ Dupré, βλ. παραπάνω σ. 109 καὶ εἰκ. 60.

88. Τὰ σχέδια τοῦ Winstrup βρίσκονται στὴν Κοπεγχάγη, στὴν Kunstakademiets Bibliotek, καὶ μοῦ ἔγιναν γνωστὰ μέσω τῆς κυρίας Margit Bendtsen, ἐνόσω ἐτοίμαζε ἕναν κατάλογο σχεδίων τοῦ ἱδρύματος. Τὴν εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἀποστολὴ φωτοτυπῶν σχεδίων καὶ φωτογραφιῶν, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἄδεια νὰ τὰ μελετήσω καὶ νὰ τὰ δημοσιεύσω. Βλ. Bendtsen 16-17, 325-368.

89. Κοπεγχάγη, Kunstakademiets Bibliotek ἀρ. εὐρ. 5861. Bendtsen εἰκ. 20.

90. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 435-436. Στὴ μελέτη ἐκείνη, μὴ ἔχοντας ὑπόψη μου τὸ σχέδιο τοῦ Winstrup, εἶχα θεωρήσει τὸν πύργο στὴ θέση ἐκείνη ὡς κατασκευὴ τοῦ 1687, ἀφοῦ δὲν φαινόταν σὲ καμιά προγενέστερη ἀπεικόνιση τῆς περιοχῆς καί, ἐπιπλέον, τὰ ἴχνη του πού διατηροῦνται ἐπὶ τόπου δὲν δικαιολογοῦσαν μιὰ πρωιμότερη χρονολόγησὶς του.

91. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 453, σμ. 78. Βλ. παραπάνω σ. 55.

92. Κοπεγχάγη, Kunstakademiets Bibliotek, ἀρ. εὐρ. 5829. Μολύβι καὶ ὑδρόχρωμα (280×216 χιλ.).

93. Κοπεγχάγη, Kunstakademiets Bibliotek, ἀρ. εὐρ. 5854. Ὑδρόχρωμα (278×418 χιλ.). Bendtsen 332-333 (LAW.043).

94. Βλ. παραπάνω σ. 128.

95. Βλ. Παπανικολάου - Κρίστενσεν εἰκ. 163-172, 174, 181-182. Bendtsen 17, 369-377.

96. Παπανικολάου - Κρίστενσεν εἰκ. 165-167, 181-182. Bendtsen 369-372.

97. Πρβ. τὰ ἀντίστοιχα σχέδια τοῦ Hansen (εἰκ. 68) καὶ τοῦ Boitte (εἰκ. 97).

98. Καθβαδίας - Καθεράου 'Ανασκαφή 13-14. 'Η χρονολογημένη ἐπιγραφή, ποὺ λαξεύθηκε σὲ μιὰ λιθόπλινθο τῆς πρόσοψης τῆς θεμελίωσης τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, διατηρεῖται ὡς σήμερα. 'Η πόρινη βάση τῆς βόρειας πτέρυγας ἦταν σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση, ὅπως φαίνεται σὲ ὅλες τὶς προηγούμενες ἀπεικονίσεις.

99. Αὐτόθι 13-14. Φαίνεται ὅτι ὁ Πιττάκης κατεδάφισε καὶ μεγάλο μέρος τῶν κυρίων ΒΑ. τῶν Προπυλαίων, ἀφοῦ στὰ σχέδια τοῦ Boitte (1864) τὰ εἰρημιά τους φαίνονται ἐλαττωμένα.

100. Αὐτόθι 15-16. 'Η ἐργασία αὐτή, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, εἶχε ἀρχίσει πολὺ νωρίτερα, ἀπὸ τὸ 1837 (βλ. Κόκκου, *Μέρμνα* 166-168, εἰκ. 68-70).

101. *Paris - Rome - Athènes* 204-211. 'Η ἀποστολὴ τοῦ Boitte στὴν Ἀθῆνα ὡς ὑποτρόφου τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Παρισιοῦ χρονολογεῖται στὰ 1864. 'Εντούτοις στὴν πρώτη τους δημοσίευση (Espey - Seure, *Monuments antiques*) χρονολογοῦνται στὰ 1863.

Οἱ φωτογραφίες τοῦ H. Beck (*Vues d'Athènes*) βοηθοῦν στὴν ἐρμηνεία τῶν σχεδίων τοῦ Boitte.

102. Αὐτὸ πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ μιὰ γενικότερη ἀλλαγὴ τῶν αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων στὴν Εὐρώπῃ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. 'Επισημαίνω ἕνα λάθος στὴν κεντρικὴ τομὴ τῶν Προπυλαίων κοιτάζοντας πρὸς Β.: ὁ πρῶτος ἀπὸ τὰ ἀνατολικά κίονας διατηροῦσε μόνον τοὺς δύο κατώτατους σφονδύλους ὥς τὴν ἀνασιτίλωσή του ἀπὸ τὸν Μπαλάνο. 'Ο Boitte ὅμως τὸν παριστάνει μὲ ἐπὶ σφονδύλους, προφανῶς παρασυρμένος ἀπὸ τοὺς παρακείμενους κίονες ποὺ διατηροῦσαν περισσότερους ἀπὸ τοὺς σφονδύλους τους. Βλ. *Paris - Rome - Athènes* 209, εἰκ. 8.

103. Βλ. καὶ Beulé, *L'Acropole I* πίν. 1. *Φωτογραφικὲς μαρτυρίες* φωτ. 31. Daux, *Athènes Antique* πίν. 11-12.

104. Στὸ σχέδιο τῆς δυτικῆς ὄψης οἱ ἀντιμέτωπες ἐπιφάνειες τῶν λειγάνων τοῦ προμαχώνα, ποὺ ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τοῦ μεσαίου τμήματός του, φαίνονται ἐπίπεδες καὶ κατακόρυφες καί, ἐπιπλέον, ὁ κοσμήτης φαίνεται νὰ γυρνᾷ στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς τομῆς καὶ νὰ ἀκουμπάει στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ πύλη. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ δύο ἀντιμέτωπες ἐπιφάνειες εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ προμαχώνα, διαγεύεται ὅμως σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀπὸ τὰ σχέδια τῶν Lebouteux καὶ Bohn· αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ καὶ στὴν τομὴ τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης τοῦ 1881 ἀπὸ

τὸν Bohn (*Die Propyläen* πίν. 19, ἐπάνω). Γίνεται ἀντιληπτὸ λοιπὸν ὅτι αὐτὲς οἱ κατακόρυφες ἐπιφάνειες δὲν εἶναι κατασκευαστικὸ γνῶρισμα, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι στὶς δέσεις αὐτὲς οἱ ἀνασκαφεῖς «ξύρισαν» τὸ ὑλικὸ τοῦ μεταγενέστερου προμαχώνα κατ' ἐπέκταση ἐκείνων τῶν παρειῶν τῶν πύργων ποὺ πλαισίωναν τὴν κεντρικὴ εἴσοδο. Γιὰ τὶς ὄψεις τῶν πλάγιων αὐτῶν τοίκων, βλ. Beulé, *L'Acropole I* πίν. "Coupe sur l'axe du plan général" καὶ "Détails de l'entrée de l'Acropole, I".

'Ο κοσμήτης αὐτὸς δὲν φαίνεται νὰ συνεχίζεται στὸ βόρειο τμήμα τῆς δυτικῆς ὄψης τοῦ προμαχώνα, ὅπως παρατηρήθηκε ἥδη καὶ σὲ παλιότερες ἀπεικονίσεις. 'Ομως ἡ συνεχὴς βάση τοῦ προμαχώνα, ποὺ διατηρεῖται ὡς σήμερα, δείχνει ὅτι ὁ προμαχῶνας κατασκευάστηκε ὅλος μαζί, τουλάχιστον στὴν ἀρχικὴ του φάση. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἔγιναν στὸ σχέδιο τῆς δυτικῆς ὄψης τῆς δυτικῆς πρόσβασης ἀπὸ τὸν Boitte (εἰκ. 98) ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ Stilling, ποὺ ἀπεικονίζει τὴν ἴδια περιοχὴ ἀπὸ ΒΔ. (εἰκ. 92).

105. Βλ. παραπάνω σ. 124. Γιὰ τὴ λαξευμένη σὲ λίθο ἐπιγραφή τοῦ δολικοῦ βλ. παραπάνω σ. 116-117 σημ. 113.

106. Αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα σχέδια τῶν Lebouteux (εἰκ. 88) καὶ Bohn, *Die Propyläen* πίν. 19 καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν Stilling (εἰκ. 92).

107. Τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει ὁ Boitte γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς πύλης Beulé εἶναι σχεδὸν τὰ ἴδια μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν τὰ σχέδια τοῦ Lebouteux, βλ. παραπάνω σ. 130 κέ. καὶ εἰκ. 86-88.

108. Σήμερα οἱ πωρόλιθοι τοῦ ἀναλήμματος δὲν βρίσκονται στὴ θέση τους, διατηροῦνται ὅμως τὰ λαξεύματα πάνω σὶν βράχο, βλ. παρακάτω σ. 239-240. Στὸ σχέδιο τοῦ Boitte γίνεται σαφὲς ὅτι 3.50 μ. περίπου πρὸς Ἀ. τῆς πύλης Beulé οἱ κεκλιμένες λιθόπλινθοι τοῦ ἀναλήμματος συμβάλλουν μὲ ὀριζόντιες. Αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο ἐνὸς πλατυσκάλου, ἀναλόγου πρὸς αὐτὸ ποὺ ὁ Dinsmoor (Excavation) διαπίστωσε ὅτι ὑπῆρχε σὲ γναιώτερη στάθμῃ πρὸς Δ. τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα. Στὸ ἀντίστοιχο σχέδιο τοῦ Bohn, πίν. XIX (ἐπάνω), φαίνεται ὅτι τὸ σημεῖο ἀλλαγῆς κλίσης ἀπέχει 2 μ. ἀπὸ τὴν πύλη Beulé, καὶ τὸ ἴδιο ἀνικνεύεται καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Bohn ποὺ δείχνει τὴ βόρεια παρειά. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ περισσότερο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κατώφλι τῆς κεντρικῆς πόρτας τῆς πύλης Beulé βρίσκεται στὴν προέκταση τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὶς ἀκμὲς τῶν βαθμίδων τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας, καὶ ἐπομένως ἡ ρωμαϊκὴ κλίμακα δὲν πρέπει νὰ εἶχε πλατύσκαλο στὴ θέση τῆς πόρτας.

109. Τὰ ἴδια στοιχεῖα παρουσιάζουν καὶ τὰ ἀντίστοιχα σχέδια τοῦ Leboutoux καὶ τοῦ Bohn.

110. Ὁ πύργος αὐτὸς δὲ πρέπει νὰ εἶχε κατεδαφιστεῖ ὡς αὐτὸ τὸ ὕψος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης, γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν ὑπερκείμενων ἐπάλξεων δὲν φαίνεται κανένα δομικὸ ἴκνος τοῦ, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι οἱ ἐπάλξεις κατασκευάστηκαν, ἢ τουλάχιστον ἐπισκευάστηκαν, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ πύργου. Ἐξάλλου, ἐνῶ ὁ πύργος διακρίνεται ἐπάνω ἀπὸ τὴς ἐπάλξεις τῶν ὀχυρώσεων σὲ ὅλα τὰ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση σχέδια, δὲν φαίνεται σὲ ἀντίστοιχες ἀπόψεις ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση. Βλ. Παπανικολάου - Κρίστενσεν πίν. 29 (H. C. Hansen, 1836), πίν. 118 (H. C. Hansen, 1834).

Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Leboutoux σχεδιάζει τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου τείχους, παραλείπει ὅμως νὰ δηλώσει τὴς ἐπάλξεις στὴν κορυφὴ, θεωρώντας ἴσως ὅτι ἀνήκουν σὲ πῶ ἀπομακρυσμένο ἐπίπεδο, ἐπειδὴ θρῖσκονται στὴν κορυφὴ τῆς νότιας ὄψης τοῦ τείχους, ποὺ ἔχει σημαντικὸ πάχος (2 μ.).

111. Travlos, *Athens* 357-360, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Ἐπίσης βλ. Townsend, *Architectural Activity* 198-216, σπμ. 62-117.

112. Τὸ ἴδιο ἐπιστύλιο φαίνεται καὶ στὴν ἀποψη τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῆς πύλης ἀπὸ τὸν Stilling (εἰκ. 94).

113. Ὅτι ἀπὸ τὸ πλίνθινο τόξο τῆς πρόσσης τῆς καμάρας φαίνονται μόνον δύο μικρὰ τριγωνικὰ τμήματα ποὺ εἰσέχουν σὲ σχέση μετὰ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ ξύλου.

114. Μιὰ ἄλλη διαφορὰ εἶναι καὶ ἡ σιδερένια κιγκλιωτὴ πόρτα, ποὺ διακρίνεται στὸ σχέδιο τοῦ Boitte καὶ ποὺ ἔχει ἀντικαταστήσει τὴν ξύλινη πόρτα ἢ ὁποῖα φαίνεται στὸ σχέδιο τοῦ Stilling. Ὁ Ζιρώ, ὅτι αἰτὸς τοῦ κάστρου 37-38, ἔχει διατυπώσει τὴν ἐσφαλμένη ἀποψη ὅτι, μετὰ 1864 καὶ 1877, τὸ ἀρχικὸ (βυζαντινὸ) τόξο κατεδαφίστηκε καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ δύο ἐπάλλινλα τόξα.

115. Beulé, *L'Acropole* I 120.

116. Αὐτόθι I 101.

117. Bohn, *Die Propyläen* πίν. 19, σπμ. μέση.

118. Beulé, *L'Acropole* I 121 καὶ σπμ. 2.

119. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἐπισκευάστηκε τὸ 1878 ἀπὸ τὸν Καυταντζόγλου, βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 473.

120. Τὰ λείψανα αὐτοῦ τοῦ ναοῦ φαίνονται καὶ σὲ δύο φωτογραφίες, μία τοῦ F. Bedford (1862) καὶ μία τοῦ Π. Μωραΐτη (1870), *Φωτογραφικὲς μαρτυρίες* φωτ. 291 καὶ 290 ἀντίστοιχα.

121. Ἀπὸ τὸ δυτικὸ παράθυρο ἔχουν ἀφαιρεθεῖ

οἱ ὀρθοστάτες καὶ τὸ ὑπέρθυρο. Πάνω ἀπὸ τὸ δυτικὸ παράθυρο ὑπάρχει μία ἀκόμη πόρτα μετὰ μαρμάρينو ὑπέρθυρο. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀνοίγματα εἶναι φραγμένα μετὰ ἀργολιθοδομῆς.

122. Φαίνεται καὶ στὴν τομὴ τῆς Πινακοθήκης ποὺ σχεδίασε ὁ Boitte (εἰκ. 99).

123. Βλ. παρακάτω σ. 200 καὶ εἰκ. 241, σ. 26.

124. *Φωτογραφικὲς μαρτυρίες* φωτ. 4. Ἡ φωτογραφία εἶναι τυπωμένη ἀνάποδα (δεξιὰ-ἀριστερά).

125. Αὐτόθι φωτ. 13.

126. Αὐτόθι φωτ. 11.

127. Αὐτόθι φωτ. 23-26. Γιὰ φωτογραφίες τοῦ Normand ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας, βλ. Daux, *Athènes Antique*. Βλ. ἐπίσης *Φωτογραφικὲς μαρτυρίες* φωτ. 31-35, 42, ὅπου καὶ φωτογραφίες σχετικὲς μετὰ τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης.

128. Αὐτόθι φωτ. 28-57. Ἐπίσης βλ. Γεννάδειο Βιβλιοθήκη GT 2013g, Λεύκωμα φωτογραφιῶν μετὰ τὸν τίτλο "Souvenir d'Orient", γύρω στὰ 1855.

129. *Φωτογραφικὲς μαρτυρίες* φωτ. 288 (βλ. καὶ φωτ. 287, ἀγνώστου, μετὰ τὸ ἴδιο θέμα).

130. Αὐτόθι φωτ. 272, 289, 294.

131. Αὐτόθι φωτ. 291.

132. Αὐτόθι φωτ. 290, 292.

133. Beck, *Vues d'Athènes* πίν. 9, 21-22, 24-25, 28.

134. Fougères, *Athènes* 55, 161.

135. Πιστεύω ὅτι ἡ φωτογραφία ποὺ δημοσιεύει ὁ Fougères προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀρνητικὸ μετὰ τὴν φωτογραφία τοῦ Ἀρχείου ΕΣΜΑ, δωρεὰ ΔΑΙ, ἀρ. 27 (εἰκ. 111). Βλ. ἐπόμενη σημείωση.

136. Οἱ φωτογραφίες αὐτὲς εἶναι προσφορά τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως, ἐπ' εὐκαιρία τῆς Γ' Διεθνούς Συνάντησης γιὰ τὴν Ἀποκατάσταση τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως (1989). Πρόκειται γιὰ μιὰ σειρὰ ἐξαιρετικῆς ἀκρίβειας πρωτοτύπων σὲ λεπτὸ χαρτί. Στὸ ἐξῆς ἡ ἀναφορὰ στὶς φωτογραφίες δὲ γίνεται ὡς ἐξῆς: Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ, δωρεὰ ΔΑΙ.

137. Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ, δωρεὰ ΔΑΙ ἀρ. 22.

138. Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ, δωρεὰ ΔΑΙ ἀρ. 67.

139. Bohn, *Die Propyläen* πίν. 19. Βλ. σχετικὰ σ. 140.

140. Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ, δωρεὰ ΔΑΙ ἀρ. 28, 32, 27. Ἐπίσης βλ. καὶ ἀρ. 47.

141. Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ, δωρεὰ ΔΑΙ ἀρ. 30.

142. Γιὰ πληρέστερη ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν στοιχείων βλ. παρακάτω σ. 291-297.

143. Βλ. Καβαδία - Καθεράου, Ἀνασκαφὴ 15-16. Κόκκου, *Μέριμνα* 197-198.

144. 'Αρχείο ΕΣΜΑ, δωρεά DAI αρ. 25.
145. 'Ο Lambert ήταν Γάλλος αρχιτέκτων της 'Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών του Παρισιού. Βλ. *Paris - Rome - Athènes* 252-257.
146. Κουμανούδης, Ειδήσεις 198-199, 202-206. Tanoulas, The Propylaea 472-3, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Πετράκος, 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία 46-47, όπου η κατεδάφιση τοποθετείται το 1874.
147. Burnouf, *Acropole d'Athènes* 75-78.
148. 'Ο Burnouf θεωρεί τον πύργο κτίσμα των Ακκίαυολί και τον συγκρίνει με αντίστοιχους πύργους στην 'Ιταλία. Οί υποστηρικτές της κατεδάφισης του πύργου προσπάθησαν να αποδείξουν ότι ο πύργος ήταν τούρκικος, βλ. Tanoulas, The Propylaea 472-3, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης παρακάτω σ. 310.
149. Burnouf, *Acropole d'Athènes* 39-46, πίν. 3, 14-16, 19-20.
150. Bohn, *Die Propyläen*.
151. Αυτόδι πίν. II, VI.
152. Αυτόδι πίν. II, XIX.
153. Αυτόδι πίν. XIX.
154. 'Η φωτογραφία χρονολογείται γύρω στα 1870. Βρίσκεται στο Getty Center for the History of Arts and the Humanities, Department of Special Collections, Gary Edwards Collection of Photographs of Greece, 1839-1959, αρ. GE 384. Ευχαριστώ την δρα Th. Menard που μου επισήμανε την ύπαρξη της συλλογής και μου παραχώρησε αντίτυπο του καταλόγου που έκπονεί.
155. Καββαδίας - Καβεράου, 'Ανασκαφή 21-22. 'Ο Σταματάκης έκανε μικρές ανασκαφές στην περιοχή της δεξαμενής του ΒΔ. οικόδομήματος και στα ανατολικά του. Βλ. Πετράκο, 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία 58, όπου αναφέρεται ότι ο Σταματάκης ανέσκαψε αυτή την περιοχή το 1885.
156. 'Η φωτογραφία αυτή πρέπει να προέρχεται από την περίοδο των ανασκαφών του Σταματάκη το 1884. Καταλήγω σ' αυτό το συμπέρασμα γιατί στη φωτογραφία από το ΒΔ. οικόδομημα μόνο ένα μικρό μέρος της ΝΔ. γωνίας των θεμελιώσεων του φαίνεται να έχει αποκαλυφθεί, ενώ ο Καββαδίας αναφέρει ρητά ότι η δική του ανασκαφή άρχισε από την περιοχή στα ανατολικά του ΒΔ. οικόδομήματος και προχώρησε προς Δ., φθάνοντας ως τον θράκο (βλ. Καββαδία - Καβεράου, 'Ανασκαφή 31-32). Τη φωτογραφία εντόπισε ο καθηγητής κ. Γ. Δεσπίνης, ο οποίος είχε την ευγένεια να μου τη δανείσει για να τη μελετήσω και να την αντιγράψω γι' αυτό τον ευχαριστώ θερμά.
157. Το σχέδιο του Bohn είναι το τελευταίο χρονολογικά σχέδιο που γνωρίζω, όπου φαίνεται ότι η ΒΔ. γωνία του τείχους της 'Ακρόπολης υγώνεται ως το ύψος του θριγκού της βόρειας πτέρυγας. 'Η κατεδάφιση του ανώτερου τμήματος του τείχους πρέπει να έγινε από τον Σταματάκη το 1884, μαζί με την κατεδάφιση και άλλων κτισμάτων στην περιοχή.
158. Καββαδίας - Καβεράου, 'Ανασκαφή 41-44. Tanoulas, The Propylaea 475.
159. Καββαδίας - Καβεράου, 'Ανασκαφή 31-32, 61-62.
160. Αυτόδι 59-60, πίν. Β.
- Για τις υπόλοιπες ανασκαφικές εργασίες στην περιοχή των Προπυλαίων και τη δυτική πρόσβαση γενικότερα, βλ. Tanoulas, The Propylaea 475-476, όπου και οι σχετικές παραπομπές. Τα ίχνη που διατηρούνται σήμερα από τα στοιχεία που φαίνονται στα σχέδια του Kawerau περιγράφονται αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο. Βλ. παρακάτω σ. 189-191.
161. Καββαδίας - Καβεράου, 'Ανασκαφή πίν. Β.
162. Αυτόδι 13-14. Tanoulas, The Propylaea 179-180.
163. Λόλλιγκ, 'Αναθήματα 179-180.
164. Βλ. Balanos, *Monuments* 19-20. Για λεπτομερή περιγραφή των αναστηλωμένων τμημάτων και ιδιαίτερα των όροφων, βλ. Τανούλα-Ιωαννίδου, *Προπύλαια*. Επίσης βλ. Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 37-52.
165. Αυτόδι 94-96.
166. Orlandos, *Anastylose*. Τανούλας, *Μελέτη Προπυλαίων* 126-128.
167. Tanoulas, The Propylaea 477-478. Τανούλας-Ιωαννίδου, *Προπύλαια*. Τανούλας, *Μελέτη Προπυλαίων* 36, 54.
168. Τανούλας, *Μελέτη Προπυλαίων* 55-57, 62-64.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ἐνδείξεις ἀπὸ τὸ μνημεῖο

I. Τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων

ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΚΤΙΡΙΟ τῶν Προπυλαίων εἶναι τὸ μόνο τμήμα τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπει μεγάλο μέρος τῆς ἀρχικῆς οἰκοδομῆς. Ἐπιπλέον, ἀπὸ τὸ δομικὸ ὑλικὸ τοῦ τμήματος ποὺ λείπει, λίγο μόνον ἔχει ἀνευρεθεῖ. Ἐπίσης εἶναι τὸ μόνο τμήμα στὸ ὁποῖο ἔχει γίνει ἐκτεταμένη ἀναστυλωτικὴ ἐπέμβαση ἀπὸ τὸν Μπαλάνο. Ἐντούτοις διατηρεῖ ἀκόμη πάρα πολλὰ ἴχνη ποὺ παρέχουν πολὺ εὐγλωττες διευκρινίσεις γιὰ τὶς νεότερες οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ μνημείου.

1. Ἡ κεντρικὴ διάβαση τῶν Προπυλαίων

Σήμερα ἡ κεντρικὴ διάβαση τῶν Προπυλαίων εἶναι καλυμμένη ἐξ ὀλοκλήρου μὲ ἓνα προσωρινὸ ξύλινο δάπεδο, ἀπαραίτητο γιὰ τὴ διακίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ τὴν προστασία τῶν ὑποκείμενων ἀρχαίων (εἰκ. 126). Τὸ δάπεδο αὐτὸ κατασκευάστηκε τὸ 1978 σὲ ἀντικατάσταση ἐνὸς παλιότερου, ποὺ ἄφηνε ἀκάλυπτο τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς, ἄρχιζε 5.40 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ὄψη τοῦ στυλοβάτη τῆς δυτικῆς πρόσοψης καὶ κάλυπτε ὅλο τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Ἀ. τμήμα τῆς διαβάσεως¹. Πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ δαπέδου τὸ καλοκαίρι τοῦ 1978, ἔκανα λεπτομερῆ σχεδιαστικὴ καὶ φωτογραφικὴ ἀποτύπωση τῶν ἀρχαίων λειψάνων (σχ. 5). Ἡ περιγραφὴ τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης τῆς κεντρικῆς διαβάσεως στηρίζεται στὴν τεκμηρίωση καὶ τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἔγιναν τότε.

Ἡ περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς

Ἡ ἐξέταση τῆς κεντρικῆς διαβάσεως θὰ ἀρχίσει ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς. Στὸ μεσαῖο μετακίονιο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς διακρίνονται τὰ λείψανα ἐνὸς κατωφλιοῦ, ποὺ ἡ στάθμη του βρίσκεται 0.28 μ. περίπου χαμηλότερα ἀπὸ τὸν παρακείμενο στυλοβάτη καὶ καταλαμβάνει ὀλόκληρο τὸ ἄνοιγμα ἀνάμεσα στὰ δύο τμήματά του (εἰκ. 127-129). Τὸ κατώφλι αὐτὸ ἀποτελοῦσαν πλάκες ὑμνητίου μαρμάρου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατηροῦνται αὐτὲς ποὺ βρίσκονται στὰ ἄκρα του. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ χρῆση τοῦ φαιοῦ ὑμνητίου μαρμάρου στὸ κατώφλι ἔγινε γιὰ νὰ ταιριάζει χρωματικὰ μὲ τὸ μολυβδόχροο ἐλευσινιακὸ μάρμαρο τοῦ τοιχοβάτη τοῦ θυραίου τοίχου, ποὺ ἦταν ταυτόχρονα καὶ κατώφλι τῶν πλάγιων θυρῶν ποὺ ἀνοίγονταν σὸν τελευταῖο. Δύο μαρμάρινες πλάκες στὸ νότιο ἄκρο ὀρίζουν τὶς θέσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ μετώπου τοῦ κατωφλιοῦ. Τὸ ἐξωτερικὸ (ἀνατολικὸ) μέτωπο βρίσκεται σὲ ἐσοχὴ ὡς πρὸς τὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ στυλοβάτη, ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸ (δυτικὸ) μέτωπο βρίσκεται στὸ ἴδιο κατακόρυφο ἐπίπεδο (περασιὰ) μὲ τὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ στυλοβάτη. Ἡ ἀπόσταση τῶν δύο μετώπων τοῦ κατωφλιοῦ —δηλαδὴ τὸ πλάτος τους— εἶναι 1.58 μ.² Ἡ ἀνατολικὴ πλάκα εἶναι σπασμένη καθ' ὅλη τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς καὶ ἔχει ἓνα κυκλικὸ κοίλωμα διαμ. 0.08 μ. περίπου. Σὲ συμμετρικὴ περίπου θέσῃ ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ κτιρίου, ἐπάνω στὴν πλάκα ποὺ ὀρίζει τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ

κατωφλίου, υπάρχει άλλο παρόμοιο κοίλωμα³. Πρόκειται βεβαίως για τις θέσεις των στροφών των θυροφύλλων μιάς μεταγενέστερης πόρτας, στην οποία ανήκει το κατώφλι, λείψανα του οποίου περιγράφηκαν προηγουμένως. Το καθαρό άνοιγμα της πόρτας, που προκύπτει από την έσωτερική απόσταση των δλμων περιστροφής, ήταν 2.10 μ.

Οι αποστάσεις ανάμεσα στις πλάκες —οι οποίες όρίζουν τα άκρα του κατωφλίου— και στις αντιμέτωπες παρειές του νότιου και του βόρειου βραχίονα του στυλοβάτη είναι 0.22 και 0.28 μ. αντίστοιχα. Τα διαστήματα αυτά καταλαμβάνονται από θραύσματα πορολίδων και τούβλων χτισμένων με άσβεστοκονίαμα. Η διαφοροποίηση του υλικού οφείλεται στο γεγονός ότι αυτή η ευτελέστερη κατασκευή δεν ήταν όρατή, γιατί οι θέσεις που κατελάμβανε καλύπτονταν από τους παραστάτες της πόρτας. Στη νότια όψη του δωρικού κίονα, που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του κατωφλίου, υπάρχουν χαράγματα χρονολογημένα, από τα οποία το πιο πρόσφατο είναι του 1171 μ.Χ.⁴ Αυτό σημαίνει ότι οι παραστάτες της θύρας, και φυσικά και το κατώφλι, κατασκευάστηκαν αργότερα.

Ανάμεσα στις σωζόμενες πλάκες του κατωφλίου διατηρούνται τα λείψανα τοικοδομής από θραύσματα τούβλων κυρίως, αλλά και από λίθους, χτισμένους με άφθονο κονίαμα, που διαμόρφωναν το υπόστρωμα για τις λεπτότερες —πάχους 0.20 μ. περίπου— πλάκες που ήταν επίσης από μάρμαρο Ύμητου, όπως φαίνεται από ένα θραύσμα που διατηρείται σε έπαφή με τη μεγάλη πλάκα του νότιου άκρου του κατωφλίου.

Οι λεπτότερες αυτές πλάκες κάλυπταν, στην περιοχή αυτή, και τον όχετο νερού που διασχίζει την κεντρική διάβαση σε όλο το μήκος της. Ο όχετος αρχίζει 1.85 μ. περίπου ανατολικότερα της νοτιής γραμμής της ανατολικής όψης του στυλοβάτη, με ένα ρηχό λάξευμα επάνω στην ανώμαλη επιφάνεια του βράχου, που έχει προκύψει από τους έκβραχισμούς κατά την κλασική εποχή. Ίχνη από τις ξύλινες σφήνες που χρησιμοποιήθηκαν για τους έκβραχισμούς αυτούς υπάρχουν στα βόρεια της αρχής του όχετου. Σε μήκος 2.5 μ. περίπου —ξεκινώντας από την ανατολική πλευρά του στυλοβάτη— οι παρειές του όχετου διαμορφώνονται από τις πλάγιες πλευρές των πλίνθων που υποβάσταζαν τις μαρμαρίνες πλάκες· διατηρούνται μάλιστα και δύο πλίνθες τετραγωνικές πλάκες, διαστ. 0.40×0.42 μ., που διαμόρφωναν τον πυθμένα σε θέσεις όπου ο βράχος σχημάτιζε μια φυσική υποχώρηση. Όλο το υπόλοιπο τμήμα του όχετου, που αντιστοιχεί στην ανατολική στοά των Προπυλαίων, είναι έξ ολοκλήρου λαξευμένο στον βράχο, ο οποίος αποτελεί τον πυθμένα και τα τοιχώματα (είκ. 129-131). Περί το μέσον αυτού του τμήματος και σε μήκος λίγο μεγαλύτερο των 2 μ., υπάρχουν —στο επάνω μέρος των πλευρικών τοιχωμάτων— συνεχή λαξεύματα που διαμορφώνουν έγκοπες για την τοποθέτηση πλακών που κάλυπταν τον όχετό⁵.

Αυτή η μορφή κάλυψης του όχετου δα πρέπει να εφαρμόστηκε κατά την αρχαιότητα, όταν το έδαφος της κεντρικής διάβασης ήταν διαμορφωμένο, κατά πάσαν πιθανότητα, από τον όριζοντιωμένο φυσικό βράχο και το πατημένο χώμα που γέμιζε τις φυσικές κοιλάτιες του βράχου⁶. Σε μια μεταγενέστερη φάση το σύνολο του τμήματος της κεντρικής διάβασης που αντιστοιχεί στην ανατολική στοά —φυσικά και ο όχετος— στρώθηκε με μεγάλες μαρμαρίνες πλάκες, υψλότερα από τη στάθμη του όριζοντιωμένου βράχου· έπομένως η αυτοτελής κάλυψη του όχετου με πλάκες τοποθετημένες στις έγκοπες, κάτω από την πλακόστρωση, δεν είχε λόγο ύπαρξης⁷. Λείψανα της πλακόστρωσης αυτής διατηρούνται σε έπαφή με το κράσπεδο της κλασικής πλακόστρωσης που διαμορφώνει τη νότια παρειά της διάβασης (είκ. 114, 129, 132). Πρόκειται για τα λείψανα δύο πλακών

ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο πάχ. 0.084 μ. Εἶναι σπαμένες σὲ πολλὰ μικρὰ κομμάτια ποὺ σήμερα συνδέονται μὲ ἀσβεστοκονίαμα πάχ. 0.126 μ., ποὺ περιέχει τσιμέντο καὶ ὅπωςδήποτε ὀφείλεται σὲ στερεωτικὴ ἐπέμβαση τοῦ 20οῦ αἰ. Καμιὰ ἀπὸ τὶς πλάκες δὲν διατηρεῖ ὅλο τὸ πλάτος τῆς, ἡ ἀνατολικότερη ὅμως διασώζει ὅλο τὸ μῆκος τῆς, ποὺ εἶναι περίπου 1 μ. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνειά τους βρίσκεται στὴν ἴδια στάθμην μὲ τὸ κλασικὸ δάπεδο, ἐνῶ ἡ κάτω συνδέεται μὲ τὸν ὑποκείμενο θράκο —ποὺ εἶναι λαξευμένος ὀριζόντια στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφανείας του— μὲ ἓνα μᾶλλον χαλαρὸ ἀσβεστοκονίαμα, ποὺ συνήθως ἐντοπίζεται σὲ κατασκευὲς ποὺ ἀποδίδονται στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ περίοδο ἢ στὴ Φραγκοκρατία⁸.

Στὴν κάτω γωνίᾳ τοῦ Bohn οἱ πλάκες αὐτὲς σχεδιάζονται ὁλόκληρες καὶ τὸ πλάτος ποὺ ἀναγράφεται εἶναι 0.70 μ. Ἡ δευτέρη πλάκα φαίνεται νὰ ἔχει μῆκος 1.60 μ. Στὰ δυτικὰ ἡ πλακόστρωση φαίνεται νὰ συνεχίζεται μὲ ἄλλες πλάκες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη ἔχει μῆκος 1.05 καὶ πλάτος 0.70 μ. καὶ ἡ ἐπόμενη μῆκος 0.82 (δηλαδὴ ὅσο καὶ ἡ παρακείμενη πλάκα τῆς κλασικῆς πλακόστρωσης) καὶ πλάτος 0.74 μ., καὶ φαίνεται νὰ ἔχει ἐπάνω τῆς λαξευμένη τὴ συνέχεια τοῦ κυκλικοῦ ὁδηγοῦ στροφῆς τοῦ ἄκρου τοῦ νότιου θυροφύλλου τῆς κεντρικῆς πόρτας τοῦ θυραίου τοίχου (σχ. 7)⁹. Στὴ συνέχεια πρὸς τὰ δυτικὰ ὑπάρχει μιὰ πλάκα μήκ. 1.20 μ., στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὁποίας φαίνεται νὰ συνεχίζεται ὁ ἀναβαθμὸς ποὺ τρέχει κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ θυραίου τοίχου καὶ οὕτως οἱ δύο πλευρὲς τῆς διάβασης. Στὴν πρὸς Β. συνέχεια τῆς πλακόστρωσης σχεδιάζεται μιὰ δευτέρη σειρὰ πλακῶν μὲ ἀναγραφόμενον πλάτος 0.63 μ.¹⁰ Στὴν πρωιμότερη κάτω γωνίᾳ τοῦ Boitte (1864, εἰκ. 96), τὸ ἴχνος τοῦ ὁδηγοῦ στροφῆς τοῦ θυροφύλλου δὲν ἔχει σχεδιαστεῖ πάνω στὴν ἀντίστοιχὴ πλάκα τῆς κεντρικῆς διάβασης, ἐνῶ ἡ πλάκα στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὁποίας, σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο τοῦ Bohn, διαμορφωνόταν ἡ συνέχεια τοῦ κατὰ μῆκος τοῦ θυραίου τοίχου ἀναβαθμοῦ, ἀπουσιάζει παντελῶς. Παράλληλα, ἡ ἐπόμενη πρὸς Β. σειρὰ πλακῶν φαίνεται πληρέστερη, ἐνῶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν κλασικὴν πλακόστρωση ποὺ διαμορφώνει τὴ βόρεια παρειὰ τῆς κεντρικῆς διάβασης φαίνεται μιὰ σειρὰ τριῶν πλακῶν μὲ πλάτος 0.80 μ. περίπου, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο διασώζουν ὅλο τὸ μῆκος τους, ποὺ εἶναι 1.50 μ. περίπου.

Στὰ σχέδια τοῦ Bohn καὶ τοῦ Boitte τὰ λείψανα τῆς πλακόστρωσης αὐτῆς φαίνονται νὰ ἐφάπτονται στὸ ἀνατολικὸ τους ἄκρο μὲ τὸ κατώφλι ποὺ περιγράφηκε προηγουμένως. Ἄν ἡ πλακόστρωση ἦταν προγενέστερη τοῦ τελευταίου, ὅπωςδήποτε δὲ ὑπῆρχαν λείψανά τῆς καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι, σύμφωνα μὲ τὸ παρακάτω σκεπτικόν: Ἡ πλακόστρωση αὐτή —ποὺ ὅπωςδήποτε δὲν ἀνήκει στὴ μνησίκλεια φάση τοῦ μνημείου— συνεχίζεται στὴν ἴδια στάθμην καὶ στὸ διάστημα μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων τοῦ ἀναβαθμοῦ ποὺ τρέχει κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῶν δύο βραχιόνων τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, ἐνῶ ἀντίθετα, σύμφωνα μὲ τὴν κάτω γωνίαν τοῦ Bohn, ἡ στάθμην τῆς πλακόστρωσης στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὑψωνόταν γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ ἡ συνέχεια τοῦ ἀναβαθμοῦ κατὰ μῆκος τοῦ θυραίου τοίχου. Ἐπομένως ἂν συνεχιζόταν πρὸς Ἀ. ἀνάμεσα στοὺς δύο βραχίονες τοῦ στυλοβάτη, εἶναι πιθανότερο νὰ εἶχε τὴν ἴδια στάθμην μὲ τὴν ὑπόλοιπὴν πλακόστρωση. Στὴν περίπτωσιν αὕτη ὅμως κάποια λείψανά τῆς δὲ ἔπρεπε σήμερα νὰ ἀνιχνεύονται κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει (εἰκ. 132).

Ὁ θράκος στὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἔχει ἀπολαξευθεῖ —στὰ σημεῖα ὅπου ἡ φυσικὴ του μορφή παρούσαζε ἐξάρματα— οὕτως ὥστε νὰ διαμορφωθεῖ μιὰ ὀριζόντια ἐπιφάνεια —κατὰ 0.126-0.145 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου τῆς ἀνατολικῆς

στοᾶς— ἐπάνω στὴν ὁποία στρώθηκε ἡ πλακόστρωση. Ὅπου ἡ φυσικὴ ἐπιφάνειά του βρισκόταν σὲ χαμηλότερη στάθμη, ὁ θράκος ἔμεινε ἀλάξευτος καί, γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς πλακόστρωσης, πληρώθηκαν τὰ κενὰ μὲ λίθους καὶ συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα. Λείψανα αὐτῆς τῆς ὑποδομῆς διατηροῦνται ἀκόμη στὶς δύο πλευρὲς τοῦ ὁχετοῦ.

Ἡ περιοχὴ τῆς δυτικῆς αἵθουσας

Ἀνάμεσα στοὺς παραστάτες τῆς κεντρικῆς πόρτας τοῦ θυραίου τοίχου διακρίνεται ἡ πρὸς Δ. συνέχεια τοῦ ὁχετοῦ, λαξευμένη στὸν θράκο, διακόπτοντας τὰ λοξὰ λαξεύματα ποὺ ἀποδίδονται στὴ θεμελίωση τοῦ Παλαιοῦ Προπύλου (σχ. 5, εἰκ. 130-131, 133-135)¹¹. Στὴν περιοχὴ τῶν λαξευμάτων τοῦ Παλαιοῦ Προπύλου ὁ πυθμένος τοῦ ὁχετοῦ συμπίπτει συχνὰ μὲ τὶς ὀριζόντιες ἐπιφάνειες τῶν ἀρχαίων λαξευμάτων καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν κτιστῶν παρειῶν τοῦ ὁχετοῦ, στὶς θέσεις αὐτὲς φαίνεται πᾶ νὰ διακόπτεται ἡ συνέχεια τῶν ἰχνῶν τοῦ τελευταίου. Μετὰ τὴν περιοχὴ τῶν λαξευμάτων τοῦ Παλαιοῦ Προπύλου, τὰ ἴχνη τοῦ ὁχετοῦ ἀνευρίσκονται καὶ πάλι 0.20 μ. περίπου δυτικότερα ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς κατώτατης ἀπὸ τὶς βαθμίδες στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ θυραίου τοίχου. Στὴν ἀρχὴ τὸ ἴχνος εἶναι ἓνα ρηχὸ λάξευμα στὸν θράκο, πράγμα ποὺ ὀδηγεῖ στὸ ἀναπόφευκτο συμπέρασμα ὅτι τὰ τοιχώματα ἦταν κιστά. Ἐπομένως ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῶν πλακῶν, ποὺ δὲ κάλυπταν τὸν ὁχετό, δὲ βρισκόταν ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ κλασικοῦ δαπέδου τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνας πωρόλιθος, ποὺ διατηρεῖται ὡς σήμερα στὴν ἀρχικὴ του θέση στὴν κεντρικὴ διάβαση —πλάι στὸν ἀνατολικότερο κίονα τῆς νότιας ἰωνικῆς κιονοστοιχίας—, ἀνάγεται στὴν κλασικὴ περίοδο τοῦ μνημείου, καὶ ἡ ἐπάνω ἐπιφάνειά του βρίσκεται σὲ στάθμη κατὰ 0.10 μ. ἀνώτερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ κλασικοῦ δαπέδου. Στὴν ἴδια περίπου στάθμη βρίσκεται ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια μιᾶς μαρμάρινης πλάκας πλάι στὸν στυλοβάτη τοῦ ἀνατολικοῦ μετακιονίου, ἡ ὁποία ἔχει τοποθετηθεῖ ἐκεῖ —ὅπως δὲ φανεῖ παρακάτω— στὴ ρωμαϊκὴ φάση τοῦ μνημείου.

Στὴ συνέχεια πρὸς Δ. ἡ φυσικὴ ἐπιφάνεια τοῦ θράκου χαμηλώνει ἀρκετὰ ὥστε μιὰ ἀπλὴ ἀπόκρουσή του νὰ τὸν ἐξομαλύνει ἀρκετὰ γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς πυθμένος τοῦ ὁχετοῦ, τοῦ ὁποίου τὰ τοιχώματα εἶναι χτισμένα μὲ χονδρολαξευμένους πωρολίθους καὶ ὀπτοπλίνθους¹² μὲ συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα. Τὰ λείψανα τοῦ ὁχετοῦ συνεχίζονται ὡς τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ δυτικοῦ ζευγους τῶν ἰωνικῶν κιόνων. Στὸ τελευταῖο τμήμα τῶν λειγύων του ὁ πυθμένος του εἶναι στρωμένος μὲ τετραγωνικὲς ὀπτὲς πλίνθους, μὲ διαστάσεις ποὺ κυμαίνονται μεταξὺ 0.32 καὶ 0.35 μ., προφανῶς γιὰ τὴν περιοχὴ αὐτὴ ἡ κλίση τοῦ φυσικοῦ θράκου γίνεται πολὺ μεγαλύτερη, πράγμα ποὺ δὲ μεγάλωνε ὑπερβολικὰ τὴν ταχύτητα ροῆς τοῦ νεροῦ. Σήμερα ὁ ὁχετὸς σταματᾷ ἐπάνω σὲ μιὰ σειρὰ μαρμάρινων πλακῶν, ἐπάνω στὶς ὁποῖες δὲ συνεχιζόταν ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα του. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ὁχετὸς συνεχιζόταν πρὸς Δ. ἐπάνω ἀπὸ τὶς μαρμάρινες πλάκες χρησιμοποιώντας τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τους ὡς πυθμένα, ὀδηγώντας τελικὰ τὸ νερὸ ἔξω ἀπὸ τὰ Προπύλαια. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι τουλάχιστον τὸ τελευταῖο αὐτὸ τμήμα τοῦ ὁχετοῦ εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὶς πλάκες ἐπάνω ἀπὸ τὶς ὁποῖες περνοῦσε. Οἱ πλάκες αὐτὲς ὅμως ἀποτελοῦν μέρος ἑνὸς συνόλου ὀρθογωνικῶν πλακῶν, ποὺ διασώζονται στὸ τμήμα τῆς κεντρικῆς διαβάσης ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ δυτικὴ αἵθουσα τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου (εἰκ. 134-139). Οἱ πλάκες αὐτὲς εἶναι δεκαοκτώ, ἔχουν διαστρωθεῖ στὸ δάπεδο τῆς κεντρικῆς διαβάσης σὲ

δεύτερη χρήση, καὶ προέρχονται ὅλες ἀπὸ ἓνα κλασικὸ πιθανότατα κύριο¹³. Ὅλες εἶναι τοποθετημένες παράλληλα μὲ τὶς πλευρὲς τῆς κεντρικῆς διάβασης.

Ἡ πρώτη ἀπὸ Ἀ. σωζόμενη πλάκα ἀπέχει σήμερα περίπου 0.04 μ. ἀπὸ τὴ νότια παρεῖα τῆς διάβασης καὶ εἶναι τοποθετημένη ὀριζόντια (σχ. 5, εἰκ. 136), οὕτως ὥστε ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνειά της, ἂν καὶ πολὺ φθαρμένη ἀπὸ πατήματα, νὰ βρίσκεται κατὰ 0.09 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ παρακείμενο κλασικὸ δάπεδο, καθὼς ἐπίσης ὑψηλότερα καὶ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς κεκλιμένης πλάκας πού ἐφάπτεται στὴ δυτικὴ πλευρά της, σχηματίζοντας ὡς πρὸς αὐτὴν μιὰ βαθμίδα ὕψ. 0.14 μ. Κλίση ἔχουν καὶ ὅλες οἱ ἐπόμενες, πρὸς τὰ δυτικά, πλάκες τῆς κεντρικῆς διάβασης. Σήμερα ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια ὧλων τῶν πλακῶν εἶναι πολὺ φθαρμένη ἀπὸ πατήματα καὶ ἀπὸ τὴ λάρυξ αὐλακώσεων γιὰ τὴν ἐλάττωσι τῆς ὀλισθηρότητάς της, καὶ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ τέσσαρες συνεχόμενες σειρὲς πλακῶν σχηματίζουν ἓνα συνεχὲς κεκλιμένον ἐπίπεδο. Στὶς πλάγιες ὁμῶς ὕψεις τῶν πλακῶν τοῦ στυλοβάτη, πού ἀντιστοιχοῦν στοὺς μεσαίους ἰωνικοὺς κίονες, ἡ διάθρῃσις ἔχει διατηρήσει τὰ ἴχνη τῶν κεκλιμένων πλακῶν, καὶ ἔτσι διαπιστώνεται ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς διαμόρφωναν βαθμίδες μὲ μέτωπο ὕψους 0.1 μ. περίπου. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μελέτη τῆς διάταξης τῶν ὑπόλοιπων πρὸς Δ. πλακῶν.

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς κάλυπταν ἀρχικὰ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς κεντρικῆς διάβασης, τουλάχιστον στὸ μεγαλύτερο τμήμα της, πρὸς Δ. τοῦ ἀνατολικότερου ζεύγους τῶν ἰωνικῶν κίωνων¹⁴. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ τμήμα τῆς πλακόστρωσης, πού διατηρεῖται ἀνάμεσα στὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου καὶ στὸ δυτικότερο ζεῦγος ἰωνικῶν κίωνων: ἐκεῖ σώζεται μιὰ πλήρης βαθμίδα, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐγκάρσιες σειρὲς πλακῶν (σχ. 5, εἰκ. 139).

Ἀμέσως πρὸς Δ. ὑπάρχει σήμερα μιὰ χαμηλότερη βαθμίδα ἀπὸ τρεῖς μαρμαρίνες πλάκες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ βορειότερη ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὶς ἄλλες πού ἀπαρτίζουν τὴν πλακόστρωση πού περιγράφηκε προηγουμένως. Ἐχει ἐντορμία γιὰ γόμφο καὶ ὑποτομή, εἶναι ὁμῶς τοποθετημένη ἀνάποδα, ἀντίθετα μὲ ὅλες τὶς ἄλλες. Ἡ πλάκα αὐτὴ λοιπὸν ἀνήκει στὴν ἀρχαία πλακόστρωση τῆς κεντρικῆς διάβασης, δὲν εἶναι ὁμῶς στὴν ἀρχαία θέσις της. Ὅπως καὶ οἱ ἄλλες δύο πλάκες, μὲ τὶς ὁποῖες ἀπαρτίζει μιὰ βαθμίδα, μπαίνουν κάτω ἀπὸ τὴν ὑπερκείμενη βαθμίδα, ἡ ὁποία ἔτσι ἐμφανίζει ὡς μέτωπο ὅλο τὸ πᾶχος τῶν μαρμαρίνων πλακῶν πού ἔχει ὕψος γύρω στὰ 0.33 μ. Ὅμως οὔτε παρόμοια κατασκευὴ οὔτε τὸ ἴδιο ὕψος ἀπαντῶνται σὺς ἄλλες βαθμίδες.

Ἡ πραγματικὴ διάταξη τῆς ἀρχαίας πλακόστρωσης στὴν περιοχὴ αὐτὴ φαίνεται στὴ νότια ὄψη τῶν πωρολίδων, ὅπου στηρίζεται τὸ νότιο ἄκρο τοῦ βόρειου τμήματος τῆς μαρμαρίνης κρηπίδας τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου (σχ. 5, εἰκ. 140-141). Ὁ τελευταῖος πρὸς Ἀ. ὁρατὸς πωρόλιθος τῆς ἀνώτερης στρώσης ἔχει ἀπολαξευθεῖ γιὰ νὰ χωρέσει κατ' ἐξαίρεση¹⁵ τὸ βόρειο ἄκρο μιᾶς κεκλιμένης πλάκας, πού διαμόρφωνε βαθμίδα μὲ τὶς ἀμέσως πρὸς Ἀ. κείμενες πλάκες. Οἱ τελευταῖοι πρὸς Δ. πωρόλιθοι τῆς ὑποκείμενης στρώσης πωρολίδων ἔχουν ἀπολαξευθεῖ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν πλακῶν τῆς ἐπόμενης πρὸς Δ. βαθμίδας, τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ὁποίας ὀρίζεται ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ λαξεύματος πού φαίνεται καὶ στὴν κάτω (σχ. 5). Τὸ ΝΔ. ἄκρο αὐτῆς τῆς ἀπολάξευσης διατηρεῖται σὲ δύο συνεχόμενους πωρολίδους τῆς δεύτερης ἀπὸ πάνω στρώσης πωρολίδων τῆς θεμελίωσης τοῦ βόρειου ἄκρου τοῦ νότιου τμήματος τοῦ στυλοβάτη τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας, στὰ ΒΔ. τοῦ παρακείμενου δωρικοῦ κίονα (σχ. 5, εἰκ. 142-144). Ὁ πρῶτος ἀπὸ Δ. πωρόλιθος τῆς ἴδιας στρώσης, μολονότι ἔχει χάσει τὶς ἀρχι-

κὲς ἐπιφάνειές του πρὸς Δ. καὶ Β., διατηρεῖ στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά του τὰ λαξεύματα ὅπου ἦταν τοποθετημένες ἡ ΝΔ. γωνία τῆς βαθμίδας ποὺ ἀναφέρθηκε καὶ ἡ ΝΑ. γωνία τῆς ἐπόμενης πρὸς Δ. κατώτερης βαθμίδας.

Εἶναι σαφὲς ὅτι οἱ τρεῖς μαρμάρινες πλάκες, ποὺ ἀναφέρθηκαν στὴν προτελευταία παράγραφο, τοποθετήθηκαν στὶς θέσεις ποὺ κατέχουν σήμερα γιὰ τὴ διαμόρφωση ἀναβαθμῶν γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν ἐπισκεπτῶν, ταυτόχρονα μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν πέντε ἀκόμη βαθμίδων χαμηλότερα —ποὺ σχηματίζουν μιὰ στενὴ κλίμακα ποὺ ἦταν σὲ χρῆση ὡς τὸ 1978 (εἰκ. 144) καὶ σήμερα εἶναι καλυμμένες ἀπὸ τὸ προσωρινὸ ξύλινο δάπεδο— καὶ τὴν κατασκευὴ τῆς ζητάμορφης σὲ κάτοψη πρόσβασης κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1950¹⁶. Δύο μαρμάρινες πλάκες, ποὺ ἀνήκουν στὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ ἐκεῖνες τῆς πλακόστρωσης, εἶναι χτισμένες ἀνάμεσα στοὺς πωρολίθους σὲ θέση ποὺ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὰ λαξεύματα ποὺ προαναφέρθηκαν καὶ διαμορφώνουν τὴν κορυφαία βαθμίδα τῆς στενῆς κλίμακας. Πάντως στὶς κατόψεις τῶν Bohn καὶ Kawerau εἰκονίζονται στὴ θέση ὅπου βρίσκονται καὶ σήμερα.

Ἡ πλακόστρωση, τῆς ὁποίας τὰ λείγανα καὶ τὰ ἴχνη μόλις περιγράφθηκαν, κάλυπτε μὲ βεβαιότητα τὴν κεντρικὴ διάβαση στὴ δυτικὴ αἰθουσα τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, καθ' ὅλο σχεδὸν τὸ μῆκος τῆς. Τὸ τμήμα τῆς ποὺ βρισκόταν ἀμέσως πρὸς Δ. τοῦ ἀνατολικοῦ ζεύγους τῶν ἰωνικῶν κιόνων ἦταν ὀριζόντιο. Εἰκοσιπέντε ἑκατοστὰ πρὸς Δ. τοῦ μέσου τοῦ ἀνατολικοῦ μετακιονίου τῶν ἰωνικῶν κιονοστοιχιῶν, ἡ πλακόστρωση σχηματίζει ἕναν ἀναβαθμὸ καὶ συνεχιζόταν πρὸς Δ. μὲ μιὰ σειρὰ κεκλιμένων βαθμίδων. Ὑπῆρχαν ἔξι τέτοιες βαθμίδες ὡς τὴν ἄκρη τῆς κρηπίδας τῆς δυτικῆς πρόσουγης τῶν Προπυλαίων καί, ὅπως εἶδαμε, ἔχουμε μιὰ ἰσχυρὴ ἐνδειξὴ ὅτι συνεχιζόταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ δυτικότερα¹⁷. Ὁ ὁχετὸς περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση χρησιμοποιοῦντας, λίγο-πολύ, τὸν φυσικὸ βράχο ὡς πυθμένα¹⁸. Σὲ μιὰ ἐπόμενη οἰκοδομικὴ φάση τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς πλακόστρωσης ξηλώθηκε γιὰ τὴν ἀνακαίνιση ἢ, ὀρθότερα, ἀνακατασκευὴ τοῦ ὁχετοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ τελευταῖο πρὸς Δ. τμήμα ἀνυγώθηκε καὶ πέρασε ἐπάνω ἀπὸ τὴ βαθμίδα τῆς πλακόστρωσης, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ μόνη ποὺ διατηρεῖται —γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο— ἀκέραια. Ταυτόχρονα ἀνυγώθηκε καὶ ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου τῆς κεντρικῆς διάβασης. Ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὸ μεγάλο ὕψος τῶν τοιχωμάτων τῆς τελευταίας φάσης τοῦ ὁχετοῦ, τὸ δάπεδο ποὺ τὸ κάλυπτε πρέπει νὰ ἦταν ὀριζόντιο καὶ νὰ βρισκόταν στὴ στάθμη τοῦ κλασικοῦ δαπέδου¹⁹. Εἰδικότερα, στὴν περιοχὴ ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὸ ἀνατολικὸ καὶ στὸ μεσαῖο ζεῦγος ἰωνικῶν κιόνων, τὰ λείγανα τῶν τοιχωμάτων τοῦ ὁχετοῦ βρίσκονται μόνο 0.20-0.26 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ παρακείμενο κλασικὸ δάπεδο. Ἄν ὑπολογίσει κανεὶς σὲ 0.10-0.15 μ. τὸ πάχος τῆς πλακόστρωσης ποὺ κάλυπτε τὸν ὁχετό, ὁδηγεῖται στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διαφορὰ τῶν 0.10-0.15 μ. ὀφείλεται στὴν καταστροφὴ τῆς κορυφῆς τῶν τοιχωμάτων ἢ στὸ μεγαλύτερο πραγματικὸ πάχος τῆς πλάκας κάλυψης τοῦ ὁχετοῦ. Τὸ νέο αὐτὸ δάπεδο στὸ ἀνατολικὸ τοῦ ἄκρο εἶχε στάθμη ὑψηλότερη κατὰ 0.11 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ὑπόλοιπου δαπέδου. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ὑπερυψωμένη ὀριζόντια πλάκα τῆς προγενέστερης μαρμαρίνης πλακόστρωσης διατηρήθηκε ὁρατὴ ὡς τὸ τέλος. Ἐξάλλου στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὑπάρχει ἕνας πωρόλιθος, ὁ πρῶτος ἀπὸ Ἀ. τοῦ βόρειου τοιχώματος τοῦ ὁχετοῦ, ποὺ διατηρεῖ τὴν ἀρχικὴ ἐπάνω ἐπιφάνειά του (διακρίνεται ἰδιαίτερα στὶς εἰκ. 134, 137). Ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ βρίσκεται στὴν ἴδια περίπου στάθμη μὲ τὸ κλασικὸ δάπεδο καὶ ἔχει ἐνμέρει ἀπολαξευθεῖ μὲ χονδρὸ βελόνι, οὕτως ὥστε νὰ διαμορφωθεῖ ρηκὴ ἐγκοπὴ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς πλάκας κάλυψης τοῦ

όχετοῦ. Τὸ πάχος τῆς τελευταίας δὲ πρέπει νὰ ὑπολογιστεῖ γύρω στὰ 11 ἐκ. τουλάχιστον, καὶ τότε ἡ ἄνω ἐπιφάνειά της δὲ ἔφθανε σὲ μιὰ στάθμην ἀνώτερη κατὰ 0.11 μ. ἀπὸ τὴν στάθμην τοῦ κλασικοῦ δαπέδου τῆς δυτικῆς αἵθουσας²⁰.

Ἡ πλακόστρωση τοῦ δαπέδου τῆς κεντρικῆς διάβασης δὲ πρέπει νὰ πατοῦσε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τοιχώματα τοῦ όχετοῦ, σὲ μιὰ ὑποδομὴ ἀπὸ λίθους καὶ τοῦβλα μὲ ἄφθονο συνδετικό ἀσβεστοκονίαμα. Ἰχνη τῆς ὑποδομῆς αὐτῆς διατηροῦνται ἀνάμεσα σὲ ὅλα τὰ λείψανα τὰ ὁποῖα περιγράφηκαν καὶ ἐρμηνεύθηκαν προηγουμένως. Τμῆμα τῆς ὑποδομῆς εἶναι καὶ ὁ μεγάλος ὀρθογωνισμένος πωρόλιθος (σχ. 5, εἰκ. 142, 144) πρὸς Β. τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ στυλοβάτη τοῦ τρίτου ἀπὸ Ν. κίονα τῆς δυτικῆς πρόσουγης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῶν περιηγητῶν, ἡ καταστροφὴ τοῦ ὀριζόντιου αὐτοῦ δαπέδου ἄρχισε μὲ τὶς ἀνασκαφὰς τοῦ Cockerell κατὰ τὴν δευτέραν δεκαετίαν τοῦ 19ου αἰῶνα²¹, καὶ εἶχε ἤδη ὁλοκληρωθεῖ τὸ 1846, ὅταν ὁ Titeux ἔκανε τὰ σχέδιά του²².

Συμπεράσματα γιὰ τὶς φάσεις τοῦ δαπέδου τῆς κεντρικῆς διάβασης

Οἱ φάσεις τῆς διαμόρφωσης τοῦ δαπέδου τῆς κεντρικῆς διάβασης, ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐκτέθηκαν ἀναλυτικὰ παραπάνω, συνογίζονται ὡς ἑξῆς (σχ. 8):

α. Μιὰ πρώτη φάση, χωρὶς όχετὸ καὶ πλακόστρωση (σχ. 8: α). Ὁ βράχος ἔχει ἀπλῶς ἐξομαλυνθεῖ σὲ μερικὰ σημεῖα καὶ οἱ φυσικὲς ὀπές του ἔχουν γεμίσει μὲ καλὰ πατημένο κῶμα. Μόνο στὸ τμῆμα ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὴν δευτέραν ἀπὸ κάτω βαθμίδα στὰ δυτικὰ τοῦ θυραίου τοίχου καὶ στὸν ἄξονα τοῦ ἀνατολικοῦ ζεύγους ἰωνικῶν κίωνων ἔχει γίνῃ μιὰ διαμόρφωση, ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν κατασκευὴ δύο μικρῶν τοίχων ἐπάνω στὰ κράσπεδα τῆς πλακόστρωσης τοῦ ὀριζόντιου δαπέδου, ὅπως δείχνουν καὶ οἱ τόρμοι γιὰ τὴν τοποθέτηση σιδερένιων συνδέσμων καὶ τῶν λαξευμάτων καὶ χαράξεων (σχ. 5-6) ποὺ παρατήρησε καὶ ὁ Stevens, ὁ ὁποῖος πρότεινε μιὰ παρόμοια διάταξη γιὰ τὴν πρώτη φάση²³. Ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο ὅτι αὐτὴ ἡ διάταξη ὑπῆρξε, ἔστω καὶ γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ όχετοῦ, εἶναι ἡ περιοχὴ τοῦ βράχου ἀκριβῶς πλάι στὴν νότια ὄψιν τῆς πρώτης καὶ δευτέρης βαθμίδας τῆς βόρειας παρειᾶς τῆς κεντρικῆς διάβασης: ἡ περιοχὴ αὐτὴ τοῦ βράχου εἶναι ἀπολαξευμένη οὕτως ὥστε νὰ προσαρμόζεται στὴν κλίση τοῦ δαπέδου τῆς κεντρικῆς διάβασης, ὅπως φαίνεται στὸ ἀντίστοιχο σχέδιο ἀναπαράστασης (σχ. 8: α)²⁴.

β. Στὴν δευτέραν φάση (σχ. 8: β) λαξεύθηκε στὸν βράχο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ὁ όχετός, ποὺ καλύφθηκε μὲ πλάκες στηριγμένες σὲ ἐγκοπὲς λαξευμένες στὸ χεῖλος τῶν παρειῶν του. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἐγκοπῶν αὐτῶν, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ προηγουμένως, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου στὴν ἀνατολικὴ στοὰ δὲν πλακοστρώθηκε²⁵. Δυτικότερα ὅμως δὲ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ὀριζοντιώθηκε. Ὁ όχετὸς κατασκευάστηκε καὶ σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς κεντρικῆς διάβασης ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν δυτικὴ αἵθουσα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καί, ὅπως καὶ ὁ μεταγενέστερος όχετός (τὰ λείψανα τοῦ ὁποῖου ἔχουν περιγραφεῖ παραπάνω), στὴν περιοχὴ τοῦ θυραίου τοίχου καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς δυτικῆς αἵθουσας χρησιμοποιοῦσε ἐνμέρει τὸν βράχο, στὸ μεγαλύτερο τμῆμα του ὅμως δὲ πρέπει νὰ ἦταν κτιστός. Ἡ κλίση τῆς κεντρικῆς διάβασης δὲν πρέπει νὰ εἶχε μεταβληθεῖ σημαντικὰ σὲ σχέση μὲ τὴν κλίση τῆς προηγούμενης φάσης. Στὴν περιοχὴ ποὺ ἀντιστοιχοῦσε ἀνάμεσα στὸν θυραῖο τοῖχο καὶ στὸ ἀνατολικότερο ζεῦγος ἰωνικῶν κίωνων ἴσως νὰ δια-

μορφώθηκε μια βαθμιδωτή διάταξη με πλάκες, που άπαιτσε πρόσθετη υποστήριξη στην περιοχή αυτή, και πιθανόν σε μια τέτοια επέμβαση να οφείλεται και ο τóρμος που υπάρχει στην περιοχή του βράχου πλάι στην πρώτη και στη δεύτερη βαθμίδα της βόρειας παρειάς της κεντρικής διάβασης²⁶.

γ. Ἡ πλακόστρωση τῆς κεντρικῆς διάβασης νομίζω ὅτι ἀνήκει σὲ μιὰ μεταγενέστερη ἐποχή, πιθανότατα ρωμαϊκή, κατὰ τὴν ὁποία ἡ χρῆση τῶν κονιαμάτων εἶχε γενικευθεῖ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὴν ὀριζοντιωμένη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου τοῦ τμήματος τῆς κεντρικῆς διάβασης ποὺ ἀντιστοιχεῖ τὴν ἀνατολικὴ στοά, δὲν διατηροῦνται τóρμοι ποὺ νὰ δείχνουν τὴ χρῆση σιδερένιων συνδέσμων κατὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν πλακῶν, μολονότι τὸ μέγιστο δυνατὸ πάχος τῶν πλακῶν τὴν περιοχή αὐτὴ δὴ ἦταν μόλις 0.145 μ., καὶ ἡ στερέωσή τους μὲ κάποιο τρόπο δὴ ἦταν ἀπαραίτητη. Οἱ σωζόμενες πλάκες τὴν περιοχή τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς δὲν ἀνήκουν τὴν πρώτην πλακόστρωση τῆς κεντρικῆς διάβασης²⁷, φαίνεται ὅμως ὅτι ἀντικατέστησαν μιὰ παλιότερη πλακόστρωση. Ἡ ἀπουσία τóρμων γιὰ σιδερένιους συνδέσμους μὲ πείθει πάντως ὅτι ἡ πλακόστρωση ἐξαρχῆς εἶχε στερεωθεῖ μὲ κονίαμα. Κατὰ τὴ γνώμη μου, αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις κάνουν ἐξαιρετικὰ ἀπίθανη τὴ χρονολόγηση τῆς πλακόστρωσης αὐτῆς σὲ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν κατασκευὴ τῶν Προπυλαίων, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Stevens²⁸. Ἡ ἀρκετὰ ἐξεζητημένη μορφή τῆς κατασκευῆς, ποὺ προτείνει ὁ ἴδιος²⁹ γιὰ τὴν παρεμπόδιση τῆς εἰσόδου τῶν ὀμβρίων τὴν κεντρικὴν διάβαση, εἶναι ἐξίσου ἀπίθανη. Ἐνα κατ'ὄφλι μὲ μορφὴ παρόμοια μὲ αὐτὴ ποὺ διατηρεῖται εἶναι πολὺ πιθανότερο. Ἡ κεκλιμένη βαθμιδωτὴ πλακόστρωση στὴ δυτικὴ αἴθουσα εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν πλακόστρωση τῆς κεντρικῆς διάβασης τὴν ἀνατολικὴ στοά. Ἐφ' ὅσον ἔγινε δεκτὸ ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνάγεται στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, δὴ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς μαρμαρίνης κλίμακας ποὺ χρονολογεῖται στὸν 1ο μ.Χ. αἰῶνα³⁰.

Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ κλίση τῶν μαρμαρίνων πλακῶν ποὺ συνιστοῦν τὰ λείψανα τοῦ κεκλιμένου βαθμιδωτοῦ δαπέδου τῆς κεντρικῆς διάβασης ἀποδεικνύει ὅτι τὸ δάπεδο αὐτὸ κατέληγε στὴ βαθμίδα ποὺ ἔτρεχε κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ θυραίου τοίχου³¹. Οἱ πλάκες ποὺ διακρίνονται σήμερα πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ μιὰ ἐπισκευὴ ποὺ δὴ ἔγινε τὴν ὕστερην ρωμαϊκὴν περίοδο, μετὰ τὸ 267 μ.Χ. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγεῖται κανεὶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ ἀποσυναρμολογημένο κλασικὸ κτίριο καὶ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὴ διάστρωση τοῦ κεκλιμένου δαπέδου χωρὶς νὰ ὑποστοῦν μιὰ νέα κατεργασία γιὰ καλύτερη προσαρμογὴ στὴ νέα τους θέση καὶ λειτουργία. Αὐτὴ εἶναι μιὰ πρακτικὴ συννηθισμένη τὴν ὕστερορρωμαϊκὴ ἐποχή, ὅχι ὅμως καὶ στοὺς προηγούμενους αἰῶνες. Πολὺ περισσότερο, δὲν δὴ περίμενε κανεὶς μιὰ τέτοια κατασκευὴ μέσα στὸ ἴδιο τὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων στὸν 1ο αἰῶνα, τὴ στιγμή ποὺ γιὰ τὸν ἐξωραϊσμό τους κατασκευαζόταν ἓνα ἔργο τόσο μεγαλεπήβολο ὅπως ἡ ρωμαϊκὴ κλίμακα, τὰ σωζόμενα λείψανα τῆς ὁποίας δείχνουν ἀξιόλογη —γιὰ τὴν ἐποχὴ τους— ἐπιμέλεια.

δ. Κατὰ τὴν τέταρτη καὶ τελευταία φάση ἡ πλακόστρωση τοῦ παρακείμενου ὀριζόντιου δαπέδου τῆς δυτικῆς αἴθουσας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ἐπεκτάθηκε ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴν διάβαση. Στὴ φάση αὐτὴ ἀνήκει καὶ ἡ ἀνύγωση τοῦ τελευταίου πρὸς Δ. τμήματος τοῦ ὀχετοῦ, ποὺ πέρασε ἐπάνω ἀπὸ τὶς βαθμίδες ποὺ βρίσκονται σὲ χαμηλότερη στάθμη, στὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ ὀχετοῦ. Ἡ κεκλιμένη βαθμίδα τῆς κεντρικῆς διάβασης, ποὺ βρισκόταν στὴ θέση ποὺ τὸ κεκλιμένο δάπεδο συναντοῦσε τὴν στάθμη τοῦ ὀριζόντιου

δαπέδου της δυτικής αίθουσας, μετακινήθηκε και στρώθηκε οριζόντια, στη θέση που βρίσκεται και σήμερα³². με τον τρόπο αυτό αποτέλεσε τμήμα ενός εξάρματος του οριζόντιου δαπέδου, στα δυτικά του κεντρικού ανοίγματος του θυραίου τοίχου. Πιστεύω ότι ο πωρόλιθος που έχει σήμερα κατά 0.10 μ. από το κλασικό δάπεδο της δυτικής αίθουσας, απολαξεύθηκε κατά το υπερκείμενο τμήμα του για να χαμηλώσει ή επάνω επιφάνειά του και να ένταχθει στο έξαρμα αυτό. Η οικοδομική αυτή φάση συνεπάγεται την κατάργηση της κεκλιμένης κεντρικής διάβασης, και επομένως τότε θα πρέπει να κατασκευάστηκαν οι βαθμίδες που αποκατέστησαν τη συνέχεια των βαθμίδων κατά μήκος της δυτικής πλευράς του θυραίου τοίχου. Στο Τέταρτο Μέρος της μελέτης³³ φαίνεται ότι οι αλλαγές αυτές συνεπάγονται επιπλέον την κατάργηση της εισόδου στην Ακρόπολη μέσω των Προπυλαίων και ανάγονται κατά πάσαν πιθανότητα στο α' ήμισυ του 15ου αι. Επομένως στην ίδια οικοδομική δραστηριότητα πρέπει να εντάσσεται και η κατασκευή της πόρτας στο κεντρικό μετακίονιο διάστημα της ανατολικής κιονοστοιχίας των Προπυλαίων.

2. Η ανατολική στοά του κεντρικού κτιρίου

Στην ανατολική στοά του κεντρικού κτιρίου υπάρχουν και άλλα ενδιαφέροντα ίχνη, εκτός από αυτά που περιγράφηκαν σε σχέση με την κεντρική διάβαση. Τα σημαντικότερα είναι βεβαίως οι δοκοθήκες που έχουν λαξευθεί στις εσωτερικές όψεις του βόρειου (εϊκ. 148, σκ. 10) και του νότιου τοίχου (εϊκ. 149, σκ. 12). Συγκεκριμένα στην εσωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου και στον 9ο δόμο λιθοπλίνθων έχουν λαξευθεί με βελόνι τέσσερις όρθογωνικές δοκοθήκες ύψ. 0.27 έως 0.285 μ., πλάτ. 0.18 έως 0.28 μ. και βάθ. 0.17 έως 0.20 μ. Η δυτική δοκοθήκη, που βρίσκεται πλάι ακριβώς στον θυραίο τοίχο, έχει επεκταθεί προς τα κάτω και προς τα πλάγια, γιατί η αντίστοιχη δοκός χρειάστηκε μεγάλη ενίσχυση. Το νότιο άκρο των δοκών που στηρίζονταν σ' αυτές τις δοκοθήκες πατούσε προφανώς σε κάποιον τοίχο, που τα ίχνη του έχουν χαθεί και που συνέδεε την κιονοστοιχία με τον θυραίο τοίχο. Το πάτωμα που στηρίζαν αυτές οι δοκοί θα πρέπει να συνεχιζόταν ως την ανατολική πλευρά της στοάς, και οι τελευταίες προς Α. δοκοί στηρίζονταν αφ' ενός στον τοίχο που προαναφέραμε, αφ' έτερου σε έναν τοίχο που έκλεινε το άνοιγμα ανάμεσα στον ΒΑ. κίονα και στην αντίστοιχη παραστάδα. Ίχνη του τοίχου αυτού διατηρούνται στον όρθοστάτη και στον πρώτο δόμο, στο νότιο άκρο της ανατολικής όψης της παραστάδας, όπου υπάρχουν ίχνη διάβρωσης που σχηματίζουν μια κατακόρυφη λωρίδα πλάτ. 0.50 μ. Όλο το υπόλοιπο πλάτος της όψης αυτής της παραστάδας δεν έχει ίχνη διάβρωσης. Αυτό σημαίνει ότι ο τοίχος που έκλεινε το άνοιγμα ήταν πρόσωπο με τη βόρεια όψη της παραστάδας και είσείχε κατά 0.50 μ. από τη νότια όψη της³⁴. Ίχνη της συνάντησης της νότιας επιφάνειας του τοίχου αυτού με την ανατολική επιφάνεια της παραστάδας διαπιστώνονται και στους τρεις ανώτατους δόμους της παραστάδας και στην ανατολική επιφάνεια του επικράνου της, πράγμα που σημαίνει ότι ο τοίχος συνεχιζόταν σε ύψος ως το σημείο που συναντούσε την κάτω επιφάνεια του επιστυλίου³⁵.

Στις αντιμέτωπες πλάγιες ραβδώσεις του πρώτου (εϊκ. 150) και του δεύτερου από Β. κίονα της ανατολικής στοάς έχουν απολαξευθεί κάποια τμήματα με βελονάκι, που εκτείνονται σε όλο το πλάτος των ραβδώσεων και είναι περίπου τετραγωνικά. Το άνω μέρος του λαξεύματος του βόρειου κίονα βρίσκεται σε ύψ. 1.84 μ. και του λαξεύματος του

δεύτερου κίονα σὲ ὕψ. 1.90 μ. Φαίνεται πολὺ πιθανὸ νὰ ἀπολαξεύθηκαν γιὰ νὰ χωρέσει τὸ ὑπέρθυρο μιᾶς πόρτας. Δὲν ὑπάρχουν ὄλμοι περιστροφῆς στὸν στυλοβάτη, ἴσως λοιπὸν νὰ ὑπῆρχε πρόσθετο καιώφλι. Στὸν στυλοβάτη τοῦ δεύτερου ἀπὸ Β. μετακιονίου ὑπάρχουν δύο ὄλμοι περιστροφῆς (εἰκ. 145, σκ. 9), σὲ ἀπόσταση 0.47 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη, ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ πόρτα πλάτ. 1 μ.

Στὸν στυλοβάτη τοῦ δεύτερου ἀπὸ Ν. μετακιονίου ὑπάρχει ἓνας ὄλμος περιστροφῆς (εἰκ. 146, σκ. 9), ποὺ ἀνήκει σὲ μονόφυλλη προφανῶς πόρτα. Ἰχνη πόρτας δὲν ὑπάρχουν στὸν στυλοβάτη τοῦ πρώτου ἀπὸ Ν. μετακιονίου, ὑπάρχουν ὅμως στὰ δυτικὰ του, στὸ δάπεδο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς (εἰκ. 147, σκ. 9). Ἐκεῖ, σὲ ἀπόσταση 0.58 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη, ὑπάρχουν δύο ὄλμοι περιστροφῆς μιᾶς πόρτας πλάτ. 1.50 μ. περίπου, ποὺ ὁ ἄξονάς της εἶναι μετακινημένος λίγο πρὸς Β., σὲ σχέση μὲ τὸν ἄξονα τοῦ ἀντίστοιχου μετακιονίου. Ἐπάνω στὸν ἀναβαθμὸ ποὺ ὑπάρχει κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ στυλοβάτη ὑπάρχουν δύο ὄλμοι περιστροφῆς, πρὸς Ἄ. τῶν ὀλμῶν τῆς πόρτας αὐτῆς.

Τὰ ὑπόλοιπα ἴχνη ποὺ διατηροῦνται στὸ μαρμάρινο δάπεδο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων (σκ. 9) ἀνάγονται στὴν ἀρχαιότητα³⁶. Στὸν νότιο τοῖχο ὅμως ὑπάρχουν ἀξιόλογα μεταγενέστερα ἴχνη. Στὴ βόρεια ἐπιφάνειά του, στὸν 6ο δόμο λιθοπλίνθων ὑπάρχουν ἑξὶ ὀρθογωνικὲς δοκοθῆκες λαξευμένες στὸ μάρμαρο μὲ βελόνι (εἰκ. 149, σκ. 12). Τὸ ὕψος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.22 ἕως 0.31 μ., τὸ πλάτος τους ἀπὸ 0.26 ἕως 0.23 μ. καὶ τὸ βάθος τους εἶναι γύρω στὰ 0.16 μ. Τὸ ἄλλο ἄκρο τῶν δοκῶν θὰ στηριζόταν σὲ ἓναν τοῖχο ποὺ τὰ ἴχνη του ἔχουν ἐξαφανιστεῖ. Ψηλότερα, στὸν 9ο δόμο ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὀρθοστάτη, ὑπάρχουν τέσσερις δοκοθῆκες μὲ διαστάσεις καὶ θέσεις ἀκριβῶς ἀντίστοιχες μὲ τὶς δοκοθῆκες ποὺ εἶδαμε στὸν βόρειο τοῖχο³⁷, καὶ ἀντιστοιχοῦν σὲ μιὰ συμμετρικὴ κατασκευή.

Σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸ δάπεδο ποὺ ὀρίζουν αὐτὲς οἱ δοκοθῆκες πρέπει νὰ θρискόταν μιὰ πόρτα ἀνάμεσα στὸν νότιο κίονα καὶ τὴν ἀντίστοιχη παραστάδα. Ἰχνη τῆς πόρτας αὐτῆς διατηροῦνται στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τῆς παραστάδας (εἰκ. 151-153). Στὸν 12ο καὶ 13ο δόμο διατηρεῖται ἓνα μεγάλο ὀριζόντιο λάξευμα μὲ βελόνι, μήκ. 0.90, ὕψ. 0.23 καὶ βάθ. 0.13 μ. Προφανῶς ἐδῶ στηριζόταν τὸ ἓνα ἄκρο ἑνὸς λίθινου ὑπερθύρου ποὺ τὸ ἄλλο ἄκρο του ἀκουμποῦσε σὲ μιὰ ἀντίστοιχη ἐγκοπὴ ποὺ ὑπάρχει στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ΝΑ. κίονα. Ἡ ἐγκοπὴ αὐτὴ προσφέρει μιὰ ἐπιφάνεια ἔδρασης μέγ. μήκ. 0.40 μ. καὶ μέγ. βάθ. 0.15 μ. Προφανῶς τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ὑπερθύρου ἐδραζόταν ταυτόχρονα καὶ σὲ ἓναν τοῖχο ποὺ τοῦ ἐξασφάλιζε ἀσφαλέστερη στήριξη³⁸. Στὴν ἴδια πλευρὰ τῆς παραστάδας διατηροῦνται καὶ ἄλλα ἴχνη: κάτω ἀπὸ τὸν ἀνώτερο ἄρμὸ τοῦ 13ου δόμου ὑπάρχει ἓνας ἐπιμήκης τὸρμος, τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ὁποίου φαίνεται στὴ βόρεια ὄψη τῆς παραστάδας. Ἐχει μήκ. 0.57, ὕψ. 0.09 καὶ βάθ. 0.04 μ.

Καθ' ὕψος τῆς ΝΑ. γωνίας τῆς παραστάδας, ἀνάμεσα στὴ στάθμη τοῦ ἀνωφλίου καὶ σὲ ἐκείνη τοῦ δαπέδου ποὺ ὀρίζουν οἱ δοκοθῆκες τοῦ 9ου δόμου στὴ βόρεια ὄψη τοῦ τοίχου, θρискεται ἓνα μεγάλο λάξευμα. Ἐχει περίπλοκο περίγραμμα καὶ στὶς δύο ὄψεις του, ποὺ διαμορφώνονται ἀπὸ πολλὰ κατακόρυφα ἐπίπεδα ποὺ εἰσέχουν ἄνισα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ὄψη τῆς παραστάδας. Ὅπωςδήποτε τὸ λάξευμα αὐτὸ εἶναι ὁ τὸρμος γιὰ τὴν προσαρμογὴ ἑνὸς λίθινου παραστάτη τῆς μεταγενέστερης πόρτας ποὺ κατασκευάστηκε σ' αὐτὴ τὴ θέσιν τοῦ κυρίου, ἡ πολὺπλοκη μορφή του ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπόλυτα³⁹. Μιὰ μικρὴ ὀρθογωνικὴ ἀπολάξευση, διαστ. 0.16×0.14 μ. καὶ βάθ. 0.07 μ., στὸν

9ο δόμο της ανατολικής ὄψης της παραστάδας, δὲ φιλοξενοῦσε ὅπωςδήποτε τὸ κατωκάσι πόρτας. Ἡ πόρτα αὐτὴ ὡδηγοῦσε σὲ μιὰ ἐπέκταση τοῦ δαπέδου πρὸς Ν. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων. Τὸ δάπεδο αὐτὸ δὲ στηριζόταν ἐνμέρει στὸν ἀνώτατο (8ο πᾶνω ἀπὸ τὸν τοιχοβάτη) δόμο της προεξοχῆς ποὺ προοριζόταν ὡς παραστάτης τῆς πόρτας τῆς ΝΑ. πτέρυγας καὶ προεξεῖχε κάθετα ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, ἢ κατὰ κάποιο τρόπο δὲ τὸν ἐνσωμάτωνε⁴⁰. Οἱ τρεῖς ἐξωτερικὲς πλευρὲς τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ παραστάτη ἔχουν ἀποσπαστεῖ, μᾶλλον ἀπὸ πυρκαγιά. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς παρακείμενης λιθοπλίνθου τοῦ νότιου τοίχου, ποὺ ἐπεκτείνεται καὶ στὴ νότια παραστάδα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, ἔχει ἀποσπαστεῖ κατὰ τὴ δόνηση ποὺ μετακίνησε τὸν δόμο αὐτὸν καὶ τοὺς ὑπερκείμενους (εἰκ. 151-153). Μιὰ τέτοια ὁλικὴ ἀπόσπαση ὅμως αὐτοῦ τοῦ μεγάλου κορμαιοῦ πρέπει νὰ συνδυάσθηκε μὲ θερμικὰ φαινόμενα σὲ μιὰ ἄλλη χρονικὴ στιγμή. Ἡ θερμικὴ δράση ποὺ προκάλεσε τὴς φθορὲς αὐτὲς στὰ δύο παρακείμενα κορμῆματα δὲ πρέπει νὰ προξενήθηκε ἀπὸ τὸ κάγισμο τοῦ ξύλινου δαπέδου κατὰ τὴν πυρκαγιά ποὺ ἀκολούθησε τὴν ἔκρηξη τῆς πυρίτιδας τὴ νύχτα μεταξὺ 25 καὶ 26 Ὀκτωβρίου τοῦ 1640. Τὰ ἴχνη φθορᾶς ἀπὸ πατήματα στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ παραστάτη προέρχονται ἀπὸ μιὰ χρονικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐπίκωση στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἄφηνε νὰ φαίνεται μόνον ἡ ἐπάνω ἀπόληξή του.

3. Ἡ δυτικὴ αἴθουσα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου

Στὸ δάπεδο τῆς δυτικῆς αἴθουσας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων (σχ. 9) ὑπάρχουν ἀρκετὰ μικρὰ λαξεύματα, ποὺ ἀποτελοῦν ἐλάσσονα στοιχεῖα, τῶν ὁποίων δὲν δὲ γίνεται συστηματικὴ περιγραφή, ἀφοῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθοῦν. Στὸ δάπεδο ὅμως ὑπάρχουν καὶ ἀρκετὰ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα ἀξίζει νὰ γίνει λόγος.

Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δαπέδου (εἰκ. 155, σχ. 9)

Σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὴς δύο πλάκες τοῦ στυλοβάτη ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸν πρῶτο καὶ στὸν δεῦτερο ἀπὸ τὰ ἀνατολικά κίονα τῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας, διατρεῖται ἀπὸ ἓνας ὄλμος περιστροφῆς μιᾶς δίφυλλης πόρτας (εἰκ. 156). Ὁ ἀνατολικὸς ὄλμος ἔχει διάμ. 0.057, βάθ. 0.022 μ., ἀπέχει 0.904 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη καὶ 0.37 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀντίστοιχης πλάκας. Ὁ δυτικὸς ὄλμος ἔχει διάμ. 0.063, βάθ. 0.018 μ., ἀπέχει 0.92 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη καὶ 0.457 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τῆς ἀντίστοιχης πλάκας. Στὰ νότια καθενὸς ἀπὸ τοὺς ὄλμους αὐτοὺς ὑπάρχει ἀπὸ ἓνας ὀρθογωνικὸς τὸρμος, διαστ. 0.14×0.04 μ. καὶ βάθ. 0.022 μ., γιὰ τὴ στήριξη τῶν ἀντίστοιχων παραστατῶν τοῦ θυρώματος. Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν ὄλμων εἶναι 0.827 μ. καὶ μεταξὺ τῶν τὸρμων 0.77 μ. Οἱ τέσσερις πλάκες τοῦ κλασικοῦ δαπέδου πρὸς Β. —στὴ συνέχεια τῶν πλακῶν ποὺ φέρουν τὰ ἴχνη τῆς πόρτας καὶ ποὺ μόλις περιγράφηκαν— ἔχουν μετακινηθεῖ σὲ χρόνο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ⁴¹.

Ὑπάρχουν ἴχνη ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς πόρτας ἀνάμεσα στὸν μεσαῖο καὶ στὸν δυτικὸ κίονα τῆς βόρειας ἰωνικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 155, 157): εἶναι ἓνας ὄλμος περιστροφῆς στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ στυλοβάτη τοῦ μεσαίου ἰωνικοῦ κίονα, διαμ. 0.058 μ., καὶ ἓνας ὄλμος διαμ. 0.07 μ. στὴ ΒΑ. γωνία τῆς δυτικότερης ἀπὸ τὴς δύο πλάκες τοῦ

στυλοβάτη που αντιστοιχοῦν στο διάστημα ανάμεσα στον μεσαῖο καὶ στον δυτικὸ ἀπὸ τοὺς κίονες τῆς βόρειας ἰωνικῆς κιονοστοιχίας⁴². Ἡ πλάκα τοῦ στυλοβάτη ἀνάμεσα στὶς δύο πλάκες, ποὺ φέρουν τοὺς ὄλμους περιστροφῆς τῆς δίφυλλης πόρτας, δὲν ὑπάρχει. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χώρου ποὺ κατελάμβανε ἔχει πληρωθεῖ ἀπὸ λίθους μὲ ἀφθονο συνδετικὸ κονίαμα, ἀφήνοντας κενὸ τὸ νότιο τμήμα⁴³.

Τὸ νότιο τμήμα τοῦ δαπέδου

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ δαπέδου, πλάι στον τοῖχο, ἀπουσιάζουν δύο παρακείμενες πλάκες καὶ τμήματα τῶν ἐφαπτόμενων πρὸς Β. πλακῶν (εἰκ. 165, σχ. 9). Τὸ ὀρθογωνικὸ κενὸ ποὺ σχηματίζεται ἔχει διαστ. 2.157×2.29 μ. καὶ στὶς παρυφές του ὑπάρχουν λείψανα τοίχου ἀπὸ τοῦθλα, ποὺ δείχνουν ὅτι ἐκεῖ θρῖσκόταν ἓνα ὀρθογωνικὸ κτίσμα, ποὺ ἀκουμποῦσε στὸν νότιο τοῖχο, ὅπου ὅμως δὲν ὑπάρχουν σχετικὰ ἴχνη. Πρόκειται γιὰ δεξαμενὴ ἐσωτ. διαστ. 1.575×1.825 μ., ἡ ὁποία πιθανότατα συγκέντρωνε τὰ νερὰ τῆς περιοχῆς ἐπάνω ἀπὸ τοὺς δόλους ποὺ χτίστηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου⁴⁴.

Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ κατωφλιοῦ τῆς νοτιότατης πόρτας τοῦ θυραίου τοίχου θρῖσκεται ἓνας ὄλμος περιστροφῆς μονόφυλλης πόρτας (εἰκ. 158). Ἀπέχει 0.10 μ. ἀπὸ τὴ νότια ἐπιφάνεια τῆς ἐπένδυσης τοῦ βόρειου παραστάτη καὶ 0.143 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ κατωφλιοῦ. Ἡ μεγάλῃ διάμετρος (0.10-0.11 μ.), τὸ σημαντικὸ βάθος (0.045 μ.) καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πυθμένας καὶ τὰ τοιχώματα τῆς βάθρυνσης δὲν ἔχουν τριφτεῖ ἀπὸ τὴν περιστροφή τοῦ στροφέα, δείχνουν ὅτι ὁ τελευταῖος περιστρεφόταν σὲ μολυβδοχοημένη θήκη. Κοντὰ στὸν νότιο παραστάτη διατηρεῖται μιὰ κυκλικὴ βάθρυνση διαμ. 0.045 μ. περίπου καὶ βάθ. 0.016 μ., ὅπου πιθανὸν νὰ κατέληγε ἓνας κατακόρυφος σύρτης στὸ ἄκρο τοῦ θυροφύλλου. Στὴ ΒΔ. καὶ ΝΔ. γωνία τοῦ ἀνοίγματος, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοικοβάτη ἀπὸ ἐλευσινιακὸ μάρμαρο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κατώφλι τῆς πόρτας, ὑπάρχουν δύο ὀρθογωνικοὶ τῶροι γιὰ τὴ στήριξη τῶν ὀρθοστατῶν ἐνὸς θυρώματος, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ αὐλάκες μολυβδοχόησης ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἄξονα πρὸς τὶς πλευρὲς τοῦ ἀνοίγματος. Ὁ νότιος τῶρος, ποὺ διατηρεῖται καλύτερα, ἔχει βάθ. 0.03, μῆκ. 0.07, πλάτ. 0.03 μ., καὶ ἀπέχει 0.082 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς πλάκας καὶ 0.06 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια ἐπιφάνεια τῆς ρωμαϊκῆς ἐπένδυσης τοῦ νότιου παραστάτη τῆς πόρτας. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς δύο τῶρους εἶναι 0.99 μ. καὶ ἡ ἐργασία ἀπολάξευσης εἶναι ἀρκετὰ καλή. Τὸ θυρόφυλλο ἀνοίγόταν πρὸς Ἀ. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δείχνουν ὅτι στὸ νοτιότατο ἀπὸ τὰ πέντε ἀνοίγματα τοῦ θυραίου τοίχου κατασκευάστηκε κάποτε μιὰ πόρτα, ἀρκετὰ στενότερη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ, μὲ τὸ θύρωμα καὶ τὸ θυρόφυλλο στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου. Ἡ σχετικὰ ἐπιμελημένη ἀπολάξευση καὶ ἡ συστηματικὴ χρῆση μολυβδοχοήσεων δείχνουν ὅτι ἡ πόρτα αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ κατασκευάστηκε τὸ ἀργότερο στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο.

Ὁ στυλοβάτης καὶ ἡ κρηπίδα τῆς δυτικῆς πρόσοψης

Στὸν στυλοβάτη τοῦ δεύτερου ἀπὸ Β. μετακινίου τῆς δυτικῆς πρόσοψης ὑπάρχουν τὰ ἴχνη μιᾶς δίφυλλης πόρτας (σχ. 9). Πρόκειται γιὰ δύο κυκλικοὺς ὄλμους περιστροφῆς: ὁ νοτιότερος ἔχει διάμ. 0.05 μ., ἀπέχει 1.02 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ στυλοβάτη, 0.037 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη τοῦ τρίτου ἀπὸ Β. κίονα καὶ ἔχει βάθ. 0.017 μ. Ὁ βορειότερος ἔχει διάμ. 0.045 μ., ἀπέχει 1.02 μ. ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ ἄλλου ὄλμου καὶ

1.015 μ. από τη δυτική πρόσοψη του στυλοβάτη. Ἡ πόρτα αὐτὴ ὁπωσδήποτε προϋπῆρξε τοῦ τοίχου πού φαίνεται σὴν κάτοψη τοῦ Verneda νὰ κλείνει τὴν κιονοστοιχία τῆς δυτικῆς πρόσοψης ἀλλὰ καὶ τῆς δεύτερης ἐπίσκευης τοῦ Κυριακού dei Pizzicollì⁴⁵.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ ΒΔ. γωνία τῆς πλάκας τοῦ στυλοβάτη τοῦ δεύτερου ἀπὸ Β. κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης καὶ σὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς βαθμίδας πού θρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη, ὑπάρχουν οἱ τὸρμοι γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ὄλμου περιστροφῆς καὶ τοῦ ξύλινου πλαισίου μιᾶς πόρτας πού ἀνοίγε πρὸς Β. (εἰκ. 159, σκ. 9). Ἡ πόρτα αὐτὴ προϋποθέτει μιὰ ἐξέδρα μπροστὰ στὸ κεντρικὸ κύριον, ἡ ὁποία διαμόρφωνε ἕνα ὀριζόντιο ἐπίπεδο στὴ στάθμη τῆς βαθμίδας πού φέρει τὸ ἴχνος ἢ λίγο χαμηλότερα⁴⁶.

Ἡ ὑποτομὴ τῆς κατώτατης βαθμίδας τοῦ βόρειου τμήματος τῆς κρηπίδας τῆς δυτικῆς πρόσοψης ἔχει κατὰ μέσον ὄρον ὕψος 0.10 μ. Ἡ προσεκτικὴ παρατήρηση ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀρχικὴ κλασικὴ ὑποτομή, πού εἶχε τὸ τυπικὸ στὰ Προπύλαια ὕψος 0.05 μ., ἔχει διαπλατυνθεῖ πρὸς τὰ πάνω σὲ μιὰ μεταγενέστερη —κρίνοντας ἀπὸ τὴν ποιότητα ἐργασίας— ἐποχὴ (εἰκ. 160). Αὐτὸ ἔγινε προφανῶς γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς ἀνώτατης βαθμίδας τοῦ βόρειου σκέλους τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ Προπύλαια. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἔχει ἀποξαλειυθεῖ κατὰ περιοχὲς ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ὑποκείμενης σειρᾶς πωρολίδων. Τὰ ἴχνη τοῦ περιγράμματος τοῦ βόρειου ἄκρου τῶν βαθμίδων διακρίνονται ἀκόμη ἐπάνω στοὺς πωρολίδους τῆς θεμελίωσης τῆς κρηπίδας τῆς βόρειας πτέρυγας (εἰκ. 311). Στὴ νότια ὄψη τῆς κατώτατης βαθμίδας τῆς κρηπίδας πού βλέπει πρὸς τὴν κεντρικὴ διάβαση διατηρεῖται ὁ τὸρμος σχήματος T, ὅπου ἔμπαινε ὁ σύνδεσμος πού συνέδεε τὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀνώτατης βαθμίδας τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας μὲ τὸ νότιο ἄκρο τῆς κατώτατης βαθμίδας τοῦ βόρειου τμήματος τῆς κρηπίδας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου⁴⁷. Παρόμοιος τὸρμος, σχήματος T, ὑπάρχει σὴν ἀντιμέτωπη βόρεια ἐπιφάνεια τῆς κατώτατης βαθμίδας τοῦ νότιου τμήματος τῆς κρηπίδας τῆς δυτικῆς πρόσοψης.

Στὸ νότιο τμήμα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ἡ κλασικὴ ὑποτομὴ τῆς κατώτατης βαθμίδας δὲν ἔχει διαπλατυνθεῖ· στὸ ὑπερκείμενο ὅμως μέτωπο τῆς βαθμίδας, σὲ ὕψ. 0.14-0.15 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ἔδρασής της, ἕνα συνεχὲς ὀριζόντιο ἴχνος ἀπὸ διάβρωση δείχνει τὴ στάθμη σὴν ὁποία ἔφτανε ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς ἀνώτατης βαθμίδας τοῦ νότιου σκέλους τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας (εἰκ. 161). Στὴ νότια ὄψη τῶν πωρολίδων τοῦ στερεοβάτη τῆς βόρειας πτέρυγας (εἰκ. 309, 311) καὶ σὴν βόρεια ὄψη τοῦ στερεοβάτη τῆς κρηπίδας τῆς νότιας πτέρυγας (εἰκ. 308) διακρίνονται τὰ ἴχνη τοῦ περιγράμματος τῶν βαθμίδων τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας⁴⁸.

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων

Καὶ οἱ τοῖχοι τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου διατηροῦν ἐπίσης ἴχνη ἀπὸ μεταγενέστερες ἐποχές. Πρῶτα θὰ ἐξεταστοῦν ἐκεῖνα πού διασώζονται στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων. Στὸν 8ο δόμο ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὀρθοστάτη τοῦ βόρειου τοίχου καὶ σὲ ὕψ. 5 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδο διατηρεῖται τὸ ἴχνος τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας τῆς θολωτῆς κατασκευῆς πού χτίστηκε μετὰ τὸ 1700 γιὰ τὴ διαμόρφωση δώματος, μὲ σκοπὸ τὴν ἐγκατάσταση συστοιχίας κανονιῶν (εἰκ. 164, σκ. 10). Πράγματι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου κάτω ἀπὸ τὴν στάθμη αὐτὴ διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὺτερη κατάσταση ἀπὸ ὅ,τι ἡ ὑπερκείμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου. Στὸν 7ο δόμο, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν μεσαῖο ἰωνικὸ κίονα, ὑπάρχει ἕνα λάξευμα μήκ. 0.60, ὕψ. 0.20 καὶ βάθ. 0.15 μ. περίπου. Ἐνα ἄλλο λάξευμα θρί-

σκεται στὸν 10ο δόμο ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ ἰωνικὸ κίονα καὶ ἔχει μῆκ. 0.47, ὕψ. 0.20 καὶ βάθ. 0.012 μ. περίπου. Κάθε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο λαξεύματα θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς θήκη στήριξης τοῦ ἐνὸς ἄκρου ἐπιστυλίου ἢ ὑπερθύρου. Δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀνήκουν σὲ μιὰ μεμονωμένη κατασκευὴ ἐν εἴδει κλίμακος, στὸν ἀνώτερο βραχίονα τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ ἀντιστοιχοῦν. Οἱ βαθμίδες θὰ ἔπρεπε νὰ βρίσκονται περίπου 2 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴ νοτιῇ κεκλιμένη γραμμὴ ποὺ ὀρίζουν τὰ δύο λαξεύματα. Ἡ παρουσία μιᾶς τέτοιας κλίμακας στὴ θέση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσει καὶ τὸ βυζαντινὸ χάραγμα ποὺ ὑπάρχει στὴν 6η ἀπὸ Δ. λιθοπλίνθο τοῦ 5ου δόμου, ποὺ δὲν ἀντιστοιχεῖ οὔτε στὴ στάθμη τοῦ ἀρχαίου δαπέδου, οὔτε στὴ στάθμη τοῦ δαπέδου ποὺ διαμορφώθηκε γύρω στὰ 1700⁴⁹. Στὴν ἴδια κατασκευὴ ὀφείλεται ἴσως καὶ ἓνα λάξευμα μὲ ὀρθογωνικὲς τὶς δύο ἐπάνω γωνίες του καὶ ἡμικυκλικὴ βάση, ποὺ βρίσκεται στὴν 6η ἀπὸ Δ. λιθοπλίνθο τοῦ 8ου δόμου, ποὺ ἐντάσσεται στὴν κεκλιμένη γραμμὴ ποὺ ὀρίζουν τὰ δύο μεγαλύτερα λαξεύματα· ἔχει πλάτ. 0.125, ὕψ. 0.10 καὶ βάθ. 0.075 μ.⁵⁰

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῶν δύο πρώτων ἀπὸ Ἄ. λιθοπλίνθων τοῦ 8ου δόμου τοῦ βόρειου τοίχου τῆς δυτικῆς αἵθουσας, φέρει χτυπήματα μὲ βελόνι ποὺ ἐπεκτείνονται καὶ στὸ ἀντίστοιχο πλάτος τοῦ τοίχου στοὺς δύο ὑπερκείμενους δόμους (εἰκ. 166, σκ. 10, 15). Ἡ ἴδια κατεργασία ἔχει γίνει καὶ στὴ δυτικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ὑπερθύρου τῆς βορειότερης ἀπὸ τὶς πόρτες τοῦ θυραίου τοίχου καὶ σὺς ὑπερκείμενες λιθοπλίνθους, καὶ σταματᾷ 0.19 μ. βορειότερα ἀπὸ τὴ νότια ἐπιφάνεια τοῦ βόρειου σταθμοῦ τῆς ἐπένδυσης τῆς δεύτερης ἀπὸ Β. πόρτας τοῦ θυραίου τοίχου. Στὸν βόρειο τοῖχο ἡ ἐργασμένη μὲ βελόνι ἐπιφάνεια πρὸς τὰ κάτω σταματᾷ στὸ ὀριζόντιο ἴχνος ποὺ δείχνει τὴ στάθμη ἐπαφῆς τοίχου καὶ καμάρας, πράγμα ποὺ δηλώνει ὅτι ἡ κατασκευὴ εἶναι μεταγενέστερη τοῦ 1700. Στὸν θυραῖο τοῖχο τὸ ἀνώτατο ὄριο τῆς ἐργασμένης μὲ βελόνι ἐπιφάνειας ἔχει κλίση 20% πρὸς Ν. Αὐτὰ τὰ ἴχνη ὀφείλονται προφανῶς σὲ ἓνα μικρὸ κύσμα, ἐσωτ. διαστ. 2.3×2.35, ὕψ. 1.36 μ. στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ 1.03 μ. στὴ νότια, μὲ μονόρριχτη στέγη ποὺ ἔκλινε πρὸς Ν. Τὸ ξεβελόνισμα στοὺς τοίχους ἔγινε γιὰ τὴν πρόσφυση ἐπιχρίσματος, ἴχνη τοῦ ὁποίου διατηροῦνται. Τὸ κονίαμα δὲν ἦταν ἀπαραίτητο στοὺς τοίχους τῶν Προπυλαίων, παρὰ μόνο ἂν ἐπιδικώταν πλήρης στεγάνωσή τους καὶ αὐτό, καθὼς καὶ τὸ μικρὸ ὕψος τοῦ κύσματος —ποὺ τὸ κάνει ἀκατάλληλο γιὰ στέγαση ἀνθρώπων— δείχνουν ὅτι τὸ κύσμα ἦταν μιὰ μικρὴ δεξαμενὴ ποὺ μάζευε τὰ νερὰ κάποιας παρακείμενης στέγης.

Στὸν νότιο τοῖχο, σὲ ὕψ. 2 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδο, ὑπάρχει μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὀκτὼ ἀκανόνιστα λαξεύματα ποὺ ἀφίνουν μεταξὺ τους ἀποστάσεις 0.60-0.70 μ. περίπου (εἰκ. 165, σκ. 12). Τὸ δυτικότερο λάξευμα ἀπέχει 1.05 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου καὶ ἔχει μῆκ. 0.36, ὕψ. 0.18 καὶ βάθ. 0.09 μ. Τὰ ὑπόλοιπα λαξεύματα ἔχουν πλάτ. 0.18-0.22, ὕψ. 0.10-0.16 καὶ βάθ. 0.08 μ. περίπου. Ἡ λάξευση ἔχει γίνει πρόχειρα μὲ βελόνι. Δηλώνουν πιθανότατα τὴν ὕπαρξη ἐνὸς χαμηλοῦ ὑποστέγου ποὺ κατασκευάστηκε μετὰ τὴν καταστροφὴν τμήματος τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τὸ 1640 καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴν τῶν θόλων σὺς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα⁵¹.

Κοντὰ στὸν θυραῖο τοῖχο ὑπάρχει ἓνα ἄνοιγμα ὀρθογωνικόν, ποὺ προέκυψε μὲ τὴν ἀφαίρεση δύο ὀλόκληρων λιθοπλίνθων ἀπὸ τὸν 9ο καὶ τὸν 11ο δόμο, καὶ δύο μισῶν λιθοπλίνθων ἀπὸ τὸν 10ο δόμο (εἰκ. 169-170, σκ. 12). Σήμερα τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ εἶναι φραγμένο ἀπὸ μᾶλλον ἀμελῆ τοικοποιία, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ θραύσματα πωρολίδων, μαρμάρων καὶ ὀπτολίνθων, χτισμένων μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Οἱ λιθοπλίνθοι τοῦ νότιου τοίχου ποὺ περιβάλλουν τὸ ἄνοιγμα ἔχουν φθορὲς οἱ ὁποῖες ὀφείλονται προφανῶς στὴν ἔκρηξη

του 1640 και την καύση του ξύλινου κουφώματος του ανοίγματος. Το άνοιγμα αυτό εξασφάλιζε την επικοινωνία της δυτικής αίθουσας του κεντρικού κυρίου των Προπυλαίων με την περιοχή προς Ν. του κεντρικού κυρίου. Πρέπει να φράχτηκε όταν κατασκευάστηκαν οι θόλοι στις άρχες του 18ου αιώνα⁵².

Τὰ ἴχνη που διατηρούνται στη δυτική ὄψη των δυτικών παραστάδων των πλευρικών τοίχων του κεντρικού κυρίου και στους αντίστοιχους δωρικούς κίονες της δυτικής ὄψης, ὅπως και ἐκεῖνα στὰ ἀντίστοιχα τμήματα του δαπέδου, δὲ ἐξεταστοῦν παρακάτω, σὲ συνάρτηση μὲ τὲς πλάγιες πτέρυγες των Προπυλαίων καὶ μὲ τὲς κόγχες που παρεμβάλλονται ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ στὸ κεντρικὸ κύριο.

4. Τὰ ἴχνη στὲς ἐξωτερικὲς πλευρὲς των πλάγιων τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου

Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ νότιου τοίχου

Θὰ ἐξεταστοῦν τώρα ἴχνη που βρίσκονται στὴ νότια ὄψη τοῦ νότιου τοίχου (σχ. 13), γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ ἡ μορφή καὶ ἡ χρῆση τῆς περιοχῆς ὅπου ὁδηγοῦσε τὸ ὀρθογωνικὸ ἄνοιγμα που ἤδη περιγράφηκε. Παρατηρώντας τὸ ὕψος στὸ ὁποῖο διατηροῦνται τὰ λείψανα τοῦ Παλαιοῦ Προπύλου καὶ ὀρισμένα τμήματα τοῦ πώρινου τοίχου που ἀποτελοῦσε τὸν βόρειο περίβολο τοῦ Βραυρωνείου (εἰκ. 171-172), καταλήγει κανεὶς στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν περιοχή αὐτὴ ἡ ἐπίκωση κάλυπτε τουλάχιστον τοὺς ὀρθοστάτες καὶ τοὺς ἔξι κατώτερους δόμους τοῦ νότιου τοίχου τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου των Προπυλαίων. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐπιφάνειες των δόμων αὐτῶν, τόσο στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, ὅσο καὶ στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τῆς νότιας πτέρυγας, διατηροῦνται σὲ καλύτερη κατάσταση ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἐπιφάνειες των ὑπερκείμενων δόμων⁵³.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑψηλὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους εἶναι τὰ ἴχνη μιᾶς δεξαμενῆς, που ἀκουμποῦσε στὸν προέχοντα παραστάτη τῆς πόρτας τῆς ΝΑ. πτέρυγας καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ νότιου τοίχου. Ἰχνη ἀπὸ ἰσχυρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι), που διατηροῦνται σ' αὐτὰ τὰ τμήματα, δείχνουν ὅτι ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ ἔφτανε ὡς τὸ ὕψος τοῦ 7ου δόμου καὶ πρὸς Δ. τελείωνε κάτω ἀπὸ τὸ ὀρθογωνικὸ ἄνοιγμα τοῦ νότιου τοίχου (εἰκ. 122, 173). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀλλάζει καὶ ἡ στάθμη τοῦ ἀρχαίου δαπέδου, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, καὶ τὸν τοικοβάτη τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς νότιας ὄψης τοῦ τοίχου διαδέχεται ὁ ὀρθοστάτης τοῦ δυτικοῦ τμήματος, που ἀντιστοιχεῖ στὸν ἐσωτερικὸ ὀρθοστάτη ἀπὸ ἐλευσινιακὸ λίθο τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ νεότερο ἄνοιγμα τοῦ νότιου τοίχου των Προπυλαίων, ὁ περίβολος τοῦ Βραυρωνείου προχωρεῖ κάθετα πρὸς Β. καὶ μετὰ πάλι στρέφεται κάθετα πρὸς Δ. Στὸ σημεῖο στροφῆς ὁ περίβολος διατηρεῖ τὸ μεγαλύτερο ὕψος του, που δείχνει τόσο τὸ ὕψος τῆς ἐπίκωσης στὴν περιοχή ὅσο καὶ τὸ ὕψος τῆς δεξαμενῆς. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ νότιος τοῖχος τῆς πατοῦσε στὸν περίβολο τοῦ Βραυρωνείου, ὅπου ἐπίσης διατηροῦνται ἴχνη τοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος (εἰκ. 293), τὸ δὲ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς πατοῦσε στὸ τμήμα τοῦ περιβόλου που ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. Τὸ νεότερο ἄνοιγμα λοιπὸν τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ὁδηγοῦσε στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ἐπίκωσης καὶ τῆς δεξαμενῆς.

Στὸ κάτω μέρος τοῦ 15ου δόμου τῆς νότιας ὄγης τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων ὑπάρχει ἓνα συνεχὲς λάξευμα μὲ βελόνι πού ξεκινάει ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς νότιας πτέρυγας καὶ ἔχει μῆκ. 10.10 περ., ὕψ. 0.17 περ. καὶ βάθ. 0.16 μ. Τὸ λάξευμα αὐτὸ δεχόταν τὸ ἀνώτερο τμήμα μιᾶς μονόρριχτης στέγης μὲ κλίση πρὸς Ν., ἡ ὁποία σταματοῦσε πρὸς Ἀ., προφανῶς ἐπάνω στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου, στὸν ὁποῖο ὀδηγοῦσε ἡ πόρτα πού ἐντοπίστηκε προηγουμένως στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ διαστήματος ἀνάμεσα στὸν νότιο κίονα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ στὴν ἀντίστοιχη παραστάδα. Τὸ ὀρθογωνικὸ λάξευμα τῆς δεύτερης ἀπὸ Ἀ. λιθοπλίνθου τοῦ 13ου δόμου δηλώνει πιθανότατα τὴ θέση τοῦ ὑπερθύρου μιᾶς πόρτας πού ἀνοιγόταν στὸν τοῖχο αὐτόν⁵⁴.

Δύο παρόμοια λαξεύματα, τὸ ἓνα στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ 10ου δόμου καὶ τὸ ἄλλο μεταξὺ 15ου καὶ 16ου δόμου (περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ νότιου τοίχου τῆς δυτικῆς αἵθουσας) δὲν μποροῦν ἀκόμη νὰ ἐρμηνευθοῦν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ τραπεζοειδὲς λάξευμα στὴ δεύτερη ἀπὸ Ἀ. λιθοπλίνθο τοῦ 15ου δόμου, ὅπως καὶ γιὰ τὸ μᾶλλον ἄτεχνο λάξευμα στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ 14ου δόμου.

Ἡ χρονικὴ σειρὰ τῶν κατασκευῶν στὴν περιοχὴ πρὸς Ν. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἐξῆς: Ἡ δεξαμενὴ κατασκευάστηκε ὅπωςδῆποτε πρώτη, ἴσως στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἢ βυζαντινὴ περίοδο. Ἀργότερα κατασκευάστηκε ἐπάνω τῆς ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς πρὸς Ν. ἐπέκτασης τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Ταυτόχρονα ἢ ἀργότερα κατασκευάστηκαν ἡ μονόρριχη στέγη καὶ τὸ ἄνοιγμα τοῦ νότιου τοίχου. Τὸ νότιο ἄκρο τῆς μονόρριχτης στέγης δὲ πρέπει νὰ ἀκουμποῦσε σὲ ἓναν τοῖχο ἢ σὲ σειρὰ στηριγμάτων, πού θεμελιώνονταν στὸν βόρειο περίβολο τοῦ Βραυρωνείου.

Βυζαντινὰ χαράγματα στὸν 9ο καὶ στὸν 10ο δόμο προϋποθέτουν τὸ ἔδαφος σὲ μιὰ στάθμη πού δὲ ταίριαζε νὰ εἶναι ἐκείνη τοῦ δαπέδου ἐπάνω στὴ δεξαμενὴ (εἰκ. 174). Σχετικὰ μὲ τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους στὰ νότια τοῦ κεντρικοῦ κυρίου δὲ πρέπει νὰ ἐπισημάνω ἐπιπλέον τὸ ἐξῆς: στὸ ἄνω ἄκρο τοῦ 8ου δόμου καὶ περὶ τὸ μέσον του ὑπάρχει ἓνα νεότερο πρόχειρο λάξευμα γιὰ τὴν ἀφαίρεση ἀρχαίου μεταλλικοῦ γόμφου ἀνάρτησης ἀναθήματος ἢ ἄλλου ἀντικειμένου. Ἡ τοποθέτηση τοῦ γόμφου σὲ τόσο μεγάλο ὕψος στὴν ἀρχαιότητα δείχνει ὅτι ἡ τάφος ἀνάμεσα στὰ Προπύλαια καὶ στὸν περίβολο τοῦ Βραυρωνείου, στὴν ὁποία ἐντάσσονταν καὶ τὰ λείψανα τοῦ Παλαιοῦ Προπύλου, ἐπικώσθηκε πολὺ νωρίς, ὅπως ἦταν φυσικὸ γιὰ μιὰ τάφο πού βρισκόταν στὴ χαμηλότερη περιοχὴ τοῦ χώρου τῆς Ἀκρόπολης. Ἡ πρῶιμη κάλυψη ἐξηγεῖ καὶ τὴν καλὴ διατήρηση τοῦ τμήματος τοῦ Προπύλου, πού ἐπιβίωσε τῆς κατασκευῆς τῶν Προπυλαίων· δείχνει ἐπίσης ὅτι ἡ δεξαμενὴ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους, ὅπως κατὰ κανόνα συμβαίνει μὲ τὶς δεξαμενές.

Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ βόρειου τοίχου

Τὰ ἴχνη πού διατηροῦνται στὴ βόρεια ὄγη τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου εἶναι σχετικὰ λίγα (εἰκ. 175, 178, σκ. 11). Ὁ τοικοβάτης, οἱ ὀρθοστάτες καὶ οἱ τέσσερις κατώτεροι δόμοι διατηροῦν ἴχνη κονιάματος ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς δεξαμενῆς πού καταδαφίστηκαν τὸ 1885⁵⁵. Ψηλότερα, στὶς δύο πλευρὲς μιᾶς γραμμῆς ἀπὸ τὸν 5ο ὡς τὸν 10ο δόμο καὶ σὲ ἀπόσταση 11.05 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς Πινακοθήκης, ἡ διαφορὰ τόνου στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου δηλώνει τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ παρεκκλησίου⁵⁶.

I. ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΚΤΙΡΙΟ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

1. Τὸ δάπεδο τοῦ 1978 κατασκευάστηκε με ἀπόφαση τῆς Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως, με μελέτη καὶ ἐπίβλεψη ποὺ ἔκανα ὑπὸ τὴν ἐποπεία τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ. Ἀνακατασκευάστηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1988, με νέα ξυλεία καὶ βελτιωμένη ὑποστρίξη, με μελέτη καὶ ἐπίβλεψη τῆς κυρίας Μ. Ἰωαννίδου.

2. Ἡ πλάκα ποὺ θρίσκεται πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ προέρχεται σαφῶς ἀπὸ κρηπίδα ἢ τοιχοβάτη ἑνὸς κλασσικοῦ μνημείου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀναθύρωση στὴ βόρεια πλευρὰ της, ἀπὸ τοὺς τὸρμους γιὰ συνδέσμους σχήματος διπλοῦ ταῦ στὴν ἐπάνω καὶ στὴ δυτικὴ ἐπιφάνεια, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ μοχλοβόθρια στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ τὸρμου τῆς δυτικῆς ἐπιφάνειας εἶναι προβληματική, καὶ ἴσως προέρχεται ἀπὸ δευτέρη χρήση.

3. Ἡ ἀνατολικὴ πλάκα τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ κατωφλιοῦ ἔχει καὶ μοχλοβόθρια ἀπὸ παλιότερη χρήση. Ἡ βόρεια πλάκα ἔχει καὶ δευτέρη, μικρότερη, κοιλότητα γιὰ τὴν τοποθέτηση στροφῆως, ποὺ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ.

4. Πιττάκης, Ἐπιγραφὲς Προπυλαίων. Antonin.

5. Αὐτὸ θυμίζει τὴ μορφή τοῦ ἀρχαικοῦ ὀχετοῦ στὰ ἀνατολικά τῶν Προπυλαίων, τοῦ ὁποῦ ὅμως ἡ ἐκτέλεση εἶναι καλύτερη ἀπὸ τεχνικὴ ἔργον. Βλ. Tanoulas, Premnesiclean Cistern, πτυσσόμενα σχέδια 3, 4, 10.

6. Βλ. Stevens, Entrance Court 450. Ὁ Stevens θεωρεῖ ὅτι στὴν πρώτη αὐτὴ φάση δὲν εἶχε κατασκευαστεῖ ὁκετὸς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων διὰ μέσου τῆς κεντρικῆς διάβασης τῶν Προπυλαίων, διότι εἶχε θεωρηθεῖ ἀρκετὸς ὁ ὁκετὸς ποὺ ὀδηγοῦσε τὰ νερὰ στὴν ἀρχαϊκὴ δεξαμενὴ. Βλ. Tanoulas ὅ.π. Δὲν ἐνδιαφέρεται ὅμως νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἐγκοπῶν ποὺ ἔχουν ἀπολαξευθεῖ στὰ χεῖλη τῶν τοιχωμάτων τοῦ ὀχετοῦ.

7. Βλ. προηγούμενη σημείωση. Ὁ Stevens θεωρεῖ ὅτι σὲ δευτέρη φάση πλακοστρώθηκε ἡ κεντρικὴ διάβαση καὶ γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ κατακλυσμοῦ ἀπὸ τὰ νερὰ κατασκευάστηκε ἓνα μαρμάρينو ἔξαγμα ἀνάμεσα στὰ δύο τμήματα τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Γύρω στὸν ἴδιο χρόνο τοποθετεῖ καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὀχετοῦ. Οἱ παρατηρήσεις ὅμως ποὺ παρατέθηκαν παραπάνω ἀποδεικνύουν ὅτι ὁκετὸς ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴν καθολικὴν πλακόστρωση τῆς κεντρικῆς διάβασης.

8. Parsons, Klepsydra 251.

9. Τὸ ἄκρο τοῦ ὀδηγοῦ περιστροφῆς διατηρεῖται

καὶ σήμερα ἐπάνω στὴν πρὸς Ν. συνεχόμενη πλάκα τοῦ κλασσικοῦ δαπέδου. Βλ. Bohn, *Die Propyläen* πίν. III.

10. Ὡς πρὸς τὴ μορφή τῶν λειγάνων τῆς νότιας περιοχῆς τῆς πλακόστρωσης, συμφωνεῖ καὶ ἡ κάτοψη τοῦ Kawerau, βλ. Καβαδαῖα - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* πίν. Η.

11. Weller, Propylon. Stevens, NE Corner 77-83. Bundgaard, *Mnesicles* 30 κέ. Eitelljorg, New Finds. Dinsmoor Jr., *Predecessors*. Eitelljorg, *Entrance*. Tanoulas, *Ionic Stylobates* 114.

12. Οἱ ὀπτόπλινθοι εἶναι χτισμένες ὀριζόντιες, ὑπάρχει ὅμως καὶ μία χτισμένη κατακόρυφα ἀνάμεσα σὲ δύο πωρολίθους.

13. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς πλάκες διατηροῦν τὸρμους γιὰ συνδέσμους σχήματος διπλοῦ Τ καὶ γιὰ γόμφους, καθὼς καὶ ἀναθυρώσεις. Οἱ περισσότερες ἔχουν στὴν πρόσοψη ὑποτομὴ καὶ ὕψος ποὺ —ἐν καὶ ἡ μεγάλῃ φθορὰ τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας δὲν ἐπιτρέπει νὰ μετρηθεῖ με ἀπόλυτη ἀκρίβεια— πρέπει νὰ κυμαίνονταν γύρω στὰ 0.33 μ. Ἡ παρουσίαση καὶ μελέτη τῆς ἀρχικῆς μορφῆς καὶ σχέσης τῶν πλακῶν αὐτῶν μεταξὺ τους θὰ γίνεῖ σὲ ἄλλη μελέτη, πάντως ἐδῶ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι πρόκειται γιὰ μέλη τοιχοβατῶν ἢ κρηπιδώματος ἢ πλακόστρωσης.

14. Βλ. παρακάτω σημ. 20.

15. Πράγματι κατ' ἐξαίρεση, γιὰ τὴν σὲ ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις οἱ πλάκες ἀκουμποῦν τὶς παρειᾶς τῆς κεντρικῆς διάβασης με τὶς πλάγιες ἐπιφάνειές τους, χωρὶς νὰ ἐδράζονται ἐπάνω τους.

16. Ἡ κλίμακα ποὺ κατασκευάστηκε ἀπὸ τὸν Πιττάκη τὸ 1849 (βλ. παραπάνω σ. 148 σημ. 79) ἀντικαταστάθηκε στὰ 1956-1957 ἀπὸ μιὰ κεκλιμένη πρόσβαση, ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴν ἀποψη τοῦ Stevens γιὰ τὴ δυτικὴ πρόσβαση τῶν Προπυλαίων κατὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ (βλ. Stevens, *Architectural Studies* 83-89, εἰκ. 1, 3, 7· Στίκα, *Ὁρλάνδος* 408, 413, εἰκ. 8-10). Οἱ κατόψεις τῶν Bohn (πίν. III) καὶ Kawerau (πίν. Η) μοῦ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι εἰκονίζουν τὶς δύο πλάκες με τὴ μεγάλη διάστασή τους κατὰ μῆκος τῆς διάβασης.

17. Γιὰ περαιτέρω ἐνδείξεις τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ διάστρωση τῆς κεντρικῆς διάβασης συνεχιζόταν με τὸν ἴδιο τρόπο καὶ δυτικότερα, σὲ μέσο τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας, βλ. παρακάτω σ. 236-240.

18. Δὲν διασώζεται ἵχνος τῆς ἐξόδου τοῦ ὀχετοῦ αὐτοῦ στὴν ὑποδομὴ τῆς δυτικῆς πρόσσογης τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου. Στὴν κατασκευὴ του ὅμως πρέπει νὰ

οφείλεται ή ή απουσία τῶν ἀρχικῶν πωρολίδων σὺν νοπητὴ προέκταση τῶν σωζόμενων λειγάνων τοῦ ὀχετοῦ. Οἱ πέντε βαθμίδες, ποὺ ἀναφέρθηκαν στὴν προηγούμενη παράγραφο, ἔχουν κατασκευαστεῖ ἐν-μέρει στὸ κενὸ ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ κατὰ τὴ διά-νοιξιν τοῦ ὀχετοῦ στοὺς ἀρχαίους πωρολίθους.

19. Βλ. τὰ σχέδια τῶν Le Roy, *Ruines I* πίν. XI καὶ Stuart-Revet, *Athens II* κεφ. V πίν. 2, ὅπου τὸ δάπεδο ἀποδίδεται ὡς ἐνιαῖο, χωρὶς διαφοροποίηση τῆς στάθμης στὴν κεντρικὴ διάβαση.

20. Ἕνας κλασικὸς λίθος, ποὺ ἔξέχει γνότερα ἀπὸ τὸ κλασικὸ δάπεδο τῆς δυτικῆς αἵθουσας καὶ εἶναι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν στυλοβάτη τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα τῆς νότιας ἰωνικῆς κιονοστοιχίας, θρίσκεται ἐπίσης στὴν ἀρχικὴ τοῦ θέου. Δὲν χρησιμοποιῶ αὐτὸν τὸν λίθον ὡς ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ στάθμην τοῦ δαπέδου τῆς διάβασης γιατί, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε τμῆμα μιᾶς ἄλλης, παλιότερης, διαμόρφωσης. Βλ. καὶ Stevens, *Entrance Court* εἰκ. 3.

21. Leake, *Topography* 181 σημ. 1.

22. *Paris-Rome-Athènes* 172-177. Στὸν δωρικὸ καὶ στοὺς ἰωνικοὺς κίονες στὴ νότια πλευρὰ τῆς κεντρικῆς διάβασης ὑπάρχει ἀπὸ ἕνα ὀρθογωνικὸς τὸρμος, διαστ. 2.5-4 ἐκ. (εἰκ. 167-168, σκ. 16). Διατάσσονται σὲ κεκλιμένη εὐθεία, στὴν προέκταση τῆς ὁποίας, στὸ νότιο ὀρθοστάτη τῆς κεντρικῆς πόρτας, ὑπάρχει παρόμοιος τὸρμος. Θὰ χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀνάρτηση γραμμικοῦ στοιχείου, ἴσως τῶν σιδηρῶν δεσμῶν (ἀλυσίδων) τῶν Βοιωτῶν καὶ Χαλκιδέων, βλ. Πausanias I 28, 2. Παπαχατζῆς, *Πausanias Ἀττικά* 367, σημ. 3.

23. Βλ. Stevens, *Entrance Court* 449-450, εἰκ. 3-4.

24. Βλ. καὶ αὐτόθι εἰκ. 4.

25. Ἄν εἶχε πλακοστρωθεῖ ὁ βράχος, ἡ ἀπολά-ξευση τῶν ἐγκοπῶν —ποὺ ἀποσκοποῦσαν μόνον στὸ νὰ μὴ προέχουν ἀπὸ τὸν βράχον οἱ πλάκες κάλυψης τοῦ ὀχετοῦ— θὰ ἦταν περιττή.

26. Τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ βράχου εἶχε ἀποτελέσει τμῆμα τοῦ δαπέδου τῆς κεντρικῆς διάβασης στὴν πρώτη φάση, ὅπως διευκρινίστηκε παραπάνω, ἐπομένως ὁ τὸρμος εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναχθεῖ στὴν πρώτη φάση.

27. Οἱ πλάκες αὐτὲς ἀκουμποῦν στὸ μεσαιωνικὸ κατώφλι ποὺ κατασκευάστηκε στὸ μεσαῖο διάστημα τοῦ στυλοβάτη τῆς στοᾶς. Βλ. παραπάνω σ. 157.

28. Stevens, *Entrance Court* 449-450.

29. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

30. Βλ. παραπάνω σ. 16, 31 σημ. 37.

31. Λείψανα τῶν πλακῶν ποὺ ἀποκατέστησαν τὴ συνέχεια τῆς βαθμίδας στὸ κεντρικὸ ἄνοιγμα τοῦ θυ-

ραίου τοῖχου δὲν ὑπάρχουν σήμερα στὴ θέου τους, ἔχουν ἐντοπιστεῖ ὅμως στὰ σχέδια κάτογης τῶν Προπυλαίων τοῦ 19ου αἰ. Βλ. παραπάνω σ. 157.

32. Εἶναι ἡ πλάκα ποὺ προηγουμένως (σ. 159) ἐπισημάνθηκε πλάι στὴ νότια παρεῖα ΒΔ. τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα τῆς νότιας ἰωνικῆς κιονοστοιχίας, καὶ ἔχει τὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά της σὲ στάθμην κατὰ 0.09 μ. γνότερα ἀπὸ τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου τῆς δυτικῆς αἵθουσας.

33. Βλ. παρακάτω σ. 310 κέ.

34. Τὰ ἴχνη τῆς διάθρωσης ἔγιναν κατὰ τὴ διάρ-κεια τῆς Τουρκοκρατίας μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς στέγης τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

35. Ἄν στὸν τοῖχον αὐτὸν ἀνοίγονταν πόρτα στὴν στάθμην τοῦ ἰσογείου, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε πρόσδετο κατώφλι, γιατί ὁ στυλοβάτης δὲν φέρει ἴχνη στρωφῶν ἢ ἄλλων στηριγμάτων τῆς πόρτας, ἔχει ὅμως ἴχνη κονιαμάτων. Ἡ θέου καὶ οἱ διαστάσεις τοῦ ἀνοίγματος στὸ σχέδιο τῆς κάτογης τῆς ἀναπαράστα-σης (σκ. 66) ἔχουν καθοριστεῖ ἀπὸ τὴς φθορὰς ποὺ πα-ρουσιάζει ὁ στυλοβάτης καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς λειασμένης ἀπὸ πατίματα ἐπιφάνειας τοῦ ἀπέργου.

36. Βλ. καὶ Stevens, *Entrance Court* 446-458.

37. Στὸν νότιο τοῖχον ἡ δοκοθήκη ποὺ πρόσκειται στὸν θυραῖο τοῖχον ἔχει μεγεθυθεῖ μόνον καθ' ὄψον.

38. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὄγδου σφονδύ-λου (εἰκ. 152-154, σκ. 14), μὲ μικρὴ ἀπόκλιση πρὸς τὰ ΝΑ., ὑπάρχει μιὰ ἀπολάξευση μήκ. 0.53 μ., ὕψ. 0.085-0.125 μ. καὶ μέγ. βάθ. 0.085 μ. Στὸν δεύτερον ἀπὸ Ν. κίονα, στὸν ὄγδοον ἐπίσης σφόνδυλον καὶ στὴν ῥάβδωσιν ἀμέσως πρὸς Β. τῆς κεντρικῆς ῥάβδωσης τῆς ἀνατολικῆς ὄγης, ὑπάρχει μιὰ περίπου ὀρθογ-ωνικὴ ἀπολάξευση ὕψ. 0.23, πλάτ. 0.23 καὶ βάθ. 0.12 μ. Τὰ λαξεύματα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἀνάγονται στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ὅποτε ἡ στάθμην τῆς ἐπίκωσης στὴν περιοχὴ ἀνατολικά τῶν Προπυλαίων εἶχε ἀνυψωθεῖ.

39. Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ παραστάδα λαξεύθηκε ἔτσι γιὰ νὰ προσαρμοστεῖ στὴ μορφὴ τοῦ μαρμάρου πού, σὲ δεύτερην ἀσφαλῶς χρῆσιν, ἀποτέ-λεσε τὸν δυτικὸν παραστάτη τῆς πόρτας. Ὅπως ὅ-ποτε ὅμως θὰ ἦταν εὐκολότερον νὰ ἐξομαλυνθεῖ τὸ μάρμαρον τοῦ παραστάτη ἀπὸ τὸ νὰ λαξευθεῖ ἡ γωνία τῆς παραστάδας σὲ τόσο πολὺπλοκον σχῆμα.

40. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ δόμου αὐτοῦ ἔχει διαμορφωθεῖ μιὰ βάθυνση ὀρθογωνικὴ, πλάτ. 0.41 καὶ βάθ. 0.045 μ. Ἀπὸ τὸ μήκος της διατηρεῖ 0.70 μ. Ἡ βάθυνση αὐτὴ ἔχει σχῆμα καὶ κατεργασία κανο-νικὴ καὶ πιθανότατα ἔγινε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἴσως γιὰ τὴν τοποθέτηση μαρμαρίνου βάθρου.

41. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶχε ἀνασκαφεῖ καὶ παλιό-

τερα (Bundgaard, *Mnesicles* 30, σημ. 21 στις σ. 189-190, σ. 41-44, εικ. 22, 28-29), δυστυχώς όμως δεν έχουμε περιγραφή των ανασκαφικών δεδομένων. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1989 ἡ περιοχὴ αὐτὴ καθαρίστηκε ἐκ νέου καὶ φάνηκε ὁ βράχος στὸν ὁποῖο ἦταν θεμελιωμένες οἱ μαρμαρίνες πλάκες ποὺ ἀπουσιάζουν. Τὸ ὑλικὸ ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίκωση, μολονότι δὲν ἦταν ἀδιατάρακτο, εἶχε ἀρκετὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ χάσμα στὸ δάπεδο διαμορφώθηκε πιθανότατα κατὰ τὴν ὑπερρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Βλ. Τανούλα, 'Υποδομὴ Προπυλαίων. 'Ο ὕδιος, *Ionian Stylobates*.

42. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὄλμου αὐτοῦ ἐφάπτεται ἄλλος ἕνας μὲ μικρότερη διάμετρο· στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δεύτερου ὄλμου ἐφάπτεται ἕνας τρίτος μὲ ἀκόμη μικρότερη διάμετρο. Ἡ ΒΑ. γωνία τῆς πλάκας τοῦ στυλοβάτη στὴν ὁποία βρίσκονται οἱ τρεῖς αὐτοὶ ὄλμοι εἶναι θραυσμένη, ἐλαφρὰ μετακινημένη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ θέση τῆς καὶ στερεωμένη μὲ κονιάματα.

43. Στὸ μετακίονιο διάστημα δυτικὰ τοῦ μεσαίου ἰωνικοῦ κίονα, ἡ δυτικὴ πλάκα τοῦ στυλοβάτη ἔχει ἀπομακρυνθεῖ, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἔχει ἀποκοπεί τὸ δυτικὸ ἄκρο καὶ ἔχει μετακινηθεῖ πρὸς τὰ δυτικά, οὕτως ὥστε νὰ ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν στυλοβάτη τοῦ δυτικοῦ ἰωνικοῦ κίονα. Βλ. Τανούλα, 'Υποδομὴ Προπυλαίων. 'Ο ὕδιος, *Ionian Stylobates* σημ. 15. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δαπέδου τῆς δυτικῆς αἵθουσας διατηροῦνται ἐπτά, κατὰ προσέγγιση ὀρθογωνικοί, τὶς μὲ κοινὰ χαρακτηριστικὰ: διαστ. 0.10×0.07 μ. περίπου. Οἱ ἔξι ἀπὸ αὐτοὺς διατάσσονται κατὰ ζεύγη, καὶ φαίνεται ὅτι συνιστοῦν ἕνα σύστημα γιὰ τὴ στήριξη ἀντικειμένων ποὺ δὲν μπορῶ νὰ προσδιορίσω. Πρέπει νὰ ἀνάγονται στὴν ἀρχαιότητα.

44. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 441-446. 'Επίσης βλ. παραπάνω σ. 67-68, 74-76, 106.

45. Βλ. παραπάνω σ. 54 κέ., 40-41.

46. Βλ. παρακάτω σ. 182, 272.

47. Στὴν ὑποτομὴ τῆς δεύτερης ἀπὸ Β. πλάκας τῆς κατώτατης βαθμίδας τῆς κρηπίδας ὑπάρχει τὸ ἐνσωματωμένο τμήμα ἐνὸς γόμφου σύνδεσης τῆς ἀνώτατης βαθμίδας τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας. Ἡ ὀρθογωνικὴ διατομὴ τοῦ γόμφου —ὁ ὁποῖος ἔχει τοποθετηθεῖ χωρὶς μολύβι— ἔχει διαστ. 0.025×0.025 μ., ἀπέχει 0.56 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τῆς πλάκας καὶ 0.055 μ. ἀπὸ τὴν κάτω ἐπιφάνεια ἔδρασός τῆς. Τὸ ἐπάνω ἄκρο τοῦ βάθους τοῦ τὸρμου παρόμοιου συνδέσμου διατηρεῖται στὴν 3η ἀπὸ Β. πλάκα τῆς ἴδιας βαθμίδας· ἔχει πλάτ. 0.021, βάθ. 0.028 μ. καὶ ἀπέχει 0.045 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τῆς πλάκας καὶ 0.065 μ. ἀπὸ τὴν κάτω ἐπιφάνεια ἔδρασης. Ἡ ἀξονικὴ τους

ἀπόσταση εἶναι 2.205 μ. Ἡ κατάσταση τῆς ὄγης τῆς πλάκας τῆς βαθμίδας ποὺ παρεμβάλλεται μεταξὺ τους δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι ἀνάμεσά τους δὲν ὑπῆρχε ἄλλος παρόμοιος σύνδεσμος. Δεδομένου ὅτι ὁ σωζόμενος σύνδεσμος ἀπέχει τὸ ἴδιο περίπου (2.15 μ.) ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς βαθμίδας, γίνεται φανερό ὅτι δὲν δὲ ὑπῆρχε ἄλλος παρόμοιος σύνδεσμος ἀνάμεσα στὸν ὑπάρχοντα καὶ στὸ βόρειο ἄκρο τῆς βαθμίδας. Τὸ διατηρούμενο ὅμως ἴχνος τὸρμου συνδέσμου, ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἀπέχει 4.577 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τῆς βαθμίδας (στὴ νότια ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ὑπάρχει ὁ τὸρμος σὲ σχῆμα διπλοῦ Τ ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὸ διάστημα αὐτὸ ὑπῆρχε ἀκόμη ἕνας σιδερένιος σύνδεσμος μεταξὺ τῆς βαθμίδας καὶ τῆς ἀνώτατης βαθμίδας τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας. Ὁ σύνδεσμος αὐτὸς δὲ θὰ βρισκόταν στὴν περιοχὴ τῆς δεύτερης ἀπὸ Ν. βαθμίδας ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει ἀποτιναχθεῖ (πιθανότατα λόγω τοῦ συνδέσμου αὐτοῦ) μεγάλῃ μάζα τοῦ μαρμάρου (εἰκ. 160, 312).

48. Τὴν ἀναλυτικότερη περιγραφή των ἰχνῶν αὐτῶν βλ. παρακάτω σ. 236-237. Ἡ δεύτερη, τρίτη, τέταρτη καὶ πέμπτη πλάκα τῆς κατώτατης βαθμίδας τοῦ νότιου τμήματος τῆς κρηπίδας τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου διατηροῦν ἀπὸ ἕνα ἰδιόμορφο λάξευμα (σх. 9, εἰκ. 162). Τὰ λαξεύματα ἀπέχουν ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς βαθμίδας 1.61, 3.23, 4.73 καὶ 6.2 μ. Στὴν ἀρχικὴ μορφὴ του, καθένα ἀπὸ τὰ λαξεύματα συνίστατο σὲ μιὰ ὀπὴ κυκλικῆς διατομῆς διαμ. 0.065-0.081 μ. Τὸ ἕνα ἄκρο τῆς ὀπῆς βρισκόταν στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς βαθμίδας καὶ τὸ ἄλλο στὴν πρόσοψή τῆς. Ἐνα τέτοιο λάξευμα ἴσως χρησίμευε γιὰ τὴν πρόσδεση ζώου ἢ ἀντικειμένου μὲ σκοινί. Ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ἔλλειψη ὁμοιομορφίας τῶν λαξευμάτων ὀδηγοῦν στὴν ἀπόδοσή τους σὲ μιὰ σχετικὰ ὅγμη περίοδο. Στὴ δεύτερη ἀπὸ Ν. πλάκα τῆς τρίτης ἀπὸ κάτω βαθμίδας τοῦ βόρειου τμήματος τῆς κρηπίδας τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ὑπάρχουν δύο ἀκόμη λαξεύματα ὅμοια, ὡς πρὸς τὴ μορφὴ καὶ τὴς διαστάσεις, μὲ τὰ προηγούμενα· ἀπέχουν ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τῆς βαθμίδας 1.87 καὶ 2.141 μ. ἀντίστοιχα. Ἐνας τὸρμος ὀρθογωνικὸς μὲ καμπύλη τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του βρίσκεται στὸ τμήμα τοῦ στυλοβάτη στὰ δυτικὰ τῆς κεντρικῆς ράβδωσης τῆς δυτικῆς ὄγης τοῦ τρίτου ἀπὸ Ν. κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης. Μάλλον χρησίμευε γιὰ τὴν τοποθέτηση στήλης (εἰκ. 163).

49. Βλ. παραπάνω σ. 67-68, 74-76, 106. 'Επίσης βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 442-446.

50. Ἐνα μικρὸ ὀρθογωνικὸ λάξευμα στὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία τῆς 3ης ἀπὸ Δ. λιθοπλίνθου τοῦ 3ου

δόμου, πλάτ. 0.15, ύψ. 0.10 και βάθ. 0.055 μ. περίπου, είναι μάλλον αρχαίο. Ἐπὶ μικροὶ ὀρθογωνικοὶ τῶροι, διαστ. 0.02-0.04 μ., οἱ ὅποιοι ὑπάρχουν στὶς γωνίες ὀρισμένων λιθοπλίνθων τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου δόμου, πρέπει νὰ χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀνάρτηση ἀναθημάτων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (βλ. σخ. 10).

51. Στὴν περιοχὴ ὅπου βρίσκονται τὰ λαξεύματα αὐτά, κατὰ μῆκος τοῦ ὀριζόντιου ἄρμου ἀνάμεσα στὸν 1ο καὶ στὸν 2ο δόμο, στὸ κάτω ἄκρο κατακόρυφων ἄρμων τοῦ ὑπερκείμενου δόμου, ὑπάρχουν τρία στρογγυλὰ καρφιά διαμ. 0.005 μ. περίπου, πού ὁπωδήποτε εἶναι προγενέστερα ἀπὸ τὰ λαξεύματα (τουλάχιστον τὸ καρφί στὸν τέταρτο ἀπὸ Δ. κατακόρυφο ἄρμό). Ἐνα παρόμοιο καρφί βρίσκεται στὸν 3ο δόμο στὸ κάτω ἄκρο τοῦ τελευταίου πρὸς Ἀ. κατακόρυφου ἄρμου. Τέτοια καρφιά ὑπάρχουν καὶ σὲ ἄλλους τοίχους τῶν Προπυλαίων, σὲ θέσεις προσιτὲς ἀπὸ τὸ κλασικὸ ἢ κάποιο μεταγενέστερο δάπεδο, καὶ προφανῶς χρησίμευαν γιὰ ἀνάρτηση σχετικὰ ἐλαφρῶν ἀντικειμένων.

Τρία ὀρθογωνικὰ λαξεύματα βρίσκονται ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὀριζόντιο ἄρμό ἀνάμεσα στὸν 2ο καὶ 3ο δόμο, στὸ κάτω ἄκρο τοῦ δεύτερου, τρίτου καὶ τέταρτου ἀπὸ Ἀ. κατακόρυφου ἄρμου. Οἱ διαστάσεις τους κυμαίνονται ἀπὸ 0.025 ὡς 0.045 μ. Τὸ δυτικότερο ἔχει ἀκόμα τὸν σιδερένιο γόμφο, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο ἔχουν βάθος περίπου 0.055 μ. Πρέπει νὰ ἔχουν γίνεи γιὰ τὴν ἀνάρτηση βαρύτερων ἀντικειμένων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Παρόμοιο λόγο ὑπαρξῆς πρέπει νὰ ἔχουν καὶ οἱ ἐντορμίες πού ὑπάρχουν στὴ βόρεια ὄψη τῆς δυτικῆς παραστάδας τοῦ νότιου τοίχου, στὸν 8ο καὶ 11ο δόμο.

52. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 446, ὅπου ἐπίσης ἐκφράζεται ἡ ἀποψη ὅτι ἡ στάθμη τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τῶν θόλων ἔφτασε τὸ ὕψος τοῦ 11ου δόμου τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ κατέληξε μετὰ ἀπὸ τὴ μελέτη ἀπόγεων τοῦ Gell (*LB59*, *LB72*) καὶ τοῦ Smirke, S.R. (104), πίν. 7, πού μὲ ὁδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἴχνος στὸν 8ο δόμο τοῦ βόρειου τοίχου δείχνει τὸ ἀνώτερο ὄριο τῆς ἐπιφάνειας ἐπαφῆς τοῦ τοίχου στί-

ριξης τῶν θόλων μὲ τὸν τοῖχο τοῦ κλασικοῦ κυρίου, δηλαδὴ ὅτι στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἄρχιζε ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς καμάρας νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν τοῖχο, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ κλειδί τῆς καμάρας. Ὁδηγήθηκα στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὑπολογίζοντας τὸ ὕψος τοῦ τόξου στὸ ἐξωτερικὸ τῆς καμάρας καὶ τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸν τοῖχο καὶ στὴν κορυφὴ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τῆς καμάρας. Γίνεται λοιπὸν φανερὸ ὅτι τὸ ἴχνος κατὰ μῆκος τοῦ 8ου δόμου τοῦ βόρειου τοίχου δείχνει ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτὴ τὸ διάστημα μετὰ τοῦ τοίχου καὶ καμάρας γιὰ κάποιους λόγους δὲν πληρώθηκε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθεῖ, ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ ἐμφανοῦς τμήματος τοῦ τοίχου, ἓνα ἴχνος τόσο ἔντονο, ὥστε νὰ διατηρηθεῖ ὡς σήμερα.

53. Στὸ Δεύτερο Μέρος τῆς μελέτης ἔγινε φανερὸ ὅτι ἡ στάθμη τοῦ ἐδάφους ἦταν σ' αὐτὸ τὸ ὕψος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας (βλ. καὶ γενικὰ Tanoulas, *The Propylaea*) ἀλλὰ θὰ φανεῖ παρακάτω ὅτι αὐτὸ πρέπει νὰ συνέβαινε ἤδη ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα.

54. Ἐνα στοιχεῖο πού ἐνισχύει τὴν ἀποψη ὅτι στὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε τοῖχος εἶναι ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς θὰ βρισκόταν ἀκριβῶς στὴν προέκταση τοῦ θυραίου τοίχου. Ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, οἱ κατασκευαστὲς τῶν ἐκτεταμένων προσοδικῶν πού ἀποδίδονται στοὺς Acciaiuoli προσπαθοῦσαν νὰ σεβαστοῦν κάποιες ἀρχὲς τοῦ κλασικοῦ κυρίου.

55. Γιὰ τὴ μορφή καὶ τὶς διαστάσεις τῆς δεξαμενῆς βλ. Bohn, *Die Propyläen* πίν. II, VI, καὶ ἐδῶ σ. 232 καὶ σخ. 43, 71-72.

56. Στὴ βόρεια ὄψη τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ὑπάρχει μιὰ σειρὰ ὀρειχάλκινων καρφίων πού ὀρίζουν μιὰ γραμμὴ μὲ κλίση πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἡ γραμμὴ αὐτὴ ξεκινάει ἀπὸ τὴν τελευταία πρὸς Δ. λιθοπλίνθο τοῦ 18ου δόμου καὶ καταλήγει στὸν 11ο δόμο τῆς βόρειας παραστάδας τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὰ στοιχεῖα στήριξης ἑνὸς στεγάστρου πού κάλυψε κάποτε τὴν περιοχὴ τῆς ΒΑ. πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, ἡ ὁποία δὲν ὑγώθηκε ποτὲ πάλιν ἀπὸ τὴ στάθμη τῶν θεμελίων τῆς.

II. Ἡ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων

Ἡ ΒΟΡΕΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ τῶν Προπυλαίων διατηρεῖται στὴν ἀρχικὴ θέσῃ της, σχεδὸν ἀκέραια ὡς τὸ ὕψος τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τῆς δωρικῆς ζωφόρου. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος της διατηρεῖ ἐπίσης ὅλο τοῦ τὸ ὕψος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελευταία στρώση λιθοπλίνθων, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται στὴ θέσῃ τους μόνον οἱ δύο τελευταῖες πρὸς Ν. λιθόπλινθοι. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ δὲν βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ θέσῃ τους εἶναι μετακινημένα εἴτε στὴν κορυφὴ τῶν τοίχων καὶ τοῦ θριγκοῦ τῆς κιονοστοιχίας τῆς βόρειας πτέρυγας¹ εἴτε στὸ ἔδαφος. Τὸ κατὰ χώραν τμήμα τῆς βόρειας πτέρυγας διατηρεῖ πάρα πολλὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ μετακινημένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ τὶς πηγὲς ποὺ ἐξετάσαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, μᾶς βοηθοῦν στὴν ἀνίχνευση τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ μνημείου κατὰ τὸν Μεσαῖωνα καὶ τὴν Τουρκοκρατία (εἰκ. 176-248, σκ. 17-35).

1. Ἡ βόρεια κόγχη τῶν Προπυλαίων

Ἰκνη μεταξὺ τοῦ κίονα καὶ τῆς παραστάδας στὴ νότια πλευρὰ τῆς κόγχης

Στὴν πλάκα τοῦ στυλοβάτη ἀνάμεσα στὴ ΒΔ. παραστάδα καὶ στὸν ΒΔ. κίονα τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου διατηροῦνται ἱκνη ποὺ δείχνουν ὅτι ὁ στυλοβάτης εἶχε κάποτε χρησιμεύσει ὡς κατώφλι πόρτας (εἰκ. 179-180, σκ. 17, 26), ἡ ὁποία συνέδεε τὴ δυτικὴ αἴθουσα τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου μὲ τὸν χώρο τῆς βόρειας κόγχης καὶ ἡ ὁποία εἶχε τρεῖς τουλάχιστον οἰκοδομικὲς φάσεις: στὸ δυτικὸ καὶ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς πλάκας διατηροῦνται οἱ ὄλμοι περιστροφῆς μιᾶς δίφυλλης πόρτας. Στὴ μέση περίπου τῆς ἀπόστασης τῶν ὀλμων αὐτῶν ὑπάρχει ἓνας τὸρμος ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ἐλεύθερου ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ θυροφύλλου, μὲ τὴ βοήθεια κατακόρυφου σύρτη. Τὸ τεταρτοκυκλικὸ ἱχνος τοῦ τροχίσκου ποὺ στήριζε τὸ κινητὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ θυροφύλλου, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν σὲ καθημερινὴ χρῆση, δείχνει ὅτι ἡ πόρτα αὐτὴ ἀνοίγε πρὸς Β. Οἱ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς πόρτας συνάγονται ἀπὸ μιὰ συστάδα τριῶν ὀλμων περιστροφῆς στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς πλάκας τοῦ στυλοβάτη. Οἱ ἴδιες φάσεις διακρίνονται καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς πλάκας, ὅπου οἱ ἀντίστοιχοι τὸρμοι ἔχουν κατασκευαστεῖ σχεδὸν ὁ ἓνας πάνω στὸν ἄλλο, σχηματίζοντας τελικὰ μιὰ βάθυνση μὲ ἀκανόνιστο περίγραμμα.

Ἡ θήκη γιὰ τὸ ὑπέρθυρο αὐτῆς τῆς πόρτας διατηρεῖται στὴ δυτικὴ ὄψιν τοῦ 2ου δόμου τῆς ΒΔ. παραστάδας τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου. Εἶναι ὀρθογωνικὴ, ὕψ. 0.15, μήκ. 0.40 καὶ βάθ. 0.03 μ. Τὸ κάτω μέρος της βρίσκεται σὲ ὕψ. 2.20 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη. Ἡ ἐργασία εἶναι ἀρκετὰ καλὴ. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴ θήκη αὐτή, πάνω στὴν ἀνατολικὴ ὄψιν τοῦ ΒΔ. κίονα τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου καὶ σὲ ἀντίστοιχο ὕψος (2.21-2.34 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη) διατηρεῖται μιὰ ἀπολάξευση ὅπου στηριζόταν τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ὑπερθύρου. Ἡ διαδικασία γιὰ τὴν τοποθέτησή του στὴ θέσῃ αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἐξῆς: πρῶτα τοποθετήθηκε τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ὑπερθύρου στὴν ἀντίστοιχη θήκη, καὶ κατόπιν τὸ ἄλλο ἄκρο κινή-

θηκε ὀριζόντια καὶ σφηνώθηκε μέσα στὴν ἐγκοπὴ τοῦ κίονα. Δὲν διατηροῦνται ἴχνη κατακόρυφων στοιχείων τοῦ θυρώματος.

Τὸ πλάτος τῆς πόρτας αὐτῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ θέσιν τῶν ὀλμων περιστροφῆς, ἦταν σὲ μιὰ φάση 1.30 μ. καὶ σὲ ἄλλη φάση 1.40 μ. Τὸ ὕψος τῆς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ λάξευμα τοῦ ὑπερθύρου, ἦταν 2.20 μ. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τῆς θήκης γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ ὑπερθύρου ὑπάρχει μιὰ ἄλλη ὀρθογωνικὴ θήκη γιὰ στήριξη ὑπερθύρου. Ἡ βάση του βρίσκεται σὲ ὕψ. 2.07 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη, ἔχει ὕψ. 0.15 καὶ πλάτ. 0.163 μ. Ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας εἶναι κατώτερη ἀπὸ αὐτὴν τῆς ὑπερκείμενης θήκης· τὸ βάθος αὐξάνεται βαθμυδὸν ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, ὅπου φθάνει τὰ 0.03 μ. Προφανῶς κατασκευάστηκε γιὰ τὴ στήριξη ἐνδὸς ὀριζόντιου ὑπερθύρου μὲ μικρότερη διατομὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ ὑπερκείμενου, ἴσως γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ τελευταίου. Τὸ νεότερο αὐτὸ ὑπέρθυρο τοποθετήθηκε στὸ νότιο ἄκρο τοῦ παλιότερου γιὰ νὰ μὴν ἐμποδίζει τὴν κίνηση τῶν δύο θυροφύλλων. Τὸ δυτικὸ ἄκρο του δὲ πρέπει νὰ στηριζόταν σὲ ἓνα τοῖχο, ποὺ κατεδαφίστηκε χωρὶς νὰ ἀφήσει κανένα ἴχνος².

Ἀνάμεσα στὰ ἴχνη τῆς δίφυλλης πόρτας ὑπάρχουν τὰ ἴχνη μιᾶς στενότερης μονόφυλλης. Διακρίνονται δύο τὸρμοι, μήκ. 0.14 καὶ 0.15 μ., καὶ πλάτ. 0.02 μ., ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴ γόμφωση τῶν κατακόρυφων στοιχείων τῶν θυρωμάτων. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τὸρμου ὑπάρχει ἓνας κυκλικὸς ὄλμος περιστροφῆς τοῦ θυροφύλλου. Τὸ πλάτος τῆς πόρτας αὐτῆς ἦταν μόλις 0.50 μ. Οἱ μεγάλες ἀποστάσεις τῶν ἐντορμιῶν τοῦ θυρώματος ἀπὸ τὴν παραστάδα στὰ ἀνατολικά καὶ ἀπὸ τὸν κίονα στὰ δυτικά (0.64 καὶ 0.44 μ. ἀντίστοιχα) κάνουν φανερὸ ὅτι ἡ πόρτα αὐτὴ ἀνοιγόταν σὲ ἓνα τοῖχο ποὺ χώριζε τὸ κεντρικὸ κίριον ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα. Τὸ ὑπέρθυρο τῆς πόρτας αὐτῆς, τοξωτὸ ἢ ὀριζόντιον, στηριζόταν ὅπωςδήποτε στὰ δύο τμήματα τοῦ τοῖκου ποὺ τὴν πλαισίωναν. Προφανῶς ὁ τοῖχος δὲ εἶχε καλύψει τὶς λαξευμένες στὴν παραστάδα καὶ στὸν κίονα θήκες τῶν μονολιθικῶν ὑπερθύρων τῶν διαδοχικῶν φάσεων τῆς δίφυλλης πόρτας, ποὺ εἶχε προηγηθεῖ τῆς μονόφυλλης³.

Στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ ὀρθοστάτη καὶ τῶν δύο κατώτερων δόμων τῆς ΒΔ. παραστάδας διατηροῦνται χριστιανικὰ χαράγματα. Μολονότι δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀκριβῶς, εἶναι πολὺ χρήσιμα γιὰ τὴν ἐπιτρέπουν τὸ πολὺ γενικὸ, ἔστω, συμπέρασμα ὅτι τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴν παραστάδα καὶ στὸν κίονα δὲν κλείστηκε μὲ πόρτα ἢ τοῖχο παρὰ τοὺς προχωρημένους βυζαντινοὺς χρόνους ἢ καὶ ἀργότερα⁴.

Ἴχνη στοὺς τοίχους καὶ στὸ δάπεδο

Στὴν περιοχὴ τῆς βόρειας κόγχης ὑπάρχουν πολλὰ ἐνδιαφέροντα ἴχνη. Ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ 2ου δόμου τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖκου βρίσκονται δύο ὀρθογωνικὰ λαξεύματα (εἰκ. 181, σκ. 26), ποὺ ἀπέχουν τὸ μὲν βόρειον 0.393 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς κιονοστοιχείας τῆς βόρειας πτέρυγας, τὸ δὲ νότιον 0.425 μ. ἀπὸ τὸν βόρειον τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, εἶναι δηλαδὴ σχεδὸν συμμετρικὰ τοποθετημένα. Τὸ πρῶτον ἔχει ὕψ. 0.077, πλάτ. 0.073 καὶ βάθ. 0.045 μ., ἐνῶ τὸ δεύτερον ὕψ. 0.072, πλάτ. 0.075, καὶ βάθ. 0.05 μ., εἶναι δηλαδὴ σχεδὸν ὅμοια. Μὲ αὐτὰ σχετίζονται δύο ἄλλα λαξεύματα, ἀντιμέτωπα μεταξὺ τους, ποὺ βρίσκονται ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ 2ου δόμου (εἰκ. 181, σκ. 11, 19). Τὸ ἓνα βρίσκεται ἀκριβῶς πλάι στὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τῆς νότιας ὄψης τῆς παραστάδας τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας, σὲ ἀπόσταση 0.82 μ. ἀπὸ

τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Ἔχει ὕψ. 0.08, πλάτ. 0.10 καὶ βάθ. 0.045 μ. Τὸ ἄλλο, μὲ παρόμοια ἐργασία, βρίσκεται στὴ βόρεια ὄψη τῆς ΒΔ. παραστάδας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ ἀπέχει 0.73 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Ἔχει ὕψ. 0.09, πλάτ. 0.087 καὶ βάθ. 0.09 μ. Μὲ αὐτὰ ἴσως σχετίζεται ἓνα παρόμοιο λάξευμα, διαστ. 0.095×0.08 μ. καὶ βάθ. 0.025 μ., ποὺ βρίσκεται στὸ δάπεδο, στὴ μέση τοῦ διαστήματος ἀνάμεσα στὶς παραστάδες τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ τῆς βόρειας πτέρυγας (εἰκ. 182, σχ. 17). Δὲν ἀποκλείεται τὸ σύστημα αὐτὸ τῶν κατὰ προσέγγιση τετραγωνικῶν λαξευμάτων νὰ ὀφείλεται σὲ μιὰ ἐλαφρὰ ξύλινη κατασκευὴ ποὺ ἔγινε ἐκεῖ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἢ καὶ ἀργότερα, πάντως μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς βάσης ἐνὸς ἀναθήματος, γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς ὁποίας τὸ ἄπεργο τῆς πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου ἔχει ἀπολαξευθεῖ⁵ (εἰκ. 182, σχ. 17). Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὰ δύο λαξεύματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου δὲ χρῆσιμευαν ὡς θῆκες γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου δύο ξύλινων δοκίδων, τῶν ὁποίων τὸ δυτικὸ ἄκρο δὲ στηριζόταν σὲ δύο ἄλλες δοκίδες μὲ τὰ ἄκρα τους πακτωμένα στὰ ἀντιμέτωπα λαξεύματα τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Τὰ ἐλεύθερα ἄκρα τῶν δοκίδων δὲ στηρίζονταν, μὲ τὴ σειρὰ τους, σὲ ἓνα ξύλινο ὑποσύλωμα πακτωμένο στὸ τετραγωνικὸ λάξευμα τοῦ δαπέδου. Ἄν στὶς δύο ἀνωτέρες δοκίδες ἐδράζονταν σανίδες, τὸ ἐπίπεδο ποὺ δὲ προέκυπτε δὲ ἦταν ὀριζόντιο. Ἐπομένως ἡ ὅλη κατασκευὴ δὲ ἀπέβλεπε μᾶλλον στὴ διαμόρφωση πατώματος καὶ ὄχι στέγης. Τίποτε ὅμως ἀπὸ αὐτὰ δὲν θεωρῶ βέβαιο.

Στὸν 10ο δόμο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς κόγχης ὑπάρχουν πέντε μεγάλες δοκοθῆκες (εἰκ. 183, σχ. 26). Τὸ πλάτος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.25 ἕως 0.30 μ. καὶ τὸ ὕψος τους, ποὺ αὐξάνεται ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἀπὸ 0.27 ἕως 0.35 μ. Τὸ βάθος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.14 ἕως 0.10 μ. Τὰ διαστήματα ποὺ ἀφήνουν μεταξύ τους εἶναι στενὰ καὶ κυμαίνονται ἀπὸ 0.10 ἕως 0.15 μ. Τὰ δυτικὰ ἄκρα τῶν δοκῶν, ποὺ ἦταν τοποθετημένα σ' αὐτὰς τὶς δοκοθῆκες, στηρίζονταν μέσα στὸν τοῖχο πού, ὅπως δείχνουν τὰ σχέδια τῶν περιγητῶν ποὺ παρουσιάστηκαν στὸ προηγούμενο μέρος τῆς μελέτης, ἔφραξε τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων καὶ στὴ βόρεια πτέρυγα.

Στὴ βόρεια ὄψη τοῦ ἄβακα τοῦ κιονοκράνου τοῦ βόρειου κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ὑπάρχει ἓνα λάξευμα μὲ κανονικὸ ὀρθογωνικὸ σχῆμα (εἰκ. 184, σχ. 11). Τὸ δυτικὸ ἄκρο του ἀπέχει περίπου 0.35 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ ἄβακα, καὶ ἔχει μῆκ. 0.72 καὶ ὕψ. 0.15 μ. Στὸ λάξευμα αὐτὸ στηριζόταν τὸ ἀνώφλι τοῦ παραθύρου ποὺ ὑπῆρχε στὴ θέση αὐτὴ καὶ ποὺ φαίνεται καθαρὰ σὲ ὅλες τὶς ἀπεικονίσεις τῶν περιγητῶν, ἰδίως στοὺς δύο πίνακες τοῦ Heideck⁶. Τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ υπερθύρου αὐτοῦ στηριζόταν στὸν νότιο τοῖχο τοῦ μεταγενέστερου ὀρόφου ποὺ προστέθηκε στὴ βόρεια πτέρυγα, ἡ ὁποία, ὅπως ἀναφέρθηκε στὸ Δεύτερο Μέρος, κατεδαφίστηκε τὸ 1835⁷.

Στὴ νότια ὄψη τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας, ἐπάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ὀριζόντιο ἄρμὸ ποὺ χωρίζει τὸν 4ο καὶ τὸν 5ο δόμο, ὑπάρχει ἓνα λάξευμα, σὲ ὕψ. 3.27 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδο (εἰκ. 186, σχ. 19). Τὸ πλάτος του εἶναι ἴσο μὲ τὸ πλάτος τῆς παραστάδας καὶ τὸ ὕψος του 0.22 μ. περίπου. Ἡ διατομὴ του εἶναι ἀκανόνιστη καὶ ἡ κατεργασία ἀμελής. Κατασκευάστηκε γιὰ τὴ στήριξη τοῦ βόρειου ἄκρου μιᾶς δοκοῦ κάθετης πρὸς τὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας. Ἰχνη ἀπὸ τὸ κατακόρυφο στοιχεῖο ποὺ στήριζε τὸ νότιο ἄκρο τῆς δὲν διακρίνονται. Προφανῶς στηριζόταν στὸν τοῖχο ποὺ κάποτε χτίστηκε πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς πόρτας ἀνάμεσα στὴ ΒΔ. παραστάδα καὶ στὸν ΒΔ. κίονα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Προφανῶς ἡ ἰσχυρὴ αὐτὴ δοκὸς χρῆσιμευε γιὰ τὴ στήριξη τῶν ἀνατολικῶν ἄκρων μικρότερων δοκῶν, τὰ δυτικὰ ἄκρα τῶν ὁ-

ποίων στηρίζονταν σὸν τοῖχο πού ἔφραζε τὴν ἀνοικτὴ πλευρὰ τῆς βόρειας κόγχης τῶν Προπυλαίων⁸. Ἀνάμεσα στὴ μεγάλη αὐτὴ δοκὸ καὶ σὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς κόγχης ἔμενε ἓνα ἄνοιγμα πλάτ. 1.67 καὶ βάθ. 0.90 μ. Στὸ ἄνοιγμα αὐτὸ βρισκόταν πιθανότατα μιὰ κλίμακα κινητὴ ἢ σταθερή, γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ ἰσογείου μὲ τὸν ὄροφο καὶ μὲ τὸ ἐνδιάμεσο πάτωμα, γιὰ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ ὁποῖου μόλις ἔγινε λόγος.

Στὴ ΝΔ. ἀκμὴ τῆς ἴδιας παραστάδας, πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ βάση τοῦ 2ου δόμου, ὑπάρχει ἓνα λάξευμα ὕψ. 0.055 καὶ πλάτ. 0.11 μ. στὴ νότια ὄψιν του, καὶ πλάτ. 0.06 μ. στὴ δυτικὴ. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ 1ου δόμου καὶ πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν ὀρθοστάτη, ὑπάρχει ἓνα ἐπίμηκες λάξευμα μήκ. 0.40, ὕψ. 0.03 καὶ βάθ. 0.037 μ. Γιὰ τὰ δύο αὐτὰ λαξεύματα (εἰκ. 181, 186, σχ. 19, 26) δὲν ἔχω νὰ προτείνω, πρὸς τὸ παρόν, κάποια συγκεκριμένη ἐρμηνεία.

Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ θέσιν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὑπερθύρου τοῦ παραθύρου (τὸ λάξευμα γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ὁποῖου ἐντοπίστηκε στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἄβακα τοῦ βόρειου δωρικοῦ κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου) ὁ στυλοβάτης ἔχει λαξευθεῖ γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς αὐλακας (εἰκ. 182, σχ. 17), γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς, πού θὰ ἔγλυφαν τὸν τοῖχο πού ἔφραζε τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας κόγχης⁹. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς αὐλακας, πού εἰσέχει 0.67-0.70 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄψιν τοῦ στυλοβάτη, μᾶς δίνει καὶ τὴ θέσιν τῆς δυτικῆς ὄψιν τοῦ τοίχου πού ἔφραζε τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς κόγχης.

Μία ἀκόμη αὐλακα, πλάτ. 0.06 μ., εἶναι λαξευμένη στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας πτέρυγας. Ἐνα τμήμα της ἔχει ἀπολαξευθεῖ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς πλάκας τοῦ στυλοβάτη πού ἀντιστοιχεῖ στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ παραστάδα καὶ σὸν ἀνατολικὸ κίονα τῆς βόρειας πτέρυγας. Στὴ ΝΑ. γωνία τῆς ἴδιας πλάκας ἡ αὐλακα κάμπτεται πρὸς Δ. καὶ συνεχίζεται κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ στυλοβάτη πλαταίνοντας συνεχῶς γιὰ νὰ καταλήξει στὴ γωνία τῶν στυλοβατῶν τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ τῆς βόρειας πτέρυγας, ἔχοντας πλάτος 0.13 μ.

Τὸ αὐλάκι πού εἶναι λαξευμένο σὸν στυλοβάτη, ἀνάμεσα στὸ κεντρικὸ κτίριο καὶ στὴ βόρεια πτέρυγα, συναντᾷ τὸ αὐλάκι τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας πτέρυγας λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκβολὴν τοῦ τελευταίου. Ὁ τοῖχος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς κόγχης, πού προκάλεσε τὴν κατασκευὴ τῆς ἀντίστοιχης αὐλακας, θὰ κάλυψε —καὶ ἐπομένως θὰ ἀχρήστευσε— τὸ μεγαλύτερο κομμάτι τῆς αὐλακας τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας πτέρυγας· ἐπομένως ἡ τελευταία εἶναι προγενέστερη τοῦ τοίχου. Ἐντούτοις δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ αὐλακα ἀχρηστεύθηκε ἀφοῦ τὸ νερὸ θὰ μπορούσε νὰ περνάει μέσα ἀπὸ ἓνα ἄνοιγμα στὸ κάτω μέρος τοῦ τοίχου.

Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπόμενης ἐνότητας θὰ περιγραφοῦν καὶ ἄλλες αὐλακες πού βρίσκονται σὸν στυλοβάτη τοῦ ἀνατολικοῦ διαστήματος τῆς στοᾶς καὶ στὸ γειτονικὸ δάπεδο τῆς βόρειας πτέρυγας.

2. Ἡ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας

Μὲ τὸ σύστημα αὐλάκων πού περιγράφηκε στὸ τέλος τῆς προηγούμενης ἐνότητας σχετίζονται καὶ οἱ αὐλακες πού βρίσκονται στὴ γειτονικὴ περιοχὴ τῆς βόρειας πτέρυγας (εἰκ. 182, 187, σχ. 17). Μιὰ ἀβαθὴς αὐλακα ὑπάρχει καὶ κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου ἄκρου

τοῦ στυλοβάτη τοῦ ἀνατολικοῦ διαστήματος τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας. Τὸ δυτικὸ τῆς ἄκρο καταλήγει σὲ μιὰ ὀπὴ ἀκριβῶς πλάι στὸν στυλοβάτη τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα τῆς βόρειας πτέρυγας. Ἡ ὀπὴ ἔχει διαστάσεις περίπου 0.25×0.25 μ. καὶ ὀφείλεται σὲ ἓνα διαμπερὲς σπάσιμο τῆς 3ης ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πλάκας τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας. Τὰ νερὰ πέφτοντας ἐκεῖ χάνονταν μέσα στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ δαπέδου.

Τὸ σύστημα τῶν αὐλάκων ἀποχέτευσης ὁμβρίων τῆς βόρειας πτέρυγας νομίζω ὅτι ἐρμηνεύεται ὡς ἑξῆς: Ἡ αὐλακα στὴ νότια πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη δὰ πρέπει νὰ κατασκευάστηκε γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν ὁμβρίων τοῦ δαπέδου τῆς κόγχης. Ἡ αὐλακα ποὺ εἶναι λαξευμένη ἐγκάρσια στὸν στυλοβάτη βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀκόμη στὴ θέση του, καὶ ἐπομένως δὰ ἦταν πάντοτε στεγασμένη. Θὰ πρέπει νὰ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀπαγωγή τῶν ὁμβρίων μιᾶς ἄλλης περιοχῆς, ὅπως καὶ τὸ λάξευμα ποὺ βρίσκεται κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ στυλοβάτη. Ἡ περιοχὴ αὕτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας. Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθοῦμε ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀρχαίας στέγης τῆς στοᾶς μεσολάβησε ἓνα διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο ἡ στοὰ ἦταν ἀκάλυπτη καὶ συγκέντρωνε τὰ νερὰ ἀπὸ τὴ στέγη ποὺ κατὰ τὸ ἴδιο διάστημα κάλυπτε τὴν Πινακοθήκη.

Ἰχνη θυρῶν στὸν στυλοβάτη τῆς κionoστοιχίας

Στὸ τμήμα τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας πτέρυγας ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ παραστάδα καὶ στὸν ἀνατολικὸ κίονά της, ὑπάρχουν δύο ὄλμοι περιστροφῆς, διαμ. 0.07 μ., γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν στροφῶν τῶν θυροφύλλων μιᾶς πόρτας πλάτ. 1.09 μ. (εἰκ. 182, σκ. 17). Οἱ παραστάτες τῆς πόρτας αὐτῆς ἦταν κτιστοί, γιὰ τοὺς ἀντιμέτωπες ἐπιφάνειες τοῦ κίονα καὶ τῆς παραστάδας στὸ πλάι δὲν ὑπάρχουν ἐγκοπὲς γιὰ τὴ στήριξη μονοκόμματου ὑπερδύρου.

Στὸν στυλοβάτη τῆς βόρειας πτέρυγας στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸν πρῶτο καὶ δεῦτερο ἀπὸ Ἀ. κίονα ὑπάρχουν ὄλμοι περιστροφῆς θυροφύλλων μιᾶς δίφυλλης πόρτας (εἰκ. 188, σκ. 17). Βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὶς βάσεις τῶν ἀντιμέτωπων ραβδώσεων τῶν κίωνων, ἔχουν διὰμ. 0.06 μ. περίπου καὶ ἀπέχουν μεταξύ τους 1.32 μ. Συνοδεύονται στὴ νότια πλευρὰ τους ἀπὸ ἐπιμήκεις τόρμους μήκ. 0.17 καὶ πλάτ. 0.06 μ., γιὰ τὴ στήριξη τῶν κατακόρυφων στοιχείων τοῦ θυρώματος. Τὸ ἐλεύθερο ἄνοιγμα τῆς πόρτας ἦταν 1.15 μ. Λίγο ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ἀνοίγματος τῆς πόρτας ὑπάρχει ἡ ἐγκοπὴ γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἀνατολικοῦ, προφανῶς, θυροφύλλου¹⁰. Τὸ ὅτι τὸ ἀνατολικὸ θυρόφυλλο ἦταν συνήθως σταθερὸ καὶ τὸ δυτικὸ ἀνοιγόκλεινε μονίμως, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν κυκλοτερῆ ἀπόξεση τοῦ στυλοβάτη γύρω ἀπὸ τὸν ὄλμο περιστροφῆς τοῦ δυτικοῦ θυροφύλλου. Ἡ ἀπόξεση αὕτὴ δείχνει ὅτι τὸ θυρόφυλλο ἄνοιγε πρὸς τὰ μέσα, ὥσπου νὰ ἀκουμπήσει στὸν παρακείμενο κίονα· διέγραφε δηλαδὴ μιὰ ἀμβλεία γωνία, χωρὶς νὰ σταματᾷ μετὰ ἀπὸ διαγραφὴ γωνίας περίπου ὀρθῆς, ὅπως δὰ συνέβαινε ἂν ὑπῆρχε ὀρθογωνικός, σὲ κάτοψη, πρόσδετος παραστάτης πλάι στὸ σταθερὸ ἄκρο τοῦ θυροφύλλου. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι, ὅπως καὶ στὴν πόρτα ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὴ ΒΔ. παραστάδα καὶ στὸν ἀντίστοιχο κίονα τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου¹¹, ἔτσι καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἓνα μονοκόμματο ὑπέρθυρο, ποὺ στηριζόταν στὶς δύο ἐγκοπὲς ποὺ βρίσκονται στὶς ἀντιμέτωπες ἐπιφάνειες τῶν παρακείμενων κίωνων (εἰκ. 185, 189, σκ. 18-19). Τὸ κάτω μέρος τῶν ἐγκοπῶν αὐτῶν βρίσκεται σὲ ὕψ. 2.30 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη καὶ τὸ ὕψος τους εἶναι 0.30 μ. περίπου. Ἡ μορφή τους

δείχνει σαφώς ότι τὸ ὑπέρθυρο εἶχε ὀρθογωνικὴ διατομή, πλάτ. 0.37-0.42 περ., ὕψ. 0.08 περ. καὶ μῆκ. 1.77 μ., καὶ ὅτι τοποθετήθηκε στὴ θέση αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ (βόρεια) πλευρὰ μὲ ὀριζόντια μετακίνηση, γιὰ τοὺς ἐγκοπὲς εἶναι κλειστὲς στὸ νότιο ἄκρο τους.

Ἰχνη στῆς βαθμίδες τῆς κρηπίδας

Ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴν πόρτα ἡ ἀκμὴ τοῦ στυλοβάτη ἔχει ἀπολαξευθεῖ, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζει μιὰ ἐπιμήκη ἐγκοπὴ ὀρθογωνικῆς διατομῆς, πλάτ. 0.055 καὶ βάθ. 0.058 μ. (εἰκ. 190, σκ. 17). Ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ σημεῖο συνάντησης τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας πτέρυγας μὲ τὸν στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ ἔχει μῆκ. 1.65 μ. Ἡ ἐγκοπὴ αὐτὴ συνεχίζεται στὸν στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου σὲ μῆκ. 0.18 μ. (μετρώντας ἀπὸ τὴν περιτένεια τῆς ἀντίστοιχης βαθμίδας τῆς βόρειας πτέρυγας). Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ἐγκοπῆς τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας πτέρυγας ὑπάρχει ἓνα λάξευμα ὀρθογωνικοῦ περίπου σχήματος, μῆκ. 0.29 καὶ πλάτ. 0.21-0.255 μ. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ του βρίσκεται στὸ ἴδιο κατακόρυφο ἐπίπεδο μὲ τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ἐγκοπῆς τοῦ στυλοβάτη καὶ ἡ νότια πλευρὰ βρίσκεται στὸ ἴδιο κατακόρυφο ἐπίπεδο μὲ τὸ νότιο ἄκρο τῆς ἐγκοπῆς στὸν στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου· εἶναι ἀβαθεὲς καὶ ὁ πυθμῆνας του καλὰ ὀριζωντιωμένος. Προφανῶς τὸ λάξευμα αὐτὸ κατασκευάστηκε γιὰ τὴν τοποθέτηση ἐνὸς παραλληλεπίπεδου λίθου ποὺ στήριζε μιὰ πλάκα διαστ. 1.65×0.22 μ. καὶ πᾶκ. 0.058 μ. περίπου, ἡ ὁποία στηριζόταν στῆς ἐγκοπὲς τῶν στυλοβατῶν τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, ποὺ ἤδη περιγράφηκαν. Ἡ τοποθέτηση τῆς πλάκας αὐτῆς διέυρυνε τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κατωφλιοῦ ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν πόρτα καί, σὲ περίπτωσι βροχῆς, προστάτευε τοὺς ἐνοίκους ἀπὸ τὰ νερὰ ποὺ ἔφερνε ὁ ὄχετος ποὺ κατέληγε στὸ σημεῖο συνάντησης τῶν στυλοβατῶν τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Τὸ νερὸ αὐτὸ πρέπει νὰ περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα¹², κυλοῦσε πρὸς Δ. κατὰ μῆκος τῆς περιτένειας τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας τῆς τρίτης βαθμίδας τῆς κρηπίδας, περνοῦσε πίσω ἀπὸ τὸ στήριγμα τῆς πλάκας καὶ διοχετευόταν στὴν αὐλάκα ποὺ ἔχει λαξευθεῖ στὸν πυθμῆνα τῆς περιτένειας καὶ φθάνει ὡς τὸ μέσο τοῦ πρώτου ἀπὸ Δ. κίονα τῆς στοᾶς, γιὰ νὰ στραφεῖ κάθετα πρὸς Ν. καὶ νὰ φθάσει στὴ νότια ὄψη τῆς βαθμίδας. Τὸ βάθος τῆς αὐλάκας αὐτῆς εἶναι 0.05 μ. περίπου καὶ τὸ πλάτος της γύρω στὰ 0.10 μ.

Σύστημα δοκοθηκῶν στεγάστρου ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν στοᾶ

Στὴ συνέχεια θὰ ἐξεταστοῦν ὀρισμένα λαξεύματα ποὺ βρίσκονται στὴ δυτικὴ παραστάδα καὶ στὸν πρώτο καὶ δεύτερο ἀπὸ Δ. κίονα τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας (εἰκ. 191-196, σκ. 19, 24-25). Ἡ μορφή καὶ ἡ διάταξή τους δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα σύστημα δοκοθηκῶν γιὰ τὴ στήριξη μιᾶς ξύλινης στέγης μπροστὰ ἀπὸ τὴν στοᾶ.

Στὴν κεντρικὴ ράβδωση τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τοῦ πρώτου ἀπὸ Δ. κίονα καὶ σὲ ὕψ. 2.335 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη ὑπάρχει ἓνα τετραγωνικὸ περίπου λάξευμα, ὕψ. 0.08, πλάτ. 0.10 καὶ ἐλάχ. βάθ. 0.05 μ. Προφανῶς πρόκειται γιὰ δῆκη στήριξης δοκοῦ μὲ διαστάσεις διατομῆς 0.08×0.10 μ. Στὴν ἀντιμέτωπη ράβδωση τοῦ μεσαίου κίονα τῆς στοᾶς καὶ στὸ ἴδιο ὕψος ὑπάρχει ἓνα ἰδιόρρυθμο λάξευμα, σχήματος Γ (εἰκ. 192). Ἡ βάση του ἔχει πλάτ. 0.10 μ., τὸ ὕψος του εἶναι 0.23 μ. καὶ τὸ ἐλάχιστο βάθος του 0.035 μ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βάθους εἶναι ἐπίπεδη. Ἡ ὀριζόντια κεραία τοῦ Γ ἔχει διαμορφωθεῖ μὲ τὴν πρὸς Ν.

προέκταση του επιπέδου του βάθους και την απολάξευση τμήματος της παρακείμενης προς Ν. άκρης του κίονα. Η διαδικασία για την τοποθέτηση της ξύλινης δοκού στα δύο αυτά αντιμέτωπα λαξεύματα ήταν η έξη: το δυτικό άκρο της δοκού έπαιρνε τη θέση του στο τετράγωνο λάξευμα, ενώ το ανατολικό κινούνταν από Ν. προς Β. κατά μήκος της οριζόντιας κεραίας του Γ του άλλου λαξεύματος, έως ότου φθάσει στον άξονα της ράβδωσης, όποτε κατέβαινε κατακόρυφα για να σταματήσει στη βάση του λαξεύματος· για να βγει ή δοκός από τη θέση της θα έπρεπε να ακολουθήσει ή αντίστροφη διαδικασία.

Ένα παρόμοιο ζεύγος λαξευμάτων δείχνει την ύπαρξη, ανάμεσα στον δυτικό κίονα και τη δυτική παραστάδα της στοάς, μιας αντίστοιχης ξύλινης δοκού ύγ. 0.115 και πλάτ. 0.11 μ. Το τετραγωνικό λάξευμα βρίσκεται στην ανατολική όψη της παραστάδας σε ύγ. 2.30 μ. από τον στυλοβάτη, και έχει ύγ. 0.12, πλάτ. 0.11 και βάθ. 0.55 μ. Το λάξευμα σχήματος Γ βρίσκεται στην κεντρική ράβδωση της δυτικής όψης του δυτικού κίονα της στοάς (είκ. 193) και έχει βάση 0.11, ύγ. 0.21 περίπου και έλάχ. βάθος 0.03 μ.¹³

Στην κεντρική ράβδωση της πρόσογης του δυτικού κίονα και σε ύγ. 2.29 μ. από τον στυλοβάτη υπάρχει ένα όρθογωνικό λάξευμα, πλάτ. 0.125 και ύγ. 0.5 μ. Αντίστοιχα, στη ΝΑ. γωνία της παραστάδας υπάρχει, σε ύγ. 2.27 μ. από τον στυλοβάτη, ένα όρθογωνικό λάξευμα ανοικτό προς Α. και προς Ν. Έχει ύγ. 0.12 και πλάτ. 0.12-0.15 μ. στην ανατολική όψη της παραστάδας, και 0.115 μ. στη νότια¹⁴. Στη νότια όψη της παραστάδας υπάρχουν δύο ακόμη όρθογωνικά λαξεύματα (είκ. 194-195, σκ. 19). Το ένα απέχει 0.42 μ. από την ανατολική παρειά της παραστάδας, βρίσκεται σε ύγ. 2.27 μ. από τον στυλοβάτη και έχει πλάτ. 0.11, ύγ. 0.10 και βάθ. 0.055 μ. Το άλλο βρίσκεται στη ΝΔ. άκρη της παραστάδας, λίγο χαμηλότερα, δηλ. σε ύγ. 2.17 μ. από τον στυλοβάτη. Έχει ύγ. 0.12 και πλάτ. 0.06 στη νότια όψη και 0.12 μ. στη δυτική. Στη δυτική όψη του τοίχου (είκ. 195, σκ. 25), σε απόσταση 0.92 μ. από τη νότια όψη της παραστάδας, υπάρχει ένα όρθογωνικό λάξευμα διαστ. 0.075×0.075 και βάθ. 0.025 μ. Βρίσκεται ακόμη χαμηλότερα από τα προηγούμενα, δηλαδή σε ύγ. 1.75 μ. από τον στυλοβάτη.

Τα λαξεύματα που περιγράφηκαν παραπάνω δείχνουν την ύπαρξη μιας κεκλιμένης στέγης έμπρός από τα δύο τελευταία προς Δ. διαστήματα της βόρειας πτέρυγας. Τα ψηλότερα άκρα των κεκλιμένων ξύλων της στέγης πατοῦσαν στις ξύλινες οριζόντιες δοκούς που γεφύρωναν τα διαστήματα, και τέσσερα από τα κεκλιμένα ξύλα άκουμπούσαν στα όρθογωνικά λαξεύματα που βρίσκονται στη νότια όψη του δυτικού κίονα και της δυτικής παραστάδας. Η στέγη αυτή γυρνούσε και μπροστά από το νότιο πέρας της έξωτερικής όψης του δυτικού τοίχου. Όπωςόποτε ή ξύλινη αυτή στέγη κατασκευάστηκε σε μια εποχή που τα διαστήματα της κιονοστοιχίας της βόρειας πτέρυγας δεν είχαν ακόμη κλειστεί με τοίχο¹⁵.

Ίχνη άλλων κατασκευών έμπρός από τη στοά

Στη νότια όψη της στοάς της βόρειας πτέρυγας υπάρχουν και άλλα λαξεύματα. Στη νότια όψη του μεσαίου κίονα της στοάς, σε ύγ. 1.61 μ. από τον στυλοβάτη, υπάρχει ένα οριζόντιο λάξευμα (είκ. 191, 194, σκ. 19) απολύτως ανάλογο με τα λαξεύματα στηρίξης του υπερχύρου ανάμεσα στον πρώτο και τον δεύτερο από Α. κίονα της στοάς. Έχει ύγ. 0.07, μήκ. 0.46 και βάθ. 0.07 μ. Το λάξευμα κλείνει στο δυτικό του άκρο, πράγμα που δείχνει ότι το μονολιθικό υπέρθυρο που στηριζόταν εκεί τοποθετήθηκε στη θήκη αυτή

ἀπὸ 'Α. πρὸς Δ. καὶ ὅτι ἡ πρόσοψη τῆς πόρτας ποὺ κάλυπτε ἦταν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς. Ὅπως καὶ στὶς ἄλλες πόρτες ποὺ ἐξετάσθηκαν προηγουμένως καὶ εἶχαν μονολιθικὸ ὑπέρθυρο στηριγμένο σὲ θήκη λαξευμένη πάνω στὸ κλασικὸ κτίριο, ἔτσι καὶ ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ ὑπῆρχε πρόσδετος κτιστὸς ἢ μονολιθικὸς παραστάτης μπροστὰ ἀπὸ τὸν κίονα. Τὸ κατώφλι τοῦ ἀνοιγματος αὐτοῦ θὰ βρισκόταν στὴ στάθμη τῆς δεύτερης ἢ τῆς τρίτης βαθμίδας τῆς κρηπίδας. Ἰχνη ὀλμων περιστροφῆς δὲν ὑπάρχουν. Ἐνας ὄλμος θὰ μπορούσε νὰ βρίσκεται στὴν περιτένεια τῆς τρίτης βαθμίδας καὶ νὰ καταστράφηκε ἀργότερα, κατὰ τὴ λάξευση τοῦ ὀχετοῦ τῶν ὀμβρίων ποὺ ὑπάρχει σήμερα ἐκεῖ. Τότε ὅμως θὰ ἔμεινε ἓνα σημαντικὸ κενὸ ἀνάμεσα στὸ θυρόφυλλο καὶ τὸν κίονα¹⁶. Τὸ κενὸ αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ κλείνει μὲ ἓναν μονοκόμματο ἢ κτιστὸ βόρειο παραστάτη. Ἀλλὰ στὴν περίπτωσιν ὑπαρξῆς βόρειου παραστάτη δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος νὰ λαξευθεῖ τόσο προσεκτικὰ στὸν κίονα θήκη γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ὑπερθύρου. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι τὸ ἄνοιγμα δὲν ἔκλεινε καθόλου. Τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ὑπερθύρου στηριζόταν σὲ ἓναν παραστάτη κτιστὸ ἢ μονολιθικόν, ποὺ πατοῦσε σὲ μιὰ κτιστὴ ἐξέδρα μπροστὰ στὴ βόρεια πτέρυγα. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια αὐτῆς τῆς ἐξέδρας χρησίμευε καὶ ὡς πάτωμα τοῦ χώρου ποὺ στεγαζόταν μὲ τὴν ξύλινη κατασκευὴ τὰ ἴχνη τῆς ὁποίας περιγράφηκαν προηγουμένως. Ἡ στάθμη τοῦ πατώματος αὐτοῦ βρισκόταν στὸ ὕψος τῆς δεύτερης ἢ τρίτης βαθμίδας τῆς κρηπίδας τῶν Προπυλαίων.

Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἦταν ἐντεταγμένο σὲ ἓναν τοῖχο ὁ ὁποῖος ὕψωνόταν καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρό τῆς καὶ στὸν ὁποῖο στηριζόταν ἡ κεκλιμένη ξύλινη στέγη στὸ σημεῖο αὐτό. Αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ στὴ νότια ὄψη τοῦ ἀντιστοιχοῦ, δηλ. τοῦ μεσαίου, κίονα δὲν ὑπάρχει δοκοθήκη ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνη τοῦ πρώτου ἀπὸ Δ. κίονα. Τὸ μικρὸ λάξευμα, διαστ. 0.035×0.045 μ., ποὺ ὑπάρχει στὴν κεντρικὴ ράβδωση τῆς νότιας ὄψης τοῦ μεσαίου κίονα καὶ σὲ ὕψ. 2.34 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη, δὲν μπορεῖ νὰ στήριζε ξύλον· προοριζόταν μᾶλλον γιὰ τὴν ἀνάρτηση κάποιου ἀντικειμένου σὲ παλιότερη ἐποχὴ, ἴσως στὴν ἀρχαιότητα.

Ἰχνη δαπέδων στὴν ἀνωδομὴ τῆς στοᾶς

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ θριγκοῦ τῆς στοᾶς, κάτω ἀπὸ τὶς δοκοθήκες τῆς κλασικῆς στέγης, ὑπάρχουν δύο σειρὲς ἀπὸ νεότερες δοκοθήκες (εἰκ. 198-199, σκ. 18). Ἡ ἀνώτερη σειρά δοκοθηκῶν εἶναι λαξευμένη στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ἀντιδήματος τῆς δωρικῆς ζωφόρου καὶ ἡ κατώτερη λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ὕψους τοῦ ἀντιδήματος τοῦ ἐπιστυλίου. Καὶ οἱ δύο σειρὲς ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ σταματοῦν πάνω ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀπὸ 'Α. κίονα. Ἡ ἀνώτερη σειρά ἀποτελεῖται ἀπὸ δεκατέσσερις δοκοθήκες, ἀνοιχτὲς πρὸς τὰ πάνω καὶ σὲ ὕψος 7.05 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Ἔχουν ὕψος γύρω στὰ 0.33, πλάτ. 0.29-0.22 καὶ βάθ. 0.21 μ. Ἡ κατώτερη σειρά ἀποτελεῖται ἀπὸ δώδεκα τετραγωνικὲς περίπου δοκοθήκες σὲ ὕψ. 6.25 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Τὸ ὕψος τους κυμαίνεται γύρω στὰ 0.22 μ., τὸ πλάτος τους ἀπὸ 0.22 ὠς 0.27 μ. καὶ τὸ βάθος τους γύρω στὰ 0.11 μ. Ἡ ἐργασία ἔχει γίνῃ καὶ στὶς δύο σειρὲς δοκοθηκῶν μὲ βελόνι καὶ εἶναι ἀρκετὰ προσεγμένη. Προφανῶς πρόκειται γιὰ δοκοθήκες δύο ξύλινων πατωμάτων, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ δύο διαφορετικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ μνημείου.

Οἱ θῆκες γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἄλλου ἄκρου τῶν δοκῶν ἔχουν λαξευθεῖ ἀπέναντι, στὴ νότια πλευρὰ τοῦ θυραίου τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας (εἰκ. 199-203, σκ. 20). Ἡ ἀνώ-

τερη σειρά έχει λαξευθεί στο ανώτατο μέρος των λίθων της επικρανίδας. Ἡ πρώτη ἀπὸ Δ. λιθοπλίνθος τῆς τελευταίας δὲν βρίσκεται στὴ θέση της. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τελευταίας πρὸς Ἀ. δοκοθήκης τῆς ἀπούσας λιθοπλίνθου σώζεται στὴ δεύτερη ἀπὸ Δ. λιθοπλίνθο τῆς επικρανίδας. Ἀκόμα ἀνατολικότερα διατηροῦνται ἔντεκα δοκοθήκες. Οἱ τέσσερις τελευταῖες πρὸς Ἀ. δὲν εἶναι ἀνοιχτὲς πρὸς τὰ πάνω, γιὰ τὸ δὲν ἔχει ἀπολαξευθεῖ ἢ ὑπερκείμενη μάζα μαρμάρου τῶν λιθοπλίνθων, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ λαξεύματα αὐτὰ νὰ σκεπάζονται ἀπὸ μάζα πᾶς. 0.015-0.03 μ. Τὸ ὕψος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.32 ἕως 0.28 μ. καὶ τὸ πλάτος τους ἀπὸ 0.32 ἕως 0.26 μ. Οἱ ὑπόλοιπες δοκοθήκες εἶναι ἀνοιχτὲς πρὸς τὰ πάνω, τὸ ὕψος τους εἶναι περίπου 0.32 μ. καὶ τὸ πλάτος τους περίπου 0.22 μ. Οἱ δοκοθήκες αὐτὲς εἶναι σήμερα κλεισμένες μὲ ὀρθογωνισμένους πωρολίθους ποὺ ἔχουν σφηνωθεί μὲσα τους μὲ τὴν παρεμβολὴ ἀσβεστοκονιάματος. Μόνον ἀπὸ τὴν τελευταία πρὸς Ἀ. δοκοθήκη ὁ πωρόλιθος ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἢ καταπέσει.

Πάνω ἀπὸ τὶς ἑπτὰ δοκοθήκες στὸ κέντρο τῆς σειρᾶς εἶναι χτισμένα μὲ κονίαμα δύο κομμάτια γείσων τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τὸ γέισο τῆς ΝΔ. γωνίας τῆς βόρειας πτέρυγας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀφαιρεθεῖ τὰ προέχοντα τμήματα τῆς πρόσοψης μὲ τὶς προμόχδους καὶ τὶς ὁδοὺς. Ἐπάνω σ' αὐτὰ εἶναι χτισμένα, μὲ παρεμβολὴ κονιάματος καὶ ὀπτοπλίνθων, δύο κομμάτια γείσων τοῦ θριγκοῦ τῆς κιονοστοιχίας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἔχουν ἀποκοπεῖ τὰ προέχοντα τμήματα τῆς πρόσοψης. Εἶναι φανερό ὅτι ὅταν κατασκευάστηκε τὸ πάτωμα αὐτὸ τὰ γέισα εἶχαν ἤδη μετακινηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς θέσεις τους καὶ χτισεῖ μὲσα σινοὺς τοίχους ποὺ προστέθηκαν πάνω στὸ κλασικὸ κτίριο, γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ὀρόφου γιὰ τὸν ὁποῖο προοριζόταν τὸ πάτωμα¹⁷. Ἡ διαδικασία πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἀκόλουθη: πρῶτα, τὰ μεγάλα κομμάτια τῶν γείσων μεταφέρθηκαν καὶ χτίστηκαν στὴν κορυφὴ τοῦ θυραίου τοίχου, ἀπελευθερώνοντας τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ θριγκοῦ τῆς κιονοστοιχίας· κατόπιν ἀπολαξεύθηκαν οἱ δοκοθήκες στὴν κορυφὴ τῆς νότιας ὀγῆς τοῦ θυραίου τοίχου καὶ στὴν κορυφὴ τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ θριγκοῦ τῆς κιονοστοιχίας· στὸ τέλος τοποθετήθηκαν στὶς θῆκες τους στὸν θυραῖο τοῖχο τὰ βόρεια ἄκρα τῶν δοκῶν καὶ κατόπιν τὰ νότια ἄκρα τους στράφηκαν σὲ κατακόρυφο ἐπίπεδο πρὸς τὰ κάτω, γιὰ νὰ καταλήξουν στὶς θῆκες στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ θριγκοῦ.

Στὴ νότια ὀγῆ τοῦ θυραίου τοίχου, σὲ ὕψ. 6.25 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, βρίσκονται ἐπίσης καὶ οἱ θῆκες στὶς ὁποῖες στηρίζονταν τὰ βόρεια ἄκρα τῶν δοκῶν, τὰ νότια ἄκρα τῶν ὁποίων ἐδράζονταν στὰ λαξεύματα τῶν ἀντιθημάτων τοῦ ἐπιστυλίου. Οἱ δύο πρῶτες ἀπὸ Δ. δοκοὶ ἀκουμποῦσαν σὲ δύο ξεχωριστὲς δοκοθήκες λαξευμένες στὸν θυραῖο τοῖχο. Ὁ-λες οἱ ὑπόλοιπες ὅμως στηρίζονταν σὲ δύο ἐγκοπές, ὕψ. 0.30 μ., κατὰ μῆκος τοῦ 9ου καὶ τοῦ 10ου δόμου. Ἡ δυτικὴ ἐγκοπὴ ἔχει μῆκ. 2.70 μ., ἀντιστοιχώντας σὲ πέντε δοκοθήκες, καὶ ἡ ἀνατολικὴ 2.82 μ., ἀντιστοιχώντας σὲ ἄλλες πέντε δοκοθήκες τῶν ἀντιθημάτων τοῦ ἐπιστυλίου. Οἱ ἐγκοπὲς αὐτὲς εἶναι σήμερα κλεισμένες μὲ ὀπτοπλίνθους καὶ λίθους, χτισμένους μὲ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα, ποὺ διασώζουν καὶ λείψανα ἐπιχρίσματος. Ἡ μορφή τῶν βόρειων δοκοθηκῶν αὐτοῦ τοῦ πατώματος ἐρμηνεύεται ἀσφαλῶς ὡς ἑξῆς: πρῶτα ἔμπαινε τὸ νότιο ἄκρο κάθε δοκοῦ στὴν ἀντίστοιχη θῆκη τοῦ ἀντιθήματος τοῦ ἐπιστυλίου. Κατόπιν τὸ βόρειο ἄκρο κάθε δοκοῦ τῶν δύο πεντάδων, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ δύο ἐπιμήκη λαξεύματα τοῦ βόρειου τοίχου, στρεφόταν ὀριζόντια γιὰ νὰ καταλήξει στὴν ὀριστικὴ θέση του μέσα στὸ ἐπίμηκες λάξευμα. Τὰ κενὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν βόρειων ἄκρων τῶν δοκῶν θὰ χίζονταν, γιὰ νὰ στερεωθοῦν οἱ δοκοὶ. Τὰ βόρεια ἄκρα τῶν δύο πρώτων ἀπὸ Δ. δοκῶν τοποθετήθηκαν στὶς δύο ἀντίστοιχες ξεχωριστὲς θῆκες τοῦ

θυραίου τοίχου από το πάνω μέρος τους. Στὴ θέση αὐτὴ υπῆρχε ἡ δυνατότητα γιὰ κάμνι τετοιο, ἀφοῦ ὁ πρῶτος ἀπὸ Δ. λίθος τῆς ἐπικρανίδας εἶχε ἀφαιρεθεῖ καὶ εἶχαν ἀπολαξευθεῖ τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν ὑποκείμενων λιθοπλίνθων γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς πόρτας καὶ τοῦ κατωφλιοῦ τῆς.

Στὸν λίθο τῆς ἐπικρανίδας ποὺ ἀφαιρέθηκε γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς πόρτας υπῆρχαν λαξευμένες τρεῖς δοκοθῆκες. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἀνατολικότερης ἀπὸ αὐτὲς υπᾶρχει ἀκόμην, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ παραπάνω, στὸν παρακείμενο λίθο τῆς ἐπικρανίδας. Ἐπομένως, ὅταν κατασκευάστηκε ἡ πόρτα, τὸ πάτωμα ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὶς δοκοθῆκες αὐτές, δηλαδὴ τὸ ἀνώτερο ἀπὸ τὰ δύο πατώματα ποὺ περιγράφηκαν στὶς προηγούμενες παραγράφους, καταργήθηκε. Ἡ στάθμην τοῦ κατωφλιοῦ τῆς πόρτας συμπίπτει μὲ ἐκείνη τοῦ κατώτερου δαπέδου, ἐπομένως τὸ δάπεδο αὐτὸ καὶ ἡ πόρτα ἀνήκουν στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση.

Σ' αὐτὴ τὴ φάση ἀνήκουν καὶ οἱ ἔξι δοκοθῆκες ποὺ βρίσκονται στὸ ἄνω μέρος τῶν τριῶν πρώτων ἀπὸ Ἀ. λιθοπλίνθων τοῦ 9ου δόμου τοῦ θυραίου τοίχου (εἰκ. 203, σκ. 20). Ἔχουν περίπου τετραγωνικὸ σχῆμα, ὕψ. 0.18 περ. καὶ πλάτ. 0.25-0.20 μ. Ἡ ἀπόσταση ποὺ τὶς χωρίζει κυμαίνεται γύρω στὰ 0.27 μ., ἡ ἀπόσταση ὅμως τῶν δύο τελευταίων πρὸς Ἀ. δοκοθηκῶν εἶναι 0.60 μ.¹⁸ Οἱ τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς εἶναι κλεισμένες μὲ ὀπτοπλίνθους καὶ πωρολίθους χτισμένους μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ βάθος τῶν ὑπολοίπων τριῶν κυμαίνεται γύρω στὰ 0.10 μ. Ἡ στάθμην τοῦ δαπέδου ποὺ ὑποστήριζαν οἱ δοκοί, γιὰ τὶς ὁποῖες κατασκευάστηκαν οἱ δοκοθῆκες αὐτές, βρισκόταν 0.20 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμην τοῦ πρὸς Δ. δαπέδου. Ἡ δυτικότερη ἀπὸ αὐτὲς τὶς δοκοθῆκες ἀπέχει 0.62 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ἐπιμήκους ὁμαδικῆς δοκοθήκης ποὺ βρίσκεται στὰ δυτικὰ τῆς. Δεδομένου ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτὴ γινόταν ἡ συνάντηση δύο τμημάτων τοῦ δαπέδου μὲ διαφορετικὴν στάθμην, ἡ ὑπαρξὴ δοκοῦ στὸ μέσο τοῦ διαστήματος τῶν 0.62 μ. δὲ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ μὴ μένουν μετέωρα τὰ ἄκρα τῶν σανίδων τοῦ χαμηλότερου πατώματος. Δὲν υπᾶρχουν ὅμως ἴσχνη ἀντίστοιχων δοκοθηκῶν λαξευμένων στὸν βόρειο τοῖχο ἢ στὰ ἀντιθήματα τοῦ ἐπιστυλίου. Ἐπομένως τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ πατώματος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος δὲ ἐφαπτόταν σὲ ἕναν τοῖχο πᾶχ. 0.60 μ. περίπου καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν.· περισσότερες ἐνδείξεις γιὰ τὸν τοῖχο αὐτὸν δὲ ἐκτεθοῦν παρακάτω.

Δὲν υπᾶρχουν λαξεύματα στὰ ἀντιθήματα τοῦ ἐπιστυλίου τῆς στοᾶς, ἀντιμέτωπα στὶς ἔξι δοκοθῆκες τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ πατώματος τοῦ ὀρόφου. Τὰ νότια ἄκρα τῶν δοκῶν τοῦ τμήματος αὐτοῦ πατοῦσαν σὲ μία ξύλινη δοκό, τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὁποίας στηριζόταν στὸν ἐγκάρσιο τοῖχο ποὺ προαναφέρθηκε, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ τῆς στηριζόταν σὲ μιὰ μεγάλη δοκοθήκη, λαξευμένη στὸ νότιο ἄκρο τοῦ 10ου δόμου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς (εἰκ. 198, 209, σκ. 26). Ἡ δοκοθήκη αὐτὴ ἔχει πλάτ. 0.32, ὕψ. 0.42 καὶ βάθ. 0.215 μ. Τὸ ὕψος ὅμως τῆς δοκοῦ ποὺ στηριζόταν ἐκεῖ ἦταν περίπου 0.30 μ., διότι ἡ στάθμην τῆς ἔδρασης τῶν βόρειων ἄκρων τῶν ἐγκαρσίων δοκῶν βρίσκεται 0.30 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμην ἔδρασης τῆς μεγάλης δοκοῦ, πάνω στὴν ὁποία στηρίζονταν τὰ νότια ἄκρα τους.

Ἡ στάθμην τοῦ δαπέδου τοῦ πατώματος ποὺ μόλις περιγράφηκε συμπίπτει μὲ ἐκείνη τοῦ δαπέδου τοῦ πατώματος ποὺ ὀρίζουν οἱ πέντε δοκοθῆκες ποὺ ἔχουν ἤδη ἐντοπιστεῖ στὸν 10ο δόμο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας κόγχης. Σ' αὐτὴ τὴ στάθμην ἡ ἐπικοινωνία τῶν χώρων στὶς δύο πλευρὲς τοῦ θριγκοῦ τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας ἐξασφαλιζό-

ταν με μιὰ πόρτα (εἰκ. 204, σκ. 18-19), πὺ ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση καὶ πὺ περιγράφεται ἀμέσως παρακάτω.

Ἰκνη θυρῶν στὴν ἀνωδομὴ τῆς στοᾶς

Γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς πόρτας αὐτῆς ἀφαιρέθηκαν οἱ δύο πρῶτοι ἀπὸ Ἀ. λίθοι τῆς δωρικῆς ζωφόρου, καθὼς καὶ τὰ ἀντιδήματά τους. Οἱ ὅλμοι περιστροφῆς τῶν θυροφύλλων βρίσκονται στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιστυλίου πὺ ἀποκαλύφθηκε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἐνῶ τὸ ἴχνος ἀπὸ τὴν περιστροφή τοῦ δυτικοῦ θυροφύλλου διακρίνεται στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀντιδήματός του. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ τροχιά τοῦ θυροφύλλου ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ μέση τοῦ ἀνοίγματος, πράγμα πὺ ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πόρτα ἦταν δίφυλλη. Ὁ ἀνατολικὸς ὅλμος ἀπέχει 0.123 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τελευταίου πρὸς Ἀ. λίθου τῆς ζωφόρου καὶ ἔχει διάμ. 0.05-0.06 μ. Ὁ δυτικὸς ὅλμος ἀπέχει 1.30 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ καὶ ἡ διάμετρός του κυμαίνεται γύρω στὰ 0.07 μ. Ἡ ἀπόστασή του ἀπὸ τὸν λίθον τῆς ζωφόρου πὺ βρίσκεται στὰ δυτικά του εἶναι 1.01 μ., ἐπομένως ἀνάμεσα στὸν λίθον αὐτὸν καὶ τὴν πόρτα εἶχε χτιστεῖ ἕνας τοῖχος πὺ διαμόρφωνε καὶ τὸν δυτικὸ παραστάτη τῆς πόρτας.

Ὁ ὄροφος πὺ προστέθηκε στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας ἐπικοινωνοῦσε με πόρτα καὶ με ἕναν ἄλλο χώρο στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς, ἐπάνω ἀπὸ τὸν χώρο τῆς δεξαμενῆς. Τὸ κατώφλι τῆς πόρτας βρίσκεται στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν δύο τελευταίων πρὸς Ν. λίθων τοῦ ΙΙου δόμου τοῦ τοίχου (εἰκ. 206) καὶ ἔχει πλάτ. 1.50 μ. Γιὰ τὴ διάνοιξη τῆς πόρτας ἔχουν ἀφαιρεθεῖ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ 2ου ἀπὸ Β. λίθου τῆς ἐπικρανίδας τῆς στοᾶς καὶ ὁλόκληρος ὁ 3ος ἀπὸ Β. λίθος τῆς (εἰκ. 205, 209, σκ. 26-27). Ἀπὸ κάθε ἕναν ἀπὸ τοὺς τρεῖς ὑπερκείμενους δόμους τοῦ τοίχου ἔχουν ἀφαιρεθεῖ μία καὶ μισὴ λιθόπλινθος, με ἀποτελέσμα τὸ πλάτος τῆς πόρτας πὺ ἀντιστοιχεῖ στοὺς δόμους αὐτοὺς νὰ εἶναι 1.77 μ., δηλαδὴ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πλάτος πὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ σιρῶση τῆς ἐπικρανίδας τῆς δυτικῆς ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου¹⁹. Ἐτοί ὁ νότιος παραστάτης τῆς πόρτας εἶναι κατακόρυφος, ἐνῶ ὁ βόρειος σχηματίζει μία βαθμίδα πὺ αὐξάνει τὸ πλάτος τῆς πόρτας κατὰ 0.27 μ. Στὰ ἄκρα τῆς ἐπιφάνειας πὺ χρησιμεύει ὡς κατώφλι διακρίνονται οἱ κυκλικοὶ ὅλμοι περιστροφῆς τῶν δύο θυροφύλλων τῆς πόρτας, διαμ. 0.08-0.09 καὶ βάθ. 0.04 μ. ὁ βόρειος, ἐνῶ ὁ νότιος ἔχει διάμ. 0.07 καὶ βάθ. 0.045 μ.²⁰ Ἀνάμεσά τους, λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ μέσο τῆς ἀπόστασης τῶν ὀλμων, ὑπάρχει ἕνας ὀρθογωνικὸς τὸρμος, διαστ. 0.036×0.025 καὶ βάθ. 0.028 μ., γιὰ τὴ στερέωση τοῦ κινητοῦ ἄκρου τοῦ βόρειου θυροφύλλου. Ἰκνη τῆς περιστροφῆς τοῦ νότιου θυροφύλλου, τὸ ὁποῖο ἀνοιγό-κλεινε μονίμως, διακρίνονται γύρω ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ νότιου ὀλμου, πρὸς τὰ δυτικά τῆς. Αὐτό, μαζὶ με τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐντορμία στήριξης τοῦ βόρειου θυροφύλλου βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς νοτιῆς γραμμῆς πὺ ἐφάπτεται στὰ δυτικά ἄκρα τῶν ὀλμων, δείχνει ὅτι τὰ θυρόφυλλα ἄνοιγαν ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ἡ λύση τῶν κατασκευαστικῶν καὶ κυριολογικῶν προβλημάτων πὺ θέτει ἡ σημερινὴ μορφή τῆς πόρτας θὰ δοθεῖ παρακάτω, σὲ συνάρτηση με τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας²¹.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ἀνωδομῆς τοῦ θυραίου τοίχου ὑπῆρχε μιὰ πόρτα, πὺ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας με κάποιους ἄλλους χώρους πρὸς Β. (εἰκ. 200, 207, σκ. 20-21, 29). Ἡ πόρτα

αὐτὴ σήμερα ἔχει πλάτ. 1.30 μ.²² καὶ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς μετὸν ὄροφο ποὺ εἶχε προστεθεῖ ἐπάνω ἀπὸ τὴν Πινακοθήκην. Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κατωφλιοῦ ὑπάρχει ἓνα ἔξαρμα ὀρθογωνικῆς διατομῆς, ποὺ ὑγώνεται κατὰ 0.09 μ. ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κατώφλι καὶ ἔχει πλάτ. (κατὰ τὴν κατεύθυνση ᾿Α.-Δ.) 0.21-0.22 μ. Τὸ ἔξαρμα σταματᾷ σὲ ἀπόσταση 0.17 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ 0.15 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ ὀρθοστάτη τῆς πόρτας, προφανῶς γιὰ τὴν τοποθέτηση δύο μονολιθικῶν κατακόρυφων στοιχείων τοῦ θυρώματος, ποὺ θὰ στηρίζαν ἓνα ὀριζόντιο μονολιθικὸ ὑπέρθυρο²³. Στὰ νότια τῶν θέσεων τῶν παραστατῶν τοῦ θυρώματος βρίσκονται οἱ κυκλικοὶ ὄλμοι περιστροφῆς τῶν δύο θυροφύλλων, διαμ. 0.06-0.07 μ. ὁ ἀνατολικὸς καὶ 0.07-0.075 μ. ὁ δυτικὸς. Τὰ θυρόφυλλα ἄνοιγαν φυσικὰ πρὸς Ν.

Μεσοπάτωμα καὶ ἰσόγειο τῆς στοᾶς

Στὸν 4ο δόμο τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τῆς στοᾶς ὑπάρχει μιὰ σειρὰ ἑξὶ μεγάλων δοκοθηκῶν (εἰκ. 209-210, σκ. 26). Ἡ πρώτη ἀπὸ Β. χωρίζεται ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο μετὰ ἀπόσταση ἴση μετὰ ἓνα ὀλόκληρο μῆκος λιθοπλίνθου —στὴν περίπτωσιν αὐτὴ 1.20 μ.—, ἔχει πλάτ. 0.27, βάθ. 0.23 μ. καὶ καταλαμβάνει ὅλο τὸ ὕψος τοῦ 4ου δόμου, ποὺ εἶναι 0.49 μ. Τὸ κάτω τμήμα τῆς ὁμῶς καταλαμβάνεται σήμερα ἀπὸ ἓναν ὀρθογωνισμένον παρόλινθον, ποὺ προφανῶς τοποθετήθηκε ἐκεῖ γιὰ νὰ μειώσει τὸ ὕψος τῆς δοκοθήκης καὶ νὰ τὴν συμμορφώσει πρὸς τὶς τέσσερις μεσαῖες δοκοθήκες ποὺ ἔχουν ὕψ. 0.27-0.28, πλάτ. 0.22-0.26 καὶ βάθ. 0.14 μ. Ἡ τελευταία πρὸς Ν. δοκοθήκη ἐφάπτεται στὸν τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας τῆς στοᾶς. Τὸ ἐπάνω ἄκρο τῆς βρίσκεται 0.10 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ἄνω βάση τοῦ δόμου, μετὰ τὴν ὁποία ταυτίζονται καὶ τὰ ἄνω ἄκρα τῶν ὑπολοίπων δοκοθηκῶν. Ἔχει πλάτ. 0.30, βάθ. 0.18 καὶ ὕψ. 0.36 μ., μετὰ ἀποτέλεσμα ἡ κάτω βάση τοῦ νὰ βρίσκεται κατὰ 0.17 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν βάση τῶν τεσσάρων μεσαίων δοκοθηκῶν.

Οἱ δοκοθήκες αὐτὲς ὀφείλονται σὲ ἓνα πάτωμα, τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ὁποίου στηριζόταν στὸν ἐγκάρσιο τοῖχο ποὺ ἐντοπίστηκε προηγουμένως καὶ ποὺ συνέδεε τὸν ἀνατολικὸν παραστάτη τῆς πόρτας τῆς Πινακοθήκης μετὰ τὸν πρῶτον ἀπὸ τὰ ἀνατολικά κίονα τῆς στοᾶς. Τὸ πάτωμα ἀπεῖχε 1.20 μ. ἀπὸ τὸν θυραῖο τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας. Προφανῶς τὸ διάστημα αὐτὸ ἀφείθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ μιᾶς κλίμακας. Ἡ τελευταία θὰ πρέπει νὰ ἦταν κτιστή, γιὰτὶ ἂν ἦταν ξύλινη θὰ εἶχαν διασωθεῖ τόρμοι γιὰ τὴν στηρίξή της στοὺς μαρμαρίνους τοίχους καὶ στὸ δάπεδο. Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς τέτοιας κλίμακας σ' αὐτὴ τὴν θέσιν ἐξηγεῖ ἀσφαλῶς τὴν παρουσίαν χαραγμάτων στὸν 6ο δόμο τοῦ θυραίου τοῖχου, στὰ ἀριστερὰ τῆς δυτικῆς παραστάδας τοῦ ἀνατολικοῦ παραθύρου τῆς Πινακοθήκης (εἰκ. 211). Τὰ χαράγματα αὐτὰ εἶναι βυζαντινά, πράγμα ποὺ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πάτωμα καὶ ἡ σκάλα κατασκευάστηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν Φραγκοκρατίαν. Ἀπὸ τὸ μεσοπάτωμα, στὸ ὁποῖον ὀδηγοῦσε ἡ σκάλα αὐτή, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀνέβει στὸν ὄροφο τῆς στοᾶς μετὰ μιὰ ξύλινη σκάλα καθαροῦ πλάτ. 0.60 μ., ἡ ὁποία θὰ στηριζόταν στὴ ΝΑ. περιοχὴ τοῦ μεσαίου πατώματος καί, ἀνεβαίνοντας πάλι στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, θὰ κατέλνε ἀνάμεσα στὰ βόρεια ἄκρα τῶν δύο τελευταίων πρὸς ᾿Α. δοκῶν τοῦ πατώματος τοῦ ὀρόφου, οἱ ὁποῖες, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, ἀπεῖχαν μεταξύ τους 0.60 μ. Εἶναι φανερὸ ἐπίσης ὅτι τὸ μεσοπάτωμα αὐτὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς στοᾶς ἐπικοινωνοῦσε μετὰ τὸ μεσοπάτωμα τῆς βόρειας κόγχης²⁴, τὸ ὁποῖον βρισκόταν στὴν ἴδια ἀκριβῶς στάθμην.

Στὸ δάπεδο τῆς στοᾶς, σὲ ἀπόσταση 3.80 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς καὶ περὶ τὸ μέσον τοῦ πλάτους τῆς, ὑπάρχουν τὰ ἴχνη μιᾶς δίφυλλης πόρτας (εἰκ. 197, σκ. 17). Διατηροῦνται τέσσερις ὅλμοι περιστροφῆς: οἱ δύο βόρειοι ἐφάπτονται μεταξύ τους, ἔχουν διάμ. 0.03 μ. καὶ πρὸς Ἀ. δύο παράλληλους ἐπιμήκεις τὸρμους μήκ. 0.115 καὶ πλάτ. 0.03 μ. ὁ δυτικὸς καὶ 0.045 μ. ὁ ἀνατολικός. Οἱ τὸρμοι αὐτοὶ προορίζονταν γιὰ τὴ στήριξη θυρωμάτων. Ὁ ἓνας νότιος ὅλμος, διαμ. 0.04 μ., ἔχει στὰ ἀνατολικά του τὸρμο γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἀντίστοιχου θυρώματος. Περίπου 0.18 μ. πρὸς Ν. τοῦ ὅλμου αὐτοῦ καὶ λίγο ἀνατολικότερα ὑπάρχει ἓνας ἀκόμη ὅλμος διαμ. 0.06 μ. Προφανῶς ἡ πόρτα αὐτὴ εἶχε δύο τουλάχιστον φάσεις. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε ἓνας ἀκόμη τοῖχος ἐγκάρσιος στὴ στοᾶ. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τοίχου αὐτοῦ.

Στὴ νότια ὄψη τοῦ θυραίου τοίχου, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο, εἶναι λαξευμένη μιὰ δοκοθήκη (εἰκ. 213, σκ. 20), πλάτ. 0.22, ὕψ. 0.32²⁵ καὶ βάθ. 0.21 μ., ποὺ μοιράζεται στὸν 4ο καὶ 5ο δόμο. Οἱ μεγάλες διαστάσεις (0.22×0.32 μ.) τῆς δοκοῦ ποὺ στηριζόταν ἐκεῖ δείχνουν ὅτι τοποθετήθηκε στὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴ στήριξη πατώματος. Τὸ νότιο ἄκρο τῆς δὲ στηριζόταν προφανῶς μέσα στὸν τοῖχο πού, ὅπως φάνηκε στὸ Δεύτερο Μέρος, ἔκλεισε κάποτε τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴ δυτικὴ παραστάδα καὶ τὸν παρακείμενο κίονα, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα διαστήματα τῆς στοᾶς. Ἡ δοκὸς αὐτὴ στήριζε τὰ δυτικὰ ἄκρα λεπτότερων δοκῶν, τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῶν ὁποίων ἐδραζόταν μέσα στὸν ἐγκάρσιο τοῖχο, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὁποίου πιστοποιεῖ ἡ πόρτα ποὺ ἐντοπίστηκε στὴν προηγούμενη παράγραφο. Ὁ ἐγκάρσιος αὐτὸς τοῖχος συνεχιζόταν καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μεσοπάτωμα, φθάνοντας τουλάχιστον ὡς τὸ μεταγενέστερο ἀπὸ τὰ πατώματα τοῦ ὀρόφου· αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ διακοπὴ ἀνάμεσα σὺς δύο ἐπιμήκεις ὁμαδικὲς δοκοθήκες στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ πατώματος τοῦ ὀρόφου βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μὲ τὴ θέση τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου. Τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ μεσοπατώματος σὲ αὐτὴ τὴ στάθμην ἐπιβεβαιώνει καὶ ἓνα βυζαντινὸ χάραγμα (ΘΕΟΦΗΛΑΚΤΟΣ) στὸ κάτω μέρος τοῦ δεύτερου ἀπὸ Ν. ἀντιδήματος τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς (εἰκ. 199, 212, 214)²⁶. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ δυτικοῦ ἐγκάρσιου τοίχου καὶ τοῦ ἀντίστοιχου μεσοπατώματος, καὶ ἐπομένως καὶ τὸ κλείσιμο τουλάχιστον τῶν δύο πρώτων ἀπὸ Δ. διαστημάτων τῆς στοᾶς, εἶχαν γίνῃ πρὶν ἀπὸ τὴ Φραγκοκρατία. Καταλήγει κανεὶς στὸ ἀναμφισβήτητο συμπέρασμα ὅτι τὸ μεσοπάτωμα ἐκτεινόταν σὲ ὅλο τὸν κῶρο τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας· ἡ στάθμην τοῦ μεσοπατώματος στὸ δυτικὸ τμήμα του ἦταν κατὰ μερικὰ ἑκατοστὰ ὑψηλότερη ἀπὸ αὐτὴν στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του. Ὅμως τὸ μεσοπάτωμα αὐτὸ ἐπεκτεινόταν καὶ στὴ βόρεια κόγχη, στὴν ἴδια ἀκριβῶς στάθμην μὲ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεσοπατώματος τῆς στοᾶς.

Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς νότιας ὄψης τοῦ θυραίου τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας δὲν δὲν πρέπει νὰ παραλειφθοῦν τρία λαξεύματα ποὺ ἐγγράφονται στὴν ἐπιφάνεια ἐπαφῆς τοῦ δυτικοῦ ἐγκάρσιου τοίχου τῆς στοᾶς. Τὸ κατώτερο ἀπὸ αὐτὰ βρίσκεται στὸν 5ο δόμο, πολὺ κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ παραστάδα τοῦ δυτικοῦ παραθύρου (εἰκ. 213, σκ. 20). Τὸ ὕψος του δείχνει ὅτι εἶναι θήκη γιὰ ἓνα στοιχεῖο ποὺ πατοῦσε στὸ μεσοπάτωμα. Τὸ ἐπόμενο καθ' ὕψος λάξευμα (εἰκ. 201, σκ. 20) εἶναι ὀρθογωνικόν, διαστ. 0.11×0.13 μ., καὶ βρίσκεται στὸν 10ο δόμο, ἐπάνω ἀπὸ τὸ διάστημα ποὺ χωρίζει τὰ δύο ἐπιμήκη —κατὰ τὴν ὀριζόντια ἔννοια— λαξεύματα, ποὺ στήριζαν τὰ βόρεια ἄκρα τῶν δοκῶν τοῦ μεταγενέστερου (καὶ χαμηλότερου) ἀπὸ τὰ δύο πατώματα ποὺ τὰ ἴχνη τους στὸ ἐπάνω μέρος τῆς στοᾶς περιγράφηκαν προηγουμένως. Τὸ λάξευμα αὐτό, σήμερὰ γεμισμένο μὲ κονίαμα,

εἶναι προφανῶς θήκη γιὰ τὸ βόρειο ἄκρο ἐνὸς στοιχείου ποὺ ἀκουμποῦσε ἐπάνω στὸ πάτωμα ἐκεῖνο²⁷. Τὸ τελευταῖο καθ' ὕψος ἀπὸ τὰ τρία λαξεύματα εἶναι ἐπίσης ὀρθογώνικόν, διαστ. 0.12×0.12 μ., καὶ βρίσκεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ γείσα ποὺ ἀποτελοῦν τὰ λείψανα τοῦ τοίχου τοῦ μεταγενέστερου ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης (εἰκ. 202, σκ. 20)²⁸. Ἡ βάση τοῦ λαξεύματος βρίσκεται 1.45 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν βάση τοῦ προηγούμενου λαξεύματος.

Ἔλλα ἵχνη στοὺς τοίχους τῆς στοᾶς

Πάνω ἀπὸ τὴν κάτω βάση τοῦ 4ου δόμου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς ὑπάρχει μιὰ σειρὰ δέκα λαξευμάτων (εἰκ. 214, σκ. 24). Τὸ πλάτος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.10 ὥς 0.20 μ. καὶ τὸ ὕψος τους γύρω στὰ 0.12 μ. Οἱ βάσεις τους βρίσκονται πάνω στὸν ἄρμὸ ποὺ χωρίζει τὸν 3ο καὶ τὸν 4ο δόμο, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ὀριζόντιες. Τὸ υπόλοιπο ὅμως περιγραμμὰ εἶναι ἀκανόνιστο, ὅπως καὶ τὸ βάθος, τὸ ὁποῖο εἶναι σὲ ὅλα τὰ λαξεύματα 0.0 μ. στὸ πάνω μέρος τους ἐνῶ στὸ κάτω κυμαίνεται ἀπὸ 0.065 ὥς 0.09 μ. Οἱ ἀποστάσεις ἀνάμεσα στὰ λαξεύματα εἶναι 0.22-0.28 μ. ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελευταία πρὸς Β. ἀπόσταση, ποὺ εἶναι μόλις 0.05 μ. Αὐτὰ τὰ λαξεύματα εἶναι θῆκες γιὰ τὴν τοποθέτηση δοκῶν, τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῶν ὁποίων ἐδραζόταν σὲ ἓναν ἐγκάρσιο τοῖχο, δηλ. στὸν τοῖχο ὅπου στηριζόταν τὸ μεσοπάτωμα ποὺ προαναφέρθηκε ἢ σὲ ἓνα προγενέστερό του. Τὸ χαμηλὸ ὕψος τῶν λαξευμάτων καὶ τὸ ἀκανόνιστο τῆς μορφῆς τους —ποὺ μειώνει τὸ χρῆσιμο ἀνοιγμάτων— δείχνει ὅτι οἱ ἀντίστοιχοι δοκοὶ δὲν ἔφεραν μεγάλα βάρη, καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι πιθανότερο νὰ ἀνῆκαν σὲ μιὰ κεκλιμένη στέγη, παρὰ σὲ πάτωμα. Ἡ στέγη αὐτὴ δὰ πρέπει νὰ κατασκευάστηκε σὲ μιὰ χρονικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας εἶχε χάσει τὴ συνολικὴ στέγη της.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι οἱ ὀρθοστάτες καὶ οἱ κατώτεροι δόμοι τῶν τοίχων τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας φέρουν σημαντικὲς φθορές, ποὺ ὀφείλονται σὲ διάφορους λόγους: στὴν ἀπόσπαση γωνιακῶν πυραμιδοειδῶν κομματιῶν λόγω τῆς ὀξείδωσης τῶν ἀρχαίων σιδηρένιων συνδέσμων, στὴν ἀποκόλληση πλακοειδῶν τεμαχίων μαρμάρου κατὰ μῆκος τῶν νερῶν του, στὴ δράση φωτιᾶς στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου καὶ στὴ διάβρωση. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἡ μεγάλη ρωγμὴ ποὺ διατρέχει τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ θυραίου τοίχου καθ' ὅλο τὸ ὕψος του: τὸ πλάτος της στὴν βάση τοῦ τοίχου εἶναι 0.033 μ. καὶ αὐξανόμενον καθ' ὕψος φθάνει, στὸν 11ο δόμο, τὰ 0.109 μ. (εἰκ. 213, 220, σκ. 21)²⁹.

3. Ἡ Πινακοθήκη

Ἡ αἶθουσα τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, γνωστὴ σήμερα ὡς Πινακοθήκη, διατηρεῖ ἐπίσης πολλὰ ἵχνη ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες φάσεις της.

Ἰχνη στὸ κατώφλι τῆς πόρτας

Ὅπως εἶναι φυσικόν, δὰ πρέπει κανεὶς νὰ ἀρχίσει μὲ τὴν περιγραφὴ καὶ ἐρμηνεῖα τῶν ἱχνῶν ποὺ διατηροῦνται στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ κατωφλίου τῆς πόρτας ποὺ ἀνοίγεται στὸν θυραῖο τοῖχο καὶ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴν στοὰ στὴν Πινακοθήκη (εἰκ. 216, σκ. 28). Ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ διατηρεῖ βεβαίως τὶς ἐντορμίες γιὰ τὴ στήριξη τῆς κλασικῆς ἐπένδυ-

σης τῶν παραστατῶν καὶ τοὺς ὄλμους περιστροφῆς τῶν κλασικῶν θυροφύλλων στὰ δύο ἄκρα τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ ἐπίσης, στὸ μέσο της, τὶς ἐντορμίες γιὰ τὴ στήριξη τῶν ἐλεύθερων ἄκρων τῶν θυροφύλλων.

Ἐνα μέρος ὅμως τῆς ἐπιφάνειας αὐτῆς ἔχει ἀπολαξευθεῖ ὀριζόντια, σὲ βάθ. 0.045-0.052 μ. Ἡ ἀπολάξευση ἀρχίζει ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κατωφλιοῦ καὶ στὰ πλάγια φθάνει ὥς τὰ ὀρθογωνικὰ λαξεύματα τῶν κλασικῶν ὄλμων περιστροφῆς, ὅπου ἔχει πλάτ. 0.144 μ. στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο καὶ 0.152 μ. στὸ δυτικόν. Σὲ ἀπόσταση 0.32 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ καὶ 0.33 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ παραστάτη τὸ πλάτος τῆς ἀπολαξευμένης ζώνης αὐξάνεται σὲ 0.594 μ. Ἡ ἐργασία τῆς ἀπολάξευσης εἶναι καλὴ καὶ τὸ σχῆμα της σὲ κάτοψη ὀρθογωνικόν. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ λαξεύματος, στὶς γωνίες ποὺ σχηματίζουν οἱ πλευρές του, ὑπάρχουν δύο κυκλικοὶ ὄλμοι περιστροφῆς διαμ. 0.064 μ. ὁ ἀνατολικὸς καὶ 0.07 μ. ὁ δυτικὸς. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἀπολαξευμένη ἐπιφάνεια τοῦ ἐλευσινιακοῦ μαρμάρου διαμορφώθηκε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, γιὰ νὰ ἀποτελέσει τὸ κατώφλι μιᾶς μεταγενέστερης δίφυλλης πόρτας στενότερης ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ. Τὰ ὅρια τῆς ἀπολάξευσης στὰ πλάγια δείχνουν καὶ τὴ θέση τῶν παραστατῶν τῆς μεταγενέστερης πόρτας, τῶν ὁποίων ἡ ἀμοιβαία ἀπόσταση εἶναι 1.703 μ.³⁰ Οἱ παραστάτες αὐτοὶ ἦταν κυσιοί, ἀφοῦ δὲν φαίνονται ἐντορμίες γιὰ τὴ στήριξη μονολιθικῶν κατακόρυφων στοιχείων.

Στὸ μὴ ἀπολαξευμένο νότιο τμήμα τοῦ κλασικοῦ κατωφλιοῦ διατηροῦνται οἱ ὄλμοι περιστροφῆς μιᾶς ἄλλης δίφυλλης πόρτας, προφανῶς ἀκόμη μεταγενέστερης. Ὁ ὄλμος περιστροφῆς τοῦ δυτικοῦ θυροφύλλου της ἀπέχει 0.246 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἐλευσινιακοῦ λίθου καὶ 0.607 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ παραστάτη τοῦ κλασικοῦ ἀνοιγματος, καὶ ἔχει διάμ. 0.067 μ. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς πόρτας διατηροῦνται δύο ὄλμοι περιστροφῆς. Ὁ ἓνας ἀπέχει 0.278 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ λίθου καὶ 1.86 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ παραστάτη τοῦ κλασικοῦ ἀνοιγματος, ἐνῶ ὁ ἄλλος 0.027 καὶ 1.68 μ. ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες θέσεις. Οἱ ὄλμοι αὐτοὶ ἀντιστοιχοῦν προφανῶς σὲ δύο κατασκευαστικὰ φάσεις τῆς πόρτας. Ἴσως μάλιστα οἱ φάσεις αὐτὲς νὰ ἦταν τρεῖς, ἀφοῦ στὸν πυθμὲνα τοῦ πρώτου ἀπὸ τοὺς παραπάνω ὄλμους τοῦ ἀνατολικοῦ θυροφύλλου ὑπάρχει μία ἀκόμη κυκλικὴ βάθυνση. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ πυθμὲνα τῆς ἐντορμίας γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς ἐπένδυσης τοῦ ἀνατολικοῦ ὀρθοστάτη τοῦ θυρώματος ὑπάρχει μία ἀκόμη κυκλικὴ ἐκβάθυνση, ἡ ὁποία πρέπει νὰ χρησίμευε γιὰ τὴν περιστροφή μιᾶς πόρτας ποὺ ἀνοιγόταν στὸν μεταγενέστερο ἐγκάρσιο τοῖχο τῆς στοᾶς στὴ θέση ἐκεῖνη.

Ἱκνη τῆς δολωτῆς κατασκευῆς

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὥς τὰ 1836-1837 τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης ἦταν καλυμμένο ἀπὸ μιὰ δολωτὴ κατασκευή³¹. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἔδαφος μέσα στὴν Πινακοθήκη τὸ 1889 ἔφερε στὸ φῶς τὶς θεμελιώσεις ἐνὸς κεντρικοῦ κίονα καὶ ἐπὶ παραστάδων, τοποθετημένων στὶς τέσσερις γωνίες καὶ στὰ μέσα τοῦ ἀνατολικοῦ, τοῦ βόρειου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, εὐρήματα ποὺ θεωρήθηκαν φραγικά³².

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ βράχου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης τὸ 1984³³ φάνηκαν ἐλάχιστα μόνον ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν κατασκευῶν —προγενεστέρων ἢ μεταγενεστέρων τοῦ κλασικοῦ κτιρίου— τὰ ὁποῖα ἀναφέρουν οἱ Καθβαδίας καὶ Kawerau. Ἀπὸ τὰ φράγματα λείψανα βρέθηκε λίγο ἀσβεστοκονίαμα πάνω στὸν βράχο, στὶς θέσεις τοῦ κεντρικοῦ κίονα καὶ τῆς μεσαίας παραστάδας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Τὰ λείψανα τῶν υπόλοιπων παρα-

στάδων, ἂν διατηροῦνται ἀκόμῃ, θὰ ἔχουν καλυφθεῖ ἀπὸ τὸν μανδύα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα ποὺ ἔχει καλύγει ἐξ ὀλοκλήρου τὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν πωρολίθων τῆς θεμελίωσης τοῦ βόρειου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τῆς Πινακοθήκης (σχ. 34-35). Τὸ σωζόμενο ἀσβεστοκονίαμα ποὺ προαναφέρθηκε εἶναι λευκὸ καὶ εὐθρυπτο, ὅπως εἶναι τὰ φράγκικα ἀσβεστοκονιάματα.

Ἰχνη τῶν παραστάδων αὐτῶν ὅμως διατηροῦνται στὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τῆς Πινακοθήκης. Στὴ μέση περίπου τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου (εἰκ. 118, 217, σχ. 26), σὲ ἀπόσταση 4.08 μ. ἀπὸ τὸν θυραῖο τοῖχο, διακρίνεται μιὰ κατακόρυφη λωρίδα πλάτ. 0.72 μ., ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν τοιχοβάτη καὶ φθάνει ὡς τὸ μέσο τοῦ ὕψους τοῦ 4ου δόμου· διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατὰστασις, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοῖχου ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς λωρίδας ἔχει φθαρεῖ ἀπὸ διάβρωση. Ἀντίστοιχο ἴχνος παραστάδας διατηρεῖται στὸ μέσο τοῦ δυτικοῦ τοῖχου (εἰκ. 218, σχ. 24), στὴν ἴδια ἀπόσταση ἀπὸ τὸν θυραῖο τοῖχο καὶ μὲ τὸ ἴδιο πλάτος. Τὸ ἴχνος τοῦ δυτικοῦ τοῖχου σταματᾷ στὸ ὕψος τῆς ζώνης ἀπὸ ἐλευσινιακὸ μάρμαρο. Στὴ ΒΔ. καὶ ΒΑ. γωνία τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφάνειας τῶν τοίχων τῆς Πινακοθήκης διατηροῦνται τὰ ἴχνη τῶν ἀντίστοιχων παραστάδων: τὰ ἴχνη τῶν στενῶν πλευρῶν τοὺς σώζονται στὰ βόρεια ἄκρα τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου καὶ ἔχουν πλάτ. 0.59 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τῶν μακρῶν πλευρῶν τοὺς μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοῖχου καὶ εἶναι 0.97 μ. Τὸ ἴχνος τῆς ΒΔ. παραστάδας φθάνει ὡς τὸ ὕψος τῆς ζώνης ἀπὸ ἐλευσινιακὸ μάρμαρο στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ ὡς τὴ βάση τοῦ 4ου δόμου στὸν βόρειο τοῖχο, ἐνῶ τὸ ἴχνος τῆς ΒΑ. παραστάδας στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο φθάνει ὡς τὴ μέση τοῦ ὕψους τοῦ 5ου δόμου. Τὰ ἴχνη αὐτὰ μαρτυροῦν ὅτι οἱ παραστάδες προστάτευσαν ἀπὸ φθορὰς τὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων ποὺ κάλυπταν. Τὰ ἴχνη τῶν ὑπόλοιπων παραστάδων πάνω στοὺς τοίχους δὲν εἶναι ἐμφανή.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἓνα χάραγμα στὸ μέσο τοῦ ὀρθοστάτη τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου στὴν περιοχὴ ποὺ καλυπτόταν ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ φραγκικὴ παραστάδα. Εἶναι ἀραβικὸ καὶ σημαίνει «ὁ Κύριός μου» (εἰκ. 219). Ἕνα παρόμοιο χάραγμα ὑπάρχει στὰ νότια τοῦ ἱχνος τῆς παραστάδας καὶ ἓνα ἄλλο παρεμφερές —ἀλλὰ μικρότερο καὶ βαθύτερα χαραγμένο— στὴ βόρεια ὄψη τοῦ πρώτου ἀπὸ Ἀ. κίονα τῆς στοᾶς. Τὰ χαράγματα αὐτὰ μπορεῖ νὰ εἶναι τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰδικὰ τὸ πρῶτο ὅμως —ποὺ ἐγγράφεται στὸ ἴχνος τῆς παραστάδας ποὺ θεωρεῖται φράγκικη— πρέπει νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς παραστάδας, ἀφοῦ αὐτὴ κατεδαφίστηκε μόλις μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὅταν κατεδαφίστηκε καὶ ἡ θολωτὴ κατασκευὴ τὴν ὁποία ὑποστήριζε.

Ποιὰ ἦταν ὅμως ἡ μορφή τῆς θολωτῆς κατασκευῆς ποὺ κάλυπτε τὴν Πινακοθήκη; Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Buchon, ὑπῆρχε ἓνας κεντρικὸς κίονας ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεκινούσαν τόξα, τὰ ἄλλα ἄκρα τῶν ὁποίων στηρίζονταν στὶς τέσσερις γωνίες τῆς Πινακοθήκης³⁴. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὑπῆρχαν σταυροδῶλια ποὺ στηρίζονταν στὸν κεντρικὸ κίονα καὶ στὶς παραστάδες γιὰ τὶς ὁποῖες ἔγινε λόγος στὶς προηγούμενες παραγράφους. Ὅπως προαναφέρθηκε ὅμως, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1886 δὲν ἀποκάλυψε στὸ μέσο τοῦ νότιου (θυραίου) τοῖχου θεμελίωση παραστάδας γιὰ τὴ στήριξη τοῦ κοινοῦ τόξου τῶν σταυροδολίων ποὺ κάλυπταν τὸ νότιο τμήμα τῆς Πινακοθήκης. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ κατασκευαστὲς τῶν σταυροδολίων, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν κατασκευὴ μιᾶς παραστάδας στὸ μέσο τοῦ νότιου τοῖχου ποὺ ἦθὰ ἐκκλίνει τὸ ἀνοιγμα τῆς πόρτας ἢ θὰ ἦταν ἀσύμμετρη ὡς πρὸς τὴν ὅλη ἐνδετὴ οἰκοδομή, στήριζαν τὸ τόξο στὸν τοῖχο. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, τὸ ἀνέλυσαν σὲ δύο τόξα, τὰ νότια ἄκρα τῶν ὁποίων στηρίζονταν σὲ δύο προέχοντα στηρίγματα ἐπάνω ἀπὸ

τοὺς παραστάτες τῆς πόρτας. Πράγματι, στὴ βόρεια ὄψη τοῦ ὑπερθύρου υπάρχουν δύο ὀρθογωνικά λαξεύματα πού, στὴ θέση πού βρίσκονται, μόνο ἔτσι μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν. Πρόκειται γιὰ δύο θῆκες λαξευμένες στὸ πάνω μέρος τῆς βόρειας ἐπιφάνειας τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 220-221, σκ. 21), ὕψ. 0.32, πλάτ. 0.30 καὶ βάθ. 0.08 μ. Ἀπέχουν μεταξύ τους 2.5 μ. καὶ βρίσκονται 5.17 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὸν τοικοβάτη. Εἶναι τὰ μοναδικὰ λαξεύματα στὸ ὕψος αὐτὸ καὶ δὲν μποροῦν νὰ συσχετιστοῦν μὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς δοκοθῆκες πού υπάρχουν σὲ πολὺ χαμηλότερη στάθμη στοὺς τοίχους τῆς Πινακοθήκης. Μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχει βρεθεῖ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος πού θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ ἐκεῖ ὥστε νὰ υπάρξει μιὰ ἀπτή ἀπόδειξη γιὰ τὴν προτεινόμενη λύση, παρόμοιες ὅμως κατασκευὲς εἶναι κοινὲς στὴ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονική.

Ἰχνη μεσοπατώματος

Στοὺς τοίχους τῆς Πινακοθήκης υπάρχουν καὶ ἄλλα ἱχνη, πού ἡ ἐρμηνεία τους εἶναι ἀρκετὰ προβληματική, φαίνεται ὅμως ὅτι υποδηλώνουν τὴν ὕπαρξη ἐνὸς πατώματος πού χώριζε στὰ δύο τὸ ὕψος τῆς Πινακοθήκης, ἀντίστοιχου μὲ τὸ μεσοπάτωμα πού διαπιστώθηκε στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ στὴ βόρεια κόγχη.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς βόρειας ὄψης τοῦ 2ου δόμου τοῦ θυραίου τοίχου ὑπάρχει ἓνα μεγάλο λάξευμα πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο (εἰκ. 220, σκ. 20): ἔχει πλάτ. 0.60, ὕψ. 0.31, καὶ βάθ. 0.17 μ. στὴ βάση του καὶ 0.0 μ. στὸ πάνω ἄκρο του. Ἀκριβῶς ἀπέναντι στὸν βόρειο τοῖχο ὑπάρχει ἓνα παρόμοιο λάξευμα (εἰκ. 217, σκ. 22), πού ὁπωσδήποτε σχετίζεται, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο, μὲ μιὰ κατασκευὴ ἀρχαιότερη ἀπὸ τὰ σταυροδόλια, οἱ παραστάδες στήριξης τῶν ὁποίων τὴν εἶχαν προφανῶς καλύψει. Ἡ μορφὴ τῶν δύο αὐτῶν λαξευμάτων ἐπιτρέπει δύο ἐρμηνεῖες. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη τὰ λαξεύματα θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν γίνει γιὰ τὴ στήριξη τῶν ἄκρων δύο τόξων σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, τὰ ἄλλα ἄκρα τῶν ὁποίων θὰ στηρίζονταν σὲ ἓνα ἐνδιάμεσο στήριγμα. Ἡ μόνη κατασκευαστικὴ λειτουργία τῶν τόξων αὐτῶν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ στήριξη πατώματος. Ἄν ὅμως ὑπολογιστεῖ τὸ ὕψος τοῦ πατώματος αὐτοῦ σύμφωνα μὲ τὴν ἀκτίνα τῶν τόξων, βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ πατώματος αὐτοῦ θὰ βρισκόταν σὲ μιὰ στάθμη ὅπου δὲν θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει οὔτε ὡς πάτωμα τοῦ ὀρόφου, οὔτε ὡς στέγη τῆς Πινακοθήκης. Πράγματι ἡ στάθμη τοῦ πατώματος θὰ βρισκόταν σὲ ὕψος περίπου 5 μ. ἀπὸ τὸν τοικοβάτη, δηλ. μεταξύ 8ου καὶ 9ου δόμου. Εἶναι δηλαδὴ πολὺ χαμηλὰ γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὰ σωζόμενα ἀνοίγματα τοῦ ὀρόφου, τὰ κατώφλια τῶν ὁποίων βρίσκονται στὸν 11ο δόμο, καὶ πολὺ ὑψηλὰ γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὸ κατώτερο ἀπὸ τὰ δύο μεταγενέστερα ἀνοίγματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τὸ ὁποῖο, ἐπιπλέον, θὰ ἀχρήστευε τελείως. Ἐπίσης, ἡ κατασκευὴ στέγης στὸ ὕψος αὐτὸ θὰ ἦταν παράλογη, γιὰτὶ δὲν θὰ ὑπῆρχε τρόπος νὰ ἀπομακρυνθοῦν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς.

Ἡ δεύτερη ὅμως λύση μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ ἄλλα στοιχεῖα πού ἔχουν προκύψει ἤδη ἢ θὰ προκύβουν παρακάτω: τὰ λαξεύματα πού προαναφέρθηκαν χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη δύο δοκῶν, πλάτ. 0.60, ὕψ. 0.20 καὶ μήκ. 4.40 μ. περίπου. Τὰ ἄλλα ἄκρα τῶν δοκῶν στηρίζονταν σὲ ἓνα ἐνδιάμεσο στήριγμα στὸ μέσο τῆς ἀπόστασης πού χώριζε τὰ δύο λαξεύματα. Αὐτὲς οἱ δοκοὶ μπορεῖ νὰ ἦταν εἴτε ξύλινες εἴτε, τὸ πιθανότερο, μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δεύτερη χρῆση³⁵. Μιὰ σύγκριση τῶν δοκῶν αὐτῶν μὲ τὸ δάπεδο τοῦ μεσοπατώματος στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας δείχνει ὅτι ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια

νειά τους βρίσκεται μόνον 0.20 μ. περίπου χαμηλότερα από το δάπεδο του μεσοπατώματος που προέκυψε στο ανατολικό άκρο της στοάς και 0.45 μ. περίπου χαμηλότερα από το δάπεδο στο δυτικό άκρο της. Ένα μέρος όμως της διαφορᾶς αὐτῆς καλύπτεται ἂν θεωρηθεῖ ὅτι οἱ λίθινες δοκοὶ τῆς Πινακοθήκης χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη ἑνὸς συστήματος δοκῶν μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., μὲ τὸ δυτικὸ ἄκρο τους στηριγμένο σὲ ἕναν τοῖχο παράλληλο πρὸς τὸν ανατολικὸ τοῖχο τῆς Πινακοθήκης. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο προκύπτει μέσα στὴν Πινακοθήκη ἕνα μεσοπάτωμα, στὴν ἴδια περίπου στάθμη μὲ τὸ μεσοπάτωμα στὸ ανατολικὸ ἄκρο τῆς στοᾶς. Ἡ στάθμη τοῦ μεσοπατώματος βρίσκεται σὲ συμφωνία μὲ τὸ κατώτερο ἀπὸ τὰ δύο μεταγενέστερα ἀνοίγματα τοῦ ανατολικοῦ τοίχου τῆς Πινακοθήκης, τὸ κατώφλι τοῦ ὁποῖου βρίσκεται 30 ἐκ. περίπου ὑψηλότερα (εἰκ. 176-177, σخ. 26-27)³⁶.

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπάνω βάση τοῦ 3ου δόμου καὶ περὶ τὸ μέσον τοῦ πλάτους τοῦ ανατολικοῦ τοίχου, δηλαδὴ ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ σημεῖο συνάντησης τῶν δύο λίθινων δοκῶν, ὑπάρχει ἕνα ὀρθογωνικὸ λάξευμα, ὕψ. 0.21, πλάτ. 0.24 καὶ βάθ. 0.145 μ. (εἰκ. 217, σخ. 26). Ὁφείλεται σὲ μιὰ κατασκευὴ ἀρχαιότερη ἀπὸ τὰ σταυροθόλια, τὴν ὁποία προφανῶς κάλυψε ἡ παρασιτάδα στήριξης. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ εἶναι ἡ θήκη γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ανατολικοῦ ἄκρου μιᾶς δοκοῦ, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελοῦσε καὶ τὸ κοινὸ στήριγμα τῶν λίθινων δοκῶν ποὺ προαναφέρθηκαν. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ στηρίγματος αὐτοῦ βρίσκεται 2.35 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ τοιχοβάτη· τὸ ὕψος αὐτὸ εἶναι τὸ συννηθισμένο ὕψος πόρτας ποὺ συναντᾶται στὶς μεταγενέστερες μεταρρυθμίσεις στὰ Προπύλαια. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ ἀποτελοῦσε ταυτόχρονα καὶ τὸ ὑπέρθυρο μιᾶς πόρτας ποὺ ἀνοιγόταν σὲ ἕναν τοῖχο κάθετο πρὸς τὸν ανατολικὸ τοῖχο τῆς Πινακοθήκης στὴ θέση αὐτή.

Στὴ βόρεια ἐπιφάνεια τοῦ θυραίου τοίχου τῆς Πινακοθήκης (εἰκ. 220, σخ. 21), σὲ ἀπόσταση 3.75 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο, ὑπάρχει ἕνα ὀρθογωνικὸ λάξευμα βάθ. 0.072 μ. Ἡ κάτω βάση του συμπίπτει μὲ τὴν ἄνω βάση τῆς ζώνης ἀπὸ ἐλευσινιακὸ μάρμαρο, καὶ οἱ διαστάσεις στὸν πυθμένα του εἶναι: ὕψ. 0.026 καὶ πλάτ. 0.25 μ.³⁷ Ἀκριβῶς ἀπέναντι, στὴ νότια ὄψη τοῦ βόρειου τοίχου, ὑπάρχει ἕνα παρόμοιο λάξευμα (εἰκ. 218, σخ. 22). Βρίσκεται κι αὐτὸ ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὴ ζώνη ἀπὸ ἐλευσινιακὸ λίθο, ἀπέχει 3.76 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ ἔχει βάθ. 0.115, πλάτ. 0.25 καὶ ὕψ. 0.245 μ.³⁸ Τὸ λάξευμα αὐτὸ καὶ τὸ ἀντίστοιχό του στὸν νότιο τοῖχο μοιάζουν πολὺ μὲ τὰ ὀρθογωνικὰ λαξεύματα στὴ βόρεια παρειὰ τοῦ ὑπερθύρου τῆς Πινακοθήκης, ποὺ προηγουμένως ἀποδόθηκαν στοὺς προβόλους στήριξης δύο τόξων τῆς θολωτῆς κατασκευῆς ποὺ κάλυπτε τὴν αἴθουσα, φαίνεται ὅμως ὅτι εἶχαν κατασκευαστεῖ γιὰ τὴ στήριξη διαφορετικῶν δομικῶν στοιχείων. Τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἀντιμέτωπα καὶ ὅτι οἱ διαστάσεις στὸν πυθμένα τους εἶναι ἴσες, δείχνει ὅτι κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα γιὰ τὴ στήριξη δοκῶν ἴσων διαστάσεων (0.20×0.25 μ.). Αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ θῆκες στήριξης δύο δοκῶν, τὰ ἄλλα ἄκρα τῶν ὁποίων θὰ στηρίζονταν στὴν πρὸς Δ. συνέχεια τοῦ τοίχου πού, ὅπως φάνηκε στὴν προηγούμενη παράγραφο, ἦταν παράλληλος πρὸς τὸν νότιο καὶ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς Πινακοθήκης καὶ θρῆσκοντο στὸ μέσο περίπου τῆς ἀπόστασής τους. Ἐπάνω στὶς δοκοὺς αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ στηρίζονταν τὰ δυτικὰ ἄκρα τῶν μικρότερων δοκῶν, τὰ ανατολικά ἄκρα τῶν ὁποίων θὰ ἀκουμποῦσαν στὸν τοῖχο πού, ὅπως ἐξήγησα προηγουμένως, θὰ πρέπει νὰ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ανατολικοῦ παρασιτάτη τῆς κλασικῆς πόρτας τῆς Πινακοθήκης καί, μὲ κατεύθυνση πρὸς Β., θὰ κατέ-

ληγε σὸν βόρειο τοῖχο. Ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου ποὺ ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὶς δοκοθήκες σὸν 3ο δόμο τοῦ θυραίου καὶ τοῦ βόρειου τοίχου δὲ βρίσκονταν 0.52 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου σὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς Πινακοθήκης. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν τὸ μεσοπάτωμα ἐπεκτεινόταν καὶ πρὸς Δ. τῶν δοκῶν, ὡς τὸν δυτικὸ τοῖχο, γιὰτὶ δὲν διατηροῦνται σχετικὰ ἴχνη.

Μεσαιωνικὲς πολεμίστρες

Στὸν δυτικὸ καὶ σὸν βόρειο τοῖχο, στοὺς δύο δόμους ποὺ βρίσκονται ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες, ἀνοίγονται συνολικὰ τρεῖς πολεμίστρες, δύο σὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ μία σὸν βόρειο (εἰκ. 218, σκ. 22-25). Ἔχουν ἀπολαξευθεῖ σὸ πάχος τῶν τοίχων μὲ βελόνι καὶ σὲ κάτοψη ἔχουν σχῆμα τραπεζίου μὲ τὴ μεγάλην βάση περίπου 0.60 μ. πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης, καὶ τὴ μικρὴ 0.13 μ. περίπου σὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων. Ἡ μία ἀπὸ τὶς πλευρὲς τοῦ τραπεζίου εἶναι καὶ σὶς τρεῖς περιπτώσεις μεγαλύτερη καὶ ἐπομένως πιὸ λοξὴ ὡς πρὸς τὶς βάσεις τοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρά τοῦ. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ τεταμένο χέρι ποὺ κρατοῦσε τὸ ὄπλο ἔπαιρνε θέση παράλληλῃ μὲ τὴ μικρὴ πλευρά, ἐνῶ τὸ χέρι ποὺ καμπόταν ἔκανε τὴν κίνησίν τοῦ κατὰ μῆκος τῆς μεγάλης πλευρᾶς τοῦ τραπεζίου. Στὴ βόρεια παρυφὴ τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τῆς νότιας πολεμίστρας τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ σὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους τῆς ὑπάρχει μιὰ ἐγκοπὴ γιὰ τὴ λαβὴ τοῦ ὅπλου ἀπὸ τὸν χειριστὴ τοῦ (εἰκ. 222). Παρόμοιες ἐγκοπὲς χαρακτηρίζουν πολεμίστρες τέτοιου τύπου σὲ πολλὰ ὄχυρά κατασκευασμένα ἀπὸ Δυτικοευρωπαίους κατὰ τὸν Μεσαίωνα³⁹.

Οἱ πολεμίστρες τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἶναι σὲ κάτοψη συμμετρικὰ τοποθετημένες ὡς πρὸς τὸ μέσο τοῦ τοίχου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ πλησιέστερες πλευρὲς τῶν ἀνοιγμάτων τῆς δυτικῆς ὄψης ἀπέχουν κατὰ τὸ μῆκος μιᾶς καὶ μισῆς λιθοπλίνθου. Ἐπίσης τὰ τραπέζια τῶν κατόψεων τοὺς ἔχουν τὶς μεγάλες πλευρὲς πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ἄκρα τοῦ τοίχου. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας ὄψης τῆς πολεμίστρας τοῦ βόρειου τοίχου ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ γωνία τῆς συμβολῆς τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου τοίχου κατὰ τὸ μῆκος δύο ἀκέραιων λιθοπλίνθων. Ἡ τοποθέτηση τῆς μεγάλης πλευρᾶς τοῦ τραπεζίου στὰ ἀνατολικά δείχνει ὅτι οἱ βολὲς ἀπὸ τὴν πολέμιστρα αὐτὴ κατευθύνονταν κυρίως πρὸς ΒΔ. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ βολὲς ἀπὸ τὶς πολεμίστρες αὐτὲς κάλυπταν τὴν περιοχὴ πρὸς Β. τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Κλεγύδρας⁴⁰.

Στὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν τοίχων τῆς Πινακοθήκης διατηροῦνται ἐπίσης πολλὰ ἴχνη καὶ λείψανα τοῦ ὀρόφου ποὺ εἶχε προστεθεῖ κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Τὰ ἀξιολογότερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ὑπολείμματα δύο παραθύρων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου, δύο παραθύρων καὶ μιᾶς πόρτας τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ὀρόφου, δύο θυρῶν σὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ὀρόφου, καὶ μιᾶς πόρτας σὸν νότιο τοῖχο τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης.

Ἀνωδομὴ τοῦ θυραίου τοίχου

Τὰ ἴχνη τῆς πόρτας ὀρόφου σὸ δυτικὸ ἄκρο τῶν δύο τελευταίων δόμων τοῦ θυραίου τοίχου ἔχουν ἐξετασεῖ σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ἴχνη τῶν δύο διαδοχικῶν δαπέδων τοῦ ὀρόφου ποὺ προστέθηκε σὴν στοὰ τῆς Πινακοθήκης. Σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ἴδια ἴχνη, ἀναφέρθηκαν παραπάνω καὶ τὰ πέντε γεῖσα τῆς βόρειας πτέρυγας, ποὺ ἔχουν χτιστεῖ ἐπάνω

στον θυραῖο τοῖχο ὡς τμήμα διαχωριστικοῦ τοῖχου τοῦ ὀρόφου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ βόρεια ὄψη τοῦ τμήματος τοῖχου ὀρόφου τὸ ὁποῖο συνιστοῦν διατηροῦνται λείψανα ἐπικρίσματος ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα (εἰκ. 223, σκ. 21). Εἶναι σαφὲς πὼς τὸ συνδετικὸ κονίαμα, ποὺ βρίσκεται στοὺς ἄρμους, εἶναι διαφορετικὸ σὲ σύνδεση ἀπὸ τὸ κονίαμα τοῦ ἐπικρίσματος: τὸ πρῶτο εἶναι σκληρὸ καὶ μὲ σκοτεινότερη ἀπόχρωση κυρίως ἀπὸ τὴν πρόσμιξη τριμμένου κεραμιδιοῦ, ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι λευκόφαιο ἀπὸ πολὺ ἀσβέστη καὶ δὲν περιέχει τριμμένο κεραμίδι. Ἐπίσης εἶναι σαφὲς ὅτι τὸ ἐπίκρισμα ἔχει ἐπιστρωθεῖ στὸν τοῖχο μετὰ τὴν λείανση τοῦ συνδετικοῦ κονιάματος στοὺς ἄρμους (ἀρμολόγημα). Αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις κάνουν πιθανὸ ὅτι τὸ ἐπίκρισμα ἀνήκει σὲ μιὰ οἰκοδομικὴ φάση μεταγενέστερη ἀπὸ τὴ φάση οἰκοδόμησής τοῦ τοῖχου ὀρόφου ἐπάνω στὸν θυραῖο τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας⁴¹.

Ἐνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ θυραίου τοῖχου εἶναι ἓνα ἄνοιγμα στὸν δόμο ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπικρανίδα, ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δυτικοῦ μισοῦ τῆς 2ης ἀπὸ Ἀ. λιθοπλίνθου (εἰκ. 203, 220, σκ. 20-21). Ἡ κάτω βάση τοῦ ἀνοίγματος βρίσκεται στὴ στάθμη τοῦ παρακείμενου δαπέδου τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς καὶ στὴν πιθανὴ στάθμη δαπέδου τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης, ποὺ ὑποδηλώνουν τὰ ἴχνη ἀπὸ τὰ παράθυρα καὶ τὶς πόρτες τοῦ ὀρόφου αὐτοῦ. Φαίνεται ὅτι τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ χρησίμευε γιὰ κάποιου εἵδους ἐπικοινωνία τῶν δύο χώρων τοῦ ὀρόφου ἐκατέρωθεν τοῦ θυραίου τοῖχου τῆς βόρειας πτέρυγας.

Ἀνωδομὴ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου

Στὴν κορυφὴ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τῆς βόρειας πτέρυγας εἶναι σήμερα χτισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀνωδομὴ τῆς ἴδιας τῆς βόρειας πτέρυγας (εἰκ. 224-229, σκ. 24-25). Πρόκειται γιὰ γεῖσα τὰ ὁποῖα, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν προεχόντων τμημάτων τους, ἔχουν τοποθετηθεῖ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τους πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυρίου⁴². Στὸ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοῖχου ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ στοὰ διατηροῦνται δύο ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεῖσα, ἐνῶ στὴν ἴδια περιοχὴ εἶναι ἀκουμπισμένα τρία θραύσματα ἀκραίων κεραμίδων καὶ ἓνα τριγλύφου⁴³. Ἐπὶ κομμάτια παρόμοιων γείσων εἶναι χτισμένα στὴν κορυφὴ τοῦ τμήματος τοῦ δυτικοῦ τοῖχου ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν Πινακοθήκη. Ἐπάνω στὴ ΒΔ. γωνία τῶν τοίχων τῆς Πινακοθήκης εἶναι χτισμένα δύο γεῖσα, ποὺ ἀπὸ τὰ προέχοντα τμήματά τους ἔχει ἀφαιρεθεῖ μόνο ὅ,τι ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἐσωτερικῆς γωνίας τοῦ ὀρόφου. Τὰ γεῖσα ἔχουν χτιστεῖ στὴν κορυφὴ τοῦ τοῖχου μὲ τὴν παρεμβολὴ ἄφθονου ἀσβεστοκονιάματος καὶ θραυσμάτων ὀπτοπλίνθων, καὶ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἀφήνουν ἀνάμεσά τους χώρο γιὰ δύο παράθυρα, τὰ ἴχνη τῶν ὁποίων δὲ περιγραφοῦν στὴ συνέχεια⁴⁴.

Ὁ δεύτερος ἀπὸ Ν. λίθος τῆς ἐπικρανίδας —ποὺ ἐπέχει θέση ἀντιδήματος τῆς δωρικῆς ζωφόρου στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου— ἔχει ἀφαιρεθεῖ γιὰ τὴ διαμόρφωση ἐσοχῆς γιὰ τὸ νοτιότερο ἀπὸ τὰ παράθυρα ποὺ μόλις ἀναφέρθηκαν (εἰκ. 226-227, σκ. 24, 30). Ὁ νότιος παραστάτης, ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς ἐπικρανίδας, διαμορφώνεται ἀπὸ τὶς πλάγιες ὀψεις δύο γείσων χτισμένων σὲ δύο στρώσεις καί, στὸ ἀνατολικό του ἄκρο, προέχει κατὰ 0.04 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ πρώτου ἀπὸ Ν. λίθου τῆς ἐπικρανίδας. Ὁ βόρειος παραστάτης στὸ ἀντίστοιχο ὕψος διαμορφωνόταν ἀπὸ τὴν πλάγια ὄψη ἐνὸς γεῖσου ποὺ σήμερα εἶναι μετακινημένο λίγα ἑκατοστὰ πρὸς

Ν. τῆς θέσης ὅπου εἶχε χτισεῖ ἀπὸ τοὺς κατασκευαστὲς τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀρόφου. Γιὰ τὴν προσαρμογὴν στὸν βόρειο παραστάτη, ἀπὸ τὴν ἄνω ἀριστερὴν γωνία τῆς ἐπικρανίδας ἔχει ἀπολαξευθεῖ ἓνα τραπεζοειδὲς τμήμα μὲ ὀριζόντιες διαστάσεις 0.38 μ. κάτω καὶ 0.41 μ. ἐπάνω, καὶ κατακόρυφες 0.19 μ. ἀριστερὰ καὶ 0.175 μ. δεξιὰ. Τὸ πλάτος τοῦ παραθύρου ἀπὸ παραστάτη σὲ παραστάτη εἶναι 1.64 μ. Οἱ κατασκευαστὲς τοῦ δὲν μπόηκαν στὸν κόπο νὰ ἀπολαξεύσουν καθ' ὅλο τὸ ὕψος τῆς τῆ νότια πλευρὰ τοῦ 3ου ἀπὸ Ν. λίθου τῆς ἐπικρανίδας. Ἐντούτοις προτίμησαν νὰ προσαρμόσουν, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση, τὸ ἄνοιγμα τοῦ παραθύρου στὸ πλάτος τῶν ὑπόλοιπων παραθύρων τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης παρὰ στὸ πλάτος τῆς ἑσοχῆς στὴν ποδιά τοῦ παραθύρου. Δὲν μπορῶ νὰ δώσω κάποια ἐξήγηση γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ ἄλλα παράθυρα τοῦ ὀρόφου δὲν ἔχουν ἀφαιρεθεῖ οἱ ἀντίστοιχοι λίθοι τῆς ἐπικρανίδας γιὰ τὴ διαμόρφωση ἑσοχῆς στὴν ποδιά τοῦ παραθύρου. Ἴσως ὁ λίθος τῆς ἐπικρανίδας ποὺ ἀπομακρύνθηκε νὰ εἶχε ὑποστῇ κάποιες φθορὰς καὶ θεωρήθηκε προτιμότερο νὰ ἀφαιρεθεῖ. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῶν λίθων τῆς ζωφόρου διατηροῦνται ἐπίσης δύο ζεύγη ὄλμων περιστροφῆς φύλλων τοῦ παραθύρου, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις του. Τὸ ἓνα ζεῦγος βρίσκεται περίπου στὸ μέσο τοῦ πάχους τῶν λίθων τῆς δωρικῆς ζωφόρου: ὁ νότιος ὄλμος περιστροφῆς ἔχει διάμ. 0.04 μ. περίπου καὶ ἀπέχει 0.24 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς κεφαλῆς τῆς ἀντίστοιχης μετόπης, ἐνῶ ὁ βόρειος ἔχει διάμ. 0.05 μ. περίπου καὶ ἀπέχει 0.22 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς κεφαλῆς τῆς ἀντίστοιχης μετόπης· τὸ βάθος τους εἶναι 0.022 καὶ 0.029 μ. ἀντίστοιχα⁴⁵. Οἱ ὄλμοι περιστροφῆς τοῦ ἄλλου ζεύγους ἔχουν διάμ. 0.03 περίπου, βάθ. 0.012 μ. καὶ ἀπέχουν 0.35 μ. ἀπὸ τὶς προσόψεις τῶν ἀντίστοιχων μετοπῶν· συνεπῶς βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὴν πίσω ὄψη τῶν λίθων τῆς ζωφόρου, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς ποδιάς τοῦ παραθύρου. Οἱ νότιοι ὄλμοι καὶ τῶν δύο ζευγῶν ἀπέχουν γύρω στὰ 0.10 μ. ἀπὸ τὸν νότιο παραστάτη τοῦ παραθύρου καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου ἀνάμεσά τους καὶ πρὸς τὰ δυτικὰ τους εἶναι λειασμένη ἀπὸ τριβή, ἐνῶ οἱ βόρειοι ἀπέχουν 0.035 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο παραστάτη.

Τὸ βόρειο παράθυρο ἀπέχει 1.67 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Πινακοθήκης καὶ ἔχει πλάτ. 1.71 μ. ἀπὸ παραστάτη σὲ παραστάτη (εἰκ. 228-229, σχ. 24-25, 31). Τὸ ὑπόλειμμα τοῦ νότιου παραστάτη διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἐνδὸς γείσου, ἐνῶ ὁ βόρειος παραστάτης διαμορφώνεται ἀπὸ τὶς πλευρὰς δύο γείσων ποὺ εἶναι χτισμένα στὴν 1η καὶ στὴν 3η στρώση τοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου καὶ ἀπὸ τὴ νότια ὄψη τῆς 2ης στρώσης τοῦ τοίχου, ποὺ στὴ θέση αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μικρὸ μάρμαρο, δύο μικροὺς πωρολίθους καὶ ὀπτοπλίνδους⁴⁶. Διατηροῦνται δύο ζεύγη ὄλμων περιστροφῆς ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ παραθύρου. Ὁ νότιος ὄλμος τοῦ πλησιέστερου πρὸς τὴν πρόσοψη ζεύγους ἀπέχει 0.07 μ. ἀπὸ τὸν νότιο παραστάτη, 0.24 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς κεφαλῆς τῆς ἀντίστοιχης μετόπης καὶ ἔχει βάθ. 0.025 μ. Ὁ βόρειος ὄλμος ἀπέχει 0.075 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο παραστάτη, 0.25 μ. περίπου ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς κεφαλῆς τῆς ἀντίστοιχης μετόπης καὶ ἔχει βάθ. 0.027 μ.⁴⁷ Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ ὄλμοι αὐτοὶ ἀντιστοιχοῦν στὸ δυτικὸ ἀπὸ τὰ ζεύγη ὄλμων περιστροφῆς ποὺ ἐντοπίστηκαν στὸ νότιο παράθυρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης. Ἀνάμεσα στοὺς δύο ὄλμους περιστροφῆς ποὺ περιγράφηκαν ὑπάρχει ὁ τὸρμος ὅπου στηριζόταν ὁ κατακόρυφος σύρτης γιὰ τὴ στερέωση τῶν ἐλεύθερων ἄκρων τῶν φύλλων: ἀπέχει 0.071 μ. ἀπὸ τὸν νότιο παραστάτη, 0.24 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς κεφαλῆς τῆς ἀντίστοιχης μετόπης καὶ ἔχει βάθ. 0.015 μ. Ἀπὸ τὸ ἀνατολικότερο ζεῦγος ὄλμων περιστροφῆς διασώζεται

μόνο ο νότιος: απέχει 0.10 μ. από τον νότιο παραστάτη του παραθύρου, 0.33 μ. από την πρόσοψη της αντίστοιχης μετόπης, έχει διάμ. 0.04 περ. καὶ βάθ. 0.015 μ.⁴⁸ Τὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ νοτιότερου ἀπὸ τοὺς δύο λίθους τῆς ἐπικρανίδας ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ βόρειο παράθυρο τοῦ ὀρόφου τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἔχει ἀπολαξευθεῖ μὲ βελόνι οὕτως ὥστε νὰ χαμηλώσει κατὰ 0.10 μ. Ἡ ἀπολάξευση ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ πλάτος τοῦ λίθου τῆς ἐπικρανίδας καὶ σὲ μῆκ. 0.40 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς. Μέσα στὴν περιοχὴ τῆς ἐκβάθυνσης ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ὑπάρχει τὸ ἴχνος ἐνὸς τέρμου: ἔχει κάτοψη τραπεζίου μὲ μεγάλη βάση 0.15 μ. καὶ βάθ. 0.109 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ ἐπίπεδου μετώπου τῆς ἐπικρανίδας⁴⁹. Ὁ πυθμὲνας τοῦ τέρμου αὐτοῦ θρίσκεται στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ δωρικοῦ κυματίου τῆς καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολὺ καλὴ ἐργασία. Παρόμοιος τέρμος ἀνιχνεύεται στὸν μεδεπόμενο πρὸς Ν. λίθο τῆς ἐπικρανίδας, κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόλειμμα τοῦ τοίχου τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀρόφου, πράγμα ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ τέρμοι αὐτῆς τῆς μορφῆς δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὰ παράθυρα τοῦ μεταγενέστερου ὀρόφου. Πιστεύω ὅτι χρησίμευαν γιὰ τὴν τοποθέτηση μολυβδοκοπμένου σιδερένιου συνδέσμου, μὲ σκοπὸ τὴν στήριξη τῆς ξύλινης δοκοῦ τῆς κλασικῆς ὀροφῆς τῆς Πινακοθήκης. Ὅσο γιὰ τὴ μεγαλύτερη σὲ ἔκταση ἐκβάθυνση μέσα στὴν ὁποία ἐντάσσεται ὁ κλασικὸς τέρμος, ἴσως νὰ ἔγινε ἀπλῶς γιὰ νὰ ἀπομακρυνθεῖ ὁ μολυβδοκοπμένος σιδερένιος σύνδεσμος, ἴσως ὅμως καὶ γιὰ τὴν τοποθέτηση στηρίγματος τοῦ ἀνωφλίου τοῦ παραθύρου⁵⁰.

Ἀνωδομὴ τοῦ βόρειου τοίχου

Στὰ παράθυρα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης τὰ σωζόμενα στοιχεῖα τῶν ὀρθοστατῶν δὲν εἶναι τόσο εὐανάγνωστα ὅσο αὐτὰ τῶν ὀρθοστατῶν τῶν παραθύρων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου. Ὑπάρχουν ὅμως ἄρκετὰ στοιχεῖα ποὺ βοηθοῦν στὴν ἀποκατάσταση πολλῶν χαρακτηριστικῶν τῆς κάτοψης τῶν παραθύρων αὐτῶν (εἰκ. 230-232, σκ. 32-33).

Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ 2ου καὶ 3ου ἀπὸ Δ. λίθων τῆς δωρικῆς ζωφόρου —τμήματα τῶν ὁποίων χρησίμευαν ὡς κατώφλι τοῦ δυτικότερου ἀπὸ τὰ δύο παράθυρα τοῦ βόρειου τοίχου— διασώζεται ἓνα ζευγὸς ὄλμων περιστροφῆς παραθυροφύλλων (σκ. 32). Ὁ δυτικὸς ὄλμος τοῦ ζευγὸς ἔχει διάμ. 0.05 περ. καὶ βάθ. 0.041 μ. Ἀπέχει 0.41 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἐπιφάνεια ὥσεως τοῦ ἀντίστοιχου λίθου τῆς ζωφόρου καὶ 0.24 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς κεφαλῆς τῆς ἀντίστοιχης μετόπης. Ὁ ἀνατολικὸς ὄλμος ἔχει διάμ. 0.06 περ. καὶ βάθ. 0.05 μ. Ἀπέχει γύρω στὰ 0.73 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἐπιφάνεια ὥσεως τοῦ ἀντίστοιχου λίθου τῆς ζωφόρου καὶ γύρω στὰ 0.24 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς κεφαλῆς τῆς ἀντίστοιχης μετόπης. Ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς ὄλμους περιστροφῆς ὑπάρχουν δύο μικροί, περίπου ὀρθογωνικοὶ τέρμοι γιὰ τὴ στήριξη τῶν κάτω ἄκρων τῶν κατακόρυφων συρτῶν τῶν ἐλεύθερων ἄκρων τῶν θυροφύλλων. Ὁ ἓνας τέρμος (διαστ. 0.01×0.022 μ. καὶ βάθ. 0.016 μ.) θρίσκεται 0.593 μ. ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸν δυτικὸ ὄλμο, ἐνῶ ὁ ἄλλος (διαστ. 0.12×0.016 μ. καὶ βάθ. 0.025 μ.) θρίσκεται 0.53 μ. δυτικότερα ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ ὄλμο. Ἡ μεταξὺ τους ἀπόσταση εἶναι 0.375 μ. καὶ ἴσως βοηθεῖ στὸν κατὰ προσέγγιση προσδιορισμὸ τοῦ πλάτους τοῦ ἐνδιάμεσου περσίσκου τοῦ παραθύρου. Λίγο νοτιότερα ἀπὸ τὸ ζευγὸς τῶν ὄλμων αὐτῶν θρίσκεται ἓνα ἄλλο ζευγὸς κυκλικῶν ἐκβαθύνσεων, οἱ ὁποῖες δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ὄλμοι τῶν παραθυροφύλλων· ἡ δυτικὴ ἐκβάθυνση ἀπέχει 0.32 μ.

ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς κεφαλῆς τῆς ἀντίστοιχης μετόπης καὶ ἡ ἀνατολικὴ περίπου τὸ ἴδιο⁵¹. Ἡ δυτικὴ ἐκβάθυνση τοῦ ζεύγους ἔχει διάμ. 0.03, ἀπέχει 0.46 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἐπιφάνεια ὥσεως τοῦ ἀντίστοιχου λίθου καὶ ἔχει βάθ. 0.025 μ., ἐνῶ ἡ ἀνατολικὴ ἔχει ἐπίσης διάμ. 0.03, ἀπέχει 0.73 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἐπιφάνεια ὥσεως τοῦ ἀντίστοιχου λίθου τῆς ζωφόρου καὶ ἔχει βάθ. 0.033 μ. Μόλις 4 ἐκ. ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ ὄλμο, ἡ ἐπιφάνεια ὥσεως ἐνὸς τμήματος γείσου, ποὺ εἶναι χτισμένο μὲ ἀσβεστοκονίαμα, ὀρίζει τὴ θέση τοῦ ἀνατολικοῦ παραστάτη τοῦ παραθύρου. Ἡ θέση τοῦ δυτικοῦ παραστάτη τοῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ μεταδόκιου ἐξάρματος⁵² ποὺ παρεμβαλλόταν ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ στὴ δευτέρη ἀπὸ Δ. ξύλινη δοκὸ τῆς κλασικῆς ὀροφῆς τῆς Πινακοθήκης. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ δυτικότερος ἀπὸ τοὺς ὄλμους περιστροφῆς ἐφάπτεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πρὸς Β. νοτιῆς προέκτασης τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ ἐξάρματος αὐτοῦ. Ἄν ἕνα μέρος τοῦ τελευταίου βρισκόταν σὶ τὸ ἀνοιγμα τοῦ παραθύρου, δὲ εἶχε ἀπολαξευθεῖ γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ κατωφλιοῦ, ὅπως ἔχει ἀπολαξευθεῖ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τὸ ἐπόμενο πρὸς Ἀ. μεταδόκιο ἔξαρμα, ποὺ παρεμβαλλόταν ἀνάμεσα στὴ δευτέρη καὶ τρίτη ξύλινη δοκὸ τῆς κλασικῆς ὀροφῆς. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, τὸ πλάτος τοῦ δυτικοῦ παραθύρου τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης ἦταν ἀπὸ παραστάτη σὲ παραστάτη 1.70 μ.⁵³ Οἱ κατὰ προσέγγιση ὀρθογωνικοὶ τῶροι ποὺ διευρύνουν καθέναν ἀπὸ τοὺς ὄλμους περιστροφῆς πρὸς τὸ μέσο τοῦ ἀνοιγματος τοῦ παραθύρου, πρέπει νὰ ἔχουν γίνῃ γιὰ τὴ στήριξη τῶν κατακόρυφων στοιχείων τοῦ πλαισίου τοῦ παραθύρου.

Στὴν κορυφὴ τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Πινακοθήκης (εἰκ. 231-232, σκ. 22-23), ἀνάμεσα στὰ ἴχνη τῶν δύο παραθύρων, διατηροῦνται στὴ θέση τοὺς τμήματα τῶν δύο κατώτερων στρώσεων τοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου. Τὴν κατώτερη στρώση ἀποτελοῦν δύο γεῖσα τοῦ βόρειου τοίχου ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποκοπῇ τὰ προέχοντα τμήματα, καθὼς καὶ ὁ πρῶτος ἀπὸ Ἀ. λίθος τῆς δωρικῆς ζωφόρου τοῦ ἴδιου τοίχου. Ἀνάμεσά τους εἶναι χτισμένα μικρότερα μάρμαρα, πωρόλιθοι καὶ ὀπτόπλινθοι μὲ ἄφθονο συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ ἀνώτερη στρώση ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο γεῖσα τοῦ βόρειου τοίχου, ἐπίσης μὲ ἀποκομμένα τὰ προέχοντα τμήματά τους. Ἐπάνω στὰ τελευταῖα εἶναι ἀκουμπισμένο τὸ προέχον τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ γείσου τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς βόρειας πτέρυγας⁵⁴.

Ἡ περιοχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ παραθύρου τοῦ βόρειου τοίχου (εἰκ. 230, σκ. 33) ἔχει ἕνα χαρακτηριστικὸ ποὺ δὲν παρατηρεῖται στὰ τρία παράθυρα, τῶν ὁποίων τὰ ἴχνη περιγράφθηκαν προηγουμένως: ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ἀντίστοιχων λίθων τῆς ζωφόρου ἔχει ἀπολαξευθεῖ οὕτως ὥστε νὰ φθάσει, χαμηλώνοντας, στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ἀντιθημάτων. Γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῆς τελευταίας ἔχει ἀπολαξευθεῖ τὸ μεταδόκιο ἔξαρμα τοῦ τρίτου ἀπὸ Ἀ. ἀντιθήματος τῆς ζωφόρου. Ἡ ἀπολάξευση τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας τῆς δωρικῆς ζωφόρου ἀρχίζει κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ λίθου τῆς ζωφόρου πού, ὅπως προαναφέρθηκε, εἶναι χτισμένος στὴν κατώτερη στρώση τοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου. Ἐπομένως ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τελευταίου ὀρίζει καὶ τὴ θέση τοῦ δυτικοῦ παραστάτη τοῦ παραθύρου. Τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ παραθύρου ὀρίζεται προφανῶς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ἀπολάξευσης στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς δωρικῆς ζωφόρου, τὸ ὁποῖο βρίσκεται 1.80 μ. περίπου ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴ θέση τοῦ δυτικοῦ παραστάτη⁵⁵. Ἀμέσως πρὸς Δ. τοῦ ἀνατολικοῦ παραστάτη τοῦ παραθύρου ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν λίθων τῆς ζωφόρου ἔχει ἀπολαξευθεῖ καὶ χαμηλώσει κατὰ 0.315 μ. (σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχικὴ τῆς στάθμης), γιὰ λόγους ποὺ δὲν γνωρίζω· τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ λαξεύματος συμπίπτει μὲ τὴ

δυτική επιφάνεια ὥσεως τοῦ δεύτερου ἀπὸ 'Α. ἀντιδήματος τῆς δωρικῆς ζωφόρου, καὶ τὸ μῆκος του εἶναι 0.335 μ. σιὸν πυθμένα καὶ 0.46 μ. σιὸ ἀνώτερο χεῖλος του. 'Αξίζει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ ἀπολαξευμένη ἄνω ἐπιφάνεια τῶν λίθων τῆς ζωφόρου φέρει ἐκτεταμένα ἵχνη ἀσβεστοκονιάματος, ἐνῶ δὲν διατηρεῖ ἵχνη ὄλμων περιστροφῆς τῶν παραθυροφύλλων. Αὐτὸ δὰ μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶχε προστεθεῖ μιὰ πλάκα ὡς κατώφλι. 'Η φωτογραφία ὅμως τοῦ 1884 (εἰκ. 117), στὴν ὁποία ἔχει ἥδη γίνει ἀναφορά⁵⁶, δείχνει ὅτι τὸ κατώφλι τοῦ παραθύρου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν λίθων τῆς ζωφόρου, ὅπως συνέβαινε καὶ στὰ ἄλλα παράθυρα τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας, πράγμα ποὺ ἔγινε φανερό ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῶν ἱχνῶν τους, ἀλλὰ καὶ μέσω τῶν πηγῶν ποὺ ἐξετάσθηκαν στὸ προηγούμενο κεφάλαιο⁵⁷. 'Επομένως τὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ διασώζεται χρησίμευε μᾶλλον γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν ἀνωμαλιῶν τῆς ἐπιφάνειας, ποὺ ἔχει ἀπολαξευθεῖ μὲ χοντρὸ βελόνι. Οἱ ὄλμοι περιστροφῆς δὰ πρέπει νὰ βρίσκονταν στὶς περιοχὲς τῆς πᾶνω ἐπιφάνειας τῶν λίθων τῆς ζωφόρου, ποὺ σήμερα εἶναι σπασμένες καὶ καλυμμένες μὲ τὴν τοιμεντοκονία ποὺ τοποθετήθηκε τὸ 1955.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς κορυφῆς τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Πινακοθήκης διατηρεῖται τὸ κάτω τμήμα μιᾶς πόρτας (εἰκ. 233, σχ. 22-23, 33) πλάτους, ἀπὸ παραστάτη σὲ παραστάτη, 1.48 μ. Γιὰ τὴ διάνοιξή της ἔχουν ἀφαιρεθεῖ ὁ πρῶτος ἀπὸ 'Α. λίθος τῆς ζωφόρου τοῦ βόρειου τοίχου⁵⁸ καὶ τὸ ἀντίθημά του⁵⁹, καὶ ἔχει ἀποκοπεῖ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο —μῆκ. 0.17 μ.— τοῦ ἐπόμενου πρὸς Δ. ἀντιδήματος. 'Ο μετακινημένος λίθος τῆς ἐπικρανίδας ἔχει τοποθετηθεῖ ἐπάνω στὴ στρώση τῆς ζωφόρου μὲ τὴν ἀρχικὰ δυτικὴ ἐπιφάνεια ὥσεως πρὸς τὰ κάτω, οὕτως ὥστε ἡ πρόσογῇ του νὰ εἶναι στραμμένη πρὸς τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας (εἰκ. 235). 'Επάνω σ' αὐτὴ τὴ στραμμένη πρὸς τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ παραστάτη, γύρω στὸ μέσο τοῦ πλάτους καὶ σὲ ὕψος ἀπὸ τὸ κατώφλι 1.31, 1.41 καὶ 1.44 μ. ἀντίστοιχα, βρίσκονται τρεῖς κυκλικοὶ τὸρμοι μὲ ἀντίστοιχες διαμ. 0.03, 0.18 καὶ 0.025 μ. καὶ ἀντίστοιχα βάθη 0.032, 0.03 καὶ 0.043 μ. 'Ο ἀνώτερος καὶ ὁ κατώτερος ἀπὸ τοὺς τὸρμους συνδέονται μὲ μιὰ αὐλακὰ βάθ. 0.029 μ., ἐνῶ ἀπὸ τὸν ἀνώτερο ξεκινᾷ μιὰ ὀριζόντια αὐλακὰ μὲ κατεύθυνση πρὸς Ν. 'Οπωσδήποτε πρόκειται γιὰ ἓνα σύστημα στερέωσης ἐνὸς μεταλλικοῦ σύρτη γιὰ τὴν ἀσφάλιση τῆς πόρτας ἀπὸ τὴ νότια πλευρά της, ἡ ὁποία, ὅπως δὰ φανεῖ παρακάτω, ἦταν ἡ ἐσωτερικὴ πλευρά, ἀφοῦ στὰ βόρεια τῆς πόρτας ὑπῆρχε ἓνας ὑπαίθριος χώρος.

'Ὡς ἀνατολικὸς παραστάτης τῆς πόρτας χρησιμεύει ὁ ἴδιος ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς βόρειας πτέρυγας. 'Ὡς κατώφλι τῆς πόρτας ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὁ πρῶτος ἀπὸ 'Α. λίθος τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῶν ἀντιθημάτων του. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπίτοιχου ἐπιστυλίου διατηροῦνται οἱ δύο ὄλμοι περιστροφῆς τῶν θυροφύλλων· ὁ ἀνατολικὸς ἀπέχει 0.04 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἔχει διάμ. 0.09 καὶ βάθ. 0.038 μ., ἐνῶ ὁ δυτικὸς ἀπέχει ἐπίσης 0.04 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ παραστάτη, ἔχει διάμ. 0.065 καὶ βάθ. 0.03 μ. 'Ο ἀνατολικὸς ὄλμος ἀπέχει 0.37 καὶ ὁ δυτικὸς 0.355 μ. ἀπὸ τὴν πρόσογῃ τῆς ταινίας τοῦ ἐπιστυλίου. 'Ανάμεσα στοὺς ὄλμους περιστροφῆς διατηροῦνται καὶ δύο τὸρμοι, διαστ. 0.02×0.02 μ., γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν κατακόρυφων συρτῶν ποὺ χρησίμευαν στὴ στερέωση τῶν θυροφύλλων. 'Ο ἀνατολικὸς βρίσκεται στὴ μέση ἀκριβῶς τῆς ἀπόστασης τῶν ὄλμων περιστροφῆς καὶ χρησίμευε γιὰ τὴ στερέωση τοῦ δυτικοῦ θυροφύλλου, ἐνῶ ὁ ἄλλος βρίσκεται 0.14 μ. ἀνατολικότερα.

4. Ἡ πρὸς Β. καὶ Ἀ. επέκταση τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας

Ἡ πρὸς Β. επέκταση τοῦ ὀρόφου

Ἡ πόρτα στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ὄροφος αὐτὸς ἐπεκτεινόταν καὶ πρὸς Β. Πράγματι, καθένα ἀπὸ τὰ τρία πρῶτα ἀπὸ τὰ ἀνατολικά ἐπίτοιχα ἐπιστύλια τοῦ βόρειου τοίχου φέρει στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ὄψης του τρία ὀρθογωνικὰ περίπου λαξεύματα, ἐνῶ τὸ δυτικότερο λάξευμα τῆς σειρᾶς βρίσκεται στὸ τέταρτο πρὸς Δ. ἐπίτοιχο ἐπιστύλιο, κοντὰ σὴν ἐπάνω ἀριστερῇ γωνίᾳ του (εἰκ. 124, 234, 236-238, σκ. 23). Πρόκειται λοιπὸν γιὰ μιὰ σειρὰ δέκα δοκοθηκῶν μὲ μέση ἀπόσταση μεταξύ τους 0.45 μ., καὶ τὶς ἐξῆς διαστάσεις: πλάτ. 0.25-0.30, ὕψ. 0.25-0.33 καὶ βάθ. 0.16 μ. Ἡ ἀπόστασή τους ἀπὸ τὴν στάθμην τῆς ἄνω ἐπιφάνειας ἔδρασης τοῦ ἐπιστυλίου, ποὺ εἶναι καὶ ἡ στάθμη τοῦ κατωφλιοῦ τῆς πόρτας στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου, κυμαίνεται γύρω στὰ 0.15 μ. (ἡ κατώτατη τιμὴ εἶναι 0.13 μ. καὶ ἡ ἀνώτατη 0.19 μ.). Τὸ κάτω μέρος τῶν λαξευμάτων ἀπέχει σχεδὸν σταθερὰ 0.46 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιστυλίου, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ χάραξη ἐγίνε σὴν βάση τῶν δοκοθηκῶν. Ἡ σειρὰ τῶν δοκοθηκῶν σταματᾷ, ὅπως εἶναι φυσικό, περίπου ἐπάνω ἀπὸ τὴν θέση τῆς συμβολῆς τῆς βάσης τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Πινακοθήκης μὲ τὸ τελευταῖο σκέλος τοῦ βόρειου τείχους τῆς Ἀκρόπολης. Ὡς τὸ 1884 τὰ δύο σκέλη τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ τείχους ὑγῶνονταν ὡς τὴν στάθμην τοῦ θριγκοῦ τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων⁶⁰. Ἀλλὰ καὶ σὶς παλιότερες γνωστὲς ἀπόψεις ὅπου φαίνεται ἡ περιοχὴ αὐτὴ τοῦ τείχους (π.χ. Stuart-Revet, *Athens* II πίν. 3, εἰκ. 17-18 σὴν προκείμενη μελέτῃ) τὸ ὕψος του δὲν φαίνεται νὰ ξεπερνᾷ τὴν στάθμην τοῦ θριγκοῦ τῆς βόρειας πτέρυγας. Στὰ μέσα δηλαδὴ τοῦ 18ου αἰ. ἡ πρὸς Β. επέκταση τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης δὲν στεγαζόταν. Εἶναι ὅμως φανερὸ ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ δὲν εἶχε στέγη ἐξ ἀρχῆς, ἀφοῦ τὸ ἀνατολικότερο ἀπὸ τὰ δύο παράθυρα στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ὀρόφου ἔβλεπε στὸν κῶρο ἐπάνω ἀπὸ τὸ πάτωμα ποὺ ὑποδηλώνουν οἱ δοκοθηκὲς ποὺ προαναφέρθηκαν καὶ ἐπιπλέον γιὰ τὴν στάθμην τοῦ ἀντίστοιχου δαπέδου βρίσκεται ἀρκετὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὴν στάθμην τοῦ κατωφλιοῦ τῆς πόρτας, οὕτως ὥστε τὰ νερὰ τῆς βροχῆς νὰ μὴν μποροῦν νὰμποῦν μέσα στὸν στεγασμένο κῶρο τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης⁶¹.

Ἐνα ὀρθογωνικὸ λάξευμα, ὕψ. 0.15, πλάτ. 0.50 καὶ βάθ. 0.04 μ., ποὺ μοιράζεται στὸ ἐπάνω μέρος τῆς 6ης ἀπὸ Δ. λιθοπλίνθου τοῦ 3ου δόμου καὶ στὸ κάτω μέρος τῆς 6ης ἀπὸ Δ. λιθοπλίνθου τοῦ 4ου δόμου, νομίζω, κρίνοντας κυρίως ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας, ὅτι ἀνάγεται σὴν ἀρχαιότητα (εἰκ. 237, σκ. 23)⁶².

Ἐνα ἄλλο λάξευμα, αὐτὸ ἀκανόνιστο, ὕψ. 0.4, πλάτ. 0.34 καὶ βάθ. 0.15 μ., ποὺ μοιράζεται σὴν 6η ἀπὸ Δ. λιθοπλίνθο τοῦ 6ου δόμου καὶ σὴν 5η ἀπὸ Δ. λιθοπλίνθο τοῦ 7ου δόμου, εἶναι πιθανότατα μεσαιωνικό. Τὸ στοιχεῖο ποὺ δὲν στηριζόταν ἐκεῖ, δὲ ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους ἢ δὲ ἐνσωματωνόταν μέσα σ' αὐτό. Στὴ δυτικὴ ὄψη τῆς πρὸς Β. προεξοχῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας, ποὺ προοριζόταν ὡς παραστάτης τῆς δυτικῆς πόρτας τῆς ΒΑ. πτέρυγας τῶν Προπυλαίων (βλ. παραπάνω σ. 12), βρίσκονται δύο ὀρθογωνικὰ λαξεύματα (εἰκ. 238, σκ. 26). Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ μοιράζεται στὸν 7ο καὶ στὸν 8ο δόμο, ἀπέχει 0.13 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ ἔχει διαστ. 0.27×0.26 καὶ βάθ. 0.11 μ. Τὸ ἄλλο βρίσκεται ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν ἄρμὸ ποὺ χωρίζει τὸν 6ο καὶ τὸν 7ο δόμο, ἀπέχει 0.12 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς Πινακοθήκης καὶ

έχει διαστ. 0.24×0.20 και βάδ. 0.11 μ. Τὰ τρία αὐτὰ λαξεύματα, πού βρίσκονται στὸν 6ο καὶ 7ο δόμο, πρέπει νὰ σχετίζονται μὲ τὸ δάπεδο ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἰουστινιάνεια δεξαμενὴ στὰ ἀνατολικά τῆς βόρειας πτέρυγας πού ἔφθανε στὴ στάθμη τοῦ 6ου δόμου⁶³, καὶ ἀποτελοῦν σοβαρότατη ἐνδειξη ὅτι τὸ δάπεδο αὐτὸ συνεχιζόταν μὲ ξύλινη κατασκευὴ καὶ πρὸς Β. τῆς Πινακοθήκης.

Ἡ πρὸς Ἀ. ἐπέκταση τοῦ ὀρόφου

Στὴν κορυφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας, ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ στρώση τῆς ἐπικρανίδας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, εἶναι χτισμένοι ἐννέα λίθοι (εἰκ. 176-177, σκ. 26-27). Ἀπὸ αὐτοὺς μόνον οἱ δύο πρῶτοι ἀπὸ Ν. εἶναι στὴν ἀρχικὴ θέση τους: εἶναι δύο λιθόπλινθοι, μὲ κάτοψη σὲ σχῆμα Γ (εἰκ. 177, 240) γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν θηκῶν τοποθέτησης τῶν ἄκρων τῶν κεκλιμένων δοκῶν τῆς ΒΑ. πτέρυγας τῶν Προπουλαίων. Ἡ ἐπόμενη πρὸς Β. ὅμοια λιθόπλινθος ἔχει περιστραφεῖ στὴ φορὰ τῶν δεικτῶν τοῦ ρολογιοῦ κατὰ 90°, οὕτως ὥστε ἡ μία κεραία νὰ χρησιμεύσει στὴ σύνδεση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας μὲ τὸν τοῖχο τοῦ ὀρόφου πού χτίστηκε ἐπάνω στὸν θριγκὸ τῆς κιονοστοιχίας τῆς. Τέσσερις παρόμοιες λιθόπλινθοι βρίσκονται στὴν ἴδια στάθμη βορειότερα, στὸ τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πού ἀντιστοιχεῖ στὴν Πινακοθήκη (εἰκ. 239, 241, σκ. 26-27): οἱ δύο ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν μετακινηθεῖ οὕτως ὥστε νὰ βασίζονται στὴ μεγάλη ἀρχικὴ ἐπιφάνεια ὥσεως, ἡ τελευταία πρὸς Β. ἔχει περιστραφεῖ ἐπὶ τόπου κατὰ 180°, ἐνῶ ἡ παρακείμενή τῆς πρὸς Ν. ἔχει περιστραφεῖ κατὰ 90°, οὕτως ὥστε νὰ χρησιμεύει γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μὲ ἕναν ἐνδιάμεσο τοῖχο τοῦ ὀρόφου, κάθετο πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο στὴ θέση αὐτῆς⁶⁴. Οἱ δύο ἐπόμενοι πρὸς Β. λίθοι, ἐπάνω ἀπὸ τὴ στρώση τῆς ἐπικρανίδας τῆς ἀνατολικῆς ὀγῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, εἶναι γεῖσα τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Πινακοθήκης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποκοπεῖ τὰ προέχοντα τμήματα. Ἀνάμεσα στὰ γεῖσα αὐτὰ καὶ στὴν παρακείμενη λιθόπλινθο εἶναι χτισμένα μὲ ἀσβεστοκονίαμα μικρὰ κομμάτια μαρμάρου καὶ πωρολίθου. Πρὸς Β. τῶν γείσων εἶναι σήμερα ἀκουμπισμένο ἕνα ἀπόκομμα προέχοντος τμήματος γεῖσου.

Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς Πινακοθήκης, ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ, ὑπάρχουν τρία ἀνοίγματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν κατασκευαστεῖ μὲ τὴν ἀφαίρεση ὑλικοῦ τῶν τοίχων. Εἶναι μεταγενέστερα καὶ προφανῶς χρησίμευαν γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῆς περιοχῆς πού βρίσκεται ἀνατολικά τῆς βόρειας πτέρυγας μὲ τὴ στοὰ τῆς τελευταίας καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης· ἡ ἐπικοινωνία γινόταν σὲ δύο στάθμες, ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἀρχαίου δαπέδου τῆς βόρειας πτέρυγας. Ἐχουν ἤδη περιγραφεῖ τὰ κατασκευαστικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν λειγάνων τῆς πόρτας πού διατηροῦνται σιτοὺς τέσσερις ἀνώτερους δόμους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς· εἶναι προφανές ὅτι ἡ πόρτα αὐτὴ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία τοῦ ὀρόφου πού χτίστηκε ἐπάνω στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ παρεκκλήσιου πρὸς Ἀ. Στὴ συνέχεια θὰ ἐξεταστοῦν τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀνοιγμάτων πού διατηροῦνται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς Πινακοθήκης.

Τὸ κατώτερο ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Πινακοθήκης (εἰκ. 242-243) ἀπέχει 0.57 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια ἐπιφάνεια τοῦ θυραίου τοίχου. Γιὰ τὴ διάνοιξή του ἔχουν ἀφαιρεθεῖ δύο ὀλόκληρες λιθόπλινθοι, οἱ δεύτερες ἀπὸ Ν. τοῦ 7ου καὶ τοῦ 9ου δόμου. Οἱ πλάγιες ἐπιφάνειες τῶν παρακειμένων πρὸς Β. λιθοπλίνθων πού ἀποκαλύφθηκαν χρησίμευσαν ὡς ὁδηγοὶ γιὰ τὴν ἀπολάξευση τῶν λιθοπλίνθων τῶν ὑποκειμένων

στρώσεων καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ βόρειου παραστάτη τοῦ ἀνοίγματος. Ὁ νότιος παραστάτης ἔχει διαμορφωθεί μὲ ἀπολάξευση λιθοπλίνθων τῶν ἀντίστοιχων στρώσεων καὶ τὸ πλάτος τοῦ ἀνοίγματος εἶναι 1.45 μ. Τὸ κατώφλι ἔχει σχηματισεῖ μὲ ἀπολάξευση καὶ ἐκβάθυνση κατὰ 0.163 μ. τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας τῶν ἀντίστοιχων λιθοπλίνθων τοῦ 5ου δόμου καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἀνοίγματος εἶναι 2.11 μ. Ἡ κατεργασία τῶν ἀπολαξευμένων ἐπιφανειῶν ἔχει γίνει μὲ ἀρκετὰ χοντρὸ βελόνι⁶⁵. Στὸ κατώφλι διατηροῦνται δύο ὄλμοι περιστροφῆς: ὁ βόρειος ἀπέχει 0.23 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου, 0.075 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο παραστάτη, ἔχει διάμ. 0.055 καὶ βάθ. 0.023 μ. Ὁ νότιος ἀπέχει 0.024 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ὄγην τοῦ τοίχου, 0.06 μ. ἀπὸ τὸν νότιο παραστάτη, ἔχει διάμ. 0.048 καὶ βάθ. 0.014 μ. Ἡ καθαρὴ ἀπόσταση τῶν ὀλμῶν περιστροφῆς εἶναι 1.185 μ. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῶν ἀπολαξευμένων ἐπιφανειῶν τῶν λιθοπλίνθων ποὺ διαμορφώνουν τὸν νότιο παραστάτη, σχηματίζεται μὲ τὴν ἀπολάξευση μιὰ ὁμαλότερη ζώνη, τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὁποίας ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ προεξοχὴ τῆς ὑπόλοιπης, πρὸς Δ., ἀπολαξευμένης ἐπιφάνειας. Τὸ πλάτος τῆς ζώνης αὐτῆς, ποὺ προφανῶς διαμόρφωσε τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀντίστοιχου κατακόρυφου στοιχείου τοῦ θυρώματος, ἔχει πλάτ. 0.28 μ. Στὰ δύο ἄκρα τῆς ἀνατολικῆς παρυφῆς τοῦ κατωφλίου διακρίνονται οἱ ἐλαφρὲς ἐκβαθύνσεις ποὺ διαμόρφωσαν τὶς ὑποδοχὲς γιὰ τὴ στήριξη τῶν βάσεων τῶν κατακόρυφων στοιχείων τοῦ θυρώματος: ἔχουν πλάτος (στὴν πρόσοψη) 0.18 τὸ βόρειο καὶ 0.16 μ. τὸ νότιο. Τὸ ἀνοίγμα αὐτὸ κατασκευάστηκε γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπικοινωνία τοῦ μεσοπατώματος, ποὺ διαπιστώθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης, μὲ τὸν χώρο ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὑστερορρομαϊκὴ δεξαμενὴ. Στὴν ἀνατολικὴ ὄγην τοῦ καὶ πλάι ἀκριβῶς στὸν νότιο παραστάτη ὑπάρχει ἕνας τὸρμος, ὕψ. 0.07, πλάτ. 0.04 καὶ βάθ. 0.093 μ., ποὺ ἡ σιάνη τοῦ κατωφλίου τοῦ ἀνοίγματος τὸ διαιρεῖ καθ' ὕψος στὴ μέση (εἰκ. 244). Σὲ κάτω τὸν τὸρμος αὐτὸς εἶναι λοξὸς μὲ κλίση πρὸς ΝΔ. Σὲ ἀπόσταση 0.20 μ. πρὸς Ν. καὶ στὸ ἴδιο ὕψος, ὑπάρχει ἕνας τὸρμος παρόμοιος μὲ αὐτοὺς τῶν κλασικῶν γόμφων κατακόρυφης σύνδεσης, ὕψ. 0.082, πλάτ. 0.02-0.032 καὶ βάθ. 0.086 μ. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν μπορῶ νὰ προτείνω μιὰ ἐρμηνεῖα ποὺ νὰ μὴ δημιουργεῖ προβλήματα.

Τὸ ἀνώτερο ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Πινακοθήκης ἀπέχει 0.21 μ. ἀπὸ τὸν θυραῖο τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας. Γιὰ τὴ διάνοιξή του ἔχουν ἀφαιρεθεῖ δύο ἀκέραιες λιθοπλίνθοι: τοῦ 12ου δόμου (τῆς ἐπικρανίδας στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου) καὶ τοῦ 14ου δόμου· ἐπίσης ἔχουν ἀπολαξευθεῖ ἕνα μικρὸ τμήμα τῶν ἐπόμενων πρὸς Ν. λιθοπλίνθων, καὶ τὸ ὑλικὸ τῶν ἀντίστοιχων τμημάτων τοῦ 13ου καὶ 15ου δόμου (τῆς ἐπικρανίδας στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου). Τὸ πλάτος τοῦ ἀνοίγματος στὸ τμήμα τοῦ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀμετακίνητο μέρος τοῦ ἀρχαίου τοίχου εἶναι 1.275 μ., ὅπως ὅποτε ὅμως τὸ ἀνοίγμα εἶχε προσχεδιασεῖ γιὰ νὰ ἔχει μεγαλύτερο πλάτος, δηλαδὴ 1.45 μ.: πράγματι, τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ βόρειου παραστάτη (εἰκ. 246, σκ. 26) ποὺ, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, διαμορφώνεται ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ τῆς μετακινημένης λιθοπλίνθου τῆς ἀντίστοιχης στρώσης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, βρίσκεται κατὰ 0.125 μ. βορειότερα ἀπὸ τὸν βόρειο παραστάτη ποὺ διαμορφώθηκε μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ὑλικοῦ τῶν ὑποκείμενων στρώσεων. Ἐπιπλέον ὅμως, στὴ δυτικὴ ἐπιφάνεια τῶν δύο ὑποκείμενων δόμων καὶ σὲ ἀπόσταση 0.125 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀνοίγματος, ὑπάρχει, χαραγμένος μὲ ἀρκετὴ προσοχή, ὁ ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἀπολάξευση τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, οὕτως ὥστε νὰ διαμορφωθεί ὁ βόρειος παραστάτης τοῦ ἀνοίγματος στὴν πρὸς τὰ κάτω προέκταση τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς μετακινημένης λιθοπλίνθου ποὺ βρίσκεται πρὸς

Β. τοῦ ἀνοίγματος (εἰκ. 246, σκ. 26). Ἡ ἀπολάξευση μάλιστα, σύμφωνα μὲ τὸν ὁδηγό, εἶχε ἀρτίσει στὴν ἐπάνω γωνία τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ ἡμίσεος τῆς λιθοπλίνθου τοῦ 15ου δόμου, ποὺ διαμορφώνει τὸν βόρειο παρασιάτη τοῦ ἀνοίγματος· ὅταν ὅμως ἐφθασε σὲ βάθ. 0.15 μ. ἡ ἀπολάξευση σταμάτησε, προφανῶς γιατί ἀποφασίστηκε νὰ κατασκευασεῖ τὸ ἄνοιγμα στενότερο⁶⁶. Στὴ φωτογραφία τοῦ 1884⁶⁷ (εἰκ. 117) φαίνεται καθαρά ὅτι τὸ θύρωμα βρισκόταν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς Πινακοθήκης καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχε πρόσθετο κατώφλι· ἐντούτοις δὲν ὑπάρχουν ἴχνη ποὺ νὰ δείχνουν τὴν ὑπαρξὴ θυροφύλλων στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων τοῦ 11ου δόμου ποὺ ἀποτελοῦν σήμερὰ τὸ κατώφλι τοῦ ἀνοίγματος. Τὸ κατώφλι αὐτὸ βρίσκεται στὴν ἴδια στάθμην μὲ τὸ κατώφλι τῆς πόρτας στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας καί, ὅπως ἐκεῖνο, κατασκευάστηκε γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπικοινωνία τοῦ ὀρόφου ποὺ προστέθηκε στὴ βόρεια πτέρυγα μὲ τὴν ἐπέκτασή του ἐπάνω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς δεξαμενῆς. Τὰ κατασκευαστικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ἐπέκτασης δὲ ἐκτεδοῦν ἀμέσως παρακάτω.

Τὸ πάτωμα τῆς πρὸς Ἀ. ἐπέκτασης τοῦ ὀρόφου

Στὴν ἀνατολικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἄνω βάση τοῦ 11ου δόμου, ὀρισμένα τμήματα τῆς ὁποίας χρησιμεύουν ὡς κατώφλι τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ὀρόφου, διατηροῦνται τὰ ἴχνη τοῦ ξύλινου πατώματος τῆς πρὸς Ἀ. ἐπέκτασης τοῦ ὀρόφου αὐτοῦ. Πρόκειται γιὰ μιὰ σειρὰ δεκαεξὶ ὀρθογωνικῶν περίπου λαξευμάτων (εἰκ. 176-177, 239, 247), τὸ βορειότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπέχει 0.40 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δόμου, καὶ τὸ νοτιότερο μοιράζεται ἀνάμεσα στὴ 10η καὶ στὴν 11η ἀπὸ Β. λιθοπλίνθο. Τὸ πλάτος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.30 ἕως 0.23 μ., τὸ ὕψος τους γύρω στὰ 0.27 μ. καὶ τὸ βάθος γύρω στὰ 0.20 μ., μὲ ἐξαίρεση τὴν 3η ἀπὸ Β. δοκοθήκη ποὺ ἔχει σημαντικὰ μικρότερες διαστάσεις (εἰκ. 247-248, σκ. 27): ὕψ. 0.19, πλάτ. 0.18 καὶ βάθ. 0.12 μ. Οἱ ἀποστάσεις τῶν δοκοθηκῶν μεταξύ τους κυμαίνονται ἀπὸ 0.35 ἕως 0.70 μ. Ὁ χώρος ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὸ πάτωμα αὐτὸ ἦταν στεγασμένος, γιατί τὸ δάπεδό του βρισκόταν στὴν ἴδια στάθμην μὲ τὸ κατώφλι τοῦ ἀνοίγματος ποὺ ὁδηγοῦσε στὸν στεγασμένο ὄροφο τῆς Πινακοθήκης. Ἄν ἡ πρὸς Ἀ. ἐπέκταση τοῦ τελευταίου δὲν στεγαζόταν, ἡ στάθμην τοῦ δαπέδου τῆς δὲ ἦταν χαμηλότερη ἀπὸ τὴν στάθμην τοῦ κατωφλίου τοῦ ἀνοίγματος, γιὰ νὰ μὴν μποροῦν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς νὰ εἰσρέουν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης⁶⁸.

Τὰ ἀνατολικά ἄκρα τῶν δοκῶν τοῦ πατώματος δὲ πρέπει νὰ στηρίζονταν σὲ ἕναν τοῖχο παράλληλο πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων. Ἡ ἀπόσταση τοῦ πρώτου τοίχου ἀπὸ τὸν δεύτερο δὲν εἶναι γνωστή, μπορεῖ ὅμως νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὴν κατασκευαστικὴ μορφή τῆς ὑποκείμενης δεξαμενῆς, ἡ ὁποία μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ Bohn —ὁ ὁποῖος τὴν ἀποτύπωσε πρὶν ἀπὸ τὴν κατεδάφιση, τὸ 1885, τῶν θόλων ποὺ τὴν κάλυπταν— καὶ ἀπὸ τὰ λείψανά της, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὸν πρόσφατο καθαρισμό της:⁶⁹ ἡ ἀπόσταση αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν 4 μ. περίπου, γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος νὰ ἐδράζεται κατὰ μῆκος τῆς σειρᾶς τῶν παραστάδων καὶ πεσσῶν ποὺ στήριζαν τὴς καμάρες ποὺ κάλυπταν τὴ δεξαμενὴ⁷⁰. Εἶναι πολὺ πιθανὸν οἱ μικρὲς διαστάσεις τῆς 3ης ἀπὸ Β. δοκοθήκης νὰ ὀφείλονται στὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τοίχου, ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ δοκὴ (εἰκ. 248)⁷¹. ἡ τελευταία τοποθετήθηκε πιθανότατα κατὰ μῆκος τῆς κορυφῆς τοῦ τοίχου γιὰ τὴν ὁμοιόμορφη διάστρωση τοῦ ὑπερκείμενου ξύλινου δαπέδου.

Ένα πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό που σχετίζεται με τὸ πάτωμα τῆς πρὸς Ἀ. ἐπέκτασης τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ κλασικοὶ ἀγκῶνες τῶν λιθοπλίνδων τῶν δόμων πού βρίσκονται ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς ἐπέκτασης ἔχουν ἀπολαξευθεῖ, οὕτως ὥστε ἡ προεξοχή τους ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου νὰ μειωθεῖ σὲ τιμὲς πού βρίσκονται κάτω ἀπὸ 2 ἐκ. Ἡ ἀπολάξευση αὐτὴ ἔγινε ἴσως μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ ἐπιχριστοῦν οἱ χῶροι τῶν διαμερισμάτων τῆς ἐπέκτασης τοῦ ὀρόφου, οἱ ὁποῖοι δὲ πρέπει νὰ εἶχαν χαρακτῆρα πιὸ ἐπίσημο ἀπὸ τοὺς ὑποκείμενους χώρους. Οἱ μόνοι ἀγκῶνες πού δὲν ἔχουν ἀπολαξευθεῖ εἶναι οἱ δύο πού βρίσκονται ἀμέσως πρὸς Β. τῆς πόρτας πού ἀνοίγεται στοὺς ἀνώτερους δόμους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ δύο ἀγκῶνες πού βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Μιὰ σύγκριση μὲ τὰ σχέδια τοῦ 19ου αἰῶνα ὅπου φαίνονται τὰ λείψανα τοῦ παρεκκλησίου⁷², πού ἐφάπτονταν στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων, κάνει φανερὸ ὅτι οἱ ἀγκῶνες αὐτοὶ δὲν ἀπολαξεύθηκαν γιατί δὲν ἦταν ὁρατοί, ἀφοῦ βρίσκονταν στὴ συμβολὴ τοῦ κλασικοῦ τοίχου μὲ τοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ παρεκκλησίου. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ παρεκκλησίου στὴ θέση αὐτὴ ἐξηγεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ σειρὰ τῶν δοκοθηκῶν στὸν 11ο δόμο δὲν συνεχίζεται νοτιότερα.

Στὴν ἀνατολικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας ὑπάρχουν καὶ ὀρισμένα ἄλλα ἴχνη (εἰκ. 176-177, 239, 247-248, σκ. 27). Στὶς ἐπιφάνειες τῶν ὀρθοστατῶν καὶ τῶν τριῶν κατώτερων δόμων, διατηροῦνται λείψανα τοῦ κονιάματος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς δεξαμενῆς. Τὰ λείψανα αὐτὰ εἶναι πολὺ πιὸ ἐκτεταμένα στοὺς τέσσερις πρώτους ἀπὸ Ν. ὀρθοστάτες καὶ στὶς ὑπερκείμενες λιθοπλίνδους. Ἡ στάθμη τοῦ ἐδάφους πάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ ἔφθανε στὴ στάθμη τοῦ 6ου δόμου τῆς Πινακοθήκης, ὅπως φαίνεται καὶ σὲ σχέδιο τοῦ Bohn⁷³. Αὐτὸ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ μέρος τῆς ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας πού βρίσκεται ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη αὐτὴ διατηρεῖ ἴχνη σημαντικῆς ἀτμοσφαιρικῆς φθορᾶς, ἀντίθετα μὲ τὸ τμήμα τῆς ἐπιφάνειας πού βρίσκεται χαμηλότερα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στοὺς κατώτερους πέντε δόμους οἱ ἀγκῶνες τῶν λιθοπλίνδων διατηροῦνται ὅλοι ἀλάξευτοι. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἴχνη ἀπὸ τὸ κονίαμα τῆς δεξαμενῆς φθάνουν ὥς τὸ ὕψος τοῦ 3ου δόμου, δηλαδὴ ἀρκετὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους πάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ, πρέπει νὰ ὀφείλεται σὸ γεγονός ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς τελευταίας ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο ὥς αὐτὸ περίπου τὸ ὕψος, ἐπεὶδὴ σ' αὐτὸ τὸ ὕψος ἄρχιζε ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς καμάρας νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν κλασικὸ τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ νὰ μὴν εἶναι πιὰ σὲ ἐπαφὴ μαζί του. Τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴν καμάρα καὶ στὸν τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας ἦταν γεμάτο μὲ φερτὰ ὑλικά, πιθανότατα χῶμα, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ὑπάρχουν λείψανα κονιάματος στὶς ἐπιφάνειες τῶν ὑπερκείμενων δόμων. Ἐξάλλου τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀνώτατο ὄριο τῆς μὴ διαβρωμένης ἐπιφάνειας —πού δηλώνει τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους πάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ— εἶναι ἀκανόνιστο ὀφείλεται στὶς ποικίλες ἐπικώσεις πού δὲ συσσωρεύονταν μπροστὰ στὸν τοῖχο ὅταν ἡ περιοχὴ ἔμεινε χωρὶς στέγη. Ὅρισμένες διαφοροποιήσεις στὴ διάβρωση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου στὰ βόρεια τοῦ ἀνοίγματος πού ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης στὴν περιοχὴ πάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ, ὀφείλονται στὰ κτίσματα πού λείγανά τους φαίνονται στὰ σχέδια τῶν Desbuisson, Lebouteux καὶ Boitte⁷⁴ (εἰκ. 83, 87, 96, 98). Τὰ κτίσματα αὐτὰ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν σχέση μὲ ὅσα ἀναπτύχθηκαν ἀμέσως πρὶν, καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ θεωρηθοῦν μεταγενέστερα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τουρκικά⁷⁵.

Τὰ ἴχνη ποὺ διατηροῦνται στὴν ἀνατολικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ ἐκεῖνα στὴ βόρεια ἐπιφάνεια τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, τὰ ὁποῖα περιγράφηκαν σὲ πρῶτο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ Μέρους τῆς μελέτης.

II. Η ΒΟΡΕΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

1. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται σήμερα στην κορυφή των τοίχων και του θριγκού της βόρειας πτέρυγας έχουν ταυτιστεί ένα προς ένα και έχουν οδηγήσει στην αποκατάσταση της αρχικής μορφής του Μνησικλείου οικοδομήματος. Βλ. Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 97-125, σκέδ. 66-79, φωτ. 33-52, 3 πτυσσόμενοι πίνακες.

2. Δεν πρέπει να σπριζόταν σε μονοκόμματο κατακόρυφο στοιχείο, γιατί αυτό θα έδραζόταν σε αντίστοιχο τόρμο λαξευμένο στον στυλοβάτη· πάνω στον στυλοβάτη όμως δεν υπάρχει ίχνος τέτοιου τόρμου.

3. Στη ΒΑ. περιοχή της ίδιας πλάκας του στυλοβάτη, σε απόσταση 0.40 μ. από τη βόρεια πλευρά του και 0.34 μ. από την ανατολική, υπάρχει ένας κυκλικός τόρμος διάμ. 0.10 και βάθ. 0.086 μ. Ένα αὐλάκι για μολυβδοκόψη με κατεύθυνση προς 'Α., ή κανονικότητα του οχήματος, ή ποιότητα της εργασίας και ή απουσία άλλου ίχνους που να μπορεί να συσχετιστεί με την εντορμία αυτή, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η τελευταία ανάγεται στην αρχαιότητα και ότι χρειαζόμαστε για τη στήριξη ενός μεμονωμένου αντικειμένου· δεν αποκλείεται όμως να είναι ὅλος με μολυβδοκόψη.

4. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας αποτύπωση το σύνολο των χαραγμάτων που διασώζονται στις επιφάνειες των τοίχων των Προπυλαίων. Το 1988 ή κ. Άννα Άβραμέα εντόπισε στα κατάλοιπα του Κ. Κωνσταντινιόπουλου, που φυλάσσονται στο Έθνικό Νομισματικό Μουσείο, καταγραφές ἀποτύπων χαραγμάτων από τα Προπύλαια, αρκετά από τα οποία έχουν εξαλειφθεί από τους τοίχους του μνημείου. Το αξιόλογο αυτό υλικό —που συμβάλλει σημαντικά και στη μελέτη των οικοδομικών φάσεων του κτιρίου— επεξεργαζόμαστε, ή κ. Άβραμέα και ἐγώ, με τελικό στόχο τη δημοσίευσή του. Πρώτος καρπός της συνεργασίας αυτής υπήρξε ανακοίνωση με τίτλο «Τὰ χαράγματα των Προπυλαίων» στο Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Ἀθήνα, Μάιος 1989 (βλ. Άβραμέα-Τανούλας, Χαράγματα).

5. Τα ὅρια του ὀρθογωνικού αὐτοῦ λαξεύματος διακρίνονται σαφώς στο δάπεδο της ανατολικής περιοχής της κόγχης. Βλ. Stevens, Entrance Court 446-447.

6. Βλ. παραπάνω σ. 126. Ἐπίσης βλ. Tanoulas, The Propylaea 422, ὅπου ἐντοπίζεται το παράθυρο σε ένα σχέδιο του Gell.

7. Βλ. και αὐτόθι 463.

8. Ὅπως δὲ φανερὶ παρακάτω, σε ὅλη τὴ βόρεια πτέρυγα διαπιστώνεται ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς πατώματος στὴ στάθμη αὐτή.

9. Τὰ δύο ἄκρα τῆς αὐλακῆς κάμπτονται λοξὰ πρὸς τὰ δυτικά. Ὁ βόρειος βραχίονας καταλήγει σε μιὰ προγενέστερη αὐλακὰ. Ὁ νότιος ἔχει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καταστραφεί μαζὶ με τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ στυλοβάτη τοῦ βόρειου κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου. Στὴν ὑποκείμενη βαθμίδα τῆς κρηπίδας διατηρεῖται ὅμως ἡ αὐλακὰ που παραλάμβανε τὰ νερὰ που διοχέτευε ἡ αὐλακὰ με τὰ λοξὰ καμπύμενα ἄκρα (εἰκ. 190, σκ. 17).

Θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἕνα τραπεζοειδὲς ἀβαθεὲς λάξευμα που βρίσκεται τὸ μισὸ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς πλάκας τοῦ στυλοβάτη ἀνάμεσα στὸ κεντρικὸ κτίριο καὶ τὴ βόρεια πτέρυγα, καὶ τὸ ἄλλο μισὸ στὴ ΒΔ. γωνία τῆς νότιας ἀπὸ τὴς δύο πλάκες με τὴς ὁποῖες συνέχεται πρὸς Ἀ (εἰκ. 182, σκ. 17). Στὸ κέντρο τοῦ τραπεζοειδοῦς λαξεύματος ὑπάρχει μιὰ ὠειδὲς βάθυνση. Κατὰ τὴ γνώμη μου ἀνάγονται, τόσο ἡ λάξευση ὅσο καὶ ἡ βάθυνση, στὴν ἀρχαιότητα καὶ σχετίζονται με τὴ στήριξη ἀναθήματος.

10. Δίπλα ἀκριβῶς στὸν ὄλμο περιστροφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ θυροφύλλου ὑπάρχει ἕνας ἀκόμη μικρότερος καὶ προφανῶς μεταγενέστερος ὄλμος.

11. Βλ. παραπάνω σ. 175-176.

12. Τὸ βάθος τῆς αὐλακῆς τοῦ στυλοβάτη στὴ δυτικὴ ἀπόληξή της γίνεται 0.115 μ., δηλαδὴ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πᾶχος τῆς πλάκας, καὶ ἐπομένως τὸ νερὸ δὲ μποροῦσε νὰ περνᾷ ἀπὸ κάτω της.

13. Ὀνομάζω ἐλάχιστο βάθος τὸ βάθος ἀπὸ τὸ μέσο τῆς ράβδωσης ὡς τὸν πυθμένα τοῦ λαξεύματος.

14. Τὸ λάξευμα αὐτὸ εἶναι σήμερα κλεισμένο με δύο θραύσματα τοῦ βλῶν καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Θὰ πρέπει νὰ κλείστηκε ἀργότερα, ὅταν εἶχε περιπέσει σε ἀχρηστία, με τὸν σκοπὸ νὰ ἐπιχριστεῖ καὶ νὰ ἀσβεστωθεῖ. Τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης, ὅπως καὶ ἄλλα κλασικὰ μνημεῖα που ἄλλαξαν χρῆση σε νεότερες ἐποχές, ἀσβεστῶνονταν κατὰ καιροὺς, προφανῶς γιὰ νὰ ἐξωραϊστοῦν σύμφωνα με τὴς τρέχουσες αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου τοῦ βόρειου κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, διακρίνονται ὡς σήμερα τὰ ἴχνη τῆς ἐπάλειψης τῆς ἐπιφάνειας με ἀσβέστη.

15. Στὴν κεντρικὴ ράβδωση τῆς βόρειας ὀψης τοῦ πρώτου ἀπὸ Δ. κίονα τῆς στοᾶς ὑπάρχει ἕνα τετραγωνικὸ λάξευμα (εἰκ. 196, σκ. 18). Βρίσκεται σε ὕψ.

2.57 μ. από τὸν στυλοβάτη καὶ ἔχει διαστ. 0.15×0.15 μ. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὴ θήκη μιᾶς ξύλινης δοκοῦ. Μολονότι ἡ ἐργασία μοιάζει με τὴν ἐργασία τῶν δοκοθηκῶν ποὺ ἀποδόθηκαν στὴν κεκλιμένη στέγη στὴ νότια πλευρὰ τῆς κιονοστοιχίας, ἡ δοκοθήκη αὐτὴ βρίσκεται σὲ σημαντικὰ ὑψηλότερη στάθμη, πράγμα ποὺ φαίνεται νὰ ἀποκλείει τὴ σύνδεσή της με τὴ στέγη αὐτή. Ἐπιπλέον δὲν μπορεῖ νὰ συνδυαστεῖ με κανένα ἴχνος στὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοᾶς. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ θεωρηθεῖ ὅτι στηρίζε μιὰ ξύλινη δοκὸ ἢ ὁποία, με τὴ σειρά της, ὑποβάσταζε τὰ ἀνατολικά ἄκρα τῶν κεκλιμένων δοκῶν μιᾶς στέγης, οἱ δέκα δοκοθήκες στηρίξης τῆς ὁποίας διατηροῦνται στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς στοᾶς (βλ. σ. 188).

Στὸ δάπεδο τῆς στοᾶς (εἰκ. 197, σκ. 17), σὲ ἀπόσταση 1.38 μ. περίπου πρὸς Β. τοῦ πρώτου ἀπὸ Δ. κίονα τῆς στοᾶς καὶ 0.15 μ. πρὸς Ἀ. τοῦ ἄξονά του, ὑπάρχει ἓνα περίπου ὀρθογωνικὸ λάξευμα διαστ. 0.08×0.09 μ. περίπου. Δὲν πρέπει νὰ σχετίζεται με τὸ λάξευμα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κίονα, γιατί τὸ ξύλινο ὑποσύλωμα ποὺ πιθανότατα στηρίζονταν ἐκεῖ δὲν θὰ ἦταν ἀπέναντί του καὶ ἐπιπλέον θὰ ἦταν πολὺ λεπτότερο ἀπὸ τὴν ὀριζόντια ἢ κεκλιμένη δοκὸ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ λάξευμα τοῦ κίονα.

16. Ὅμως τὸ κενὸ αὐτὸ θὰ ὑπῆρχε ἀκόμη κι ἂν ὁ ὄλμος περιστροφῆς βρισκόταν στὴ νότια πλευρὰ τοῦ θυροφύλλου.

17. Ἐτοί ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τέσσερις τελευταῖες πρὸς Ἀ. ἀπὸ τὶς δοκοθήκες στὴν ἐπικρανίδα τοῦ θυραίου τοῖχου στεγάζονται ἀπὸ τὴ λεπτὴ μάζα μαρμάρου ποὺ δὲν ἔχει ἀπολαξευθεῖ. Ἄν δὲν ὑπῆρχε ὑπερκείμενη στρώση —καὶ δὲν ὑπῆρχε στὴν κλασικὴ μορφή τοῦ κυρίου— ἡ ἀπολάξευση τῆς δοκοθήκης θὰ γινόταν ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, γιατί αὐτὸ θὰ διευκόλυνε τὸν τεχνίτη κατὰ τὴν ἀπολάξευση, καὶ ὅχι ἀπὸ ἔξω πρὸς τὰ μέσα.

18. Ἡ ἐξήγηση γι' αὐτὴ τὴ διαφοροποίηση θὰ δοθεῖ παρακάτω.

19. Βλ. παραπάνω σ. 137.

20. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ θόρειου ὄλμου ὑπάρχει ἓνας μικρότερος διαμ. 0.053 μ., ποὺ ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη μᾶλλον χρονικὴ περίοδο.

21. Βλ. σ. 200-204.

22. Τὸ πραγματικὸ πλάτος τῆς πόρτας ἦταν μικρότερο ἀρχικά, ἀλλὰ ἔχει μεγαλώσει λόγω τῆς μετακίνησης τοῦ δυτικοῦ τοῖχου πρὸς τὰ δυτικά (βλ. Tanoulas, *The Propylaea* σμ. 26. Ὁ ἴδιος, *Μελέτη Προπυλαίων* 78-93). Ἡ ρωγμὴ ποὺ σχηματίστηκε στὸν θυραῖο τοῖχο ἀπὸ τὴν παραμόρφωση αὐτὴ ἔχει πλάτ. 0.109 μ. στὸν ἀμέσως ὑποκείμενο δόμο. Ἐπομένως τὸ ἀρχικὸ πλάτος τῆς πόρτας πρέπει νὰ ἦταν 1.19 μ.

23. Τὸ καθαρὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας λοιπὸν ἦταν περίπου 0.90 μ.

24. Βλ. παραπάνω σ. 177.

25. Οἱ διαστάσεις τοῦ πλάτους καὶ τοῦ ὕψους ἔχουν μετρηθεῖ στὸ βάθος τοῦ λαξεύματος καὶ εἶναι οἱ διαστάσεις τῆς ξύλινης δοκοῦ ποὺ ἐδραζόταν στὴ θήκη. Οἱ διαστάσεις τοῦ λαξεύματος στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοῖχου εἶναι πλάτ. 0.30 καὶ ὕψ. 0.36 μ.

26. Τὸ χάραγμα βρίσκεται 2.20 μ. περίπου ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ μεσοπατώματος ποὺ μόλις περιγράφηκε. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι θὰ μπορούσε νὰ τὸ χαραῖε ἓνας ἄνθρωπος μέσου ἀναστίματος ἀνασπώνοντας τὸ δεξί του χέρι. Τὸ ὄνομα εἶναι γραμμένο σὲ δύο στίχους: +ΘΕΟΦΗΛΑ/ΚΤΟCΤΑ. Πρβ. με ἐπιγραφὴ ΘΕΟΦΗΛΑΚΤΟΥ ΗΚΟΔΟΜΟΥ στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Λιγουριῶ, βλ. Μπούρα, Ἅγιος Ἰωάννης 18, εἰκ. 6, σκ. ΣΤ.

27. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Δ. τοῦ λαξεύματος αὐτοῦ ὑπάρχει ἓνα ἀκόμη λάξευμα, διαμορφωμένο με βελονιές.

28. Πρόκειται γιὰ ἓνα γέισο τῆς κιονοστοιχίας τῆς βόρειας πτέρυγας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀπολαξευθεῖ τὸ προέχον τμήμα καὶ ἔχει χυστεῖ στὸν τοῖχο, ἐδραζόμενο στὴν πίσω ἐπιφάνεια τοῦ γείσου (ᾧ ποὺ καὶ οἱ δοκοθήκες τῆς κλασικῆς ὀροφῆς), ἐκδέτοντας πρὸς Ν. τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια ἔδρασης τοῦ γείσου. Βλ. Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 97 κέ.

29. Ἡ ρωγμὴ αὐτὴ εἶναι κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀποτέλεσμα τῆς ἔκρηξης τοῦ 1687, βλ. Tanoulas, *The Propylaea* σμ. 26. Τανούλας, *Μελέτη Προπυλαίων* 78-91, φωτ. 36-37.

30. Τὸ καθαρὸ ἄνοιγμα ἀνάμεσα στοὺς παραστάτες τοῦ κλασικοῦ ἀνοίγματος εἶναι 2.356 μ.

31. Tanoulas, *The Propylaea* 425, 463. Βλ. ἐπίσης παραπάνω σ. 129-130.

32. Καθβαδίας - Καθεράου, Ἐνασκαφὴ 59-60, πίν. Β. Tanoulas, *The Propylaea* 475.

33. Τὸν Αὐγούστο καὶ Σεπτέμβριο τοῦ 1984 ἔγινε, με πρωτοβουλία μου, καθαρισμὸς τοῦ χώρου κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, ποὺ κατασκευάστηκε στὴν Πινακοθήκη γύρω στὰ 1955. Βλ. Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 94-96.

34. Buchon, *Grèce et Morée* 127. Tanoulas, *The Propylaea* 425 σμ. 25. Βλ. παραπάνω σ. 129-130.

35. Οἱ διαστάσεις τῶν δοκῶν ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι αὐτὲς οἱ δοκοὶ θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι οἱ μαρμάρινοι παραστάτες τοῦ θυρώματος τῆς Πινακοθήκης, οἱ ὁποῖοι κατέληξαν ἐκεῖ πιθανότατα μετὰ ἀπὸ κάποιες ἄλλες περιπέτειες.

36. Μὲ τὴ χρησιμοποίηση τῶν δύο μεγάλων δοκῶν γιὰ τὴ στηρίξη τῆς διαδοκίδωσης ποὺ θὰ υποβά-

σταζε τὸ ξύλινο δάπεδο, οἱ κατασκευαστὲς ἀπέφυγαν τὴν ἀπολάξευση δοκοθικῶν στοὺς μαρμάρινους τοίχους, ποὺ καὶ πιὸ ἐπίπονη θὰ ἦταν καὶ μεγαλύτερη ἀλλοίωση τοῦ ἀρχαίου μνημείου θὰ προξενούσε. Ἡ στήριξη τῶν ξύλινων δοκῶν σὲ τοίχους ποὺ θὰ χτίζονταν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τοίχων τῆς Πινακοθήκης ἐπίσης δὲν συνέφερε, γιὰτὶ ἀφ' ἐνὸς θὰ μείωνε τὸν χρήσιμο κῶρο, ἀφ' ἐτέρου θὰ κάλυπτε τοὺς μαρμάρινους τοίχους, γιὰ τοὺς ὁποίους φαίνεται ὅτι οἱ κατασκευαστὲς ἔτρεφαν δικαιολογημένο σεβασμό. Παρόμοιες κατασκευαστικὲς λύσεις ἔχουν ἤδη ἐντοπιστεῖ προηγουμένως στὴν στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας.

37. Οἱ διαστάσεις στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου εἶναι ὕψ. 0.295 καὶ πλάτ. 0.34 μ.

38. Τὸ ὕψος τοῦ λαξεύματος στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου εἶναι 0.29 μ.

39. Πρβ. Schuerl, *Castles* εἰκ. 10.

40. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς νότιας πολέμιστρας τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἔχει τὸ ὕψος δύο λιθοπλίνθων, ἐνῶ οἱ ἐξωτερικὲς ὀψεις τῶν ἄλλων δύο ἀντιστοιχοῦν στὸ ὕψος μιᾶς καὶ μισῆς περίπου λιθοπλίνθου. Στὸ ἐσωτερικὸ καὶ οἱ τρεῖς πολέμιστρες ἔχουν μεγαλύτερο ὕψος καὶ γιὰ τὴ διάνοιξή τους ἔχει ἀφαιρεθεῖ μέρος τοῦ ὕψους τῆς ζώνης ἀπὸ ἐλευσινιακὸ μάρμαρο.

41. Στὸ Τέταρτο Μέρος θὰ γίνεῖ φανερό ὅτι ὁ νεότερος τοῖχος προστέθηκε σὶν κλασικὸ θυραῖο τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας στὴν βυζαντινὴ περίοδο καὶ ὅτι ἡ βόρεια πλευρὰ ἐπιχρίστηκε κατὰ τὴ Φραγκοκρατία. Βλ. παρακάτω σ. 280-282, 292 κέ.

42. Τὸ μέγεθος τῶν κομματιῶν αὐτῶν τὰ καθιστοῦσε εὐδιάκριτα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τῶν ὑπερκείμενων τμημάτων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου, βλ. τὶς ἀπόψεις τοῦ Gell, *LB* 70, 68 (εἰκ. 40, 41).

43. Πρόκειται γιὰ τὸ κομμάτι ποὺ λείπει ἀπὸ τὴν τρίγλυφο ἐπάνω ἀπὸ τὸν δυτικὸ κίονα τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας.

44. Ὅλα τὰ γεῖσα ποὺ εἶναι σήμερα ἀκουμπισμένα σὶν δυτικὸ τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας ἀνήκουν σὶν κλασικὸ θριγκὸ τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νοτιότατο γεῖσο, ποὺ ἀνήκει σὶν κλασικὸ θριγκὸ τῆς κιονοστοιχίας. Βλ. καὶ Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 97 κέ.

45. Ὁ βόρειος ὄλμος αὐτοῦ τοῦ ζεύγους ἔχει κατασκευαστεῖ στὸ ΒΑ. τμήμα ἐνὸς ἀρχαίου μοχλοβοθρίου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ὀρθὴ γωνία σὶν ὁποία ἀπολήγει ὁ κύκλος τοῦ ὄλμου πρὸς τὰ ΝΑ.

46. Στὴν πρὸς Β. συνέχεια τῆς δεύτερης στρώσης εἶναι χτισμένο ἕνα ἀπὸ τὰ δύο κομμάτια γείσων ποὺ διατηροῦν ἐνμέρει τὰ προέχοντα τμήματά τους.

47. Ὁ ὄλμος αὐτὸς ἔχει ἀνοικτεῖ στὴ ΒΑ. γωνία ἐνὸς ἀρχαίου τόρμου.

48. Ὁ βορειότερος ἀπὸ τοὺς ὄλμους περιστροφῆς αὐτοῦ τοῦ ζεύγους πρέπει νὰ εἶναι καλυμμένος ἀπὸ τὴν τοιμεντοκονία ποὺ καλύπτει σήμερα τὸν τόρμο μορφῆς Τ ποὺ βρίσκεται σὶν ἐπόμενο πρὸς Δ. λίθο τῆς δωρικῆς ζωφόρου, κοντὰ σὶν θόρειο παραστάτη, καὶ ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴ σύνδεση τῆς ζωφόρου μὲ τὸ ἀντίστοιχο ἀντίδημα.

49. Ἡ μέτρηση ἔχει γίνεῖ ἀπὸ τὸ ἐπάνω ἄκρο τοῦ μετώπου τῆς ἐπικρανίδας, ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ δωρικὸ κυμάτιο.

50. Γιὰ τὴν τελευταία ἐρμηνεία δὲν συνηγοροῦν οἱ διαστάσεις καὶ τὸ ἐκκεντρο τῆς τοποθέτησης τοῦ λαξεύματος. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν τραπεζοειδῶν τόρμων βλ. Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 117.

Ἐπάνω στὸ γεῖσο ποὺ σήμερα ἀποτελεῖ τὸ ὑπόλειμμα τοῦ νότιου παραστάτη τοῦ παραθύρου, βρίσκεται ἀκουμπισμένο ἕνα ἀρχιτεκτονικὸ μέλος, μεταγενέστερο —πιθανότατα βυζαντινὸ— μὲ κάπως ἀσαφῆ διατύπωση τῶν μορφῶν: ἔχει σὲ κάτοψη σχῆμα περίπου ὀρθογωνικὸ, διαστάσεις κατὰ προσέγγιση 1.075×0.73 μ. καὶ στὶς δύο μακρὲς πλευρὲς ὑπάρχει ἀνάγλυφο κόσμημα μὲ ταινία καὶ κοῖλο κυμάτιο. Στὴ μία στενὴ πλευρὰ ἡ ὑποκείμενη ταινία ἔχει ἀπομηθεῖ ἐνμέρει, οὕτως ὥστε νὰ διαμορφωθεῖ ἕνα κυρτὸ κυμάτιο, ἐνῶ σὶν ἄλλῃ στενὴ πλευρὰ ἔχει ἀπομηθεῖ ἡ γλυφὴ καθ' ὅλο τὸ ὕψος τῆς, οὕτως ὥστε νὰ διαμορφωθεῖ ἕνα πολὺ ρηχὸ κοῖλο κυμάτιο. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς κατεργασίας εἶναι ὅτι τὸ πλάτος τῆς χονδρολαξευμένης κάτω βάσης εἶναι περίπου 0.75 μ. Δεδομένου ὅτι τὸ πάχος τοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου κυμαίνεταν μεταξὺ 0.80 καὶ 0.85 μ., γίνεται φανερό ὅτι τὸ κομμάτι αὐτὸ εἶχε χτιστεῖ σὶν τοῖχο τοῦ ὀρόφου σὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ θέση, μὲ τρόπο ὥστε τὸ κυμάτιο νὰ προεξέχει στὶς δύο ὀψεις τοῦ τοίχου. Ὑποθέτω ὅτι ἦταν χτισμένο σὶν κορυφῇ τοῦ ὀρθοστάτη στὸ ὑπόλειμμα τοῦ ὁποίου εἶναι σήμερα ἀκουμπισμένο.

51. Ἡ ἀνατολικὴ κυκλικὴ ἐκβάθυνση δὲν διατηρεῖ τὸ θόρειο ἄκρο τῆς.

52. Στὴν κορυφῇ τῶν λίθων τῆς ἐπικρανίδας τοῦ θόρειου τοίχου τῆς Πινακοθήκης (ποὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἀντιδήματα τῆς δωρικῆς ζωφόρου) διαμορφώνεται τὸ κάτω τμήμα τῶν θηκῶν γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν δοκῶν τῆς κλασικῆς ξύλινης στέγης. Ὁ πυθμὲνας αὐτῶν τῶν θηκῶν εἶναι χαμηλότερα ἀπὸ τὴν στάθμη τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τῶν λίθων τῆς ἐπικρανίδας σὶν μεταδόκια διασπύματα, σὶν ὁποῖα διαμορφώνονται ἐξάρματα ποὺ θὰ ὀνομάσω μεταδόκια ἐξάρματα. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχαίας στέγης τῆς βόρειας πτέρυγας Τανούλας, *Μελέτη Προπυλαίων* 97-128, σσ. 70-74.

53. Τὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ καλύπτει τμήμα τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ δεύτερου ἀπὸ τὰ δυτικὰ λίθου τῆς ζωφόρου εἶναι ὑπόλειμμα τοῦ συνδετικοῦ κονιάματος τοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου καὶ σταματᾷ ἀκριβῶς ἐπάνω στὴ γραμμὴ ὅπου ἦταν τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ παραθύρου. Μικρὴ ποσότητα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀσβεστοκονίαμα καλύπτει ἐντορμία ἀρχαίου συνδέσμου στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τρίτου ἀπὸ Δ. λίθου τῆς ζωφόρου· προφανῶς σκοπὸς τῆς τοποθέτησής του ἐκεῖ ἦταν ἡ ἰσοπέδωση τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ παραθύρου. Ἡ τοιμεντοκονία ποὺ φράζει τὰ διαστήματα ἀνάμεσα στοὺς λίθους ποὺ διαμορφώνουν τὸ κατώφλι τοῦ παραθύρου ὀφείλεται προφανῶς σὲ ἐπέμβαση τοῦ 1955. Στὶς ἐπάνω ἐπιφάνειες τῶν λίθων τῆς δωρικῆς ζωφόρου καὶ τῶν ἀντιθημάτων τους ὑπάρχουν καὶ ἄλλα σημαντικά, μεταγενέστερα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἴχνη. Τέτοια εἶναι τὰ ἴχνη ποιμόρφων συνδέσμων ρωμαϊκῆς τεχνικῆς, ποὺ συνδέαν τοὺς λίθους τῆς ζωφόρου μεταξύ τους καὶ τὸν τρίτο ἀπὸ Δ. λίθο τῆς ζωφόρου μὲ τὸ ἀντίθημά του (ἀντίστοιχο λίθο τῆς ἐπικρανίδας).

Ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ οἱ θῆκες γιὰ προσδέματα μαρμάρου, ποὺ βρίσκονται στὴν κορυφῇ, κατ' ὅλο τὸ πλάτος τῆς κεφαλῆς τῆς δεύτερης ἀπὸ Δ. τριγλύφου (τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ προσδέματος διατηρεῖται στὴ θέση του), καθὼς καὶ στὸ δυτικὸ καὶ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς κεφαλῆς τῆς τρίτης ἀπὸ Δ. τριγλύφου. Ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας οὔτε ἐπιφάνειες τῶν θηκῶν αὐτῶν εἶναι ἄριστη, κλασικῆς ἐποχῆς, καὶ δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ προσδέματα ποὺ τοποθετήθηκαν ἐκεῖ γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν βλάβες ποὺ προκλήθηκαν κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μνημείου. Τέτοιες θῆκες προσδεμάτων βρίσκονται καὶ σὲ ἄλλες θέσεις τῆς ἀνωδομῆς τῶν Προπυλαίων.

54. Τὸ κομμάτι αὐτὸ φαίνεται στὴ φωτογραφία τοῦ 1884, βλ. παραπάνω σ. 141 (εἰκ. 117).

55. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μεταδοκίου ἐξάρματος πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου στὴν ἀντίστοιχη θέση ἔχει ἀπολαξευθεῖ λίγο ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ παραστάτη τοῦ παραθύρου, γιὰ κάποιον προφανῶς ἄσχετο μὲ τὸ παράθυρο λόγο.

56. Βλ. παραπάνω σ. 141.

57. Ἡ φωτογραφία τοῦ 1884 δείχνει ἐπίσης ὅτι τὸ ἀνοίγμα τοῦ παραθύρου πλαισιωνόταν ἀπὸ μονολιθικοὺς παραστάτες, ὑπέρθυρο καὶ μεσαῖο ὑποσύλωμα, πρᾶγμα ποὺ συνέβαινε ἐξάλλου καὶ στὰ ἄλλα παράθυρα τοῦ ὀρόφου.

58. Ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἔχει χτισεῖ στὰ δυτικὰ τοῦ ἀνατολικοῦ παραθύρου τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης.

59. Δηλαδὴ ὁ πρῶτος ἀπὸ Ἀ. λίθος τῆς ἐπικρανίδας τοῦ βόρειου τοίχου.

60. Βλ. παραπάνω σ. 141, 151 σημ. 157.

61. Παρακάτω δὲ γίνεται λόγος γιὰ τὴν πρὸς Ἀ. ἐπέκταση τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης, ἡ ὁποία ἦταν στεγασμένη, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸ δάπεδό της ἦταν στὴν ἴδια στάθμην μὲ τὸ κατώφλι τῆς πόρτας ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία του μὲ τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης.

62. Οἱ δύο κατακόρυφες πλευρὲς τοῦ λαξεύματος αὐτοῦ συνεχίζονται πρὸς τὰ πάνω μὲ δύο χαρακτηριστικὲς γραμμὲς οἱ ὁποῖες, σὲ συνδυασμὸ μὲ μιὰ ὀριζόντια χαρακτὴ γραμμὴ, διαμορφώνουν ἐπάνω ἀπὸ τὸ λάξευμα ἓνα πλαίσιο, ποὺ ἔχει ὕψος 0.09 μ. καὶ πλάτος ἴσο μὲ τὸ πλάτος τοῦ λαξεύματος. Ἡ περιοχὴ ποὺ περιορίζεται ἀπὸ τὸ πλαίσιο διαιρεῖται σὲ δύο περίπου ἴσα μέρη μὲ μιὰ κατακόρυφη αὐλάκα πλάτ. 0.02 καὶ βάθ. 0.01 μ.

63. Βλ. σ. 201.

64. Γιὰ τὸν τοῖχο αὐτὸν βλ. παραπάνω σ. 137. Γιὰ τὰ μετακινημένα κομμάτια στὴν κορυφῇ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας, βλ. Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 104 κέ., σσ. 70, 72-73.

65. Στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὸν Boitte φαίνεται ὅτι οἱ χοντροδοιλεμένες ἐπιφάνειες τῶν παραστατῶν, ποὺ σήμερὰ εἶναι ὀρατές, ἦταν καλυμμένες μὲ μονολιθικὲς πλάκες. Μᾶλλον ὅμως πρόκειται γιὰ τὰ κατακόρυφα πλαίσια τοῦ θυρώματος, γιὰ τοὺς τὸρμους τοποθέτησης τῶν ὁποίων δὲ μιλήσω παρακάτω.

66. Ἡ ἀπολάξευση αὐτὴ δὲν ἔχει γίνει γιὰ τὴν τοποθέτηση ὑπερθύρου, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχη ἀπολάξευση στὸν νότιο παραστάτη. Ἐξάλλου στὴ φωτογραφία τοῦ 1884 (εἰκ. 117) καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Boitte (1864, εἰκ. 98), φαίνεται σαφῶς ὅτι τὸ ἀνώφλι τῆς πόρτας θρῆσκονταν ὑψηλότερα καὶ ὅτι τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἀνοίγματος ἔχει στενεύει μὲ κύκλιμο στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ βόρειου παραστάτη.

Στὴν πρὸς Β. συνέχεια τῆς ἀπολάξευσης αὐτῆς, κατὰ μήκος τῆς κορυφῆς τῆς δυτικῆς ὄψης τῆς 15ης στρώσης λιθοπλίνθων, ὑπάρχει ἓνα λάξευμα καλῆς ἐργασίας μὲ λεπτὸ βελόνι. Ἀσφαλῶς τὸ λάξευμα αὐτὸ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν πόρτα, ἀλλὰ εἶναι τὸ κατώτατο μέρος τῆς θήκης γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς κορυφαίας δοκοῦ τῆς κλασικῆς στέγης τῆς βόρειας πτέρυγας· τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς θήκης ὑπάρχει στὴν τρίτη πρὸς Β. τοῦ ἀνοίγματος μετακινημένη λιθοπλίνθο τῆς ἀνώτατης στρώσης πού, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, προέχει πρὸς Δ. Βλ. Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 110 κέ. σσ., 72.

67. Βλ. παραπάνω σ. 141.

68. Ἡ ὑπαρξὴ στέγης στὴν περιοχὴ αὐτὴ τοῦ ὀρόφου πιστοποιεῖται καὶ στὰ σχέδια τοῦ Boitte καὶ

II. Η ΒΟΡΕΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

στη φωτογραφία του 1884 (βλ. παραπάνω σ. 136-137, 141).

69. Το κατώτερο τμήμα της δεξαμενής αυτής είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθήκη της άνασκαφής του Καθβαδία, βλ. Καθβαδία - Καθεράου, *Ἀνασκαφή* 61-62. Ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1988 ὡς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1989, τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς δεξαμενῆς ἐκκενώθηκε ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ περιείχε, γιὰ νὰ γίνει δυνατὴ ἡ ἐγκατάσταση τμήματος τοῦ ἐργοταξίου τοῦ ἔργου ἀποκαταστάσεως τῶν Προπυλαίων. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκκένωση καὶ τὸν καθαρισμὸ τῆς δεξαμενῆς ἔγινε προσεκτικὴ σχεδιαστικὴ καὶ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση τῶν λειψάνων τῆς καὶ μελέτη τῶν στοιχείων ποὺ προέκυψαν. Τὰ σχετικὰ συμπεράσματα θὰ ἐκτεδοῦν σὲ εἰδικὸ δημοσίευμα. Βλ. Τανούλα, *Τὰ Προπύλαια Β καὶ Γ*.

70. Δὲν εἶναι δυνατόν οἱ δοκοὶ νὰ στηρίζονταν σὲ τοῖχο ποὺ θὰ πατοῦσε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς δεξαμενῆς, γιὰτὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὸ μῆκος τῶν δοκῶν θὰ ἦταν πάνω ἀπὸ 8 μ., δηλαδὴ ὑπερβολικὰ μεγάλο σὲ σχέση μὲ τὴ διατομή τους.

71. Ἡ πιθανότητα παρουσίας τοῖχου στὴ θέσιν αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονόςὸς ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς

θὰ βρισκόταν περίπου στὴν πρὸς Ἀ. ἐπέκταση τοῦ βόρειου τοῖχου τῆς Πινακοθήκης.

72. Βλ. παραπάνω σ. 131, 136 εἰκ. 87, 96, 98-99.

73. Bohn, *Die Propyläen* πίν. VI.

74. Βλ. παραπάνω σ. 131, 136-137.

75. Πιστεύω ὅτι ἡ πρὸς Ἀ. ἐπέκταση τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας κατεδαφίστηκε ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τοῦ Μοροσίνι πρὶν ἐγκαταλείψουν τὴν Ἀκρόπολιν τὸ 1688, βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 449. Ἐπομένως τὰ κτίσματα ποὺ ἀπεικονίζονται στὰ σχέδια τῶν Γάλλων ἀρχιτεκτόνων πρέπει νὰ κατασκευάστηκαν μετὰ τὴ χρονολογία αὐτή. Μὲ κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ κτίσματα ἴσως θὰ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ τὸ λάξευμα ποὺ μοιράζεται ἀνάμεσα στὴν τρίτη ἀπὸ Β. λιθοπλίνθο τοῦ 9ου δόμου καὶ στὴν τρίτη ἀπὸ Β. λιθοπλίνθο τοῦ 10ου δόμου. Τὰ δύο ὀρθογωνικὰ λαξεύματα τῆς τρίτης ἀπὸ Β. λιθοπλίνθου τοῦ 4ου δόμου εἶναι προφανῶς ἀρχαιότερα τῆς δεξαμενῆς· ἡ βάση τους ταυτίζεται μὲ τὴ βάση τῆς λιθοπλίνθου καὶ ἔχουν εἰς ἑξῆς διαστάσεις: ἡ νότια πλάτ. 0.105, ὕψ. 0.125, βάθ. 0.032 μ. καὶ ἡ βόρεια πλάτ. 0.12, ὕψ. 0.10 καὶ βάθ. 0.04 μ.

III. Ἡ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων

Ἡ ΝΟΤΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ τῶν Προπυλαίων εἶναι ἓνα κύσμα περιορισμένο σὲ ἔκταση, σὲ σύγκριση μὲ τὸ κεντρικὸ κύριο καὶ τὴ βόρεια πτέρυγα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς διατηρεῖται στὴ θέση του, ἐνὼ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ὁποίου εἶχαν ἀποσυντεθεῖ καὶ ἐντοιχιστεῖ στὸν φράγκικο πύργο, ἔχει ἀναστηλωθεῖ ἀπὸ τὸν Ἄ. Ὁρλάνδο στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950. Τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ὑπόλοιπων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς νότιας πτέρυγας —τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἦταν ἐντοιχισμένα στὸν φράγκικο πύργο— βρίσκεται κατὰ γῆς, στὴν περιοχὴ τοῦ Βραυρωνείου καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Ἡ μελέτη τῶν ἱχνῶν ποὺ διατηροῦνται στὸ σῶμα τοῦ μνημείου καὶ στὰ κατακείμενα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη του ὁδηγεῖ σὲ συμπεράσματα ποὺ δὲν ὑπολείπονται σὲ ἐνδιαφέρον ἀπὸ αὐτὰ ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἱχνῶν στὸ κεντρικὸ κύριο καὶ στὴ βόρεια πτέρυγα.

1. Ἡ νότια κόγχη τῶν Προπυλαίων

Ἡ περιγραφὴ τῶν ἱχνῶν ποὺ διατηροῦνται σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τοῦ μνημείου δὲ ἀρχίσει ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Στὸ τμήμα τοῦ στυλοβάτη ἀνάμεσα στὴν παραστάδα καὶ στὸν ΝΔ. κίονα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου διατηροῦνται τὰ ἴχνη μιᾶς δίφυλλης πόρτας (εἰκ. 249-250, σκ. 36): ὁ ὄλμος περιστροφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ θυροφύλλου τῆς ἀπέχει 0.35 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄψη τῆς παραστάδας καὶ 1.10 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς πλάκας αὐτῆς τοῦ στυλοβάτη· ἔχει διάμ. 0.06 καὶ βάθ. 0.01 μ. Ὁ ὄλμος περιστροφῆς τοῦ δυτικοῦ θυροφύλλου ἀπέχει 1.60 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄψη τῆς παραστάδας καὶ 1.07 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς πλάκας αὐτῆς τοῦ στυλοβάτη· ἔχει διάμ. 0.08-0.09 καὶ βάθ. 0.027 μ. Ἡ καθαρὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς ὄλμους περιστροφῆς εἶναι 1.19 μ. Πρὸς τὰ ΒΑ. τοῦ ἀνατολικοῦ ὄλμου περιστροφῆς διατηρεῖται ἡ ΒΔ. γωνία ἐνὸς τόρμου γιὰ τὴν τοποθέτηση προφανῶς τοῦ ὀρθοστάτη τοῦ θυρώματος τῆς πόρτας: ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ τόρμου ἀπέχει 1.20 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς πλάκας —δηλαδὴ ὅσο καὶ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ παρακείμενου ὄλμου περιστροφῆς— καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ του ἀπέχει 0.195 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς παραστάδας. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ τόρμου ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ ἓνα κοίλωμα ποὺ ἔχει ἀνοικτεῖ ἀργότερα στὴ θέση αὐτὴ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς πλάκας. Μὲ προσεκτικὴ παρατήρηση τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ κοιλώματος ὅμως διακρίνεται κανεὶς τὸ νότιο ἄκρο τοῦ τόρμου, ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 0.82 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς πλάκας¹. Ἔτσι προκύπτει ὅτι τὸ πλάτος τῆς ἐπιφάνειας τοῦ παραστάτη πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς πόρτας ἦταν 0.38 μ.

Στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ 3ου δόμου τῆς παραστάδας ποὺ βρίσκεται πρὸς Ἀ. τῆς πόρτας ὑπάρχουν τὰ ἴχνη ἐντονῆς διάβρωσης (εἰκ. 252), ποὺ ἐκτείνονται σὲ μιὰ ζώνη τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου ὕψ. 0.17-0.18 μ., τὸ ἄνω ὄριο τῆς ὁποίας συμπίπτει μὲ τὴν ἄνω βάση τοῦ δόμου, καὶ ἀπέχει 0.54 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια ὄψη τῆς παραστάδας καὶ 0.05 μ. ἀπὸ τὴ

νότια ὄψη της. Τὸ εἶδος τῆς διάβρωσης, τὸ σχῆμα τῆς διαβρωμένης ἐπιφάνειας καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ δυτικὸ ἄκρο της βρίσκεται στὸ ἴδιο περίπου κατακόρυφο ἐπίπεδο μὲ τὰ βόρεια ἄκρα τοῦ ὅλου περιστροφῆς καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ παραστάτη τῆς πόρτας φανερώ- νουν ὅτι ἡ διάβρωση προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ ὀριζόντιου ὑπερθύρου μὲ αὐτὸ τὸ τμήμα τῆς ἐπιφάνειας τῆς δυτικῆς ὄψης τῆς παραστάδας². Ἡ διατομὴ τοῦ ὑπερθύρου ἦταν περίπου 0.95×0.18 μ. καὶ τὸ καθαρὸ ὕψος τῆς πόρτας ὑπο- λογίζεται στὰ 2.72 μ. Στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ κίονα πρὸς Δ. τῆς πόρτας δὲν διακρίνονται ἴχνη τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ ὑπερθύρου. Στὴ δυτικὴ ὄψη τῶν πέντε ἀνώτερων δόμων καὶ τοῦ ἐπικράνου τῆς ΒΔ. παραστάδας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου διατηροῦνται τὰ ἴχνη τοῦ τοί- χου ποὺ ἔφραζε τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴν παραστάδα καὶ στὸν κίονα στὰ δυτικά της (εἰκ. 253, σκ. 40)³. Τὰ ἴχνη δείχνουν ὅτι στὸ ὕψος τοῦ 13ου δόμου ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου ἀπεῖχε 0.35 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια ὄψη τῆς παραστάδας, ἐνῶ ἡ νότια πλευρὰ τοῦ ἀπέχει 0.25 μ. ἀπὸ τὴ νότια ὄψη τῆς παραστάδας· τὸ πάχος τοῦ τοίχου ἦταν 0.85 μ. Εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι ὁ τοίχος ἔφθανε ὡς τὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιστυλίου.

Κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς ἴδιας πλάκας τοῦ στυλοβάτη (εἰκ. 251, σκ. 36) ὑπάρχει μιὰ ρηκὴ βάθυνση πλάτ. 0.035 περ. καὶ βάθ. 0.015-0.02 μ. Στὰ δύο ἄκρα της οἱ γωνίες τῆς πλάκας εἶναι κατεστραμμένες· συγκεκριμένα ἡ κατεστραμμένη περιοχὴ τῆς ΝΔ. γωνίας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴς κατεστραμμένες γωνίες τῶν ἄλλων τριῶν πλακῶν ποὺ συναντῶνται στὸ σημεῖο αὐτό, διαμορφώνουν ἓνα βοθρίο μὲ ἀκανόνιστο περίγραμμα, μεγ. διαστ. 0.17×0.13 μ., πληρωμένο σήμερα μὲ τσιμεντοκονίαμα. Ἡ βάθυνση στὴ νότια πλευρὰ τῆς πλάκας τοῦ στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ποὺ περιγράφηκε παραπάνω φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ μέρος ἐνὸς συστήματος αὐλάκων ἀπορροῆς τοῦ νεροῦ τῆς βροχῆς ποὺ συνέρεε στὸ πάτωμα τῆς νότιας κόγχης μᾶλλον ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς νότιας πτέρυ- γας τῶν Προπυλαίων. Ἡ μία αὐλάκα ἀρχίζει ἀπὸ τὴ ΝΑ. περιοχὴ τῆς πλάκας τοῦ στυ- λοβάτη ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ παραστάδα καὶ στὸν ἀνατολικὸ κίονα τῆς νότιας πτέρυ- γας. Τὴν πλάκα αὐτὴ ἡ αὐλάκα τὴ διασχίζει διαγώνια, γιὰ νὰ συνεχιστεῖ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πλάκας τοῦ στυλοβάτη ἀνάμεσα στὸν ἀνατολικὸ κίονα τῆς νότιας πτέρυγας καὶ στὸν νότιο κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Στὸ τμήμα ποὺ περι- γράψαμε ἡ αὐλάκα ἔχει πλάτ. 0.11 μ. περ. καὶ βάθ. 0.0-0.02 μ. Ἡ συνέχειά της ἀκολου- θεῖ τὴ νότια πλευρὰ τῆς πλάκας τοῦ στυλοβάτη ποὺ στηρίζει τὸν νότιο κίονα τῆς πρόσο- ψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, σταματᾷ ὅμως 0.42 μ. πρὶν ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πλάκας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ συμβάλλει μὲ μιὰ ἄλλη αὐλάκα ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ ΝΑ. γωνία τῆς πλάκας τοῦ στυλοβάτη τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα τῆς νότιας πτέρυγας καὶ ἀφοῦ περιβάλλει χαλαρὰ τὴ βάση τοῦ κίονα, περνᾷ στὴν ἐπόμενη πρὸς Β. πλάκα, τὴν ὁποία διασχίζει διαγώνια, γιὰ νὰ καταλήξει στὴ βόρεια πλευρὰ της. Ἐκεῖ συναντᾷ τὴ βόρεια αὐλάκα καί, μὲ μιὰ ἄλλη αὐλάκα —πλάτ. 0.08 μ. στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς πλάκας— ἐκβάλλουν μαζὶ στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ στυλοβάτη. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὀχετοὶ εἶναι ἀβαθεῖς καὶ ἔχουν κατασκευα- στεῖ μὲ βελόνι⁴.

Μιὰ παρόμοια ἀβαθὴς αὐλάκα ὑπάρχει κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς πλάκας τοῦ στυλοβάτη ποὺ φέρει τὸν νότιο κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου: ἔχει πλάτ. 0.09-0.10, βάθος ποὺ φθάνει ὡς 0.05 μ. καὶ συνεχίζεται ἐπὶ 0.18 μ. κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς ἐπόμενης πρὸς Ἀ. πλάκας.

Πρὶν ἐγκαταλείψουμε τὸ δάπεδο τῆς περιοχῆς αὐτῆς, δὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἀνατολικὴ περιοχὴ τῆς κόγχης διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση ἡ ὀρθογωνικὴ

απολάξευση για την τοποθέτηση ενός βάθρου κατά την κλασική εποχή⁵. Στη ΝΔ. γωνία της βορειότερης από τις δύο πλάκες δαπέδου που φέρουν τα ίχνη της απολάξευσης, διατηρείται σε άριστη κατάσταση ένα ορθογωνικό λάξευμα παρόμοιο με εκείνο που εντοπίστηκε προηγουμένως στη βόρεια κόγχη: έχει διαστ. 0.110×0.095 και βάθ. 0.03 μ. 'Η ποιότητα της εργασίας δηλώνει ότι το λάξευμα κατασκευάστηκε κατά την αρχαιότητα και ίσως στην κλασική εποχή. Στους τοίχους της νότιας κόγχης δεν υπάρχουν λαξεύματα παρόμοια με εκείνα που υπάρχουν στη βόρεια κόγχη και που οδήγησαν στην υπόθεση μιας έλαφρας ξύλινης κατασκευής, ίσως κατά την αρχαιότητα.

Υπάρχουν όμως κάποια άλλα λαξεύματα με διαφορετική μορφή: Στο ανατολικό άκρο της νότιας όγρης του 3ου δόμου της παραστάδας του κεντρικού κυρίου και ακριβώς πάνω από τη βάση του δόμου (σχ. 13), υπάρχει ένα λάξευμα με ακανόνιστο περίγραμμα πλάτ. 0.185, ύψ. 0.14 και βάθ. 0.0 μ. (στο πάνω μέρος του) ως 0.07 μ. (στο κάτω μέρος του)· απέναντί του, στο κάτω μέρος της βόρειας όγρης του 3ου δόμου του τοίχου που συνδέει τον ανατολικό τοίχο με την ανατολική παραστάδα της κιονοστοιχίας της νότιας πτέρυγας, υπάρχει ένα παρόμοιο λάξευμα (εϊκ. 254). Προφανώς τα λαξεύματα αυτά είναι θήκες για τη στήριξη μιας ξύλινης δοκού. Για την τοποθέτηση της δοκού στη θέση της εφαρμόστηκε η μέθοδος που εξηγήθηκε προηγουμένως για τις δοκούς του κατώτερου από τα δύο πατώματα ορόφου που εντοπίστηκαν στη στοά της βόρειας πτέρυγας: το νότιο άκρο της δοκού ξπαιρνε θέση στη θήκη του και στη συνέχεια το βόρειο άκρο της στρεφόταν σε οριζόντιο επίπεδο από 'Α. προς Δ. και ξμπαινε στη θήκη του από την ανατολική πλευρά της, η οποία μένει ανοικτή, λόγω της προεξοχής της παραστάδας ως προς τον τοίχο που τη συνέδεε με τον ανατολικό τοίχο της νότιας κόγχης. Το ακανόνιστο σχήμα των θηκών, σε συνδυασμό με το μικρό βάθος τους, κάνουν αδύνατη τη χρήση δοκών με διατομή αρκετά μεγάλη για να στηρίζει δάπεδο· ίσως λοιπόν σε κάποια φάση να στηρίξε τα ανατολικά άκρα των δοκίδων μιας στέγης, το δυτικό άκρο των οποίων θα άκουμπούσε σε έναν τοίχο που θα έκλεινε τη δυτική πλευρά της κόγχης. 'Η δοκός που μόλις περιγράφηκε βρίσκεται χαμηλότερα από το οριζόντιο υπέρθυρο της πόρτας που άνοιγόταν άναμεσα στη ΝΔ. παραστάδα του κεντρικού κυρίου και στον αντίστοιχο κίονα. Αυτό κάνει άσυμβίβαστη την ταυτόχρονη ύπαρξη της πόρτας αυτής και μιας στέγης ή ενός πατώματος που θα κάλυπταν τη νότια κόγχη και το ανατολικό άκρο τους θα στηριζόταν στη συγκεκριμένη δοκό⁶.

2. 'Η στοά της νότιας πτέρυγας

Όπως έγινε φανερό στο προηγούμενο κεφάλαιο, η νότια πτέρυγα είχε χρησιμοποιηθεί ως βάση για την ανέγερση του φράγκικου πύργου, ο οποίος άνικνεύεται ήδη στην παλαιότερη άξιόπιστη άπεικόνιση, που χρονολογείται στα 1670. Όπως ήδη έχει άναφερθεί, ο φράγκικος πύργος είχε καλύψει τις έσωτερικές επιφάνειες των τοίχων της νότιας πτέρυγας και τους δύο ανατολικότερους κίονες ως το 1875, όποτε και κατεδαφίστηκε⁷. Θεωρώ την υπενθύμιση αυτή άπαραίτητη για να γίνει κατανοητό ότι τα ίχνη που διατηρούνται στις επιφάνειες αυτών των τμημάτων του κυρίου είναι παλαιότερα από τον πύργο.

Ἴχνη τοῦ φράγκικου πύργου σὶ ἐσωτερικὸ τῆς νότιας πτέρυγας

Τὸ δάπεδο τῆς νότιας πτέρυγας διατηρεῖ σαφέστατα ἵχνη τοῦ πύργου (εἰκ. 258, σκ. 36): κατὰ μῆκος τῶν τοίχων ἔχουν ἀφαιρεθεῖ ἀκέραιες πλάκες τοῦ δαπέδου καὶ σὶ τὴν θέσιν τους ὑπάρχουν σήμερα τὰ λείψανα τῆς τοικοποιίας τοῦ πύργου⁸. Τὸ συνολικὸ πάχος τῶν ἀντίστοιχων τοίχων τοῦ πύργου (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν κλασικῶν τοίχων τοῦ κυρίου) ἦταν, μὲ μεγάλην προσέγγιση, περ. 1.70 μ. Ὅπωςδήποτε ἡ ἀποξήλωση τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου ὀφείλεται σὶ τὴν δυσπιστίαν τῶν κατασκευαστῶν τοῦ πύργου γιὰ τὴν ἀντοχὴ τῶν πλακῶν.

Γιὰ τὸν ἴδιον λόγο ἔχει ἀποξηλωθεῖ καὶ ἡ τελευταία πρὸς Δ. σειρὰ πλακῶν (εἰκ. 260), προκειμένου νὰ γίνῃ ἡ θεμελίωση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ πύργου. Ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν μαρμάρινων πλακῶν ποὺ καλύπτουν σήμερα τὴ ζώνη κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη τῆς νότιας πτέρυγας —ἀποτελώντας, μαζὶ μὲ θραύσματα πωρολίδων καὶ ἄφθονο συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα, τὰ λείψανα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ φράγκικου πύργου— τὰ μόνα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν πλακόστρωση τῆς περιοχῆς αὐτῆς εἶναι: τὸ μεγάλο θραῦσμα σὶ τὴν ἐσωτερικὴν γωνίαν τοῦ βόρειου μὲ τὸν δυτικὸν στυλοβάτη ποὺ μᾶλλον βρίσκεται σχεδὸν σὶ τὴν ἀρχικὴν θέσιν τοῦ⁹· ἡ παρακείμενη πρὸς Ν. πλάκα, ἡ ὁποία εἶναι ἐλαφρὰ μετακινημένη πρὸς Ν. καὶ πρὸς Ἀ. ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴν θέσιν τῆς· τὸ θραῦσμα ποὺ βρίσκεται σὶ τὰ ἀνατολικά τοῦ μεσαίου πεσσοῦ τῆς δυτικῆς ὄγης, τὸ ὁποῖο ἔχει περιστραφεῖ κατὰ 90° ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴν τοῦ θέσιν¹⁰. Πάντως ὅλα τὰ θραύσματα μαρμάρων καὶ πωρολίδων σὶ τὴν περιοχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι σὶ τὴν θέσιν ποὺ τὰ ἔχτισαν οἱ κατασκευαστὲς τοῦ πύργου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν σύσταση καὶ τὴν κατάστασιν τοῦ ἀσβεστοκονιάματος ποὺ τὰ συνδέει. Ἐνα θραῦσμα μαρμαρίνης πλάκας, ποὺ βρίσκεται σὶ τὰ ἀνατολικά τοῦ μεσαίου πεσσοῦ τῆς δυτικῆς ὄγης καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ πύργου, διατηρεῖ δύο κυκλικὰς ἐκβαθύνσεις σὶ τὴν ἐπάνω ἐπιφάνειάν του. Ἡ μεγαλύτερη ἔχει διὰμ. 0.15-0.17, βάθ. 0.057 μ. καὶ ἀπέχει 0.51 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τοῦ τοίχου τοῦ πύργου. Ἡ μικρότερη ἔχει διὰμ. 0.075, βάθ. 0.02 μ., ἀπέχει 0.35 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ πύργου καὶ εἶναι ὅπωςδήποτε ὅλμος περιστροφῆς πόρτας. Λαμβάνοντας ὑπόψιν τὴν θέσιν τῆς πόρτας σὶ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ φράγκικου πύργου, ὅπως ἀπεικονίζεται σὶ τὴν σχετικὴν κατόχην τοῦ περασμένου αἰῶνα, νομίζω ὅτι ἡ μικρότερη ἀπὸ τὴν δύο αὐτὰς ἐκβαθύνσεις εἶναι ὁ ὅλμος περιστροφῆς τοῦ φύλλου τῆς πόρτας ἐκείνης· ἐξάλλου οἱ διαστάσεις τῆς μεγαλύτερης ἐκβάθυνσης εἶναι ὑπερβολικὰ μεγάλες γιὰ τὸ μέγεθος τοῦ ἀντίστοιχου θυροφύλλου. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ πύργου καταλάμβανε ὅλον τὸ πλάτος τῆς διαταραγμένης ζώνης σὶ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ δαπέδου, εἶχε δηλαδὴ πλάτ. 1.85 μ., περίπου 15 ἐκ. μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ νότιου τοίχου.

Ἡ θέσιν τῆς δυτικῆς ὄγης τοῦ πύργου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἵχνη ποὺ διατηρεῖται σὶ τὴν βόρεια ὄγην τοῦ νότιου τοίχου, σὶ τὴν θέσιν τῆς συμβολῆς τῆς μὲ τὴν δυτικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ πύργου. Τὸ ἵχνη αὐτὸ συνίσταται σὲ μία κατακόρυφον γραμμὴ —σὶ τὸ ἴδιον κατακόρυφον ἐπίπεδον μὲ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη— ποὺ χωρίζει τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ μαρμάρου σὲ δύο περιοχάς (εἰκ. 261, σκ. 38): πρὸς Ἀ. ἡ περιοχὴ ποὺ ἦταν καλυμμένη μὲ τὴν τοικοποιίαν τοῦ πύργου ἔχει φωτεινότερον χρωματικὸν τόνον· πρὸς Δ. ἡ περιοχὴ ποὺ ἦταν ἐκτεθειμένη σὶ τὴν ἀτμόσφαιραν ἔχει, γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον, σκοτεινότερον ἐρυθρῶν ἀπόχρωσιν.

Τὸ κατώτατο μέρος τῆς πραγματικῆς γωνίας τοῦ νότιου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ πύργου διατηρεῖται ἀκόμη στὴ θέση του, ἐπιβεβαιώνοντας τὰ συμπεράσματα τῆς προηγουμένης παραγράφου (εἰκ. 262, σκ. 38-39): πρόκειται γιὰ τρία ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ἀνωδομῆς τῆς νότιας πτέρυγας¹¹, ποὺ ἔχουν μετακινηθεῖ ἀπὸ τοὺς κατασκευαστὲς τοῦ φράγκικου πύργου καὶ χτισεῖ ἐπάνω σὸν νότιο τοῖχο τοῦ κλασικοῦ κτιρίου ὡς ἀκρογωνιαῖοι λίθοι τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου. Τὸ δυτικὸ ἄκρο τῶν δύο ὑποκείμενων δόμων τοῦ νότιου τοίχου ἔχει ἀπολαξευθεῖ μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ σχηματίζεται μιὰ ἐπιφάνεια ἀδρὰ δουλεμένη μὲ βελόνι, ἡ ὁποία ἔχει κλίση πρὸς Δ. περίπου 45°. Τὸ κατώτατο ἄκρο τῆς κεκλιμένης ἐπιφάνειας βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ ἐπικράνου τῆς παραστάδας στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου καὶ τὸ ἀνώτατο κάτω ἀπὸ τὴ βάση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ λειγάνου τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου. Στὴ βόρεια ὄψη τοῦ νότιου τοίχου καὶ κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ περίγραμμα τῆς λοξῆς ἀπολάξευσης διακρίνεται ἡ προκαταρκτικὴ χάραξη ποὺ ὀριζε τὴ μάζα τοῦ μαρμάρου ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀπολαξευθεῖ (εἰκ. 263). Ἡ ἀπολάξευση αὐτὴ ἐγίνε γιὰ νὰ ἀπαλειφθεῖ ἡ ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ τελευταίου δόμου τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ τοίχου ποὺ προεξείχε ἀπὸ τὸν πύργο καὶ ποὺ δὲν μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ μιὰ πολιορκία γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ἐκδροῦ καθ' ὕψος. Ἄλλα ὑπολείμματα τοῦ φράγκικου πύργου διατηροῦνται στὴν ἐξωτερικὴ γωνία τῶν τοίχων τῆς νότιας πτέρυγας καὶ δὲν ἐξεταστοῦν παρακάτω.

Ἰχνη τράπεζας στὸ δάπεδο

Στὰ τμήματα τοῦ κλασικοῦ δαπέδου τῆς νότιας πτέρυγας ποὺ δὲν ἔχουν διγεῖ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ πύργου διατηροῦνται ἀρκετὰ ἐνδιαφέρονται λείψανα. Στὶς δύο μεσαῖες πλάκες τῆς ἀνατολικότερης ἀπὸ τὶς σωζόμενες σειρὲς πλακῶν τοῦ δαπέδου διατηροῦνται τέσσερις κυκλικὲς βαθύνσεις (εἰκ. 258, σκ. 36) διατεταγμένες στὰ γωνιακὰ σημεῖα ἐνὸς νοτιοῦ παραλληλογράμμου μὲ ἐξωτερικὲς διαστ. 1.14 μ. —ἀπὸ Β. πρὸς Δ.— καὶ 0.77 μ. —ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ παραλληλογράμμου ἀπέχει 0.24 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς νοτιότερης ἀπὸ τὶς δύο πλάκες, ἐνῶ ἡ νότια καὶ ἡ βόρεια γωνία τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ παραλληλογράμμου ἀπέχουν ἀντίστοιχα 0.563 καὶ 0.53 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου στὶς ὁποῖες βρίσκονται. Οἱ διάμετροι τῶν κύκλων τῶν βαθύνσεων αὐτῶν κυμαίνονται γύρω στὰ 0.15 μ. καὶ τὸ βάθος τους γύρω στὰ 0.019 μ. Ἡ βάθυνση τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ τετραπλεύρου ἔχει προκύψει ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίθεση δύο ὁμοίων κυκλικῶν βαθύνσεων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ βορειότερη εἶναι μετατεθειμένη κατὰ 0.08 μ. ἀπὸ τὴν κανονικὴν θέσιν, τὴν ὁποία καταλαμβάνει ἡ ἄλλη κυκλικὴ βάθυνση¹².

Στυλοβάτης καὶ κρηπίδα τῆς κιονοστοιχίας

Στὴν πλάκα τοῦ στυλοβάτη ἀνάμεσα σὸν μεσαῖο καὶ σὸν τελευταῖο πρὸς Δ. κίονα τῆς κιονοστοιχίας ὑπάρχουν δύο κυκλικὲς ἐκβαθύνσεις (εἰκ. 259, 264), διαμ. 0.06-0.07 καὶ βάθ. 0.006 μ., ποὺ προφανῶς εἶναι ὄλμοι περιστροφῆς τῶν φύλλων μιᾶς πόρτας ποὺ ὑπῆρξε κάποτε στὴ θέση αὐτή. Ὁ δυτικὸς καὶ ὁ ἀνατολικὸς ὄλμος ἀπέχουν ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πλάκας 0.175 καὶ 1.04 μ., καὶ ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς 0.43 καὶ 0.413 μ. ἀντίστοιχα. Στὰ ἀνατολικά τῆς νοτιῆς γραμμῆς ποὺ περνᾷ ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ δυτικοῦ ὄλμου περιστροφῆς μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἡ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια τῆς

πλάκας είναι πολύ έντονότερη από τη διάβρωση προς Δ. της γραμμής: αυτό είναι το ίχνος της έσωτερικής παρειάς του δυτικού παραστάτη της πόρτας. 'Η συμμετρική τοποθέτηση των ὄλμων στην επιφάνεια της πλάκας και ή σχεδόν απόλυτη όμοιότητά τους δείχνουν ότι κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα και για την ίδια πόρτα, ή οποία έπομένως δά ήταν δίφυλλη. Πάντως δέν υπάρχει στο μέσο τóρμος για τη στήριξη του σταθεροῦ φύλλου της πόρτας.

Κοντά στη ΒΔ. γωνία της ίδιας πλάκας του στυλοβάτη υπάρχει άλλη μία κυκλική βάθυνση διαμ. 0.04 και βάθ. 0.02 μ. 'Απέχει από τη βόρεια και τη δυτική πλευρά της πλάκας 0.014 και 0.013 μ. αντίστοιχα. 'Η μορφή και ή θέση αυτής της βάθυνσης με όδηγοῦν στο συμπέρασμα ότι δέν είναι ὄλμος περιστροφής θυροφύλλου, αλλά μάλλονθήκη για κάποιο στήριγμα. Δέν αποκλείεται νά έχει σχέση με ένα άλλο παρόμοιο ίχνος που διασώζεται κοντά στην άρκετά κατεστραμμένη ΝΔ. γωνία του στυλοβάτη του παρακείμενου προς Δ. κίονα¹³ (είκ. 304).

Στην άμέσως υποκείμενη βαθμίδα της κρηπίδας υπάρχει ένας τóρμος μήκ. 0.118 μ. (είκ. 265, σκ. 36), για την τοποθέτηση μισοῦ μεταλλικοῦ συνδέσμου μορφής Π που δά συνέδεε τη βαθμίδα με ένα άλλο λίθινο κομμάτι που δά ήταν τοποθετημένο μπροστά στη βαθμίδα. 'Ο τóρμος αυτός έχει πλάτ. 0.028 μ., στο άνατολικό ὄμως άκρο του, που αντιστοιχεί στην ὀρθή κεραία του Π, έχει πλάτ. 0.038 μ., ενώ ό άξονάς του απέχει 0.229 μ. από τον άρμό της βαθμίδας στα άνατολικά.

Στην επάνω επιφάνεια της άμέσως υποκείμενης βαθμίδας, σε απόσταση 0.28 μ. από την ὄψη της και προς Β. της κυκλικής βάθυνσης που έπισημάνθηκε στη ΒΔ. γωνία της πλάκας του στυλοβάτη, υπάρχει μία κυκλική βάθυνση με διάμ. 0.04 μ. και βάθ. 0.018 μ. Μία κυκλική εκβάθυνση (ή μόνη ίσως από ὄσες περιγράφηκαν άμέσως παραπάνω, ή όποία με βεβαιότητα έχει χρησιμοποιηθεῖ ως ὄλμος περιστροφής) υπάρχει και στην επάνω επιφάνεια της κατώτατης βαθμίδας από έλευσινιακό λίθο, λίγο δυτικότερα από τον άξονα του μεσαίου κίονα της νότιας πτέρυγας (είκ. 265): απέχει 0.035 μ. από την ὄψη της αντίστοιχης βαθμίδας και 0.54 μ. από τον άρμό της βαθμίδας στα άνατολικά, και έχει βάθος 0.027 μ.

‘Ο στυλοβάτης της δυτικής πρόσοψης

‘Ο στυλοβάτης της δυτικής ὄψης της νότιας πτέρυγας διατηρεῖ επίσης ίχνη που δηλώνουν την ὕπαρξη θυρών και στην πλευρά αυτή. 'Η πλάκα του στυλοβάτη προς Β. του μεσαίου πεσοῦ διατηρεῖ τά ίχνη μιᾶς δίφυλλης πόρτας με καθαρό άνοιγμα 0.85 μ. μεταξύ των ὄλμων περιστροφής (είκ. 259, 266, σκ. 36). 'Ο βόρειος ὄλμος έχει διάμ. 0.06, βάθ. 0.025 μ., απέχει 1.20 μ. από τη νότια πλευρά της πλάκας και 0.21 μ. από τη δυτική της. Στα δυτικά της και σε απόσταση 0.03 μ. διατηρεῖται ό τóρμος για την τοποθέτηση του ξύλινου ὀρθοστάτη της πόρτας: έχει διαστ. 0.02×0.08 και βάθ. 0.012 μ. 'Ο νότιος ὄλμος έχει διάμ. 0.06, βάθ. 0.025 μ. και απέχει 0.31 μ. από τη νότια πλευρά της πλάκας και 0.235 μ. από τη δυτική της. 'Η πλάκα στην περιοχή του νότιου ὄλμου είναι πολύ φθαρμένη και γι' αυτό δέν διατηρεῖ ίχνος του τóρμου για τη στήριξη του ξύλινου ὀρθοστάτη της πόρτας, παρόμοιο με αυτόν που διατηρεῖται προς Δ. του βόρειου ὄλμου περιστροφής. Στη φθορά της επιφάνειας στην περιοχή αυτή όφείλεται και τó γεγονός ότι ό νότιος ὄλμος φαίνεται εκ πρώτης ὄψεως στενότερος από τον βόρειο: τó άρχικό λάξευμα του ὄλμου έχει

σχεδὸν ἀπαλειφθεῖ, ἐνῶ διατηρεῖται ἐμφανῶς ἡ περιοχὴ ποὺ εἶχε βαθυνοθεῖ πολὺ περισσότερο λόγῳ τῆς συχνῆς περιστροφῆς τοῦ ἄξονα τοῦ νότιου θυροφύλλου. Τὸ ὅτι τὸ νότιο θυροφύλλο ἦταν σὲ καθημερινὴ χρῆση καὶ τὸ βόρειο ἦταν σταθερὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ τὸρμου ὑποδοχῆς τοῦ κατακόρυφου σύρτη γιὰ τὴ σταθεροποίηση τῶν θυροφύλλων: ὁ τὸρμος αὐτός, ποὺ ἔχει μῆκ. 0.05 καὶ πλάτ. 0.015 μ., βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς δύο ὄλμους περιστροφῆς, πλησιέστερα πρὸς τὸν βόρειο. Ἡ ἀμοιβαία σχέση τῶν ἰχνῶν κάνει φανερὸ ὅτι ἡ πόρτα αὐτὴ ἀνοίγε πρὸς Ἀ.

Στὴν πλάκα τοῦ στυλοβάτη πρὸς Ν. τοῦ μεσαίου περσοῦ τῆς δυτικῆς ὄγης τῆς νότιας πτέρυγας ὑπάρχουν τὰ ἴχνη μιᾶς ἄλλης δίφυλλης πόρτας, τὰ φύλλα τῆς ὁποίας ἀνοίγαν πρὸς Δ., δηλαδὴ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κτιρίου (εἰκ. 260, 266, σخ. 36). Ὁ νότιος ὄλμος περιστροφῆς ἀπέχει 0.585 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς πλάκας, 0.45 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄγη τῆς, ἔχει διάμ. 0.08 καὶ βάθ. 0.019 μ., καὶ συνοδεύεται πρὸς τὰ ἀνατολικά του ἀπὸ ἕναν ὀρθογωνικὸ τὸρμο διαστ. 0.15×0.03 καὶ βάθ. 0.013 μ. Ὁ βόρειος ὄλμος ἀπέχει 0.34 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς πλάκας, 0.57 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄγη τῆς, ἔχει διάμ. 0.08 καὶ βάθ. 0.014 μ., καὶ συνοδεύεται πρὸς Ἀ. ἀπὸ ἕναν ὀρθογωνικὸ τὸρμο διαστ. 0.11×0.03 καὶ βάθ. 0.015 μ. Τὸ καθαρὸ πλάτος τῆς πόρτας αὐτῆς προκύπτει 0.81 μ. Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ τῆς πόρτας εἶναι ἡ λοξή της τοποθέτηση ὡς πρὸς τοὺς κύριους ἄξονες τοῦ κτιρίου. Ἡ κατεύθυνσί της συμμορφωνόταν πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ τῶν πλακῶν τοῦ ἱεροῦ του, ποὺ ἔφθαναν ὡς τὴν εὐθυνηρία τοῦ στυλοβάτη τῆς δυτικῆς ὄγης τῆς νότιας πτέρυγας.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι μία ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ποὺ βρίσκονται σήμερα τοποθετημένες δυτικὰ τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, διατηρεῖ ἕναν ὄλμο περιστροφῆς θυροφύλλου συνοδευόμενο ἀπὸ ἕναν τὸρμο στήριξης τοῦ ξύλινου ὀρθοστάτη τοῦ θυρώματος (εἰκ. 266, σخ. 36). Τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἐντοπίστηκε λίγο παραπάνω στὸν δυτικὸ στυλοβάτη τῆς νότιας πτέρυγας. Βεβαίως ἡ πλάκα αὐτὴ δὲν εἶναι στὴν ἀρχικὴ θέση της καὶ δὲν γνωρίζω τοὺς λόγους ποὺ ὁδήγησαν τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο νὰ τοποθετήσει τὴν πλάκα στὴ συγκεκριμένη θέση. Ὅπωςδήποτε ὅμως ἡ πλακόστρωση τῆς περιοχῆς ἀκολουθοῦσε τὴν κατεύθυνση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ ὄχι τῶν Προπυλαίων, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τὴν κατεύθυνση τοῦ ΒΑ. ἄκρου τῆς πλακόστρωσης —ἀνάμεσα στὴ νότια πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας ὄγης καὶ στὸν στυλοβάτη τῆς δυτικῆς ὄγης τῆς νότιας πτέρυγας—, ποὺ διατηρεῖται στὴν ἀρχικὴ θέση του¹⁴. Ἡ ἀρχικὴ λοιπὸν θέση τῆς πλάκας δὲν εἶναι βέβαιη, ἐπομένως οὔτε καὶ ἡ θέση τῆς πόρτας τῆς ὁποίας διατηρεῖ ἴχνη. Αὐτὸ ὅμως ποὺ εἶναι βέβαιο καὶ σημαντικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πόρτα (καὶ ὁ τοῖχος στὸν ὁποῖο ἀνοίγόταν) εἶχε κατεύθυνση παράλληλη ἢ κάθετη πρὸς τὴν πρόσοψη ἢ τὶς πλευρὲς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἴχνη ποὺ διατηροῦνται ἐπάνω στὸν ναό¹⁵, δηλώνει ὅτι κάποτε στὴν περιοχὴ αὐτὴ εἶχε ἐγκατασταθεῖ ἕνα δίκτυο τοίχων μὲ κατευθύνσεις παράλληλες πρὸς τὶς ἐπικρατούσες κατευθύνσεις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Νομίζω ὅτι σ' αὐτὸ τὸ σύστημα ἐντασσόταν ἡ δίφυλλη πόρτα, τὰ ἴχνη τῆς ὁποίας ἐντοπίστηκαν στὴ νότια πλάκα τοῦ στυλοβάτη τῆς δυτικῆς ὄγης τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων.

Ἴχνη κεκλιμένης στέγης καὶ μεσοπατώματος

Στὴ συνέχεια θὰ ἐξεταστοῦν ἴχνη ποὺ διατηροῦνται σὲ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῆς

νότιας πτέρυγας καὶ πού, ὅπως διευκρινίστηκε παραπάνω, ὀφείλονται σὲ κατασκευὲς προγενέστερες τοῦ φράγκικου πύργου.

Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τεσσάρων πρώτων ἀπὸ τὰ ἀνατολικά λιθοπλίνδων τοῦ 5ου δόμου τοῦ νότιου τοίχου, ὑπάρχει μιὰ σειρὰ δεκατριῶν λαξευμάτων περίπου τετραγωνικῶν σὲ ὄψη (εἰκ. 267, σκ. 38). Ἡ ἐργασία ἔχει γίνῃ με βελόνι καὶ τὸ περίγραμμα δὲν εἶναι κανονικό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βάση, ἡ ὁποία συμπίπτει με τὴν ἄνω ἐπιφάνεια ἔδρασης τῶν λιθοπλίνδων τοῦ ὑποκείμενου δόμου. Τὸ ὕψος τῶν λαξευμάτων κυμαίνεται γύρω στὰ 0.14 μ., τὸ πλάτος τους γύρω στὰ 0.149 καὶ οἱ μεταξὺ τους ἀποστάσεις ἀπὸ 0.19 ὠς 0.22 μ., ἐνῶ τὸ βάθος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.0 μ. στὴν κορυφὴ τους ὠς 0.09 μ. στὴ βάση τους. Τὸ δεύτερο ἀπὸ Ἀ. λάξευμα ἔχει σχεδὸν ἑξαφανιστεῖ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη κατασκευὴ στὴ θέση αὐτὴ ἐνὸς μεγαλύτερου λαξεύματος· ὅμως στὸ κάτω τμήμα τῆς δυτικῆς παρυφῆς τοῦ τελευταίου διακρίνεται ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ προγενέστερου λαξεύματος. Τὸ μεταγενέστερο λάξευμα ἔχει ἐπίσης κατασκευαστεῖ με βελόνι, ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ ὕψος τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου δόμου, τὸ πλάτος στὸ κάτω ἄκρο του εἶναι 0.40 μ. καὶ στὸ ἐπάνω 0.23 μ., ἐνῶ τὸ βάθος του εἶναι 0.145 μ. στὸ κάτω ἄκρο του καὶ μειώνεται σιγὰ σιγὰ κατ' ὕψος, με ἀποτέλεσμα νὰ μηδενιστεῖ στὸ ἐπάνω ἄκρο του.

Μὲ τὸ μεγάλο αὐτὸ λάξευμα πρέπει νὰ σχετίζονται καὶ δύο ἀκόμη λαξεύματα με παρόμοια ἐργασία, τὸ κάτω ἄκρο τῶν ὁποίων συμπίπτει με τὴν κάτω βάση τοῦ 5ου δόμου: τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἔχει λαξευθεῖ στὴν κάτω δυτικὴ γωνία τῆς 4ης ἀπὸ Ἀ. λιθοπλίνθου (εἰκ. 267, σκ. 38) καὶ ἔχει σχῆμα τραπεζοειδές, ὕψ. 0.24 καὶ πλάτ. 0.39 μ., ἐνῶ τὸ βάθος του εἶναι 0.13 μ. στὴν κάτω πλευρὰ καὶ μειώνεται βαθμωδῶς κατ' ὕψος γιὰ νὰ μηδενιστεῖ στὴν κορυφὴ¹⁶. Τὸ ἄλλο σχετικὸ λάξευμα βρίσκεται στὴν 1η ἀπὸ Δ. λιθοπλίνθου τοῦ 5ου δόμου τοῦ νότιου τοίχου (εἰκ. 261, σκ. 38), σὲ ἀπόσταση 0.48 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του, ἔχει πλάτ. 0.31, ὕψ. 0.21 καὶ βάθ. 0.08 μ. ἀπὸ τὴν κάτω πλευρὰ ὠς τὸ μέσο τοῦ ὕψους του, καὶ ὑψηλότερα μειώνεται βαθμωδῶς γιὰ νὰ μηδενιστεῖ στὴν κορυφὴ.

Τὰ λαξεύματα αὐτὰ εἶναι θῆκες γιὰ ξύλινες δοκούς, τὰ βόρεια ἄκρα τῶν ὁποίων στηρίζονταν σὲ ἀντίστοιχες δοκοθῆκες στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς νότιας πτέρυγας, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες διατηροῦνται στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς κιονοστοιχίας καὶ τοῦ τοίχου πού τὴ συνδέει με τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς νότιας πτέρυγας (εἰκ. 268-269, σκ. 37). Τὰ λαξεύματα πού ἀντιστοιχοῦν στὴν προγενέστερη σειρὰ λαξευμάτων εἶναι προφανῶς πέντε, καὶ βρίσκονται στὴ νότια ὄψη τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας καὶ τοῦ τοίχου πού τὴ συνδέει με τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς νότιας πτέρυγας. Τὰ λαξεύματα αὐτὰ ἔχουν διαστάσεις καὶ ἀμοιβαῖες ἀποστάσεις πού κυμαίνονται στὰ ἴδια μεγέθη με τὰ ἀντίστοιχα λαξεύματα τοῦ νότιου τοίχου, βρίσκονται ὅμως στὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους τοῦ 4ου δόμου, δηλαδὴ 0.32 μ. χαμηλότερα ἀπὸ ἐκεῖνα. Ἀλλὰ δύο λαξεύματα τοῦ ἴδιου τύπου βρίσκονται στὴ νότια ὄψη τοῦ τέταρτου σφονδύλου τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα, στίς δύο ραβδώσεις ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ράβδωσης. Ἡ ἀπόστασή τους ἀπὸ τὸ δάπεδο εἶναι 3 μ., βρίσκονται δηλαδὴ 0.40 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα λαξεύματα τοῦ νότιου τοίχου¹⁷. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ δοκοὶ εἶχαν κλίση πρὸς Β., καὶ ἐπομένως ἀντιστοιχοῦσαν σὲ στέγη καὶ ὄχι σὲ πάτωμα.

Ποῦ ὅμως στηρίζονταν τὰ βόρεια ἄκρα τῶν δοκῶν πού κατέληγαν στὰ διαστήματα στίς δύο πλευρὲς τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα; Τὰ ἄκρα τῶν τελευταίων πρὸς Δ. δοκῶν στηρίζονταν ἀσφαλῶς σὲ ἓναν τοῖχο πού δὲ εἶχε χτιστεῖ μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ μεσαίου κίονα. Τὰ βόρεια ἄκρα τῶν ἑξὶ δοκῶν —ἀπὸ τὴν 6η ὠς καὶ τὴ 12η ἀπὸ Ἀ. δοκὸ—

θὰ ἀκουμποῦσαν σὲ ἓνα ὑπέρθυρο πού βρισκόταν σὲ ὕψ. 3 μ. καὶ οἱ θῆκες γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ἄκρων τοῦ διατηροῦνται σὲ ἄριστη κατάσταση. Ἡ μία βρίσκεται στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ 4ου δόμου τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας τῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 268, σκ. 40), ἀπέχει 0.35 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια ὄψη τῆς παραστάδας, ἔχει πλάτ. 0.34, ὕψ. 0.25 καὶ βάθ. 0.12 μ. Ἡ ἄλλη βρίσκεται στὴν ἀντιμέτωπη ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα (εἰκ. 269) σὲ ὕψ. 2.98 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη καὶ ἔχει συνολικὸ ὕψ. 0.225 μ. (τὸ ὕψος στὸ βάθος τοῦ λαξεύματος εἶναι 0.14 μ. καὶ φανερώνει ἴσως τὸ πραγματικὸ ὕψος τοῦ ὑπερθύρου), μέγ. μῆκ. 0.44 μ., καὶ στὸ βόρειο ἄκρο του —πού συμπίπτει μὲ τὴ βόρεια ἀκμὴ τῆς κεντρικῆς ράβδωσης τῆς ἀνατολικῆς ὄψης— ἔχει τὸ μέγιστο βάθος του πού εἶναι 0.115 μ. Τὸ βάθος μηδενίζεται στὸ νότιο ἄκρο του —πού συμπίπτει μὲ τὴ ΝΑ. ἀκμὴ τοῦ κίονα— λόγω τοῦ κυρτοῦ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ κίονα. Ὡστεὶ ἡ θήκη αὐτὴ ἐμφανίζεται ἀνοικτὴ στὸ νότιο ἄκρο τῆς καὶ κλειστὴ στὸ βόρειο. Ἡ συσχέτιση τῶν μορφῶν τῶν δύο θηκῶν στήριξης τοῦ ὑπερθύρου βεβαιώνει ὅτι κατ' ἀρχὴν γινόταν ἡ τοποθέτηση τοῦ ἐνὸς ἄκρου τοῦ στὴν ἀνατολικὴ θήκη καὶ στὴ συνέχεια τὸ ἄλλο ἄκρο στρεφόταν σὲ ὀριζόντιο ἐπίπεδο ἀπὸ Ν. πρὸς Β. ἕως οὔτου πάρει τὴ θέση τοῦ στὴ δυτικὴ θήκη. Ἡ παντελὴς ἀπουσία ἰχνῶν πού νὰ δηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ παραστατῶν οἰασοδήποτε μορφῆς ἢ θυροφύλλων ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ὑπέρθυρο εἶχε μόνον σκοπὸ τὴ στήριξη τοῦ βόρειου ἄκρου τῶν δοκῶν τῆς κεκλιμένης στέγης πού ἐντοπίστηκε προηγουμένως.

Τὰ βόρεια ἄκρα τῶν δύο δυτικότερων ἀπὸ τὶς δοκοὺς πού στηρίζονταν στὶς τρεῖς μεταγενέστερες καὶ μεγαλύτερων διαστάσεων θῆκες πού βρίσκονται στὸν 5ο δόμο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ νότιου τοῖκου, θὰ στηρίζονταν ὅπως οἴεται τοὺς τοῖχους πού θὰ εἶχαν χτισεῖ στὰ διαστήματα στὶς δύο πλευρὲς τοῦ μεσαίου κίονα. Τὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικότερης ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς δοκοὺς στηρίζονταν σὲ μιὰ θήκη πού εἶναι λαξευμένη στὸν 5ο δόμο τῆς νότιας ὄψης τοῦ τοῖκου πού συνδέει τὴν ἀνατολικὴν παραστάδα τῆς κιονοστοιχίας μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο (εἰκ. 268, σκ. 37). Ἡ θέση αὐτῆς τῆς θήκης συμπίπτει μὲ τὴν κάτω βάση τοῦ 5ου δόμου, ἀπέχει 0.155 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἔχει πλάτ. 0.25, ὕψ. 0.225 μ. καὶ στὴ βάση του βάθ. 0.137 μ. πού μειώνεται πρὸς τὰ πάνω γιὰ νὰ μηδενιστεῖ στὴν κορυφῇ. Ἡ θήκη αὐτὴ βρίσκεται στὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὕψος μὲ τὴ θήκη τοῦ νότιου ἄκρου τῆς δοκοῦ. Ἐπομένως ἡ δοκὸς αὐτὴ ἦταν ὀριζόντια καί, μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες δύο δοκοὺς στήριζε μικρότερες καὶ πυκνότερες δοκοὺς, πού μὲ τὴ σειρά τους θὰ στήριζαν ἓνα δάπεδο ἀπὸ ξύλινες σανίδες. Ὅπως οἴεται ἡ μέθοδος αὐτή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς μεγάλων δοκῶν πού στηρίζονται σὲ θῆκες λαξευμένες στὸν μαρμάρينو τοῖχο ὑποβαστάζει, μὲ τὴ σειρά του, τὴν πυκνότερη διαδοκίδωση τοῦ πατώματος, εἶναι ἡ ἴδια μέθοδος πού συναντήσαμε ἀρκετὲς φορὲς στὴ βόρεια πτέρυγα. Ὅμως καὶ ὁ τρόπος τοποθέτησης τῆς ἀνατολικῆς δοκοῦ ἔχει ἤδη ἀπαντηθεῖ στὴ βόρεια πτέρυγα: πρῶτα τὸ βόρειο ἄκρο τῆς δοκοῦ ἔπαιρνε τὴ θέση τοῦ στὴν ἀντίστοιχη θήκη καὶ κατόπιν τὸ νότιο στρεφόταν σὲ κατακόρυφο ἐπίπεδο γιὰ νὰ καταλήξει στὴ θήκη πού εἶχε ἀπολαξευθεῖ στὸν νότιο τοῖχο· γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἡ μάζα τοῦ μαρμάρου ἐπάνω ἀπὸ τὴ θήκη αὐτὴ εἶχε ἀπολαξευθεῖ, γιὰ νὰ μὴν ἐμποδίσει τὴν τροχιά τοῦ νότιου ἄκρου τῆς δοκοῦ. Σημειωτέον ὅτι τὸ δάπεδο αὐτοῦ τοῦ μεσοπατώματος στὴ νότια πτέρυγα θὰ βρισκόταν στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὸ μεσοπάτωμα στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας.

Τὸ ξύλινο δάπεδο πού μόλις ἐντοπίστηκε δηλώνει ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ νότια πτέρυγα θὰ ἦταν ὅπως οἴεται στεγασμένη. Πράγματι, στὸ πρῶτο ἀπὸ Ἀ. ἀντίθημα τοῦ ἐπιστυλίου τῆς κιονοστοιχίας τῆς νότιας πτέρυγας ὑπάρχει ἓνα λάξευμα παρόμοιο μὲ τὴ θήκη τοῦ

βόρειου άκρου της ανατολικότερης από τις τρεις κύριες δοκούς του δαπέδου που περιγράφηκε στην προηγούμενη παράγραφο (είκ. 268, σχ. 37): έχει πλάτ. 0.27, ύψ. 0.20 και βάθ. 0.167 μ. στο κάτω άκρο του¹⁸ και 0.0 μ. στην κορυφή· η βάση του συμπίπτει με τη βάση του έπιστυλίου και απέχει 0.24 μ. από τον ανατολικό τοίχο, δηλαδή βρίσκεται μόλις 10 εκ. περίπου δυτικότερα από την υποκείμενη θήκη δοκού πατώματος. Για τη στήριξη ενός δαπέδου η μιάς στέγης στη στάθμη αυτή θα άρκοῦσαν άλλες δύο δοκοθήκες στους υπόλοιπους λίθους του αντιθήματος του έπιστυλίου σε θέσεις που να αντιστοιχοῦν περίπου με τις δοκούς του υποκείμενου δαπέδου, τέτοιες όμως δεν σώζονται. Ὑπάρχουν εξηγήσεις για την απουσία τους: επάνω από τὸ κιονόκρανο του ανατολικού κίονα, στην κάτω γωνία του ανατολικού άκρου του τρίτου από 'Α. αντιθήματος έπιστυλίου, σε μιὰ περιοχὴ διαστ. 0.30×0.26 μ. περ. —δηλαδή λίγο μόνο μεγαλύτερων από τις διαστάσεις της δοκοθήκης— η έπιφάνεια του μαρμάρου είναι χτυπημένη με κόπανο η γιὰ δὲ βελόνι και έχει ἴχνη διάβρωσης (είκ. 270, σχ. 37). Πιστεύω ὅτι η μεσαία από τις τρεις δοκούς σε αυτή τη στάθμη άκουμποῦσε στην προεξοχή του ἄβακα του κιονοκράνου. Τὸ χτύπημα της έπιφάνειας έγινε είτε γιατί τὸ βόρειο άκρο της ξύλινης δοκού ἔβρισκε ἐμπόδιο στην έπιφάνεια του μαρμάρου, είτε γιατί στην ἀρχὴ ὑπῆρχε πρόθεση νὰ ανοιχτεῖ κανονικὴ δοκοθήκη ἀλλὰ στη συνέχεια ἡ προεξοχή του ἄβακα θεωρήθηκε ἱκανὴ νὰ στηρίξει τὸ άκρο της δοκού. Ὡς διάβρωση πρέπει νὰ οφείλεται στην ἐπαφὴ του μαρμάρου με τὸ ξύλο· ἐξάλλου ἡ χτυπημένη έπιφάνεια του μαρμάρου διαβρώνεται εὐκολότερα από μιὰ λεία έπιφάνεια. Τὸ βόρειο άκρο της δυτικότερης από τις τρεις δοκούς θα μπορούσε νὰ στηρίζεται στην προεξοχή του κιονοκράνου του δυτικού κίονα ἀλλὰ τὰ ἴχνη που θα εἶχε ἀφήσει δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀνιχνευθοῦν, γιατί στη θέση εκείνη τὸ ἀντίθημα του έπιστυλίου έχει συμπληρωθεῖ με νέο μάρμαρο κατὰ τὴν ἀναστίλωση από τὸν 'Α. Ὁρλάνδο. Ἐνῶ ὅμως για τὰ βόρεια άκρα τῶν δοκῶν τὰ προβλήματα ἐμφανίζονται λυμένα, δὲν ὑπάρχουν ἴχνη της στήριξης τῶν νότιων άκρων τῶν δοκῶν. Ὡς ὑπαρξὴ ενός τοίχου στο ἐσωτερικὸ του νότιου τοίχου της νότιας πτέρυγας, ὁ ὁποῖος θα στήριζε τὰ νότια άκρα τῶν δοκῶν πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ, ἀφοῦ οἱ τρεις δοκοὶ του υποκείμενου δαπέδου στηρίζονταν ἀπευθείας στὸν νότιο τοίχο του κλασικοῦ κτίσματος. Ὡς μόνη λύση στο πρόβλημα θα ἦταν ὅτι τὰ νότια άκρα τῶν δοκῶν της ἀνώτερης στάθμης στηρίζονταν στις θῆκες τῶν ὀριζόντιων δοκῶν της κλασικῆς ὀροφῆς, που βρίσκονται ἀμέσως επάνω από τὴν ἐπικραντίδα, δηλαδή σε στάθμη ὑψηλότερη κατὰ 1.50 μ. από τὴν στάθμη στήριξης τῶν βόρειων άκρων τῶν δοκῶν¹⁹.

Ἄλλα ἴχνη στο ἐσωτερικὸ της νότιας πτέρυγας, προγενέστερα του φράγκικου πύργου

Πρὶν από ὅλα θα πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἓνα φαινόμενο που χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα τὸν νότιο τοίχο της νότιας πτέρυγας: μεγάλος ἀριθμὸς λιθοπλίνθων του ὀρθοστάτη και τῶν τοίχων ἔχουν χάσει από τὴ μία γωνία της κάτω βάσης τους πυραμιδοειδῆ, κατὰ κανόνα, κομμάτια και ὁ κατακόρυφος σύνδεσμος (γόμφος), ὁ ὁποῖος βρισκόταν στο βάθος έχει ἀπομακρυνθεῖ (είκ. 261, 267, 283, 284-285)²⁰. Δὲν διατηροῦνται ἴχνη ἐργαλείων για τὴν ἐξόρυξη τῶν κομματιῶν που λείπουν, ἐπομένως πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἀπόσπαση τῶν πυραμιδοειδῶν κομματιῶν του μαρμάρου οφείλεται στην ὀξείδωση και διόγκωση τῶν ἀντίστοιχων σιδερένιων γόμφων. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται από τὸ γεγονὸς ὅτι σήμερα ὑπάρ-

χουν πάρα πολλά τέτοια κομμάτια, που η διόγκωση του γόμφου στο έσωτερικό της λιθοπλίνθου τὰ ἔχει ἀποκόψει ἀπὸ τὴν κύρια μάζα τοῦ μαρμάρου, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἀκόμη πέσει ἀπὸ τὴ θέση τους. Δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει μὲ βεβαιότητα ὅτι τὰ ἀποσπασμένα κομμάτια ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴ θέση τους πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ πύργου, μὲ στόχο τὴ χρησιμοποίησι τοῦ μολυβιοῦ —ποὺ περιέβαλλε τὸ σίδηρο τῶν συνδέσμων— γιὰ τὴν κατασκευὴ βλημάτων πυροβόλων ὅπλων²¹. Θεωρῶ πολὺ πιθανότερο ὅτι τὰ κομμάτια ἀποσπάστηκαν καὶ κατέπεσαν χωρὶς ἀνθρώπινη ἐπέμβαση, πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ πύργου· οἱ κατασκευαστὲς τοῦ τελευταίου δὰ πρέπει νὰ ἀπομάκρυναν τοὺς σιδερένιους συνδέσμους, κυρίως γιὰ νὰ ἀπαλλάξουν τὸ μάρμαρο ἀπὸ τὴς βλαβερὲς συνέπειες τῆς ὀξειδωσῆς τοῦ σιδήρου.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς νότιας πτέρυγας διατηροῦνται καὶ ἄλλα ἱκνη προγενέστερα τοῦ πύργου, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ μιὰ εὐρύτερη κατασκευαστικὴ ἐνότητα. Στὴ 2η ἀπὸ Ἀ. λιθόπλινθο τοῦ 6ου δόμου τοῦ νότιου τοῖχου ὑπάρχει ἓνα περίπου τετραγωνικὸ λάξευμα (εἰκ. 267, σκ. 38): ἀπέχει 1.20 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ 0.09 μ. ἀπὸ τὴν κάτω βάση τοῦ δόμου, ἔχει ὕψ. 0.10, πλάτ. 0.10 καὶ βάθ. 0.05 μ. Ἀπέναντι, στὴ νότια ὄψη τοῦ 6ου δόμου τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας τῆς κιονοστοιχίας, ὑπάρχει ἓνα ἄλλο περίπου τετραγωνικὸ λάξευμα (εἰκ. 268, σκ. 37): ἔχει πλάτ. 0.112, ὕψ. 0.11, βάθ. 0.05 μ., ἀπέχει 0.205 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ παρυφὴ τῆς παραστάδας καὶ 0.114 μ. ἀπὸ τὴν κάτω βάση τοῦ δόμου. Ἡ ὑπερκείμενη μάζα τοῦ μαρμάρου ἔχει ἀπολαξευθεῖ σὲ μῆκ. 0.4 μ. γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ κατακόρυφη κίνηση τοῦ βόρειου ἄκρου μιᾶς δοκοῦ, τὸ νότιο ἄκρο τῆς ὁποίας δὰ πρέπει νὰ εἶχε ἤδη τοποθετηθεῖ στὸ ἀντίστοιχο λάξευμα τοῦ νότιου τοῖχου. Ἡ δοκὸς αὐτὴ εἶχε μῆκος λίγο μεγαλύτερο τῶν 5 μ. καὶ τετραγωνικὴ διατομὴ μὲ πλευρὰ γύρω στὰ 11 ἐκ. Πρέπει νὰ ἀνάγεται σὲ μιὰ περίοδο προγενέστερη τῆς κεκλιμένης στέγης ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὶς σειρὲς μικρῶν δοκοθηκῶν καὶ στὸ πάτωμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ σειρὰ τῶν τριῶν μεγάλων δοκοθηκῶν τοῦ νότιου τοῖχου, καὶ ἴσως χρησίμευε γιὰ τὴν ἀνάρτηση ἀντικειμένων.

Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου (εἰκ. 275, σκ. 40), στὴν κάτω γωνία τοῦ νότιου ἄκρου τῆς 4ης ἀπὸ Ν. λιθοπλίνθου τοῦ 9ου δόμου, ὑπάρχει ἓνα λάξευμα. Ἔχει πλάτ. 0.48, ὕψ. 0.12, βάθ. 0.075 μ. καὶ δὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς θήκη γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ ὀριζόντιου ὑπερθύρου μιᾶς πόρτας ποὺ ἀνοιγόταν σὲ ὄροφο (συγκεκριμένα στὸν ὄροφο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ σειρὰ τῶν τριῶν μεγάλων δοκοθηκῶν τοῦ 5ου δόμου τοῦ νότιου τοῖχου), σὲ ἓναν τοῖχο πλάτ. 0.48 μ., κάθετο στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Ἐνας τέτοιος τοῖχος δὰ πρέπει νὰ στηριζόταν σὲ ἓναν τοῖχο σὲ ἀντίστοιχη θέση στὸ ἰσόγειο. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι οἱ δοκοὶ στὶς ὁποῖες ἀκουμποῦσε τὸ πάτωμα τοῦ ὀρόφου στηρίζονταν μὲ τὴ σειρὰ τους στὴ νότια καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς νότιας πτέρυγας χωρὶς ἐνδιάμεσο στήριγμα —πράγμα ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν τρόπο στήριξης τῆς ἀνατολικότερης ἀπὸ τὴς δοκοῦς— κάνει πολὺ πιθανότερη τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς τοῖχου παράλληλου πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ σὲ ἀπόσταση τέτοια ποὺ νὰ μπορούσε νὰ στηρίξει τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ὑπερθύρου, δηλαδὴ 1 ὥς 1.50 μ.

Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τῆς νότιας πτέρυγας ὑπάρχουν ἄλλα τρία λαξεύματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἀκόμη δὲν ἔχω νὰ προτείνω κάποια ἐρμηνεία, ἡ ὁποία νὰ τὰ ἐντάξει ἱκανοποιητικὰ σὲ μιὰ ἀπὸ τὴς οἰκοδομικὲς φάσεις ποὺ ἀνιχνεύθηκαν προηγουμένως. Τὸ ἓνα θρῖσκεται στὴν κάτω γωνία τοῦ νότιου ἄκρου τῆς 3ης ἀπὸ Ν. λιθοπλίνθου τοῦ 2ου δόμου τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου. Ἔχει ὕψ. 0.21, πλάτ. 0.19 καὶ βάθ. 0.075

μ., και ἡ μεγάλη ἐπιμέλεια μὲ τὴν ὁποία ἔχει λαξευθεῖ στὸ μάρμαρο κάνει ἀρκετὰ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀνάγεται χρονικὰ στὴν ἀρχαιότητα καὶ ὅτι χρησίμευε γιὰ τὴ στήριξη ἐνὸς ἀναθήματος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς νότιας πτέρυγας²².

Τὰ δύο ἄλλα λαξεύματα βρίσκονται στὸν 4ο δόμο. Τὸ ἓνα εἶναι στὴν 4η ἀπὸ Ν. λιθόπλινθο καὶ ἔχει σχῆμα περίπου τετραγωνικὸ στὴν ὄψη, μὲ μικρὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν κατακόρυφο πρὸς Β. Ἔχει διαστ. 0.12×0.12 καὶ βάθ. 0.04 μ., καὶ ἡ πάνω πλευρὰ του ἔχει ἀπολαξευθεῖ στὸ ὑλικὸ τοῦ ὑπερκείμενου δόμου —ἴσως γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ τοποθέτηση δοκοῦ στὸ λάξευμα— καὶ ἔτσι τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ λαξεύματος ἔχει φθάσει τὰ 0.19 μ. Τὸ ἄλλο λάξευμα βρίσκεται στὴν 1η ἀπὸ Ν. λιθόπλινθο, ἔχει στὴν ὄψη σχῆμα ὀρθογώνιου παραλληλογράμμου μὲ μικρὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν κατακόρυφο πρὸς Ν. καὶ τὶς ἐξῆς διαστάσεις: ὕψ. 0.17, πλάτ. 0.145 καὶ βάθ. 0.04 μ. Ἡ κλίση τοῦ δεύτερου αὐτοῦ λαξεύματος εἶναι τόσο μικρὴ πὺ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ἀπλὴ ἀστοχία τοῦ τεχνίτη πὺ τὸ λάξευσε, ἡ κλίση ὅμως τοῦ πρώτου λαξεύματος εἶναι προμελετημένη καὶ θὰ μπορούσε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν κεκλιμένη στέγη πὺ δηλώνεται ἀπὸ τὴ σειρά τῶν δεκατριῶν δοκοθηκῶν πὺ βρίσκεται στὸν 5ο δόμο τοῦ νότιου τοῖχου.

Ἐνα ἀκόμη λάξευμα, πὺ δὲν ἐντάσσεται εὐκόλα σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ οἰκοδομικὰ συστήματα πὺ περιγράφηκαν ὡς τώρα, εἶναι αὐτὸ πὺ διατηρεῖται στὴν 1η ἀπὸ Δ. λιθόπλινθο στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὁποίας διαμορφώνεται ἡ παραστάδα) τοῦ 3ου δόμου τοῦ νότιου τοῖχου (εἰκ. 261, σκ. 38). Ἀπέχει 0.70 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς λιθοπλίνθου, 0.135 μ. ἀπὸ τὴν κάτω βάση τοῦ δόμου, ἔχει πλάτ. 0.26, ὕψ. 0.21 καὶ βάθ. 0.08 μ. στὴ βάση του, πὺ μειώνεται σιγὰ σιγὰ καθ' ὕψος, γιὰ νὰ μηδενιστεῖ στὴν κορυφὴ τοῦ λαξεύματος. Μολονότι βρίσκεται ἀκριβῶς ἔξω ἀπὸ τὸ ἴχνος πὺ δηλώνει τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ φράγγικου πύργου, πιστεύω ὅτι εἶναι προγενέστερο τοῦ πύργου καὶ ἴσως νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴν πόρτα, τὰ ἴχνη τῆς ὁποίας διατηροῦνται στὸ τμήμα τοῦ στυλοβάτη πρὸς Ν. τοῦ μεσαίου πεσσοῦ τῆς δυτικῆς ὄψης τῆς νότιας πτέρυγας.

Ἴχνη στέγης στὰ δυτικὰ τῆς νότιας πτέρυγας

Ὅπως προαναφέρθηκε, τὸ κατώτατο μέρος τῆς ἐξωτερικῆς γωνίας τοῦ νότιου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ φράγγικου πύργου διατηρεῖται στὴ θέση του (εἰκ. 262, σκ. 38-39). Τὸ μέρος αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς λίθους τῆς ἀνωδομῆς τῆς νότιας πτέρυγας πὺ ἔχουν μετακινηθεῖ καὶ χτιστεῖ σὲ δύο στρώσεις ἐπάνω ἀπὸ τὴν τελευταία σωζόμενη πρὸς Δ. λιθόπλινθο τοῦ 11ου δόμου τοῦ νότιου τοῖχου. Ἡ ἀρχικὴ θέση τοῦ λίθου, πὺ σήμερα ἀποτελεῖ τὴν ἀνώτερη ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς στρώσεις, ἦταν στὴ γωνία τοῦ νότιου ἄκρου τῆς ζωφόρου τῆς πρόσοψης τῆς νότιας πτέρυγας. Ὁ λίθος διατηρεῖται ὁλόκληρος καὶ τὸ μῆκος τῆς δυτικῆς ἀρχικῆς ὄψης του εἶναι 1.184 μ. καὶ ἐκεῖνο τῆς νότιας ἀρχικῆς ὄψης του 0.451 μ. Σήμερα εἶναι τοποθετημένος μὲ τὴν ἀρχικὴ δυτικὴ ὄψη του πρὸς τὰ κάτω, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἀρχικὴ κάτω ἐπιφάνεια ἔδρασης νὰ εἶναι ἐκτεθειμένη στὴ νότια πρόσοψη τῆς νότιας πτέρυγας. Ἔτσι μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς τρεῖς δοκοθήκες πὺ εἶχαν ἀπολαξευθεῖ στὴν κάτω βάση τῆς δυτικῆς ὄψης τοῦ λίθου αὐτοῦ πρὶν μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση καὶ πὺ ἀπεῖχαν 0.45 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τῆς ζωφόρου. Τὸ πλάτος τῶν δοκοθηκῶν κυμαίνεται ἀπὸ 0.09 ὡς 0.105 μ., τὸ βάθος τους γύρω στὰ 0.065 μ., οἱ μεταξύ τους ἀποστάσεις εἶναι 0.20 καὶ 0.23 μ., ἐνῶ τὸ ὕψος τῆς δοκοθήκης πὺ βρίσκεται πλάι στὴν ἀρχικὴ θόρεα ἐπιφάνεια ὥσεως εἶναι 0.10 μ.

Δύο λίθοι της ζωφόρου, που ήταν αρχικά τοποθετημένοι προς Β. του λίθου που μόλις περιγράφηκε, βρίσκονται σήμερα κατά γής στην περιοχή του Βραυρωνείου και διατηρούν κατά μήκος της κάτω άκρης της αρχικής δυτικής πρόσοψής τους παρόμοιες δοκοθηκές (εἰκ. 271-272)²³. Τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει ὅτι ὑπῆρχε μιὰ σειρὰ δοκοθηκῶν κατὰ μήκος τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς βάσης τῆς ζωφόρου τῆς δυτικῆς πρόσοψης, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ἀβαθὴ ἴχνη ἀπολάξευσης ποὺ διατηροῦνται κατὰ μήκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἄνω βάσης τῶν ἀναστυλωμένων αὐθεντικῶν λίθων τοῦ ἐπιστυλίου τῆς δυτικῆς πρόσοψης (εἰκ. 273). Τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ τελευταίου πρὸς Β. ἀναστυλωμένου τμήματος τοῦ ἐπιστυλίου διατηροῦνται παρόμοια ἀβαθὴ ἴχνη —ποὺ δημιουργήθηκαν κατὰ τὴν ἀπολάξευση τῶν δοκοθηκῶν στὰ ἀρχικὰ ὑπερκείμενα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ζωφόρου— βεβαιώνει ὅτι οἱ δοκοθηκὲς αὐτὲς ἐκτείνονταν σὲ ὅλο τὸ μήκος τῆς ζωφόρου. Οἱ μικρὲς διαστάσεις τῆς διατομῆς τῶν δοκῶν μὲ ὁδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι δὲν θὰ στήριζαν πάτωμα ἀλλὰ στέγη· ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἂν ὑπῆρχε πάτωμα στὴν περιοχή αὐτή, τὸ μεγάλο ὕψος τῆς ζωφόρου (0.819 μ.) θὰ ἔκανε πολὺ δύσκολη τὴν ἐπικοινωνία του μὲ ἓνα πάτωμα στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς νότιας πτέρυγας. Ἐξάλλου ἔχει ἤδη ἐξηγηθεῖ παραπάνω ὅτι εἶναι μᾶλλον ἀπίθανη ἡ ὑπαρξὴ πατώματος στὸ ἐσωτερικὸ τῆς νότιας πτέρυγας στὴ στάθμη αὐτή, εἶναι ὅμως ἀρκετὰ πιθανὴ ἡ ὑπαρξὴ στέγης.

3. Οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τῆς νότιας πτέρυγας

Ἡ ΝΑ. γωνία τοῦ φράγκικου πύργου

Ὅπως καὶ στὴν ἐξέταση τῶν ἰχνῶν στὴ στοὰ τῆς νότιας πτέρυγας, θὰ ἐντοπίσω κατ' ἀρχὴν τὰ λείψανα τοῦ φράγκικου πύργου τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκονται στὴν ἐξωτερικὴ ΝΑ. γωνία τοῦ μνημείου (εἰκ. 277-280, σσ. 39, 41): ἐκεῖ τὸ τμήμα τῶν λιθοπλίνθων στὴν ἐξωτερικὴ γωνία τοῦ νότιου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀπολαξευθεῖ γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς γωνίας ἐπάνω στὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος —ποὺ στὴν ἐποχὴ τῆς οἰκοδόμησής τῶν Προπυλαίων πρέπει νὰ ἔφθανε τουλάχιστον στὸ ὕψος τῶν γείσων τῆς νότιας πτέρυγας— ἔχει συμπληρωθεῖ, γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ ὀρθογώνιο σὲ κάποιον σχῆμα τοῦ πύργου σὲς ὑπερκείμενες στρώσεις. Ἡ συμπλήρωση, κατὰ τὸ ὕψος ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἀπὸ τὸν 9ο ὡς τὸν 13ο δόμο, ἔχει γίνῃ μὲ ἓνα κομμάτι μαρμάρου σὲ σχῆμα πρίσματος, ἡ βάση τοῦ ὁποίου εἶναι ὀρθογώνιο τρίγωνο²⁴.

Ἡ νότια ὁρατὴ πλευρὰ του ἔχει σταθερὸ πλάτ. 0.425 μ. καὶ συνδεόταν μὲ τὴν παρακείμενη λιθοπλίνθο τοῦ 12ου δόμου τῆς νότιας πρόσοψης μὲ ἓναν ἐπιφανειακὸ σιδερένιο σύνδεσμο διπλοῦ Τ, μήκ. 0.28 μ., ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ στὸ ἀντίστοιχο λάξευμα χωρὶς μολυβδοχόνη (εἰκ. 280)²⁵. Ἀνάμεσα στὸ συμπλήρωμα αὐτὸ τῆς γωνίας καὶ στὴν ἀπολαξευμένη ἐπιφάνεια τῆς γωνίας τῆς νότιας πτέρυγας ὑπῆρχε ἄφθονο λευκόφαιο ἀσβεστοκονίαμα —κατὰ τόπους πολὺ εὐθρυπτο καὶ μὲ ἐλάχιστα γήγματα κεραμιδιοῦ— καὶ κατακόρυφα χτισμένα τοῦβλα πάχ. 0.025-0.05 μ. Ἀρκετὸ ἀπὸ τὸ κονίαμα διατηρεῖται στὴ θέση του, ἐνῶ τοῦβλα φαίνονται στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἄρμου ἀνάμεσα στὸ συμπλήρωμα καὶ τὸν παρακείμενο κλασικὸ τοῖχο· ἄλλα τοῦβλα ἀποκαλύφθηκαν μὲ τὴν πτώση —σὲ ἄγνωστο χρόνο— ἐνὸς θραύσματος τοῦ συμπληρώματος στὸ ὕψος τοῦ 11ου δόμου.

Ἡ ἀνατολικὴ ὁρατὴ ἐπιφάνεια τοῦ πρισματικοῦ συμπληρώματος δὲν ἔχει σταθερὸ πλάτος καὶ εἶναι φανερό ὅτι ἀρχικά, πρὶν τὸ θόρειο περίγραμμα τοῦ συμπληρώματος παραμορφωθεῖ ἀπὸ τὴ θραύση ὀρισμένων τμημάτων τῶν λεπτότερων παρυφῶν, τὸ πλάτος τῆς ἀνατολικῆς ὀγῆς τοῦ συμπληρώματος ἦταν 0.78 μ. στὸ κατώτερο τμήμα του —ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν 9ο καὶ 10ο δόμο— καὶ 0.65 μ. στὸ ἀνώτερο —ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν 11ο, 12ο καὶ 13ο δόμο. Ἐπάνω στὸ συμπλήρωμα αὐτὸ πατάει τὸ πώρινο συμπλήρωμα τοῦ 14ου δόμου²⁶.

Τὸ ὑπερκείμενο σωζόμενο τμήμα τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ πύργου ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς λιθοπλίνθους τοῦ κλασικοῦ κυρίου καὶ ἔχει διαμορφωθεῖ ὡς ἑξῆς: ἡ γωνιακὴ λιθόπλινθος τοῦ 15ου δόμου περιστράφηκε περὶ κατακόρυφον ἄξονα κατὰ 180°, ἀνυγώθηκε κατὰ ἓναν δόμο καὶ τοποθετήθηκε ἐπάνω στὴ 2η ἀπὸ Ἀ. λιθόπλινθο τοῦ ἴδιου δόμου, ἀφοῦ προηγουμένως ἡ τελευταία μετακινήθηκε πρὸς Ἀ. ἕως ὅτου φθάσει στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ νότιου τοίχου. Ἐπάνω στὴν 1η λιθόπλινθο τοποθετήθηκε ἡ 1η ἀπὸ Ν. λιθόπλινθος τοῦ 16ου δόμου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀφοῦ περιστράφηκε περὶ κατακόρυφον ἄξονα —κατὰ τὴν φορὰ τῶν δεικτῶν τοῦ ρολοιοῦ— κατὰ 90°²⁷.

Τὸ πρισματοειδὲς μάρμαρο ποὺ τοποθετήθηκε γιὰ νὰ διαμορφώσει τὸ κατώτατο τμήμα τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ πύργου στηρίζεται σὲ δύο ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ζωφόρου τῆς κιονοστοιχίας τῆς νότιας πτέρυγας —κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἀπὸ τρίγλυφο καὶ συμφυὴ μετόπη— τοποθετημένα τὸ ἓνα ἐπάνω στὸ ἄλλο, μὲ τὴν τρίγλυφο πρὸς τὰ πάνω. Τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴν ἀρχικὴ ράχη τοῦ ὑπερκείμενου κομματιοῦ καὶ στὴ μετόπη τοῦ ὑποκείμενου ἔχει χυσιεῖ μὲ τοῦβλα καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Τὰ δύο αὐτὰ διακεκριμένα κομμάτια εἶναι θεμελιωμένα ἐπάνω σὲ ἓναν ἄμορφο σωρὸ ἀπὸ ὀγκολίθους προερχόμενους ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος, μάρμαρα δουλεμένα ἀλλὰ χωρὶς ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικά, ἀργοὺς ἀσβεστολίθους καὶ τοῦβλα, χυσμένα μὲ ἄφθονο συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα.

Ὁ ἀμελὴς τρόπος κατασκευῆς, χωρὶς ἐπιφάνειες ὄψεως, φανερῶνει ὅτι ἡ θεμελίωση ἔγινε μέσα σὲ ἓνα σκάμμα ποὺ ἀνοίχτηκε στὴν ἐπίκωση, ἡ ὁποία —μολονότι στὴν θέσιν τῆς ΝΑ. γωνίας τῆς νότιας πτέρυγας τὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος ἔφθανε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μεταξὺ 4ου καὶ 5ου δόμου— ἔφθανε τότε τουλάχιστον στὴν κορυφὴν τοῦ σωροῦ τῆς θεμελίωσης τῶν δύο μετακινημένων κομματιῶν τῆς ζωφόρου, δηλαδὴ στὴν στάθμην τῆς ἄνω βάσης τοῦ 6ου δόμου. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ στάθμην τῆς ἐπίκωσης στὴν περιοχὴ αὐτὴ βρισκόταν, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ πύργου, ἀκόμη ὑψηλότερα, συγκεκριμένα στὴν στάθμην τῆς ἄνω βάσης τοῦ 8ου δόμου. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν στάθμην αὐτὴ βρίσκεται τόσο ἡ ἔδραση τοῦ πρισματοειδοῦς συμπληρώματος τῆς ΝΑ. γωνίας τῆς νότιας πτέρυγας ὅσο καὶ τὸ κατώφλι τοῦ ἀνοίγματος στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κυρίου²⁸. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἀνατολικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας ἐλάχιστες λιθόπλινθοι ἀπὸ τὸν 8ο δόμο καὶ κάτω ἔχουν σήμερα ἀπολαξευμένους τοὺς ἀγκῶνες τους, ἐνῶ ἀπὸ ὅλες τὶς ὑπερκείμενες λιθοπλίνθους μόνον δέκα διατηροῦν τοὺς ἀγκῶνες τους ἀλάξευτους²⁹.

Ἴχνη ἀρχαίου τοίχου στὴν ἐπέκταση τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς νότιας πτέρυγας

Ἡ νότια ὄψη τοῦ νότιου τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας διατηρεῖ ἐπίσης πολλὰ ἴχνη ποὺ ἀνάγονται σὲ πολλὰς οἰκοδομικὰς φάσεις τοῦ μνημείου καὶ τῆς γειτονικῆς περιοχῆς τῆς

Ἀκροπόλεως. Θὰ πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ ἀναφερθεῖ τὸ ὀρθογωνικὸ λάξευμα ποὺ βρίσκεται στὴ νότια ὄψη τῆς δυτικότερης λιθοπλίνθου τοῦ 2ου δόμου τοῦ νότιου τοίχου (εἰκ. 281, σκ. 39): βρίσκεται σὲ ὕψ. 2.046 μ. ἀπὸ τὸν τοικοβάτη, ἀπέχει 0.095 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄψη τῆς παραστάδας στὸ ἀντίστοιχο ὕψος, ἔχει ὕψ. 0.113, πλάτ. 0.44 καὶ βάθ. 0.082 μ. Τὸ καλοσχεδιασμένο περίγραμμά του καὶ ἡ καλὴ ποιότητα τῆς ἐργασίας ἀπολάξευσης δείχνουν ὅτι τὸ λάξευμα ἔγινε στὴν ἀρχαιότητα. Ἐπιπλέον ὁ συσχετισμὸς του μὲ τὴν κλασικὴ ἀναθύρωση ποὺ διατηρεῖται στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νότιας ὄψης τοῦ τοικοβάτη καὶ στὸν ὑποκείμενο πωρόλιθο τῆς εὐθυνηρίας (εἰκ. 281-282, σκ. 39) συνηγορεῖ γιὰ μιὰ πρῶιμη χρονολόγηση τοῦ λαξεύματος³⁰.

Ἡ ἀναθύρωση στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νότιας ὄψης τοῦ τοικοβάτη τοῦ νότιου τοίχου προοριζόταν προφανῶς γιὰ τὴν πρὸς Ν. συνέχιση τοῦ στυλοβάτη τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς νότιας πτέρυγας, ἐνῶ ἡ ἀναθύρωση στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νότιας ὄψης τῆς πώρινης εὐθυνηρίας προοριζόταν γιὰ τὴν πρὸς Ν. συνέχιση τῆς εὐθυνηρίας. Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ὁ Μνησικλῆς, ὅταν κατασκεύαζε τὶς κατώτατες στρώσεις τῆς νότιας πτέρυγας, ἦταν βέβαιος ὅτι θὰ προχωροῦσε στὴν κατασκευὴ καὶ τῆς πρὸς Ν. συνέχειας τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς νότιας πτέρυγας. Δὲν εἶναι βέβαιο ποῖα ἀκριβῶς θὰ ἦταν ἡ μορφὴ τῆς συνέχειας αὐτῆς, θεωρῶ ὅμως βέβαιο ὅτι κάποτε, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν σχεδίων γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς οἰκοδόμησης τῶν Προπυλαίων, πραγματοποιήθηκε στὴ θέση αὐτὴ μιὰ κατασκευή. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἦταν ἓνας τοῖχος καί, στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, τὸ ὀρθογωνικὸ λάξευμα (ποὺ ἐντοπίστηκε προηγουμένως στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ 2ου δόμου τῆς νότιας ὄψης τοῦ νότιου τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας) θὰ χρησίμευε γιὰ τὴ στήριξη τοῦ βόρειου ἄκρου τοῦ ὑπερθύρου μιᾶς πόρτας ποὺ ἀνοιγόταν στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τοίχου. Σκοπὸς τοῦ τοίχου ἦταν νὰ ὀριοθετήσῃ πρὸς Δ. τὴν περιοχὴ πρὸς Ν. τῆς νότιας πτέρυγας καὶ πρὸς Δ. τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν τὸ ἱερὸ τῆς Ἑκάτης Ἐπιπυργιδίας καὶ τῶν Χαρίτων³¹. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς ἦταν μιὰ κατασκευὴ στοιχειώδους, σὲ σύγκριση μὲ αὐτὴν ποὺ ὁ Μνησικλῆς προγραμματίζε νὰ χτίσῃ στὴ συγκεκριμένη θέσιν³². Ἡ ἀναφορὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἐδῶ ἔγινε διότι, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια, ἐπηρέασε τὴ διαμόρφωση τῆς περιοχῆς σὲ μεταγενέστερες περιόδους.

Ἄλλα ἵχνη στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου

Στὴ νότια ὄψη τοῦ τοίχου (εἰκ. 283-285), στὴν κάτω γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς τελευταίας πρὸς Ἀ. λιθοπλίνθου τοῦ 12ου δόμου, δηλαδὴ ἀκριβῶς δίπλα στὴ δυτικὴ παρυφὴ τῆς νότιας ὄψης τοῦ συμπληρώματος τῆς ΝΑ. γωνίας τῆς νότιας πτέρυγας, ὑπάρχει ἓνα λάξευμα μήκ. 0.45 καὶ ὕψ. 0.15 μ., ποὺ σήμερὰ εἶναι κλεισμένο μὲ ἓνα κομμάτι πωρολίδου (εἰκ. 279-280, 285, σκ. 39). Ἡ κατακόρυφη ἀπόσταση τοῦ λαξεύματος ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κτιστοῦ σωροῦ, ὅπου ἐδράζονται τὰ δύο τμήματα ζωφόρου τῆς νότιας πτέρυγας, εἶναι 2.45 μ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ φανερώνει ὅτι τὸ λάξευμα θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἡ δίκη τοῦ βόρειου ἄκρου τοῦ ὀριζόντιου ὑπερθύρου μιᾶς πόρτας, ἡ ὁποία θὰ εἶχε τὸ κατώφλι τῆς στὴν ἴδια στάθμῃ μὲ τὴν ἄνω βάση τοῦ 6ου δόμου, καὶ ὡς βόρειο παραστάτη τὸ πρισματειδὲς πρόσδεμα καὶ τὰ δύο κομμάτια τῆς ζωφόρου. Σ' αὐτὸ φαίνεται νὰ συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ νότια ὄψη τοῦ νότιου τοίχου ὑπάρχει ἓνα συνεχὲς κεκλιμένο λάξευμα πλάτ. 0.04-0.05 καὶ βάθ. 0.014 μ., ποὺ ἀρχίζει στὴν κάτω γωνία τοῦ

δυτικού άκρου του 4ου δόμου και φθάνει περί τα 0.10 μ. χαμηλότερα από την άνω ανατολική γωνία της 5ης από Δ. λιθοπλίνθου του 6ου δόμου. Μετά από τη θέση αυτή, το λάξευμα συνεχίζεται επί 0.20 μ. περίπου στην επόμενη προς 'Α. λιθοπλίνθο, στρεφόμενο προς τα κάτω κατά γωνία 90°. Στα τελευταία 1.30 μ. η κλίση του λαξέυματος ελαττώνεται ελαφρά, και στην προέκταση του τελευταίου αυτού τμήματος βρίσκεται ο οριζόντιος άρμος ανάμεσα στα δύο τμήματα της ζωφόρου που υποστηρίζουν το πρισματειδές συμπλήρωμα της ΝΑ. γωνίας, ενώ στην προέκταση του υπόλοιπου τμήματος βρίσκεται η βάση του πρισματειδοῦς συμπληρώματος. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι οι άγκῶνες των λιθοπλίνθων που υπάρχουν κάτω από το όριο του κεκλιμένου λαξέυματος και της νοτιῆς προέκτασής του δεν έχουν απολαξευθεῖ, ενώ αντίθετα όλοι οι άγκῶνες που βρίσκονται ψηλότερα από το όριο αυτό είναι απολαξευμένοι, ἐκτός από δύο (αὐτοὺς τῆς 4ης από Δ. λιθοπλίνθου του 6ου δόμου και τῆς 6ης από Δ. λιθοπλίνθου του 7ου δόμου), οἱ ὁποῖοι ὅμως βρίσκονται πολύ κοντὰ στο νοτιό όριο. Τὰ παραπάνω δείχνουν ότι τὸ νοτιό αυτό όριο, που χωρίζει τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοῖχου με τοὺς απολαξευμένους άγκῶνες ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια με τοὺς μὴ απολαξευμένους άγκῶνες, δίνει χονδρικὰ τὴ γραμμὴ ἐπαφῆς με τὸν νότιο τοῖχο ἐνὸς κεκλιμένου ἐπιπέδου, που ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν ψηλότερη στάθμη καὶ ὀδηγοῦσε στὴ χαμηλότερη, ἐξυπηρετώντας τὴν ἐπικοινωνία τῶν δύο περιοχῶν πρὸς 'Α. καὶ Δ. τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων. Ἡ ἀπολάξευση τῶν άγκῶνων πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν πρόθεση τῶν κατασκευαστῶν τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου νὰ ἀπαλλάξουν τὸν τοῖχο ἀπὸ προεξοχὲς στὸ ἀνώτερο μέρος του, που ἔμενε ὀρατὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο καὶ ἴσως, στὴ συνέχεια, νὰ ἀσβετώσουν ἢ ἀκόμη καὶ νὰ ἐπιχρίσουν τὸν τοῖχο³³.

Νομίζω ότι τὸ ἴδιο τὸ κεκλιμένο λάξευμα δὲν ἔχει σχέση με αὐτὸ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο, ἀλλὰ ἔχει κατασκευαστεῖ γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ στεγανότητα μιᾶς κεκλιμένης στέγης που ἀκουμποῦσε στὴ θέση αὐτὴ στὸν νότιο τοῖχο: ἡ βόρεια παρυφὴ τῶν στρωτῆρων τῆς στέγης δὲ εἰσχωροῦσε στὴν ἐσοχὴ τοῦ λαξέυματος καὶ ἡ προστασία του ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς που ἔγλυφαν τὸν τοῖχο δὲ ἦταν πιὸ ἀποτελεσματικὴ. Ἡ στέγη αὐτὴ δὲ πρέπει νὰ ἦταν παλιότερη ἀπὸ τὸν πύργο —καὶ ἀπὸ τὴν συμπλήρωση στὴ βάση τῆς ΝΑ. γωνίας του— καὶ ἀπὸ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο που περιγράφηκε προηγουμένως. Θὰ ἦταν ἀρκετὰ ἀπὶδανο ἡ στέγη νὰ ἦταν νεότερη ἀπὸ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο, γιατί αὐτὸ δὲ προϋπέδειτε μεγάλη ἐκκαφὴ στὴν περιοχὴ που δὲ κάλυπτε ἡ στέγη, ἐνῶ ἡ ἐπίκωση σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ εἶναι κατὰ ἀπλούστερο καὶ συνηθέστερο.

Κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ κεκλιμένου ἴχνους τῆς στέγης αὐτῆς, στὴν Ιη ἀπὸ Δ. λιθοπλίνθο τοῦ 3ου δόμου, διατηροῦνται τὰ ἴχνη μιᾶς ἄλλης στέγης (εἰκ. 281, σκ. 39): πρόκειται γιὰ δύο λαξέυματα με ἀκανόνιστο περίγραμμα, ὕψ. 0.18, πλάτ. περ. 0.19 καὶ βάθ. 0.093 μ., ἡ βάση τῶν ὁποίων συμπίπτει με τὴν βάση τοῦ 3ου δόμου. Τὸ δυτικότερο ἀπὸ τὰ λαξέυματα αὐτὰ ἀπέχει ἀπὸ τὴν δυτικὴ ὄψη τῆς παραστάδας 0.24 μ. καὶ τὸ ἄλλο 0.69 μ., ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τελευταίου ἀπέχει ἀπὸ τὴν δυτικὴ ὄψη τῆς παραστάδας 0.885 μ. Τὰ λαξέυματα αὐτὰ πρέπει νὰ εἶναι δῆκες γιὰ τὴν στήριξη τῶν βόρειων ἄκρων τῶν τελευταίων πρὸς 'Α. δοκῶν μιᾶς στέγης με κλίση πρὸς Ν. Ἡ στέγη αὐτὴ δὲ στέγαζε ἕναν κῶρο που δὲ ὀριζόταν: πρὸς Β. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοῖχου τῆς νότιας πτέρυγας καὶ ἕναν μεταγενέστερο τοῖχο που δὲ τὸν συνέχιζε πρὸς Δ. ἀκολουθώντας τὴν ἴδια κατεύθυνση ('Α.-Δ.) ἢ τὴν ἀποκλίνουσα κατεύθυνση τῶν πλάγιων τοίχων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης³⁴. πρὸς 'Α. ἀπὸ ἕναν τοῖχο ἡ δυτικὴ παρειὰ τοῦ ὁποίου δὲ βρισκόταν

στο ίδιο κατακόρυφο επίπεδο με το ανατολικό άκρο του ανατολικότερου από τα δύο λαξεύματα στο δυτικό άκρο του 3ου δόμου.

Δεν δα πρέπει να παραλειφθεί ένα λάξευμα που διατηρείται εκατέρωθεν της δυτικής από τις δύο δοκοθήκες που μόλις περιγράφηκαν: είναι οριζόντιο, κατά μήκος της βάσης της 1ης από Δ. λιθοπλίνθου του 3ου δόμου. Ξεκινά από το δυτικό άκρο του δόμου, έχει μήκ. 0.55, ύψ. 0.07 και βάθ. 0.035 μ. Το ανατολικό του όριο βρίσκεται στο ίδιο κατακόρυφο επίπεδο με το ανατολικό άκρο του λαξεύματος που έρμηνεύθηκε ωςθήκη του βόρειου άκρου του υπερθύρου της πόρτας στον περίβολο του ιερού της 'Εκάτης 'Επιπυργιδίας και των Χαρίτων, και είναι πιθανό να σχετίζεται με τον περίβολο εκείνο.

Ίχνη κεκλιμένου δαπέδου στα νότια της πτέρυγας

Στη νότια όψη του νότιου τοίχου διατηρείται ένα ακόμη κεκλιμένο ίχνος, περίπου παράλληλο προς αυτό που μόλις περιγράφηκε και περ. 2 μ. χαμηλότερα. Στην περίπτωση αυτή το ίχνος δεν είναι ένα λάξευμα αλλά μια νοητή γραμμή, στις δύο πλευρές της οποίας το χρώμα και η ύψη του μαρμάρου σήμερα διαφέρουν: επάνω από αυτή τη νοητή γραμμή η επιφάνεια έχει έντονότερα ίχνη της ατμοσφαιρικής διάβρωσης και το χρώμα της έχει σκοτεινότερο τόνο, ενώ διατηρεί άρκετά λείγανα καστανόχρους πάτινας· κάτω από τη νοητή γραμμή η επιφάνεια του μαρμάρου είναι σε καλύτερη κατάσταση, ο χρωματικός της τόνος είναι ανοιχτότερος και δεν διατηρεί κανένα ίχνος καστανόχρους πάτινας (εἰκ. 119, 279, 281, 283, σκ. 39). 'Η γραμμή αυτή ανιχνεύεται στη νότια όψη του όρθοστάτη της παραστάδας στο δυτικό άκρο του τοίχου (το δυτικό άκρο του ίχνους βρίσκεται 0.17 μ. χαμηλότερα από την άνω βάση του όρθοστάτη), στον επόμενο προς 'Α. λίθο του όρθοστάτη (καταλήγει στο ανατολικό άκρο του λίθου, γύρω στα 0.05 μ. χαμηλότερα από την άνω βάση του), στις δύο πλευρές του άρμου ανάμεσα στην 3η και 4η από Δ. λιθοπλίνθους του 1ου δόμου (το ίχνος συναντά τον άρμό γύρω στα 0.34 μ. ψηλότερα από τη βάση του δόμου) και στις δύο πλευρές του άρμου της 7ης και 8ης από Δ. λιθοπλίνθους του 3ου δόμου (το ίχνος συναντά τον άρμό γύρω στα 0.08 μ. ψηλότερα από τη βάση του δόμου). Για την έρμηνεία του ίχνους αυτού δεν έχει κανείς παρά να ανατρέξει στο Κεφάλαιο IV του Δεύτερου Μέρους της μελέτης, και ειδικά στα σχέδια του Kinnard και του Basevi (εἰκ. 56, 58): δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για το ίχνος του τελευταίου τμήματος του κεκλιμένου δαπέδου που όδηγοῦσε στο έσωτερικό της 'Ακρόπολης, όπως φαίνεται πολύ καθαρά στα δύο αυτά σχέδια που χρονολογούνται στα 1819. Στα σχέδια δεν φαίνεται η συνέχεια του κεκλιμένου επιπέδου προς 'Α., το ίχνος όμως αποδεικνύει ότι το λιθόστρωτο περνοῦσε επάνω ακριβώς από το μυκηναϊκό τεῖχος, ή κορυφή του οποίου είχε ήδη καθαιρεθεί και φθάσει στη στάθμη που βρίσκεται σήμερα. 'Η υπόθεση ότι το κεκλιμένο λάξευμα, που βρίσκεται περί τα 2 μ. ψηλότερα από το ίχνος του κεκλιμένου επιπέδου, χρησίμευε για την τοποθέτηση ενός στεγαστρού που κάλυπτε το τελευταίο, δεν δα είχε επαρκή στηρίγματα: το ύψος των 2 μ. είναι χαμηλό για ένα στέγαστρο που δα βρισκόταν εμπρός από την τελευταία πύλη του κάστρου. 'Επιπλέον το λάξευμα δεν διακόπτεται στη θέση που δα ακουμποῦσε επάνω του ο βόρειος παραστάτης της πύλης, πράγμα που δείχνει ότι ή πύλη είναι μεταγενέστερη και ακούμπησε στη νότια επιφάνεια του νότιου τοίχου της νότιας πτέρυγας, όταν το προϋπάρχον λάξευμα δεν εξυπηρετοῦσε πια κανένα σκοπό³⁵.

Χριστιανικά χαράγματα στο άνωτερο μέρος του τοίχου

Στο άνωτερο τμήμα της νότιας όγης του νότιου τοίχου διατηρούνται τρία χαράγματα. Αυτό που βρίσκεται στη λοξότμητη λιθόπλινθο, η οποία διαμορφώνει το δυτικό άκρο του 15ου δόμου, εικονίζει ένα πλοίο με κιβώριο που στεγάζει έναν σταυρό (εϊκ. 287). Στη μεθεπόμενη προς 'Α. λιθόπλινθο εικονίζεται ένα απλούστατο σκαρίφημα πλοίου, στην κορυφή του ιστίου του οποίου υπάρχει ένας σταυρός (εϊκ. 286)³⁶. Στην ίδια λιθόπλινθο κάτω δεξιά βρίσκεται και ένας απλός σταυρός. Στην 3η από Δ. λιθόπλινθο του υποκείμενου δόμου υπάρχει ένα χάραγμα που εικονίζει έναν ιππέα σὲ ἄλογο, που κρατάει έναν σταυρό (εϊκ. 286). Τὰ χαράγματα αυτά δείχνουν ότι η περιοχή της επιφάνειας όπου είναι χαραγμένα ήταν προσιτή στους ανθρώπους που τὰ χάραξαν· επομένως κάποτε πρέπει να υπήρξε ένα πάτωμα ή το έδαφος στη στάθμη περίπου του οριζόντιου άρμου ανάμεσα στον 10ο και 11ο δόμο των Προπυλαίων³⁷. Όμως αυτή η στάθμη είναι κατά 0.50 μ. περίπου υψηλότερα από τη στάθμη του οριζοντιωμένου βράχου στην περιοχή του Βραυρωνείου. Αυτό είναι μια σοβαρή ένδειξη ότι κάποτε η στάθμη του εδάφους στο Βραυρωνείο είχε κατά κάποιον τρόπο επεκταθεί και στην περιοχή που βρίσκεται προς Ν. της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων· το ότι αυτό συνέβαινε σὲ μια εποχή πριν από την κατασκευή του φράγκικου πύργου αποδεικνύεται από το γεγονός ότι, όπως φάνηκε στις προηγούμενες παραγράφους, κατά την κατασκευή του φράγκικου πύργου ή στάθμη του εδάφους στην περιοχή του Βραυρωνείου και το ύψος του μυκναϊκού τείχους είχαν κατέβει χαμηλότερα από τη στάθμη που υποδεικνύουν τὰ παραπάνω χαράγματα. Τὸ πιθανότερο είναι ότι ή προς Δ. επέκταση του εδάφους του Βραυρωνείου ήταν ήδη γεγονός κατά την πρώτη παλαιοχριστιανική περίοδο, στην οποία ανάγονται πιθανότατα και τὰ κύρια τεκμήρια αυτής της διαμόρφωσης, δηλαδή τὰ χαράγματα ἑνσταυρων πλοίων που συμβολίζουν την 'Εκκλησία³⁸. Ποιὸ ήταν τὸ δυτικό ὄριο της προς Δ. επέκτασης του εδάφους του Βραυρωνείου; Όπωςδήποτε κάπου προς Δ. του δυτικότερου από τὰ χαράγματα που αναφέρθηκαν προηγουμένως.

Στην κάτω γωνία του ανατολικού άκρου της 3ης από Δ. λιθοπλίνθου του 4ου δόμου υπάρχει ένα λάξευμα ὕψ. 0.235, πλάτ. 0.258 και βάθ. 0.152 μ. Είναι περίπου τετραγωνικό και δὰ μπορούσε να είναι θήκη για τὴ στήριξη μιᾶς ξύλινης δοκοῦ που δὰ είχε σχέση με μία από τις στέγες ή τὰ πατώματα που κάλυπαν κάποτε την περιοχή προς Ν. της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων.

III. Η ΝΟΤΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

1. Τὸ κοίλωμα αὐτὸ ἔχει ἀνοικτεῖ μὲ θραύση τοῦ ἄκρου τῆς πλάκας καὶ ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα (μέγ. πλάτ. 0.13, μῆκ. 0.38 καὶ βάθ. 0.095 μ.). Ἐνα παρόμοιο ἀλλὰ μικρότερον διαστάσεων κοίλωμα ὑπάρχει στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἴδιας πλάκας. Δὲν πρέπει νὰ δημιουργήθηκαν σὲ ἀναζήτηση μολυβιοῦ ἀρχαίων συνδέσμων, γιατί καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ὅγμης Φραγκοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας ἡ περιοχὴ αὐτὴ τοῦ στυλοβάτη ἦταν καλυμμένη ἀπὸ ὑπερκείμενο τοῖχο.

2. Στὸν ἄρμό, ὁ ὁποῖος πιθανότατα δὲν εἶχε πληρωθεῖ μὲ κονίαμα, εἰσχωροῦσε νερὸ ποῦ δὲν μπορούσε νὰ ἐξατμιστεῖ καὶ ἔτσι ἀσκοῦσε τὴ διαβρωτικὴ του δράση ἐπὶ μακρὸ χρονικὸ διάστημα.

3. Τὰ ἴχνη τῆς διάβρωσης ποῦ προκάλεσε ὁ τοῖχος εἶναι μιὰ ἐπιφάνεια μὲ ἀνοικτότερο χρωματικὸ τόνο ποῦ διατηρεῖ κάποια σκοτεινότερα ἴχνη κονιάματος (ὁ σκοτεινὸς τόνος τοῦ κονιάματος ὀφείλεται στὴν ἀνάπτυξη μικροκλωρίδας κατὰ τὸ παρελθόν, λόγω τῆς ὑγρασίας ποῦ συγκρατοῦσε). Τὰ κατακόρυφα ὅρια στὰ πλάγια τῆς ἐπιφάνειας αὐτῆς τονίζονται ἀπὸ σκοτεινόχρωμα ἴχνη κονιάματος, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια τῆς παραστάδας ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτὰ ἔχει τόνο σκοτεινότερο καὶ ἐμφανέστερα ἴχνη ἀτμοσφαιρικῆς διάβρωσης.

4. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς νότιας πτέρυγας, πράγμα ποῦ σημαίνει ὅτι γιὰ κάποια χρονικὰ διαστήματα ἡ περιοχὴ αὐτὴ παρέμεινε χωρὶς στέγη.

5. Stevens, Entrance Court 446-7.

6. Σὲ σχέση μὲ τὴ νότια κόγχη τῶν Προπυλαίων ἀξίζει νὰ ἐπισημανθοῦν τρεῖς ὅμοιοι μεταξὺ τους τὸρμοι στὴ νότια ὄψη τοῦ νότιου κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου (εἰκ. 255, σκ. 13). Ἐχουν σχῆμα περίπου τετραγωνικὸ, ὕψ. 0.08-0.085, πλάτ. 0.105-0.12 καὶ βάθ. 0.05-0.06 μ. Ὅλοι θρίσκονται στὴ ράβδωση ποῦ ἐφάπτεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς μεσαίας ράβδωσης τῆς νότιας ὄψης τοῦ κίονα. Ὁ κατώτατος ἀπὸ τοὺς τρεῖς τὸρμους θρίσκεται σὲ ὕψ. 3.61 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, καὶ κοντὰ στὴν ἀκμὴ στὰ δυτικὰ τῆς ράβδωσης (ἀπέχει 0.04 μ. ἀπὸ τὴν ἀκμὴ στὰ δυτικὰ του καὶ 0.08 μ. ἀπὸ τὴν ἀκμὴ στὰ ἀνατολικά του), ὁ ἐπόμενος καθ' ὕψος τὸρμος θρίσκεται σὲ ὕψ. 4.93 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ στὸ μέσο περίπου τοῦ πλάτους τῆς ράβδωσης (ἀπέχει 0.05 μ. ἀπὸ τὴν παράπλευρὴν ἀκμὴν), ἐνῶ ὁ ἀνώτατος τὸρμος θρίσκεται σὲ ὕψ. 6.275 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ τὸ πλάτος του μοιράζεται στὴ μέση ἀπὸ τὴν ἀκμὴ στὰ ἀνα-

τολικά τῆς ράβδωσης. Ἡ κανονικότητα τῶν θέσεων καὶ τῆς μορφῆς τῶν τὸρμων, ἡ σχετικὰ καλὴ ποιότητα τῆς κατασκευῆς τους καί, κυρίως, ἡ ἀδυναμία συνδυασμοῦ τους μὲ τὰ ἄλλα ἴχνη ποῦ ἀποδίδονται στὸν Μεσαῖωνα ἢ στὴν Τουρκοκρατία, κάνουν ἀρκετὰ πιθανὴ τὴ χρονολόγησή τους στὴν ἀρχαιότητα. Σκοπὸς τῆς κατασκευῆς τους δὲ ἦταν ἡ ἀνάρτηση κάποιων ἀντικειμένων. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἀπέναντι ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα τῆς κιονοστοιχίας τῆς νότιας πτέρυγας δὲν ὑπάρχουν παρόμοιοι τὸρμοι.

7. Ὁ δυτικὸς κίονας καὶ οἱ δύο πεσοὶ μὲ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τοῦ θριγκοῦ εἶχαν ἀποξηλωθεῖ καὶ ἐντοιχιστεῖ, τουλάχιστον σὲ μεγαλύτερο μέρος τους, στὸν φράγκικο πύργο. Γιὰ τὴν ἀνέυρεση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν κατὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ πύργου βλ. παραπάνω σ. 139-140. Ὁ δυτικὸς κίονας, οἱ πεσοὶ καὶ τμήμα τοῦ ἀποξηλωμένου θριγκοῦ ἀνασπλώθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὀρλάνδο καὶ τὸν Σίκα. Γιὰ ἕνα χρονικὸ τῆς ἐπέμβασης στὴ νότια πτέρυγα βλ. Orlandos, Anastylose. Ἐπίσης βλ. Τανούλα, *Μελέτη Προπυλαίων* 126-128.

8. Τὰ λείψανα τῆς θεμελίωσης τοῦ πύργου ἔχουν καλυφθεῖ ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ ἰσχνὸ σκυρόδεμα γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ δαπέδου τῆς νότιας πτέρυγας μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ πύργου.

9. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ θόρεια πλευρὰ τῆς πλάκας αὐτῆς, σὲ ἀπόσταση 0.73 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸν στυλοβάτη, διατηρεῖται μιὰ ρηκὴ κυκλικὴ βάθυνση διαμ. 0.17 καὶ βάθ. 0.01 μ. (εἰκ. 259, σκ. 36). Ἡ μορφὴ τῆς βάθynσης, ἡ θέση της καὶ ἡ ποιότητά της ἐργασίας δείχνουν ὅτι πιθανότατα ἀποτελεῖ τὸρμο γιὰ τὴν τοποθέτηση ἀναθήματος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

10. Ἡ παλαιότερη ἀποτύπωση τοῦ δαπέδου τῆς νότιας πτέρυγας μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ φράγκικο πύργου εἶναι αὐτὴ τοῦ Bohn (1881) καὶ ἡ ἀμέσως ἐπόμενη τοῦ Kawerau (μετὰ τὸ 1889, βλ. Bundgaard, *Excavation* 27, ὅπου χρονολογεῖ τὸν Πίνακα 203 —μὲ τὸ σκαρίφημα τῆς νότιας πτέρυγας ποῦ ἔκανε ἐπὶ τοῦ πεδίου ὁ Kawerau— στὰ 1889. Στὸ σκαρίφημα αὐτὸ ἡ πλακόστρωση τῆς νότιας πτέρυγας δὲν ἔχει σχεδιαστεῖ καθόλου). Καὶ στὶς δύο αὐτὲς κατόψεις τὸ κλασικὸ δάπεδο ἀπεικονίζεται μὲ ὅλες τὶς πλάκες του ἀδιατάρακτες, προφανῶς γιατί καὶ οἱ δύο ἀρχιτέκτονες θεώρησαν οὐσιαστικότερο νὰ ἀναπαραστήσουν τὴν ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ δαπέδου καὶ ὄχι τὴ σχετικὰ ἄμορφη κατάσταση ποῦ εἶχε προκύψει μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ πύργου.

11. Τὸ κομμάτι ποὺ εἶναι κτισμένο στὴν ἀνώτερη ἀπὸ τὴς δύο σωζόμενες στρώσεις εἶναι γωνιακὸ ἐπιστύλιο.

12. Ὁ Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 138, ἐρμήνευσε τὴς βαθύνσεις αὐτὲς ὡς τὸρμους γιὰ τὴ στήριξη τῆς ἀγίας τράπεζας μιᾶς ἐκκλησίας. Θεωρεῖ τὴν ἐκκλησία στὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων πιθανότατα παλαιοχριστιανικὴ, πάντως ἀρχαιότερη ἀπὸ αὐτὴ ποὺ ὁ Πιτιάκης (Ἐπιγραφὲς Προπυλαίων 938) ὑπέθεσε ὅτι βρισκόταν στὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων χρονολογώντας τὴν στὸν 10ο αἰῶνα.

Στὸ νότιο ἄκρο τῆς νοτιότερης ἀπὸ τὴς πλάκες τῆς δεύτερης ἀπὸ Ἀ. ζώνης σωζομένων πλακῶν ὑπάρχει μία περίπου τραπεζοειδὴς ἐγκοπὴ ποὺ ἀπέχει 0.53 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πλάκας καὶ ἔχει γενικὲς διαστ. 0.145 (Α.-Δ.) καὶ 0.09 μ. (Β.-Ν.). Σήμερα ἡ ἐγκοπὴ αὐτὴ εἶναι γεμάτη μὲ τσιμεντοκονία, νομίζω πάντως ὅτι κατασκευάστηκε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὴν τοποθέτηση ἑνὸς ἀναθήματος καὶ ὅτι συνεχιζόταν στὴ διπλανὴ πλάκα ποὺ ἀφαιρέθηκε γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ πύργου.

13. Ὁ στυλοβάτης τοῦ τελευταίου πρὸς Δ. κίονα τῆς νότιας πτέρυγας εἶχε παραμείνει στὴ θέση αὐτή, στὴν παρυφὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ κεκλιμένου δαπέδου ἀνόδου στὴν Ἀκρόπολη.

14. Φαίνεται στὶς κατόψεις τοῦ Bohn καὶ τοῦ Kawerau.

15. Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δεύτερης βαθμίδας τῆς κρηπίδας τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ὑπάρχει ἓνα ἴχνος ὄλμου περιστροφῆς θυροφύλλου, συνοδευόμενο ἀπὸ τὸρμο στήριξης ξύλινου ὀρθοστάτη πρὸς Β. Ἐπίσης ὑπάρχουν λαξεύματα στοὺς κίονες τῆς ἴδιας πρόσοψης, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ εἶναι θῆκες γιὰ τὴ στήριξη μονολιθικῶν ὑπερδύρων (βλ. παρακάτω σ. 234).

16. Δὲν εἶναι ἀπίθανο ἡ κατασκευὴ του νὰ ἐξαφάνισε ἓνα ἢ δύο μικρότερα λαξεύματα ποὺ δὲ ἀνῆκαν στὴ σειρὰ ποὺ περιγράφηκε παραπάνω.

17. Τὰ λαξεύματα στὸν ἀνατολικὸ κίονα βρίσκονται λίγο χαμηλότερα καὶ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα στὴ νότια ὄψη τῆς ἀνατολικῆς παράσταδας. Ὅμως αὐτὸ εἶναι φυσικὴ συνέπεια τῆς κλίσης τῶν δοκῶν καὶ τῆς κυρτότητας τῆς ἐπιφάνειας τοῦ κίονα.

18. Ἡ ἐπιφάνεια ἔδρασης ὅμως ἔχει βάθος μόλις 0.12 μ., διότι ἡ ὄψη τοῦ ὑποκείμενου τοίχου εἰσεῖχε κατὰ 0.047 μ. ὡς πρὸς τὴν ὄψη τοῦ ἀντιδήματος τοῦ ἐπιστυλίου.

19. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι τὰ ἴχνη —ποὺ ἐρμηνεύθηκαν ὡς ἴχνη τῶν βόρειων ἄκρων δοκῶν στέγης— ὀφείλονται σὲ δοκοὺς ποὺ τοποθετήθηκαν ὅταν πᾶ εἶχε κατασκευαστεῖ ὁ πύρ-

γος, ὁπότε τὰ νότια ἄκρα τῶν δοκῶν δὲ στηρίζονταν μέσα στὸν τοῖχο, ὁ ὁποῖος δὲ εἶχε ἐνσωματώσει τὰ νότια ἄκρα τῶν τριῶν δοκῶν τοῦ ὑποκείμενου δαπέδου. Ὅμως μιὰ τέτοια ἐρμηνεῖα δὲ ἀπέκλειε τὸν συνδυασμὸ τους μὲ τὴς δοκοθήκες τοῦ ὑποκείμενου πατώματος, μὲ τὴς ὁποῖες μοιράζονται πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά. Ἐξάλλου ἡ ἀνατολικότερη ἀπὸ τὴς δοκοθήκες τοῦ ἀντιδήματος τοῦ ἐπιστυλίου πρέπει νὰ εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ τὴν τοικοποιία ποὺ κάλυψε τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κλασικοῦ κτίσματος. Βλ. παραπάνω σ. 213-214, 219-221.

20. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ στὶς δύο ὄψεις τοῦ τοίχου.

21. Μιὰ τέτοια ἐρμηνεῖα δὲ ἔκανε πιθανότερη τὴ χρονολόγηση τοῦ πύργου σὲ μιὰ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ χρῆση πυροβόλων ὄπλων δὲ εἶχε γενικευθεῖ καὶ στὴν Ἀθήνα. Ἐντούτοις τὸ μολύβι ἦταν πάντοτε χρῆσιμο, ἰδίως στὴν οἰκοδομική, καὶ ἐπομένως δὲ μπορούσε νὰ εἶχε ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴ νότια πτέρυγα ἀκόμη νωρίτερα. Σχετικὰ βλ. Mainstone, *Hagia Sophia* 67, 186-187, 21, 71, 114.

22. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ μιὰ ὁμάδα μικρῶν τὸρμων ποὺ διατηροῦνται ἐπίσης στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας, μὲ ἀρκετὰ κανονικὴ διάταξη. Τρεῖς ἀπὸ αὐτοὺς βρίσκονται στὴ βάση τοῦ 1ου δόμου, ἔχουν ὕψ. 0.03, πλάτ. 0.035 καὶ βάθ. 0.055 μ., καὶ διάταξη συμμετρική: οἱ ἄξονες τῶν δύο ἀκραίων τὸρμων ἀπέχουν 1.40 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο, καὶ στὸ μέσο τῆς ἀπόστασής τους βρίσκεται ὁ μεσαῖος τὸρμος.

Στὸν 1ο δόμο βρίσκεται ἐπίσης καὶ ἓνα ζεῦγος παρόμοιων τὸρμων μὲ μεγαλύτερη τὴν ὀριζόντια διάσταση: ὁ ἓνας βρίσκεται στὴν τρίτη ἀπὸ Ν. λιθόπλινθο, σὲ ἀπόσταση 0.402 μ. ἀπὸ τὴν κάτω βάση τοῦ δόμου καὶ 1.09 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο, καὶ ἔχει ὕψ. 0.03, πλάτ. 0.046 καὶ βάθ. 0.041 μ. Ὁ ἄλλος βρίσκεται στὴ δεύτερη ἀπὸ Ν. λιθόπλινθο, σὲ ἀπόσταση 0.41 μ. ἀπὸ τὴν κάτω βάση τοῦ δόμου καὶ 1.465 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο, καὶ ἔχει πλάτ. 0.04, ὕψ. 0.025 καὶ βάθ. 0.045 μ.

Τὸ ἐπόμενο καθ' ὕψος ζεῦγος βρίσκεται στὴ βάση τοῦ 3ου δόμου καὶ ἀποτελεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὸρμους μὲ μεγαλύτερη τὴν ὀριζόντια διάσταση. Ὁ ἓνας τὸρμος βρίσκεται στὴν τέταρτη ἀπὸ Ν. λιθόπλινθο, ἀπέχει 1.665 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο, καὶ ἔχει ὕψ. 0.024, πλάτ. 0.038 καὶ βάθ. 0.042 μ. Ὁ ἄλλος τὸρμος βρίσκεται στὴ δεύτερη ἀπὸ Ν. λιθόπλινθο, ἀπέχει 1.29 μ. ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο, καὶ ἔχει ὕψ. 0.028, πλάτ. 0.045 καὶ βάθ. 0.05 μ.

Τὸ ἀνώτερο καθ' ὕψος ζευγὸς βρίσκεται στὴν βάση τοῦ 6ου δόμου καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τετραγωνικούς περίπου στὴν ὄψη τὸρμους. Ὁ ἕνας βρίσκεται στὸ μέσο τῆς βάσης τῆς τέταρτης ἀπὸ Ν. λιθοπλίνθου καὶ ἔχει ὕψ. 0.043, πλάτ. 0.09 καὶ βάθ. 0.035 μ. Ὁ ἄλλος βρίσκεται στὸ κάτω ἄκρο τοῦ ἄρμου συνάντησης τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης λιθοπλίνθου, καὶ ἔχει πλάτ. 0.04, ὕψ. 0.033 καὶ βάθ. 0.04 μ. Μὲ τὸ ζευγὸς αὐτὸ μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ ἕνας παρόμοιος τὸρμος ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν θόρειο τὸρμο τοῦ ζεύγους, συγκεκριμένα στὸ πάνω ἄκρο τοῦ ἄρμου ποὺ χωρίζει τὴν τέταρτη καὶ τὴν πέμπτη ἀπὸ Ν. λιθοπλίνθο τοῦ 1ου δόμου. Ὁ τὸρμος αὐτὸς ἔχει πλάτ. 0.035, ὕψ. 0.035 καὶ βάθ. 0.055 μ.

Οἱ τὸρμοι αὐτοὶ ἔχουν κατασκευαστεῖ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ σιδερένιων γόμφων, οἱ ὁποῖοι θὰ πρέπει νὰ χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀνάριση ἀντικειμένων ἢ γιὰ τὴ στήριξη ἀναθημάτων ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς νότιας πτέρυγας. Τὸ ὅλο πνεῦμα τῶν κατασκευῶν αὐτῶν μᾶς ὁδηγεῖ μᾶλλον στὴν ἀρχαϊότητα.

23. Ἀρχεῖο κατασπάρτων ἀρ. 5006 καὶ 5064. Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς λίθους αὐτοὺς τῆς ζωφόρου (ἀρ. 5006) ἔχει ἥδη ἐντοπιστεῖ παραπάνω σ. 98, 108-109.

24. Τὸ μάρμαρο εἶναι σὲ δεύτερη χρήση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τὸρμου γιὰ γόμφο, ποὺ βρίσκεται στὸ κάτω ἄκρο τῆς νότιας ὄψης τοῦ καὶ ποὺ δὲν ἔχει κανένα νόημα σὲ σχέση μὲ τὴ σημερινὴ θέση ποὺ βρίσκεται τὸ συμπλήρωμα.

25. Αὐτὸ γίνεται φανερὸ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ συνδέσμου ποὺ διατηρεῖται στὸ τμήμα τοῦ τὸρμου τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὴν παρακείμενη λιθοπλίνθο.

26. Στὴν πραγματικότητα τὸ πώρινο συμπλήρωμα κατεβαίνει λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὴν κάτω βάση τοῦ 14ου δόμου. Ὁ πωρόλιθος εἶναι σὲ δεύτερη χρήση.

27. Στὸ κενὸ ποὺ δημιουργήθηκε στὴν ἀνώτατη στρώση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοποθετήθηκε ἕνας πωρόλιθος, μήκ. 0.733 καὶ ὕψ. 0.472 μ., ποὺ ἔχει στὴν ὄψη τοῦ περιτένεια ἐπάνω (πλάτ. 0.033 μ.) καὶ κάτω (πλάτ. 0.045 μ.).

28. Μολονότι τὸ ἀνοιγμα αὐτὸ πρέπει νὰ κατασκευάστηκε στὴν πρώτη Τουρκοκρατία, δείχνει τὴ σιδήρην τοῦ ἐδάφους στὴν περιοχὴ κατὰ τὸν 8ο αἰ. Μεσαίωνα, διότι ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου σὲ ἕναν χώρο πρὸς Ν., ποὺ κατασκευάστηκε κατὰ τὸν 8ο αἰ. Μεσαίωνα.

29. Πιστεύω ὅτι οἱ τρεῖς ἀγκῶνες ποὺ διατηροῦνται στὴν τέταρτη ἀπὸ Β. λιθοπλίνθο τοῦ 9ου, τοῦ 11ου καὶ τοῦ 13ου δόμου τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τοῦ

ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας δὲν ἔχουν ἀπολαξευθεῖ διότι βρίσκονταν στὴν περιοχὴ συνάντησης τοῦ τοίχου αὐτοῦ μὲ ἕναν μεταγενέστερο τοῖχο, παράλληλο πρὸς τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων· στὸν τοῖχο αὐτὸν στηριζόταν τὸ κατώτερο κράσπεδο τῆς στέγης, τῆς ὁποίας τὸ ἀνώτερο κράσπεδο στηριζόταν στὸ λάξευμα ποὺ ἔχει ἐντοπιστεῖ προηγουμένως κατὰ μήκος τῆς κάτω βάσης τοῦ 15ου δόμου τῆς νότιας ἐπιφάνειας τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου.

30. Stevens, Architectural Studies 89.

31. Βλ. αὐτόθι 89, εἰκ. 3. Τὴν ἀποψη αὐτὴ υἱοθέτησε καὶ ὁ Τραυλὸς (*Πολεοδομικὴ* εἰκ. 21). Δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τοίχου κάθετου στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου τῶν Προπυλαίων, ποὺ ἔκλεινε τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ· ἐπίσης βλ. Travlos, *Athens* 148, εἰκ. 21, σ. 200, ὅπου τοποθετεῖ στὴν περιοχὴ αὐτὴ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἐπιπυργίδας. Βλ. ἐπίσης Palagia, *Graces* 353-355, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα προηγουμένη ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία.

32. Ὁ Kawerau στὴ θέση τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἀναφέρει σειρὰ πωρολίδων ποὺ φθάνει ὡς τὸ νότιο τεῖχος (Καθβαδίας-Καθεράου, *Ἀνασκαφὴ* 137-138, πίν. Η). Ἀπορρίπτει τὴ δυνατότητα νὰ προσρίζονταν γιὰ τὴν πρὸς Ν. επέκταση τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς νότιας πτέρυγας γιὰ δύο λόγους: πρῶτον, διότι ὁ τρόπος οἰκοδομῆς τοῦ θεμελίου «δὲν εἶναι πολὺ ἐπιμελὲς» καὶ δεύτερον, διότι θεωρεῖ ὅτι «ἡ ἀνίδρυσις τοίχου ἢ κιονοστοιχίας κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν λίθων τούτων, δὲν περιλαμβάνετο ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ ἀρχιτέκτονος τούτου». Προφανῶς ἐπρόκειτο γιὰ λίθους θεμελίωσης τῆς πρὸς Ν. συνέχειας τῆς πόρινης εὐθυνηρίας τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς νότιας πτέρυγας καὶ ἡ μορφή τους μποροῦσε νὰ εἶναι ἀρκετὰ ἀμελής, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποκλείει τὴν ἔνταξή τους σὲ ἀφανὴ θεμελίωση, ἀφοῦ παρόμοια ἦταν καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς εὐθυνηρίας τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς νότιας πτέρυγας. Καὶ ὁ Bohm σημειώνει λίθους στὴ θέση αὐτὴ (*Die Propyläen* πίν. II, XX). Ὅπως ὁποῖοτε ὅμως τὰ προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὰ κλασσικὰ Προπύλαια συνδέονται καὶ μὲ ἄλλα πολλὰ στοιχεῖα ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξεταστοῦν ἐδῶ, ἀλλὰ θὰ παρουσιαστοῦν στὸ σύνολό τους σὲ ἄλλη μελέτη.

33. Στους ἴδιους λόγους πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ ἀπολάξευση τῶν ἀγκῶνων στὶς ἀνώτερες στρώσεις τῶν λιθοπλίνθων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας.

34. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ θόρεια πλευρὰ τῆς στέγης νὰ ἦταν ἀκόμη βορειότερα· στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ στέγη πιθανὸν νὰ ἦταν καὶ δίρριχτη μὲ κλίσεις πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν.

III. Η ΝΟΤΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

35. Αυτό φαίνεται καὶ στὰ σχέδια τῶν Atkins (εἰκ. 27) καὶ Basevi (εἰκ. 58).

36. Γιὰ ἀκιδογραφήματα πλοίων σὲ βυζαντινὰ μνημεῖα βλ. Γούδα, *Χαράγματα πλοίων*. Meinardus, *Akido-graphemata*, ἰδιαίτ. εἰκ. III.2, ὅπου τὰ εἰκονιζόμενα πλοῖα ἔχουν ἀναλογίες μὲ τὰ πλοῖα ποὺ εἰκονίζονται στὴ νότια ὁγὴ τοῦ νότιου τοῖκου τῆς

νότιας πτέρυγας.

37. Γιὰ τὴ σημασία τῶν χαραγμάτων γιὰ τὴν ἀνίχνευση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τῶν Προπυλαίων βλ. Ἀβραμέα-Τανούλα, *Χαράγματα*.

38. Βλ. Ὁρλάνδο-Βρανούση, *Χαράγματα* 27, 93, εἰκ. 107.

IV. Ἡ εὐρύτερη περιοχή τῶν Προπυλαίων καὶ ἡ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης

ΣΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ τοῦ Τρίτου Μέρους, σὲ συνάρτηση μὲ τὰ Προπύλαια, ἔχουν περιγραφεῖ καὶ σχολιαστεῖ καὶ κάποια λείψανα μεταγενέστερων κατασκευῶν ποὺ γειτονεύουν ἄμεσα μὲ τὰ Προπύλαια καὶ ἔχουν, ὥς ἐκ τούτου, μὲ τὶς μεταγενέστερες διαμορφώσεις τοὺς κυριολογικὴ ἢ κατασκευαστικὴ σχέση ποὺ ἀναγνωρίζεται ἄμεσα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ δεξαμενὴ ἀνάμεσα στὸ κεντρικὸ κτίριο καὶ στὸν περίβολο τοῦ Βραυρωνείου. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα ἴχνη, ποὺ ἀπαιτοῦν μιὰ πιὸ σύνθετη διαδικασία ἐρμηνείας, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ σχέση τοὺς μὲ τὶς λειτουργίες ποὺ ἐξυπηρετήσαν κατὰ καιροὺς τὰ Προπύλαια. Φυσικὰ σ' αὐτὰ τὰ ἴχνη ἐντάσσονται καὶ τὰ λείψανα ὀχυρώσεων τῆς δυτικῆς πρόσβασης, τῆς ὁποίας, ὅπως εἰπώθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχή, τὰ Προπύλαια ἀποτελοῦσαν ἐξ ἀρχῆς κεντρικὸ στοιχεῖο. Ἡ ἐξέταση τῶν ἰχνῶν δὲ ἀρχίσει ἀπὸ τὰ Προπύλαια καὶ δὲ ἐπεκταθεῖ σιγὰ σιγὰ ὥς τοὺς πρόποδες τῆς δυτικῆς πλαγίᾳς τῆς Ἀκρόπολης (σχ. 42-43).

1. Ἡ ἐντὸς τῶν Προπυλαίων δυτικὴ περιοχή τῆς Ἀκρόπολης

Ἡ περιοχή πρὸς Ἀ. τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων διατηρεῖ κάποια ἴχνη τῶν σημαντικῶν μεταγενέστερων κατασκευῶν, ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὸ Δεύτερο Μέρος τῆς μελέτης. Τὸ σημαντικότερο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἡ μεγάλη δεξαμενὴ, μιὰ ἐντυπωσιακὴ κατασκευὴ ποὺ καταλαμβάνει ὅλο τὸν κῶρο ποὺ ὀρίζεται στὰ νότια ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ στὰ δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας (εἰκ. 288, σχ. 42-43). Στὰ ἀνατολικά τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς δεξαμενῆς, στὸ τμήμα ἀνάμεσα στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ΒΔ. οἰκοδομήματος καὶ στὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, διατηροῦνται τὰ λείψανα τῶν δύο προθαλάμων τῆς δεξαμενῆς. Μὲ τὴν τροφοδοσίᾳ αὐτοῦ τοῦ συστήματος γιὰ τὴν ὑδρευση τῆς Ἀκρόπολης πρέπει νὰ συσχετιστεῖ ὁ ὑδραγωγὸς ποὺ ἔχει λαξευθεῖ στὸν φυσικὸ βράχο στὰ Ἀ. τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου· ὁ ὑδραγωγὸς αὐτὸς ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοίχωμα τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἀγωγοῦ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία τῆς εὐθυνητῆς τῆς κιονοστοιχίας τὰ ἴχνη τοῦ ἐξαφανίζονται. Προφανῶς συνεχιζόταν κτιστὸς μὲ τὴν ἴδια περίπου κατεύθυνση (πρὸς τὰ ΒΔ.) ὥς τοὺς προθαλάμους τῆς μεγάλης δεξαμενῆς¹.

Δυστυχῶς ἀπὸ τὰ ἄλλα μεταγενέστερα κτίσματα τῆς περιοχῆς ἐλάχιστα λείψανα ἔχουν ἀπομείνει. Στὴν περιοχή τοῦ ΒΔ. οἰκοδομήματος ἐντοπίζονται λείψανα ἀσβεστοκονιαμάτων σὲ ἀρκετὰ τμήματα τῆς ἐπιφάνειας τῶν θεμελιώσεων τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ νότιου κῶρου τοῦ οἰκοδομήματος (εἰκ. 289). Πιθανότατα πρόκειται γιὰ ἴχνη τῆς θεμελίωσης τοῦ ὀγκώδους ἐπιμήκους οἰκοδομήματος πού, ὅπως ἔγινε φανερὸ στὸ προηγούμενο Μέρος, ἔκλεινε τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὸ κεντρικὸ κτίριο καὶ στὴ

βόρεια πτέρυγα. Χάριν τῆς θεμελίωσης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἴδιου οἰκοδομήματος πρέπει νὰ ἀφαιρέθηκαν καὶ οἱ πέντε λιθοπλίνθοι ποὺ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη στρώση τῆς θεμελίωσης τοῦ τοίχου ποὺ κώριζε τὰ δύο βόρεια δωμάτια ἀπὸ τὸν κῶρο κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ΒΔ. οἰκοδομήματος (εἰκ. 290).

Στὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο τοῦ τελευταίου διατηροῦνται τὰ λείψανα δύο μεταγενέστερων τοίχων: ὁ ἓνας ἔχει κατεύθυνση παράλληλη πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπέχει 5.5 μ., ἐνῶ ὁ ἄλλος εἶναι κάθετος στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δωματίου καὶ ἀπέχει 2.85 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου (σχ. 43)· μιὰ σύγκριση μὲ τὴς κατόψεις τοῦ Desbuisson καὶ τοῦ Lebouteux (εἰκ. 83, 87)² δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν περιοχὴ συνάντησης τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ μεταγενέστερου ὀγκώδους οἰκήματος ποὺ προαναφέρθηκε καὶ τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος, ποὺ στὰ σχέδια τοῦ 19ου αἰ. ἐντοπίστηκε κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τείχους τῆς Ἀκρόπολης. Ὁ Kawerau στὴ θέση αὐτὴ σημειώνει ἓναν τοῖχο πλάκ. 1.40 μ. περίπου, μὲ κατεύθυνση παράλληλη πρὸς τὸ βόρειο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει ρωμαϊκό³. Πράγματι οἱ δύο κάθετοι μεταξὺ τους τοῖχοι σήμερα φαίνονται νὰ πατοῦν ἐπάνω σὲ μιὰ στρώση ἀπὸ τοῦβλα, ποὺ προφανῶς ἀποτελοῦν ἀπλῶς τμήμα μιᾶς ὀριζόντιας ζώνης ἀπὸ τοῦβλα αὐτοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου⁴. Στὴν πρὸς Β. προέκταση τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δωματίων τοῦ ΒΔ. οἰκοδομήματος, ἐγκλωβισμένη μέσα στὴν τοικοποιία τῆς ΝΔ. γωνίας τῆς ἀντηρίδας τοῦ βόρειου τείχους τῆς Ἀκρόπολης στὴν περιοχὴ αὐτή, ὑπάρχει μιὰ στρώση ὀπτοπλίνθων (εἰκ. 292) ποὺ δείχνουν σαφῶς ὅτι ἀνήκουν σὲ ζώνη ὀπτοπλίνθων ἐνὸς τοίχου ποὺ εἶχε χτιστεῖ ἐπάνω στὴ θεμελίωση τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δύο δωματίων τοῦ κλασικοῦ οἰκοδομήματος. Ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲ ἦταν παρόμοιος, ἀπὸ κατασκευαστικῆς ἀπόψεως, μὲ τὸν κάθετο πρὸς αὐτὸν τοῖχο τὸν ὁποῖο ὁ Kawerau χαρακτήρισε ὡς ρωμαϊκό, καὶ πιθανότατα δὲ ἀνῆκαν καὶ οἱ δύο στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ σύνολο.

Ἡ ἀντηρίδα τοῦ βόρειου τείχους, ποὺ μόλις ἀναφέρθηκε, προεξέχει στὴν ἐξωτερικὴ τοῦ πλευρά, ἔχει περίπου τετράγωνη κάτοψη καὶ εἶναι χτισμένη μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ ἀρχαῖα κομμάτια σὲ δεύτερη χρῆση (εἰκ. 291). Ἡ μεγάλη πυκνότητα πολλῶν μεγάλων λίθων, στὸ κατώτερο καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βόρειας ὀγῆς καὶ στὴν ἀνατολικὴ ὀγῆ, δικαιολογεῖ τὴ χρονολόγησή τῆς ἀρχικῆς φάσης τῆς ἀντηρίδας σὲ ἐποχὴ πρωιμότερη ἀπὸ αὐτὴ ποὺ ὑποδεικνύει ἡ μορφή τῆς τοικοποιίας τοῦ ὑπόλοιπου τμήματος τῆς ἀντηρίδας καὶ κυρίως ἐκείνη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Ἡ τελευταία ἔχει τὴν ἴδια μορφή μὲ τὴν τοικοποιία ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου τείχους ἀπὸ τὸ σημεῖο συνάντησής του μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ΒΔ. οἰκοδομήματος, ὡς τὴν ΒΔ. γωνία τοῦ τείχους πρὸς Β. τῆς Πινακοθήκης, καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μετρίου μεγέδους λίθους —ἀργοὺς ἢ θραύσματα ἀρχαιότερου ὕλικου— χτισμένους μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Αὐτὴ ἡ πρόχειρη μορφή τοικοποιίας συνήθως ἀποδίδεται στὴν ὄψιν Τουρκοκρατία. Οἱ διαστάσεις τῆς ἀντηρίδας στὸ ἐπάνω ἄκρο της, ὅπως διατηρεῖται σήμερα, εἶναι: ἀνατολικὴ πλευρὰ 2.45, βόρεια 3.80 καὶ δυτικὴ 2.94 μ. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ συνεχίζεται πρὸς Ν. ἐπὶ 1.18 μ., ἐπάνω ἀπὸ τὸ τεῖχος, πράγμα ποὺ ἐπιτρέπει τὸν συλλογισμό ὅτι ἡ ἀντηρίδα ἴσως νὰ ἦταν ἡ βάση ἐνὸς πύργου μὲ οἰκίσκο στὴν ἀρχικὴ κορυφή του.

Στὰ Ἀ. καὶ Δ. τῆς ἀντηρίδας τὸ τεῖχος διατηρεῖ στὴ θέση τους πολλὰ ἀπὸ τὴς αὐθεντικὰς λιθοπλίνθους τοῦ ἀρχαίου τείχους (ὅπου πατοῦσαν καὶ οἱ βόρειοι τοῖχοι τοῦ ΒΔ. οἰκοδομήματος), μὲ δείγματα μεταγενέστερων ἐπισκευῶν. Τὸ πλάτος τοῦ βόρειου τείχους τῆς Ἀκρόπολης, στὸ τμήμα ποὺ βρίσκεται πρὸς Δ. τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ΒΔ. οἰκοδομή-

ματος, κυμαίνεται μεταξύ 2.20 και 2.30 μ. Ἡ δυτική πλευρὰ τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ τείχους φαίνεται ὅτι εἶχε πλάτος γύρω στὰ 1.40 μ., δηλαδὴ ἦταν στενότερη κατὰ 1 μ. περίπου ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς γωνίας. Στὴ βάση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς διαμορφώνεται μιὰ βαθμίδα πλάτ. 0.30 μ. περίπου.

Στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὸ ΒΔ. οἰκοδόμημα καὶ στὸ Βραυρώνειο ὁ βράχος σήμερα εἶναι ἀπογυμνωμένος σχεδὸν ἀπὸ κάθε ἵχνος μεταγενέστερης κατασκευῆς. Ἐλάχιστα ἵχνη ἀπὸ κονιάματα, ποὺ διακρίνονται σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ βράχου, καὶ οἱ ἀκόμη λιγότερες περιπτώσεις λίθων κολλημένων μὲ κονίαμα ἐπάνω στὸν βράχο μποροῦν νὰ προέρχονται ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ κτίσματα ποὺ βλέπει κανεὶς στὰ σχέδια τῶν περιηγητῶν τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ., καὶ ὅπωςδήποτε δὲν βοηθοῦν στὴν πληρέστερη γνώση τῶν μεσαιωνικῶν φάσεων τῶν Προπυλαίων. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἵχνη κονιαμάτων διατηροῦνται καὶ στὰ τοιχώματα καὶ στὸν πυθμὲνα τοῦ λαξευμένου στὸν βράχο ὑδραγωγοῦ· αὐτὰ ὅμως περιορίζονται στὸ νοτιότερο τμήμα του, τὸ ὁποῖο εἶναι μεταγενέστερο καὶ ρηχότερο ἀπὸ τὸ ἄλλο, πράγμα ποὺ φαίνεται ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας καὶ τὴ μορφή τῶν τοιχωμάτων⁵. τὸ ὑπόλοιπο, πρὸς Β., τμήμα τοῦ ἀγωγοῦ, ποὺ βρίσκεται σὲ σημαντικὰ χαμηλότερη στάθμη, δὲν φέρει καθόλου ἵχνη κονιαμάτων. Παρόμοια ἵχνη κονιαμάτων διατηροῦνται καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Βραυρωνείου. Ἀρκεῖ ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσω τὰ ἵχνη τῆς δεξαμενῆς ποὺ ἐντοπίστηκαν στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ κατώτερου τμήματος τῆς νότιας ὄψης τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων, καθὼς καὶ τὰ ἵχνη παρόμοιου κονιάματος καὶ ὀπτοπλίνθων ποὺ διατηροῦνται ἐπίσης στὴν ἀνατολικὴ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πρὸς Β. προχώρησης τοῦ βόρειου περιβόλου τοῦ Βραυρωνείου, στὴ ΒΔ. περιοχὴ τοῦ τελευταίου (εἰκ. 293).

2. Ἡ περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης

Λαξεύματα ἐπάνω στὸν ναὸ

Κατὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (εἰκ. 294, 296) φαίνεται ὅτι ἔχουν γίνει κάποιες ἀστοχίες, ποὺ δυσχεραίνουν τὴν ἀσφαλὴ ἐρμηνεῖα τῶν μεταγενέστερων λαξευμάτων ἐπάνω σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἀναστηλωμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ, καὶ χρειάζεται ἰδιαίτερη προσοχὴ γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀρχικῆς θέσης τῶν λαξευμάτων. Πάντως στὴ συνέχεια δὲν θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴ λεπτομερὴ ἐξέταση τῶν ἀναστηλωτικῶν προβλημάτων τοῦ μνημείου οὔτε μὲ τὴ λεπτομερὴ καταγραφὴ μεταγενέστερων λαξευμάτων καὶ ἰχνῶν ποὺ διατηρεῖ· θὰ περιορισθῶ στὴν περιγραφὴ καὶ ἐρμηνεῖα ὧν ἀπὸ αὐτὰ προσδιορίζουν τὸν τρόπο ἔνταξης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης στὸ συγκρότημα κτισμάτων στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ποὺ ἦταν σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων⁶. Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δεύτερης βαθμίδας τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης διατηρεῖται ἓνας ὅλμος περιστροφῆς μὲ ἓναν τῶρμό γιὰ τὴ στήριξη τοῦ παραστάτη τοῦ θυρώματος. Τὸ ἀρχαῖο κατώφλι τῆς πόρτας τοῦ ναοῦ δὲν βρίσκεται στὴ θέση του καί, στὴν ἐπιφάνεια ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του, διατηροῦνται ὅλμοι περιστροφῆς ποὺ δείχνουν τὴν ὑπαρξὴ δύο τουλάχιστον διαδοχικῶν θυρῶν στὴ θέση αὐτή (εἰκ. 295). Οἱ ἀναστηλωμένοι πεσοοὶ ποὺ πλαισιώνουν τὴν πόρτα, ἐπάνω στὶς πλάγιες ὄψεις τους, ποὺ εἶναι ἀντιμέτωπες τῶν παραστάδων τῶν πλάγιων

τοίχων τοῦ σπηκοῦ, διατηροῦν λαξεύματα παρόμοια μὲ αὐτὰ ποὺ στὰ Προπύλαια ἔχουν ἀναγνωριστεῖ ὡς θῆκες ὀριζόντιων ὑπερθύρων (εἰκ. 298-299). Γι' αὐτὰ τὰ λαξεύματα τῶν πεσσῶν ὅμως δὲν ὑπάρχουν ἀντίστοιχα λαξεύματα στὶς ἀντιμέτωπες ἐπιφάνειες τῶν παραστάδων τῶν τοίχων. Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνάρτηση μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ λαξεύματα ἔχουν κοινὰ χαρακτηριστικὰ⁷ καὶ βρίσκονται στὸ ἴδιο περίπου ὕψος ἀπὸ τὸ δάπεδο (1.753 μ. τὸ λάξευμα τοῦ νότιου πεσοῦ καὶ 1.788 μ. αὐτὸ τοῦ βόρειου), ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ λαξεύματα θὰ ἦταν ἀρχικὰ ἀντιμέτωπα καὶ θὰ χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη ἑνὸς ὀριζόντιου ὑπερθύρου. Ἐπομένως τὰ αὐθεντικὰ τμήματα τῶν πεσσῶν ἔχουν ἀνασπλησθεῖ λανθασμένα: ἡ πραγματικὴ θέση τῶν λαξευμάτων αὐτῶν ἦταν ἀσφαλῶς στὶς ἀντιμέτωπες ἐπιφάνειες τῶν σταθμῶν τῆς πόρτας τοῦ ναοῦ, καὶ ἐπομένως τὰ λαξεύματα θὰ χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη τῶν ἄκρων τοῦ ὀριζόντιου ὑπερθύρου τῆς, σύμφωνα μὲ τὸν οἰκοδομικὸ τρόπο ποὺ περιγράφηκε ἀρκετὲς φορὲς προηγουμένως σὲ σχέση μὲ τὰ Προπύλαια.

Ἄκόμη, στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τῆς παραστάδας τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ σπηκοῦ ὑπάρχει ἓνα λάξευμα, τὸ ὁποῖο σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλο στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ ΒΑ. κίονα (εἰκ. 297, 300), φανερώνει ὅτι τὰ λαξεύματα αὐτὰ εἶχαν κατασκευαστεῖ γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ὀριζόντιου ὑπερθύρου μιᾶς πόρτας μὲ καθαρὸ ὕψ. 1.64 μ. Διατηροῦνται καὶ ἄλλα λαξεύματα στοὺς κίονες καὶ στὸν βόρειο ἀπὸ τοὺς πεσσούς, ποὺ δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε καὶ μιὰ ἄλλη σειρὰ κατασκευῶν σὲ μιὰ ὑψηλότερη στάθμη μεταξὺ 1.90 καὶ 2.12 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο⁸.

Θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ἐπίσης καὶ ὀρισμένα λαξεύματα στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια μερικῶν λιθοπλίνθων τοῦ νότιου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σπηκοῦ τοῦ ναοῦ, οἱ ὁποῖες φαίνεται νὰ ἔχουν τοποθετηθεῖ, κατὰ τὴν τελευταία ἀνασπλήωση, σὲ θέσεις ποὺ δὲν εἶναι οἱ ἀρχικὲς τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἀνήκουν σὲ συγκεκριμένη δομικὴ κατασκευή (εἰκ. 301-303). Πιθανόν, ἂν βρεθοῦν οἱ ἀρχικὲς θέσεις τῶν λιθοπλίνθων, νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι τὰ λαξεύματα αὐτὰ εἶναι δοκοδῆκες ἑνὸς πατώματος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Στὴν κρηπίδα τῆς ἀνατολικῆς ὄψης μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει τὰ κομμάτια νέου μαρμάρου ποὺ ἔχουν ἀντικαταστήσει τὰ αὐθεντικὰ ποὺ εἶχαν ἀποκοπεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους γιὰ τὴ διάνοιξη τῆς εἰσόδου στὴ θολωτὴ πυριτιδαποθήκη ποὺ εἶχαν κατασκευάσει⁹.

Ἴχνη στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ

Ἐνα ἀκόμη ἐνδιαφέρον ἵχνος διατηρεῖται στὸ ἀνατολικὸ ἥμιου τῆς ἀνώτερης ἐπιφάνειας τοῦ 5ου ἀπὸ Δ. λίθου τῆς μαρμάρινης ἐπίστευης τῆς βόρειας ὄψης τοῦ ποδίου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (εἰκ. 304, 306, σκ. 36). Πρόκειται γιὰ τὰ ἵχνη αὐλακώσεων ποὺ κατασκευάζονται συνήθως γιὰ τὴ μείωση τῆς ὀλισθηρότητας λίθινων κεκλιμένων δαπέδων¹⁰, τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῶν ὁποίων ἔχει ἐξαλειφθεῖ, διότι ἡ ἀνώτατη ἐπιφάνεια τοῦ λίθου στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἔχει ἀποτριβεῖ ἀπὸ πατήματα. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ μείωση τῆς μάζας τοῦ λίθου εἶναι τόσο μεγάλη ποὺ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐγίνε ὅταν ὁ λίθος ἦταν τοποθετημένος σὲ ἓνα κεκλιμένο δάπεδο στὸ ὁποῖο ἡ κίνηση τῶν διερχομένων ἦταν πολὺ μεγάλη. Τὸ μέγεθος τῆς φθορᾶς μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μόνο μὲ τὴ φθορὰ τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τῶν τριῶν πρώτων ἀπὸ Δ. λίθων τοῦ δόμου ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν πρώτη βαθμίδα (ἀπὸ ἐλευσινιακὸ μάρμαρο) τῆς κρηπίδας τῆς νότιας πτέρυγας, καὶ τῶν πλακῶν στὸ κεκλιμένο βαθμιδωτὸ δάπεδο τῆς κεντρικῆς διάβασης τῶν Προπυλαίων· καὶ

τὰ δύο, σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους, ἦταν ἐκτεθειμένα στὰ θήματα ὅλων ὧσων ἔφθαναν μέσα στὴν Ἀκρόπολη. Παρόμοια ὅμως ἵχνη δὲν ὑπάρχουν στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια κανενὸς ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς πρὸς Ἀ. λίθους (εἰκ. 306-307, σκ. 36), ὅπως θὰ ἦταν φυσικό, ἀφοῦ πρὸς ἐκείνη τὴν πλευρὰ φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ μεγάλη κίνηση τῶν διερχομένων. Τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει ὅτι, μολονότι οἱ λίθοι αὐτοὶ εἰκονίζονται στὶς σημερινές τους θέσεις ἀπὸ τὴν πρώτη ἀπεικόνιση τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ ποδίου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (εἰκ. 70, 1836)¹¹, δὲν εἶναι ὅλοι ἀμετακίνητοι (κατὰ χώραν) ἀλλὰ βρέθηκαν χτισμένοι κάπου στὴν περιοχὴ καὶ πολὺ γρήγορα μετὰ τὴν ἀποκάλυψή τους ταυτίστηκαν καὶ τοποθετήθηκαν στὶς ἀρχικὲς τους θέσεις¹². Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ ἤρουν διστακτικὸς νὰ προτείνω μιὰ ἐρμηνεία γιὰ τοὺς δύο ὅλμους περιστροφῆς θυροφύλλων ποὺ διατηροῦνται στὴ ΒΔ. γωνία τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ τελευταίου πρὸς Ἀ. λίθου τῆς ἐπίστευνης τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ποδίου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης¹³, διότι οἱ ὅλμοι αὐτοὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν κατασκευασεῖ ὅταν οἱ πλάκες ἦταν μετακινημένες ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ θέσι τους. Ὅσο γιὰ τὶς αὐλακώσεις καὶ τὴ μεγάλη φθορὰ ἀπὸ πατήματα, ποὺ εἶναι ἐμφανὴ στὸν 5ο ἀπὸ Δ. λίθο (ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ θέσι του ὡς τὴν τελευταία ἀναστίλωση, ὅποτε καὶ ἀπομακρύνθηκε προσωρινὰ γιὰ νὰ ἀναστυλῶθεῖ τὸ πόδιο τοῦ ναοῦ) εἶναι προφανὲς ὅτι ὀφείλονται στὸ ὅτι ὁ λίθος αὐτὸς ἦταν ἐνταγμένος στὸ δάπεδο τοῦ κεκλιμένου βαθμιδωτοῦ ἐπιπέδου, ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν πύλη στὰ νότια τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα στὴν τελευταία πύλη πρὸς Ν. τοῦ φράγκικου πύργου, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε μετὰ τὴν ἀποξήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ τὴν ἐντοίχιση τοῦ ὑλικοῦ του στὸν δεῦτερο προμακῶνα¹⁴.

Μὲ τὸ ἴδιο κεκλιμένο ἐπίπεδο θὰ πρέπει νὰ συσχετισεῖ καὶ ἡ τελευταία πρὸς Δ. ἀπόληξη τῆς τραπεζοειδοῦς πλάκας στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ποὺ διατηρεῖται στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσι, καὶ εἶναι πολὺ φθαρμένη ἀπὸ τὴν ἐνταξί της στὸ δάπεδο τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου ἀνάβασης (εἰκ. 305). Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνειά της βρίσκεται στὴν ἴδια στάθμη περίπου μὲ τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ 5ου ἀπὸ Δ. λίθου τῆς ἐπίστευνης τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ποδίου τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης πού, ὅπως ἀναφέρθηκε στὴν προηγούμενη παράγραφο, εἶναι φθαρμένη ἀπὸ παρόμοια αἷτια.

3. Ἡ μεταξὺ Προπυλαίων καὶ ὑστερορρωμαϊκῆς πύλης (Beulé) περιοχὴ

Σὲ σχέση μὲ τὴν περιοχὴ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν κατ' ἀρχὴν τὰ ἵχνη τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας, ποὺ διατηροῦνται στὶς ὄψεις τῶν στερεοβατῶν τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν πλαγίων περύγων τῶν Προπυλαίων. Στὴ βόρεια ὄψη τῆς δεμελίωσης τῆς νότιας πτέρυγας τὰ ἵχνη τῶν βαθμίδων εἶναι ἐμφανέστερα (εἰκ. 308), προφανῶς γιὰ τὸ τμῆμα τῆς κλίμακας πού —ὅπως εἶδαμε παραπάνω σ. 148 σημ. 79— ἀνακατασκεύασε ὁ Πιττάκης, τὰ διατήρησε καλύτερα. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου, ποὺ ἦταν καλυμμένη ἀπὸ τὶς βαθμίδες τῆς κλίμακας, εἶναι μαυρισμένη ἀπὸ τὴ μικροχλωρίδα ποὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἐκεῖ καὶ ἐπιτρέπει τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἱχνῶν ὁκτὼ συνεχῶν βαθμίδων, ποὺ βρίσκονται στὴν τελευταία πρὸς Ἀ. μαρμάρινη λιθόπλινθο κάθε δόμου κάτω ἀπὸ τὴν κατώτερη βαθμίδα ἀπὸ ἐλευσινιακὸ λίθο πλὴν τῶν δύο κατωτάτων καὶ ἐπίσης στὶς προτελευταίες πρὸς Ἀ. λιθοπλίνθους τοῦ 1ου καὶ τοῦ 4ου ἀπὸ πάνω δόμου (μετρώντας μὲ ἀφετηρία τὸν ὑποκείμε-

μενο της κατώτατης βαθμίδας δόμο). Τὸ πλάτος τοῦ πατήματος (τὸ ὁποῖο εἶναι κεκλιμένο πρὸς Δ.) κυμαίνεται μεταξύ 0.40 καὶ 0.48 μ., τὸ ὕψος μεταξύ 0.18 καὶ 0.2 μ. (εἰκ. 308).

Στὴ νότια ὄψη τῆς θεμελίωσης τῆς βόρειας πτέρυγας τὰ ἴχνη τῶν βαθμίδων τῆς κλίμακας εἶναι σήμερα πολὺ δυσδιάκριτα, ὅμως ὑπάρχουν (εἰκ. 309, 311)¹⁵.

Ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου, πρὸς Δ. τοῦ δεύτερου ἀπὸ Β. κίονα τῆς δυτικῆς πρόσουγης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ πρὸς Ν. τοῦ δυτικότερου ἀπὸ τοὺς κίονες τῆς βόρειας πτέρυγας, ὑπάρχουν λείψανα μιᾶς τοικοποιίας ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μέσου μεγέθους καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα (εἰκ. 310, σκ. 43, 45)· προφανῶς διασώθηκαν ἀπὸ τὴν κατεδάφιση γιατί βρίσκονται σὲ μιὰ φυσικὴ ἐσοχὴ τοῦ βράχου¹⁶. Πρόκειται γιὰ τὰ λείψανα τῆς ἐξέδρας ποὺ στὸ Δεύτερο Μέρος ἐντοπίστηκε πρὸς Δ. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ἢ κάποιας προγενέστερῆς τῆς κατασκευῆς. Βεβαίως λείψανα κονιαμάτων διατηροῦνται σὲ πολλὰς θέσεις τῆς ἐπιφάνειας τοῦ βράχου πρὸς Δ. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων, ἐνῶ σὲ μερικὲς φυσικὲς ἐσοχὲς τοῦ βράχου ὑπάρχουν καὶ λίγες πέτρες στερεωμένες μὲ κονίαμα· ἀνάλογα μὲ τὴ θέση τους, οἱ πέτρες καὶ τὰ κονιάματα μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες κατασκευές, ποὺ κατέλαβαν τὸν χώρο στὴν περιοχὴ αὐτὴ (ἐξέδρα, κεκλιμένη ἀνάβαση, προμαχῶνας)¹⁷, ὅμως δὲν ἀξίζει νὰ ἐπεκταθοῦμε περισσότερο στὴ λεπτομερὴ περιγραφὴ τους. Στὰ ΝΔ. τῶν λειψάνων τῆς ἐξέδρας ποὺ περιγράφηκαν παραπάνω, ὑπάρχει μιὰ περιοχὴ τοῦ φυσικοῦ βράχου ποὺ ἔχει λαξευθεῖ καὶ διαμορφωθεῖ σὲ δύο βαθμίδες, γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους, τμῆμα τῆς θεμελίωσης τοῦ ὁποίου διατηρεῖται πρὸς Ν. τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ πρὸς Δ. τοῦ τρίτου ἀπὸ Β. κίονα τῆς δυτικῆς πρόσουγης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου (εἰκ. 310, 312, σκ. 43, 45)¹⁸. Στὸ ΒΔ. ἄκρο τοῦ λαξεύματος τῆς κατώτατης βαθμίδας διατηροῦνται αὐλακώσεις γιὰ τὴ μείωση τῆς ὀλισθηρότητας τοῦ βράχου καὶ ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὶς αὐλακώσεις αὐτὲς εἶναι λειασμένη ἀπὸ πατήματα¹⁹. Ἰχνη παρόμοιας φθορᾶς διατηροῦνται καὶ στὸ ΝΔ. τμῆμα τῆς πρὸς Δ. προέχουσας πώρινης λιθοπλίνθου τῆς θεμελίωσης τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἀναλήμματος ὅπου ἦταν χυσμένος ὁ ἀρχαϊκὸς πρόδρομος τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 312)²⁰. Μιὰ συσχέτιση μὲ τὴ διαδρομὴ καὶ τὴν κλίση τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου τῆς ἀνάβασης —ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς περιγραφές καὶ τὰ σχέδια τῶν περιηγητῶν— ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ περιοχὴ τοῦ βράχου ποὺ εἶναι φθαρμένη ἀπὸ πατήματα καὶ ταυτόχρονα ἔχει τὶς λαξευμένες αὐλακώσεις γιὰ τὴ μείωση τῆς ὀλισθηρότητας τοῦ βράχου, ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ δαπέδου τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου καὶ ἦταν ἐκτεθειμένη στὰ πατήματα τῶν διερχομένων. Νομίζω ὅτι στὴν ἴδια αἰτία ὀφείλεται καὶ ἡ φθορὰ τοῦ νοτιότερου ἀπὸ τοὺς πωρόλιθους τῆς ἀρχαϊκῆς θεμελίωσης.

Σήμερα ἔνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα στοιχεῖα τῆς διαμόρφωσης τῆς δυτικῆς πρόσβασης εἶναι ὁ κεκλιμένος διάδρομος ποὺ κατασκευάστηκε στὰ 1956-1957²¹ ἀποκαθιστώντας, σὲ γενικὲς γραμμές, τὴν ἄποψη τοῦ Stevens γιὰ τὴ μορφὴ τῆς δυτικῆς πρόσβασης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα²². Ὁ δυτικότερος ἀπὸ τοὺς τρεῖς βραχίονες τοῦ κεκλιμένου διαδρόμου ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα, κατεβαίνει μὲ μικρὴ κλίση πρὸς Ν. καὶ καταλήγει σὲ ἓνα πλατύσκαλο, στὸ ὁποῖο ἔχει ἐνσωματωθεῖ ἓνα πλακόστρωτο τμῆμα δαπέδου μὲ κλίση πρὸς Δ. (εἰκ. 313, σκ. 43)· τὸ πλακόστρωτο αὐτὸ βρίσκεται πρὸς Δ. τῆς κεντρικῆς διάβασης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, καὶ ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ κεκλιμένου βαθμιδωτοῦ δαπέδου ποὺ χώριζε τὴ ρωμαϊκὴ κλίμακα στὴ μέση καὶ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀνάβαση τῶν ζώων. Τὸ πλατύσκαλο —τοῦ ὁποίου τὸ πλακόστρωτο σήμερα ἀποτελεῖ τμῆμα— πρὸς Ἀ. ἔχει τοὺς ὀγκώδεις ἀσβεστολίθους ποὺ τοποθετήθηκαν στὰ 1956-1957 καὶ διαμορφώ-

νουν τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ μεσαίου βραχίονα τῆς ἀνάβασης, ἐνῶ πρὸς Δ. ἔχει τὰ λείψανα τῶν ὀκτὼ βαθμίδων τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας, ποὺ εἶναι στὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ ἀκουμποῦν στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ πύργου τῆς Νίκης. Οἱ ἑπτὰ βαθμίδες ποὺ βρίσκονται πρὸς Δ. τῶν ὀκτὼ προηγούμενων ἔχουν χτιστεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ., μὲ ὑλικὸ ἀρχαίων βαθμίδων σύμφωνα μὲ κατὰ χώραν λείψανα βαθμίδων. Στὰ βόρεια τῶν τεσσάρων ἀνατολικότερων ἀπὸ αὐτὲς τὶς νεότερες βαθμίδες, ὑπάρχει ἕνα τμήμα ὀριζόντιας πλακόστρωσης²³, ποὺ ἀνήκει στὸν ὀριζόντιο διάδρομο ποὺ διέκοπτε τὴν κλίμακα καθ' ὅλο τὸ πλάτος τῆς στῆς στάθμης αὐτῆς· χρησίμευε γιὰ τὴν ὁμαλὴ σύνδεση τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος μὲ τὴν περιοχὴ τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας καὶ ἐπίσης γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου, ποὺ διέκοπτε τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς κλίμακας, μὲ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου πρὸς Δ. τοῦ πύργου τῆς Νίκης, ὅπου κατέληγαν τὰ ζῶα τῆς πομπῆς τῶν Παναθηναίων, ἔχοντας παρακάμψει τὸ κατώτερο ἐνιαῖο τμήμα τῆς κλίμακας²⁴. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ὀριζόντιου δαπέδου ὀρίζεται ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἑπτὰ ἐπιμήκων μαρμάρων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πέντε νοτιότερα εἶναι στὴν ἀρχικὴ τους θέση, ἐνῶ τὰ δύο ἄλλα εἶναι μετακινημένα. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν τεσσάρων νοτιοτάτων μαρμάρων ὑπάρχει ἡ ἐγκοπὴ (εἰκ. 316, σκ. 43, 45) ποὺ δηλώνει τὴ θέση τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς κατώτατης βαθμίδας τοῦ κεκλιμένου βαθμιδωτοῦ δαπέδου, ποὺ χώριζε στὴ μέση τὸ πλάτος τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας. Τὸ συνολικὸ μήκος τῆς ἐγκοπῆς εἶναι 3.623 μ., ἀντιστοιχεῖ δηλαδή στὸ πλάτος τῆς κεντρικῆς διάβασης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων, ποὺ εἶναι 3.758 μ. στὴ στάθμη τοῦ στυλοβάτη τῆς δυτικῆς πρόσουγης, ἀλλὰ 3.625 μ. στὴ στάθμη τῆς κατώτατης βαθμίδας τῆς κρηπίδας. Τὰ ἄκρα τῆς ἐγκοπῆς βρίσκονται ἐπίσης στὴν πρὸς Δ. προέκταση τῶν ἀντιμέτωπων παρειῶν τῆς βαθμίδας αὐτῆς ποὺ πλαισιώνουν τὴν κεντρικὴ διάβαση.

Δὲν θὰ πρέπει νὰ παραλειφθεῖ ἕνα κομμάτι μαρμάρου ποὺ ἀποτελοῦσε τμήμα τῶν βαθμίδων τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας, καὶ συγκεκριμένα τοῦ κρασπέδου τοῦ νότιου ἡμίσεος τῆς κλίμακας πρὸς τὴν κεντρικὴ δίοδο (εἰκ. 317). Σήμερα βρίσκεται ἀποτεθειμένο ἐπάνω στὸν βράχο, ΒΔ. τῆς ἐξέδρας ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ δίοδο τῶν Προπυλαίων. Σὲ ὅλες τὶς κατόψεις καὶ τὶς φωτογραφίες τοῦ 19οῦ αἰ. καὶ σὺς παλιότερες τοῦ 20οῦ αἰ. τὸ κομμάτι εἰκονίζεται σὲ μιὰ θέση ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἡ ἀρχικὴ του: τὸ βόρειο ἄκρο του βρισκόταν στὴν προέκταση τῆς νότιας παρειᾶς τῆς κεντρικῆς διάβασης τῶν Προπυλαίων. Στὶς φωτογραφίες φαίνεται ὅτι μετὰ τὶς ἀνασκαφὲς στὴν περιοχὴ αὐτή, γιὰ νὰ μείνει στὴν ἀρχικὴ του στάθμη καὶ νὰ μὴν ὑποχωρήσει, τὸ κομμάτι εἶχε ὑποσινηλωθεῖ μὲ ὀπτοπλίνθους. Φαίνεται ὅτι ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση κατὰ τὰ ἔτη 1956-1957, ὅταν ἔγινε ἡ νέα διαμόρφωση τῆς δυτικῆς πρόσουγης τῆς Ἀκρόπολης. Στὸ κομμάτι ἔχουν διαμορφωθεῖ δύο βαθμίδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἀνώτερη ἔχει πλάτος πατήματος 0.51 μ. καὶ ὕψος μετώπου 0.21 μ., δηλαδή τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συμφωνοῦν μὲ αὐτὰ τῶν ἱχνῶν βαθμίδων ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὴ βόρεια ὄψη τῆς θεμελίωσης τῆς κρηπίδας τῆς νότιας πτέρυγας²⁵. ὅπως καὶ στὰ ἱχνη ἐκεῖνα, ἔτσι καὶ στὸ κομμάτι αὐτὸ τὸ πάτημα τῶν βαθμίδων ἔχει μικρὴ κλίση πρὸς τὰ δυτικά. Τὸ πλάτος τοῦ κομματιοῦ —δηλαδή ἡ διάσταση κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ μήκους τῶν βαθμίδων τῶν ὁποίων ἀποτελοῦσε μέρος— εἶναι 0.55 μ. Στὴ μία πλευρὰ του (στὴν ἀρχικὰ βόρεια) διατηροῦνται τὰ ἱχνη τῶν κεκλιμένων πλακῶν τῆς κεντρικῆς διάβασης ποὺ διαμορφώνουν ἕναν ἀναβαθμὸ ὕψ. 0.11 μ. Ἡ κλίση καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἀναβαθμοῦ συμφωνοῦν μὲ αὐτὰ τῆς πλακόστρωσης ποὺ διατηρεῖται στὸ τμήμα τῆς κεντρικῆς διάβασης ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ δυτικὴ αἴθουσα τοῦ

κεντρικού κυρίου. Τὸ πάχος τῶν πλακῶν πρέπει νὰ ᾔταν γύρω στὰ 0.19 μ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπόσταση τοῦ ἴχνους τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τῶν πλακῶν καὶ τῆς χονδρολαξευμένης περιοχῆς στὸ κάτω μέρος τῆς ἴδιας ὀγνης τοῦ κομματιοῦ, ποὺ δείχνει ὅτι ἐκεῖ στηριζόταν ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν πλακῶν. Στὴν ἀντίθετη ἐπιφάνεια τοῦ κομματιοῦ ὑπάρχει κανονικὴ ἀναδύρωση πλάτ. 0.07 μ., πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι στὴν πλευρὰ ἐκείνη ἀκουμποῦσαν ἓνα ἢ δύο κομμάτια, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ βαθμίδες συνεχίζονταν πρὸς Ν.

Ἀνάμεσα στὸ τμήμα τῆς πλακόστρωσης τῆς ρωμαϊκῆς κεκλιμένης ἀνάβασης τῶν ζώων ποὺ ἐντοπίστηκε παραπάνω καὶ στὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα διατηροῦνται τὰ λείψανα τριῶν ἀκόμη βαθμίδων τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας. Γιὰ τὴ στήριξη τῶν βαθμίδων αὐτῶν ἔχει κατασκευαστεῖ, κάτω ἀπὸ τὴν κατώτατη (δυτικὴ) βαθμίδα ἓνας ἀναλημματικὸς τοῖχος (σχ. 43, 45 εἰκ. 313-314). Τὰ βόρεια ἄκρα τῶν λειψάνων τῶν δύο κατωτέρων ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἀκουμποῦν στὸ παρακείμενο θεμέλιο τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα καὶ στὴν ἀπόσταση ποὺ μένει μεταξὺ τους ὑπάρχουν τὰ λείψανα μιᾶς τοικοποιίας ἀπὸ λίθους μέσου μεγέθους, χτισμένους μὲ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ τοικοποιία αὐτὴ ἐπεκτείνεται καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νεώτατου τοίχου· εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ λείψανα τοῦ τείχους πρὸς Β. τῆς πύλης ποὺ ἀνοιγόταν σιτὸν δεῦτερο προμαχῶνα τῆς δυτικῆς πρόσβασης. Εἰδικότερα τὰ λείψανα ποὺ βρίσκονται πρὸς Δ. τοῦ βόρειου ἄκρου τῆς κατώτατης ἀπὸ τὴς τρεῖς βαθμίδες φαίνεται ὅτι διαμορφώνουν τὴ βάση ἐνὸς τοίχου (εἰκ. 314-315, σχ. 43), ποὺ θεμελιώνεται στὸ ὑποκείμενο ἄμορφο τμήμα τοικοποιίας καὶ εἶναι κάδευτος πρὸς τὴ βαθμίδα αὐτή· τὸ τμήμα αὐτοῦ τοῦ τοίχου φαίνεται νὰ ἔχει πᾶχ. 0.55 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὀγνη τῆς κατώτατης ἀπὸ τὴς τρεῖς βαθμίδες σχηματίζει πρὸς Β. γωνία μὲ ἓναν τοῖχο παράλληλο πρὸς τὴς βαθμίδες, ὁ ὁποῖος ὅμως διατηρεῖται μόνο σὲ μῆκ. 0.4 μ. περίπου. Ἡ ἀνίχνευση τῶν δύο αὐτῶν τοίχων γίνεται μὲ βάση κάποιες περιοχὲς τῆς τοικοποιίας ποὺ φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσαν τμήματα τῆς ἐπιφάνειας τοίχων· οἱ τοῖχοι αὐτοὶ δὲν μποροῦσαν νὰ εἶναι ὑπολείμματα τοῦ βόρειου ἄκρου τοῦ τειχίσματος πού, στὴ διάρκεια τουλάχιστον τῆς Τουρκοκρατίας, ἔκλεινε τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ κεκλιμένου διαδρόμου ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν πύλη στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης στὴν πύλη στὴ νότια πλευρὰ τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα²⁶.

Ὁ νεότερος ἀναλημματικὸς τοῖχος ποὺ βρίσκεται περίπου στὴν πρὸς Ν. προέκταση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Μνησιεκλείου ἀναλήμματος εἶναι λίγα ἑκατοστὰ δυτικότερα ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τειχίσματος κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κεκλιμένου διαδρόμου ποὺ μόλις ἀναφέρθηκε²⁷. Ὅλοι ὅμως οἱ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι ποὺ τὸν συνεχίζουν πρὸς Ν. δὲν ἔχουν χτιστεῖ σὲ κάποια ἀντιστοιχία μὲ παλιότερες κατασκευὲς αὐτῆς τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ σταθερότητα ὀρισμένων λίθων ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὶς ἀρχικὲς τους θέσεις καὶ γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς σύγχρονους ἐπισκέπτες τῆς Ἀκρόπολης. Τὰ λαξεύματα σιτὸν φυσικὸ βράχο μπροστὰ στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου τῆς Νίκης εἶναι προϊστορικά (εἰκ. 318-319, σχ. 43, 45-47)²⁸.

Τὸ δυτικότερο τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας ποὺ διατηρεῖται σήμερα στὴν ἀρχικὴ θέση του εἶναι οἱ τρεῖς βαθμίδες κοντὰ στὴν ὑπερρρωμαϊκὴ πύλη (Beulé), ποὺ διατρέχουν ὅλο τὸ πλάτος ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀπόσταση μεταξὺ τῶν περυγῶν τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 320, σχ. 43)· ἡ τελευταία πρὸς Δ. ἀπέχει 2.93 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ὀγνη τῆς πύλης. Μιὰ σύγκριση μὲ τὴν κάτοψη τοῦ Kawerau²⁹ δείχνει ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχαν βρεθεῖ κατὰ χώραν στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 19ου αἰ. δὲν εἶναι σήμερα στὶς θέσεις τους, ἐνῶ νέες κατασκευὲς δυσκολεύουν τὴν ταύτιση ὅσων ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν

έχουν μετακινηθεῖ. Τὸ ἀποκατεστημένο τμήμα τοῦ νότιου ἄκρου τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας (εἰκ. 321), ποὺ συνδέει τὸ πλατύσκαλο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πύλης Beulé μὲ τὴν ἐξέδρα στὰ ΒΔ. τοῦ πύργου τῆς Νίκης, ἔχει σήμερα μεγαλύτερο πλάτος ἀπὸ αὐτὸ ποὺ φαίνεται νὰ ἔχει στὸ σχέδιο τοῦ Kawerau³⁰.

4. Ἡ ὑστερορρωμαϊκὴ πύλη (Beulé)

Ἡ ὑστερορρωμαϊκὴ πύλη (Beulé) ὑπῆρξε ἕνας σημαντικὸς οἰκοδομικὸς πυρῆνας τῆς δυτικῆς πρόσβασης τῆς Ἀκρόπολης, γύρω καὶ ἐπάνω στὸν ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ἕνας νεότερος οἰκοδομικὸς ἴστος σὲ ἄμεση λειτουργικὴ σχέση μὲ τὴν ἄμυνα τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ποὺ ἦταν καὶ ἡ πλέον τρωτὴ σὲ περίπτωσι πολιορκίας. Στὴ συνέχεια δὲ γίνεται μιὰ προσπάθεια νὰ ἐντοπιστοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν τὰ στοιχεῖα αὐτῶν τῶν μεταγενέστερων οἰκοδομικῶν ἐπεμβάσεων ποὺ διατηροῦνται στὴν πύλη Beulé καὶ στὴν περιοχὴ τῆς.

Ἡ ἀνατολική (ἐσωτερικὴ) πλευρὰ τῆς πύλης διατηρεῖ ἐμφανέστατα ἴχνη μεταγενέστερων κατασκευῶν³¹: στὸ τμήμα τῆς ἀνατολικῆς ὀγῆς τῆς πύλης Beulé, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν βόρειο πύργο τῆς (εἰκ. 322), σὲ ὕψ. 2.70 μ. ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς πόρτας ποὺ ἀνοίγεται πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου, ὑπάρχει ἕνα συνεχὲς ὀριζόντιο λάξευμα ποὺ καταλαμβάνει ὅλο τὸ ὕψος τοῦ δόμου ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλι τῆς πόρτας καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ ὑπερκείμενου δόμου· τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ λαξεύματος κυμαίνεται γύρω στὰ 0.50 μ. Τὸ λάξευμα αὐτὸ εἶναι ἀκόμη γεμάτο ὀπιοπλίνθους χτισμένες μὲ τρόπο ποὺ ἡ πρόσοψη τοῦ τοίχου τὸν ὁποῖο ἀπάρτιζαν νὰ κυρτώνεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω παρακολουθώντας τὴν πίσω ἐπιφάνεια τοῦ λαξεύματος. Γίνεται φανερὸ ὅτι τὸ λάξευμα κατασκευάστηκε γιὰ τὴν ἔδραση τῆς δυτικῆς γένεσης μιᾶς καμάρας μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν.· στὴν ἐρμηνεία αὕτη συμφωνεῖ καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Bohm ποὺ εἰκονίζει τὴν τομὴ τοῦ βόρειου πύργου στὴ θέση τῆς πόρτας μὲ ὄψη πρὸς Β.³² Τὸ λάξευμα αὐτὸ συνεχίζεται καὶ νοτιότερα, στὴν πίσω ὄψη τῆς πώρινης ζωφόρου τοῦ μνημείου τοῦ Νικία, ποὺ εἶναι χτισμένη στὸν θυραῖο τοῖχο τῆς πύλης Beulé (εἰκ. 323). Οἱ πωρόλιθοι ἔχουν ἀπολαξευθεῖ κατὰ τὸ κατώτερο τμήμα τους, μὲ τρόπο ὥστε νὰ σχηματισεῖ μιὰ συνεχὴς ὀριζόντια ἔσοχὴ μὲ ὕψος ποὺ κυμαίνεται γύρω στὰ 0.50 μ. καὶ βάθ. 0.15-0.20 μ. στὴ βάση καὶ μειώνεται σιγὰ σιγὰ, γιὰ νὰ μηδενιστεῖ στὴν κορυφὴ τοῦ λαξεύματος. Εἶναι φανερὸ ὅτι καὶ αὕτη ἡ ἐγκοπὴ λαξεύθηκε γιὰ τὴν ἔδραση τῆς δυτικῆς γένεσης μιᾶς καμάρας μὲ κατεύθυνση παράλληλη πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πρόσοψη τῆς πύλης Beulé. Τὸ τμήμα τοῦ ὀριζόντιου λαξεύματος ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν θυραῖο τοῖχο εἶναι λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν βόρειο πύργο. Αὐτὸ ὀφείλεται σὸ ὅτι οἱ κατασκευαστὲς τῆς καμάρας προτίμησαν ἢ κάτω πλευρὰ τοῦ λαξεύματος νὰ συμπίπτει μὲ τὴν ἄνω βάση τοῦ ὑποκείμενου δόμου³³.

Ἡ μικρὴ διαφορὰ τοῦ ὕψους τῆς γένεσης τῶν δύο καμαρῶν δείχνει ὅτι πιθανότατα οἱ δύο καμάρες στέγαζαν διαφορετικοὺς χώρους καὶ γι' αὐτὸ δὲν προέκυπτε πρόβλημα κατασκευαστικὸ ἢ αἰσθητικὸ. Πρέπει λοιπὸν νὰ γίνει δεκτὸ ὅτι ὁ πώρινος τοίχος ποὺ ὁ Bohm καὶ ὁ Kawerau³⁴ σχεδιάζουν στὴν πρὸς Ἀ. ἐπέκταση τοῦ νότιου τοίχου τοῦ βόρειου πύργου, ἔφτανε ὡς τὸ ὕψος αὐτὸ καὶ διαχώριζε τοὺς δύο χώρους. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου διαπιστώνεται³⁵ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ σωζόμενο μέσα στὸ λάξευμα τμήμα τῆς καμάρας —ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν βόρειο πύργο τῆς πύλης Beulé— σταματᾷ κατακόρυφα δηλώνοντας τὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο τῆς βόρειας ἐπιφάνειας αὐτοῦ τοῦ

τοίχου. Είναι πιθανότατο ότι στην ανατολική πλευρά του ανατολικού τοίχου του νότιου πύργου χτίστηκε μιὰ καμάρα ανάλογη με αὐτὴ πού κατασκευάστηκε στὰ ἀνατολικά του ὑπόλοιπου κτίσματος. Δυστυχῶς οἱ λιθοπλίνθοι τῶν ἀντίστοιχων στρώσεων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νότιου πύργου δὲν διατηροῦνται στὴ θέση τους (οἱ λίθοι πού βρίσκονται σήμερα τοποθετημένοι σὲς ἀντίστοιχες θέσεις δὲν προέρχονται ἀπὸ ἐκεῖ). Πάντως καὶ αὐτὴ ἡ καμάρα δὲ χωριζόταν ἀπὸ τὴν καμάρα στὰ βόρεια της μὲ τὸν πώρινο τοῖχο πού στὰ σχέδια τοῦ Bohn καὶ τοῦ Kawerau φαίνεται νὰ προεκτείνει πρὸς Ἀ. τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νότιου πύργου.

Στὴν ἀνατολική ὄψη τοῦ βόρειου πύργου τῆς πύλης Beulé διατηροῦνται καὶ ἄλλα ἴχνη (εἰκ. 322). Ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόρτα πού βρίσκεται περὶ τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βόρειου πύργου, σὲ δύο στρώσεις πωρολίδων σώζεται τὸ κατώτερο τμήμα μιᾶς πόρτας, τὸ κατώφλι τῆς ὁποίας βρίσκεται 3.50 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς ὑποκείμενης πόρτας καὶ ἔχει τὸ ἴδιο πλάτος μὲ αὐτήν. Προφανῶς ἡ ὑπερκείμενη πόρτα δηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ὀρόφου ἑπάνω ἀπὸ τὴν καμάρα στὰ ἀνατολικά τοῦ βόρειου πύργου. Ἡ πόρτα τοῦ ὀρόφου διακόπτεται μιὰ σειρὰ δοκοδηκῶν πού ἔχουν λαξευθεῖ στὴν προτελευταία πρὸς τὰ ἑπάνω στρώση λιθοπλίνθων. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ δοκοδηκὲς ἀνήκουν σὲ οἰκοδομικὴ φάση ἀρχαιότερη ἀπὸ τὴν πόρτα, γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ὁποίας δὲ πρέπει νὰ ἀφαιρέθηκαν τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῶν παρακείμενων λιθοπλίνθων, στὰ ὁποῖα δὲ ἦταν λαξευμένες δύο ἀκόμη δοκοδηκὲς. Βέβαια οἱ θόλοι πού στεγάζουν σήμερα τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου πύργου ὑψώνονται ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς πόρτας τοῦ ὀρόφου καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ θόλοι αὐτοὶ καὶ ἡ πόρτα δὲν κατασκευάστηκαν στὸ πλαίσιο τοῦ ἴδιου οἰκοδομικοῦ προγράμματος. Προφανῶς οἱ θόλοι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου εἶναι μεταγενέστεροι, γιὰτὶ δὲ ἦταν παράλογο νὰ κατασκευαστεῖ τὸ κατώφλι τῆς πόρτας σὲ στάθμη χαμηλότερη ἀπὸ τὸ πάτωμα τὸ ὁποῖο δὲ ἔπρεπε νὰ ἐξυπηρετεῖ. Πρέπει νὰ λάβει κανεὶς ὑπόψη καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Bohn³⁶ καὶ μιὰ φωτογραφία (εἰκ. 1176) ὅπου ἀπεικονίζεται ὁ βόρειος πύργος μὲ τὰ ὑπολείμματα ἑνὸς ὀρόφου, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἔχει πατήσει ἑπάνω στοὺς ὑστερορρωμαϊκοὺς τοίχους καὶ ὅχι ἑπάνω σὲς θολωτὲς κατασκευὲς πού εἶχαν ἤδη καλύψει τὸ ἰσόγειο τοῦ πύργου, πράγμα πού δείχνει ὅτι ὁ ὄροφος αὐτὸς εἶχε κατασκευαστεῖ πρὶν ἀπὸ τοὺς θόλους στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου³⁷.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου εἶναι σήμερα ἐπικρισμένο καὶ ἀσβεστωμένο καὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ τίς λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς τῶν θόλων καὶ τῆς σύνδεσής τους μὲ τίς ἐξωτερικὲς πλευρὲς τοῦ πύργου. Ὅμως ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῶν θόλων εἶναι ἐμφανὴς καὶ συμφωνεῖ μὲ τίς παλιότερες περιγραφές³⁸. Τέσσερις παραστάδες ἔχουν χυστεῖ κατὰ μῆκος τῶν ἐσωτερικῶν πλευρῶν τῶν τοίχων καθεμιᾶς ἀπὸ τίς μακρὲς πλευρὲς (ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς) τοῦ πύργου. Ἔτσι προκύπτουν ὀκτὼ παραστάδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ τέσσερις καταλαμβάνουν τίς ἐσωτερικὲς γωνίες τοῦ πύργου καὶ ἔχουν πλάτ. 1 μ. περίπου, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες τέσσερις διατάσσονται ἀνὰ δύο στὰ ἐνδιάμεσα διαστήματα τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου καὶ ἔχουν πλάτ. 0.85-0.9 μ. Οἱ παραστάδες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἔχουν βάθ. 1.2 μ. καὶ αὐτὲς τῆς δυτικῆς 1.34 μ. Οἱ μεσαῖες παραστάδες κάθε πλευρᾶς ἀπέχουν μεταξύ τους 2 μ., ἐνῶ ἀπὸ τίς γωνιακὲς παραστάδες ἀπέχουν 1.4 μ. Οἱ παραστάδες συνδέονται μὲ τίς παρακείμενες παραστάδες καὶ μὲ τίς ἀντίστοιχες τῆς ἀπέναντι πλευρᾶς μὲ τόξα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν διαμορφώνονται τρία διαμερίσματα διατεταγμένα κατὰ μῆκος τοῦ πύργου, καλυμμένα μὲ φουρνικά· ἀπὸ αὐτά, τὸ μεσαῖο εἶναι ἡμισφαιρικὸ καὶ στηρίζεται σὲ ἡμικυκλικὰ τόξα, ἐνῶ τὰ δύο ἀκροῖα εἶναι

ἀτρακτοειδῆ καὶ ἀκουμποῦν σὲ ἡμικυκλικά τόξα στὶς μακρὲς τους (πρὸς Β. καὶ Ν.), ἐνῶ στὶς στενὲς τους πλευρὲς στηρίζονται σὲ ὀξυκόρυφα τόξα. Ἡ θολωτὴ κατασκευὴ δὲν συνδέεται κατασκευαστικά μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ πύργου, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ ἐπίκρισμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ πύργου ἔχει ἀνοίξει μιὰ ρωγμὴ ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ γραμμὴ συμβολῆς τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου καὶ τῆς ἀντιγας τοῦ τόξου. Ἡ ρωγμὴ αὐτὴ προῆλθε προφανῶς ἀπὸ μετακίνηση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ πύργου σὲ σχέση μὲ τὸ ὑπόλοιπο οἰκοδόμημα. Ἡ μετακίνηση αὐτὴ πρὸς Β. καὶ Δ. διαπιστώνεται καὶ μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου, ὅπου γίνεται φανερό ὅτι κάποτε ἔγινε κατολίσθησις (εἰκ. 334-335).

Στὸν νότιο πύργο τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς πύλης τὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ βοηθήσουν στὴ μελέτη τῶν μεταγενέστερων φάσεων ἔχουν ἐξαφανιστεῖ πρὸ πολλοῦ. Αἰτία γι' αὐτὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πύργος ἦταν ἥδη σὲ κακὴ κατάστασις ὅταν ἀποκαλύφθηκε, καὶ οἱ προσπάθειες στερέωσός του, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς διαμορφώσεις ποὺ ἔγιναν στὴν περιοχὴ του γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τὴ λειτουργίαν τῆς πύλης ὡς εἰσόδου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐλάττωσι τῶν τεκμηρίων. Τὰ ὑπολείμματα κατασκευῶν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νότιου πύργου εἶναι ἐλάχιστα καὶ δύσκολα μποροῦν νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τὶς κατασκευὲς ποὺ ἔγιναν μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1852-1853, γιὰ τὴν στερέωσι τῶν τοίχων τοῦ πύργου.

Ἀξιόλογο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ λαξεύματα ποὺ διατηροῦνται στὶς ἀντιμέτωπες ἐπιφάνειες τῶν παραστατῶν τῆς πόρτας ποὺ ἀνοίγεται στὸν θυραῖο τοῖχο. Τὸ λάξευμα στὸν βόρειο παραστάτη (εἰκ. 326) καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τοῦ τελευταίου (0.558 μ.) καὶ θρίσκεται σὲ ὕψ. 2.30 μ. ἀπὸ τὸ κατώφλι· τὸ ἀνατολικὸ τοῦ τμήματος ἔχει ὕψ. 0.15 μ. (στὸ βάθος 0.113 μ.) καὶ βάθ. 0.075 μ., ἐνῶ τὸ δυτικὸ ἔχει ὕψ. 0.20 μ. καὶ βάθ. 0.083 μ. Τὸ ἀντίστοιχο λάξευμα τοῦ νότιου παραστάτη (εἰκ. 327) εἶναι παρόμοιο, μὲ πολὺ μικρὲς διαφορὲς στὶς διαστάσεις. Ἡ συνάρτησή τους κάνει φανερό ὅτι εἶναι ἄλλες γιὰ τὴν στήριξη τοῦ ὀριζόντιου ὑπερθύρου ποὺ μείωσε τὸ χρῆσιμο ὕψους τῆς πόρτας, σὲ μιὰ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάσι. Τὸ μεγαλύτερο ὕψος στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ λαξεύματος δείχνει ὅτι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ δύο ὀριζόντια κομμάτια, καὶ ἴσως τὸ δυτικὸ νὰ διαμόρφωνε προεξοχὴ ἐν εἴδει κοσμήτη³⁹. Ἐνα σχεδὸν τετραγωνικὸ λάξευμα χαμηλότερα στὸν νότιο παραστάτη (πλάτ. 0.09, ὕψ. 0.1 καὶ βάθ. 0.039 μ.) καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ παρειὰ του, φαίνεται ὅτι εἶχε σχέση μὲ τὸν τρόπο στήριξης τῶν θυροφύλλων.

5. Τὸ τμήμα τοῦ τείχους ἀνάμεσα στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ πύλη (Beulé) καὶ στὸ Μνησίκλειο ἀνάλημμα

Τὸ τμήμα τοῦ τείχους πρὸς Ἀ. τοῦ βόρειου πύργου τῆς πύλης

Σήμερα ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ βόρειου τείχους τῆς δυτικῆς πρόσθασις διατηροῦνται πολὺ ἀξιόλογα λείψανα, ποὺ φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς οἰκώσεως τῆς περιοχῆς. Θὰ ἐπιχειρήσω νὰ τὰ περιγράψω καὶ νὰ διακρίνω τὶς φάσεις μὲ ὅσο γίνεται μεγαλύτερη προσοχὴ καὶ σαφήνεια. Ὅρισμένες λιθόπλινθοι τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τοῦ βόρειου τοίχου τῆς πύλης Beulé συνεχίζονται πρὸς Ἀ. καὶ πέρα ἀπὸ τὸ

ὄριο τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τῆς πύλης καὶ ἐνσωματώνονται στὴ μεταγενέστερη ἐπιφάνεια τοῦ τείχους ποὺ ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ λίθους μικροῦ μεγέθους (εἰκ. 328). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ πύργου συνεχιζόταν ἐξ ἀρχῆς πρὸς ᾿Α., διαμορφώνοντας τὸν βόρειο βραχίονα τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους τῆς δυτικῆς πρόσβασης.

Τὸ τμήμα τοῦ τείχους στὸ ὁποῖο εἶναι ἐνσωματωμένες οἱ λιθοπλίνθοι τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ βόρειου πύργου ἔχει πάχ. 1.62 μ. καὶ σήμερα διακόπτεται σὲ ἀπόσταση 4.05 μ. περίπου πρὸς ᾿Α. τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τοῦ πύργου (εἰκ. 329, 333). Ἡ νότια πρόσοψη τοῦ τείχους αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες πώρινες λιθοπλίνθους σὲ δεύτερη χρήση χτισμένες —ὅπως καὶ οἱ τοῖχοι τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς πύλης— χωρὶς ὀπτοπλίνθους καὶ χωρὶς χρήση κονιαμάτων· στὴν κατώτερη περιοχὴ αὐτῆς τῆς ὄψης τοῦ τείχους ὀρισμένοι πωρόλιθοι ἔχουν χάσει ἀρκετὴ ποσότητα ἀπὸ τὴ μάζα τους καὶ τὰ κενὰ ποὺ σχηματίστηκαν συμπληρώθηκαν κάποτε μὲ μικροὺς λίθους καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Κονιάματα βρίσκονται καὶ στοὺς περισσότερους ἄρμους τῶν λίθων, ἀλλὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ μεταγενέστερες ἐπιδιορθώσεις καὶ στερεώσεις τῆς ἐπιφάνειας τοῦ τείχους. Ἀνάμεσα στὶς λιθοπλίνθους τῆς νότιας ἐπιφάνειας τοῦ τείχους καὶ στὶς λιθοπλίνθους τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τοῦ βόρειου πύργου ὑπάρχει ἕνας μεγάλος ἄρμος πλάτ. 0.07 μ., ποὺ εἶναι φραγμένος μὲ ὀπτοπλίνθους πάχ. 0.04-0.05 μ., χτισμένες κατακόρυφα μὲ συνδετικὸ κονίαμα ἀπὸ ἀσβέστη καὶ λάσπη. Πιστεύω ὅτι ὁ ἄρμος αὐτὸς δὲν εἶναι ἐκ κατασκευῆς ἀλλὰ ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ ἀμοιβαία μετακίνηση τῶν δύο τοίχων· στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μὲ ὁδηγεῖ ἡ σημερινὴ σχέση τῶν δύο παρυφῶν τοῦ ἄρμου, ἡ ὁποία δείχνει ὅτι οἱ πωρόλιθοι τῶν δύο καθέτων μεταξύ τους τοίχων ἦταν σὲ ἐπαφὴ χωρὶς τὴν παρεμβολὴ τῶν ὀπτοπλίνθων, καὶ ὅτι ἀργότερα ὁ τοῖχος πρὸς Δ. τοῦ ἄρμου μετακινήθηκε πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ κάτω. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός —ποὺ ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ— ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ πύργου εἶχε κάποτε ὀλισθηθεῖ πρὸς τὰ ΒΔ.

Τὸ τμήμα τῆς νότιας ἐπιφάνειας τοῦ τείχους, ποὺ ἀρχικὰ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὶς μεγάλες λιθοπλίνθους σὲ δεύτερη χρήση, ἔχει ὕψ. 2.59 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ πλατύσκαλου ποὺ βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πύλης Beulé. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἀρχικὰ συνεχιζόταν πρὸς τὰ ἐπάνω μὲ τὴν ἴδια δομικὴ μορφή, σήμερα ὅμως στὴν κορυφὴ τοῦ τείχους ὑπάρχει ἕνα τμήμα μεταγενέστερης τοικοποιίας ἀπὸ μικροὺς λίθους, ὀπτοπλίνθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα, ποὺ φθάνει μέχρι ὕψ. 3.20 μ. ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ πλατύσκαλου. Στὴν ἀντίστοιχη φωτογραφία τῆς συλλογῆς Gary Edwards φαίνεται ὅτι ἡ νότια ὄψη τοῦ τοίχου συνεχιζόταν πρὸς τὰ πάνω μὲ τὴν ἴδια μᾶλλον ἄτακτὴ τοικοποιία (εἰκ. 1176)⁴⁰. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ πέρατος τῆς νότιας πρόσοψης αὐτοῦ τοῦ τείχους διαμορφώνει γωνία κατασκευασμένη μὲ μικροὺς λίθους καὶ ὀπτοπλίνθους, ἐνῶ στὸ ἀνώτερο τμήμα ὑπάρχουν δύο στρώσεις πώρινων λιθοπλίνθων ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχει θραυστεῖ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα καὶ ἡ ἐπιφάνεια θραύσης προχωρεῖ ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴν ὑποκείμενη γωνία ποὺ μόλις περιγράφηκε. Γίνεται φανερό ὅτι ἡ νότια ἐπιφάνεια τοῦ τείχους στὴ θέση αὐτὴ συνεχιζόταν πρὸς ᾿Α. καὶ ὅταν κάποτε ἡ συνέχεια αὐτὴ διακόπηκε, κατασκευάστηκε μιὰ γωνία γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὰ προέχοντα πρὸς ᾿Α. τμήματα τῶν θραυσμένων λιθοπλίνθων, καθὼς καὶ γιὰ νὰ συναντήσῃ ἡ νότια ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ τμήματος τὴ νότια ἐπιφάνεια τοῦ πρὸς ᾿Α. τείχους, ἡ ὁποία εἶχε στὸ μεταξύ μετατοπιστεῖ βορειότερα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν καὶ ἡ ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τείχους ἔχει χτισεῖ, ὅπως καὶ ἡ ΝΑ.

γωνία, με μικρούς λίθους και θραύσματα όπτοπλίνδων, με τρόπο που να διαμορφώνει κατακόρυφη επιφάνεια⁴¹.

Μεγάλη άντηρίδα προς Β. του βόρειου τείχους

Προς Β. του τμήματος του τείχους, που μόλις περιγράφηκε, διατηρείται το κατώτερο τμήμα μιας άντηρίδας (είκ. 324, 328, σκ. 43), ή δυτική πλευρά της όποιας βρίσκεται περίπου στην προέκταση της δυτικής πλευράς του ανατολικού τοίχου του παρακείμενου πύργου της πύλης Beulé, ενώ ή ανατολική πλευρά της βρίσκεται 0.45 μ. ανατολικότερα από τη γωνία του ανατολικού πέρατος της νότιας όγης του τείχους που περιγράφηκε στην προηγούμενη παράγραφο. Ή άντηρίδα αυτή άποτελείται από πόρινες λιθοπλίνδους σε δεύτερη χρήση, χτισμένες σε άνισοϋγείς στρώσεις (είκ. 330). Σε άρκετες περιπτώσεις στους άρμους μεταξύ των λίθων έχουν χρησιμοποιηθεί θραύσματα όπτοπλίνδων ή μαρμάρου, με φαιδ άσβεστοκονίαμα ως συνδετικό ύλικό. Σε πιο πρόσφατο χρόνο οί άρμοι έχουν καλυφθεί εκ νέου με ένα κονίαμα χρώματος άνοικτου κεραμιδι, που περιέχει άφθονο γωνιώδες χαλίκι· είναι χαρακτηριστικό ότι δέν διακρίνονται τρίμματα κεραμιδιού, που να δείχνουν ότι πρόκειται για κουρασάνι· σε άρκετες θέσεις το κεραμιδι κονίαμα διατηρεί την άρχική του επιφάνεια, ή όποία είναι σήμερα καλυμμένη με ένα μαύρο πολυ σκληρό επίπαγο· είναι χαρακτηριστικό ότι δίπλα στο διατηρούμενο τμήμα σκληρού επιπάγου το κονίαμα συχνά είναι πολυ εύθρυπτο (είκ. 332)⁴². Σε κάποιες περιπτώσεις, σε θέσεις όπου οί άρμοι είχαν άνοιξει ή ή άπώλεια μάζας των πωρολίδων είχε δημιουργήσει κενό, στη μάζα του κονιάματος της επισκευής έχουν τοποθετηθεί σφήνες από θραύσματα όπτοπλίνδων (είκ. 331).

Ή άντηρίδα διατηρείται όλόκληρη σε σημαντικό ύγος και ή άνώτερη στάθμη του τελευταίου άκέραιου δόμου συμπίπτει με τη στάθμη της βάσης της δεύτερης εκ των άνω (μετρώντας από τη βάση των όρθοστατών) στρώσης του τοιχοβάτη του βόρειου πύργου της πύλης Beulé. Στη στάθμη αυτή ή άντηρίδα έχει πλάτος (άπό Ή. προς Δ.) 5.40 μ. και βάθος στο δυτικό άκρο της 2.18 και στο ανατολικό 1.92 μ. Στη βάση της όμως έχει μεγαλύτερες διαστάσεις, οί όποιες μειώνονται καθ' ύγος σιγά σιγά με άναλογία 2% περίπου. Ή ανατολική πλευρά της διατηρεί λίθους από τις πέντε άμέσως υπερκείμενες στρώσεις —άνάμεσά τους βρίσκεται και μιá λιθοπλίνθος από μάρμαρο— (είκ. 333)· οί λιθοπλίνθοι των τριών τουλάχιστον στρώσεων προχωρούν άρκετά προς Ν. μέσα στο πάχος του τείχους, και οί δύο από αυτές σταματούν επάνω σε κάθετους προς αυτές λίθους οί όποιοι όμως τώρα βρίσκονται στο έσωτερικό του τείχους και όχι στη βόρεια πρόσογή του, μολονότι είναι βέβαιο ότι διαμόρφωναν την άρχική βόρεια όγη του ύστερορωμαϊκού τείχους⁴³.

Ή άντηρίδα φαίνεται ότι άκούμπησε επάνω στη βόρεια πλευρά της ΒΑ. γωνίας του πύργου πριν από την κατολίσθηση της βάσης της γωνίας, γιατί δέν είσχωρεί στην κοιλότητα που δημιούργησε ή κατολίσθηση (είκ. 334-335). Πάντως ή άντηρίδα πρέπει να επιφορτίστηκε με άρκετες από τις προς Β. ώθήσεις της ύστερορωμαϊκής όχύρωσης, ώσότου και ή ίδια άρχισε να έχει προβλήματα στη θεμελίωσή της. Τα προβλήματα αυτά ήταν προφανώς συνάρτηση των ώθήσεων της όχύρωσης από τα νότια, του βάρους της ίδιας της παραστάδας και της ποιότητας του φυσικού βράχου στον όποιο έδράζεται —στην περιοχή αυτή ο φυσικός βράχος είναι έρυθρός και μαλακός⁴⁴— και έκδηλώθηκαν με τη ρηγά-

τωση ἀρκετῶν μεγάλων λιθοπλίνθων, μὲ ρωγμὲς συνήθως διαμπερεῖς καθ' ὕψος καὶ χονδρικά παράλληλες μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ἀντηρίδας. Ὅμως καὶ τὸ νερὸ ποὺ διέφευγε ἀπὸ τὸν ὀμβροδέκτη — ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἐσωτερικὴ (νότια) πλευρὰ τοῦ τείχους στὸ ὁποῖο προσκολλᾶται ἡ ἀντηρίδα — πρέπει νὰ συνέτεινε στὴ μείωση τῆς ἀποτελεσματικότητας τῆς ἀντηρίδας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ μιὰ σημαντικὰ ἐκτεταμένη περιοχὴ τῆς δυτικῆς πρόσφυγης τῆς ἀντηρίδας, ὅπου οἱ λιθοπλίνθοι καὶ τὰ κονιάματα τῶν ἀρμῶν φέρουν σαφὴ τὰ ἴχνη παλιότερης διάβρωσης ἀπὸ ὑγρασία ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς τοικοποιίας· φαίνεται ὅτι καὶ ὁ σκληρὸς μαῦρος ἐπίπαγος — ποὺ ἐντοπίστηκε προηγουμένως στὰ κονιάματα τῶν ἀρμῶν —, ποὺ ἀπαντᾶται μόνο στὴν ἀντηρίδα αὐτή, πρέπει νὰ προκλήθηκε ἀπὸ δράσεις σχετικὲς μὲ τὴν ὑγρασία ποὺ ὀφειλόταν στὸν ὀμβροδέκτη.

Τρεῖς ἀκόμη ἀντηρίδες τοῦ βόρειου τείχους τῆς δυτικῆς πρόσβασης

Τὸ πρὸς Β. ὄριο τῆς δυτικῆς πρόσβασης τῆς Ἀκρόπολης καθορίστηκε ἀπὸ τὸν βόρειο ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς κλασικῆς ἀνάβασης. Ὑπολείμματα τῶν κεκλιμένων δόμων αὐτοῦ τοῦ τοίχου ἐντοπίζονται σὲ ὅλο τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴν πύλη Beulé καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Μνηοικλείου ἀναλήμματος (εἰκ. 334-340). Στὴ νότια πλευρὰ οἱ κατώτερες στρώσεις τῶν λιθοπλίνθων εἶναι σήμερὰ καλυμμένες μὲ νεότατη ἐπίκωση καὶ μόνον οἱ ἀνώτερες εἶναι ὁρατές (εἰκ. 338-339)⁴⁵. Στὴ βόρεια πλευρὰ ὅμως διακρίνονται ὅλες οἱ σωζόμενες κατώτερες στρώσεις τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου (εἰκ. 334-337, 340). Οἱ πλευρὲς τῶν λιθοπλίνθων ποὺ εἶναι ὁρατὲς στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου εἶναι ἐπίπεδες, δουλεμένες μὲ ντισλίδικο, περιβάλλονται μὲ ταινία καὶ ἀπαρτίζουν ἐνιαῖο κατακόρυφο ἐπίπεδο, ἀντίθετα μὲ τὴς πλευρὲς τοὺς στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου οἱ ὁποῖες εἶναι ἀμελέστερα δουλεμένες καὶ δὲν ἀπαρτίζουν ἐνιαῖο κατακόρυφο ἐπίπεδο. Οἱ κατώτερες λιθοπλίνθοι τῆς βόρειας ὀγῆς τοῦ κλασικοῦ ἀναλήμματος ἐδράζονται στὸν ἐρυθρὸ μαλακὸ φυσικὸ βράχο τῆς περιοχῆς καὶ διατηροῦνται σὲ πέντε στρώσεις στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ὁρατοῦ σήμερὰ τμήματος τῆς βόρειας ὀγῆς. Ἐπάνω στὶς λοξὲς στρώσεις τοῦ κλασικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου διατηροῦνται λείψανα τοικοποιίας ἀπὸ λίθους μικροῦ ὥς μεσαίου μεγέθους καὶ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ νότια πλευρὰ τῶν τοικοποιῶν αὐτῶν εἶναι ἀρκετὰ ἀκανόνιστη, καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποφανθεῖ κανεῖς μὲ βεβαιότητα ποῖα τμήματά της εἶναι κατάλοιπα τῆς νότιας ἐπιφάνειας τοῦ ὑστερότερου τείχους. Ἡ βόρεια ὀγὴ τῆς τοικοποιίας βρίσκεται στὸ ἴδιον κατακόρυφο ἐπίπεδο μὲ τὴν ὀγὴ τοῦ κλασικοῦ ἀναλήμματος, καὶ εἶναι χτισμένη ἀπὸ πέτρες μέσου μεγέθους καὶ θραύσματα ὀπτοπλίνθων μὲ ἄφθονο συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα. Σὲ μιὰ μεταγενέστερη φάση ἢ ὀγὴ τῆς τοικοποιίας ἀρμολογήθηκε μὲ ἓνα κονίαμα χρώματος κεραμιδί, ὅπως καὶ στὴ μεγάλη δυτικὴ ἀντηρίδα ποὺ περιγράφηκε προηγουμένως.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ σωζόμενου τμήματος τῆς τοικοποιίας διατηροῦνται τὰ λείψανα τριῶν ἀκόμη ἀντηρίδων, ποὺ ἔχουν δομικὰ χαρακτηριστικὰ ὅμοια μὲ αὐτὰ τῆς ἀντηρίδας στὰ δυτικὰ τοὺς (εἰκ. 328, 339-340, σκ. 43)· δὲν πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι στὸ ἀρμολόγημα τῶν τριῶν ἀντηρίδων δὲν διατηροῦνται λείψανα τοῦ σκληροῦ μαύρου ἐπιπάγου ποὺ παρατηρήθηκε στὴ μεγάλη ἀντηρίδα. Τὸ βάθος (διάσταση ἀπὸ Β. πρὸς Ν.) τῶν τριῶν αὐτῶν ἀντηρίδων μειώνεται σταδιακὰ ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ. μὲ τρόπο ὥστε οἱ βόρειες πλευρὲς τοὺς νὰ βρίσκονται, σὲ κάτοψη, χονδρικά ἐπάνω στὴν ἴδια εὐθεῖα γραμμὴ, μαζὶ μὲ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς μεγάλης ἀντηρίδας. Ἡ δυτικότερη ἀπὸ

τις τρεῖς ἀντηρίδες ἀπέχει (οἱ διαστάσεις τῶν ἀντηρίδων ἔχουν μετρηθεῖ στὴν ἀνώτερη σωζόμενη στάθμη) 2.92 μ. ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀντηρίδα στὰ δυτικά της, καὶ ἔχει πλάτος (ἀπὸ ᾽Α. πρὸς Δ.) 1.29, καὶ βάθ. 1.78 μ. στὴ δυτικὴ καὶ 1.66 μ. στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Ἡ ἐπόμενη πρὸς ᾽Α. παραστάδα βρίσκεται 2.10 μ. ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴν προηγούμενη, ἔχει πλάτ. 1.25, καὶ βάθ. 1.55 μ. στὴ δυτικὴ καὶ 1.34 μ. στὴν ἀνατολικὴ πλευρά της. Ἡ τελευταία πρὸς ᾽Α. ἀντηρίδα ἀπέχει 1.95 μ. ἀπὸ τὴν προηγούμενη, καὶ ἔχει πλάτ. 1.25 καὶ βάθ. 1.32 μ. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρά της βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Μνησικλείου ἀναλήματος. Γιὰ νὰ χρησιμεύσει γιὰ τὴν ἀντιστήριξη καὶ τοῦ ἀναλήματος αὐτοῦ, ἡ ἀντηρίδα ἔχει κατασκευαστεῖ μὲ βάση σχεδὸν τετράγωνη καὶ οἱ διαστάσεις της μειώνονται καθ' ὕψος καὶ κατὰ τις δύο κατευθύνσεις, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες μικρὲς ἀντηρίδες μειώνονται καθ' ὕψος μόνο κατὰ τὴ βόρεια πλευρὰ τους.

Στὶς δύο δυτικότερες ἀπὸ τις τρεῖς μικρὲς ἀντηρίδες, καθὼς καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς μεγάλης ἀντηρίδας (ποὺ βρίσκεται στὰ δυτικά τους), οἱ λιθοπλινθοὶ ποὺ εἶναι διατεταγμένες στὶς πλευρικὲς ἐπιφάνειες τῶν ἀντηρίδων προχωροῦν νοτιότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ βόρεια ὄψη τοῦ τείχους· αὐτὸ δὲν συμβαίνει στὶς κατώτατες στρώσεις, ὅπου οἱ λίθοι τῶν ἀντηρίδων σταματοῦν ἐπάνω στὴ βόρεια ὄψη τῶν λίθων τοῦ κλασικοῦ ἀναλήματος τῆς ἀνάβασης. Στὴ δυτικὴ ὁμως πλευρὰ τῆς ἀνατολικότερης ἀντηρίδας οἱ λιθοπλινθοὶ ποὺ εἶναι ἐντεταγμένες σ' αὐτὴ σταματοῦν στὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο τῆς βόρειας ὄψης τοῦ τείχους, ὅχι μόνο στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ὕψους της (ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὶς διατηρούμενες στρώσεις τοῦ κλασικοῦ ἀναλήματος), ἀλλὰ 1 μ. ὑψηλότερα, δηλαδὴ κατὰ τὸ ὕψος δύο στρώσεων λιθοπλινθῶν τῆς ἀντηρίδας. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δείχνουν ὅτι, ὅταν χτίστηκαν οἱ δύο δυτικότερες ἀπὸ τις μικρὲς ἀντηρίδες καὶ ἡ μεγάλη ἀντηρίδα στὰ δυτικά τους, στὶς ἀντίστοιχες μὲ τις ἀντηρίδες θέσεις τὸ κλασικὸ ἀνάλημα διατηροῦσε τὸ ὕψος ποὺ καὶ σήμερα σώζει, ἐνῶ στὴ θέση ἐπαφῆς του μὲ τὴν ἀνατολικότερη ἀπὸ τις ἀντηρίδες τὸ κλασικὸ ἀνάλημα διατηροῦσε δύο ἐπιπλέον δόμους ἐπάνω σ' αὐτοὺς ποὺ σώζονται σήμερα. Αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του συνεπάγεται ὅτι οἱ δύο ἀπόντες σήμερα δόμοι τοῦ κλασικοῦ ἀναλήματος ἀφαιρέθηκαν ἢ ἀποσαθρώθηκαν ἀργότερα, ὅταν καὶ τὸ ὑπερκείμενο τμήμα τοῦ τείχους καταστράφηκε γιὰ κάποιον ἄγνωστο λόγον καὶ ἀντικαταστάθηκε μὲ τὸ τεῖχος ποὺ τὰ ὑπολείμματά του διατηροῦνται ὡς σήμερα. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξηγεῖται καὶ ἡ διαφορὰ στὴ μορφή τῆς τοικοποιίας τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τείχους τόσο σὲ σχέση μὲ τὴν τοικοποιία τοῦ τείχους πρὸς Ν. τῆς δυτικῆς μεγάλης ἀντηρίδας, ὅσο καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν τοικοποιία τῶν ἀντηρίδων.

Πάντως πρέπει κανεῖς νὰ ἔχει ὑπόψη του ὅτι ἤδη στὰ 1687 τὰ μεταξὺ τῶν ἀντηρίδων διαστήματα εἶχαν χτιστεῖ μὲ τοίχους ποὺ διατηρήθηκαν ἔτσι ὡς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα⁴⁶. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ τοῖχοι ποὺ εἶναι σήμερα χτισμένοι στὸ βάθος τῶν διαστημάτων αὐτῶν, ἐπάνω ἀπὸ τοὺς κεκλιμένους δόμους τοῦ κλασικοῦ ἀναλήματος, καθὼς καὶ τὰ νεότερα ἀρμολογήματα μὲ κεραμιδιῶν κονίαμα καὶ τὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῶν πλευρικῶν ἐπιφανειῶν τῶν ἀντηρίδων, ποὺ ἐντοπίστηκαν προηγουμένως, εἶναι παλιότερα ἀπὸ τὸ 1687.

6. Τὰ λείψανα τοῦ μεταγενέστερου μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα

Ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς μεγάλης ἀντηρίδας προσκολλᾶται

ή βάση του μεγάλου δυτικού προμαχώνα, που κάλυπτε την πύλη Beulé ως τα μέσα του περασμένου αιώνα (εἰκ. 328, 334, 341-342, σκ. 43, 45). Ἡ ὀγκώδης τοικοποιία περιέβαλε κάποτε τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ πύλη γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἄμυνας τῆς δυτικῆς πρόσβασης μὲ ἓναν προμαχῶνα ἱκανὸ νὰ ἀντισταθεῖ στὶς βολῆς τοῦ πυροβολικοῦ· ἡ κατεδάφισή της ἄρχισε ἀπὸ τὸν Beulé τὸ 1852 καὶ συμπληρώθηκε, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τὸν Καββαδία τὸ 1888⁴⁷ γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῆς πύλης. Ὅμως τὸ κατώτατο τμήμα τοῦ μανδύα που κάλυψε τὴ ΒΔ. γωνία τῆς πύλης Beulé ἔμεινε ὡς σήμερα σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνέπαφο. Αὐτὸ συνέβη διότι ὁ φυσικὸς βράχος στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἐμφανίζει μεγάλη κλίση πρὸς τὰ ΒΔ. καὶ ἡ θεμελίωση τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ μεταγενέστερου μανδύα βρίσκεται πολὺ χαμηλότερα ἀπὸ ὅ,τι ἡ θεμελίωση τοῦ νότιου ἡμίσειός του. Τὸ διατηρημένο τμήμα τοῦ μανδύα βρίσκεται στὰ Δ., Β. καὶ ΒΔ. τοῦ βόρειου πύργου τῆς πύλης καὶ συνίσταται στὶς δεκατέσσερις κατώτατες στρώσεις τοῦ μανδύα, καθεμία ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχει κατὰ κανόνα σταθερὸ ὕψος καὶ σχηματίζει, ὡς πρὸς τὴν ἀμέσως ὑποκείμενή της, μιὰ ἑσοχὴ που κυμαίνεται ἀπὸ 0.06 ὡς 0.16 μ. Τὸ ὕψος τῶν βαθμίδων που διαμορφώνονται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο κυμαίνεται ἀπὸ 0.32 ὡς 0.62 μ., ἐνῶ σὲ κάτοψη ἡ γωνία που σχηματίζουν τὰ μέτωπα τῶν βαθμίδων εἶναι ἐλαφρῶς ὀξεία, γιὰ τὴν ἀκρίβεια 87.5°. Γιὰ τὴν οἰκοδόμησή τους ἔχουν χρησιμοποιοῦνθεῖ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ὀρθογωνισμένοι πωρόλιθοι, που προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖα κτίρια· γιὰ τὴν συμπλήρωση τῶν μεταξύ τους κενῶν —που ὀφείλονται στὶς διαφορετικὲς διαστάσεις τῶν λίθων ἀλλὰ καὶ σὲ προηγούμενες φθορὲς τους— ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ κυρίως θραύσματα ὀπτοπλίνδων χτισμένα ὀριζόντια, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ ὀπτόπλινθοι ἔχουν χτιστεῖ κατακόρυφα σὲ στενοὺς κατακόρυφους ἀρμούς. Σὲ πολὺ λίγες περιπτώσεις ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ μικρὰ θραύσματα πωρολίδων μὲ ἀκανόνιστο σχῆμα, δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ χρῆση τους νὰ ὀφείλεται σὲ ἐπιδιόρθωση κατὰ τὴν ὁποία συμπληρώθηκαν μὲ μικροὺς λίθους τὰ κενὰ που εἶχαν σχηματιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀποσάθρωση ὀρισμένων πωρολίδων. Τὸ συνδετικὸ κονίαμα που ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὲ ὅλη τὴν κατασκευὴ εἶναι τὸ ἴδιο κεραμιδι κονίαμα μὲ ἀρκετὰ γωνιώδεις χαλίκι, μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπιδιορθωθεῖ τὸ παλιότερο ἀρμολόγημα τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τεσσάρων ἀντηρίδων που περιγράφηκαν προηγουμένως καὶ που βρίσκονται πρὸς Ἄ. τῆς βόρειας πλευρᾶς τῶν βαθμίδων.

Ἡ κατασκευὴ που περιγράφηκε παραπάνω ἀποτελεῖ τὸ περίβλημα τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς τῆς βαθμιδωτῆς βάσης τοῦ μανδύα τοῦ προμαχώνα. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ δομὴ συνίσταται σὲ μιὰ μάζα που ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄμορφους λίθους μέσου καὶ μικροῦ μεγέθους μὲ ἄφθονο συνδετικὸ κονίαμα. Αὐτὸ γίνεται φανερὸ στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῶν ἀνωτέρων ἀπὸ τὶς διατηρούμενες βαθμίδες, ὅπου μάλιστα ἡ τοικοποιία πληρώσεως ὑγώνεται ἐπάνω ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες βαθμίδες καὶ διατηρεῖ ἀκόμη τὰ ἀποτυπώματα τῶν λίθων τῶν ὑπερκείμενων βαθμίδων που ἔχουν μετακινηθεῖ (εἰκ. 342-343). Στὰ λείψανα τῆς τοικοποιίας που βρίσκονται πρὸς Δ. τοῦ νότιου πύργου διατηροῦνται οἱ ὁπὲς που ἔχουν δημιουργηθεῖ μετὰ τὴν ἀποσάθρωση ξύλινων ἐνδέσμων στὴν τοικοποιία γιὰ τὴν ἐνίσχυσή της (εἰκ. 344-345). Ὅπως δὲ φανεῖ παρακάτω, τὰ ξύλα αὐτὰ ἦταν ἐνσωματωμένα στὴν τοικοποιία μιᾶς ἀντηρίδας τοῦ προμαχώνα που πιθανότατα δὲν ἦταν σύγχρονη μὲ τὸν κυρίως προμαχῶνα.

Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς βάσης τοῦ μανδύα τοῦ προμαχώνα ἀκουμπᾷ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς μεγάλης ἀντηρίδας, ὅπως ἥδη ἔχει ἀναφερθεῖ, καὶ τὸ ὑλικὸ πλήρωσης εἰσχωρεῖ μέσα στὸ ρῆγμα που ὑπάρχει στὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ

ἄκρου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ πύργου (εἰκ. 334-335)· τὸ γεγονός αὐτὸ κάνει φανερὸ ὅτι τὸ ρῆγμα δημιουργήθηκε μετὰ τὴν κατασκευὴ τῆς μεγάλης, παρακείμενης πρὸς Ἄ. ἀντηρίδας (παραπάνω, σὴ σ. 244, ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ ἀντηρίδα δὲν εἰσχωρεῖ μέσα στὸ ρῆγμα) καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ μανδύα τοῦ προμαχώνα, οἱ κατασκευαστὲς τοῦ ὁποίου φρόντισαν νὰ τὸ γεμίσουν γιὰ νὰ ἀποκατασιύσουν τὴ στατικὴ ἐπάρκεια τοῦ πύργου⁴⁸.

7. Τὸ Μνησίκλειο ἀνάλημμα

Στὴ συνέχεια θὰ ἐξεταστοῦν τὰ στοιχεῖα ποὺ διατηρεῖ τὸ ὀρθογωνικὸ σὲ κάτωγῃ ἀνάλημμα πρὸς Δ. τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων καὶ πρὸς Β. τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα. Οἱ δύο ἀναλημματικοὶ τοῖχοι στὴ βόρεια καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀναλήμματος (εἰκ. 346, σخ. 43-45) κατασκευάστηκαν στὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἔχουν ὅμως ἀνασπλωθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ 1865⁴⁹. Τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἶναι σήμερα 14.28 μ., καὶ ἔχει κατὰ μέσον ὄρο πλάτ. 1.50 μ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο του, τὸ ὁποῖο προεξέχει ὡς πρὸς τὸν ὑπόλοιπο τοῖχο πρὸς Δ. κατὰ 0.298 μ. στὴ βάση καὶ 0.285 μ. στὴν κορυφὴ. Ἡ δομικὴ μορφή τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ δυτικοῦ τοίχου ὀφείλεται προφανῶς στὴν ἀναστίλωση τοῦ 1878, ποὺ ἐνσωμάτωσε καὶ ὑπολείμματα διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων, ἀφοῦ φαίνεται νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σειρὲς πωρολίθων κατὰ μῆκος τῶν δύο πλευρῶν του, μὲ ἓνα λιθόδεμα μεταξύ τους (εἰκ. 347-348). Τὰ ἴδια δομικὰ χαρακτηριστικά παρουσιάζει καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀνασπλωμένου τμήματος τοῦ βόρειου τοίχου ποὺ ἐκτείνεται ἐπὶ μῆκος 3.90 μ. μὲ ἀφετηρίαν τὴ γωνία, καὶ προέχει ὡς πρὸς τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Ἀ. τμήμα τοῦ τοίχου κατὰ 0.10 μ. Ἡ πρὸς Β. κατὰ 0.10 μ. προεξοχὴ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ βόρειου τοίχου, ἡ ὁποία ἐκτείνεται σὲ μῆκ. 2.85 μ., φαίνεται ὅτι ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἀρχικὸ μορφολογικὸ στοιχεῖο τοῦ τοίχου. Τὸ ἀκανόνιστο πρὸς Ἀ. ὄριο τῆς προεξοχῆς δείχνει ὅτι ἡ προεξοχὴ αὐτὴ ἔγινε γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ ἀνασπλωμένου τμήματος στὸ ὑπόλοιπο παραμορφωμένο σύνολο τοῦ τοίχου. Τὸ πλάτος τοῦ πρὸς Ἀ. τῆς προεξοχῆς αὐτῆς ἀνασπλωμένου τμήματος τοῦ τοίχου κυμαίνεται γύρω στὰ 1.18 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ μὴ ἀνασπλωμένου τμήματος τοῦ τοίχου δὲν ἔχει εὐθεῖες τὶς πλευρὲς τῆς λόγω μεταγενέστερων μετακινήσεων τοῦ τοίχου καὶ ἀνθρώπων ἐπεμβάσεων, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ πλάτος τῆς νὰ κυμαίνεται γύρω στὸ 1.10 μ. Ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, ποὺ ὑγώνεται στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ ἀναλήμματος, διατηρεῖται ἓνα τμήμα τοίχου ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ πλάτ. 0.60 μ., τοῦ ὁποίου ἡ βόρεια πλευρὰ βρίσκεται στὴν προέκταση τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἀναλήμματος (εἰκ. 349-350). Προφανῶς πρόκειται γιὰ λείψανο μιᾶς μεταγενέστερης καθ' ὕψος ἐπέκτασης τοῦ ἀρχαίου τοίχου, γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ὀχύρωσης τῆς περιοχῆς αὐτῆς⁵⁰.

Στὴν ἐσωτερικὴ γωνία τῶν δύο ἀναλημματικῶν τοίχων ὑπάρχει ἓνα πλατύσκαλο (εἰκ. 347-348, σخ. 43-45), διαστ. 1.6 μ. (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.) καὶ 3 μ. (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.). Ἡ στάθμη του εἶναι ἀρκετὰ χαμηλότερα (2.22 μ.) ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους στὸ ἀνάλημμα ποὺ περιγράφεται, ἀπὸ ὅπου κατεβαίνει κανεὶς μὲ μιὰ κλίμακα πλάτ. 1.2 μ. Τὰ μέτωπα τῆς ἀνώτατης σωζόμενης καὶ τῆς κατώτατης βαθμίδας τῆς κλίμακας ἀπέχουν ἀντίστοιχα 4.26 καὶ 2 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς ἐσωτερικῆς γωνίας τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων. Οἱ βαθμίδες εἶναι δέκα, ἔχουν ἄνισα τὰ πλάτη τῶν πατημάτων τους καὶ εἶναι κατα-

σκευασμένες από κομμάτια μαρμάρινων αρχιτεκτονικῶν μελῶν χτισμένα με ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος πρὸς Ἀ. τῆς κλίμακας καὶ τοῦ πλατύσκαλου εἶναι χτισμένος με μεγάλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ἀρχαῖα κίτριά. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πλατύσκαλου μιὰ πόρτα με τοξωτὸ ὑπέρθυρο (εἰκ. 352)⁵¹ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ κλίμακα, ποὺ κατεβαίνει πρὸς Ἀ. στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου. Σήμερα ἓνα πάτωμα εἶναι κατασκευασμένο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς πόρτας καὶ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐπίσκεψη τοῦ χώρου τῆς κλίμακας καὶ τὴ μελέτη της. Πάντως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν πόρτα στὴν κορυφὴ τῆς κλίμακας καὶ ἀπὸ τὴ σιδερόφρακτὴ πόρτα ποὺ ἀνοίγεται στὸν βόρειο ἀναλημματικὸ τοῖχο —ἡ ὁποία περιγράφεται παρακάτω—, ἡ κλίμακα αὐτὴ καλύπτεται με καμάρια ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν πρὸς τὰ κάτω κλίση τῆς κλίμακας. Τὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς κάτοξης ἀνταποκρίνονται σὲς ἀποτυπώσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὸν περασμένο αἰῶνα καὶ ποὺ ἔχουν ἐξεταστεῖ παραπάνω. Ἡ νότια πλευρὰ τῆς τοικοποιίας ποὺ καλύπτει τὴν κλίμακα θρίσκεται σὲ ἀπόσταση 3.8 μ. πρὸς Ν. τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἀναλήμματος (εἰκ. 349, σκ. 43-45)⁵². Ἡ διάσταση αὐτὴ εἶναι μεγαλύτερη (4 μ.) στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς κλίμακας, διότι ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ μὴ ἀνασπλωμένου τμήματος τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου παρουσιάζει μιὰ μετακίνηση πρὸς Β. ποὺ αὐξάνεται στὸ δυτικὸ τοῦ ἄκρου⁵³.

Ἡ ἀνασπλωση, στὴν οὐσία ἀνακατασκευή, τοῦ 1878 στέρνεσε τὴν πρόσοψη τοῦ δυτικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀπὸ κάθε στοιχεῖο χρήσιμο γιὰ τὴ μελέτη μας (εἰκ. 353). Εὐτυχῶς ὅμως ἡ ἀνασπλωση αὐτὴ ἐπεκτάθηκε μόνο σὲ μικρὴ περιοχὴ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς πρόσοψης τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου (εἰκ. 351). Προηγουμένως διευκρινίστηκε τὸ πλάτος τοῦ ἀνασπλωμένου τμήματος στὴν κορυφὴ τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου. Τὸ πλάτος αὐτὸ εἶναι περίπου σταθερὸ καὶ γιὰ τοὺς ἐπὶ τὰ δόμους κάτω ἀπὸ τὴν προέχουσα ζώνη ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀνώτατο δόμο τῶν δύο πλευρῶν τοῦ ἀναλήμματος. Στους ὑποκείμενους δόμους ὅμως μειώνεται περίπου στὸ μισό. Ἡ ἀνασπλωμένη περιοχὴ τῶν κατώτερων δόμων χωρίζεται ἀπὸ τὴ πρὸς Ἀ. αὐθεντικὴς λιθοπλίνθους με μία ρωγμὴ ποὺ εἶναι γεμισμένη με μικρὲς πέτρες καὶ κεραμίδια. Οἱ παρακείμενες στὰ ἀνατολικά τῆς ρωγμῆς αὐθεντικὲς λιθόπλινθοι εἶναι ἐμφανῶς μετακινημένες πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ πρὸς τὰ κάτω, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς ἀνοιγμένους κατακόρυφους ἀρμούς, ἀπὸ τὴ ρωγμὴ ποὺ διαιροῦν ἀρκετὲς λιθοπλίνθους καθ' ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν κλίση τῶν ὀριζόντιων ἀρμῶν τοὺς πρὸς Δ. Φαίνεται μᾶλλον —τόσο ἀπὸ τὴ σημερινὴ κατάσταση ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρατίθενται στὸ Δεύτερο Μέρος— ὅτι ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀναλήμματος εἶχε ὑποστῇ τὴς μεγαλύτερες φθορὲς, γιὰ τὴ ἦταν πολὺ περισσότερο ἐκτεθειμένη στὴν ἐπίθεση τῶν πολιορκητῶν καὶ ἐπιπλέον γιὰ τὴ ἦταν χτισμένη κάθετα πρὸς τὴ φορὰ τῆς κλίσης τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἡ ὁποία στὴ θέση αὐτὴ εἶναι πολὺ ἔντονη.

Στὰ ἀνατολικά τῶν ἀνώτατων τεσσάρων ἀνασπλωμένων στρώσεων τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου δὲν διατηρεῖται καμία ἀπὸ τὴς ἀρχικὲς λιθοπλίνθους τῶν ἀντίστοιχων αὐθεντικῶν δόμων (εἰκ. 351). Αὐτὸ δὲν ἀφορᾷ μόνο τὴν περιοχὴ τοῦ τοίχου ποὺ βρίσκεται ἀμέσως πρὸς τὰ ἀνατολικά τους, ἡ ὁποία εἶναι ἐμφανῶς νεότερη καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ θραύσματα παλαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν χτισμένων με τὴν παρεμβολὴ ὀριζόντιων θραυσμάτων ὀπτοπλίνθων καὶ κονιάματος, με ἓναν τρόπο ποὺ θυμίζει ἔντονα τὴν ὄψη τῶν τοίχων ἀνάμεσα σὲς ἀντηρίδες πρὸς Β. τοῦ τείχους ἀνάμεσα στὸ Μνησίκλειο ἀνάλημμα καὶ στὸν βόρειο πύργο τῆς πύλης Beulé· ἡ παρατήρηση τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ

τοίχου, που αντιστοιχεί στο ὕψος τῶν τεσσάρων ἀνώτατων ἀνασπλωμένων δόμων τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ ἀναλήμματος (εἰκ. 351, 354), δείχνει ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε ἀνισοϋμεῖς δόμους χτισμένους μὲ ὀρθογωνισμένους πωρολίθους που προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖα πιθανότατα κτίρια (οἱ τρεῖς λίθοι τῆς κατώτατης στρώσης ἔχουν ἀγκῶνες καὶ τόρμους γιὰ σιδερένιους συνδέσμους). Εἶναι χτισμένοι χωρὶς κονίαμα, μὲ μεγάλη προσοχή· μάλιστα, γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀνατολικότατου λίθου τῆς κατώτατης στρώσης, ἔχει ἀπολαξευθεῖ κατάλληλα ἡ ὑποκείμενη λιθόπλινθος τοῦ ἀρχαίου ἀναλημματικοῦ τοίχου. Ἐπάνω ἀπὸ τοὺς πέντε αὐτοὺς δόμους ὑπάρχει μιὰ ἀκόμη στρώση ἀπὸ τρεῖς πωρολίθους, ἡ ὁποία βρίσκεται ὑψότερα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῶν ἀρχαίων ἀναλημματικῶν τοίχων, ὅπως τουλάχιστον ὀρίζονται ἀπὸ τὰ ἀνασπλωμένα τμήματά τους. Ἡ στρώση αὐτὴ εἶναι χτισμένη χωρὶς κονίαμα καὶ χωρίζεται ἀπὸ τὴν ὑποκείμενή της μὲ μιὰ λεπτὴ πλακοειδῆ στρώση· αὐτὸ ὅμως δὲν συνιστᾷ διαφοροποίηση ἀπὸ τὸν τρόπο δομῆς τῶν ὑποκείμενων στρώσεων, ἀφοῦ καὶ στὴν ὑποκείμενη στρώση ὑπάρχει μιὰ πλάκα ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό σὲ ἕναν κατακόρυφο ἀρμό. Δύο πωρολίθοι, που εἶναι σήμερα τοποθετημένοι ἔπάνω στὴν τελευταία στρώση που περιγράφηκε, ἀποτελοῦν καὶ αὐτοὶ κατάλοιπα μιᾶς ἐπιπλέον ὑπερκείμενης στρώσης⁵⁴. Εἶναι φανερό λοιπὸν ὅτι οἱ ἑξὶ ἀνώτατες στρώσεις τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου δὲν εἶναι μὲν ἀνασπλωμένες, ἀλλὰ δὲν ἀνήκουν οὔτε στὴν ἀρχικὴ κατασκευή, ἀφοῦ συμπεριλαμβάνουν πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δεύτερη χρῆση καὶ ἐπιπλέον δὲν συμμορφώνονται μὲ τὸ δομικὸ σύστημα τοῦ κλασικοῦ τοίχου. Ὁ Burnouf τὶς ἀποδίδει στὴν περίοδο τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πράγμα που δὲν φαίνεται ἀπίθανο⁵⁵.

Στὸν βόρειο ἀναλημματικὸ τοῖχο ὑπάρχει σήμερα μιὰ πόρτα που ἀνοίγεται στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς καμαροσκέπαστης κλίμακας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τοίχου (εἰκ. 355). Γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀνοίγματος τῆς πόρτας ἔχουν ἀφαιρεθεῖ μία καὶ μισὴ αὐθεντικὲς λιθόπλινθοι ἀπὸ πέντε ἐπάλληλους δόμους. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἀφαίρεσης τῶν λιθοπλίνθων εἶναι παρόμοια μὲ αὐτὴν τῆς ἀφαίρεσης λιθοπλίνθων στὴν ἀνωδομὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ μεταγενέστερου ὀρόφου, καὶ δείχνει ἀξιόλογη φροντίδα γιὰ τὴν συμμόρφωση μὲ τὸ σύστημα τοῦ προϋπάρχοντος καννάβου τῶν ἀρμῶν τῶν ἀρχαίων λιθοπλίνθων. Ὡς κατώφλι τοῦ ἀνοίγματος χρησιμεύει ἡ ἔπάνω ἐπιφάνεια τοῦ 3ου δόμου ἔπάνω ἀπὸ τὸν βράχο στὴ θέση αὐτή. Τὸ θύρωμα που ὑπάρχει σήμερα δὲν εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ ἀνοίγμα, καὶ αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ πολλὰ στοιχεῖα: Κατ' ἀρχὴν δὲν χρησιμοποιεῖ ὅλο τὸ πλάτος τοῦ ἀνοίγματος, ἀλλὰ ἀφήνει ἕνα διάστημα ἀνάμεσα στὸν ἀνατολικὸ παραστάτη τοῦ ἀρχικοῦ ἀνοίγματος καὶ στὸν ἀνατολικὸ ὀρθοστάτη τοῦ ὑπάρχοντος θυρώματος. Τὸ διάστημα αὐτὸ εἶναι συμπληρωμένο μὲ τοιχοποιία ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ ὀπτοπλίνθους χτισμένες μὲ ἀσβεστοκονίαμα, δηλαδὴ παρόμοια μὲ τὴν τοιχοποιία που διατηρεῖται στὸ ἔπάνω μέρος τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου. Ἡ τοιχοποιία αὐτὴ ἐπεκτείνεται στὸν 2ο ἀπὸ κάτω δόμο τοῦ ἀνατολικοῦ παραστάτη τοῦ ἀνοίγματος, ὁ ὁποῖος εἶχε καταστραφεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ θυρώματος που ὑπάρχει ὡς σήμερα. Ἐπιπλέον ὁ ἀνατολικὸς παραστάτης τοῦ ἀνοίγματος δὲν πατάει ἀπ' εὐθείας στὴν ἔπάνω ἐπιφάνεια τῆς ὑποκείμενης λιθοπλίνθου —ὅπως ὁ δυτικὸς ὀρθοστάτης του— ἀλλὰ σὲ μιὰ μαρμάρινη πλάκα τοποθετημένη σὲ μιὰ βάθυνση που ἔχει λαξευθεῖ στὴ λιθόπλινθο, ἡ ὁποία προφανῶς εἶχε χάσει μέρος τῆς μάζας της πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς πόρτας. Τὸ ὑπέρθυρο τῆς τελευταίας εἶναι ἕνα παλαιοχριστιανικὸ ἐπιστύλιο πολὺ καλῆς ἐργασίας, μὲ ζώνη ὀδόντων στὸ κάτω μέρος τῆς

πρόσοψης καὶ ὑπερκείμενη σειρὰ ἀνθεμίων, πού διακόπτεται ἀπὸ δύο σταυρούς, πού ἐγγράφονται σὲ κύκλους. Τὸ ἐπιστύλιο εἶναι ἀπὸ ἄλλο κτίσμα καὶ ἦταν κατεστραμμένο πρὶν τοποθετηθεῖ στὴ θέση αὐτή, ὅχι μόνο γιατί οἱ ἄκρες του εἶναι σπασμένες, ἀλλὰ καὶ γιατί οἱ σταυροί, πού χωρίζονται ἀπὸ πέντε ἀνθέμια, εἶναι τοποθετημένοι σὲ πολὺ ἀσύμμετρες, ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς πόρτας, θέσεις. Γιά τὴν προσπέλαση τόσο τοῦ ἀρχικοῦ ἀνοίγματος, ὅσο καὶ τῆς μεταγενέστερης πόρτας, δὰ πρέπει νὰ εἶχε διαμορφωθεῖ ἕνα πάτωμα ἢ μιὰ κλίμακα μπροστὰ ἀπὸ τὴν πόρτα⁵⁶.

Ὅλοι οἱ δόμοι τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοῖχου καταλήγουν πρὸς ᾿Α. ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, πού ἐξέχει πρὸς Δ. τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων· ἡ τελευταία πρὸς ᾿Α. λιθοπλίνθος κάθε δόμου τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος ἔχει τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς λαξευμένο κατάλληλα γιά τὴν προσαρμογή του στὴ φυσικὴ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου⁵⁷.

Ἀνάμεσα στὸν ὄγκο τοῦ βράχου ὅπου ἐδράζεται ὁ βόρειος ἀναλημματικὸς τοῖχος, καὶ στὸν ὄγκο τοῦ βράχου ἐπάνω στὸν ὁποῖο καταλήγουν πρὸς ᾿Α. ὅλοι οἱ δόμοι τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοῖχου, ὑπάρχει μιὰ βαθιὰ σχισμὴ, πού στὴ θέση αὐτὴ περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ. πρὸς ΒΔ. (εἰκ. 357-358, σκ. 43-44). Οἱ κατασκευαστὲς τοῦ ἀναλημματικοῦ τοῖχου ἀπέφυγαν νὰ χτίσουν τὴ σχισμὴ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο, γιατί δὲν ἦταν ἀπαραίτητο γιά τὴν ἔδρασή του, ὅπως ἐξηγεῖται στὴ συνέχεια: κάτω ἀπὸ τὴν πόρτα πού μόλις περιγράφηκε ὑπάρχουν, ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ, τρεῖς δόμοι κλασικῶν πωρολίδων, ὁ κατώτατος ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐδράζεται στὸν βράχο, πού γιά τὸν λόγο αὐτὸν ἔχει λαξευθεῖ ὀριζόντια· ὁ κατώτατος αὐτὸς δόμος εἶναι καὶ ὁ μόνος τοῦ ὁποίου ἡ τελευταία πρὸς τὰ ᾿Α. λιθοπλίνθος δὲν ἀκουμπάει στὸν βράχο πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἐπάνω στὸ ἀνατολικὸ μισό του —πού σχηματίζει πρόβολο πρὸς ᾿Α. τοῦ βράχου στὸν ὁποῖο ἐδράζεται τὸ δυτικὸ μισό του— στηρίζεται τὸ δυτικὸ μισό τῆς τελευταίας πρὸς ᾿Α. λιθοπλίνθου τοῦ ὑπερκείμενου δόμου, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρὰ τῆς —καὶ χάρη σὲ μιὰ ἔντονη ὑπερκείμενη προεξοχὴ τῆς παρειᾶς τοῦ πρὸς ᾿Α. ἐφαπτόμενου βράχου— ἀναλαμβάνει μόνο ἕνα μικρὸ μέρος τοῦ βάρους δύο ὑπερκείμενων λιθοπλίνθων. Λόγοι οἰκονομίας στὴν ἐργασία καὶ στὸ ὑλικὸ ὀδήγησαν στὴν ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ ἀπλούστατου ἐκφορικοῦ συστήματος, χάρη στὸ ὁποῖο ἀποφεύχθηκε τὸ χτίσιμο τῆς ὁπῆς⁵⁸. Ὁ τοῖχος ἀπὸ τοῦβλα πού σήμερα φράζει τὴν ὁπὴ ἔγινε ὁπωσδήποτε μετὰ τὴν ἐκκένωση τοῦ προμαχώνα τοῦ Ἀνδρούτσου ἀπὸ τὸν Burnouf⁵⁹, διότι σὲ δύο σχέδια τοῦ τελευταίου ἡ ὁπὴ αὐτὴ ἀπεικονίζεται ἀνοικτή⁶⁰.

8. Ἡ περιοχὴ τῆς Κλεγύδρας

Ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ ἤδη στὴν προηγούμενη ἐνότητα, ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος ἔχει δύο ἀνοίγματα πρὸς Β. Τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ ἀποτελέσαν, σὲ διάφορες ἱστορικὲς περιόδους, τὶς διόδους μέσω τῶν ὁποίων ἡ Ἀκρόπολη συνδέθηκε λειτουργικὰ μὲ τὴν πηγὴ τῆς Κλεγύδρας. Ὡς σήμερα ἕνα ἐξαιρετικὰ εὐγλωττο στοιχεῖο γι' αὐτὴ τὴ σχέση εἶναι ἡ κλίμακα πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ φραγμένο ἄνοιγμα στὴν κατώτατη περιοχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοῖχου, τὸ ὁποῖο μόλις ἔχει περιγραφεῖ (εἰκ. 357-359, σκ. 43-44). Ἡ κλίμακα ἔχει διαμορφωθεῖ στὸν πυθμὲνα τῆς σχισμῆς πού ἀνοίγεται ἀνάμεσα στοὺς δύο βραχῶδεις ὄγκους πού προσδιορίστηκαν παρα-

πάνω, και οι βαθμίδες της είναι άλλοτε λαξευμένες στον βράχο και άλλοτε κτιστές, ανάλογα με τη μορφή του φυσικού πυθμένα της σχισμής (εἰκ. 358). Ἡ κλίμακα, ἀκολουθώντας τὴν διαδρομὴ τῆς σχισμῆς, κατεβαίνει πρὸς τὰ ΒΔ. καί, μετὰ ἀπὸ 8 μ. περίπου, στρέφεται πρὸς τὰ ΒΑ., γιὰ νὰ καταλήξει στὴν εἴσοδο τῆς θολωτῆς κατασκευῆς ποὺ καλύπτει ἓνα στόμιο πηγαδιοῦ (εἰκ. 359). Στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ βραχίονα αὐτοῦ τὰ σκαλοπάτια ἔχουν πολὺ πλατύτερο πάτημα καί, στὰ δύο τελευταῖα μέτρα πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ θολωτοῦ κτίσματος, διατηρεῖται ἡ χαμηλωμένη καμάρα ποὺ κάλυπτε τὴν κλίμακα καθ' ὅλη τὴν διαδρομὴ της (εἰκ. 359, σκ. 43-44). Ἡ καμάρα αὐτὴ κατεδαφίστηκε ἀπὸ τὸν Burnouf⁶¹ ἐπειδὴ θεωρήθηκε μεσαιωνικὴ. Νεότερα ὅμως ἀνασκαφικὰ δεδομένα ὁδήγησαν στὴ χρονολόγησή τῆς κλίμακας, τοῦ πηγαδιοῦ καὶ τῶν θολωτῶν κατασκευῶν ποὺ τὰ καλύπτουν στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁶², καὶ στὴν ἐρμηνεία τους ὡς κατασκευῶν ποὺ εἶχαν σκοπὸ νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ νερὸ τῆς Κλεγυδρας γιὰ τὴν Ἀκρόπολη καὶ μόνο. Στὴν περιοχὴ ἔχουν γίνει πολλὲς ἀνασκαφές καὶ κατεδαφίσεις οἰκοδομημάτων ποὺ ἀνάγονται σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους, καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐρμηνεύσει κανεὶς τὰ ὑπάρχοντα λείψανα χωρὶς τὴν καλὴ γνώση τῶν δημοσιευμάτων τῶν Burnouf, Parsons καὶ Τραυλοῦ, οἱ ὁποῖοι ἀσχολήθηκαν συστηματικὰ μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν περιοχή⁶³.

Στὰ δυτικὰ τῆς Κλεγυδρας, ἀνάμεσα στὴ θεμελίωση τοῦ τοίχου ποὺ ὀρίζε τὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς κλασικῆς δεξαμενῆς (τὴν ὁποία ὁ Parsons ὀνόμαζε «Paved Court of the Pythion») καὶ τὸν βραχῶδη ὄγκο στὰ Δ. τῆς κλίμακας ποὺ περιγράφτηκε παραπάνω, διατηρεῖται τμήμα τῆς βάσης ἐνὸς τείχους, μήκ. 8 μ. περίπου, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὑστερορρωμαϊκὸ (εἰκ. 360-362, σκ. 43-44). Ἡ ἐξωτερικὴ (ΒΔ.) πρόσοψη τοῦ τμήματος αὐτοῦ δὲν βρίσκεται στὴν προέκταση τῆς ἐξωτερικῆς πρόσοψης τῆς συνέχειας τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους ποὺ διατηρεῖται στὰ ΒΑ., ἀλλὰ κατὰ 1.7 μ. περίπου πρὸ ἔξω (σκ. 43-44). Ἐπίσης, αὐτὸ τὸ τμήμα τείχους ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους λίθους ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀρχαιότερα οἰκοδομήματα καὶ ἔχουν χυσιτεῖ μὲ ἀσβεστοκονίαμα, ἐνῶ στὸ ΒΑ. ἄκρο του ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὀπτόπλινθοι κατακόρυφες ἢ ὀριζόντιες. Ἡ πρὸς τὰ ΒΑ. συνέχεια τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους ἀποτελεῖται ἐπίσης ἀπὸ μεγάλους λίθους, ἀλλὰ χυσιμένους χωρὶς τὴν παρεμβολὴ κονιάματος καὶ ὀπτοπλίνθων. Νομίζω ὅτι τὸ διαφορετικὸ πλάτος καὶ ἡ διαφορετικὴ δομὴ τοῦ τείχους ποὺ διατηρεῖται πρὸς Δ. τῆς Κλεγυδρας ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ κατασκευάστηκε σὲ ἄλλη φάση οἰκοδομικῆς δραστηριότητος στὴν περιοχή, ἡ ὁποία εἶχε εἰδικὸ σκοπὸ νὰ ὀχυρώσει τὴν Κλεγυδρά. Ἡ σκέψη αὐτὴ καὶ ἡ συγγένεια τῶν δομικῶν τρόπων μὲ ἄλλες φράγκικες κατασκευὲς στὴν Ἀκρόπολη (ἀσβεστοκονίαμα χωρὶς τριμμένο κεραμίδι, ὅπως καὶ αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἐντοπίστηκαν τὰ φράγκικα νομίσματα⁶⁴, ὀπτόπλινθοι) μὲ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ τεῖχος αὐτὸ ἐντασσόταν στὸ ἀμυντικὸ σύστημα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ Φράγκοι ἐπεδίωξαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ νερὸ τῆς Κλεγυδρας γιὰ τοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς Ἀκρόπολης⁶⁵.

Λίγο ἀνατολικότερα, ἀνάμεσα στὸ θεμέλιο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς κλασικῆς δεξαμενῆς (Paved Court κατὰ τὸν Parsons) καὶ τὸν βραχῶδη ὄγκο πρὸς τὰ ΝΔ., διατηροῦνται τὰ λείψανα ἐνὸς ἄλλου τείχους, ποὺ ἐκτείνονται σὲ μῆκος μεγαλύτερο ἀπὸ 10 μ. (εἰκ. 361-363). Ἡ ἐξωτερικὴ πρόσογί του δὲν εἶναι ἀκριβῶς παράλληλη πρὸς τὴν πρόσοψη τοῦ τείχους ποὺ περιγράφηκε προηγουμένως (σκ. 43-44), ἀλλὰ ἀποκλίνει πρὸς τὰ ΝΔ. (στὸ ΒΑ. ἄκρο τους οἱ προσόψεις ἀπέχουν περ. 1.5 μ. καὶ στὸ ΝΔ. περ. 1 μ.). Τὸ τεῖχος αὐτὸ εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ μεγάλους λίθους μὲ τὴν παρεμβολὴ κονιάμα-

τος, μικρῶν λίθων καὶ θραυσμάτων ὀπτοπλίνδων. Στὴν πρὸς τὰ ΝΔ. προέκτασή του καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βάση τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος, διατηρεῖται ἓνα τμήμα τῆς βάσης τοῦ τείχους στὴ θέση ἐκείνη (σχ. 43-44). Τὰ ὑπολείμματα τείχους ποὺ μόλις περιγράφηκαν προέρχονται ἀπὸ τὴ Ντάπια τοῦ νεροῦ, δηλαδὴ τὸν προμαχώνα ποὺ ἔχτισε τὸ 1822 ὁ Ἀνδρουτσος γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὸ νερὸ τῆς Κλεγυύδρας γιὰ τοὺς Ἕλληνες ποὺ μόλις εἶχαν καταλάβει τὴν Ἀκρόπολη. Πολὺ κοντὰ στὸ ἀνοιγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπαίνει κανεὶς σήμερα στὸ ἀρχαῖο κτίσμα τῆς Κλεγυύδρας, καὶ λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη τῆς διατηρούμενης τοικοποιίας στὴν περιοχὴ αὐτή, βρέθηκαν τὰ φράγκικα νομίσματα ποὺ τεκμηριώνουν τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴ θέση αὐτὴ στὸ 6' ἡμῖσι τοῦ 13ου αἰ.⁶⁶, γιὰ τὴν ὁχύρωση τῆς Κλεγυύδρας ἀπὸ τοὺς Φράγκους μὲ σκοπὸ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ νεροῦ γιὰ τὴν Ἀκρόπολη.

Στὰ δυτικὰ τῶν δύο τειχῶν ποὺ περιγράφηκαν, ὑπάρχει ἓνας τοῖχος μὲ πρόσοψη παράλληλη πρὸς τὴν πρόσοψη τῆς Ντάπιας τοῦ νεροῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπέχει 3.3 μ. κατὰ μέσον ὄρο (εἰκ. 361-363, σχ. 43-44). Ὁ Parsons τὸν χαρακτηρίζει τούρκικο ἀναλημματικό τοῖχο χωρὶς ἄλλη ἐξήγησιν⁶⁷, καὶ φαίνεται ὅτι ἔχει δίκιο: τὸ πάχος τοῦ τοίχου δὲν εἶναι σταθερὸ ἀλλὰ κυμαίνεται μεταξὺ 0.7 καὶ 0.8 μ., μὲ ἀποτελέσμα ἡ πίσω πλευρά του νὰ μὴν εἶναι ἐπίπεδη, πρᾶγμα ποὺ δείχνει ὅτι προοριζόταν νὰ μείνει κρυμμένη μέσα στὸ ἔδαφος. Ὁ ἀναλημματικὸς αὐτὸς τοῖχος προφανῶς κατασκευάστηκε γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς δεμελίωσης τῆς Ντάπιας τοῦ νεροῦ. Ὁ τοῖχος εἶναι χτισμένος μὲ λίθους μικροῦ ὥς μέσου μεγέθους καὶ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα· ἐπάνω του ἀκουμπᾷ καὶ ἐνμέρει ἐδράζεται ἓνας ἄλλος τοῖχος μὲ τελείως παρόμοια τοικοποιία, ἡ ὁποία χωρίζεται μὲ κατασκευασικὸ ἄρμὸ ἀπὸ τὴν ὑποκείμενη. Ὁ δεύτερος αὐτὸς τοῖχος εἶναι μεταγενέστερος ἀπὸ τὸν προηγούμενο καὶ χτίστηκε πιθανότατα στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης· ὅπωςδήποτε ὅμως χτίστηκε μετὰ τὸ 1819 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1831 καὶ εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερος ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς Ὑπαπαντῆς, στὸ ὁποῖο ἀκουμπάει τὸ ΒΔ. ἄκρο του⁶⁸.

Τὸ κάτω τμήμα τοῦ τείχους τῆς Ὑπαπαντῆς διατηρεῖται ὁλόκληρο ἀπὸ τὴν εἰσοδὸ του στὰ ΒΑ. ὡς τὴν περιοχὴ πρὸς Δ. τοῦ βόρειου πύργου τῆς πύλης Beulé (σχ. 43). Ὁ τοῖχος ποὺ συνδέει τὸ τεῖχος τῆς Ὑπαπαντῆς μὲ τὴ ΒΔ. γωνία τῆς σωζόμενης βάσης τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα ἀνάγεται στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης (εἰκ. 341, 343, σχ. 43, 45)⁶⁹. Ὁ ὀρθογωνικὸς πύργος τοῦ τείχους τῆς Ὑπαπαντῆς, στὰ ΒΔ. τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα, χτίστηκε μαζὶ μὲ τὸ τεῖχος αὐτὸ σὺς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ.⁷⁰ Σὲ παλαιότερη ἐποχὴ ἀνάγεται τὸ τεῖχος ποὺ διατηρεῖται σὲ μεγάλῃ ἔκτασι ΝΔ. τοῦ τείχους τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ πρὸς Δ. τῆς πύλης Beulé, καὶ ἔχει ταυτισεῖ μὲ τὸ Ριζόκαστρο⁷¹ (σχ. 43).

9. Τὰ λείψανα τῆς ὁχύρωσης ΝΔ. τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς Ἀκρόπολης

Στὰ ΝΔ. τῆς περιοχῆς ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Βραυρωνείου καὶ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ νότιου πύργου τῆς πύλης Beulé, ὑπάρχουν λείψανα τοίχων ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ πέτρες μεγάλες ἢ μικρές, χτισμένες μὲ ἀσβεστοκονίαμα μὲ τὴν παρεμβολὴ θραυσμάτων ὀπτοπλίνδων. Σὲ ἀρκετὲς θέσεις διατηροῦνται καὶ λαξεύματα στὸν φυσικὸ βράχο. Ἡ ὄψη αὐτῶν τῶν στοιχείων σήμερα εἶναι συγκεχυμένη· ὅμως ἓνας συσχετισμὸς τῶν σχεδίων ἀποτύπωσής τους μὲ σχέδια ποὺ ἐξετάστηκαν στὸ Δεύτερο Μέρος τῆς μελέτης, βοηθάει στὴν ταύτιση τῶν λειψάνων μὲ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ κτίσματα ποὺ ἔχουν ἥδη

έντοπιιστεί εκεί. Για την ταύτιση τῶν σημερινῶν ὑπολειμμάτων, ποὺ φαίνονται στὸ τοπογραφικὸ (σχ. 47), ἔχω χρησιμοποιήσει κυρίως τὴν κάτοψη τῶν Προφυλαίων μὲ τὴ δυτικὴ πρόσβαση ποὺ ἔκανε ὁ Boitte τὸ 1863 (εἰκ. 96), ἐπειδὴ περιλαμβάνει σχεδιασμένο ὑπὸ κλίμακα καὶ μὲ ἀκρίβεια σημαντικὸ μέρος ἀπὸ τὰ κύσματα τῆς περιοχῆς ποὺ ἐξετάζεται. Παράλληλα ἀνέτρεξα στὴν κάτοψη τῆς ἴδιας περιοχῆς ἀπὸ τὸν von Hallerstein (εἰκ. 54, 1810), ἐπειδὴ διευκρινίζει τὴ μορφὴ ὀρισμένων κυσμάτων ποὺ τὸ 1863 εἶχαν κατεδαφιστεῖ. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο συμβουλευθῆκα καὶ τὴν κάτοψη τῆς Ἀκρόπολης τῶν Κλεάνθη καὶ Schaubert (εἰκ. 62, 1831-1832). Τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο ποὺ παρατίθεται ἐδῶ ἀπεικονίζει τὴ σημερινὴ κατάσταση στὴν περιοχὴ, καὶ ἡ σκιασμένη ἐπιφάνεια δηλώνει τὶς θέσεις τῶν κυσμάτων ποὺ εἰκονίζονται σὲ αὐτὰ τὰ τρία σχέδια τοῦ 19ου αἰῶνα.

Στὰ ΝΔ. τοῦ νότιου πύργου τῆς πύλης Beulé, ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, διατηροῦνται τὰ ἔκρη μιᾶς τοικοποιίας ποὺ ἐκτείνονται ὡς τὴν περιφέρεια τοῦ Ὁδείου Ἑρῶδου τοῦ Ἀττικοῦ. Τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς τοικοποιίας αὐτῆς εἶναι ἐμφανὲς καὶ δείχνει ὅτι πρόκειται χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ τὰ λείψανα τοῦ δυτικοῦ βραχίονα τοῦ Σερπεντιζέ. Δύο σειρὲς λίθων ποὺ βρίσκονται πρὸς Δ. τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου, σὲ ἀπόσταση 1.5 μ. περίπου, εἶναι χτισμένες παράλληλα μὲ τὴ γραμμὴ τῆς πρόσοψης τοῦ Σερπεντιζέ καὶ σὲ ἀπόσταση 1.5 μ. περίπου. Λίγο βορειότερα ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς σειρὲς λίθων διακρίνονται λείψανα δύο τοίχων ποὺ σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία: πρόκειται γιὰ τὸ νότιο ἄκρο τῆς κατώτατης —στὴ θέση αὐτῇ— βαθμίδας τοῦ μεταγενέστερου μανδύα ποὺ κάλυπτε τὴν πύλη Beulé, καὶ γιὰ τὴν προέχουσα πρὸς Δ. ἀντηρίδα ποὺ φαίνεται σὲ ὅλες τὶς κατόψεις καὶ ἀπόψεις τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸ 1687 καὶ μετὰ. Σὲ ἀπόσταση 9 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς πύλης Beulé διατηρεῖται ἡ θεμελίωση μιᾶς ἀντηρίδας (εἰκ. 364), ποὺ προεξέχει κατὰ 1.6 μ. ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ Σερπεντιζέ καὶ ἔχει πλάτ. 1.4 μ. Ἡ ἀντηρίδα αὐτὴ διακρίνεται σὲ ὅλα τὰ σχέδια τῶν περιηγητῶν στὰ ὁποῖα ἀπεικονίζεται ἡ περιοχὴ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τὰ λείψανα τοικοποιίας ποὺ βρίσκονται ἐπίσης ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Σερπεντιζέ —στὰ ΝΔ. τοῦ βραχώδους ὄγκου στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ κιγκλίδωμα τῆς περίφραξης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου— ὀφείλονται στὴν κατασκευὴ τοῦ θολικοῦ καὶ τοῦ ὑπερκείμενου προμαχώνα, ὅπως ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ ἀδρὴ λάζευση τοῦ βράχου στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ μονοπατιοῦ ποὺ σήμερα ὁδηγεῖ στὴ νότια πύλη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Ὁ χαμηλὸς τοῖχος ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ νότιου πύργου τῆς πύλης Beulé μὲ κατεύθυνση πρὸς Ν., ἔξω ἀπὸ τὴ σημερινὴ περίφραξη, εἶναι μιὰ κατασκευὴ καινούρια, ποὺ χτίστηκε μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Καθβαδία, μᾶλλον ταυτόχρονα μὲ τὶς κολουροπυραμιδοειδεῖς ἀντηρίδες ποὺ ὑπάρχουν ὡς σήμερα στὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς τῶν πύργων τῆς πύλης (εἰκ. 366)⁷². Ἡ θεμελίωση ἐνὸς στενοῦ τοίχου, ποὺ διατηρεῖται στὰ ΝΑ. τοῦ νότιου πύργου τῆς πύλης Beulé καὶ συγκεκριμένα στὴν πρὸς Δ. προέκταση τοῦ λαξεύματος στὸν βράχο (εἰκ. 321, σχ. 45), ὅπου ἦταν τοποθετημένες οἱ κεκλιμένες λιθόπλινθοι τοῦ νότιου ἀναλήματος τῆς κλασικῆς ἀνάβασης στὴ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης (ἡ θεμελίωση τοῦ τοίχου αὐτοῦ εἶναι παράλληλη πρὸς τὸν νότιο τοῖχο τοῦ νότιου πύργου καὶ ἡ βόρεια παρειὰ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς ἐφάπτεται μὲ τὴ νότια πλευρὰ του) εἶναι τὰ λείψανα τῆς περίφραξης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἡ ὁποία κατασκευάστηκε μετὰ τὴν περάτωση τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Καθβαδία καὶ συνέδεε τὴν πύλη Beulé μὲ τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης⁷³. Ὅπωςδήποτε δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τὰ λείψανα αὐτὰ νὰ ἐμπεριέχουν ὑλικὸ ἀπὸ παλιότερους τοίχους, ποὺ προϋπήρ-

ξαν στην ίδια θέση. Ο παλιότερος από αυτούς δα ήταν ο νότιος αναλημματικός τοίχος της κλασικής αναβάθρας προς την Ακρόπολη, λείψανα του οποίου, όπως είδαμε στο Δεύτερο Μέρος, εικονίζονται στα σχέδια του Boitte και του Bohn.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα υπολείμματα του νοτιότατου τμήματος του δυτικού βραχίονα του Σερπεντζέ, που καταλήγουν στην περιφέρεια του Ήρωδεϊου, διατηρούνται σε καλή κατάσταση και έχουν τα δομικά χαρακτηριστικά που αναγνωρίζονται και στα τμήματα του ύστερορρωμαϊκού τείχους (είκ. 365, 367-368): μεγάλους ορθογωνισμένους λίθους, χωρίς παρεμβολή οπτοπλίνδων (οι οπτοπλίνθοι στο τείχος αυτό είναι φανερό ότι συγκεντρώνονται σε περιοχές μεταγενέστερων επισκευών διαμορφώνοντας «μπαλώματα»), και ίσως αρχικά να μην είχαν καθόλου κονίαμα, πάντως τώρα έχουν κατά κανόνα έρυθροπό κονίαμα. Όπωςδήποτε η αρχική δομή του τείχους αυτού ανάγεται σε εποχή πολύ παλαιότερη από την Τουρκοκρατία και πιστεύω ότι πρόκειται για τα υπολείμματα του νότιου τμήματος του ύστερορρωμαϊκού τείχους, επάνω στο οποίο πάτησε ο τουρκικός Σερπεντζές.

Στα ΝΑ. του νότιου πύργου της πύλης Beulé υπάρχουν και άλλα λείψανα τοικοποιίας και άδρα λαξεύματα στον φυσικό βράχο. Η συσχέτιση με τα σχέδια που προανέφερα βεβαιώνει ότι πρόκειται για τα λείψανα του πύργου που υγωνόταν στα δυτικά της ΝΔ. γωνίας του πύργου της Νίκης (είκ. 369, σκ. 47). Η ΝΔ. πλευρά του πύργου ορίζεται στη θέση αυτή, όχι μόνο λόγω των μεγάλων λίθων από αρχαία οικοδομήματα που έχουν χυστεί κατά μήκος αυτής της γραμμής, αλλά και λόγω της νότιας παρειάς του άτεχνου λαξεύματος που συνεχίζει τη γραμμή της νότιας πλευράς του πύργου προς τα ΝΑ., αφήνοντας έξω από το περίγραμμα του πύργου τον αλάξευτο υπερυψωμένο βράχο. Η ΒΔ. πλευρά του πύργου τοποθετείται στη θέση της δυτικότερης από τις δύο σειρές λίθων που διαμορφώνουν δύο παράλληλες βαθμίδες, διότι είναι σαφές ότι η ανατολικότερη έχει σχηματιστεί μετά την αφαίρεση των λίθων της πρόσοψης, τα αποτυπώματα των οποίων διατηρούνται επάνω στο κονίαμα. Τα υπολείμματα τοικοποιίας που δεν εντάσσεται στο περίγραμμα του πύργου και που προεξέχει προς Δ. (όπως φαίνεται στο σχέδιο) αποτελεί τμήμα της θεμελίωσης του τείχους που συνέδεε τον πύργο με τον νότιο πύργο της πύλης Beulé. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι τα λείψανα των θεμελίων του πύργου είναι χυσμένα από αρκετά μεγάλους λίθους που προέρχονται από αρχαία οικοδομήματα, από μικρούς λίθους και πολλές οριζόντιες οπτοπλίνθους, με άφθονο συνδετικό κονίαμα· τα όρατα λαξεύματα που σχετίζονται με τον πύργο είναι αμελή και αποσκοπούν στην αφαίρεση τμημάτων βράχου για τη διευκόλυνση της οικοδόμησης των τοίχων, και όχι στη διαμόρφωση όμαλης κοίτης για την έδραση λιθοπλίνδων. Μολονότι τα υπάρχοντα λείψανα δεν αποτελούν καθ' έαυτά τεκμήριο για τη χρονολόγηση του πύργου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η αρχική κατασκευή του πύργου αυτού πρέπει να ανάγεται στην ύστερορρωμαϊκή περίοδο⁷⁴.

Ο άποκομμένος όγκολίδος που βρίσκεται προς τα ΝΔ. των λειψάνων που μόλις περιγράφηκαν έχει στην κορυφή του ένα άτεχνο λάξευμα με δύο πλευρές, από τις οποίες η μία κατευθύνεται προς τα ΝΑ. και η άλλη προς τα ΒΑ., και συναντώνται υπό όρθη γωνία. Η μορφή του λαξεύματος δείχνει ότι στην κορυφή του όγκολίδου αυτού γινόταν η συνάντηση δύο τοίχων με κατευθύνσεις αντίστοιχες με αυτές των πλευρών της γωνίας (είκ. 370, σκ. 47). Πρόκειται φυσικά για τον δυτικό τοίχο —που βρισκόταν στην προς Ν. προέκταση της δυτικής πλευράς του πύργου— και το δυτικό άκρο του ΝΔ. τοίχου της

αὐλῆς τῶν φυλάκων. Λαμβάνοντας ὑπόψη τὰ σχέδια τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ δύο ἀδρὰ λαξεύματα σὲ ἓναν ὑπερυγμένο ὄγκο τοῦ βράχου (εἰκ. 371, σκ. 47) —περὶ τὰ 15 μ. πρὸς τὰ ΝΑ. τῆς γωνίας ποὺ ἐντοπίστηκε προηγουμένως— μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποκαταστήσει μὲ βεβαιότητα τὴν πορεία τοῦ τείχους τῆς αὐλῆς τῶν φυλάκων ἕως ὅτου συναντήσῃ τὸ μόνον εὐανάγνωστο σήμερα τμήμα τοῦ τείχους αὐτοῦ, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ σημερινοῦ ἐκδοτηρίου εἰσιτηρίων καὶ φθάνει ὡς τὸν βράχο τῆς Ἀκρόπολης, κάτω ἀπὸ τὸ Βραυρώνειο (εἰκ. 372, σκ. 47). Πρὶν περιγράψω λεπτομερέστερα αὐτὸ τὸ ἀξιόλογο τμήμα τῆς αὐλῆς τῶν φυλάκων, θὰ ἐπισημάνω ἓνα ἀκόμη ἀδρὸ λάξευμα ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο: βρίσκεται στὰ ΝΔ. τοῦ πύργου τῆς Νίκης καὶ ἀπέχει γύρω στὰ 11 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ. πλευρὰ του καὶ περὶ τὰ 0.6 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ. Ὁ συσχετισμὸς μὲ τὰ σχέδια τοῦ 19ου αἰῶνα ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ λάξευμα αὐτὸ δείχνει τὴ θέση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ οἰκήματος, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ΝΔ. τείχους τῆς αὐλῆς τῶν φυλάκων.

Τὸ διατηρούμενο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ τείχους τῆς αὐλῆς τῶν φυλάκων εἶναι τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ τείχους ποὺ φαίνεται σὲς ἀπεικονίσεις ποὺ παρατίθενται στὸ Δεύτερο Μέρος τῆς μελέτης. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ του ἔχει σημαντικὸ ὕψος καὶ ἐμφανίζει μιὰ τοικοποιία ἀπὸ μικρὲς πέτρες, πολλὰ θραύσματα ὀπποπλίνθων καὶ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα, ἡ ὁποία ἐδράζεται στὸν βράχο, χωρὶς κατασκευαστικὲς διαφοροποιήσεις ἢ ἄλλα χαρακτηριστικὰ ποὺ νὰ δηλώνουν διάφορες οἰκοδομικὲς φάσεις (εἰκ. 374). Ἡ τοικοποιία αὐτὴ εἶναι ἀπὸ τὲς ἀμελέστερες ποὺ συναντᾷ κανεὶς στὴν Ἀκρόπολη, οἱ ὁποῖες συνήθως χαρακτηρίζονται ὡς τουρκικὲς. Τὸ διατηρούμενο τμήμα τοῦ τείχους σήμερα χρησιμεύει ὡς ἀναλημματικὸς τοῖχος τῆς περιοχῆς ποὺ βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς νότιας πύλης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ἀκρόπολης. Σὲ κάτοψη εἶναι τρίπλευρο καὶ διατηρεῖ τὸ κάτω τμήμα ἀπὸ δύο πολεμίστρες ποὺ εἶχαν τὴ μορφή ὀρθῶν σχισμῶν στὸ τεῖχος, ὅταν εἶχε ὅλο του τὸ ὕψος. Οἱ πολεμίστρες αὐτὲς σὲ κάτοψη ἔχουν τὴ μορφή τραπεζίου πλάτ. 0.09-0.12 μ. στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους καὶ 1-0.9 μ. στὴν ἐσωτερικὴ του (εἰκ. 373). Ἀξίζει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ φυσικὸς βράχος σὲς δύο πλευρὲς τῆς νότιας πύλης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου εἶναι σήμερα λαξευμένος κατακόρυφα· ἡ λάξευση αὐτὴ πρέπει νὰ εἶχε γίνῃ ὅταν κατασκευάσθηκε ἡ πύλη εἰσόδου στὴν αὐλὴ τῶν φυλάκων. Στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς περιοχῆς ποὺ παρατίθεται ἔχουν συσχετισθεῖ τὰ ὑπάρχοντα ἐλάχιστα λείψανα μὲ τὰ οἰκοδομήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται (σκ. 47).

IV. Η ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ ΚΑΙ Η ΔΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

1. Ύπενθυμίζεται ότι στο προηγούμενο κεφάλαιο έχει αναφερθεί η αποτύπωση της μεγάλης δεξαμενής από τον Bohn, πριν από την κατεδάφισή της (βλ. Bohn, *Die Propyläen* πίν. III, VI), καθώς και η περιγραφή και αποτύπωσή της από τον Kawerau μετά την κατεδάφισή της. Τά έτη 1988 και 1989 έγινε ο καθαρισμός και η πλήρης αποτύπωση της δεξαμενής. Η διεξοδική μελέτη των στοιχείων που προέκυψαν από τις εργασίες θα δημοσιευθούν σε αυτοτελή μελέτη. Για τον αρχαϊκό ύδραγωγό βλ. Καθβαδία-Καθεράου, 'Ανασκαφή 67-68, πίν. Β. Επίσης βλ. Τανούλα, Βορειοανατολικά των Προπυλαίων. Tanoulas, Pre-Mnesiclean Cistern. 'Ο ίδιος, Structural Relations, όπου η κατασκευή του νεότερου, λαξευμένου στον θράκο, όχευτος που τροφοδοτούσε τη μεγάλη δεξαμενή, αποδίδεται στην οικοδομική δραστηριότητα του Μνησικλή.

2. Βλ. παραπάνω σ. 130-131.

3. Καθβαδία-Καθεράου, 'Ανασκαφή πίν. Β, σ. 63-64.

4. Κατά την αποτύπωση του χώρου το 1978 καθάρισα την περιοχή από τα φυτά και τα επιφανειακά χώματα, αλλά δεν επικήρυσσα σε βάθος καθαρισμό του χώρου, γιατί στην περιοχή αυτή ο βράχος βρίσκεται σε σημαντικό βάθος και η αφαίρεση της σπινθηρικής επίκωσης απαιτούσε πολλή εργασία.

5. Βλ. Tanoulas, Pre-Mnesiclean Cistern 159, σμ. 68.

6. Για έρμηνεία των λαξευμάτων στον ναό της 'Αθηνάς Νίκης βλ. και Ζιρώ, 'Ιστορία της Νίκης. 'Ο ίδιος, *Προβλήματα της Νίκης* 12-13.

7. Τα λαξύματα καταλαμβάνουν όλο το πλάτος της πλευράς του πεσσού. Το δυτικό τμήμα καθενός από τα λαξύματα, μήκ. 0.27 μ., έχει μεγαλύτερο ύψος (0.18 μ. περίπου) από το ανατολικό (0.10 μ. περίπου).

8. Στη νότια όψη του ΒΑ. κίονα, όπως είναι σήμερα αναστηλωμένος (εικ. 300), σε στάθμη 2.06 από το δάπεδο, ύψ. 0.08 μ. Στη βόρεια όψη του ΝΑ. κίονα σε στάθμη 1.90 μ. από το δάπεδο, ύψ. 0.08 μ. επίσης. Στη βόρεια όψη του βόρειου από τους πεσσούς που πλασιώνουν την πόρτα, σε στάθμη 2.12 μ. από το δάπεδο. Φαίνεται ότι τα λαξύματα αυτά οφείλονται σε μία κατασκευή στην ανατολική πρόσταση του ναού.

9. Βλ. Μπαλάνο, 'Αθηνά Νίκη 778.

10. Παράβαλλε τις παρόμοιες αύλακώσεις που

διατηρούνται στις περιοχές του βράχου της 'Ακρόπολης στα ανατολικά των Προπυλαίων και στις πλάκες του κεκλιμένου βαθμιδωτού δαπέδου που σώζονται στην κεντρική διάβαση του κεντρικού κυρίου και έχουν περιγραφεί στο Κεφάλαιο I αυτού του μέρους της μελέτης.

11. Ross - Schaubert - Hansen, *Nike Apteros* πίν. 1. Βλ. και Παπανικολάου - Κρίστensen εικ. 29.

12. Στην κάτοψη του ιερού της Νίκης από τον Bohn, *Die Propyläen* πίν. XX γίνεται φανερό ότι η συνέχεια της πλακόστρωσης προς Β. του ναού είχε διατηρηθεί στη θέση της ως την ανατολική πλευρά της πέμπτης από Δ. σειράς πλακών. Οι δύο τελευταίες προς 'Α. πλάκες της κορωνίδας του βόρειου τοίχου του πύργου της Νίκης είναι σαφές ότι τοποθετήθηκαν εκεί εκ των υστέρων.

13. 'Ο ένας όλμος έχει διάμ. 0.055, βάθ. 0.018 μ., και απέχει γύρω στα 0.165 μ. από το μέτωπο της βόρειας πρόσοψης του λίθου της επίστευνης (το δωρικό κυμάτιο επάνω από το μέτωπο είναι αποδραυσμένο) και 1.27 μ. από την ανατολική πλευρά του λίθου. 'Ο δεύτερος όλμος έχει διάμ. 0.07, βάθ. 0.024 μ., και απέχει 0.36 μ. από το βόρειο μέτωπο και 1.38 μ. από την ανατολική πλευρά του μετώπου της επίστευνης.

14. Για μια πολύ διαφορετική έρμηνεία, προφανώς λανθασμένη, των λαξευμάτων που εξετάστηκαν παραπάνω, βλ. Ζιρώ, 'Ιστορία της Νίκης. 'Ο ίδιος, *Προβλήματα της Νίκης* 10-11.

15. Βλ. Bohn, *Die Propyläen* πίν. VII.

16. Η μέγιστη απόσταση των λειγάνων της τοιχοποιίας από τη δυτική όψη της πόρινης θεμελίωσης του κεντρικού κυρίου είναι 4.24 μ. και η ελάχιστη 3 μ., ενώ από τη νότια πρόσοψη των μαρμάρινων λιθοπλίνθων της θεμελίωσης της βόρειας πτέρυγας έχουν μέγιστη απόσταση 5.25 και ελάχιστη 4.40 μ.

17. Βλ. Δεύτερο Μέρος και στα προηγούμενα κεφάλαια αυτού του μέρους της μελέτης.

18. 'Ιακωβίδης, *'Η μυκηναϊκή ακρόπολις* 113-7, σκ. 19. Βλ. και Stevens, *Architectural Studies* 73-75, εικ. 2.

19. Το τμήμα της επιφάνειας του βράχου που διατηρεί τις αύλακώσεις απέχει 5.85 μ. από την πρόσοψη της πόρινης θεμελίωσης του κεντρικού κυρίου και 3.22 μ. από την πρόσοψη των μαρμάρινων δόμων της υποδομής της νότιας πρόσοψης της βόρειας πτέρυγας.

20. Για την ἑρμηνεία τῆς πώρινης αὐτῆς θεμελίωσης βλ. Bohn, *Die Propyläen* πίν. XV 8. Καβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* 131-132, πίν. Η. Stevens ὁ.π. 77-79, σκ. 4. Bundgaard, *Mnesicles* 51-55. Travlos, *Athens* εἰκ. 614. Τανούλας, Βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων. Ὁ ἴδιος, Pre-Mnesiclean Cistern 153 κέ.

Οἱ ὑπόλοιποι λίθοι τῆς ἴδιας θεμελίωσης πρὸς Β. ἔχουν σὺν ἐπιφάνειά τους ἔντονα τὰ ἴχνη διάθρωσης.

21. Βλ. Στίκα, *Ὀρλάνδος* 408, 413, εἰκ. 8-12. Ὁ τελευταῖος βραχίονας τῆς διαμόρφωσης αὐτῆς — δηλαδὴ αὐτὸς ποὺ συνδέει τὴν περιοχὴ τῆς πώρινης θεμελίωσης τῆς κλίμακας ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης μὲ τὴν κεντρικὴ διάβαση τῶν Προπυλαίων — ἀνακατασκευάστηκε σὲ ἀνώτερη στάθμῃ τὸ 1977 σύμφωνα μὲ σχέδιό ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ συνεργασία μου μὲ τὸν ἀείμνηστο Ἰ. Τραυλὸ, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν εὐθύνη τοῦ ἔργου (ἡ ἐργασία ἐκτελέστηκε ἀπὸ συνεργεῖο τοῦ ἐργολάβου Ε. Φρεγαδιώτη). Στὴ νέα αὐτὴ κατασκευὴ διαμορφώθηκαν βαθμίδες γιὰ νὰ ἀνυψωθεῖ ἡ στάθμῃ τοῦ κεκλιμένου δαπέδου, οὕτως ὥστε νὰ διαμορφωθεῖ μιὰ ἐξέδρα καθ' ὅλο τὸ πλάτος τῆς κεντρικῆς διάβασης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων, ἡ ὁποία τότε καλύφθηκε — γιὰ πρώτη φορὰ ἐξ ὁλοκλήρου — μὲ ξύλινο δάπεδο.

22. Stevens, *Architectural Studies* 77-89, σκ. 1, 3, 7. Ἐπίσης βλ. Gruben, *Tempel* εἰκ. 155.

23. Ἡ πλακόστρωση αὐτὴ σὲ παλιότερες φωτογραφίες καὶ σχέδια (Καβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* πίν. Η. Φωτογραφίες Stillman, ἐδῶ εἰκ. 105-106) φαίνεται νὰ ἔχει μιὰ ἀκόμη πλάκα πρὸς Β. ἡ ὁποία σήμερα ἔχει καταπέσει, γιὰ τὴν ὑποθεμελίωση — ποὺ εἶχε χτιστεῖ κάτω ἀπὸ τὶς ἄλλες πλάκες τῆς ὁμάδας αὐτῆς — δὲν εἶχε ἐπεκταθεῖ κάτω καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλάκα.

24. Bohn, *Die Propyläen* 34-39. Καβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* πίν. Η, σ. 133-136. Travlos, *Athens* εἰκ. 91. Tanoulas, *The Propylaea* εἰκ. 4.

25. Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς κατώτερης βαθμίδας ἔχει ἀποκοπεῖ μὲ ἀπόκρουση, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μετρήσει τὸ ἀρχικὸ πλάτος τοῦ πατώματος καὶ τὸ ὕψος τοῦ μετώπου.

26. Ἡ ἀποτύπωση καὶ ἡ περιγραφὴ τῶν ὑπολειμμάτων αὐτοῦ τοῦ τοῖχου ἔγινε τὸ 1979. Σήμερα ὁ ἐξέχων ὄγκος — μὲ βάση τὸν ὁποῖο ἔχουν κυρίως γίνεи οἱ σχετικὲς παρατηρήσεις — ἔχει καταπέσει καὶ ἔχει ἀποκαλύψει ἓνα τμήμα μαρμάρινης βαθμίδας τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ κάθετα πρὸς τὴν ἀρχικὴ τῆς κατεύθυνση. Αὐτὸ ἀποδεικνύει

ὅτι ὁ τοῖχος στὸν ὁποῖο ἀνήκουν τὰ λείψανα εἶναι νεότερος καὶ δὲν εἶναι ὁ τοῖχος σύριξης τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας.

27. Δὲν ἔχει κανεὶς παρὰ νὰ συγκρίνει τὴ θέση τοῦ ἀναλήμματος στὴν κάτω τῆς σημερινῆς κατάστασης τῆς δυτικῆς πρόσθιας καὶ τὰ λείψανα τῆς θεμελίωσης ποὺ σημειώνει στὸ σχέδιό του ὁ Kawerau (Καβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* πίν. Η).

28. Ἰακωβίδης, *Ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις* 112-113, σκ. 17. Τὰ λαξεύματα αὐτὰ θρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1853 κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο καὶ τὸ ὑλικὸ ὅπου πατοῦσε, βλ. Beulé, *L'Acropole* 85-86. Γιὰ τὴν προστασία τῶν λαξευμάτων καὶ τὴ διευκόλυνση τῶν ἐπισκεπτῶν ἀπὸ τὴν ὀλισθηρότητά τους, ποὺ εἶχε γίνεи πιά ἐπικίνδυνη, καλύφθηκαν τὸ 1979 μὲ τὴν ἐπίστρωση ἀπὸ σκυρόδεμα ποὺ ὑπάρχει ὡς σήμερα. Προηγουμένως εἶχα σχεδιάσει καὶ φωτογράφησιν τὰ λαξεύματα καὶ τὸ σχέδιό τους δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ.

29. Καβαδίας - Καβεράου, *Ἀνασκαφὴ* πίν. Η.

30. Ἡ διαπλάτυνση δὰ πρέπει νὰ ἔγινε τὸ 1934 ὅταν ἐπῆλθαν μεταρρυθμίσεις στὴν περιοχὴ τῆς πύλης Beulé ἀπὸ τὸν Μπαλάνο. Βλ. τὴν ἐπόμενη σημείωση.

31. Ἡ πόρτα ποὺ σήμερα ἀνοίγεται στὸ θόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τῆς πύλης Beulé εἶναι νεότερη καὶ πιθανότατα σύγχρονη μὲ τὴ διάνοιξη τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ θόρειου πύργου γιὰ τὴ διαμόρφωση χώρου ἔκδοσης εἰσιτηρίων. Στὸ ἀρχεῖο Μπαλάνου, ποὺ φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, διατηροῦνται τὰ σχέδια τῆς διαμόρφωσης τῆς κλίμακας στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θυραίου τοῖχου τῆς πύλης Beulé. Οἱ ἀλλαγὲς αὐτὲς πρέπει νὰ ἔγιναν ἢ τουλάχιστον νὰ περατώθηκαν τὸ 1934, χρονολογία ποὺ ἀναγράφεται στὴν ἐπίστευνη τοῦ ἀναλημματικοῦ ὀρθοστάτη στὰ ἀνατολικά τῆς πύλης Beulé. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θόρειου πύργου τῆς πύλης δὲν εἶναι σήμερα εὐκόλο νὰ μελετηθεῖ πλήρως γιὰ τὴ οἱ τοῖχοι του εἶναι ἐπικρισμένοι καὶ ὁ κῶρος του κατελκνυμένος ἀπὸ τὰ ἔντυπα τῶν ἀρχαιολογικῶν ὁδηγῶν τὰ ὁποῖα ἀποθηκεύονται ἐκεῖ ἔως ὅτου μεταφερθοῦν πρὸς πώληση σὶς εἰσόδους τῆς Ἀκρόπολης καὶ τοῦ μουσεῖου τῆς. Πάντως ἀπ' ὅ,τι φαίνεται δὲν ἔχουν γίνεи ἄλλες ἀλλαγὲς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θόρειου πύργου.

Πρέπει ἐδῶ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι τὸ 1957, μετὰ τὴν ἀναμόρφωση τῆς εἰσόδου τῆς Ἀκροπόλεως πρὸς Ν. τοῦ πύργου τῆς Νίκης — στὴ θέση τῆς πύλης τῆς «αὐλῆς τῶν φυλάκων», ὅπου βρίσκεται ὡς σήμερα — ἡ πύλη Beulé καταργήθηκε ὡς εἴσοδος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ἀκρόπολης (βλ. BCH 82, 1958, 656).

32. Bohn, *Die Propyläen* πίν. XIX.

33. Προφανώς διότι με τὸν τρόπο αὐτὸν ἀπέφευγαν νὰ λαξεύσουν τὴ βάση τοῦ λαξεύματος.

34. Bohn, *Die Propyläen* πίν. II. Καββαδίας-Καθεράου, *Ἀνασκαφὴ* πίν. H.

35. Τὰ ἴχνη τοῦ τοίχου αὐτοῦ —καὶ τοῦ ἀντιστοίχου του ποὺ ὁ Bohn καὶ ὁ Kawerau δείχνουν νὰ προεκτείνει τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νότιου πύργου πρὸς Ἄ. τοῦ θυραίου τοίχου— δὲν εἶναι ὁρατὰ σήμερα, μετὰ τὶς διαμορφώσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω (βλ. παραπάνω σημ. 31).

Στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τῆς πύλης Beulé, ποὺ ἔχει σχεδιάσει ὁ Bohn (*Die Propyläen* πίν. XIX) οἱ πρὸς Ἄ. προχωρήσεις τῶν τοίχων ἀπεικονίζονται χαμηλές. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τῶν τοίχων τῆς πύλης Beulé φανερώουν ὅτι οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἦταν ἀρχικὰ χαμηλοὶ καὶ εἶχαν σκοπὸ τὴ διαμόρφωση τῶν ἐπιπέδων τοῦ ἐδάφους στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πύλης. Στὸ ἴδιο σχέδιο ὁ Bohn λανθασμένα εἰκονίζει τὸ λάξευμα γιὰ τὴ στήριξη τῆς καμάρας στὴν ἴδια στάθμη, τόσο στὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν βόρειο πύργο ὅσο καὶ στὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ θυραῖο τμήμα τῆς πύλης.

36. Βλ. παραπάνω σημ. 32.

37. Τὰ λείψανα τῶν τοίχων τοῦ μεταγενέστερου ὀρόφου τοῦ βόρειου πύργου τῆς ὑπερρορωμαϊκῆς πύλης κατεδαφίστηκαν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀνωδομῆς στὴ σημερινή της μορφή. Σὲ μιὰ φωτογραφία τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (εἰκ. 366), τραβηγμένη μετὰ τὸ πέρας τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Καββαδία καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωση τῶν Προπυλαίων, ἡ ἀποκατάσταση τοῦ βόρειου πύργου ἔχει ἤδη συντελεστεῖ.

38. Beulé, *L'Acropole I* 115-116. Bohn, *Die Propyläen* πίν. II, XIX.

39. Ὁ Ζιρώ, Ὁ αἰτὸς τοῦ κάστρου 36-37, διατείνεται ὅτι ἡ τοποθέτηση τοῦ ὑπερδύρου ἔγινε γιὰ τὴν ἔνδεση πλάκας μὲ ἀποτροπαϊκὴ παράσταση αὐτοῦ.

40. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ σωζόμενου τμήματος τῆς ὑπερκείμενης τοικοποιίας ἀπὸ μικροὺς λίθους, ὀπτοπλίνθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα ὑπάρχει μιὰ πώρινη λιθόπλινθος, ἡ ὁποία ἐδράζεται σὲς ὑποκείμενες πώρινες λιθόπλινθους μὲ τὴν παρεμβολὴ κονιάματος. Μιὰ σύγκριση μὲ τὴ φωτογραφία τῆς συλλογῆς Gary Edwards (εἰκ. 1176) δείχνει ὅτι ἡ λιθόπλινθος αὐτὴ ἔχει προστεθεῖ ἐκεῖ πρόσφατα.

41. Ἡ νότια ὄψη τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τεῖχους ἀπεικονίζεται ἀπὸ τὸν Burnouf, *Acropole d'Athènes* πίν. VII. Στὸ σχέδιο αὐτό, καθὼς καὶ στὰ σχέδια τῆς καίτης τῆς δυτικῆς πρόσβασης καὶ τῆς νότιας ὄψης

τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τεῖχους τῆς δυτικῆς πρόσβασης ἀπὸ τὸν Bohn, *Die Propyläen* πίν. II καὶ XIX, διακρίνεται ὅτι τὸ τεῖχος σταματᾷ σὲ ἀπόσταση 4 μ. περίπου ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πρόσουγν τοῦ πύργου, καθὼς καὶ ἡ γωνία ποὺ διαμορφώθηκε στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ πέρατος τοῦ τεῖχους. Στὸ κάτω μέρος φαίνονται οἱ κεκλιμένες λιθόπλινθοι τοῦ βόρειου ἀναλήμματος τῆς μνησίκλειας ἀναβάθρας. Μιὰ σύγκριση τῶν σχεδίων αὐτῶν μὲ τὴ φωτογραφία τῆς συλλογῆς Edwards (εἰκ. 1176), δείχνει ὅτι κατεδαφίσεις καὶ στερεωτικὲς ἐργασίες ἔχουν σιὸ μεταξὺ ἀλλοιώσει τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνατολικῆς παρυφῆς τοῦ τοίχου.

42. Στὶς θέσεις ὅπου ἡ ἐπιδερμίδα ἔχει διατηρηθεῖ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀρμολογήματος διασώζονται καὶ τὰ ἴχνη τῆς κόμης τοῦ μιστριοῦ ποὺ σκημάτιζαν ἓνα πλαίσιο γύρω ἀπὸ τοὺς λίθους. Παρακάτω δὲ φανεῖ ὅτι τὸ ἐπίχρισμα αὐτὸ εἶναι ἴδιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ὑπάρχει σιὸς ἀρμούς τῆς βάσης τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα ποὺ προσκολλᾶται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀντηρίδας.

43. Ἡ λιθόπλινθος ποὺ ἐδράζεται σὲς μαρμαρινὴ λιθόπλινθο διατηρεῖ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνειά της ἴχνη ἀπὸ κονιάματα τριῶν εἰδῶν: ἓνα λεπτὸ καλοστρωμένο στρώμα ἀπὸ κουρασάνι μὲ γυλοτριμμένο κεραμίδι, τοποθετημένο ἀπευθείας στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου, δύο παχύτερες στρώσεις ἀπὸ φαιὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ περιβάλλουν τὸ θραῦσμα μιᾶς ὀπτοπλίνθου καὶ ἓναν ὄγκο ἀσβεστοκονιάματος μὲ χρῶμα ἐλαφρὰ κιτρινωπὸ, τὸ ἀκανόνιστο σχῆμα τοῦ ὁποίου δείχνει ὅτι εἶναι ὑπόλειμμα μιᾶς τοικοποιίας μὲ πέτρες καὶ θραύσματα ὀπτοπλίνθων μὲ ἀκανόνιστο σχῆμα. Νομίζω ὅτι τὸ κουρασάνι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη χρῆση τῆς λιθοπλίνθου σὲ μιὰ ἄλλη θέση· ἡ ὀπτοπλίνθος καὶ οἱ δύο στρώσεις ὁμοίου κονιάματος ποὺ τὸ περιβάλλουν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔνταξη τῆς λιθοπλίνθου στὴν τοικοποιία τῆς ἀντηρίδας, καὶ τὸ κιτρινωπὸ κονίαμα προέρχεται ἀπὸ τὸν τοῖχο ποὺ χτίστηκε μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀνώτερου τμήματος τῆς ἀντηρίδας καὶ τὴν κατασκευὴ τῆς τοικοποιίας, ἴχνη τῆς ὁποίας ἐντοπίστηκαν ἤδη στὸ τμήμα τοῦ τεῖχους ποὺ συνεχίζει τὸν τρόπον τινὰ πρὸς Ἄ. τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ βόρειου πύργου τῆς πύλης Beulé.

44. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν ἴδιο μαλακὸ ἐρυθρὸ βράχο εἶναι θεμελιωμένες ὅλες οἱ ἀναλημματικὲς κατασκευὲς στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς Ἀκρόπολης. Μεγάλες ἐπιφάνειες τοῦ βράχου αὐτοῦ μπορεῖ νὰ δεῖ κανεῖς, ἐλεύθερες ἀπὸ ἐπικώσεις, στὴν περιοχὴ ἀκριβῶς πρὸς Β. τῆς ὀχύρωσης τῆς δυτικῆς πρόσβασης, στὰ ΝΔ. τῆς Κλεγυδρας.

45. Ἡ ἑσωτερικὴ ὄψη τοῦ βόρειου ὁρίου τῆς δυτικῆς πρόσβασης ἔχει ἀποτυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Bohn, *Die Propyläen* πίν. XIX.

46. Βλ. ὅλες τὶς κατόψεις καὶ τὶς ἀπόψεις τῆς περιοχῆς ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ Verneda (εἰκ. 8, 1687) καὶ καταλήγοντας σὲ ἐκείνη τοῦ Lambert (εἰκ. 116, 1877). Τὸ παλιότερο σχέδιο ὅπου οἱ ἀντιρίδες εἰκονίζονται ἀπελευθερωμένες ἀπὸ τοὺς διάμεσους τοίχους εἶναι, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, ἡ κάτοψη τοῦ Bohn, ποὺ δείχνει τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε τὸ 1881 (*Die Propyläen* πίν. II).

47. Βλ. παραπάνω σ. 131, 141-142.

48. Τὴ δυτικὴ πλευρὰ καθενὸς ἀπὸ τοὺς δύο πύργους τῆς πύλης Beulé ἀνυψοῦνται σήμερον ἀντιρίδες: αὐτὴ τοῦ βόρειου πύργου ἔχει σχῆμα μισῆς κόλουρης ὀκταγωνικῆς πυραμίδας μὲ ὀρθογωνικὴ βάση (εἰκ. 343), ἐνῶ ἡ μία ἀντιρίδα τοῦ νότιου πύργου ἔχει σχῆμα τετραγωνικῆς κόλουρης πυραμίδας (εἰκ. 344, 366). Τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ νότιου πύργου ἀνυψοῦνται ἀκόμη μία ἀντιρίδα σὲ σχῆμα ὀρθογωνικῆς κόλουρης πυραμίδας. Οἱ ἀντιρίδες αὐτὲς κατασκευάσθηκαν μετὰ τὸ 1888, δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς πύλης ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ μεταγενέστερου προμαχώνα.

49. Tanoulas, *The Propylaea* 473. Βλ. ἐπίσης παραπάνω σ. 150 σημ. 119.

50. Βλ. παραπάνω σ. 97, εἰκ. 40-41.

51. Ὁ βόρειος παραστάτης τῆς πόρτας ἀποτελεῖται ἀπὸ λιθόπλινθο τοῦ Παρθενώνα.

52. Βλ. καὶ Burnouf, *Acropole d'Athènes* πίν. XIX.

53. Ἐπάνω στὸν βράχο ποὺ θρίσκεται πρὸς Ἀ. τῆς κλίμακας καὶ πολὺ κοντὰ στὴν δεμελίωση τοῦ βόρειου ἄκρου τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων ὑπάρχει ἕνα λάξευμα πλάτ. περίπου 0.35 μ. μὲ ἀπόκλιση πρὸς ΝΔ. (εἰκ. 349, σκ. 43-45). Τὸ σχῆμα του δὲν εἶναι κανονικὸ καὶ ἡ ἐργασία ἀπολάξευσης εἶναι μέτριας ποιότητος. Δὲν μπορῶ νὰ πῶ ἂν ὀφείλεται σὲ κατασκευὴ ἀρχαία ἢ νεότερη, πάντως ἡ κατασκευὴ αὐτὴ δὲν θὰ ἦταν κύριας σημασίας.

54. Βλ. Burnouf, *Acropole d'Athènes* πίν. XX, ὅπου διακρίνονται στὴ στρώση αὐτὴ τρεῖς λιθόπλινθοι: ἐπάνω σ' αὐτὲς εἰκονίζεται λείψανα μιᾶς τοικοποιίας ἀπὸ μικρότερες πέτρες καὶ ὀπτοπλίνθους, παρόμοιας μὲ τὰ λείψανα μεταγενέστερης τοικοποιίας πρὸς Δ. τῶν στρώσεων ποὺ μόλις περιγράφηκαν.

55. Βλ. αὐτόθι 147. Οἱ ἀμέσως ὑποκείμενοι τέσσαρες δόμοι τοῦ ἀρχαίου τοίχου ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ του φάση, διαφοροποιοῦνται ὅμως ἀπὸ τοὺς ὑποκείμενους δόμους ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἔχουν ὑποστεί τὴν τελικὴ κατεργασία ἀφαίρεσης τοῦ ἀπέργου, ὅ-

πως καὶ στὴν πρόσοψη τοῦ δυτικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, πρὸς Ν. τῆς προεξοχῆς ποὺ διαμορφώνει τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ ἀναλήματος σὲ ὅλο τὸ ὕψος.

56. Στιὺς δύο δόμους ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν πόρτα καὶ στὰ δυτικὰ τῆς διατηρεῖται ἡ σχετικὴ μὲ τὴν ὁδὸ τῶν Παναθηναίων ἐπιγραφὴ (εἰκ. 356), βλ. Shear, *Hesperia* 8, 1939, 222, εἰκ. 18. Travlos, *Athens* 422, εἰκ. 544.

57. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ τελευταῖοι πρὸς Ἀ. λίθοι τῶν ἐπὶ μεταγενέστερων στρώσεων, ποὺ ἐντοπίσθηκαν προηγουμένως στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ἀνώτερης περιοχῆς τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου, δὲν ἔχουν λαξευθεῖ γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀλλὰ ἀνάμεσα στὸν βράχο καὶ στὴν ἀνατολικὴ κατακόρυφη πλευρὰ τῶν λίθων ἔχουν ἀφεθεῖ σφηνοειδῆ διαστήματα.

58. Ὁ Burnouf εἶχε διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ὁπὴ αὐτὴ ἀφείθηκε γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ σπηλαίου τοῦ Πανὸς μὲ τὴν Ἀκρόπολη, βλ. Burnouf, *Acropole d'Athènes* 147.

59. Αὐτόθι 39.

60. Αὐτόθι πίν. XIX-XX.

61. Αὐτόθι 165-166.

62. Parsons, *Klepsydra* 246-248.

63. Ἰδιαίτερα διαφωτιστικὴ ἦταν ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἐγίνε στὰ 1936-1940 ἀπὸ τὸν Parsons καὶ ποὺ ἔφερε στὸ φῶς πολλὰ στοιχεῖα. Βλ. Parsons, *Klepsydra*. Ἐπίσης βλ. Burnouf, *Acropole d'Athènes* 38-46, 69-70, 149, πίν. XIV-XVI, XIX-XX. Travlos, *Athens* 323-331.

64. Βλ. παρακάτω. σ. 253.

65. Βλ. Frantz, *Late Antiquity* 127 (περιγραφὴ τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους ἀπὸ τὸν Τραυλὸ), ὅπου στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους περιλαμβάνονται καὶ τὰ παρακάτω δύο, ποὺ εἶναι τὰ ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ παρατηροῦνται στὰ λείψανα τοῦ πλατύτερου τείχους ποὺ ἀποδίδω στὴ φραγτικὴ ὁχύρωση τῆς Κλεγύδρας: «Χαρακτηριστικὸ τῆς κατασκευῆς εἶναι ἡ ὀλικὴ ἔλλειψη ὀπτοπλίνθων» καὶ «τὸ κονίαμα δὲν εἶχε πάντοτε τὴν ἴδια σύνθεση. Γενικὰ τὸ κονίαμα ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἑσωτερικὴ πλήρωση τοῦ τείχους εἶναι φτωχὸ σὲ ἀσβέστη, ἐνῶ αὐτὸ ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ κτίσιμο τῶν λίθων στὶς δύο ὄψεις εἶναι πολὺ ἰσχυρὸ καὶ συνίσταται ἀπὸ ἀσβέστη, ἄμμο καὶ μικρὰ θραύσματα ἢ κόκκους ἐρυθροῦ πηλοῦ ἀπὸ τριμμένες κεραμίδες».

66. Parsons, *Klepsydra* 251.

67. Αὐτόθι εἰκ. 4.

68. Στὰ 1819 χρονολογοῦνται οἱ τελευταῖες κατόψεις καὶ ἀπόψεις τῆς Ἀκρόπολης ποὺ δὲν ἀπεικονίζουν αὐτὸν τὸν τοῖχο, ἐνῶ στὰ 1831/2 χρονολογεῖται

IV. Η ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ ΚΑΙ Η Δ. ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῶν Κλέανθου-Schaubert, ὅπου βρίσκεται καὶ ἡ παλιότερη ἀπεικόνιση τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Βλ. παραπάνω σ. 122-123. Ἐπίσης Tanoulas, *The Propylaea* 460-461.

69. Ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά στὸ σχέδιο τῶν Κλέανθου καὶ Schaubert (εἰκ. 62). Βλ. παραπάνω σ. 122-123.

70. Ἀπεικονίζεται σὺς παλιότερες ἀπόψεις καὶ κατόψεις τῆς περιοχῆς. Βλ. εἰκ. 15, 18, 33, 36-37 κλπ.

71. Βλ. Τραυλὸς, *Πολεοδομική* 156-162. Ἐπίσης βλ. Μακρῆ - Τσάκο - Βαθυλοπούλου, Ριζόκαστρο, ὅπου προσδιορίζεται ἡ πορεία τοῦ Ριζόκαστρου μὲ βάση ὅλα τὰ ὡς σήμερα ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ χρονολογεῖται ἡ κατασκευὴ του σὺς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔδωσε τὸ 1985 ἀνασκαφὴ στὸν κῶρο τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου.

Στὴν πρὸς Δ. ἐπέκταση τῆς γραμμῆς ποὺ ὀρίζει ὁ ἀναλημματικὸς τοίχος τῆς ἀρχαϊκῆς ἀνόδου (σχ. 43), πρὸς Δ. τῆς πύλης Beulé, ὑπάρχει ἕνας τοίχος χτισμένος μὲ θραύσματα ἀρχαίου ὑλικοῦ καὶ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα ποὺ φθάνει ὡς τὰ ἄλλα λείψανα τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη Beulé. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ, σὲ ἀπό-

σταση 19 μ. περίπου πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ θυραίου τοίχου τῆς πύλης Beulé, ὑπάρχει ἕνας ὀγκόλιθος ποὺ ἔχει κατρακυλίσει κάποτε ἀπὸ τὴ δυτικὴ κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης. Στὰ ΝΑ. του σώζονται λείψανα ἀπὸ τοιχοποιίες ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ταυτιστοῦν χωρὶς ἀνασκαφί. Προφανῶς πρόκειται γιὰ λείψανα ἐνὸς τούρκικου κτίσματος, τὸ ὁποῖο διακρίνεται σ' αὐτὴ τὴ θέση στὴν κάτοψη τοῦ Verneda καὶ τὸ ὁποῖο δὲν μπορῶ αὐτὴ τὴ στιγμή νὰ ἐρμηνεύσω καλύτερα, γιὰτὶ δὲν εἰκονίζεται σὲ καμιά ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ἢ τὶς νεότερες κατόψεις. Μιὰ ἔνδειξη γιὰ τὴ θέση τοῦ τοίχου καὶ τοῦ οἰκοδομήματος στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῶν Κλέανθου-Schaubert μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μιὰ τεθλασμένη γραμμὴ ποὺ περιγράφει τὶς τρεῖς πλευρὲς ἐνὸς ὑπερυψωμένου τραπεζίου ἀνάμεσα στὸ τεῖχος τῆς Ὑπαπαντῆς, στὸν Σερπεντιζὲ καὶ στὸν μεγάλο δυτικὸ προμαχῶνα.

72. Φωτ. DAI, ἀρ. ἀρν. 137, ποὺ ἔγινε μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς (1888) καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῶν ἀναστηλωτικῶν ἔργων στὰ Προπύλαια ἀπὸ τὸν Μπαλάνο (1909).

73. Πρβ. τὴν εἰκ. 366.

74. Βλ. παραπάνω σ. 132.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ἀποκατάσταση τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας
τῶν Προφυλαίων

I. Τὰ Προπύλαια στὰ τέλη τοῦ 3ου μ.Χ. αἱ.

Ἡ ΑΘΗΝΑ ΦΑΙΝΕΤΑΙ ὅτι στὴν οὐσία παρέμεινε ἀνοχύρωτη ἀπὸ τὸ 86 π.Χ., ἔτος τῆς καταστροφῆς τῶν τειχῶν τῆς ἀπὸ τὸν Σύλλα¹, ὡς τὸ γ' τέταρτο τοῦ 3ου μ.Χ. αἱ. Τότε ὁ κίνδυνος τῶν βαρβάρων — Ἑρούλων καὶ Γότθων — ποὺ λυμαίνονταν τὶς πόλεις στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀνάγκασε τὸν αὐτοκράτορα Βαλεριανό (253-260) νὰ ὀχυρώσει καὶ πάλι τὴν Ἀθήνα. Τὸ βαλεριανεῖο τεῖχος κατασκευάστηκε, στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς διαδρομῆς του, ἐπάνω στὰ ὑπολείμματα τοῦ δεμιστόκλειου τείχους. Μόνον ἡ διαδρομὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος χαράχτηκε μὲ τρόπο ποὺ νὰ συμπεριλάβει στὸν περίβολο τὴν ἐπέκταση τῆς πόλης ποὺ ἀνάγεται σιτοὺς χρόνους τοῦ Ἀδριανοῦ². Τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα τοῦ Βαλεριανοῦ ὅμως δὲν ἐμπόδισαν τοὺς Ἑρούλους νὰ καταλάβουν τὴν Ἀθήνα τὸ 267 καὶ νὰ τὴν καταστρέγουν συστηματικὰ μὲ ἐμπρησμό³. Μολονότι οἱ Ἑρουλοὶ γρήγορα ἀναγκάστηκαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, ἡ Ἀθήνα χρειάστηκε κάποιο χρόνο γιὰ νὰ ἀνακάμψει. Λίγα χρόνια μετὰ οἱ Ἀθηναῖοι κατασκεύασαν τὸ ὑστερορρωμαϊκὸ τεῖχος ποὺ περιέβαλε μιὰ περιορισμένη ἔκταση τῆς ἀρχαίας πόλης πρὸς Β. τῆς Ἀκρόπολης⁴. Ἡ πρόσφατη ἔρευνα στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης ἀπέδειξε ὅτι στὸν 3ο μ.Χ. αἱ. ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Ὠδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ὁ βόρειος τοῖχος τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένους καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ κοίλου τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου ἐντάχθηκαν στὴν ὀχύρωση τῆς περιοχῆς, τὴν ὁποία περιβάλλουν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ βράχου τῆς Ἀκρόπολης⁵.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους — τόσο πρὸς Β. ὅσο καὶ πρὸς Ν. τῆς Ἀκρόπολης — προϋποθέτει τὴν προγενέστερη ἢ σύγχρονη ὀχύρωσή της⁶. Τὴν ὀχύρωση αὐτὴ συνιστοῦν ἡ πύλη Beulé μὲ τοὺς δύο πύργους ποὺ τὴν πλαισιώνουν⁷, καὶ τὰ τμήματα τοῦ τείχους ποὺ τὴ συνέδεαν μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος καὶ μὲ τὸ πόδιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (σχ. 48-49). Μολονότι τελευταῖα ἔχει ἐπικρατήσει ἡ πρὸ πρόσφατη ἄποψη τοῦ Τραυλοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ πύλη Beulé πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ὀχυρωματικὴ δραστηριότητα τοῦ Βαλεριανοῦ⁸, θεωρῶ πιθανότερο ἡ ὀχύρωση τῆς Ἀκρόπολης νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ τὸ ὑστερορρωμαϊκὸ τεῖχος⁹. Ὁ κύριος λόγος ποὺ ἔκλινε σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιλογὴ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ κανένα ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀθηναϊκὰ νομίσματα τῶν μέσων τοῦ 3ου αἱ., μὲ παραστάσεις τῆς Ἀκρόπολης, δὲν εἰκονίζεται ἡ πύλη Beulé¹⁰. Θεωρῶ ἐξαιρετικὰ ἀπίθανο ἓνα τόσο σημαντικὸ ἔργο νὰ εἶχε παραλειφθεῖ ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν νομισμάτων. Ἀκόμη, νομίζω ὅτι ἡ ὀχύρωση τῆς Ἀκρόπολης δηλώνει τὴν ἴδια τάση γιὰ συσπείρωση ποὺ ἐκφράζει καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους. Ἕνας σημαντικὸς λόγος γιὰ τὴν ἔνταξη τῆς ὀχύρωσης τῆς δυτικῆς πρόσθιας στῆς ὑστερορρωμαϊκῆς ὀχυρώσεως μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Ἑρούλων, ἀναφέρεται λίγο πρὸ κάτω σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ὀχύρωση τῆς Κλεγύδρας.

Στὸ τμήμα τοῦ τείχους ποὺ συνέδεε τὸν νότιο πύργο τῆς πύλης Beulé μὲ τὸν πύργο τῆς Νίκης, καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ τελευταίου, ὑπῆρχε μία ἀκόμη πύλη, γιὰ τὴν προστασία τῆς ὁποίας κατασκευάστηκε ἓνας πύργος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς. Τὸ γεγονὸς ὅτι τόσο ἡ πύλη αὐτή, ὅσο καὶ ὁ παρακείμενος πύργος, εἶναι σύγχρονοι

μέ την πύλη Beulé αποδεικνύεται από την τοικοποιία, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί προηγουμένως κατά την παρουσίαση και έρμηνεία σχεδίων των αρχιτεκτόνων του 19ου αϊ. Stilling, Winstrop και Boitte¹¹. 'Αξίζει να υπενθυμίσω εδώ ότι σε ένα σχέδιο του Winstrop (είκ. 89) διακρίνεται ο τρόπος δομής των κατώτερων τμημάτων της έξωτερικής πλευράς της πύλης και της ανατολικής πλευράς του πύργου, τα όποια είναι κατασκευασμένα με μεγάλα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση και παρουσιάζουν πολλές κατασκευαστικές ομοιότητες με την πύλη Beulé¹². Είς επίρρωσιν αυτής της παρατήρησης χρησιμεύει και το επιστύλιο που έχει έντοπιστεί στην έβδομη στρώση του ανατολικού παραστάτη στην έσωτερική πλευρά της πύλης, το οποίο προέρχεται από το μνημείο του Νικία (από μέλη του οποίου κυρίως συνίσταται η πύλη Beulé)¹³.

Η θολωτή κατασκευή, που διαμορφώθηκε επάνω από την πηγή της Κλεγύδρας για να εξασφαλίσει το νερό της για τους υπερασπιστές της 'Ακρόπολης, αποκτά λειτουργική αξία μόνο σε συνδυασμό με την όχύρωση της δυτικής πρόσβασης της 'Ακρόπολης που περιγράφηκε στις προηγούμενες παραγράφους· και αυτό διότι η θολοσκεπής κλίμακα, που κατασκευάστηκε για να εξασφαλίσει την επικοινωνία της με την 'Ακρόπολη, κατέληγε στη ΒΑ. γωνία του Μνησικλείου αναλήμματος, δηλαδή σε μια περιοχή εκτός του περιβάλλοντος του ιεροῦ. Γι' αυτό, μολονότι τα ανασκαφικά δεδομένα στην περιοχή οδήγησαν παλιότερα στην χρονική τοποθέτηση της θολωτής κατασκευής γύρω στα 200 μ.Χ.¹⁴, νομίζω ότι πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος του 3ου αϊ. και να ένταχθεί στα έργα για την όχύρωση της 'Ακρόπολης¹⁵. Μολονότι η θολωτή κατασκευή πάνω από την Κλεγύδρα και κυρίως η θολωτή κατασκευή επάνω από την κλίμακα εξασφαλίζουν την κάλυψη από τα έλαφρα θλήματα των πολιορκητών, εντούτοις δεν είναι αρκετά ισχυρές για να προφυλάξουν από τις επιθέσεις των πολιορκητών την πηγή και την προσπέλασή της από την 'Ακρόπολη. Για να είναι αποτελεσματική η όχύρωση της Κλεγύδρας απαιτεί την πρόσθετη θωράκισή της από το ύστερορρωμαϊκό τείχος. Αυτό είναι μια επιπλέον σοβαρή ένδειξη ότι η όχύρωση της 'Ακρόπολης (συνεπώς και της Κλεγύδρας) είναι σύγχρονη με το ύστερορρωμαϊκό τείχος· διότι αν αυτοί που κατασκεύασαν την όχύρωση της Κλεγύδρας δεν είχαν υπόψη τους ότι θα προστατευόταν από το ύστερορρωμαϊκό τείχος, θα της είχαν προσδώσει τον χαρακτήρα αυτόρκους προμαχών, όπως συνέβη και με την όχύρωση της ίδιας περιοχής τόσο από τους Φράγκους τον 13ο αϊ., όσο και από τους Έλληνες το 1822 (βλ. παρακάτω σ. 304-305, σχ. 60-62). Θα πρέπει ακόμη να παρατηρηθεί ότι οι θολωτές κατασκευές που κάλυπταν την Κλεγύδρα και την κλίμακα δεν παρείχαν καμία δυνατότητα άμυνας. 'Αξίζει να υπενθυμίσω ότι, σύμφωνα με την ανάλυση των δεδομένων που εκτέθηκαν προηγουμένως, το ύστερορρωμαϊκό τείχος στα ΒΑ. της Κλεγύδρας πρέπει να είχε το ίδιο πάχος με την προς τα ΒΑ. συνέχειά του¹⁶.

Στο σχέδιο 46 γίνεται μια απόπειρα αποκατάστασης σε κάτοψη της μορφής των Προπυλαίων και της δυτικής πρόσβασης της 'Ακρόπολης. Οι ρωμαϊκές επεμβάσεις στα Προπύλαια που έχουν διαπιστωθεί παλιότερα, αλλά και κατά τα τελευταία χρόνια¹⁷, δεν πρέπει να είχαν αλλοιώσει αισθητά την έξωτερική μορφή του μνημείου. Φαίνεται όμως ότι οι ξύλινες όροφες και στέγες δεν ήταν πια στις θέσεις τους. Δεν αποκλείεται η αφαίρεσή τους να έγινε από τους Ερούλους. Η τακτική καταστροφής των Ερούλων ήταν η πυρπόληση των μεγαλύτερων κτιρίων με ξύλα που αφαιρούσαν από μικρότερα γειτονικά κτίρια. Στην 'Ακρόπολη το 'Ερέχθειο και ο Παρθενώνας φέρουν έντονα τα ίχνη της φωτιάς, ενώ στο κεντρικό κτίριο των Προπυλαίων η μαρμάρινη όροφη έκρυβε την ξύ-

λινη κατασκευὴ τῆς στέγης, πράγμα πού δά μπορούσε νά δικαιολογήσει τὸ γεγονός ὅτι διέφυγε τὴν πυρπόληση¹⁸. Ἐντούτοις στὶς πλάγιες πτέρυγες οἱ ὀροφές ἦταν ξύλινες καὶ δά μπορούσε νά ἔχουν ἀφαιρεθεῖ προκειμένου νά χρησιμεύσουν ὡς καύσιμη ὕλη στὴν πυρπόληση τοῦ Παρθενώνα ἢ τοῦ Ἑρεχθείου. Ὅποιοι καὶ ἂν εἶναι οἱ δράστες τῆς ἀφαίρεσης τῶν ὀροφῶν καὶ τῶν στεγῶν τῶν περύγων τῶν Προπυλαίων, εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἀφαίρεσή τους ἔγινε ἀρκετὰ νωρίς· αὐτὸ ἀπέδειξε ἡ πρόσφατη ἀποκάλυψη μιᾶς μαρμαρινῆς κεραμίδας τῶν Προπυλαίων, ἐντοιχισμένης στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ πεσσοῦ τῆς λεγόμενης ὑστερορρωμαϊκῆς δεξαμενῆς¹⁹. Στὴν ἀφαίρεση τῶν στεγῶν πρέπει νά ὀφείλεται καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν αὐλάκων, πού ἀναφέρθηκαν στὸ Τρίτο Μέρος καὶ πού χρησίμευαν στὴν ἀποχέτευση τοῦ νεροῦ τῆς βροχῆς πού συγκεντρωνόταν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς στοᾶς τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας πτέρυγας. Γιά τὴν Πινακοθήκη δά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι γρήγορα στεγάσθηκε, γιὰ ἓνα τόσο χρήσιμος κλειστὸς κῶρος σὲ ἄριστη κατάσταση εἶναι φυσικὸ νά μὴν παραμείνει ἀχρησιμοποίητος γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

Ἡ ἀρχικὴ φάση τῆς θολωτῆς κλίμακας, πού διατηρεῖται ὡς σήμερα κατὰ μήκος τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος, πρέπει νά ἀνάγεται στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ περίοδο καὶ ἔτσι ἀναπαρίσταται στὸ σχέδιο. Ἡ μορφή τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας στὴ δυτικὴ πρόσβαση καὶ τοῦ κεκλιμένου βαθμιδωτοῦ δαπέδου, πού διχοτομοῦσε τὸ πλάτος τῆς καὶ συνεχιζόταν μέσα στὴν κεντρικὴ διάβαση τῶν Προπυλαίων, εἶναι σύμφωνη μὲ τὰ στοιχεῖα πού ἐξετάσθηκαν στὸ Τρίτο Μέρος τῆς μελέτης.

Στὸ σχέδιο αὐτὸ δὲν εἰκονίζεται ἡ λεγόμενη ὑστερορρωμαϊκὴ δεξαμενή: τὰ στοιχεῖα πού προέκυαν ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἔρευνα στὰ λείψανα τῆς δεξαμενῆς μὲ κάνουν νά διστάζω νά δεχθῶ ὅτι ἓνα τεχνικὸ ἔργο τέτοιου μεγέθους καὶ τέτοιας ποιότητος εἶναι σύγχρονο μὲ τὰ ἄλλα ὑστερορρωμαϊκὰ ἔργα, πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ προχειρότητα. Ἀντίθετα τὰ κατασκευαστικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δεξαμενῆς αὐτῆς τὴ συνδέουν μὲ δεξαμενές πού χρονολογοῦνται τουλάχιστον δυόμισι αἰῶνες ἀργότερα²⁰. Κρίνω λοιπὸν πιθανότερο ὅτι κατὰ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴν περίοδο ἡ ἐξασφάλιση τοῦ νεροῦ τῆς Κλεψύδρας θεωρήθηκε ἀρκετὴ γιὰ τὴν ὕδρευση τῆς Ἀκρόπολης²¹. Γι' αὐτὸ τὸ ἔδαφος τῆς περιοχῆς μεταξὺ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τοῦ βόρειου τείχους πρέπει νά εἶχε τὴν ἴδια στάθμη μὲ τὴν ἐπίκωση πρὸς Ν. τοῦ ΒΔ. οἰκοδομήματος, ὅπως καὶ κατὰ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. Ἡ στάθμη στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἦταν περίπου στὸ ὕψος τῆς πώρινης εὐθυνητρίας τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Ὁ τοικοβάτης τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ΒΑ. πτέρυγας τῶν Προπυλαίων πρέπει νά ἦταν ἐμφανής, γι' αὐτὸ καὶ δηλώνεται στὸ σχέδιο²². Στὴν κάτοψη τοῦ ΒΔ. οἰκοδομήματος ἔχουν ληφθεῖ ὑπόψη κάποιες νέες παρατηρήσεις μου στὰ θεμέλια πού διατηροῦνται στὴν περιοχὴ²³. Τὸ Βραυρώνειο ἔχει σχεδιαστεῖ σύμφωνα μὲ τὴν παλιὰ πρόταση τοῦ Stevens (Entrance Court 459-470), γιὰ λόγους τοπογραφικῆς ἀναγνώρισης. Ἡ ἔλλειψη ἀνασκαφικῶν δεδομένων στὴν περιοχὴ κάνει πολὺ δύσκολη τὴ διαμόρφωση ἀπογῆς γιὰ τὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονταν τὰ οἰκοδομήματα αὐτὰ μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Ἑρουλῶν. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγον ἀπέφυγα νά δείξω λαξεύματα καὶ ἄλλα στοιχεῖα μέσα στὰ Προπύλαια καὶ στὴν ἐντὸς τῶν Προπυλαίων περιοχὴ.

Τὸ τμήμα τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους στὴ νότια κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης εἶχε τὴν ἴδια πορεία —σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα πού ἐκτέθηκαν στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ Τρίτου Μέρους— μὲ ἐκείνη τὴν ὁποία ἀκολούθησε στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας τὸ τεῖχος τοῦ Σερπεντζέ.

I. ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 3ΟΥ Μ.Χ. ΑΙ.

1. Βλ. παραπάνω σ. 15-16.
2. Τραυλός, *Πολεοδομική* 122, 124, πίν. V. Travlos, *Athens* 161, εικ. 221. 'Ο Τραυλός επισημαίνει ότι, σύμφωνα με ανασκαφικά δεδομένα, η διαδρομή της νότιας πλευράς του βαλεριανείου τείχους παρουσιάζει κάποιες παρεκκλίσεις από τη διαδρομή του αντίστοιχου τμήματος του θεμιστόκλειου τείχους. Βλ. και Τραυλό, 'Η πυρπόλησις του Παρθενώνος 220, εικ. 1.
3. Τραυλός, *Πολεοδομική* 124. 'Ο Τραυλός διατύπωσε τη θεωρία ότι οι 'Ερουλοί κατέλαβαν και την 'Ακρόπολη, βλ. Τραυλό, 'Η πυρπόλησις του Παρθενώνος 218-223, όπου και προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία. 'Η άποψη αυτή δεν συνοδεύεται από ανασκαφικές ενδείξεις και έχει συναντήσει σημαντική αντίδραση, βλ. Frantz, Julian 395-401. Βλ. και Κορρέ-Μπούρα, *Παρθενών* 136-137, όπου η άποψη του Τραυλού για τον έμπρησμό του Παρθενώνα από τους 'Ερούλους θεωρείται ως η πιθανότερη.
4. Τραυλός, *Πολεοδομική*. Travlos, *Athens* 161, εικ. 221. Τραυλός, 'Η πυρπόλησις του Παρθενώνος 224, εικ. 1. 'Η κατασκευή του τείχους αυτού άρχισε πιθανότατα στα χρόνια του αυτοκράτορα Πρόβου (276-282 μ.Χ.). Βλ. Camp, *The Athenian Agora* 197-198. Frantz, *Late Antiquity* 6. Γενικότερα για το ύστερορωμαϊκό τείχος βλ. αυτόθι 5-11, 125-141 (περιγραφή του τείχους), πίν. 5. Βλ. και *Agora Guide* 143, όπου το θέμα τίθεται με την παλιά του διατύπωση: η κατασκευή του ύστερορωμαϊκού τείχους άρχισε μετά το 267 και συνεχίστηκε τουλάχιστον ως το 280.
5. Κορρές, *Χρονικά* 1980, 19-20. Οι παρατηρήσεις του Κορρέ σχετικά με την έκταση της νότιας κλιτύς την οποία περιέβαλλε το ύστερορωμαϊκό τείχος γίνονται δεκτές και σε μία νεότερη μελέτη: βλ. Μακρή-Τοάκο-Βαθυλοπούλου, *Ριζόκαστρο* 351-354. Βλ. επίσης Korres, *Der Parthenon bis 1687*, 17-18, εικ. 6.
6. Θα ήταν παράλογη η αυτόνομη όχύρωση δύο περιοχών που θα χωρίζονταν από την ανοχύρωτη 'Ακρόπολη.
7. 'Η πύλη Beulé κατασκευάστηκε ταυτόχρονα με τους παρακείμενους πύργους και δεν ανήκει σε άλλη οικοδομική φάση. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του οικοδομικού υλικού από το οποίο αποτελείται τόσο η πύλη όσο και οι πλευρικοί πύργοι, προέρχεται από το μνημείο του Νικία. Για τις σπουδαίες αυτές διαπιστώσεις βλ. Townsend, *Architectural Activity* 198-216, 222-226· συγκεκριμένα για την άποψη ότι η πύλη και οι πύργοι έχουν κατασκευαστεί ταυτόχρονα βλ. σ. 216.
8. Βλ. Τραυλό, *Πολεοδομική* 128, όπου τοποθετεί την κατασκευή της πύλης Beulé στην ίδια οικοδομική φάση με το λεγόμενο ύστερορωμαϊκό τείχος, δηλ. μετά την επιδρομή των 'Ερούλων το 267 μ.Χ. 'Αργότερα ο Τραυλός απέδωσε την όχύρωση της 'Ακρόπολης και την πύλη Beulé στον Βαλεριανό, βλ. Travlos, *Athens* 54, 161, 483. Την άποψη αυτή έχουν δεχτεί και άλλοι μελετητές, βλ. Gregory, *Fortified Cities* 14-21. Townsend, *Architectural Activity* 216.
9. Τραυλός, *Πολεοδομική* 128. Thompson, *Athenian Twilight* 64-65. 'Ο ίδιος, *Athenian Agora* 95-96. Frantz, Julian 396, σμ. 12, όπου επισημαίνει ότι δεν είναι βέβαιο αν η 'Ακρόπολη οχυρώθηκε από τον Βαλεριανό, μολονότι η παρατήρηση αυτή αποδυναμώνει την άποψή της ότι οι 'Ερουλοί δεν μπήκαν στην 'Ακρόπολη. Frantz, *Late Antiquity* πίν. 2· με την επιλογή του σχεδίου αυτού του Τραυλού, *Πολεοδομική* πίν. V, που εκφράζει την παλιά του άποψη, η Frantz υποδηλώνει την προσίλωσή της στη θεωρία ότι η πύλη Beulé κατασκευάστηκε μετά την απομάκρυνση των 'Ερούλων.
10. Βλ. Walker, *Imperial Coinage* 264, όπου καταλήγει ότι η κοπή αθηναϊκών νομισμάτων πρέπει να σταμάτησε το 267, με την επιδρομή των 'Ερούλων. 'Επίσης βλ. Price-Trell, *Coins* 75-77, οι οποίοι έσφαλμένα έκλαμβάνουν την απεικόνιση των Προπυλαίων (αυτόθι εικ. 131) σε ένα νόμισμα ως απεικόνιση της πύλης Beulé. Στο συμπέρασμα αυτό όδηγούνται διότι το κύριο εικονίζεται χαμηλότερα από τον Παρθενώνα και από το όριζόντιο περίγραμμα της κορυφής του τείχους· η καλή γνώση της τοπογραφίας της 'Ακρόπολης αποδεικνύει πέρα από κάθε αμφισβήτηση ότι το εικονιζόμενο κύριο είναι τα Προπύλαια διότι: πρώτο, τα Προπύλαια βρίσκονται πράγματι σε στάθμη χαμηλότερη από τα άλλα μνημεία της 'Ακρόπολης· δεύτερο, κάτω από το ίδιο εικονιζόμενο κύριο υπάρχει το στόμιο ενός σπηλαίου, που προφανώς συνογίζει την ομάδα των σπηλαίων που βρίσκονται στη ΒΔ. κλιτύ του βράχου της 'Ακρόπολης και Β. και ΒΔ. της βόρειας πτέρυγας των Προπυλαίων (βλ. Travlos, *Athens* 91-95, 417-421)· η πύλη Beulé βρίσκεται σε στάθμη λίγο χαμηλότερη από τη στάθμη των σπηλαίων· τρίτο, το εικονιζόμενο κύριο έχει άετωμα και κίονες, που δεν υπήρχαν

σὺν πύλῃ Beulé. Εὐχαριστῶ τὴν J. Binder, πού εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ στρέγῃ τὴν προσοχή μου στὰ δύο παραπάνω δημοσιεύματα· ἡ Binder ἔχει ἐπιπλέον λόγους νὰ πιστεύει ὅτι ἡ πύλη Beulé κατασκευάστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Δέξιππο μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Ἑρούλων.

11. Βλ. παραπάνω σ. 132 κέ. εἰκ. 94, 89, 97.

12. Σὲ προηγούμενη μελέτη μου (The Propylaea 435-436) εἶχα θεωρήσει τὸν πύργο αὐτὸν ὡς κατασκευὴ τοῦ 1687, ἐπειδὴ δὲν φαινόταν σὲ καμιά προγενέστερη ἀπεικόνιση τῆς περιοχῆς καὶ τὰ ἴχνη τοῦ πού διατηροῦνται ἐπὶ τόπου δὲν δικαιολογοῦν μιὰ πρωιμότερη χρονολόγησή του. Τὸ σχέδιο ὅμως τοῦ Winstrup, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὁποίου πληροφορήθηκα μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης μου, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ πύργος τοῦ 1687 κατασκευάστηκε ἐπάνω στὰ λείψανα ἐνὸς πύργου μὲ δομὴ παρόμοια μὲ αὐτὴ τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν ὀχυρώσεων, τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν ὁρατὰ ἀπὸ ἐκείνους πού βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχνη. Βλ. καὶ Ζιρώ, Ἱστορία τῆς Νίκης.

13. Βλ. παραπάνω σ. 131, εἰκ. 94. Ἡ συσχέτιση τοῦ πύργου αὐτοῦ μὲ τὸν πύργο πού ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ 11ου αἰ. πού βρέθηκε σὺν περιοχὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου (Σωτηρίου, Ἑρείπια βυζαντινοῦ ναοῦ 139-142) δὲ ἦταν δυνατὴ μόνο ἂν θεωρηθεῖ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἐννοεῖ ἐπιδιόρθωση τοῦ πύργου. Γιὰ μιὰ ἄλλην προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς βλ. Μακρῆ - Τσάκο - Βαθυλοπούλου, Ριζόκαστρο 358.

14. Parsons, Clepsydra 246-248. Θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἐπανεξέταση τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1936-1937 ὑπὸ τὸ φῶς τῆς νεότερης ἔρευνας, ἡ ὁποία ἔχει, στὸ μεταξύ, ἀλλάξει τὰ δεδομένα τῶν χρονολογήσεων γιὰ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ περίοδο.

15. Ὁ συσχετισμὸς τῆς θολωτῆς κατασκευῆς ἐπάνω ἀπὸ τὴν Κλεψύδρα καὶ τῆς θολοσκεποῦς κλίμακας μὲ τὴν ὀχύρωση τῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὸν 3ο αἰ. διατυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Τραυλό, βλ. Travlos, Athens 323. Βλ. ἐπίσης Gregory, Fortified Cities 16.

16. Γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς σημερινῆς μορφῆς τῶν ὑπολειμμάτων, βλ. παραπάνω σ. 251-253, ὅπου ἐξηγεῖται ὅτι τὸ παχύτερο τμήμα τοῦ τεῖχους στὰ δυτικὰ τῆς Κλεψύδρας ἀποτελεῖ ὑπόλειμμα τῆς φραγκικῆς ὀχύρωσης, τὸ ὁποῖο ὁ ἀνασκαφέας Parsons ἐρμήνευσε ὡς ὑστερορρωμαϊκὸ. Βλ. Parsons, Cle-

psydra εἰκ. 2, ἐπίσης Τραυλό, Athens 323-331, καθὼς καὶ Tanoulas, The Propylaea εἰκ. 4, ὅπου βρίσκειται ἡ πρώτη μου ἀπόπειρα ἀναπαράστασης τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσθιας στὰ τέλη τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.· ἤδη στὸ σχέδιο ἐκεῖνο τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τεῖχους σημειώνεται μὲ τὸ ἴδιο πάχος ὅπως καὶ τὸ ὑπόλοιπο.

17. Κατὰ τὶς ἐργασίες τεκμηρίωσης στὸ πλαίσιο τοῦ Προγράμματος Συντηρήσεως τῶν Μνημείων τῆς Ἀκρόπολης· βλ. Dinsmoor, Architecture 201. Casanaki - Mallouchou, Acropolis 93. Ἐπίσης βλ. Τανούλα, Τὰ Προπύλαια Α.

18. Τραυλός, Ἡ πυρπόλνσις τοῦ Παρθενῶνος 222-223.

19. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀγELAία μαρμαρίνη κεραμίδα, πού μπορεῖ νὰ ἀνήκει σὲ ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ τρία κτίρια πού ἀπαρτίζουν τὰ Προπύλαια. Ἡ κεραμίδα φέρει τὰ ἴχνη διάθρωσης ἀπὸ τὴν ἔκθεσή της στὴ στέγη τῶν Προπυλαίων καὶ πρέπει νὰ ἦταν σχεδὸν ἀκέραια ὅταν χτίστηκε μέσα σὶ τὸν πεσοδὸ τῆς δεξαμενῆς. Ἡ μεγάλη σημασία αὐτοῦ τοῦ εὐρήματος εἶναι ὅτι ἀποδεικνύει πῶς ἡ κεράμωση τῶν Προπυλαίων εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἄλλη κεράμωση πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς δεξαμενῆς, γιὰ τὴν ὁποία πιστεύω ὅτι ἀνάγεται στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ (βλ. παρακάτω σ. 273-274), δηλαδὴ μετὰξὺ 527 καὶ 565 (Browning 154).

20. Π.χ. ἡ δεξαμενὴ πρὸς Β. τῆς Κλεψύδρας σὲ ἐσωτερικὸ τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τεῖχους (6ος αἰ., βλ. Parsons, Klepsydra 249, 262, εἰκ. 39) καὶ ἡ δεξαμενὴ τοῦ Ἀσκληπείου (Τραυλός, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου 58, εἰκ. 4. ΑΔ 19, 1964, Β1, 23-24, σκ. 1). Βλ. τὰ σχέδια τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς δεξαμενῆς ἀπὸ τὸν Middleton, Plans and Drawings πίν. IV, E-G.

21. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς μικρὲς δεξαμενές (ὁμβροδέκτες) πού ὑπῆρχαν σὺν Ἀκρόπολιν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ καὶ πολλαπλασιάστηκαν κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Τουρκοκρατία, ὅταν ἡ Ἀκρόπολιν κατοικήθηκε πυκνά. Βλ. Stevens, NE Corner 16, εἰκ. 19.

22. Βλ. παραπάνω σ. 232-234 σὺν ἐνότητα πού ἐξετάζει τὴν περιοχὴ πρὸς Ἀ. τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων.

23. Βλ. Tanoulas, Structural Relations.

II. Τὰ Προπύλαια ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ 4ου ὡς τὸν 8ο αἰ.

ΕΝΑ ΓΕΓΟΝΟΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΣΕ καθοριστικὰ τὴν κατεύθυνση τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὅπως εἶδαμε στὸ Πρῶτο Μέρος, ὁ Χριστιανισμὸς συνάντησε σοβαρὰς ἀντιστάσεις στὴν Ἀθήνα πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἐπιβολή του μὲ τὸ διάταγμα τοῦ 529, τὸ ὁποῖο ἀπαγορεύοντας τοὺς φιλοσόφους τὴ διδασκαλία σήμαινε οὐσιαστικὰ καὶ τὴν κατάργηση τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν. Εἰδικὰ στὴν Ἀκρόπολη φαίνεται ὅτι οἱ παγανιστικὲς λατρεῖες ἄντεζαν τουλάχιστον ὡς τὸ 6' τέταρτο καὶ πιθανότατα ὡς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα¹.

Πότε ἀκριβῶς μετασκευάσθηκαν οἱ ἀρχαῖοι ναοὶ σὲ χριστιανικὲς ἐκκλησίες ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἓνα ἀρχαιολογικὸ πρόβλημα. Ἀσφαλὴ δεδομένα δὲν ὑπάρχουν καὶ οἱ ὡς τώρα χρονολογήσεις, καθὼς καὶ ὅσες γίνονται μὲ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, δὲν μποροῦσαν νὰ ἀναιρεθοῦν μὲ τὴν ἐμφάνιση ἀσφαλέστερων ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων. Τὸ λεγόμενο Θησεῖο² καὶ τὸ Ἐρέχθειο³ ἔγιναν ἐκκλησίες τὸ νωρίτερο στὴς ἀρχῆς τοῦ 7ου αἰ., σύμφωνα μὲ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα.

Γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ Παρθενῶνα στὴ χριστιανικὴ λατρεία ὑπάρχουν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα. Στὸν Παρθενῶνα διατηρεῖται ἓνα χριστιανικὸ χάραγμα ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ 550 ἢ 595 ἢ 640⁴, δηλαδὴ *terminus ante quem* εἶναι τὸ ἔτος 640. Στὸν Παρθενῶνα ὑπάρχει ἓνα ἀκόμη χάραγμα ποὺ μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη δὲν μποροῦσε νὰ χρονολογηθεῖ στὰ 591⁵ καὶ ἓνα ἄλλο ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ διάφορες χρονολογίες ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ 7ου αἰ. ὡς τὸ 841⁶. ἔχοντας ὑπόψιν τὰ δεδομένα γιὰ τὸ λεγόμενο Θησεῖο καὶ τὸ Ἐρέχθειο, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἡ μετατροπὴ τοῦ Παρθενῶνα σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησία πιθανὸν νὰ ἔγινε πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ.⁷ Δὲν ἀποκλείεται ἡ ἀφιέρωση τῶν εἰδωλολατρικῶν μνημείων στὴ χριστιανικὴ θρησκεία νὰ πραγματοποιήθηκε στὸ πλαίσιο μιᾶς ἐνιαίας πολιτικῆς, μετὰ τὴ βαρβαρικὴ ἐπιδρομὴ τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰώνα⁸.

Φαίνεται πάντως ὅτι οἱ χρονολογήσεις τῶν ἀρχαιότερων χριστιανικῶν ναῶν στὴν Ἀθήνα δὲν πρέπει νὰ ἐπανεξεταστοῦν μὲ βάση τὴ σύγκριση νέων ἀρχαιολογικῶν δεδομένων· εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι δὲν ὑπάρξει μιὰ συνολικὴ μετατόπιση τῶν χρονολογήσεων σὲ πρὸ ὅγμιες περιόδους. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ τετράκογχο στὸν κῶρο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ ἡ πρόσφατη ἔρευνα τὸ μετέδωσε ἀπὸ τὸ α' ⁹ στὸ 6' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.¹⁰, ἐνῶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου, χρονολογημένη ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα τῆς μεταξὺ 450 καὶ 460¹¹, σύμφωνα μὲ τὴ νεότερη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα δὲν πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸ 530¹². Εἰδικὰ ἡ χρονολόγηση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπείου μετὰ τὸ 530 συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς μετατροπῆς τῶν ἀρχαίων μνημείων σὲ ναοὺς, διότι προφανῶς ὁ λόγος ποὺ οἱ Χριστιανοὶ ἔχτισαν ἓναν καινούριο ναὸ καὶ δὲν ἀρκέστηκαν στὴ μετατροπὴ τοῦ ἀρχαίου σὲ χριστιανικόν, ἦταν ἡ στενότητα τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹³.

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο οἱ περισσότερες παρατηρήσεις ἀφοροῦσαν τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὰ Προπύλαια, καὶ μάλιστα κατασκευὲς ποὺ εἶχαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, σκοπὸ

τὴ βελτίωση τῆς ἀμυντικῆς ἰκανότητος τῆς Ἀκρόπολης, καὶ ἰδίως τῆς δυτικῆς πρόσβασης. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ καθιέρωση χριστιανικῶν ναῶν στὴν Ἀκρόπολη ἔφερε μαζί της καὶ κάποιες νέες λειτουργίες, ὅπως λ.χ. κατοίκηση κληρικῶν καὶ ἴσως μοναχῶν¹⁴. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ νὰ θεωρήσει κανεὶς ὅτι οἱ κατασκευές, ποὺ εἶχαν σκοπὸ τὴ διαρρύθμιση τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης, συνδέονται μὲ τὴν ἐξυπηρέτηση αὐτῶν τῶν λειτουργιῶν.

Τὸ κεντρικὸ κτίριο

Τὰ χαράγματα ποὺ διατηροῦνται στοὺς κίονες τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων δείχνουν ὅτι τὰ μεταξὺ τους διασιήματα ἄργησαν νὰ φρακτοῦν μὲ τοίχους. Τὰ χαράγματα στὴ νότια ἐπιφάνεια τῶν δύο δωρικῶν κίωνων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ποὺ βρίσκονται στὴ θόρεια πλευρὰ τῆς κεντρικῆς διάβασης, δείχνουν ὅτι ἡ διάβαση ὅχι μόνο παρέμεινε ἀνοικτὴ ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ κεκλιμένον βαθμιδωτὸ δάπεδο ἦταν ἐν χρήσει γιὰ μεγάλη χρονικὴ περίοδο μετὰ τὴ μετατροπὴ τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης σὲ χριστιανικοὺς ναοὺς, τουλάχιστον ὥς τὸ γ' τέταρτο τοῦ 12ου αἰ. Ἀλλὰ στοιχεῖα δείχνουν ὅτι ἡ ὁδὸς διὰ μέσου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου συνεχίστηκε ὥς τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. (σχ. 50)¹⁵.

Ἡ νότια πτέρυγα

Ὁ χριστιανικὸς ναὸς ποὺ φαίνεται ὅτι στεγάστηκε στὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων πιθανότατα ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας δραστηριότητος προσαρμογῆς τῶν ἀρχαίων κυρίων σὲ νέες λειτουργίες, καὶ μάλιστα φαίνεται λογικὸ νὰ ὑποκατέστησε τὴν ἐκκλησίαν ποὺ θὰ στεγαζόταν στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ἃν ἡ θέση τοῦ τελευταίου στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ πύργου τῆς Νίκης δὲν ἔκανε ἀδύνατον τὴν εἴσοδο ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ του. Ἡ ἐκκλησία τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων εἶχε μορφὴ μονόκλιτης βασιλικῆς μὲ εἴσοδο ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο της. Ἡ στέγασίς της γινόταν κατὰ πᾶσα πιθανότητα μὲ τὴ μονόρριχτη στέγη ποὺ ἔχει ἤδη ἐντοπισεῖ στὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων (σχ. 50, 53)¹⁶. Ἡ σειρὰ τῶν θηκῶν στὸν νότιο τοῖχο, σὲς ὁποῖες στηρίζονταν τὰ νότια ἄκρα τῆς στέγης αὐτῆς, ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ ΝΑ. γωνία καὶ σταματᾷ σὲ ἀπόσταση 5.30 μ. περίπου πρὸς Δ. Κατὰ τὴ γνώμη μου, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ μεγάλη δοκοθήκη, στὴν ὁποία σταματᾷ πρὸς Δ. ἡ σειρὰ τῶν μικρότερων δοκοθηκῶν, κατασκευάστηκε ἀρχικὰ ὡς ὑποδοχὴ μᾶς διαγώνιας δοκοῦ, ἡ ὁποία διαμόρφωνε τὴν κορυφὴν συνάντησης τοῦ τμήματος τῆς στέγης ποὺ ἔκλινε πρὸς Β. μὲ ἓνα ἄλλο τμήμα ποὺ ἔκλινε πρὸς Δ. Στὴ θέση αὐτὴ δικαιολογεῖται ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς τοίχου ποὺ διαιροῦσε τὸν χώρον τῆς νότιας πτέρυγας σὲ δύο ἄνισα τμήματα ἐπιτρέποντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴ λειτουργία ἐνὸς νάρθηκα στὸ δυτικὸ τμήμα. Ἐντούτοις, ἐπειδὴ δὲν διατηροῦνται ἴχνη πόρτας ποὺ θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε σὲ ἓναν τέτοιο τοῖχο, στὸ σχέδιο ἀναπαράστασης δὲν ἔχει εἰκονιστεῖ τέτοιος τοῖχος. Τὰ διαστήματα σὲς δύο πλευρὲς τοῦ μεσαίου περσσοῦ τῆς δυτικῆς πρόσοψης θὰ εἶχαν φρακτεῖ μὲ τοίχους. Νομίζω ὅτι στὴν πρώτη φάση τῆς λειτουργίας τῆς ἐκκλησίας ἦταν σὲ χρῆση ἡ πόρτα τοῦ θόρειου διαστήματος τῆς δυτικῆς ὄψης καὶ ἡ πόρτα τοῦ διαστήματος ἀνάμεσα στὸν μεσαῖο καὶ στὸν δυτικὸ κίονα τῆς κιονοστοιχίας. Ταυτόχρονα, ἀνάμεσα στὸν νότιο κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης καὶ στὴ δυτικὴ παραστάδα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων, ὑπῆρχε μιὰ πόρτα ποὺ ὀδηγοῦσε στὴ νότια κόγχη, ἡ ὁποία ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ διὰ μέσου τοῦ ἀνατολικοῦ διαστήματος

τῆς κιονοστοιχίας τῆς νότιας πτέρυγας, τὸ ὁποῖο δὲν φραζόταν μὲ τοῖχο. Τὸ διάστημα μεταξὺ τῆς παραστάδας καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα τῆς πτέρυγας γεφυρωνόταν μὲ τὴ δοκὸ ποὺ περιγράφηκε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, στὴν ὁποία στηριζόταν ἓνα τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς στέγης τῆς ἐκκλησίας. Πιστεύω ὅτι ἡ πόρτα, τὰ ἔκνη τῆς ὁποίας διατηροῦνται στὴν πλάκα τοῦ στυλοβάτη τοῦ νότιου διαστήματος τῆς δυτικῆς πρόσοψης, ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ περίοδο. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μὲ ὁδηγοῦν οἱ θέσεις τῶν ὀλμων περιστροφῆς, ποὺ δείχνουν ὅτι ἡ θέση τῆς πόρτας συμμορφωνόταν μὲ τὴ διεύθυνση ἑνὸς μεταγενέστερου συστήματος τοίχων στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης¹⁷.

Ἡ βόρεια πτέρυγα

Ἡ παλαιότερη ἀπὸ τῆς κατασκευῆς ποὺ ἀνικνεύονται σήμερα στὴ βόρεια πτέρυγα εἶναι καὶ ἡ μόνη γιὰ τὴν ὁποία εἶναι βέβαιο ὅτι χύστηκε πρὶν φραχτοῦν μὲ τοῖχο τὰ διαστήματα τῆς κιονοστοιχίας τῆς βόρειας πτέρυγας: πρόκειται γιὰ τὴν ξύλινη στέγη, ποὺ ὑπῆρξε κάποτε μπροστὰ ἀπὸ τὰ δύο τελευταῖα πρὸς Δ. διαστήματα τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας (σχ. 50, 52). Ἡ στέγη αὐτὴ συνυπῆρξε στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῶν Προπυλαίων μὲ μερικὲς ἀκόμη κατασκευές, σύμφωνα μὲ στοιχεῖα ποὺ ἔχουν ἤδη παρουσιαστῇ ἀναλυτικά¹⁸. Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, καταλήγει κανεὶς στὴν ἀκόλουθη ἀναπαράσταση.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων καὶ στὸ βόρειο τμήμα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ὑπῆρχε μιὰ ἐξέδρα, ἡ ὁποία σὲ κάτοψη εἶχε σχῆμα Γ. Ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου τῆς ἐξέδρας αὐτῆς βρισκόταν στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὴν τρίτη ἢ δεύτερη βαθμίδα τῆς κρηπίδας. Τὸ ξύλινο προστέγασμα ἐκτεινόταν μπροστὰ ἀπὸ τὰ δύο δυτικότερα διαστήματα τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τὸ δυτικὸ τῆς ἄκρο στρεφόταν πρὸς Β., οὕτως ὥστε νὰ καλύπτει τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ προέχοντος ἀναλήμματος πρὸς Δ. τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας.

Τὰ δύο δυτικότερα διαστήματα τῆς κιονοστοιχίας ἦταν ἀνοιχτὰ καὶ διακόπτονταν μόνο καθ' ὕψος ἀπὸ τὶς ὀριζόντιες δοκοὺς τοῦ προστεγίσματος, ἐνῶ τὸ τρίτο ἀπὸ Δ. διάστημα φραζόταν ἀπὸ μιὰ δίφυλλη πόρτα μὲ μονολιθικὸ ὑπέρθυρο. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πόρτα αὐτὴ ὁ στυλοβάτης εἶχε διαπλατυνθεῖ μὲ μία προφανῶς μαρμαρίνη πλάκα, στερεωμένη μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἔχει ἤδη περιγραφεῖ¹⁹ στὸ Τρίτο Μέρος. Στὴ νότια ὄψη τοῦ μεσαίου κίονα τῆς στοᾶς ἀκουμποῦσε τὸ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο ἑνὸς ἀνοίγματος ποὺ ἀνοίγόταν στὸ βόρειο ἄκρο ἑνὸς τοίχου παράλληλου πρὸς τὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου. Ἡ ὕπαρξη τοῦ τοίχου αὐτοῦ σημαίνει ὅτι, τὴν ἴδια ἐποχὴ, στὰ διαστήματα ἀνάμεσα στὸν ἀνατολικὸ κίονα τῆς βόρειας πτέρυγας, στὸν πρῶτο καὶ στὸν δεύτερο ἀπὸ Β. κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου εἶχαν χτισεῖ κάποιοι τοῖχοι. Διαμορφωνόταν ἔτσι ἓνας μακρόστενος διάδρομος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν., μὲ εἴσοδο στὸ νότιο ἄκρο τοῦ²⁰. Τὴν ἴδια ἐποχὴ δὲ πρέπει νὰ εἶχε κλειστεῖ μὲ πόρτα καὶ τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ παραστάδα καὶ τὸν ἀνατολικὸ κίονα τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας.

Εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ νὰ εἶχε φράξει ἓνας τοῖχος τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸν μεσαῖο κίονα τῆς στοᾶς καὶ στὸν θυραῖο τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας. Ἐπάνω στὸν τοῖχο δὲ στηριζόταν καὶ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς κεκλιμένης στέγης, οἱ δοκοδῆκτες τῆς

όποιας διατηροῦνται στο κάτω τμήμα τοῦ 4ου δόμου τοῦ δυτικοῦ τοίχου²¹. Πιστεύω ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ στέγη τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας δὲν εἶχε ἀποκατασταθεῖ. Ἔτσι τὸ τμήμα τῆς πού περιοριζόταν μεταξύ τῶν δύο ἀνατολικῶν διαστημάτων τῆς κιονοστοιχίας τῆς στοᾶς, τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, τοῦ θυραίου τοίχου καὶ τοῦ μεταγενέστερου ἐγκάρσιου τοίχου πού μόλις ἀναφέρθηκε, δὴ πρέπει νὰ ἦταν ἀκάλυπτο, πράγμα πού ἐπέτρεπε στο φῶς τῆς ἡμέρας νὰ μπαίνει σὸν χῶρο τῆς Πινακοθήκης, ὁ ὁποῖος δὴ εἶχε στεγαστεῖ κατὰ κάποιον τρόπο. Αὐτὴ ἡ οἰκοδομικὴ φάση τῆς βόρειας πτέρυγας ἔχει οἰκοδομικὰ χαρακτηριστικὰ κοινὰ μὲ αὐτὰ τῆς ἐκκλησίας στὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων καὶ εἶναι λογικὸ νὰ ἀποδοθεῖ σὴν ἴδια περίοδο.

Ἡ ἐντὸς τῶν Προπυλαίων περιοχὴ

Στὴν ἄρμεση γειτονία τῶν Προπυλαίων δὴ πρέπει νὰ εἶχαν γίνεи σημαντικὲς ἀλλαγές. Ἡ δεξαμενὴ πρὸς Ἀ. τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ πρὸς Β. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, γνωστὴ ὡς ὑστερορρωμαϊκὴ δεξαμενὴ, εἶναι εὐλογότερο νὰ ἀποδοθεῖ σὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα πού συνδέεται μὲ τὶς ὀχυρώσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὅπως ἐξήγησα προηγουμένως, τὸ νερὸ τῆς Κλεγυδρας δὴ πρέπει νὰ θεωρήθηκε ἀρχικὰ ἀρκετὸ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ὀχυρωμένης Ἀκρόπολης. Καὶ φαίνεται ὅτι χρησίμευσε γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν ὥσπου διοικετεύθηκε σὲ μιὰ δεξαμενὴ, πού βρίσκεται περίπου 25 μ. στὰ βορειοδυτικὰ τῆς, σὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους καὶ πού χρονολογεῖται —μὲ βάση τὴν κεραμικὴ πού βρέθηκε σὸν ἀγωγὸ τοῦ νεροῦ— σὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰῶνα²². Εἶναι λογικὸ νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς μεγάλης δεξαμενῆς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἀποδεσμευθεῖ τὸ νερὸ τῆς Κλεγυδρας ἀπὸ τὴν ἄμυνα τῆς Ἀκρόπολης καὶ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ μιὰ ἄλλη χρῆση σὲ σχέση μὲ τὴν πόλη καὶ τὴν ὀχύρωσή τῆς. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ συνηγοροῦν καὶ τὰ κοινὰ κατασκευαστικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν δύο δεξαμενῶν²³, τὰ ὁποῖα εἶναι παρόμοια μὲ αὐτὰ τῆς μεγάλης δεξαμενῆς πού διατηρεῖται σχεδὸν ἀκέραια στὰ ΝΔ. τοῦ Ἀσκληπείου, σὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τμήματος τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους πού χτίστηκε ἐπάνω σὸν βόρειο τοῖχο τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένη²⁴. Ὅποσδήποτε ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ πρέπει νὰ κατασκευάστηκε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, συνέβη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα σὸ 6' ἡμῖσι τοῦ 5ου αἰ., ἐνῶ ἡ πρώτη χριστιανικὴ βασιλικὴ κατασκευάστηκε σὸ Ἀσκληπιεῖο μεταξύ 450 καὶ 460 ἡ, τὸ πιθανότερο, μετὰ τὸ 530²⁵. Γίνεται λοιπὸν φανερὸ ὅτι καὶ ἡ δεξαμενὴ στὰ ΝΔ. τοῦ Ἀσκληπείου πρέπει νὰ κατασκευάστηκε σὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰ.²⁶ Θεωρῶ πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς δεξαμενὲς ἐντάσσονται σὸ ἴδιο πρόγραμμα ὀχύρωσης καὶ ὕδρευσης τῆς Ἀκρόπολης καὶ τῶν ὑπωρειῶν τῆς, τὸ ὁποῖο δὴ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ σὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰῶνα. Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ σὸ Κεφάλαιο I, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἔγιναν ἐκτεταμένες ἐπιδιορθώσεις σὸ ὑστερορρωμαϊκὸ τείχος καὶ σὸν ἀρχαῖο περίβολο, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐνισχύθηκε σὲ ὀρισμένες θέσεις καὶ μὲ νέους πύργους²⁷. Ἀκόμη εἶναι γνωστὸ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἰουστινιανοῦ γιὰ τὴν ὕδρευση²⁸. Ὁ συνδυασμὸς ὅλων αὐτῶν τῶν δεδομένων κάνει ἐξαιρετικὰ πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι οἱ τρεῖς δεξαμενὲς ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς μέριμνας τοῦ Ἰουστινιανοῦ γιὰ τὴν ὀχύρωση καὶ ὕδρευση τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀκρόπολης²⁹.

Ἡ ἐνταξὴ τῆς δεξαμενῆς τῶν Προπυλαίων σὸ πλαίσιο τῶν ἰουστινιάνειων δημόσιων ἔργων εἶναι, νομίζω, περισσότερο δικαιολογημένη ἀπὸ τὴν ὥς τώρα ἀποδεκτὴ ἄποψη ὅτι

έντάσσεται στα όχυρωματικά έργα που έγιναν στην άμεσως μετά την επιδρομή των Έρουύλων περίοδο³⁰ για έναν επί πλέον λόγο: είναι τεχνικό έργο μεγάλης κλίμακας³¹ με κατασκευαστικά χαρακτηριστικά που το κατατάσσουν στα άριστερα έργα της ρωμαϊκής οικοδομικής τέχνης που διατηρούνται στην Αθήνα. Είναι άπιδανο ένα τέτοιο έργο να κατασκευάστηκε σε μια περίοδο έσχατης ένδειας, όπως αυτή που ακολούθησε την επιδρομή των Έρουύλων. Αντίθετα φαίνεται πολύ φυσικό να κατασκευάστηκε επί Ίουστινιανού. Ένα ακόμη στοιχείο που συνηγορεί για την όγμότερη χρονολόγηση των τριών δεξαμενών είναι και η μορφή της τοικοποιίας τους: όριζόντιες σειρές όπτοπλίνδων μεταξύ των όποιων παρεμβάλλεται άργολιθοδομή. Αυτός ό τόσο χαρακτηριστικός τύπος ρωμαϊκής τοικοποιίας στην Αθήνα δέν άρχισε να εφαρμόζεται πριν από τον 5ο αι.³² Τα συμπεράσματα αυτά ένισχύονται από τον χυσμένο σε πεσσο της δεξαμενής στρωτήρα στέγης³³.

Με την οικοδομική δραστηριότητα που αποδίδεται στον Ίουστινιανό είναι λογικό να συσχετίσουμε και την κατασκευή του πύργου στην έξωτερική πλευρά του βόρειου τείχους της Ακρόπολης, έξω από τη ΒΔ. γωνία του άνατολικού δωματίου του ΒΔ. οίκοδομήματος. Ο πύργος αυτός, μετά από κακώσεις και έπισκευές, μεταμορφώθηκε με την πάροδο του χρόνου στην άντηρίδα που υπάρχει ως σήμερα. Ταυτόχρονα ένα έπίμκηες όρθογωνικό κτίσμα, προφανώς φυλάκιο του πύργου, κατέλαβε το βόρειο τμήμα του άνατολικού δωματίου του ΒΔ. οίκοδομήματος. Την άργολιθοδομή της τοικοποιίας του διέκοπαν όριζόντιες ζώνες όπτοπλίνδων, όπως και αυτήν της παρακείμενης δεξαμενής, με την όποία το φυλάκιο αυτό δα πρέπει να ήταν σύγχρονο³⁴.

Η κατασκευή της μεγάλης δεξαμενής επέφερε σημαντική άνύγωση του έδάφους στην περιοχή της ΒΑ. πτέρυγας των Προπυλαίων, το όποιο έφθασε στο ύγος της άνω όριζόντιας έπιφάνειας του 5ου δόμου του μνημείου. Φαίνεται όμως ότι και στην περιοχή προς Ν. του κεντρικού κυρίου και της νότιας πτέρυγας η στάθμη είχε έντωμεταξύ άνυγωθεί πολύ σημαντικά. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει κανείς λαμβάνοντας ύπόψη τα χαράγματα στο άνω τμήμα της νότιας έπιφάνειας του νότιου τοίχου της νότιας πτέρυγας, που περιγράφηκαν στο Τρίτο Μέρος³⁵. Ο χώρος που άντιστοιχοϋσε στο δάπεδο όπου δα στέκονταν οι χαράκτες των χαραγμάτων πρέπει να ήταν κοινόχρηστος και μάλλον ύπαίθριος ή ήμιυπαίθριος, γιατί σε κλειστους ή ιδιωτικούς χώρους η ύπαρξη χαραγμάτων είναι σπανιότερη. Η στάθμη του δαπέδου αυτού δα πρέπει να βρισκόταν στο ύγος της άνω έπιφάνειας του 10ου δόμου των Προπυλαίων, δηλαδή περίπου στην προέκταση της στάθμης του έδάφους στο ιερό του Βραυρωνείου, όπως όρίζεται από τον λαξευμένο βράχο που άποτελοϋσε το έδαφος του ιερού στο άνατολικό τμήμα του.

Οί παρατηρήσεις αυτές, σε συνάρτηση με το γεγονός ότι στη νότια έπιφάνεια του νότιου τοίχου της νότιας πτέρυγας δέν υπάρχουν ίχνη που να μπορούν να έρμνευδοϋν ως ίχνη στήριξης ένός πατώματος οίασδήποτε μορφής στη θέση αυτή, με όδήγησαν στα ακόλουθα συμπεράσματα: α) το δάπεδο όπου στέκονταν οι χαράκτες των χαραγμάτων πρέπει να βρισκόταν σε άμεση έπικοινωνία με την περιοχή του Βραυρωνείου μάλλον, παρὰ με την περιοχή του ιερού της Νίκης και β) το δάπεδο αυτό στηριζόταν σε μια έπίχωση που είχε διαμορφωθεί από την καταστροφή των κτισμάτων του ιερού της Έκάτης και των Χαρίτων, που ένδέχεται να βρισκόταν προς Ν. της νότιας πτέρυγας, των κτισμάτων του δυτικού άκρου του Βραυρωνείου και των άνωτέρων λίδων του μυκηναϊκού τείχους. Η καταστροφή αυτή μπορεί να είχε άρχισι από τους Έρούλους το 267 και να έπεκτάθηκε με τους σεισμούς που έπληξαν την Αθήνα κατά τον 4ο αιώνα³⁶. Το

δυτικό άκρο αὐτοῦ τοῦ δαπέδου δὰ πρέπει νὰ ὀριζόταν ἀπὸ ἕναν ἀναλημματικό τοῖχο, τοῦ ὁποίου ἡ μορφὴ καὶ ἡ θέσθ δὲν μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν ἀκριβῶς· δὰ πρέπει ὅμως νὰ ἦταν χτισμένος ἐπάνω σὸν σωρὸ τῶν ἐρειπίων —πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ τὸ γεγονός ὅτι δὲν διατηροῦνται, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀναφέρονται ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς ἀνασκαφεῖς τῆς περιοχῆς ἵχνη θεμελίων του³⁷— καὶ ἡ θέσθ του δὲν πρέπει νὰ βρισκόταν δυτικότερα ἀπὸ τὸ δυτικό άκρο τοῦ νότιου τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων.

Ταυτόχρονα μὲ τὶς μεταβολὲς στὶς στάθμες τοῦ ἐδάφους ποὺ περιγράφηκαν προγουμένως, δὰ πρέπει νὰ ἔγινε καὶ ἡ ἐπέκτασθ τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους τοῦ Βραυρωνείου στὴν περιοχὴ μεταξὺ τοῦ τελευταίου καὶ τῶν Προπυλαίων. Στὴ μεταβολὴ αὐτὴ εἶναι λογικὸ νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς δεξαμενῆς ποὺ ἐντοπίστηκε στὴν περιοχὴ αὐτή, στὰ νότια τοῦ ἀνατολικοῦ άκρου τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου³⁸. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς δεξαμενῆς βρισκόταν στὴν πρὸς Ν. προέκτασθ τοῦ προέχοντος παραστάτη τῆς ΝΑ. πτέρυγας, ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ παραστάτη δὲν ὑπάρχει τὸ παραμικρὸ ἵχνος κονιάματος τῆς δεξαμενῆς. Ἵσως αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀξιόλογη ἔνδειξη ὅτι τὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ νοτιότατου κίονα καὶ τῆς ἀντίστοιχης παραστάδας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου δὲν εἶχε ἀκόμη φραχτεῖ μὲ τοῖχο. Διότι ἂν τὸ διάστημα αὐτὸ ἦταν φραγμένο, δὰ ἦταν λογικὸ νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ δεξαμενὴ πρὸς Ὑ. καὶ νὰ ἀποκτήσει μεγαλύτερη χωρητικότητα σὲ νερό.

Ἡ δυτικὴ πρόσβαση

Φαίνεται ὅτι ἡ βόρεια πλευρὰ τῆς πύλης Beulé καὶ τὸ τεῖχος, ποὺ χτίστηκε κατὰ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴν περίοδο ἐπάνω σὸν βόρειο ἀναλημματικό τοῖχο τῆς κλασικῆς ἀνάβασθ πρὸς τὰ Προπύλαια, ἄρχισε νὰ ἔχει προβλήματα νωρίς, τόσο λόγῳ τῆς θεμελίωσθς του σὸν κεκλιμένο μαλακὸ κόκκινο βράχο³⁹, ὅσο καὶ λόγῳ τῶν σεισμῶν τοῦ 4ου αἰῶνα⁴⁰. Ὅποιαδήποτε ὅμως καὶ ἂν ἦταν τὰ αἷτια, κάποια στιγμή χρειάστηκε νὰ κατασκευαστοῦν στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους οἱ ἀντηρίδες ποὺ περιγράφηκαν λεπτομερῶς παραπάνω⁴¹ (σχ. 43, 45, 50-51). Ὅπως ἔγινε φανερό ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τους, οἱ ἀντηρίδες δὲν εἶναι σύγχρονες μὲ τὴν πρώτη φάσθ τοῦ βόρειου πύργου τῆς πύλης Beulé, ἀνάμεσά τους ὅμως δὲν πρέπει νὰ παρεμβάλλεται ἄλλη οἰκοδομικὴ φάσθ, τουλάχιστον καμιά ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἀναγνωρίζονται σήμερα. Εἶναι πολὺ πιθανὸ οἱ ἀντηρίδες αὐτὲς νὰ ἐντάσσονται στὶς βελτιώσεις τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς ὁχύρωσθς ποὺ ἀποδίδονται σὸν Ἰουστινιανό⁴². Ὁ τρόπος δομῆς τους μὲ μεγάλα ὀρθογωνισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δευτέρη χρήση, ἡ ἐναλλαγὴ στὶς καθ' ὕψος διαδοχικὲς στρώσεις τῆς κατεύθυνσθς τῶν γωνιακῶν λίθων, ἡ διάταξθ τῶν λίθων στὴν ὄγθ τῶν ἀντηρίδων, ἡ λεπτὴ στρώσθ κονιάματος στοὺς ἀρμούς καὶ ἡ πλήρωσθ τοῦ ἐσωτερικοῦ μὲ χυτὸ ὑλικό, συμμορφώνονται μὲ τοὺς τρόπους δομῆς ποὺ ἀπαντῶνται στὶς ἄλλες περιπτώσεις ἰουστινιανέων ὁχυρώσεων στὴν Ἀθῆνα⁴³ καὶ ἄλλοῦ⁴⁴. Ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες σὲ τεῖχη δὲν εἶναι ἄγνωστες στὴν παλαιο-χριστιανικὴ περίοδο⁴⁵, ὅπωςδήποτε ὅμως στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ περίπτωσθ οἱ ἀντηρίδες ἐπιβάλλονταν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἀντιστήριξθς τοῦ τείχους τῆς δυτικῆς πρόσβασθς στὴ θέσθ αὐτή. Φαίνεται ὅτι κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα μὲ τὴν ἀνακατασκευὴ τμήματος τοῦ ἀρχικοῦ τείχους, ἡ δυτικὴ ὄγθ τοῦ ὁποίου βρισκόταν λίγα ἑκατοστὰ πρὸ μέσα ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο τοῖχο ποὺ διατηρεῖται ὡς σήμερα⁴⁶.

Οἱ ἀντηρίδες ἔφθαναν περίπου στὸ ὕψος τῆς κορυφῆς τῆς πύλης Beulé, ὅπως φαίνε-

ται σὲ ἓνα σχέδιο τοῦ Gell⁴⁷ (εἰκ. 38) καὶ σὲ μιὰ φωτογραφία τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1870⁴⁸ (εἰκ. 108). Οἱ ἀπεικονίσεις αὐτὲς δείχνουν ἀκόμη ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. οἱ ἀντηρίδες ἦταν ἐνσωματωμένες στὸ μεταγενέστερο τεῖχος⁴⁹ καὶ ὅτι τὸ μεταγενέστερο αὐτὸ τεῖχος γέμισε τὶς μεταξὺ τῶν ἀντηρίδων ἐσοχὲς καὶ ὑγώθηκε ἀκόμα ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ τότε σωζόμενο ὕψος τους, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ ἀντηρίδες εἶχαν τότε τὸ ὕψος ποὺ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἔχουν καὶ σήμερα. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ ἀρχικὸ ὕψος τους συμφωνοῦσε μὲ τὴ στάθμη τῆς κορυφῆς τῶν τοίκων τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος. Ὑπάρχουν λοιπὸν ἀρκετὲς ἐνδείξεις ὅτι τὸ τεῖχος —πρὸς ἐνίσχυση τοῦ ὁποίου χτίστηκαν οἱ ἀντηρίδες—, ὁ βόρειος πύργος τῆς πύλης Beulé καὶ τὸ Μνησικλείο ἀνάλημμα δὲν εἶχαν ἀκόμη δεχθεῖ καθ' ὕψος προσοθῆκες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῶν ἐπάλλξεων· ἡ παρατήρηση αὐτὴ συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς φάσης αὐτῆς σὲ σχετικὰ πρῶιμη περίοδο, ὅπως ἡ ἰουστινιάνεια.

Εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ εἶχαν ἤδη γίνει στὴν πύλη Beulé κάποιες ἀπὸ τὶς προσοθῆκες ποὺ μποροῦν νὰ ἀνιχνευθοῦν σήμερα. Ἡ παλιότερη ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἡ κατασκευὴ ποὺ συνδέεται μὲ τὶς ὀρθογωνικὲς θῆκες ποὺ εἶναι ἀπολαξευμένες στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ βόρειου πύργου τῆς καὶ ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη τῶν δυτικῶν ἄκρων τῶν δοκῶν μιᾶς ξύλινης κατασκευῆς. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς κατασκευῆς αὐτῆς δὲ στήριζόταν σὲ ἓναν τοῖχο ἢ σὲ μιὰ σειρὰ ὑποστυλωμάτων.

Στὸ ἀντίστοιχο ὕψος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ θυραίου τοίχου τῆς πύλης δὲν ὑπάρχουν δοκοθῆκες, ὅμως ἡ πίσω ἐπιφάνεια τῶν γείσων τοῦ μνημείου τοῦ Νικία —ποὺ εἶναι χτισμένα στὴν ὑποκείμενη στρώση— προεξέχουν ὡς πρὸς τὴν πίσω ἐπιφάνεια τῆς ὑπερκείμενης στρώσης· ἐπομένως τὰ δυτικὰ ἄκρα τῶν δοκῶν τῆς ξύλινης κατασκευῆς δὲ μποροῦσαν νὰ στηρίζονται στὴν προεξοχὴ αὐτῇ, ἐνῶ τὰ μεταξὺ τους διαστήματα δὲ φράζονταν γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀκινησία τῶν δυτικῶν ἄκρων τῶν δοκῶν. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ξύλινη κατασκευὴ ἐκτεινόταν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πύλης Beulé, ἀφοῦ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νότιου πύργου τῆς δὲν διατηρεῖται ὥς τὸ ὕψος αὐτὸ καὶ ἐπομένως τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴν ἀρχικὴ ὕπαρξη τέτοιων δοκοθῆκων καὶ ἐκεῖ. Παρόμοιες κατασκευὲς συνηθίζονταν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν εἰσόδων τῶν ὀχυρῶν κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ χρησίμευαν γιὰ τὴν προστασία τῶν πυλωρῶν καὶ τῶν εἰσερχομένων ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθῆκες⁵⁰.

Εἶναι πιθανότερο ἡ ξύλινη κατασκευὴ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πύλης Beulé νὰ εἶχε τὴ μορφὴ ὀριζόντιου δώματος καὶ νὰ χρησίμευε τόσο γιὰ τὴν προστασία τοῦ χώρου στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθῆκες, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν ἐπάλλξεων, ὡς τμήμα τοῦ περιδρόμου τοῦ τεῖχους. Μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ ὁποιαδήποτε ἐποχὴ μετὰ τὴν κατασκευὴ τῆς πύλης Beulé καὶ πρέπει νὰ ἔμεινε σὲ χρῆση ὥς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν καμάρα κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πύλης Beulé⁵¹. Πρέπει μᾶλλον νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 4ο ἢ στὸν 5ο αἰῶνα, γιὰτὶ νομίζω ὅτι οἱ κατασκευαστὲς τῆς πύλης, συνηθισμένοι στὴν ἀνοικτὴ θέα τῆς ἀνόδου πρὸς τὰ Προπύλαια, δὲ ἦταν διστακτικοὶ στὴν ἰδέα τῆς κατασκευῆς ἐνὸς ὑποστέγου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πύλης, τὸ ὁποῖο δὲ ἦταν ἓνα πρόσθετο ὀπτικὸ φράγμα γιὰ τὸν εἰσερχόμενο. Ἐπίσης νομίζω πῶς, ἂν τὸ ὑπόστεγο εἶχε κατασκευαστεῖ μετὰ τὸν 5ο αἰῶνα, δὲ ἦταν πιθανότατα μιὰ δολωτὴ κατασκευὴ⁵² καὶ ὅχι ξύλινη.

Τὸ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο πού, ὅπως εἶδαμε στὸ Κεφάλαιο IV τοῦ Τρίτου Μέρους,

χώρισε στα δύο τὸ ὕψος τῆς πόρτας τῆς πύλης Beulé, εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ νὰ ἀνάγεται στὴ φάση τῆς ἐνίσχυσης τῶν ὀχυρώσεων ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς τῆς πόρτας πρέπει νὰ ἔγινε διότι ἡ ἐλάττωσις τοῦ ἀνοίγματος θὰ διευκόλυνε τὴν προστασία του⁵³. Οἱ ἐγκοπὲς στὸ δυτικὸ ἄκρο τῶν λαξευμάτων στήριξης τοῦ ὑπερθύρου δείχνουν ὅτι ἡ τοποθέτησις τοῦ ὑπερθύρου στὴ θέσις αὐτὴ ἔγινε ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά⁵⁴.

II. ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 4ου ΩΣ ΤΟΝ 8ο ΑΙ.

1. Frantz, *From Paganism to Christianity* 200. Τραυλός, 'Η πυρπόλνσις τοῦ Παρθενῶνος 224, σημ. 4. Κορρές-Μπούρας, *Παρθενῶν* 137. Frantz, *Late Antiquity* 18-20, 68-74. 'Ο Βίος τοῦ Πρόκλου (Μαρίνος, *Πρόκλος ἡ περὶ εὐδαιμονίας* 30) ἐπιφέρει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου τὸ 485, πιθανότατα στὸ 6' ἡμῖσι τοῦ 5ου αἰ. Τὸ ἴδιο κείμενο μαρτυρεῖ ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπείου, σὺν ἄρσιν γειτονία τῆς Ἀκρόπολης, εἶχε παραμείνει ἀπαραβίαστος ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, ὅταν ὁ Πρόκλος πραγματοποιοῖσεν ἕνα θαῦμα τοῦ (Frantz, *From Paganism to Christianity* 200. 'Η ἴδια, *Late Antiquity* 57-58, 70-71. 'Επίσης βλ. Πάλλα, *Μετάβαση* 876-879, ὅπου μὲ βάση ἀρχαιολογικὰ δεδομένα προτείνεται πολὺ ὄχι μετὰ τὸ 530— χρονολόγησις τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπείου). Στὴν ἔκδοσι διατάγματος τὸ 458 ποὺ ἀπαγόρευε τὴν καταστροφὴ εἰδωλολατρικῶν ναῶν, ποὺ εἶχαν βεβαίως ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὸν λατρευτικὸ χαρακτῆρα τοὺς (Frantz, *From Paganism to Christianity* 200), δὲ μπορούσε ἴσως νὰ διαβλέγῃ κανεὶς μιὰ δυνατότητα τῶν Ἑθνικῶν νὰ ἐμπρεάσουν τὴν πολιτικὴ τῆς αὐτοκρατορίας.
2. Αὐτόθι 202-204.
3. The Erechtheum 492-522, ἰδιαίτ. 511. Frantz, *From Paganism to Christianity* 202-204.
4. Ὁρλάνδος-Βρανούσης, *Χαράγματα* 28*, 66-67 (χάραγμα 74).
5. Αὐτόθι 28*, σ. 112-113, χάραγμα 141.
6. Αὐτόθι 28*, σ. 59-60 (χάραγμα 68).
7. Ὁ Deichmann, *Basilika im Parthenon* 138, τοποθετεῖ τὴν μετατροπὴν τοῦ Παρθενῶνα σὲ ἐκκλησίαν ἀνάμεσα στὸ 6' ἡμῖσι τοῦ 5ου αἰ. καὶ στὰ μέσα τοῦ 6ου. 'Η ἀπογῆ ὅτι ὁ Παρθενῶνας ἔγινε ἐκκλησία ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (Κορρές-Μπούρας, *Παρθενῶν* 138), μολονότι δὲ εἶχε νόημα ὡς ἐνέργεια παράλληλη πρὸς τὴν οὐσιαστικὴν κατάργησιν τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν γιὰ τὴν ἐμπέδωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, δὲν ἔχει ἄλλα στήριγμα. Ἐξάλλου στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, δὲν γνωρίζω ἄλλην περίπτωση μετατροπῆς ἐνὸς σημαντικοῦ εἰδωλολατρικοῦ μνημείου σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησία. Ὁ Ἰουστινιανὸς συνήθως ἔκτιζε νέα κτίρια.
8. Frantz, *From Paganism to Christianity* 204. 'Η ἴδια, *Late Antiquity* 62, ὅπου τονίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιά ἔνδειξις γιὰ τὴν μετατροπὴ οἰουδῶποτε εἰδωλολατρικοῦ ναοῦ σὲ ἐκκλησίαν πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη

τοῦ 6ου αἰ., ἀλλὰ δὲν ἀρνεῖται τὴν πιθανότητα ὁ Παρθενῶνας καὶ τὸ Ἀσκληπιεῖο νὰ ἔγιναν ἐκκλησίες στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

9. Πάλλα, *Μετάβαση* 24, ὅπου καὶ προηγούμενη σχετικὴ βιβλιογραφία.

10. Frantz, *Late Antiquity* 72-74, ὅπου καὶ προηγούμενη σχετικὴ βιβλιογραφία. 'Η χρονολόγησις τοῦ Ἀσκληπείου συνδέεται καὶ μὲ τὴν χρονολόγησιν τῶν γηφιδωτῶν στῆ βασιλικὴ τῶν Σιόθων· τελευταῖα ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἴσως μεταθέτουν σὲ ἀκόμῃ μεταγενέστερην ἐποχὴ τὴν χρονολόγησιν τῶν γηφιδωτῶν στοὺς Σιόθους καί, ἐπομένως, καὶ τοῦ Τετρακόγχου στὴν Ἀθήνα. Βλ. Karivieri, *Tetraconch* 107-108.

11. Τραυλός, 'Η βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου 63-64.

12. Frantz, *Late Antiquity* 92. Πάλλα, *Μετάβαση* 35.

13. Αὐτόθι 43.

14. Οἱ θεωρίαι γιὰ τὴν ὑπαρξὴ γυναικείας μονῆς στὸ ὄνομα τῆς Ἀγίας Τριάδος ἔχουν βασιστεῖ σὲ μιὰ ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀκρόπολιν καὶ χρονολογεῖται στὰ 1064. Βλ. σχετικὰ παραπάνω σ. 21 καὶ σημ. 90.

15. Βλ. παρακάτω σ. 283-285.

16. Βλ. παραπάνω σ. 216 κέ.

17. Βλ. παρακάτω σ. 283.

18. Βλ. παραπάνω σ. 178-182.

19. Βλ. παραπάνω σ. 180.

20. Ὁ ἀνατολικὸς ὄλμος περιστροφῆς τῆς πόρτας αὐτῆς τῆς εἰσόδου διατηρεῖται, βλ. παραπάνω σ. 166-167.

21. Βλ. παραπάνω σ. 188.

22. Parsons, *Clepsydra* 247-248.

23. Βλ. Middleton, *Plans and Drawings* πίν. 4, IV, E-G. Πρβ. Carpenter-Bon, *Acrocorinth* 257-259. 'Η ὑστερορρωμαϊκὴ δεξαμενὴ καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυαν κατὰ τὴν πρόσφατην ἐκκένωσιν καὶ ἀποτύπωσίν της δὲ ἀποτελέσουν τὸ θέμα ἰδιαίτερης μελέτης. 'Η δεξαμενὴ στὰ θόρεια τῆς Κλεγυδρας δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ, καὶ προκειμένου νὰ κάνω τὴ σύγκρισιν τῶν δύο μνημείων τὴ μελέτησα ἐπὶ τόπου ἀφοῦ καθάρισα μερικὲς χαρακτηριστικὲς περιοχὰς ἀπὸ φυτὰ καὶ χώματα.

24. Γιὰ σχέδια ἀποτύπων τῆς μεγάλης δεξαμενῆς ΝΔ. τοῦ Ἀσκληπείου ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Μ. Φίλιππα καὶ σύντομν περιγραφὴ ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγον Ν. Πλάτωνα, βλ. ΑΔ 19, 1964, Β1, 23-24, σκέδ. 1.

25. Για τις χρονολογήσεις των μεταβολών στην περιοχή του Ἀσκληπείου βλ. παραπάνω σ. 270.

26. Αυτό πιστεύει και ο Parsons (Clepsydra 249-250).

27. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων* IV 2. Βλ. επίσης Σωτηρίου, *Μεσαιωνικά μνημεῖα Ἀθηνῶν* 28-29 κέ., σκ. 10. Οἱ ἀνασκαφές των Ἀμερικανῶν στην ἀρχαία Ἀγορὰ ἔφεραν στὸ φῶς ἐνδείξεις γιὰ ἐκτεταμένες ἐπιδιορθώσεις τοῦ ὑπερρρωμαϊκοῦ τείχους κατὰ τὸν 6ο αἰ., βλ. συνοπτικὰ Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 144-145, ὅπου καὶ σχετικὴ προγενέστερη βιβλιογραφία.

28. Parsons, Clepsydra 250, σημ. 159. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων* II 1, 2, II 9, 10, IV, 1, 2.

29. Τὶς τρεῖς δεξαμενές συσχετίζει μὲ τὴν ὁχύρωση τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ὁ Parsons (Clepsydra 249-250). Ὁ Bohn, *Die Propyläen* 6, θεωρεῖ ἰουστινιάνεια τὴ μεγάλη δεξαμενὴ ΒΑ. τῶν Προπυλαίων.

30. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 128.

31. Εἶναι ἡ μεγαλύτερη γνωστὴ δεξαμενὴ στὴν περιοχή τῆς Ἀκρόπολης, μὲ ἐσωτερικὲς ὀριζόντιες διαστάσεις 10.4×15.685 μ.

32. Πρβ. Frantz, *Late Antiquity* 67, πίν. 50b, 61. Πάλλας, *Μετάβαση* 35.

33. Βλ. παραπάνω σ. 266-267, 269 σημ. 19.

34. Βλ. παραπάνω σ. 233.

35. Βλ. παραπάνω σ. 227.

36. Ζώσιμος τ. II.2, σ. 278 (4, 18). Μαρκελλίνος, *Χρονικόν* PL, τ. 51, σ. 920. Frantz, *Julian* 398.

37. Βλ. παραπάνω σ. 223-224.

38. Βλ. παραπάνω σ. 169-170, 234.

39. Βλ. παραπάνω σ. 242 κέ.

40. Βλ. παραπάνω σημ. 36.

41. Βλ. παραπάνω σ. 244-246.

42. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων* IV 2, 23 καὶ 24. Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 27.

43. Thompson - Scranton, *Stoas and City* 373-376. *ΑΔ* 23, 1968, B1, 53-54, σκ. 15-16 καὶ σ. 67-68, σκ. 26-27, πίν. 34ε. Κνιδάκης - Τηγγινάγκα, *Βιβλιοθήκη*. Βλ. καὶ προηγούμενη σημείωση.

44. Πρβ. Διόσθμιον τείχος, Megaw-Jenkins, *Isthmia* 69-79. Βλ. Bryer-Winfield, *Pontos* 78 (σημ. τοῦ J. Crow) εἰκ. 4 καὶ πίν. 9α, ὅπου οἱ τριγωνικοὶ πύργοι τῆς Σινώπης, μὲ τὰ ἴδια ἀκριβῶς οἰκοδομικὰ χαρακτηριστικά, τοποθετοῦνται στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 450 μ.Χ. ὥς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ., χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείεται ἡ ἀναγωγή τους στὸν 6ο αἰῶνα.

45. Παράδειγμα οἱ ἀντηρίδες τῶν ἀναλημμάτων στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τῆς τάφρου τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ποὺ ἔκτισε ὁ Θεοδόσιος Β'. Βλ. Millingen, *Constantinople* πίν. μεταξὺ σ. 106 καὶ 107. Krischen, *Konstantinopel* εἰκ. 1, πίν. 2-3, 25, 34. Meyer-Plath - Schneider, *Konstantinopel* πίν. 12c, 14b. Grabar, *L'Âge d'Or* εἰκ. 89.

46. Βλ. παραπάνω σ. 244-246.

47. Τετράδιο 13, *LB* 100.

48. Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ, ὠρεὰ DAI, 67.

49. Οἱ ἀντηρίδες αὐτὲς εἶχαν ἐνσωματωθεῖ στὸ μεταγενέστερο τείχος πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν 19ο αἰ., διότι δὲν φαίνονται οὐ καμμία ἀπὸ τὶς κατόψεις τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ. Βλ. τὶς σχετικὲς μὲ τοὺς Verneda, Stuart καὶ Revett, Le Roy, Fauvel ἐνότητες παραπάνω σ. 54 κέ., 70 κέ., 87 κέ.

50. Ὁ ἐνα συνηθισμένο χαρακτηριστικὸ τῶν ρωμαϊκῶν ὀχυρῶν εἶναι ἡ περιστυλὴ αὐλὴ στὸ ἐσωτερικόν, βλ. Crema, *Architettura romana* 280, 283, εἰκ. 320-321, σ. 356-358, εἰκ. 407-414 καί, εἰδικὰ γιὰ τὴν ὑπερρρωμαϊκὴ περίοδο, 620, 624, εἰκ. 817-818, 822-823. Sanders, *Split* 41-64, πίν. 3.1-3.11.

51. Βλ. παρακάτω σ. 286-288.

52. Ἡ θολωτὴ κατασκευή, λείψανα τῆς ὁποίας διατηροῦνται στὴν ἀνατολικὴ ὄψιν τοῦ θόρειου πύργου, εἶχε κατασκευαστεῖ μὲ λεπτὰ τοῦβλα, πράγμα ποὺ δηλώνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο.

53. Θὰ μπορούσε νὰ ἔχει γίνεи γιὰ νὰ προσαρμοστεῖ σὲ μιὰ νέα διάταξη τῶν δαπέδων καὶ γενικότερα τῶν ἐπιφανειῶν χρήσεως· τεκμήρια ὅμως γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τέτοιων κατασκευῶν δὲν ὑπάρχουν.

Μπορεῖ λοιπὸν ἡ σειρὰ τῶν πραγμάτων νὰ ἦταν ἀπλῶς ἡ ἑξῆς: οἱ ἀρχικὲς διαστάσεις τοῦ ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου τῆς πύλης εἶχαν τὶς ἀναλογίες σύμφωνες μὲ τὸ πνεῦμα τῆς κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ τῶν ἄλλων κλασικῶν μνημείων ποὺ βρίσκονταν στὸν περίγυρο, ἢ ποὺ μόλις θὰ εἶχαν καταστραφεῖ (ἐξάλλου καὶ ἡ πύλη Beulé κατασκευάστηκε μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐνὸς τέτοιου κλασικοῦ μνημείου). Ἀργότερα ἡ μορφή καὶ οἱ ἀναλογίες τῆς πόρτας ἔγιναν ἐκτὸς συρμοῦ, ἐνῶ οὕτως ἢ ἄλλως οἱ βαθμίδες στὸ ἐσωτερικόν τῆς εἰσόδου δὲν ἐπέτρεπαν τὴν εἰσοδὸ ἐνὸς ἐφίππου, πράγμα ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε τὴ διατήρηση τοῦ μεγάλου ὕψους τοῦ ἀνοίγματος.

54. Βλ. παραπάνω σ. 242.

III. Τὰ Προπύλαια κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο (9ος αἰ.-1204)

Ἡ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΑΥΤΗ εἶναι ἀρκετὰ σκοτεινὴ γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη, μολονότι τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς φωτίζονται, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀπὸ τὴν παρουσίαν τῆς Ἀθήνας τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη. Στὸ Τρίτο Μέρος περιγράφηκε καὶ ἐρμηνεύθηκε ἓνα πλῆθος στοιχείων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἀνάγονται σὲ χρόνους πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Λατίνων τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀκρόπολης. Ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν ἱχνῶν ἔφερε σιὸ φῶς πολλὰ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν κατασκευαστικὴν φάσιν τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσθιας τῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴν περίοδο, ἡ ἔλλειψη ὅμως συγκεκριμένων ἱστορικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὰ κύρια τῆς Ἀκρόπολης ἐπιτρέπει μόνον τὴ σχετικὴ χρονολόγησίν τους. Στὴ συνέχεια θὰ γίνῃ μιὰ προσπάθεια νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ σειρὰ τῶν οἰκοδομικῶν μεταβολῶν ποὺ συνέβησαν στὰ Προπύλαια καὶ στὴ δυτικὴν πρόσθιαν κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴν περίοδο, συνδυάζοντας τὰ διατηρούμενα ἱχνη μὲ τὴν δυστυχῶς πολὺ φτωχὴν ἱστορικὴν μαρτυρίαν (σχ. 55-56).

Στὴ Μεσοβυζαντινὴν περίοδο θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ἓνα συγκροτημένο καὶ ἀρκετὰ ἐκτεταμένο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα στὰ Προπύλαια, ἱχνη τοῦ ὁποῖου ἀναγνωρίζονται κυρίως στὴ βόρεια πτέρυγα. Χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα αὐτῆς τῆς φάσεως εἶναι ἡ χρησιμοποίηση τῆς βόρειας πτέρυγας σὲ ὅλο τῆς τὸ ὕψος· αὐτὸ ἐγένετο δυνατόν μὲ τὴν στέγασίν της καὶ τὴν ἐγκατάστασιν ἐνὸς πατώματος στὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους τῶν κλασικῶν τοίχων (σχ. 57-59).

1. Ἡ βόρεια πτέρυγα

Ἡ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας¹

Στὴ βόρεια πτέρυγα ἡ στήριξη τοῦ ξύλινου μεσοπατώματος, ποὺ τὴ διαίρεσε καθ' ὕψος, συνεπάγεται τὸ φράξιμον τῶν διαστημάτων τῆς κιονοστοιχίας τῆς (σχ. 59). Οἱ πόρτες ὅμως ποὺ εἶχαν ἀνοικτεῖ ἀνάμεσα στὰ δύο ἀνατολικότερα διαστήματα τῆς κιονοστοιχίας ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι σὲ χρῆσιν. Ταυτόχρονα ὁ χαμηλὸς τοῖχος ποὺ συνέδεε τὸν μεσαῖον κίονα μὲ τὸν θυραῖον τοῖχον κατεδαφίστηκε καὶ χτίστηκε ἓνας ἄλλος, λίγα ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου δυτικότερα· στὸν νέον τοῖχον ἀνοίχτηκε μιὰ πόρτα πλάτ. 1 μ. περίπου².

Ἐνας ἄλλος τοῖχος, πλάτ. 0.60 μ. περίπου, συνέδεσε τὸ ἀνατολικὸν μισὸν τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα μὲ τὸν θυραῖον τοῖχον. Ἡ θέσις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου προσδιορίζει καὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀνατολικοῦ παραστάτη τῆς πόρτας τῆς Πινακοθήκης, τὸ πλάτος τῆς ὁποίας εἶχε ἤδη περιοριστεῖ³. Στὸν τοῖχον αὐτὸν ἀνοιγόταν μιὰ πόρτα, ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν δύο χώρων στὴν δύο πλευρὰς του⁴. Ἡ ἐπικοινωνία αὐτὴ ἦταν ἀπαραίτητη, ὅχι μόνον γιὰ τὴν δὲ ἐξασφάλισιν τῆς δυνατότητος τῆς ἐσωτερικῆς ἐπικοινωνίας τῆς Πινακοθήκης μὲ τὸ κεντρικὸν κτίριον, ἀλλὰ ἐπιπλέον διότι θὰ ἐπέτρεπε καὶ τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν χώρων τοῦ ἰσογείου μὲ τοὺς χώρους τοῦ μεσωρόφου (σχ. 57-59).

Πράγματι ὁ ἀνατολικότερος ἀπὸ τοὺς τρεῖς χώρους, στοὺς ὁποίους εἶχε χωριστεῖ πλεόν ἢ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας, χρησίμευε ὡς κλιμακοστάσιο. Ἡ κλίμακα ἀνόδου στὸ μεσοπάτωμα καταλάμβανε τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου, εἶχε πλάτος περίπου 1.20 μ. καὶ πρέπει νὰ ᾔταν κτιστή. Ἡ κατώτερη βαθμίδα βρισκόταν στὴ ΒΑ. γωνία καὶ ἡ ἀνώτερη στὴ ΒΔ. Ἡ κλίμακα ποὺ ἔχει σχεδιαστεῖ στὸ σχέδιο ἀναπαράστασης εἶναι ἄνετη καὶ δὲν φράζει τὸ παράθυρο τοῦ θυραίου τοῖχου. Τὸ παράθυρο αὐτὸ δὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύει καὶ γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῆς κλίμακας μὲ τὸ ξύλινο πάτωμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει καμιά ὑλικὴ ἐνδειξη γι' αὐτό. Ἐνα διάστημα πλάτ. 1.20 μ. ἀνάμεσα στὸ μεσοπάτωμα καὶ στὸν θυραῖο τοῖχο ἐπέτρεπε τὴν κατασκευὴ καὶ λειτουργία τῆς κλίμακας.

Ὁ χώρος τοῦ κλιμακοστασίου ἀρχικὰ δὰ πρέπει νὰ ἀντιστοιχοῦσε στὸ ὕψος τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ μεσοπατώματος καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος του νὰ ὕγωνόταν τουλάχιστον ὡς τὴν κορυφὴν τοῦ κλασικοῦ τοῖχου. Αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ τελευταία πρὸς Ἀ. δοκὸς τοῦ ἀρχαιότερου ἀπὸ τὰ δύο πατώματα —τὰ ὁποῖα ἀνάγονται σὲ ὑστερότερες οἰκοδομικὰς φάσεις καὶ τὰ ἴχνη τῶν ὁποίων διατηροῦνται στὴν ἀνωδομὴ τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας— ἀκούμπησε στὴ δυτικὴ παρεῖα τοῦ τοῖχου αὐτοῦ. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σειρὲς τῶν θηκῶν τῶν ἄκρων τῶν δοκῶν τοῦ πατώματος αὐτοῦ δὲν διακόπονται ἐπάνω ἀπὸ τὴ θέση τοῦ δυτικότερου ἐγκάρσιου τοῖχου τῆς στοᾶς, σημαίνει ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀρχικὰ δὲν ἔφθανε στὴ στάθμη τῆς κορυφῆς τοῦ θυραίου τοῖχου, ἀλλὰ σταματοῦσε στὴ στάθμη τοῦ διάμεσου ξύλινου πατώματος⁵.

Ἀπὸ τὰ δύο ξύλινα πατώματα ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς στοᾶς, τὸ ἀνώτερο ἀνήκει σὲ παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση. Ὅπως διευκρινίστηκε παραπάνω⁶, ὑπάρχουν ἐνδείξεις πὼς ὅταν κατασκευάστηκε τὸ πάτωμα αὐτὸ εἶχε ἥδη χτιστεῖ μιὰ καθ' ὕψος ἐπέκταση τοῦ θυραίου τοῖχου. Θεωρῶ ἀπαραίτητο νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ἡ ἐπέκταση αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τμήματα ἔδρασης γείσων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίστευγν τῆς κιονοστοιχίας τῆς στοᾶς. Ἐπίσης ὅτι στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς ζωφόρου τῆς κιονοστοιχίας διατηρεῖται μιὰ ἀκραία κεραμίδα χτισμένη στὴ θέση ποὺ κατεῖχε μέσα στὸν τοῖχο τοῦ ὀρόφου⁷, ἐνῶ στὴν ἴδια ἐπιφάνεια εἶναι ἀκουμπισμένα τρία ἀκόμη θραύσματα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίστευγν τοῦ θριγκοῦ τῆς κιονοστοιχίας καὶ εἶναι ὑπολείμματα τοῦ νότιου τοῖχου, ποὺ χτίστηκε ἐπάνω στὴν κιονοστοιχία τῆς βόρειας πτέρυγας: πρόκειται γιὰ ἕνα προέχον τμήμα γείσου καὶ δύο θραύσματα ἀκραίων κεραμίδων.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τρία μεγάλα κομμάτια γείσων ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸν θριγκὸ τῆς στοᾶς στὸν ἀπέναντι θυραῖο τοῖχο καὶ ἔχουν χτιστεῖ μὲ τρόπο τέτοιον ὥστε νὰ ἀποτελέσουν ἕναν ἀρκετὰ γνλὸ τοῖχο, ἐνῶ στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ θριγκοῦ τῆς στοᾶς ἔχουν μείνει μικρότερα κομμάτια. Στὴν περίπτωση ποὺ τὰ κομμάτια αὐτὰ εἶχαν ἐξ ἀρχῆς ἐνταχθεῖ σὲ τοίχους ὀρόφου, δὰ ᾔταν εὐλογότερο τὸ ἀντίθετο: νὰ μετακινηθοῦν στὸν ἀπέναντι τοῖχο τὰ μικρότερα κομμάτια καὶ νὰ παραμείνουν στὴν περιοχὴ τους τὰ μεγαλύτερα —καὶ ἐπομένως πιὸ δυσκίνητα— κομμάτια⁸. Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις δείχνουν ὡς πιθανότερο ὅτι τὰ σωζόμενα λείψανα τοῦ τοῖχου ἐπάνω στὸν θυραῖο τοῖχο χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη μιᾶς κεκλιμένης στέγης ποὺ κάλυπτε ὁλόκληρη τὴ βόρεια πτέρυγα. Ἡ καθ' ὕψος προσθήκη στὸν θυραῖο τοῖχο χρησίμευε γιὰ τὴ στήριξη τῆς στέγης. Ἀξίζει νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι τὸ σωζόμενο τμήμα αὐτῆς τῆς προσθήκης ἔχει ἀκριβῶς τὸ ὕψος ποὺ δὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει προκειμένου νὰ στηρίζει στὴ θέση αὐτὴ μιὰ ξύλινη στέγη μὲ τὴ μορφή τῆς ἀρχαίας στέγης.

Φαίνεται ότι σε αυτή την οικοδομική φάση το μεσοπάτωμα της βόρειας πτέρυγας δεν επεκτάθηκε στη βόρεια κόγχη (σχ. 57). Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί ο παρακάτω συλλογισμός: Ο ὄροφος πού, ὅπως δὲ δοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, χτίστηκε ἐπάνω στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας τὸν 13ο αἰ. ἀπὸ τοὺς Φράγκους, δὲν ἐπεκτάθηκε στὴ βόρεια κόγχη τῶν Προπυλαίων ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ μεταγενέστερου ἀπὸ τὰ δύο πατώματα τοῦ ὀρόφου πού προστέθηκε ἐπάνω στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας. Γι' αὐτὸ ὑπάρχουν οἱ ἐξῆς ἀποδείξεις: α) Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας σταματοῦσε ἀρχικὰ στὸ σημεῖο πού συναντιοῦσε τὴ νότια ὄγνη τοῦ τοῖχου πού χτίστηκε ἐπάνω στὸν θριγκὸ τῆς κιονοστοιχίας τῆς στοᾶς καὶ διαμόρφωνε μὲ αὐτὸν κατασκευαστικὴ γωνία⁹. β) Ἡ στάθμη τοῦ κατωφλιοῦ τῆς πόρτας πού ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸν ὄροφο τῆς στοᾶς στὸν ὄροφο πού προστέθηκε στὴ βόρεια κόγχη καὶ ἡ στάθμη τοῦ πατώματος τοῦ ὀρόφου αὐτοῦ —ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς δοκοθῆκες τοῦ ὀρόφου στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς κόγχης— δὲν ἀντιστοιχεῖ στὴ στάθμη τοῦ παλιότερου δαπέδου, ἀλλὰ στὴ χαμηλότερη στάθμη τοῦ μεταγενέστερου δαπέδου. γ) Στὰ σχέδια τῶν περιηγητῶν¹⁰ τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου πού προστέθηκε στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας ἀντιστοιχοῦν σὲ ἓνα πάτωμα μὲ στάθμη ἀντίστοιχη μὲ τὸ προγενέστερο (καὶ ἀνώτερο) ἀπὸ τὰ δύο πατώματα τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας, ἐνῶ τὸ παράθυρο στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀρόφου τῆς κόγχης ἀντιστοιχεῖ στὴ στάθμη τοῦ μεταγενέστερου (καὶ κατώτερου) δαπέδου. Ἀπὸ τὰ παραπάνω σὲ συνάρτηση μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς βόρειας κόγχης δὲν ὑπάρχει κανένα ἵχνος πού νὰ δείχνει ὅτι ἡ ἐπέκταση τοῦ μεσώροφου στὴν κόγχη εἶχε αὐτόνομη στέγη, προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μεσώροφος ἐπεκτάθηκε στὴν περιοχὴ τῆς βόρειας κόγχης μόνον ὅταν ἐπεκτάθηκε στὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ τὸ δάπεδο τοῦ φράγκικου ὀρόφου¹¹.

Ἡ Πινακοθήκη (σχ. 57-59)

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης, τὰ στοιχεῖα πού διατηροῦνται ἐπάνω στὸ ἀνάπτυγμα τῶν τοίχων πού περιβάλλουν τὸν μεγάλο χώρο δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀκριβοῦς διευθέτησης τῶν πατωμάτων καὶ τῶν χώρων κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυση τῶν σχετικῶν θεμάτων ἔχει προηγηθεῖ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο¹². Ἐδῶ δὲ συνοψίσω τὰ συμπεράσματα τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς.

Εἶναι βέβαιον ὅτι μεσοπάτωμα εἶχε κατασκευαστεῖ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης. Τὸ δάπεδο τοῦ μεσοπατώματος κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τῆς Πινακοθήκης βρισκόταν στὴ στάθμη τῆς ἔδρασης τοῦ 5ου δόμου, δηλαδὴ στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὸ δάπεδο τοῦ μεσοπατώματος στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι τὰ δάπεδα κατασκευάστηκαν στὴν ἴδια στάθμη γιὰ νὰ διευκολύνουν τὴν ἐπικοινωνία τῶν δύο χώρων διὰ μέσου τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ παραθύρου τοῦ θυραίου τοῖχου· αὐτὸ ὅμως δὲ ἦταν μᾶλλον ἀδύνατον, λόγῳ τῆς κλίμακας στὴ νότια πλευρὰ τοῦ θυραίου τοῖχου πού διέκοπτε ἀναγκαστικὰ τὴ συνέχεια τοῦ δαπέδου· ἐντούτοις ἡ ἐπικοινωνία τῶν δύο χώρων μέσω τοῦ παραθύρου δὲ μπορούσε νὰ γίνεται ἀπὸ τὶς ἀνώτερες βαθμίδες τῆς κλίμακας πού βρισκόταν στὴ στοὰ. Ἡ στάθμη τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ μεσοπατώματος στὴν Πινακοθήκη βρισκόταν χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεσοπατώματος, κατὰ τὸ ὕψος ἑνὸς δόμου περίπου (0.50 μ. περ.)· ἡ στάθμη τοῦ μεσοπατώματος στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς στοᾶς ἦταν ὑψηλότερη κατὰ τὸ ὕψος δύο δόμων περίπου (1 μ. περ.) ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ μεσοπατώματος στὴν Πινακοθήκη.

Τὰ διαφορετικῆς στάθμης μεσοπατώματα τῆς Πινακοθήκης διαχωρίζονταν προφανῶς ἀπὸ δύο τουλάχιστον τοίχους μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν.· τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικότερου τοίχου κατέληγε στὸν ἀνατολικὸ παραστάτη τῆς πόρτας τοῦ θυραίου τοίχου — τῆς ὁποίας, ὅπως διαπιστώθηκε παραπάνω, τὸ πλάτος εἶχε μειωθεῖ — καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὴν προέκταση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κλιμακοστασίου τῆς στοᾶς. Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε τουλάχιστον στὸ ἰσόγειο τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Πινακοθήκης ἕνας τοῖχος κάθετος στὸ μέσο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἡ ἐπικοινωνία τοῦ ἰσογείου μὲ τὸν μεσώροφο τῆς Πινακοθήκης θὰ γινόταν προφανῶς μὲ μιὰ κλίμακα, γιὰ τὴ θέση τῆς ὁποίας δὲν διατηροῦνται ἐνδείξεις· μπορῶ ὅμως νὰ πῶ ὅτι ἡ πιθανότερη θέση μιᾶς τέτοιας κλίμακας εἶναι στὴ ΝΑ. περιοχὴ τῆς Πινακοθήκης. Στὴ θέση αὐτὴ ἡ κλίμακα θὰ θρῖσκοταν κοντὰ στὶς μοναδικὲς εἰσόδους τόσο τοῦ ἰσογείου ὅσο καὶ τοῦ μεσοπατώματος: στὴν πόρτα τοῦ θυραίου τοίχου καὶ στὴν κατώτερη ἀπὸ τὶς πόρτες ποὺ διατηροῦνται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ πόρτα αὐτὴ εἶναι βυζαντινὴ καὶ εἶχε ἀνοικτεῖ γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ μεσοπατώματος μὲ τὴν περιοχὴ ἐπάνω ἀπὸ τὴ μεγάλη ἰουστινιάνεια δεξαμενὴ τῶν Προπυλαίων. Φαίνεται ἴσως περιέργο ὅτι, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία φαίνεται νὰ ἔχει γενικευθεῖ ἡ χρῆση θολωτῶν κατασκευῶν, ἡ μετασκευὴ τῆς βόρειας πτέρυγας ἔγινε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ ξύλινες κατασκευές. Ἡ ἐξήγηση εἶναι ὅτι οἱ θολωτὲς κατασκευές θὰ ἐπιβάρυναν τοὺς κλασσικοὺς τοίχους καὶ θὰ παρουσίαζαν μεγάλη δυσκαμγία στὴν ὀργάνωση τῶν ἐσωτερικῶν χώρων. Ἀντίθετα γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν ξύλινων πατωμάτων ἀρκοῦσε ἡ λάξευση δοκοθηκῶν στοὺς μαρμαρίνους τοίχους, καὶ εἶδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο μὲ πόση φειδῶ γινόταν ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ λάξευση. Εἶναι φανερό ὅτι καταβαλλόταν μιὰ συνειδητὴ προσπάθεια νὰ λαξεύουν δοκοθήκες ὅπου στηρίζονταν κάποιες βασικὲς δοκοί, ἐπάνω στὶς ὁποῖες ἀκουμποῦσαν λεπτότερες δοκοὶ ποὺ μὲ τὴ σειρὰ τους στήριζαν τὸ σανίδωμα.

2. Ἡ νότια πτέρυγα (σχ. 55)

Κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο δὲν ἔγιναν σημαντικὲς ἀλλαγές στὴ νότια πτέρυγα. Ὁ ἀρχικὸς μονόχωρος ναῖσκος ὑπῆρχε ἀκόμη στὴ θέση του, χωρὶς σημαντικὲς τροποποιήσεις. Στὴν περίοδο αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὴν πόρτα, τὰ ἴχνη τῆς ὁποίας διατηροῦνται στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸν μεσαῖο πεσσὸ τῆς δυτικῆς ὄγης καὶ στὸν νότιο τοῖχο τῆς νότιας πτέρυγας. Ἡ πόρτα αὐτὴ ἀνοίγε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναῖσκου πρὸς ἕναν ἄλλο χώρο πρὸς Δ. Ἡ θέση τῆς πόρτας εἶναι λοξὴ ὥς πρὸς τὶς κύριες κατευθύνσεις τῶν Προπυλαίων, πράγμα ποὺ ὑποβάλλει τὴν ἰδέα ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ χώρου στὰ δυτικὰ τῆς πόρτας, ποὺ εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ αὐτή, συμμορφώνονταν μὲ τὶς κύριες κατευθύνσεις τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης¹³.

3. Τὸ κεντρικὸ κτίριο

Κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἡ εἴσοδος στὴν Ἀκρόπολιν ἐξακολουθοῦσε νὰ γίνεται μέσα ἀπὸ τὰ Προπύλαια (σχ. 55). Ἕνα σημαντικό μέρος τῆς τεκμηρίωσης τοῦ γεγονότος αὐτοῦ θὰ εἶναι καὶ ἡ ἄρση μιᾶς σύγχυσης ποὺ ἔχει προκύψει ἀπὸ ἕνα δημοσίευμα

τοῦ Πιπτάκη¹⁴: ὁ Πιπτάκης χρησιμοποίησε τὴν ὑπαρξὴ τῶν χαραγμάτων μὲ μνεῖες θανάτων στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ μεσαίου μετακιονίου τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τῶν Προπυλαίων ὡς ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἄπογνῃ οὗ στὴν περιοχὴ αὐτὴ εἶχε χτιστεῖ κατὰ τὸν 10ο ἢ 11ο αἰ. ἓνας χριστιανικὸς ναός. Σύμφωνα μὲ τὸν Πιπτάκη, ὁ ναὸς αὐτὸς ἦταν σὲ καλὴ κατάστασι κατὰ τὸν 12ο αἰ. καὶ καταστράφηκε ἀπὸ τὴν ἔκρηξιν τῆς πυρίτιδας πού, ὅπως ἔχει ἀποδείξει ἡ πρόσφατη ἔρευνα, ἐγίνε τὸ 1640¹⁵. Στὸ πλαίσιο τῆς θεωρίας αὐτῆς ἐρμήνευσε ὡς θόλους τῆς ἐκκλησίας τοὺς θόλους πού, ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ, ἦταν κτίσματα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνα¹⁶. Ἡ περιγραφὴ ὅμως τοῦ Ἀγκωνίτη —ὁ ὁποῖος μπαίνοντας στὰ Προπύλαια ἀπὸ τὰ ἀνατολικά εἶδε ἀπὸ πάνω του τὸ σύνολο τῆς φανωματοειδούς ὀροφῆς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς¹⁷ χωρὶς νὰ ἐμποδιστεῖ ἀπὸ κανένα διάμεσο πάτωμα— ἀποδεικνύει ὅτι, τουλάχιστον ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, μεταξὺ τοῦ κλασσικοῦ δαπέδου καὶ τῆς ὀροφῆς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων δὲν παρεμβαλλόταν θολωτὴ κατασκευή. Μὲ βάση τὶς θεωρίες του, ὁ Πιπτάκης κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ εἴσοδος στὴν Ἀκρόπολιν διὰ μέσου τῶν Προπυλαίων εἶχε καταργηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα¹⁸.

Ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὸ πού πίστευε ὁ Πιπτάκης, τὰ χαράγματα μὲ μνεῖες θανάτων πού διασώζονται στὴν ἀνατολικὴ κιονοστοιχία τῶν Προπυλαίων, πρὸς Β. τῆς κεντρικῆς διόδου, ἀποδεικνύουν ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς χάραξίς τους (11ο καὶ 12ο αἰ.) ἡ κεντρικὴ δίοδος ἦταν ἀκόμη ἀνοικτή. Γιὰ τὴν ἄπογνῃ αὐτὴ συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὸν Παρθενῶνα παρόμοια χρονολογημένα χαράγματα —ἢ, ἀκριβέστερα, ἐπιγραφές— βρίσκονται χαραγμένα στοὺς κίονες τῆς περιστάσης καὶ ὄχι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ¹⁹. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι τὰ χαράγματα στὸν συγκεκριμένο κίονα τῆς ἀνατολικῆς περιστάσης τῶν Προπυλαίων μνημονεύουν θανάτους λαϊκῶν καὶ μοναχῶν. Ἄν λάβει κανεὶς ὑπόψιν τοῦ ὅτι στὸν Παρθενῶνα οἱ μνεῖες θανάτων ἀνωτέρων κληρικῶν ἔχουν ἀναγραφεῖ στοὺς κίονες τῆς περιστάσης, δὲν μπορεῖ νὰ δεχθεῖ ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ δὲ ἐπιτρεπόταν ἡ μνεὶα τοῦ θανάτου λαϊκῶν καὶ ἀπλῶν μοναχῶν στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς ναοῦ, καὶ μάλιστα στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ· διότι μιὰ ἐκκλησία στὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων δὲν θὰ μπορούσε παρὰ νὰ ἔχει τὸ ἱερό της στὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς²⁰. Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς χαραγμάτων πού διατηροῦνται στοὺς κίονες καὶ στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, δείχνει ὅτι τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων ἦταν ἓνας ἀνοικτὸς χώρος διέλευσης τοῦ πλήθους τῶν προσκυνητῶν πού συνέρρεε στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, στὴν ὁποία εἶχε ἀφιερωθεῖ ὁ Παρθενῶνας. Τὰ χαράγματα ἀποτελοῦν πράγματι σύνθηδες φαινόμενο σὲ κοινόχρηστους χώρους, ὅπου οἱ χαράκτες σὲ ὥρες ἀργίας τους κατασκευάζουν τὸ χάραγμα χωρὶς νὰ ἐκτίθενται στὸν κίνδυνο νὰ κατηγορηθοῦν γιὰ φθορὰ ἰδιοκτησίας. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χαράγματα αὐτὰ πού βρίσκονται στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ μεσαίου μετακιονίου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς φέρουν χρονολογίες πού τὰ ἀνάγουν στὸν 11ο καὶ στὸν 12ο αἰῶνα. Τὸ τελευταῖο ἀπὸ αὐτὰ χρονολογεῖται στὰ 1171²¹. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι τουλάχιστον ὡς τότε ἡ κεντρικὴ δίοδος τῶν Προπυλαίων εἶχε μείνει ἀνοικτή.

Στὰ πλάγια τοῦ κεντρικοῦ μετακιονίου τῆς δυτικῆς πρόσφυς διασώζονται χαράγματα πού ἔχουν χαραχτεῖ στὸ κατώτατο τμήμα τῶν κίωνων²², πράγμα πού σημαίνει ὅτι στὸν χρόνον τῆς κατασκευῆς τους ἡ κεντρικὴ διάβασις ὄχι μόνον ἦταν ἀνοικτὴ ἀλλὰ, ἐπιπλέον, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει τὴ μορφή τοῦ κεκλιμένου βαθμιδωτοῦ δαπέδου. Μολονότι τὰ χαράγματα αὐτὰ δὲν εἶναι χρονολογημένα, τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴ χρονολόγησή τους στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Ἐξάλλου στοὺς ἴδιους κίονες ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα, ἐξαφανι-

σμένα σήμερα, χαράγματα, που ανάγονταν στον 10ο, 11ο και 12ο αϊ., στα όποια ή πιο πρόσφατη αναγραφόμενη χρονολογία ήταν 1167²³.

Τὰ στοιχεῖα που ἐκτέθηκαν σὺς προηγούμενες παραγράφους ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἡ εἴσοδος στὴν Ἀκρόπολη ἐξακολούθησε νὰ γίνεται διὰ μέσου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, τουλάχιστον ὡς τὸ ἔτος 1171. Κατὰ τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα ἡ κεντρικὴ διάβαση δὲν ἔπαυσε νὰ ἔχει τὴ μορφή κεκλιμένου βαθμιδωτοῦ δαπέδου (σχ. 8, γ). Μπροστὰ στὸ βόρειο μισὸ τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ὑπάρχει ἀκόμη ἡ ἐξέδρα που περιγράφηκε παραπάνω²⁴. Ἡ ὑπαρξὴ χαράγμάτων καὶ σὺς πλάγιες ἐπιφάνειες τῶν κιόνων τῆς δυτικῆς πρόσοψης σημαίνει ὅτι, ὅταν χαράχτηκαν, τὰ μετακίονια δὲν εἶχαν φραχτεῖ μὲ τοίχους. Ἐπειδὴ κανένα ἀπὸ τὰ χαράγματα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βεβαιότητα, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ κατὰ περίπτωσιν ἀνέγερσιν ἢ καθάρσις τοίχων μεταξὺ τῶν κιόνων κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Οἱ κατασκευὲς αὐτὲς ὅμως δὲ πρέπει νὰ ἦταν σχετικὰ εὐτελεῖς καὶ ἥσσονος σημασίας.

4. Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Προπυλαίων καὶ ἡ δυτικὴ πρόσβασις τῆς Ἀκρόπολης

Ἡ ἐντὸς τῶν Προπυλαίων περιοχὴ

Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα που νὰ παρέχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονικὴ ἔνταξιν τῶν κατασκευῶν τῶν ὁποίων ἴχνη ἔχουν ἐντοπιστεῖ πρὸς Ἀ. τῶν Προπυλαίων. Συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ὅτι δὲν εἶχαν κατασκευαστεῖ ἐκεῖ κάποια προσκίσματα. Νομίζω πάντως ὅτι στὸ σύνολό τους τὰ Προπύλαια δὲν εἶχαν ἀκόμη περιβληθεῖ μὲ τὰ κτίσματα που, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ὀχύρωσαν τὸ μνημεῖο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ που ἔβλεπε πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀκρόπολης.

Ἡ περιοχὴ νότιας πτέρυγας - ἱεροῦ Ἀθηνᾶς Νίκης

Στὴν περιοχὴ τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων πρέπει νὰ ἔχουν κατασκευαστεῖ κάποια ἀπὸ τὰ προσκίσματα που ἔχουν ἤδη ἐντοπιστεῖ²⁵ (σχ. 55). Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲ πρέπει νὰ εἶχε χτιστεῖ τὸ οἶκμα στὴ νότια πλευρὰ τῆς νότιας πτέρυγας, τοῦ ὁποίου τὸ ἴχνος τῆς στέγης —μὲ κλίση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.— διατηρεῖται στὴ νότια ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ χώρου αὐτοῦ πιθανότατα ἀποτελοῦσε τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς περιοχῆς τοῦ Βραυρωνείου στὴ θέσιν αὐτή. Ἡ στάθμιν τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ ἴχνους τῆς κεκλιμένης στέγης πρέπει νὰ δείχνει περὶπου τὴ στάθμιν τοῦ ἐδάφους τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴν περιοχὴ τοῦ Βραυρωνείου. Βλέπουμε ὅτι ἡ στάθμιν αὐτὴ εἶναι σημαντικὰ —κατὰ δύο ἢ τρεῖς δόμους— κατώτερη ἀπὸ ἐκείνη που ἐντοπίστηκε στὴν προηγούμενη περίοδο, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν στάθμιν τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ τοῦ Βραυρωνείου²⁶.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι εἶχαν ἤδη γίνεῖ κάποιες ἐπεμβάσεις ἀνάμεσα στὴ νότια πτέρυγα καὶ σὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης²⁷. Συγκεκριμένα, ὅπως ἤδη διατυπώθηκε παραπάνω, φαίνεται ὅτι τότε κατασκευάστηκε ἡ πόρτα στὸ διάστημα ἀνάμεσα σὸν μεσαῖο πεσοδὸ καὶ στὴν παραστάδα τοῦ νότιου τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας. Σὲ κάτοψιν ἡ

πόρτα αὐτὴ ἦταν λοξὴ ὥς πρὸς τὸν στυλοβάτη πού χρησιμοποιοῦσε ὡς κατώφλι, προφανῶς γιὰ νὰ εἶναι περίπου κάθετη στὸν τοῖχο ὁ ὁποῖος ἔκλεινε τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου στὰ δυτικὰ τῆς πόρτας καὶ ὁ ὁποῖος προφανῶς συμμορφωνόταν μὲ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲ πρέπει νὰ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν βόρειο παραστάτη τῆς πόρτας καὶ νὰ κατέληγε στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Οἱ κιονοστοιχίες τοῦ ναοῦ δὲ πρέπει νὰ εἶχαν καὶ αὐτὲς κλειστῇ μὲ τοίχους, στοὺς ὁποῖους δὲ ἀνοιγόταν τουλάχιστον μιὰ πόρτα στὸ διάστημα μεταξὺ κίονα καὶ ἀντιστοιχῆς παραστάδας, ὅπως δείχνουν οἱ σωζόμενες ἀντίστοιχες θῆκες ὀριζοντίου ὑπερδύρου. Ὅπως ἔχουν τὰ πράγματα, θεωρῶ πιθανότερο ὅτι ὁ τοῖχος πού συνέδεε τὸ μέσο περίπου τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης εἶχε στὴ νότια πλευρὰ του ἕναν ἀκάλυπτο χώρο, πού χρησίμευε ὡς αἶθριο τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ἡ ὁποία στὸ μεγαλύτερο μέρος της εἶχε καλυφθεῖ μὲ στέγη στὰ νότια καὶ στὰ ἀνατολικά. Καταλήγω στὸ συμπέρασμα αὐτό, διότι οἱ θέσεις τῶν κτιστῶν δεξαμενῶν (ὀμβροδεκτῶν) —τὰ στόμια τῶν ὁποίων διακρίνονται τόσο στὴν κάτοψη τοῦ πύργου τῆς Νίκης ἀπὸ τὸν Bohn²⁸, ὅσο καὶ σὲ φωτογραφίες²⁹— δὲν συμβιβάζονται μὲ ἕναν τοῖχο στὴν πρὸς Δ. προέκταση τοῦ νότιου τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας· πράγματι ἕνας τέτοιος τοῖχος δὲ πατοῦσε ἐπάνω τους· ἐξάλλου ἡ λογικὴ θέση τέτοιων ὀμβροδεκτῶν εἶναι σὲ χώρους ὑπαίθριους, ὅπου συγκλίνουν τὰ συστήματα περισυλλογῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων³⁰.

Ἡ δυτικὴ πρόσβαση (σχ. 55-56)

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ εἴσοδος στὴν Ἀκρόπολη γινόταν διὰ μέσου τῆς κεντρικῆς διάβασης τῶν Προπυλαίων κάνει ἀπίθανη μιὰ μερίζουσα ἀλλαγὴ στὴν περιοχὴ μεταξὺ Προπυλαίων καὶ πύλης Beulé. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγει κανεὶς ἂν λάβει ὑπόψη τοὺς ἐξῆς παράγοντες: α) Ἡ πύλη Beulé ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργεῖ ὡς εἴσοδος τῆς Ἀκρόπολης. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Martoni τὸ 1395 βλέπει τὴν πύλη Beulé καὶ ἀναφέρει ὅτι ἦταν ἡ πύλη τοῦ κάστρου, πράγμα πού φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει ὅτι, ἀνάμεσα στὴν ἐποχὴ τῆς λειτουργίας της καὶ στὴν ἐπίσκεψη τοῦ Martoni στὴν Ἀθήνα, δὲν εἶχε μεσολαβήσει χρονικὸ διάστημα ἀρκετὸ γιὰ νὰ λησμονηθεῖ ἡ ἀρχικὴ ιδιότης τοῦ κτίσματος. Ἄλλο ἓνα στοιχεῖο πού ἐνισχύει τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι ὅτι τὸ Ριζόκαστρο, πού τὰ πρόσφατα ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοποθετοῦν σὲ ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰ.³¹, τὴν περιέβαλε γιὰ νὰ τὴν προστατεύσει. Ἀντίθετα ὁ Σερπεντιζές —τὸ τμήμα τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους πού ἀνακατασκευάστηκε τὸ 1687³²— δὲν τὴν περιέλαβε στὴν περιοχὴ πού προστάτευε, γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς του ἡ εἴσοδος ἀπὸ τὴν πύλη Beulé εἶχε στὸ μεταξὺ καταργηθεῖ καὶ λησμονηθεῖ. β) Ἡ εἴσοδος διὰ μέσου τῶν Προπυλαίων ἐξακολουθοῦσε ἀκόμη νὰ εἶναι ἐν λειτουργίᾳ, ὅπως ἀποδείξαμε παραπάνω. Οἱ δύο αὐτὲς παρατηρήσεις φανερώνουν ὅτι ὁ μετωπικὸς ἄξονας ἀνόδου στὰ Προπύλαια, πού εἶχε ἐγκατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μνησικλῆ, ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑφίσταται. Ἐπομένως δὲν φαίνεται πιθανὴ ἡ διακοπὴ τοῦ ἄξονα αὐτοῦ ἀπὸ τὸν προμαχῶνα πού ἀργότερα συνέδεσε τὸν πύργο τῆς Νίκης μὲ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα· διότι ἡ τοποθέτηση τῆς πύλης πού ἀνοίχτηκε στὸν προμαχῶνα αὐτὸν στὸ βόρειο ἄκρο του, στὸ ἀνώτερο τμήμα ἑνὸς κεκλιμένου διαδρόμου πού τὴ συνέδεσε μὲ τὴν πύλη στὰ ΝΔ. τοῦ πύργου τῆς Νίκης, δὲ προϋπέθετε τὴν κατάργηση τῆς εἰσόδου διὰ μέσου τῆς πύλης Beulé.

Ἡ εἴσοδος διὰ μέσου τῆς πύλης Beulé ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑφίσταται, ἡ μορφή ὅμως τοῦ κυρίου εἶχε διαφοροποιηθεῖ (σχ. 55-56): κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἶχε προστεθεῖ ἓνας ἐπιμήκης χώρος πλάτ. 4.05 μ., τὸν ὁποῖο σιέγαζε μιὰ καμάρα ἀπὸ ὀπτεῖς πλίνθους. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἀντικατέστησε τὸ ξύλινο ὑπόστεγο ποὺ προηγουμένως χρονολογήσαμε στὸν 4ο ἢ 5ο αἰ.³³ Στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο πρέπει νὰ ἀποδώσει κανεὶς τὸν ὄροφο ποὺ χτίστηκε ἐπάνω σὲ καθέναν ἀπὸ τοὺς πύργους τῆς πύλης Beulé³⁴. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, τὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὑπολειμμάτων τῶν τοίχων τοῦ ὀρόφου τοῦ βόρειου πύργου, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ ὀπτοπλίνθους μὲ τὴν παρεμβολὴ ζώνης ἀπὸ λαξευτὲς λιθοπλίνθους, ἀνάγουν τὴν κατασκευὴ τους στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο³⁵. Ἡ σιάθμη τοῦ πατώματος, ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς ἐπιμήκου καμάρας, ἦταν λίγο χαμηλότερη ἀπὸ τὴ σιάθμη τῶν δοκοθηκῶν τῆς στέγης τῆς στοᾶς ποὺ εἶχε προϋπάρξει στὴ θέση αὐτή. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ τὸ κατώφλι τῆς πόρτας στὴν ἀνωδομὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βόρειου πύργου κατέβηκε λίγο χαμηλότερα, διασπώντας τὴ σειρὰ τῶν θηκῶν τῶν ξύλινων δοκῶν. Ἡ στέγαση τοῦ ὀρόφου ἐξακολούθησε νὰ εἶναι ξύλινη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πάχος τῶν τοίχων τοῦ ὀρόφου εἶναι ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῶν τοίχων τοῦ ἰσογείου. Παρόμοιες δὲ πρέπει νὰ ἦταν καὶ οἱ μεταβολὲς στὸν νότιο πύργο· αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἀποτύπωμα ποὺ ἄφησαν οἱ τοῖχοι τοῦ ὀρόφου τοῦ νότιου πύργου στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς τοικοποιίας τοῦ μεταγενέστερου προμαχώνα. Ἡ συμμετρικὴ σχετικὰ θέση τοῦ τυφλοῦ ἀγιδώματος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ὀρόφου τοῦ βόρειου πύργου, ἀνάμεσα στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ στὴν ὀρθογωνικὴ παραστάδα ἀνατολικότερα, κάνει φανερὸ ὅτι ἡ παραστάδα αὐτὴ εἶναι ἡ βόρεια ἀπόληξη ἑνὸς διαφράγματος —τοίχου ἢ στοίχου στύλων— ποὺ διαμόρφωναν τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ ὀρόφου τοῦ πύργου. Τὸ διάφραγμα αὐτὸ δὲν πατοῦσε ἐπάνω στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ πύργου, ἀλλὰ κατὰ 1.30 μ. ἀνατολικότερα, ἐπάνω στὴν ἐπιμήκη καμάρα. Ἡ περιοχὴ τοῦ ὀρόφου ποὺ βρισκόταν πρὸς Ἀ. τοῦ διαφράγματος δὲ πρέπει νὰ ἦταν ἐπίσης στεγασμένη, ἀφοῦ τὸ σχέδιο τοῦ Bohn δείχνει ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ὀρόφου συνεχιζόταν καὶ ἀνατολικότερα τῆς βόρειας ἀπόληξης τοῦ διαφράγματος, καὶ δείχνει ὡς βέβαιον ὅτι καὶ στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τοίχου διαμορφωνόταν ἓνα τυφλὸ ἀγίδωμα³⁶.

Δὲν ἀποκλείεται τὴν ἴδια περίοδο νὰ προστέθηκε ὄροφος καὶ στὸν πύργο πλάι στὴν εἴσοδο πρὸς Δ. τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου τῆς Νίκης. Τὸ τόξο τῆς πύλης αὐτῆς πρέπει νὰ κατασκευάστηκε μετὰ ἀπὸ καταστροφὴ τοῦ ὑπερκείμενου τμήματος τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους, ὅπως φαίνεται στὸ σχέδιο τοῦ Stilling ποὺ ἀπεικονίζει τὴν ἐσωτερικὴ (βόρεια) πλευρὰ τῆς πύλης αὐτῆς (εἰκ. 94). Νομίζω ὅτι ἡ μορφή τοῦ τόξου καὶ ὅλης τῆς κόγχης, ποὺ διακρίνονται στὸ σχέδιο, ἀνάγουν τὴ μετασκευὴ ποὺ εἰκονίζεται στὸ σχέδιο τοῦ Stilling στὴ Μεσοβυζαντινὴ ἢ Ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο³⁷. Ἡ ἐπισκευὴ αὐτὴ δὲ μπορούσε λοιπὸν νὰ ἐνταχθεῖ στὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τοῦ Λέοντα στὸ γ' τέταρτον τοῦ 11ου αἰώνα.

Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρει τὴν ἀνέγερση ἑνὸς πύργου ἀποδίδοντάς τιν στὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν Λέοντα, ὁ ὁποῖος ἀρχιεράτευσε στὴν Ἀθῆνα μεταξὺ 1060 καὶ 1069³⁸. Νομίζω ὅτι ἡ θέση τοῦ πύργου αὐτοῦ δὲ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς πρόσβασης, ἀφοῦ καὶ ἡ ἐπιγραφὴ βρέθηκε κοντὰ στὸν Ἀρειὸ Πάγο. Θὰ μπορούσε λοιπὸν νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὶς διαρρυθμίσεις στὴν πύλη Beulé καὶ τοὺς πύργους τῆς, ποὺ περιγράφηκαν παραπάνω, καὶ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀναφέρεται στὴν προσθήκη ὀρόφου

οὐ ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς πύργους, ἢ καὶ σὺν τὸ σύνολο τοῦ οἰκοδομήματος τῆς πύλης ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ σὺν μεταξὺ.

Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ νὰ δείχνουν ὅτι ἔγιναν σοβαρὲς ἀλλαγὲς στὴν ὑπόλοιπη ὁχύρωση τῆς δυτικῆς πρόσβασης, ἡ ὁποία θὰ εἶχε διατηρήσει περίπου τὴ μορφήν ποὺ εἶχε πάρει τὸν 6ο αἰ. Βεβαίως πολλὰ ἐπιμέρους χαρακτηριστικά της θὰ εἶχαν μεταβληθεῖ, λόγῳ βλαβῶν καὶ ἐπισκευῶν μὲ νεότερα ὑλικά καὶ νεότερους τρόπους κατασκευῆς.

Ἡ περιοχὴ τῆς Κλεγυύδρας (σχ. 55-56)

Ἡ σχέση τῆς πηγῆς τῆς Κλεγυύδρας μὲ τὴν Ἀκρόπολιν τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι κάπως προβληματική. Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. οἱ ἐγκαταστάσεις στὴν πηγὴ τῆς Κλεγυύδρας εἶχαν πέσει σὲ ἀχρησίαν, διότι τὸ νερό της τροφοδοτοῦσε μιὰ ἄλλην δεξαμενὴ³⁹. Εἶναι γνωστὸ ἐπίσης ὅτι ἡ θολωτὴ κατασκευή, ποὺ εἶχε στεγάσει τὸ πηγάδι γιὰ τὴν ἀντλῆση νεροῦ κατὰ τὸν 3ο αἰ., διατηροῦσε καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. βυζαντινὲς τοιχογραφίες. Ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες αὐτὲς σήμερον δὲν διατηρεῖται τὸ παραμικρὸ ἴχνος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν⁴⁰. Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὴν Κλεγυύδρα δείχνει ὅτι τὸ νερό της χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὸν 10ο καὶ 11ο αἰῶνα⁴¹. Ἐχοντας τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὑπόψιν συμπεραίνω ὅτι κατὰ τὸν 10ο καὶ 11ο αἰ. ἡ ρωμαϊκὴ θολωτὴ κατασκευὴ ἐπάνω ἀπὸ τὴν Κλεγυύδρα λειτούργησε ὡς ναῦδριον μὲ ἀγίασμα, ὅπως ἐκεῖνα στὴ νότια κλιτὴ τῆς Ἀκρόπολης ποὺ ἀκόμη διατηροῦν αὐτὸν τὸν χαρακτήρα⁴². Ὅπως καὶ τὰ ἀγιάσματα τῆς νότιας κλιτύος, ἔτσι καὶ ἡ Κλεγυύδρα δὲν συνδέθηκε ἀπ' εὐθείας μὲ τὴν ὁχυρωμένην περιοχὴ τῆς Ἀκρόπολης. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Κλεγυύδρα δὲν φαίνεται νὰ χρησιμοποιήθηκε καθ' ὅλον τὸν 12ο αἰ. ἀλλὰ ὁχυρώθηκε μόλις στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα⁴³.

III. ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (9ος ΑΙ.-1204)

1. Τὰ ἴκνη, στὰ ὁποῖα στηρίζονται οἱ ἀναπαραστάσεις τῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων τῆς περιοχῆς αὐτῆς, περιγράφονται καὶ ἐρμηνεύονται παραπάνω σ. 178 κέ.

2. Ὅπως εἶδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ δύο πόρτες στὴν ἴδια θέση, μία πλάτ. 1.0 καὶ μία πλάτ. 0.85 μ. Ἐπιλέγω τὸ μεγαλύτερο πλάτος γιὰ τὴν πόρτα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ μεσοβυζαντινὴ φάση, διότι στὰ Προπύλαια οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς πόρτες ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια στὴ φάση αὐτὴ ἔχουν πλάτος γύρω στὸ 1.10 μ.

3. Ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας καὶ ἡ μορφή τοῦ λαξεύματος στὸ ἀρχικὸ κατώφλι γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς νεώτερης καὶ στενότερης πόρτας δείχνουν ὅτι ἡ μετατροπὴ αὐτὴ πρέπει νὰ εἶχε γίνῃ ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἴσως κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἢ ὑστερορωμαϊκὴ περίοδο. Βλ. παραπάνω σ. 188-189, σκ. 28, εἰκ. 216.

4. Ὁ ὅλμος περιστροφῆς, ποὺ διατηρεῖται στὴν περιοχὴ ὅπου θὰ πατοῦσε ὁ τοῖχος αὐτός, ἔχει τὸν ἐπιμήκη τῶρο γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ θυρώματος στὰ νότιά του. Κάτι τέτοιο θὰ ταίριαζε περισσότερο σὲ πόρτα ποὺ θὰ ἀνοίγόταν σὲ τοῖχο κάθετο στὸν τοῖχο γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ὁ ὅλμος νὰ ἀνήκει στὴν πόρτα ποὺ συνέδεε τοὺς χώρους στὰ ἀνατολικά καὶ στὰ δυτικὰ τοῦ τοῖχου.

5. Γιὰ τὴ λεπτομερὴ περιγραφὴ τῶν στοιχείων τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης βλ. παραπάνω σ. 182-185.

6. Βλ. παραπάνω σ. 183.

7. Ἡ κεραμίδα εἶναι μετακινήμενη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης στὸ κεντρικὸ κίριο.

8. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει κανεὶς νὰ ἀνατρέξει στὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν ὑπολειμμάτων, παραπάνω σ. 183, 193-194.

9. Βλ. παραπάνω σ. 138-139 καὶ παρακάτω σ. 291 κέ.

10. Βλ. παραπάνω σ. 77-78, 126, εἰκ. 20, 25, 27, 42, 63-64.

11. Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο θὰ φανεῖ ὅτι ἡ ἐπέκταση τοῦ ὀρόφου καὶ τοῦ μεσωρόφου στὴν περιοχὴ τῆς βόρειας κόγχης, ποὺ περιγράφηκε παραπάνω σ. 177, πραγματοποιήθηκε στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας καὶ μάλιστα κατὰ τὴ φάση ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ὑστερότερο (χαμηλότερο) δάπεδο τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας.

12. Βλ. παραπάνω σ. 191-193.

13. Βλ. σ. 285-286.

14. Πιττάκης, Ἐπιγραφὲς Προπυλαίων 938-939. Τὴν ἀποψη τοῦ Πιττάκη φαίνεται νὰ ἀποδέχεται καὶ ὁ Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 138 σημ. 5.

15. Tanoulas, *The Propylaea* 420.

16. Αὐτόθι 463.

17. Βλ. παραπάνω σ. 40-41.

18. Ὁ λόγος ποὺ ὁδήγησε τὸν Πιττάκη στὴ διατύπωση τῆς παραπάνω θεωρίας εἶναι ὅτι ἡ ἀνέγερση μιᾶς ἐκκλησίας στὰ Προπύλαια κατὰ τὸν 10ο ἢ 11ο αἰ. θὰ ἀπέκλειε τὴν ὑποδούλωση τῆς Ἀθῆνας στοὺς Σλάβους, βλ. Πιττάκη, Ἐπιγραφὲς Προπυλαίων 939.

19. Βλ. Ὁρλάνδο-Βρανούση, *Χαράγματα* 22*-25*.

20. Βλ. Antonin 32, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι «ἐκχόντας ὑπόψη τὸν κανόνα νὰ στρέφονται οἱ ναοὶ εἰς τὸ ἱερὸ νὰ βρίσκεται πρὸς τὰ ἀνατολικά, δὲν μπορούμε νὰ φανταστοῦμε πῶς αὐτὴ ἡ στοὰ ποὺ ἐκτεινόταν ἀπὸ Ν. πρὸς Β. μπορούσε νὰ ἔχει τὸ ἱερό της στραμμένο πρὸς τὴν Ἀνατολή. Φαίνεται πῶς πρέπει νὰ ἀποδεχτοῦμε ὅτι ὅλο τὸ συγκρότημα τῶν Προπυλαίων ἦταν ἐκκλησία, τῆς ὁποίας τὸ ἱερὸ κατελάμβανε τὴν ἀνατολικὴ στοὰ».

21. Αὐτόθι 36.

22. Πιὸ συγκεκριμένα, τὸ χάραγμα στὴ νότια ὄψη τῆς βάσης τοῦ κίονα στὰ βόρεια τῆς κεντρικῆς διάβασης ἀναγράφει: ΚΕ ΒΟΗΘΕΙ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ. Τὸ ἄλλο βρίσκεται στὴν ἀντιμέτωπὴ τοῦ ἐπιφάνεια τοῦ κίονα στὰ νότια τοῦ μεσαίου μετακινίου καὶ εἶναι ἕνας λατινικὸς σταυρός (μὲ μεγαλύτερη τὴν κάτω κεραία).

23. Πιττάκης, Ἀπόδειξις 1809, ἐπιγρ. 3463. Antonin 34, ἐπιγρ. ἀρ. 5. Τὰ χαράγματα μὲ χρονολογημένες μνεῖες θανάτων ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρόσοψη τῶν Προπυλαίων ποὺ δημοσιεύονται μαζὶ μὲ τὴν παραπάνω ἐπιγραφὴ βρίσκονταν, σύμφωνα μὲ τὸν Πιττάκη, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τρίτου —ἀπὸ Β. ἢ ἀπὸ Ν.— κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῶν Προπυλαίων (Πιττάκης ὁ.π. 1810) ἐνῶ ὁ Antonin τὰ ἐντοπίζει στὸν δεύτερο ἀπὸ Ν. κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης (Antonin 33)· ὅπου καὶ νὰ βρίσκονταν, οἱ ἐπιγραφὲς αὐτὲς σήμερὰ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ὁλοσχερῶς. Βλ. ἐπίσης Κωνσταντόπουλο, Λοιμός. Ὁ ἴδιος, Διορθώσεις.

24. Βλ. παραπάνω σ. 272.

25. Βλ. παραπάνω σ. 215-216, 224-227, 234-236.

26. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναλύονται παραπάνω σ. 224-227.

27. Για την περιγραφή και ἑρμηνεία τῶν σχετικῶν ἰκνῶν βλ. παραπάνω σ. 234-236.

28. Bohn, *Die Propyläen* πίν. XX.

29. Φωτογραφίες τοῦ ἀρχείου Κατσιμπούλα.

30. Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε κατασκευάστηκαν οἱ ὀμβροδέκτες, φαίνεται ὅμως νὰ ἦταν σὲ χρῆση ὡς τὴ στιγμή πού σκεπάζτηκαν ἀπὸ τὸν κεκλιμένο βαθμιδωτὸ διάδρομο, πού ἀνάγεται σιτὸ ἀ΄ ἡμῖσι τοῦ 15ου αἰ. (βλ. παρακάτω σ. 301, 319-320). Εἶναι πολὺ πιθανὸ οἱ ὀμβροδέκτες νὰ ὑπῆρχαν ἤδη στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἢ νὰ χτίστηκαν στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας σὲ χώρους πού νὰ ὑπῆρχαν ἤδη στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Ἐπομένως βρίσκω λογικόν, γιὰ τὴν πιθανὴν θέσιν τῶν τοίκων στὴν περιοχὴ αὐτή, νὰ ληφθοῦν ὑπόψη οἱ θέσεις τῶν ὀμβροδεκτῶν.

31. Βλ. Μακρῆ - Τσάκο - Βαβυλοπούλου, Ριζόκαστρο 342.

32. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 432.

33. Βλ. παραπάνω σ. 276.

34. Βλ. παραπάνω σ. 134 κέ. 138, 140, 240-242.

35. Bohn, *Die Propyläen* πίν. XIX, Unterthor - Ansicht von Innen. Πρβ. Foss, *Castles* 26, 130-131, εἰκ. 6: πύργος ἀπὸ πλίνθους σὲ δευτέρη χρῆση χτισμένος ἐπάνω σὲ λίθινη ὑποδομή (9ος αἰ. καὶ μετὰ, αὐτόθι 63). Ἐπίσης βλ. αὐτόθι 62, 63, ὅπου γίνεται ἀπόπειρα ἀναπαράστασης τοῦ τρόπου ὀργάνωσης τῶν τειχῶν τῆς Κιουτάχειας κατὰ τὸν 9ο καὶ 10ο-12ο αἰ. Fos-Winfield, *Fortifications* 266, εἰκ. 10, ὅπου φαίνεται πύργος τοῦ τείχους τῆς Νίκαιας χρονολογημένος στὰ 1208 (ἡ χρονολόγησις στὶς σ. 85-86), τοῦ ὁποῦ ἡ ἀνωδομή, ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, πατὰ σὲ ὑψηλὴ θάσις ἀπὸ ὀρθογωνισμένους λίθους.

36. Στὰ χρόνια τοῦ Τσελεμπῆ (1667) ἦταν σὲ χρῆση ὁ ὄροφος τοῦ βόρειου πύργου, ὁ ὁποῖος καὶ χρησίμευε ὡς μεσιτζί. Βλ. παραπάνω σ. 45-46.

37. Πρβ. τὰ ἀγινώματα στὴν πρόσοψη τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, βλ. Στίκα, *Χρο-*

νικόν 36 (χρονολόγησις τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς στὰ 1042-1043), πίν. 111-112. Chatzidakis, *Saint Luc* 127 κέ. (πρωιμότερη χρονολόγησις τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς). Σὲ λίγο μεταγενέστερη μελέτῃ ἀποδεικνύεται ὅτι ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ καθολικοῦ κατασκευάστηκε, κατὰ τὸν 12ο αἰ., ἕνας νάρθηκας (βλ. Φιλιππίδου-Μπούρα, Ἐξωνάρθηκας Ὁσίου Λουκά 13-28, πίν. 3-14)· αὐτὸ ὅμως δὲν ἀλλάζει τὴν χρησιμότητα τῆς πρόσοψης αὐτῆς γιὰ σύγκριση μὲ τὸ ἀγινώμα τῆς νότιας πύλης τῆς Ἀκρόπολης. Ἐπίσης βλ. Μυλωνᾶ, Ὁσίου Λουκάς 27, ὅπου ὡς χρονικὰ ὅρια γιὰ τὴν ἱδρυση καὶ συμπλήρωσι τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά ὀρίζονται τὰ ἔτη 1011 καὶ 1048.

Πρβ. ἐπίσης τὸν πύργο τοῦ Θωμᾶ στὸ κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, βλ. Βρανούση, Κάστρο Ἰωαννίνων 511 (χρονολογεῖ τὸν πύργο μεταξὺ 1296-1318 ἢ μεταξὺ 1367-1384), εἰκ. 14-15.

38. Σωτηρίου, Ἐρεῖπια βυζαντινοῦ ναοῦ 139-142. Ὀρλάνδος - Βρανούσης, *Χαράγματα* 41-43. Γιὰ τὸν πύργο αὐτὸν ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἕνας πύργος τοῦ Ριζοκάστρου, τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ εἶχε χρονολογηθεῖ στὸν 11ο αἰ., βλ. Τραυλό, *Πολεοδομικὴ* 161. Ἐπίσης βλ. Μακρῆ - Τσάκο - Βαβυλοπούλου, Ριζόκαστρο 358.

39. Βλ. παραπάνω σ. 266-267.

40. Breton, *Athènes* 182. Βλ. ἐπίσης Ξυγγόπουλος, *Εὐρετήριο Μεσαιωνικῶν Μνημείων Β΄*, 103, ὅπου κατατάσσεται στὶς ἐκκλησίες τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκικῆς Ἀθήνας.

41. Parsons, *Clepsydra* 250-251.

42. Ἡ πηγὴ τοῦ Ἀσκληπείου (βλ. Τραυλό, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου 53-54. Travlos, *Athens* 127-128, εἰκ. 171, 777-178) καὶ ἡ πηγὴ μέσα στὴ σπηλιὰ τοῦ μνημείου τοῦ Θρασύλλου (βλ. Μπίρη, Παναγία Σπηλιώτισσα).

43. Βλ. παραπάνω σ. 144 σημ. 5 καὶ παρακάτω σ. 304-305.

IV. Τὰ Προπύλαια κατὰ τὴν περίοδο τῶν de la Roche (1204-1311)

1. Ἡ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων

ΟΠΩΣ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ περίοδο, ἔτσι καὶ σὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας ἡ βόρεια πτέρυγα ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους πόλους τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος στὰ Προπύλαια. Στὴν περίοδο αὕτη δὲ ἀποδοθεῖ μιὰ μεγάλη οἰκοδομικὴ ἐπέμβαση, σὴν ὁποία ἐντάσσονται: ἡ κατασκευὴ τῆς δολωτῆς κατασκευῆς μέσα σὴν Πινακοθήκη, ἡ προσθήκη τοῦ ὀρόφου ἐπάνω στὴ βόρεια πτέρυγα καὶ ἡ ἐπέκτασή του ἐπάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ, καθὼς καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ παρεκκλησίου στὴ γωνία μεταξὺ κεντρικοῦ κτιρίου καὶ βόρειας πτέρυγας (σχ. 60, 66-72)¹.

Ἡ πρώτη φάση τοῦ ὀρόφου

Ἦδη ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι τὸ παρεκκλήσι ἀνάμεσα στὸ κεντρικὸ κτίριο καὶ στὴ βόρεια πτέρυγα πρέπει νὰ χτίστηκε μετὰ ἀπὸ τὸν ὄροφο ποὺ προστέθηκε στὴ βόρεια πτέρυγα ἢ, ἀκριβέστερα, μετὰ ἀπὸ τὴ ΝΑ. γωνία αὐτοῦ τοῦ ὀρόφου². Ἐπίσης ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι τὸ παρεκκλήσι πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονο μὲ (ἢ, τὸ πολὺ, μεταγενέστερο ἀπὸ) τὸν ὄροφο ποὺ προστέθηκε ἐπάνω σὴν Πινακοθήκη³. Προκύπτει λοιπὸν τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ὄροφος ποὺ προστέθηκε ἐπάνω στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας ἀρχικὰ δὲν εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴν Πινακοθήκη. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ συνηγοροῦν καὶ οἱ παρακάτω παρατηρήσεις:

α) Στὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν τοίκων τῆς Πινακοθήκης ἀπουσιάζουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ πατώματος προγενέστερου ἀπὸ τὴ δολωτὴ κατασκευή, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουν ἤδη ἐκτεθεῖ καὶ δὲ ἐξεταστοῦν παρακάτω⁴, ἀνάγεται σὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας.

β) Τὰ διατηρούμενα κατώφλια τῶν θυρῶν καὶ τῶν παραθύρων τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης —ὅπως δὲ φανεῖ στὴ συνέχεια— ἀντιστοιχοῦν στὴ στάθμη τοῦ μεταγενέστερου (καὶ χαμηλότερου) πατώματος τοῦ ὀρόφου, τὸ ὁποῖο χτίστηκε ἐπάνω στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας. Ἀντίθετα τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς ποὺ φαίνονται σὺς ἀπεικονίσεις τῶν περιηγητῶν⁵ ἀντιστοιχοῦν σὴν ἀνώτερη στάθμη τοῦ παλαιότερου δαπέδου τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς.

Τὰ παραπάνω ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ κατασκευὴ ὀρόφου ἐπάνω στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας προηγήθηκε ἀπὸ τὴν κατασκευὴ ὀρόφου ἐπάνω σὴν Πινακοθήκη· τὸ ὀψιμότερο πάτωμα τοῦ ὀρόφου στὴ στοὰ πρέπει νὰ ἀνήκει σὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση μὲ τὴ δολωτὴ κατασκευὴ σὴν Πινακοθήκη, καὶ προφανῶς κατασκευάστηκε γιὰ τὴν ἀμοιβαία συμμόρφωση τῶν σταθμῶν τῶν δαπέδων καὶ σὺς δύο περιοχὲς τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας.

Τὸ πάτωμα τῆς πρώτης φάσης τοῦ ὀρόφου ποὺ χτίστηκε ἐπάνω στὴ στοὰ τῆς βόρειας

πτέρυγας στηριζόταν σὲ ξύλινες δοκούς, τοποθετημένες στὶς δύο ἀντιμέτωπες σειρὲς δοκοθηκῶν ποὺ βρίσκονται λαξευμένες στὸ ἀνώτατο τμήμα τοῦ ἀντιδήματος τῆς ζωφόρου τῆς στοᾶς καὶ τοῦ θυραίου τοίχου (σχ. 66-67, 70-71). Τὸ πάτωμα αὐτὸ σταματοῦσε ἐπάνω στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κλιμακοστασίου ποὺ ἦταν σὲ χρῆση καὶ κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Αὐτὸ φανερώνει ὅτι στὸ ἴδιο κλιμακοστάσιο κατασκευάστηκε ἡ κλίμακα ποὺ συνέδεε τὸ μεσοπάτωμα μὲ τὸν ὄροφο τῆς στοᾶς. Ἡ κλίμακα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελοῦσε κατασκευαστικὴ συνέχεια τῆς κτιστῆς μεσοβυζαντινῆς κλίμακας, ποὺ ἀκουμποῦσε στὴ νότια ὄψη τοῦ θυραίου τοίχου· ἀναγκαστικὰ δὲ στηριζόταν ἐπάνω στὸ ξύλινο μεσοπάτωμα καὶ ἐπομένως δὲ ἦταν ξύλινη· τὸ ἐπάνω ἄκρο τοῦ βραχίονα δὲ κατέληγε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κλιμακοστασίου καὶ δὲ ὀδηγοῦσε στὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὶς δοκοθηκὲς στὴν κορυφὴ τοῦ θυραίου τοίχου. Ἐπάνω ἀπὸ τὸν μεσώροφο ὁ χώρος τοῦ κλιμακοστασίου δὲ εἶχε μεγάλο ὕψος, ποὺ δὲ ἀντιστοιχοῦσε στὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ μεσώροφου καὶ τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς.

Οἱ τοῖχοι τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὀρόφου χτίστηκαν ἐπάνω στοὺς χαμηλοὺς τοίχους ποὺ εἶχαν κατασκευαστεῖ στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο γιὰ τὴ στήριξη τῶν κεκλιμένων δοκῶν τῆς στέγης⁶. Τὰ παράθυρα εἶχαν τὴ χαρακτηριστικὴ μορφή ὀρθογωνικοῦ ἀνοιγματος πλαισιωμένου ἀπὸ ἐπιμήκη μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δεύτερη χρῆση, μὲ ἐνδιάμεσο ὑποσύλωμα. Ἡ μορφή τῶν παραθύρων —ποὺ ὅπως δὲ φανεῖ παρακάτω δύσκολα δὲ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ στοὺς Βυζαντινοὺς— εἶναι ὁ κύριος λόγος ποὺ ἡ κατασκευὴ τοῦ ὀρόφου στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας τοποθετεῖται στὴ Φραγκοκρατία καὶ ὄχι στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Ἡ στέγη τοῦ ὀρόφου δὲ ἦταν προφανῶς ξύλινη. Σκοπὸς τῆς κατασκευῆς τοῦ ὀρόφου δὲ πρέπει νὰ ἦταν ἡ αὔξησις τοῦ χρήσιμου χώρου καὶ ἴσως ἡ βελτίωσις τῆς ὁρατότητας, σὲ περίπτωσι ποὺ ὁ ὄροφος εἶχε τὴ χρῆσις παρατηρητηρίου.

Ἡ δεύτερη φάσις τοῦ ὀρόφου

Ἡ δεύτερη φάσις τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας εἶναι συνδεδεμένη μὲ πολὺ πρὸ ἐκτεταμένες καὶ σημαντικὲς μεταβολὲς στὸ σύνολο τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς δυτικῆς πρόσθασις. Τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς δεύτερης αὐτῆς φάσεως εἶναι:

α) Ἐπέκτασις τοῦ ὀρόφου ἐπάνω ἀπὸ τὴν Πινακοθήκη καὶ χτίσιμο —στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τελευταίας— τῆς θολωτῆς κατασκευῆς γιὰ τὴ διαμόρφωσις τοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου.

β) Ἐπέκτασις τοῦ ὀρόφου καὶ στὰ ἀνατολικά τῆς βόρειας πτέρυγας, ἐπάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ.

γ) Κατασκευὴ τοῦ παρεκκλησίου στὴ γωνία μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου.

Ἡ μορφή τῶν δόλων, ποὺ ὥς τὸ 1835 στέγαζαν τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης καὶ ἀποτελοῦσαν ταυτόχρονα τὸ πάτωμα τοῦ ὀρόφου, ἔχει ἤδη ἀποκατασταθεῖ στὸ Κεφάλαιο II τοῦ Τρίτου Μέρους: περιλάμβανε τέσσερα σταυροθόλια μὲ νευρώσεις γύρω ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ κίονα, ποὺ σὴν περιφέρεια στηρίζονταν σὲ ἐπὶ παραστάδες διατεταγμένες στὶς τέσσερις γωνίες καὶ στὰ μέσα τοῦ δυτικοῦ, τοῦ βόρειου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, καὶ σὲ δύο προβόλους στὸν νότιο τοῖχο (σχ. 60, 66, 70, 72). Οἱ τελευταῖοι δὲ ἦταν τοποθετημένοι στὰ δύο ὀρθογωνικὰ λαξεύματα τοῦ ὑπερδύρου τῆς πόρτας τῆς Πινακοθήκης. Οἱ θέσεις τῶν θηκῶν τῶν προβόλων δείχνουν ὅτι τὸ νότιο ἄκρο τῶν ἀντιστοίχων τόξων θρι-

σκόταν σὲ σημαντικὰ ἀνώτερη στάθμη ἀπὸ τὸ βόρειο. Τὸ ἴδιο δὲ πρέπει νὰ συνέβαινε καὶ στὸ τόξο ποὺ συνέδεε τὴ μεσαία καὶ τὴ νότια παραστάδα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Πινακοθήκης, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ τὸ φράξιμο τῆς βυζαντινῆς πόρτας ποὺ εἶχε διανοιγεῖ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία τῆς Πινακοθήκης μὲ τὸ ἔδαφος ἐπάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ. Ἡ κατασκευὴ τῶν θόλων μέσα στὴν Πινακοθήκη ἐγίνε αἰτία νὰ καταργηθοῦν τὸ προϋπάρχον ξύλινο μεσοπάτωμα καὶ ἡ ξύλινη στέγη, καὶ προφανῶς καὶ οἱ ἐνδιάμεσοι διαχωριστικοὶ τοῖχοι. Γιὰ τὴν προσπέλαση τῆς πόρτας ποὺ ἀνοιγόταν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἦταν ἀπαραίτητη μιὰ κλίμακα· ἀπὸ αὐτὴ δὲν διατηρεῖται κανένα ἴχνος ἐπάνω στοὺς τοίχους, πράγμα ποὺ συνηγορεῖ μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ κλίμακα ἦταν κτιστὴ· δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ἡ ἴδια κλίμακα ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο⁷.

Ὁ χώρος τοῦ ὀρόφου ποὺ προστέθηκε ἐπάνω ἀπὸ τὴ θολωτὴ κατασκευὴ χωρίστηκε σὲ δύο τουλάχιστον δωμάτια, μὲ ἕναν τοῖχο ποὺ εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Ἄ. πρὸς Δ. Ἡ θέση τοῦ τοίχου αὐτοῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν λίθο τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος ἔχει μετακινηθεῖ οὕτως ὥστε ἡ μία κεραία του νὰ προέχει πρὸς τὰ δυτικὰ⁸. Γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ νότιουωματίου τοῦ ὀρόφου μὲ τὸν ὄροφο ἐπάνω ἀπὸ τὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας, ἀπολαξεύθηκε στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ἀνωδομῆς τοῦ θυραίου τοίχου τὸ κατώτερο τμήμα τῆς πόρτας ποὺ διατηρεῖται στὴ θέση του. Ἐπειδὴ ἡ στάθμη ποὺ προέκυψε στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῶν σταυροθολίων ἦταν χαμηλότερη ἀπὸ αὐτὴν τοῦ ἀρχαιότερου δαπέδου τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς, τὸ δάπεδο αὐτὸ ἀφαιρέθηκε καὶ κατασκευάστηκε ἕνα νέο σὲ χαμηλότερη στάθμη, ποὺ συμφωνοῦσε μὲ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου ἐπάνω ἀπὸ τὰ σταυροθόλια.

Τὸ πάτωμα τοῦ ὀρόφου ἐπεκτάθηκε πρὸς Ἄ. στὸν χώρο τοῦ κλιμακοστασίου μὲ ἕνα ξύλινο πάτωμα, σὲ στάθμη λίγο χαμηλότερη ἀπὸ τὸ πάτωμα τῶν ἄλλων χώρων τοῦ ὀρόφου. Πιθανὸν αὐτὴ ἡ διαφορὰ στὴν στάθμη τῶν δαπέδων νὰ σημαίνει τὴν ὑπαρξὴ διαχωριστικοῦ τοίχου μεταξὺ τῶν ἀντίστοιχων χώρων. Ἡ ξύλινη κλίμακα, ποὺ συνέδεε τὸν μεσώροφο μὲ τὸν ὄροφο, ἦταν εὐθύγραμμη, τοποθετημένη πολὺ κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, παράλληλα σ' αὐτόν, καὶ ἡ κορυφὴ τῆς περνοῦσε ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς δύο τελευταῖες πρὸς Ἄ. ξύλινες δοκοὺς τοῦ πατώματος τοῦ ὀρόφου⁹.

Στὴν στάθμη τῶν νέων δαπέδων τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας ἀντιστοιχοῦσαν καὶ τὰ κατώφλια τῶν νέων ἀνοιγμάτων¹⁰. Στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης ὑπῆρχαν δύο παράθυρα μὲ ὀρθογωνικὰ πλαίσια καὶ ἐνδιάμεσο πεσσίσκο, κατασκευασμένα ἀπὸ μάρμαρα σὲ δεύτερη χρῆση. Στὸν βόρειο τοῖχο ἀνοίγονταν δύο παρόμοια παράθυρα. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου ὑπῆρχε ἡ πόρτα, τὸ κατώφλι τῆς ὁποίας διατηρεῖται ὡς σήμερα. Ἡ πόρτα αὐτὴ ὀδηγοῦσε στὴν πρὸς Β. ἐπέκταση τοῦ ὀρόφου, ἡ ὁποία ἦταν χωρὶς στέγη καὶ εἶχε ξύλινο πάτωμα. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης ἀνοίχτηκε μιὰ πόρτα ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν πρὸς Ἄ. ἐπέκταση τοῦ ὀρόφου. Τὰ ἴχνη τῶν δοκοθηκῶν τοῦ πατώματος αὐτῆς τῆς ἐπέκτασης εἶναι καὶ σήμερα ἐμφανή. Τὸ πάτωμα τοῦ ὀρόφου τῆς πρὸς Ἄ. ἐπέκτασης σταματοῦσε πρὸς Ν. ἐπάνω στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου. Ἡ θέση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς πρὸς Ἄ. ἐπέκτασης τοῦ ὀρόφου —καὶ συνεπῶς καὶ τοῦ ὑποκείμενου χώρου, τὸ πάτωμα τοῦ ὁποίου πατοῦσε ἐπάνω στοὺς θόλους τῆς δεξαμενῆς— καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τελευταίου πρὸς Ἄ. παραθύρου τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἰσογείου τοῦ παρεκκλησίου (σχ. 60, 66-67, 72). Ἡ πρὸς Ἄ. προέκταση τοῦ ὀρόφου δὲ ἔφθανε ὡς τὸ

βόρειο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης. Τὸ γεγονός ὅτι στὴ φωτογραφία τοῦ 1884¹¹ (εἰκ. 117) τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης φαίνεται νὰ μὴ συνεχίζεται πρὸς Β. ἀλλὰ νὰ σχηματίζει κανονικὴ γωνία μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς Πινακοθήκης ὀφείλεται στὸν ἑξῆς λόγος: ὅταν οἱ πρὸς Β. καὶ πρὸς Ἀ. ἐπεκτάσεις τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας καταστράφηκαν, ὁ ὄροφος ἐπάνω στὸ κλασικὸ μνημεῖο ἐπισκευάστηκε καὶ ἡ ΒΑ. γωνία ἀποκαταστάθηκε¹².

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων ἀκουμποῦσε ὁ νότιος τοῖχος τοῦ παρεκκλησίου (σχ. 60, 66-67). Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ δὲν ἔχουν διατηρηθεῖ ἴχνη ἐπάνω στὸ κεντρικὸ κτίριο ποὺ νὰ βοηθοῦν στὴν ἀναπαράσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ παρεκκλησίου· τὰ μόνα ἴχνη ποὺ σώζονται εἶναι ἐκεῖνα τοῦ συνδετικοῦ ἀβεστοκονιάματος. Τὸ παρεκκλήσι εἶχε δύο στάθμες δαπέδου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διάταξη τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ βόρειου τοίχου του καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῆς κυρίας εἰσόδου στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας¹³ (σχ. 66-67, 70-72). Τὸ σχετικὰ μικρὸ πάχος τοῦ βόρειου τοίχου (περίπου 0.60 μ.) καὶ ἡ ἀπουσία ἀντηρίδων στὶς ἐσωτερικὲς πλευρὲς τῶν τοίχων κάνουν ἀπίθανη τὴ στέγαση τοῦ παρεκκλησίου μὲ θολωτὴ κατασκευή. Εἶναι σχεδὸν βέβαιον ὅτι ἡ στέγη καὶ τὸ πάτωμα τῆς ἀνώτερης στάθμης τοῦ παρεκκλησίου ἦταν ξύλινα. Τὰ παράθυρα τοῦ ἰσογείου ἦταν ὀρθογωνικὰ καὶ πλαισιώνονταν ἀπὸ μάρμαρα σὲ δεύτερη χρῆση. Τὰ παράθυρα ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴν ἀνώτερη στάθμη ἔφεραν τόξα ἀπὸ ὀπτοπλίνθους.

Τὸ παρεκκλήσι δὲ μποροῦσε νὰ χρονολογηθεῖ στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο, καὶ εἰδικότερα στὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα, μὲ βάση πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικά του, ὅπως: ἡ τρίπλευρη, κατασκευασμένη ἀπὸ μεγάλους λίθους ἀγίδα μὲ κρηπίδα¹⁴, τὰ δίλοβα παράθυρα μὲ ἡμικυκλικὰ τόξα ἀπὸ ὀπτὲς πλίνθους καὶ ἡ τοικοποιία μὲ τὸ γευδοπλινθοπερικλειστο σύστημα¹⁵. Ὅπως δὲν ἔπαυσαν νὰ ἐμφανίζονται καὶ ἀργότερα, εἶναι ὅμως κυρίως γνωρίσματα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί, σὲ μιὰ πρώτη προσέγγιση, δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βεβαιότητα τὸ παρεκκλήσι ἐπάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1204, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς Ἀκρόπολης στοὺς Φράγκους. Ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν μποροῦσε νὰ προτείνει κανεὶς —ὡς συμβιβαστικὴ λύση— ὅτι ἡ μορφολογικὴ διαφορὰ τῶν ἀνοιγμάτων στὸ ἴδιο κτίριο δικαιολογεῖ τὴ διάκριση δύο φάσεων, καὶ νὰ ἐντάξει στὴν πρώτη τὴν κατώτερη ζώνη μὲ τὰ ὀρθογωνικὰ παράθυρα καὶ τὴν τρίπλευρη κρηπιδωτὴ ἀγίδα, ἀποδίδοντας τὰ στοιχεῖα αὐτὰ στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Ἡ διάκριση ὅμως δύο φάσεων εἶναι ἀδύνατη, διότι ἡ δομὴ τοῦ βόρειου τοίχου συνεχιζόταν ἀδιάσπαστη ἀπὸ τὴ βάση του, στὴν ὁποία ἐντάσσονται τὰ ὀρθογωνικὰ παράθυρα τοῦ ἰσογείου, ὡς τὴν κορυφή του, στὴν ὁποία ἐντάσσονται τὰ τοξωτὰ παράθυρα τῆς ἀνωδομῆς. Αὐτὸ φαίνεται τόσο στὴ βόρεια ὄψη τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ παρεκκλησίου ποὺ σχεδίασε ὁ Boitte (εἰκ. 99), ὅσο καὶ στὸ ἀντίστοιχο σχέδιο τοῦ Winstrup (εἰκ. 90)¹⁶. Μιὰ τέτοια πρόταση ὅμως δὲν ἀπέδιδε στὴ βυζαντινὴ φάση τοῦ παρεκκλησίου τὰ ὀρθογωνικὰ παράθυρα, τὰ ὁποῖα, ὅπως δὲν φανεῖ παρακάτω, εἶναι πολὺ πιθανότερο νὰ ἀνήκουν στὴ Φραγκοκρατία.

Ἡ στάθμη τοῦ κατωφλιοῦ τῆς πόρτας τοῦ ὀρόφου στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου δηλώνει ὅτι ἡ πόρτα εἶναι σύγχρονη μὲ (ἢ μεταγενέστερη ἀπὸ) τὴν ἐπέκταση τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης ἐπάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ. Τὸ ἀναπόφευκτο συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὸ παρεκκλήσι ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης καὶ τῶν ἐπεκτάσεών του πρὸς Β. καὶ πρὸς Ἀ., συμπέρασμα στὸ ὁποῖο

έχουμε ήδη οδηγηθεί προηγουμένως από άλλα κριτήρια¹⁷. Επομένως για να καταλήξει κανείς στη χρονολόγηση του παρεκκλησίου, πρέπει να εξετάσει και τα προβλήματα χρονολόγησης αυτής της θολωτής κατασκευής.

Η θολωτή κατασκευή στο έσωτερικό της Πινακοθήκης έχει χαρακτηριστικά που την ανάγουν στην περίοδο της Φραγκοκρατίας. Μια τέτοια κατασκευή είναι δύσκολο να αποδοθεί στην εποχή που η Ακρόπολη βρισκόταν στα χέρια των Βυζαντινών. Σταυροδόλια με νευρώσεις δεν είναι άγνωστα στο Βυζάντιο κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο¹⁸, αλλά συνήθως χρησιμοποιούνται μεμονωμένα. Μόνο στην κρύπτη του ναού του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά (12ος αιώνας) εφαρμόζεται η στέγαση ενός έκτεταμένου χώρου με νευρωτά σταυροδόλια, για τη στήριξη των οποίων χρησιμοποιούνται ενδιάμεσα στηρίγματα¹⁹. Από τον 13ο αιώνα και μετά, με τη φραγκική επίδραση, γίνεται χρήση περισσότερων σταυροδολίων με νευρώσεις, αλλά πάντοτε διατάσσονται επί ευθείας, το ένα πλάι στο άλλο²⁰. Όλα τα παραδείγματα όμως βρίσκονται σε ναούς ή κτίσματα προσαρτημένα σε ναούς ή μοναστήρια, ενώ στη βιβλιογραφία δεν φαίνεται να υπάρχουν παρόμοιες κατασκευές σε βυζαντινές κατοικίες²¹.

Η ανάλυση του τόξου —που διαφορετικά θα έπρεπε να στηριχτεί σε μια παραστάδα στο μέσο του νότιου τοίχου της Πινακοθήκης— σε δύο τόξα με κοινή εκκίνηση που τα ελεύθερα άκρα τους στηρίζονται σε καταλοβείς σφηνωμένους μέσα στον τοίχο, αποτελεί ένα στοιχείο που, από όσο γνωρίζω, δεν έχει μέχρι τώρα εντοπιστεί σε μνημεία βυζαντινά. Η υποκατάσταση όμως ενός προσκολλημένου σε τοίχο υποστυλώματος με πρόβολο σφηνωμένο στον ίδιο τοίχο αποτελεί κατασκευαστικό τρόπο συνηθισμένο σε οικοδομήματα της δυτικής αρχιτεκτονικής της αντίστοιχης περιόδου²². Στον ελληνικό χώρο απαντάται σε κύρια καθαρά φράγκικα²³ ή με δυτικές επιρροές²⁴. Ο τρόπος στήριξης των τόξων του μεσοβυζαντινού σταυροδολίου στο φωτάνωμα της Μονής του Οσίου Λουκά νομίζω ότι αποτελεί ένα δειλό βήμα προς την εφαρμογή προβόλων ως ύφαγιδίων²⁵, αλλά δεν πιστεύω ότι μπορεί να συσχετιστεί άμεσα με τους προβόλους που στηρίζουν τόξα.

Αν είναι δύσκολο να εντοπιστούν παράλληλα παραδείγματα για τη θολωτή κατασκευή στο έσωτερικό της Πινακοθήκης μέσα στα όρια της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, στη δυτική αρχιτεκτονική τα παραδείγματα είναι άφθονα. Η στέγαση ενός χώρου με νευρωτά σταυροδόλια που στηρίζονται σε ενδιάμεσα στηρίγματα είναι μια λύση συχνή τόσο στη ρωμανική όσο και στη γοτθική αρχιτεκτονική στη Γαλλία και στις περιοχές της άκτινοβολίας της. Νομίζω ότι η κάτοψη του πύργου του όχυρου των Σταυροφόρων στο Sahyun (12ος αιώνας)²⁶ είναι με μεγάλη προσέγγιση παρόμοια προς αυτήν της Πινακοθήκης²⁷. Το ίδιο μπορεί να πει κανείς για τον πύργο του παπικού ἀνακτόρου στην Avignon (1335-1342)²⁸ και το Palazzo Pretorio στο Gubbio της Ιταλίας (μέσα 13ου αιώνα)²⁹. Παραδείγματα στέγασης χώρων με σταυροδόλια που στηρίζονται σε περισσότερα του ενός υποστυλώματα είναι άφθονα από τον 12ο αιώνα και μετά³⁰.

Ένα ακόμη στοιχείο που έχει σημασία για τη χρονολόγηση της θολωτής κατασκευής είναι τα παράθυρα του ορόφου της Πινακοθήκης, τα οποία κατασκευάστηκαν ασφαλώς μετά το χτίσιμο των θόλων, για να φωτίσουν τους χώρους του ορόφου που προέκυψε επάνω από τους θόλους. Τα παράθυρα αυτά πλαισιώνονται από επιμήκη μάρμαρα σε δεύτερη χρήση και έχουν στο μέσον έναν όρθογωνικής διατομής μαρμάρινο πεσίσκο, χωρίς τη συνήθη βυζαντινή ή φραγκική αρχιτεκτονική διαμόρφωση. Παράθυρα με όριζόντιο υπέρθυρο δεν συνηθίζονται σε βυζαντινά κτίρια, τουλάχιστον όχι πριν από τη

Φραγκοκρατία· τὸ μόνο παράδειγμα ποὺ γνωρίζω καὶ ποὺ βρίσκεται σὲ μνημεῖο ἀποδιδόμενο στὸν 12ο αἰ., δηλαδὴ τὰ παράθυρα στὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Βλαχέρνας στὴν Ἡλίδα, ὀφείλονται σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ μνημείου, ποὺ ἀνάγεται μετὰ τὴ φραγκικὴ κατάκτηση³¹. Τὰ παράθυρα μὲ ὀριζόντιο ἀνώφλι ποὺ ἀπαντῶνται σὲ βυζαντινὰ κτίρια εἶναι κατὰ κανόνα μεταγενέστερα καὶ δὲ ἀρκοῦσε ἡ παράθεση παραδειγμάτων γιὰ τὴν ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς παρατήρησης³². Ὅμως ἀκόμη καὶ ἡ τυχὸν ὑπαρξὴ βυζαντινῶν παραθύρων μὲ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο, χρονολογημένων πρὶν ἀπὸ τὸ 1204, δὲν δὲ μείωνε τὴ σημασίαν τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ χρῆσις τέτοιων παραθύρων ποτὲ δὲν ἔχει ἐφαρμοστῇ κατ' ἀποκλειστικότητα, οὕτως ὥστε νὰ ἀποτελέσει χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὕφους ἐνὸς βυζαντινοῦ μνημείου, ὅπως συνέβη μὲ τὰ ἀνοίγματα τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων.

Στὴν περίπτωσιν τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων ἡ μορφή τῶν παραθύρων μὲ ὀριζόντια ὑπέρθυρα καὶ ἐνδιάμεσους περσίσκους φαίνεται ὅτι ὑπαγορεύθηκε ἐνμέρει ἀπὸ τὸν τρόπο κατασκευῆς τους· εἶναι κατασκευασμένα μὲ ἀρχιτεκτονικὸ ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρῆσις, ποὺ ὑπῆρχε ἄφθονο στὴν Ἀκρόπολιν, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀθῆνα γενικότερα³³. Πρέπει ὅμως νὰ τονιστῇ ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ ἔχει ἐφαρμοστῇ σὲ ὅλα τὰ παράθυρα τῆς προσθήκης μὲ συνέπεια, δημιουργώντας μιὰ ἐσκεμμένη ἐνότητα ὕφους· μόνον στὰ παράθυρα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ παρεκκλησίου χρησιμοποιοῦνται χαρακτηριστικὰ τοξωτὰ παράθυρα, ἴσως γιὰ νὰ διαφοροποιηθῇ τὸ παρεκκλήσι ἀπὸ τὰ ἄλλα τμήματα τοῦ κτιρίου ποὺ στέγαζαν διαφορετικὰς λειτουργίας. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τὶς ιδιομορφίες ποὺ ἐπιβάλλει τὸ δεδομένο ὑλικό, εἶναι φανερό ὅτι τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης μοιάζουν ἀρκετὰ μὲ ἕναν τύπο παραθύρων ποὺ ἐμφανίζεται σὲ κάστρα καὶ κατοικίες γοτθικῆς τέχνης στὴ δυτικὴ Εὐρώπῃ κατὰ τὸν 14ο αἰ. καὶ ἐξαπλώνεται κατὰ τὸν 15ο. Παραδείγματα ὑπάρχουν στὸ παλάτι τῶν Παπῶν στὴν Ἀβignon καὶ χρονολογοῦνται στὸν 14ο αἰ.³⁴, στὸ Donjon τῆς Vincennes, πάλι τοῦ 14ου αἰ.³⁵, στὸ Hotel de Sens στὸ Παρίσι, τοῦ 15ου αἰ.³⁶, στὸ Hotel Jacques-Coeurs στὴ Bourges, τοῦ 15ου αἰ.³⁷ Ἐφ' ὅσον ἡ μορφή τῶν παραθύρων τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας θεωρηθῇ ὡς κριτήριον γιὰ τὴν ἀπόδοσίν τους στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας, τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας, ποὺ ἔχουν τὰ ἴδια χαρακτηριστικά, πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ἴδια περίοδο· δηλαδὴ, μολοντί ἀνήκουν σὲ πρωιμότερη οἰκοδομικὴ φάση (ποὺ πρόοδεσε ἕναν ὄροφο μόνον στὴν περιοχὴ τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ ὅχι καὶ στὴν Πινακοθήκην), δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθοῦν σιὸς Βυζαντινοῦς. Τὸ συμπέρασμα αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ παρεκκλήσι χτίστηκε, ὅπως ἔχουμε πεῖ ἀρκετὰς φορὲς παραπάνω, μετὰ τὴν προσθήκην τοῦ ὀρόφου στὴ στοὰ τῆς Πινακοθήκης, ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονολόγησιν τοῦ παρεκκλησίου στὴ Φραγκοκρατία.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα ποὺ σχολιάσθηκαν παραπάνω, εἶναι καὶ ἕνα λειτουργικὸ στοιχεῖο ποὺ συνηγορεῖ ἀποφασιστικὰ στὴ χρονολόγησιν τοῦ παρεκκλησίου στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας· ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐξώστη γιὰ τὸν διοικητὴ ἢ τὸν δούκα τῆς Ἀθῆνας, μὲ ἄμεση πρόσβασις ἀπὸ τὰ διαμερίσματά του στὸν ὄροφο. Ὁ ἐξώστης εἶναι ἡ λογικότερη διάταξις στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ παρεκκλησίου αὐτοῦ, ποὺ δὲν μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσῃ τις πόρτες σὲ δύο στάθμες τοῦ βόρειου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου του. Ἕνας ἐξώστης μὲ τέτοια λειτουργία ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῆς ναοδομίας στὴ Γαλλία ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα (π.χ. τὸ παπικὸ ἀνάκτορον στὴν Ἀβignon)^{37α} ὡς τὰ νεότερα χρόνια^{37β}.

Ἡ στέγη τῆς βόρειας πτέρυγας ἦταν ξύλινη³⁸, καὶ ὀριζόντια γιὰ νὰ εἶναι προσιτὴ

στοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς Ἀκρόπολης. Πιστεύω ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ καλύπτεται μὲ τετράρριχτη στέγη πού εἶτε θὰ ἀκουμποῦσε στὲς περιμετρικὲς ἐπάλλξεις τῆς βόρειας πτέρυγας, εἶτε θὰ περιοριζόταν πίσω ἀπὸ τὲς ἐπάλλξεις, ἀφήνοντας γύρω ἕναν διάδρομο γιὰ τοὺς στρατιῶτες πού θὰ φρουροῦσαν τὸ ὄχυρό. Τέτοιες μορφὲς στέγης ἦταν ἀρκετὰ συνηθισμένες στὰ ὄχυρά τῆς δυτικῆς Εὐρώπης κατὰ τὸν 13ο αἰώνα³⁹. Πάντως θεωρῶ πιθανότερη τὴ δεύτερη περίπτωση, πού θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἄμεση συλλογὴ τῶν ὁμβρίων.

Ἡ χρονολόγηση βυζαντινῶν ναῶν τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου μὲ κριτήριον τὰ φραγκικὰ χαρακτηριστικὰ τοὺς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐπισηφαλὴς⁴⁰. Ἡ ἀνάλυση ὅμως πού προηγήθηκε δείχνει ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐκτεταμένης προσθήκης στὴ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων συνηγοροῦν γιὰ μιὰ χρονικὴ τοποθέτησή της μετὰ τὸ 1204. Τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ παρεκκλησίου, τὰ ὁποῖα θὰ ὀδηγοῦσαν ἐκ πρώτης ὄψεως στὴ χρονολόγηση τοῦ τελευταίου πρὶν ἀπὸ τὸ 1204, δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσουν: οἱ ντόπιοι τεχνίτες ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἐν δράσει καὶ κατὰ τὴ Φραγκοκρατίαν, χρησιμοποιώντας τοὺς βυζαντινοὺς τρόπους, οἰκιοποιοῦμενοι ταυτόχρονα καὶ κάποια δυτικὰ στοιχεῖα· ὁ Χ. Μπούρας γράφει χαρακτηριστικὰ⁴¹: «Μολονότι ἡ φραγκικὴ κατάκτηση ... συνιστοῦσε μιὰ κρίσιμη καμπὴ στὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδας, ὁ ἀντίκτυπός της στὴν τέχνη καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ δὲν ἦταν οὔτε ἄμεσος οὔτε ἐντυπωσιακός. Οἱ ἀλλαγὲς συνέβησαν μὲ βραδύ ρυθμό, καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀνιχνευθοῦν σήμερα ...»· ἀντίστροφα, δυτικοὶ τεχνίτες ἐγκατεστημένοι στὸν ἐλλαδικὸν χώρο ἀφομοίωσαν τρόπους καὶ μορφὲς τῆς βυζαντινῆς παράδοσης⁴².

Τὰ κονιάματα δὲν εἶναι τὸ ἀσφαλέστερο κριτήριον γιὰ τὴ χρονολόγηση. Ὅπωςδήποτε ὅμως ἀποτελοῦν μιὰ ἔνδειξη. Ἀξίζει λοιπὸν νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι τὰ λείψανα κονιάματος πού διατηροῦνται στὰ ἐρείπια τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας καὶ τοῦ παρεκκλησίου (ἐπάνω στοὺς τοίχους τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ τῆς βόρειας πτέρυγας) ἔχουν τὰ χαρακτηριστικὰ πού συνήθως ἀποδίδονται στὰ φραγκικὰ κονιάματα: εἶναι λευκά, μὲ βαθμὸ σκληρότητας πού μεταβάλλεται κατὰ τόπους (κατὰ κανόνα χαμηλό), χωρὶς καθόλου ἢ μὲ ἐλάχιστη κατὰ τόπους (σὲ σημεῖον πού τὴν κάνει νὰ φαίνεται τυχαία) πρόσμιξη τριμμένου κεραμιδιοῦ⁴³.

Σὲ ποιά περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας θὰ μπορούσαν νὰ ἀναχθοῦν οἱ προσθήκες στὴ βόρεια πτέρυγα; Ὁ Δ. Πάλλας ὑποστήριξε ὅτι ἂν τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα μὲ φραγκικὲς ἐπιδράσεις χρονολογηθοῦν στὴ Φραγκοκρατίαν, τότε δὲν θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στὲς ἀρχὲς της ἀλλὰ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ.⁴⁴ Τὰ πράγματα δείχνουν ὅτι αὐτὸ ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωσή μας. Οἱ ἀνασκαφικὲς μαρτυρίες ἔχουν ἀποδείξει ὅτι οἱ Φράγκοι de la Roche ἀνέπτυξαν μεγάλη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα γιὰ τὴν ὀχύρωση τῶν ὑπωρειῶν τῆς Ἀκρόπολης. Ἡ μία μαρτυρία τοποθετεῖ τὴ δραστηριότητα αὐτὴ μετὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ 13ου αἰ.⁴⁵, ἐνῶ ἡ ἄλλη μετὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ.⁴⁶ Πάντως τὸ 1380 τὸ παρεκκλήσι ὑπῆρχε, ἀφοῦ ἀναφέρεται σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου Δ', βασιλιᾶ τῆς Ἀραγωνίας⁴⁷. Τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης, σύμφωνα μὲ δεδομένα πού ἐκτέθηκαν παραπάνω, μᾶς ὀδηγοῦν στὲς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα⁴⁸.

Ὁ συσχετισμὸς αὐτῶν τῶν ἐνδείξεων ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τῶν de la Roche ἀναπτύχθηκε ἐπὶ μακρὸ χρονικὸ διάστημα: ξεκίνησε στὸ ἀ΄ ἡμῖσι τοῦ 13ου αἰ. μὲ τὴν ὀχύρωση τοὺς πρόποδες τοῦ βράχου (Ριζόκαστρο), συνεχίστηκε μὲ τὴν ὀχύρωση τῆς Κλεψύδρας μετὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. καὶ σὲ μεταγενέστερη περίοδο, πιθανότατα γύρω στὰ 1300, μὲ τὴν ἐπέκταση καὶ ὀχύρωση τῆς κατοικίας τοῦ ἡγεμόνα στὴ βόρεια πτέρυγα.

2. Ἡ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων

Ἡ μεταφορὰ τοῦ παρεκκλησίου τῶν Προπυλαίων στὴ νέα θέση του, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὰ διαμερίσματα τοῦ διοικητῆ τῆς Ἀκρόπολης, προκάλεσε σημαντικότερες μεταβολές στὴ νότια πτέρυγα (σχ. 60). Ἡ κεκλιμένη στέγη τοῦ παλίου παρεκκλησίου, ποὺ ὑπῆρχε ἐκεῖ πιθανότατα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὸς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., ἀπομακρύνθηκε καὶ κατασκευάστηκε ἓνα μεσοπάτωμα σὲ σιάδμη κατὰ 0.20 μ. ἀνώτερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ μεσοπατώματος τῆς στοᾶς τῆς βόρειας πτέρυγας⁴⁹. Ὁ μεσώροφος, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ξύλινο μεσοπάτωμα, θὰ πρέπει νὰ ἦταν στεγασμένος μὲ μιὰ ξύλινη στέγη, τῆς ὁποίας ἴχνη ἔχουν ἤδη ἐντοπιστεῖ προηγουμένως⁵⁰. Τὰ κατώτερα ἄκρα τῶν κεκλιμένων δοκῶν τῆς στέγης αὐτῆς θὰ στηρίζονταν στὴ σιάδμη τῆς ἄνω βάσης τῶν κιονοκράνων καὶ τῶν ἐπικράνων τῶν παραστάδων τῆς νότιας πτέρυγας, ἐνῶ τὰ ἀνώτερα ἄκρα τους θὰ πρέπει νὰ στηρίζονταν στὶς θῆκες στήριξης τῶν δοκῶν τῆς ξύλινης κλασικῆς ὀροφῆς, ἐπάνω ἀπὸ τοὺς θράνους τοῦ νότιου τοῖκου. Ἡ στέγη ποὺ προκύπτει μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα ἔχει ἀσυνήθιστα μεγάλη κλίση (31%) γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὅχι ὅμως καὶ ὑπερβολικὴ σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ ἀποκλειστεῖ, ἀφοῦ μάλιστα ἐπιβαλλόταν, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀπὸ τὸ προϋπάρχον κτίριο. Ἐχει ἐπίσης τὸ δυσμενὲς χαρακτηριστικὸ ὅτι τὰ νερὰ ποὺ θὰ κατέβαιναν στὸ χαμηλότερο μέρος τῆς στέγης θὰ παγιδεύονταν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θριγκοῦ. Ἐντούτοις, ἂν δεχτεῖ κανεὶς ὅτι τὰ ἴχνη ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴ στήριξη τῶν κεκλιμένων δοκῶν τῆς στέγης τοῦ μεσώροφου στὴ νότια πτέρυγα, θὰ πρέπει νὰ παραδεχτεῖ ὅτι γιὰ τὰ νερὰ θὰ εἶχε προβλεφθεῖ μιὰ διέξοδος· μέσα ἀπὸ αὐτὴν θὰ μπορούσαν νὰ διοχετευθοῦν στὶς δεξαμενὲς μπροστὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρόσοψη τῆς νότιας πτέρυγας⁵¹. Ἀλλιῶς θὰ ἔπρεπε νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ ἴχνη στὸ ἐσωτερικὸ μέρος τοῦ θριγκοῦ ἀποτελοῦν προεργασία γιὰ ἓνα πάτωμα ποὺ δὲν πραγματοποιήθηκε, καὶ ὅτι τελικὰ ἡ στέγη κατασκευάστηκε στὴν ἴδια περίπου θέση μὲ τὴν ἀρχαία. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐκδοχὴ εἶναι ἀρκετὰ ἀπίθανη, ὅπως ὑποστηρίχθηκε στὸ Τρίτο Μέρος. Ἀποκλείεται πάντως τὰ ἴχνη νὰ ὀφείλονται σὲ ἓνα ξύλινο πάτωμα ποὺ ἔγινε μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ λεγόμενου φράγκικου πύργου, διότι τὸ λάξευμα ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς πτέρυγας εἶχε καλυφθεῖ κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πύργου ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο του.

Ὁ μεσώροφος τῆς νότιας πτέρυγας ἐπεκτάθηκε καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρόσοψή της καὶ στεγάστηκε μὲ μιὰ ξύλινη στέγη μὲ κλίση πρὸς Δ., ὅπως ἀποδεικνύει ἡ σειρὰ τῶν δοκοθηκῶν στὸ κάτω μέρος τῆς ζωφόρου τοῦ θριγκοῦ τῆς δυτικῆς πρόσοψης. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διευκρινιστεῖ ὥς ποῦ ἔφθανε ἡ πρὸς Δ. ἐπέκταση τοῦ μεσώροφου τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, τὸ πιθανότερο ὅμως εἶναι πὼς ἔφθανε ὡς τὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ ἐλεύθερου πεσσοῦ τῆς δυτικῆς πρόσοψης.

Ἡ παντελὴς ἀπουσία ἰχνῶν θυροφύλλων στὸ τμήμα τοῦ στυλοβάτη ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ παραστάδα καὶ στὸν ἀνατολικὸ κίονα μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες δύο περιπτώσεις: α) Στὸ διάστημα αὐτὸ τῆς κιονοστοιχίας χτίστηκε τοῖχος ποὺ ἀπέκλεισε τὴ νότια πτέρυγα ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριο. β) Τὸ διάστημα παρέμεινε, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη οἰκοδομικὴ φάση, ἀνοικτὸ πρὸς τὴ νότια κόγχη, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρὰ της θὰ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ κεντρικὸ κτίριο διὰ μέσου τῆς πόρτας ποὺ ἔχει ἤδη ἐντοπιστεῖ μεταξὺ τοῦ ΝΔ. κίονά του καὶ τῆς ἀντίστοιχης παραστάδας τοῦ νότιου τοῖκου. Νομίζω ὅτι ἡ δεύτερη ἐκδοχὴ εἶναι πιθανότερη, διότι ἐξασφαλίζει ἀμεσότερη ἐπικοινωνία τῶν δια-

μερισμάτων της νότιας πτέρυγας με αυτά της βόρειας. Τα διαμερίσματα που κατέλαβαν τις δύο πτέρυγες του μνημείου δα αποτελούσαν μέρη ενός συγκροτήματος, και επομένως δα είχε επιδιωχθεί η εξασφάλιση της μεταξύ τους επικοινωνίας.

3. Τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων

Ὅπως ἥδη ἔχει ἀναφερθεῖ⁵², ὁ Martoni ἐπισκέφθηκε τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων τὸ 1395 καὶ τὸ περιέγραψε με ἕναν τρόπο πὺ δείχνει ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ κίονες τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ μνημείου ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἐλεύθεροι ἀπὸ τοίχους. Βεβαίως αὐτὸ δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ ἐλασσόνων κατασκευῶν μεταξύ τῶν κιόνων ἢ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου (σχ. 60). Ἕνα ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο εἶναι πὺς ὁ Martoni, σύμφωνα με τὴν περιγραφή του, πρέπει νὰ ἀντίκρισε τὸν Παρθενῶνα ἀφοῦ πέρασε μέσα ἀπὸ τὰ Προπύλαια. Ἐπομένως ὡς τὸ 1395 ἡ εἴσοδος στὴν Ἀκρόπολη γινόταν μέσα ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ διαμερισμάτων στὴν περιοχὴ τῆς νότιας πτέρυγας, τὰ ὁποῖα —ὅπως φάνηκε προηγουμένως καὶ ὅπως δα γίνεται φανερὸ παρακάτω, σὲ συνάρτηση με τὴν ἀπόπειρα ἀποκατάστασης τῶν φραγτικῶν οἰκοδομημάτων στὴν περιοχὴ τοῦ πύργου τῆς Νίκης— κατελάμβαναν τὸν χώρο μεταξύ τῆς νότιας πτέρυγας καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ἀποκλείοντας νὰ περνοῦσε ἀπὸ ἐκεῖ τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς πρόσβασης τῆς Ἀκρόπολης.

Πιστεύω ὅτι τὸ κεκλιμένο βαθμιδωτὸ δάπεδο τῆς κεντρικῆς διάβασης τῶν Προπυλαίων διατηρήθηκε ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς μεταφορᾶς τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριο στὴ νότια πλευρὰ τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων. Κατέληξα σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα διότι ἡ πλήρωση τῆς κοιλότητος τῆς κεντρικῆς διάβασης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς συνέχειας τοῦ ὀριζόντιου δαπέδου στὸ κεντρικὸ κτίριο δα εἶχε μιὰ πολὺ δυσάρεστη συνέπεια: τὴ μεγάλη αὔξηση τῆς κλίσης τῆς ἀνόδου στὴν Ἀκρόπολη.

Τὰ ἴχνη θυρῶν, πὺ ἐντοπίστηκαν⁵³ μεταξύ τῶν ἰωνικῶν κιόνων τῆς βόρειας ἰωνικῆς κιονοστοιχίας, κάνουν πολὺ πιθανὴ τὴν ἐξῆς ὑπόθεση: ὅταν οἱ de la Roche ὀργάνωσαν τὴ βόρεια πτέρυγα καὶ τὴν πρὸς Ἀ. περιοχὴ τῆς ὡς κατοικία τοῦ τοπικοῦ διοικητῆ ἢ τοῦ δούκα, θέλησαν νὰ ἀπομονώσουν ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν εἰσερχομένων στὴν Ἀκρόπολη τὸ βόρειο κλίτος τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου. Με τὸν τρόπο αὐτὸν διαμορφώθηκε ἕνας ἡμιπαῖθριος προθάλαμος γιὰ τὴν κατοικία τοῦ ἡγεμόνα, ὅπως φαίνεται στὸ σχ. 60.

4. Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Προπυλαίων

Ἡ περιοχὴ ΒΑ. τῶν Προπυλαίων

Θὰ ἦταν πολὺ φυσικὸ ἡ ἐντονὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων νὰ μὴν περιοριστεῖ ἐπάνω καὶ μέσα στὸ κλασικὸ μνημεῖο, ἀλλὰ νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὴν ἄμεση γειτονία του (σχ. 60, 62, 66-77, 71-72). Αὐτὸ ἀκριβῶς συνέβη: ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παρεκκλήσι, πὺ ἔχει ἥδη ἀναφερθεῖ, στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ συστάδα οἰκοδομημάτων πὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὰ ἀνατολικά τῆς μεγάλης ἰουστινιάνειας δεξαμενῆς τῶν Προπυλαίων. Εἶναι προφανὲς ὅτι στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμ-

ματος όχύρωσης τής 'Ακρόπολης οί de la Roche δέλησαν νά όχυρώσουν καί τήν περιοχή τής βόρειας πτέρυγας, όπου βρισκόταν ή κατοικία τοῦ φρούραρχου καί ή δεξαμενή. Τό όγκώδες, επίμηκες οίκοδόμημα στό άνατολικά έξυπηρετοῦσε αὐτόν άκριβώς τόν σκοπό: έξασφάλισε τήν άμυντική έπάρκεια τής βόρειας πτέρυγας καί τής δεξαμενής καί άπό τό έσωτερικό τής 'Ακρόπολης, δίνοντας στό συγκρότημα χαρακτήρα αὐτάρκους όχυροῦ μέσα στό όχυρό. Τό επίμηκες αὐτό οίκοδόμημα πρέπει νά εἶχε δύο όρόφους, κάθε ένας άπό τούς όποίους στεγαζόταν μὲ μιὰ έπιμήκη καμάρα⁵⁴. Εἴσοδοι στό έσωτερικό τοῦ οίκοδομήματος ὑπῆρχαν στή νότια καί στή δυτική πλευρά του. Στό τμήμα τοῦ τείχους πού συνέδεε τό κτίσμα αὐτό μὲ τό βόρειο τεῖχος τής 'Ακρόπολης θά πρέπει νά άνοιγόταν μιὰ πύλη εἰσόδου. Μὲ τόν τρόπο αὐτόν σχηματιζόταν μιὰ τραπεζοειδής αὐλή πού όριζόταν: πρὸς Β. άπό τό βόρειο τεῖχος τής 'Ακρόπολης, πρὸς 'Α. άπό τό επίμηκες οίκοδόμημα, πρὸς Ν. άπό τό κεντρικό κτίριο μὲ τό παρεκκλήσι καί πρὸς Δ. άπό τή βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων. Νομίζω ὅτι ή πόρτα στό διάστημα μεταξύ τοῦ βόρειου κίονα τής άνατολικῆς στοᾶς καί τής αντίστοιχης παραστάδας — ἔκνη τής όποίας διακρίνονται ὡς σήμερα— θά ὑπῆρχε καί σ' αὐτή τήν οίκοδομική φάση.

Ἡ έντός τῶν Προπυλαίων περιοχή

Δέν εἶναι δυνατόν νά έντοπιστοῦν άλλαγές στήν περιοχή πού βρίσκεται στό άνατολικά τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων καί στήν περιοχή τοῦ Βραυρωνείου. Οί κατασκευές πού στή συνέχεια θά άποδοθοῦν στήν έπόμενη οίκοδομική φάση τοῦ μνημείου καί τής άμεσης περιοχῆς του δείχνουν πὼς οὔτε καί οί στάθμες τοῦ έδάφους εἶχαν διαφοροποιηθεῖ έδῶ σημαντικά.

Ἡ περιοχή τοῦ ἱεροῦ τής 'Αθηνᾶς Νίκης

Ἐχει ἤδη άναφερθεῖ ὅτι οί χῶροι πού διαμορφώθηκαν στή νότια πτέρυγα έπεκτάθηκαν καί στήν περιοχή τοῦ ἱεροῦ τής 'Αθηνᾶς Νίκης (σχ. 60)⁵⁵. Νομίζω ὅτι οί μεταγενέστερες πόρτες — πού έντάχθηκαν σέ όρισμένα διαστήματα τής άνατολικῆς πρόστασης καί στό άνοιγμα τής άρχικῆς πόρτας τοῦ ναοῦ τής 'Αθηνᾶς Νίκης— εἶναι άσυνήθιστα χαμηλές σέ σύγκριση μὲ τίς μεσαιωνικές πόρτες πού έντοπίστηκαν στό Προπύλαια (1.75-1.79 μ. ή πόρτα τοῦ σπκοῦ καί 1.63 μ. ή πόρτα μεταξύ τοῦ βόρειου κίονα καί τής αντίστοιχης παραστάδας). Ἡ παρατήρηση αὐτή, σέ συνδυασμό μὲ τὰ λαξεύματα πού διακρίνονται στήν άνατολική πρόσταση τοῦ ναοῦ καί στίς έσωτερικές έπιφάνειες τῶν τοίχων του⁵⁶, κάνει άρκετὰ πιθανό ὁ χῶρος τοῦ σπκοῦ νά εἶχε διαιρεθεῖ καθ' ὕψος άπό ένα μεσοπάτωμα, ένῶ ἤδη ἔχει διατυπωθεῖ παραπάνω ή άποψη ὅτι ένα μεσοπάτωμα σέ ψηλότερη στάθμη πρέπει νά διαίρεσε καθ' ὕψος καί τήν άνατολική πρόσταση τοῦ μνημείου⁵⁷. Ἡ στέγη τοῦ διώροφου συγκροτήματος, πού διαμορφώθηκε στή νότια πτέρυγα μετά τήν άπομάκρυνση τοῦ παλιοῦ παρεκκλησίου, έπεκτεινόταν, ὅπως εἶπαμε, καί πρὸς Δ. τής δυτικῆς πρόσοψης τής πτέρυγας⁵⁸.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καί ή άκόλουθη παρατήρηση: τό όρθογωνικό λάξευμα πού ἔχει ἤδη έντοπιστεῖ στή βόρεια ὄψη τοῦ λίθου τής παραστάδας τοῦ 3ου δόμου τοῦ νότιου τοίχου τής νότιας πτέρυγας⁵⁹ (καί εἶναι θήκη άκρου ξύλινης δοκοῦ) βρίσκεται στήν ἴδια στάθμη μὲ τίς δοκοθήκες πού άποδόθηκαν στό μεσοπάτωμα τής πρόστασης τοῦ ναοῦ τής

Ἀθηνᾶς Νίκης. Αὐτὸ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόδεσιν ὅτι ἡ δοκὸς ποὺ στηριζόταν στὴ θήκη αὐτὴ ὄριζε τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο ἐνὸς μεσοπατώματος, ποὺ ἐκτεινόταν σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νίκης, καθὼς καὶ στὴν ἀνατολικὴ πρόσβαση καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

Οἱ προηγούμενες παρατηρήσεις ὁδηγοῦν στὸ ἐξῆς συμπέρασμα: ἡ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης χρησίμευσαν ὡς πυρῆνες, γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους διαμορφώθηκε ἓνα διώροφο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, ποὺ κατέλαβε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Τὸ πρὸς Β. ὄριο τοῦ τμήματος αὐτοῦ βρίσκóταν πιθανὸν στὴν προέκταση τῆς κιονοστοιχίας τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ ὄροφος —στὴν οὐσία ἡ ἐπέκταση τοῦ μεσοπατώματος τῆς νότιας πτέρυγας ἢ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης— νὰ συνεχιζόταν καὶ στὴν περιοχὴ αὐτή· στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὁδηγηθεῖ κανεὶς λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν ὀρθογωνικὴ δοκοθήκη στὴ νότια ὄψη τοῦ 3ου ἀπὸ Δ. λίθου τοῦ 4ου δόμου τοῦ νότιου τοίχου τῆς πτέρυγας τῶν Προπυλαίων· δὲν μπορεῖ νὰ μὴν παρατηρήσει κανεὶς ὅτι ἡ στάθμη τῆς δοκοθήκης αὐτῆς βρίσκεται στὴ στάθμη τοῦ μεσοπατώματος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ⁶⁰. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ ἀπουσία ἄλλων ἰχνῶν τοῦ μεσοπατώματος καὶ τῆς ἀντίστοιχης στέγης μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐνδιάμεσων τοίχων, ὅπου στηρίζονταν οἱ ὑπόλοιπες δοκοί⁶¹.

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος ποὺ περιγράφηκε ἐπιβεβαιώνει ἀποφασιστικὰ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ εἴσοδος στὴν Ἀκρόπολιν ἐξακολουθοῦσε νὰ γίνεται μέσα ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριον τῶν Προπυλαίων, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ παρεκκλησίου στὴ νότια πτέρυγα. Οἱ ὀμβροδέκτες —ποὺ ἀποκαλύφθηκαν μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωσιν στὰ δυτικὰ τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, κάτω ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο τῆς κεκλιμένης ἀνόδου, ποὺ ὡς τὸ 1835 ὁδηγοῦσε τοὺς ἐπισκέπτες τῆς Ἀκρόπολης στὴ νότια πλευρὰ τῶν Προπυλαίων— ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα περιλάμβανε καὶ τμήματα κατοικίας —ἴσως φρουρᾶς ἢ ὑπηρετῶν— καθὼς ἐπίσης καὶ ὅτι διατηρήθηκε ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ εἴσοδος στὴν Ἀκρόπολιν ἔπαυσε νὰ γίνεται ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριον τῶν Προπυλαίων. Ἡ κάτοψη τῆς περιοχῆς στὸ σχ. 60 δίνει ἀπλῶς τὶς πιθανὲς θέσεις κάποιων τοίχων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τοὺς συσχετισμοὺς τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων, οἱ θέσεις ὅμως αὐτὲς δὲν εἶναι ὀριστικές.

5. Ἡ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης

Ἡ περιοχὴ μεταξὺ Προπυλαίων καὶ πύλης Beulé

Τὸ 1395 ὁ Martoni βρῆκε ἀνοιχτὴ τὴ διάβαση διὰ μέσου τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων, ἡ εἴσοδος ὅμως διὰ μέσου τῆς πύλης Beulé εἶχε καταργηθεῖ⁶². Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ κεντρικὸς ἄξονας μεταξὺ πύλης Beulé καὶ Προπυλαίων εἶχε παύσει νὰ χρησιμοποιεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ 1395 (σχ. 60-62). Πότε ὅμως ἔγινε αὐτό; Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τῶν de la Roche ἡ Κλεγυδρὰ ὀχυρώθηκε καὶ συνδέθηκε μὲ τὴν Ἀκρόπολιν, τοὺς πρόποδες τῆς ὁποίας περιέβαλε, τὴν ἴδια ἐποχὴ, τὸ Ριζόκαστρο. Στὴν ἴδια περίοδον ἀποδώσαμε προηγουμένως καὶ τὴν ὀχύρωση τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, καθὼς καὶ τῆς δεξαμενῆς στὰ ἀνατολικά της, ποὺ ἐντάχθηκαν σὲ ἓνα αὐτοτελὲς ὀχυρό. Νομίζω ὅτι στὴν ἴδια περίοδον ἐντονῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος, μὲ στόχον τὴν ἀποφασιστικὴν βελτίωσιν τῆς ἀμυντικῆς ἰκανότητος τῆς Ἀκρόπολης, μπορεῖ νὰ

τοποθετηθεῖ καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ προμαχώνα ποὺ συνέδεσε τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα μὲ τὸν πύργον τῆς Νίκης καὶ μὲ τὴ ΝΔ. γωνία τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων. Κύριος στόχος ἦταν ἡ προστασία τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἔχει ἤδη διαπιστωθεῖ, δὲν εἶχε ὡς τότε ἀκόμῃ ἀποκτήσει ὄχυρὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ στὰ μετακίονιά του δὲν εἶχαν χτιστεῖ τοῖχοι, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ χαμηλὰ τοιχώρια. Ἀκόμῃ, ὁ προμαχώνας αὐτὸς θὰ ἐνίσχυε τὴν προστασία τῆς ὀχυρωμένης κατοικίας.

Ἡ κλίμακα ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Κλεγυδρὰ κατέληγε στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος. Ἡ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νέου προμαχώνα γινόταν διὰ μέσου τῆς τοξωτῆς πόρτας, ποὺ ἀνοιγόταν στὸ τεῖχος ποὺ συνέδεσε τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα μὲ τὴ βόρεια πτέρυγα. Ἡ κύρια πύλη τοῦ νέου προμαχώνα δὲν ἀνοίχτηκε στὸ μέσο του, ἀλλὰ στὸ βόρειο ἄκρο του, διότι ἡ ἀξονικὴ εἴσοδος διὰ μέσου τῆς πύλης Beulé καταργήθηκε καὶ ἡ εἴσοδος γινόταν πλέον μόνο ἀπὸ τὴν πύλη στὰ δυτικὰ τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου τῆς Νίκης. Ἡ κατάργηση τῆς ἀξονικῆς ἀνόδου στὴν Ἀκρόπολη ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ τοποθετηθεῖ ἡ πύλη στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ νέου προμαχώνα καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν νὰ ἐπιμηκυνθεῖ ἡ διαδρομὴ τῆς ἀνάβασης καὶ νὰ μειωθεῖ ἀντίστοιχα ἡ κλίση της, τόσο κατὰ τὸ σκέλος της ἀπὸ τὴ νότια πύλη (κάτω ἀπὸ τὸν πύργον τῆς Νίκης) ὡς τὴν πύλη τοῦ νέου προμαχώνα (πλάι στὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα), ὅσο καὶ κατὰ τὸ σκέλος ἀπὸ τὴν πύλη αὐτὴ ὡς τὴ δυτικὴ πρόσοψη τῶν Προπυλαίων⁶³.

Ὁ σχολιασμὸς τοῦ τέταρτου σχεδίασματος τοῦ Hore⁶⁴ ἀπέδειξε ὅτι τὸ ἀρχικὸ πλάτος τοῦ προμαχώνα ἦταν ἔξι ἀγγλικά πόδια, δηλαδὴ περίπου 1.90 μ. Τὸ πάχος αὐτὸ εἶναι ἱκανοποιητικὸ γιὰ ἓναν ἐνδιάμεσο προμαχώνα, καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὰ πυροβόλα ὅπλα ἦταν ἀκόμῃ ἄγνωστα. Προηγουμένως εἶδαμε⁶⁵ ὅτι ὁ Ross, ὁ ὁποῖος παρακολούθησε τὴν κατεδάφιση τοῦ προμαχώνα, διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἀρχικὸ πάχος τοῦ προμαχώνα —τὸν ὁποῖο θεώρησε παλαιότερο ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας— ἦταν 8 μ. περίπου. Μιὰ τέτοια διάσταση ὅμως φαίνεται ἀσυμβίβαστη μὲ τόσο πρῶιμη χρονολόγηση. Τὰ κριτήριά του γι' αὐτὸ ἦταν: ἡ μεγάλη σκληρότητα τοῦ κονιάματος, τὰ μεγάλα καὶ ἀξιόλογα κομμάτια, καθὼς καὶ μιὰ σφραγίδα καὶ μιὰ ἐπιγραφὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ποὺ βρέθηκαν ὅλα ἐντοιχισμένα μέσα στὴν τοικοποιία τοῦ προμαχώνα. Ἡ σκληρότητα τῶν κονιαμάτων ὅμως εἶναι ἓνα πολὺ ἐπισημὰ κριτήριον, ἐνῶ μεγάλα καὶ ἀξιόλογα κομμάτια βρίσκονταν διαθέσιμα ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ ὅλες τὶς περιόδους καὶ σὲ μεγάλες ποσότητες. Ἐπιπλέον εἶναι πιθανότερο ἢ βυζαντινὴ σφραγίδα καὶ ἢ βυζαντινὴ ἐπιγραφὴ νὰ ἐντοιχίστηκαν ὡς ἄχρηστες ἀπὸ τοὺς Φράγκους παρὰ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς. Τὸ ἡμικυκλικὸ τόξο ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, ποὺ κάλυπτε τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης τοῦ προμαχώνα αὐτοῦ, δὲν εἶναι ἰσχυρὸ κριτήριον γιὰ τὴν ἀπόδοσή του στοὺς Βυζαντινοὺς, σύμφωνα μὲ τὸ σκεπτικὸ ποὺ ἀναπτύχθηκε παραπάνω, ἀφοῦ εἶδαμε⁶⁶ ὅτι οἱ βυζαντινοὶ οἰκοδομικοὶ τρόποι ἐπιβίωσαν καὶ κατὰ τὴ Φραγκοκρατία.

Τὸ ὕψος τοῦ προμαχώνα νομίζω ὅτι θὰ καθορίστηκε ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα ποὺ συνέδεσε: τὸν πύργον τῆς Νίκης καὶ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα. Ἡ δέση τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα στὴ γωνία τοῦ προμαχώνα καὶ πλάι στὴν πύλη ἔκανε ἀπαραίτητη τὴν ἀσφαλὴ προσπέλαση πρὸς τὴν κορυφὴν του. Νομίζω ὅτι ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος γι' αὐτὸ ἦταν ἡ ἀνύψωση τῶν ἐπάλξεων τοῦ προμαχώνα, τουλάχιστον ὡς τὸ ὕψος τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ προμαχώνας ἔκρυβε τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ ἐκείνους ποὺ βρίσκονταν ἔξω. Ἡ ἀνύψωση πάντως τῶν ἐπάλξεων αὐτῶν ὡς τὴ στάθμη τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα εἶχε ἤδη πραγματοποιηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση,

ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἀνωτύμου Βιέννης, ποὺ ἀνάγεται στὰ πρῶτα χρόνια τῆς τουρκικῆς κατάκτησης⁶⁷. Τὸ ὕψος τοῦ ἀρχικοῦ προμαχώνα δηλώνεται ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα ὀδοντωτῶν ἐπάλξεων ἐπάνω στὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα καὶ στὰ ΝΑ. τοῦ πύργου τῆς Νίκης πού, ὅπως φαίνεται σὲ ἀρκετὰ σχέδια τοῦ 17ου, 18ου καὶ 19ου αἰ., βρίσκονται σὲ ὑψηλότερη στάθμη ἀπὸ τὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ προμαχώνα, ὅπου ὑπῆρχαν τὰ κανόνια⁶⁸. Στὰ σχέδια αὐτὰ φαίνεται ὅτι τὰ τμήματα ποὺ συνέδεαν τὶς γωνίες τοῦ προμαχώνα μὲ τὴ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων καὶ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ Βραυρωνείου σαφῶς ἐφθάναν περίπου στὴν ἴδια στάθμη (βλ. καὶ σخ. 61, 65).

Ἡ περιοχὴ τῆς πύλης Beulé

Τὸ συγκρότημα τῆς πύλης Beulé εἶχε ἤδη γίνῃ διώροφο κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ. Στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζεται ὡρὰ ἡ εἴσοδος ἀπὸ τὴν πύλη Beulé καταργήθηκε, προφανῶς γιὰ νὰ μειωθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰσόδων στὴν Ἀκρόπολη (σχ. 60-62). Ὁ λόγος ποὺ ἐπιλέχθηκε ἡ ἄλλη πύλη —ἐκείνη στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου τῆς Νίκης— ὡς μοναδικὴ εἴσοδος τῆς Ἀκρόπολης εἶναι ὅτι βρισκόταν σὲ ὑψηλότερη στάθμη ἀπὸ τὴν πύλη Beulé, καὶ ἔδινε τὴ δυνατότητα τῆς διαμόρφωσης ὁμαλότερης ἀνάβασης, βατῆς καὶ ἀπὸ ζῶα. Ἀντίθετα ἡ πύλη Beulé ἦταν τοποθετημένη πολὺ χαμηλὰ καὶ ἡ ἐπιλογὴ τῆς ὡς μοναδικῆς εἰσόδου τῆς Ἀκρόπολης δὲ ἀπέκλειε στὴν οὐσία τὴ διαμόρφωση ἐνὸς κεκλιμένου δαπέδου, τὸ ὁποῖο δὲ ἐξασφάλιζε μιὰ σχετικὰ ἄνετη ἀνάβαση ἀνθρώπων στὴν Ἀκρόπολη καὶ τὴ δυνατότητα ἀνάβασης ζώων.

Ἡ κατάργηση τῆς εἰσόδου γιὰ ἀμυντικούς λόγους δὲ πρέπει νὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὸ φράξιμο τῆς πόρτας μὲ τοῖχο. Στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση μοῦ φαίνεται λογικὸ νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ θολωτὴ κατασκευὴ μέσα στὸν βόρειο πύργο τῆς πύλης Beulé. Πράγματι ἡ κατασκευὴ αὐτὴ εἶναι τοποθετημένη μέσα σιτοὺς τέσσερις τοίχους τοῦ πύργου μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως καὶ ἡ θολωτὴ κατασκευὴ τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, ἡ ὁποία προηγουμένως ἀποδόθηκε σὲ ὅμιμη φάση τῆς περιόδου τῶν de la Roche, εἶναι τοποθετημένη μέσα σιτοὺς τέσσερις τοίχους τῆς Πινακοθήκης. Ἐπίσης —μονολόγι γι' αὐτὴ τὴ μεταβατικὴ περίοδο ἡ χρονολόγηση μὲ μορφολογικὰ κριτήρια εἶναι ἐπισημάνης— τὰ ὀγκοκύματα τῶν τῶν κατασκευῆς μέσα στὸν βόρειο πύργο ὁδηγοῦν στὴ Φραγκοκρατία⁶⁹. Θεωρῶ πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ κατασκευὴ αὐτῶν τῶν θόλων εἶχε σκοπὸ τὴ στερέωση καὶ ἐξασφάλιση τοῦ πύργου ἀπὸ κατολίσθηση πρὸς τὰ ΒΔ.

Ἡ πύλη πρὸς Δ. τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου τῆς Νίκης ἀπέμεινε ἡ μοναδικὴ εἴσοδος στὸ κάστρο· ἕνα κεκλιμένο δάπεδο τὴ συνέδεσε μὲ τὴν πύλη τοῦ νέου (δεύτερου) προμαχώνα, καλύπτοντας πολλὰ τμήματα τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας καὶ τὰ προϊστορικὰ λαξεύματα στὸν βράχο. Εἶναι γεγονὸς ὅτι τὸ ἔδαφος στὴν περιοχὴ τῆς εἰσόδου ἦταν ὑπερυψωμένο σὲ σχέση μὲ τὸ ἔδαφος γύρω ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ τεῖχους τῆς Ἀκρόπολης. Αὐτὸ ὅμως εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ τεῖχος στὴν περιοχὴ αὐτὴ νὰ φαίνεται χαμηλότερο. Ὁ περιβολὸς ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πύλη αὐτὴ πρέπει νὰ κατασκευάστηκε μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ γενικότερου ὁχυρωτικοῦ προγράμματος τῶν de la Roche, γιὰ τὴν προστασία τῆς μοναδικῆς πλέον εἰσόδου τῆς Ἀκρόπολης⁷⁰. Ἡ μορφή τῆς πύλης ὅπως φαίνεται στὰ σχέδια τῶν περιηγητῶν, ἔχει ἤδη περιγραφεῖ στὸ Δεύτερο καὶ στὸ Τρίτο Μέρος. Πιστεύω ὅτι τὸ οἶκημα τῶν φυλάκων, ποὺ φαίνεται ἀπὸ τὶς πρῶτες μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν τοῦ 17ου αἰ., κατασκευάστηκε ταυτόχρονα μὲ τὸν περίβολο καὶ τὴν πύλη, ἐπάνω στὴν ὁποία ἦταν

προσκολλημένο. Τīs υπώρειες τοῦ βράχου περιέβαλε τὸ Ριζόκαστρο, ποὺ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἀπέδειξαν ὅτι κατασκευάστηκε κατὰ τὸν 13ο αἰ.⁷¹

Μὲ ὅσα εἶπαμε ἐδραιώνεται καλύτερα ἡ ἄποψη ποὺ ἤδη διατυπώθηκε παραπάνω ὅτι οἱ βελτιώσεις ποὺ ἐπέφεραν οἱ de la Roche στὸ ἀμυντικὸ σύστημα τῆς Ἀκρόπολης δὲν ἔγιναν διὰ μιᾶς, ἀλλὰ σταδιακά. Ἡ τελικὴ διάταξη, διαμορφωμένη ὑπὸ τὴς συνδῆκες ποὺ ἐπέβαλλε ἡ τοπογραφία καὶ τὰ προϋπάρχοντα κτίρια τῆς Ἀκρόπολης, ἀποτελεῖ μιὰ σύνδεση στοιχείων ποὺ συναντᾶμε συχνὰ καὶ σὲ ἄλλα ὄχυρά, τῶν ὁποίων ἡ ὀχύρωση ἔχει ὀργανωθεῖ ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους κατὰ τὸν 12ο καὶ 13ο αἰ. (σχ. 60-62): Τὸ Ριζόκαστρο εἶναι τὸ παράλληλο τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους πού, ἐν εἶδει δακτυλίου, περιβάλλει συχνὰ τὰ ὄχυρά τῶν Σταυροφόρων⁷². Ἡ εἴσοδος στὸ κάστρο γίνεται μέσα ἀπὸ ἓνα οἶκημα⁷³· στὴ συνέχεια βαδίζει κανεῖς μεταξὺ ἐνὸς τείχους καὶ ἐνὸς προμαχώνα⁷⁴, γιὰ νὰ ὀδηγηθεῖ σὲ ἓναν διάδρομο μεταξὺ δύο προμαχώνων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας εἶναι ἐξωτερικὸς⁷⁵. Ὁ δρόμος καταλήγει κατὰ κανόνα σὲ μιὰ αὐλή, ἀπὸ ὅπου μπορεῖ κανεῖς νὰ εἰσέλθει στὸ donjon. Στὴν Ἀκρόπολη ὡς τέτοια αὐλὴ πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὁ κῶρος τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, ἐνῶ τὸ συγκρότημα τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων ἀντιστοιχεῖ στὴν κατοικία μὲ τὸ donjon, πού, ὅπως συνήθως, περιλαμβάνει καὶ ἓνα παρεκκλήσι⁷⁶. Διαφαίνεται ἡ συμμόρφωση, κατὰ τὸ δυνατόν, πρὸς ἓνα πρότυπο, τὸ ὁποῖο ὅμως οὔτε ἐντελῶς συγκεκριμένο ἦταν, οὔτε καὶ μπορούσε νὰ ἐφαρμοστεῖ χωρὶς τροποποιήσεις στὶς προϋπάρχουσες κατασκευές⁷⁷. Αὐτὸ γίνεται φανερό καὶ στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ φραγκικὰ κάστρα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου ποὺ ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἐπάνω σὲ παλιότερες ὀχυρώσεις⁷⁸.

Ἡ περιοχὴ τῆς Κλεγυύδρας

Στὸ πλαίσιο τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ὀχύρωσης τῆς Ἀκρόπολης, οἱ de la Roche προχώρησαν στὴν ὀχύρωση τῆς περιοχῆς τῆς Κλεγυύδρας (σχ. 60-62). Ἡ μορφή τοῦ προμαχώνα ποὺ τὴν περιέβαλλε, μὲ σκοπὸ τὴ διαφύλαξη τοῦ νεροῦ τῆς πηγῆς ἀπὸ τυχόν ἐξωτερικοὺς ἐχθρούς, δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστή, ἡ διαφοροποίηση ὅμως τῶν ὑλικῶν δομῆς ἐπιτρέπει τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ κατώτερου τμήματος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ προμαχώνα⁷⁹: βρίσκεται στὴ θέση τοῦ ΝΔ. ἄκρου τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους, ἡ δυτικὴ του ὁμῶς πλευρὰ ἐξέχει κατὰ 1.7 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους. Παρὰ τὴς διαφορὰς αὐτές, τὸ τεῖχος αὐτὸ εἶχε θεωρηθεῖ ὡς τώρα ὡς τὸ νοτιότατο τμήμα τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους πρὸς τὴν Ἀκρόπολη. Πρόκειται ὅπως-δήποτε ὅμως γιὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ φραγκικοῦ προμαχώνα τῆς Κλεγυύδρας. Ἡ ἀντίληψη τοῦ νεροῦ γινόταν ἀπὸ τὸν ὑστερορρωμαϊκὸ θολωτὸ κῶρο ποὺ στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο εἶχε χρησιμεύσει ὡς ναῦδριο μὲ ἀγίασμα. Γιὰ τὴν ἐπικοινωνία του μὲ τὴν Ἀκρόπολη, οἱ Φράγκοι χρησιμοποίησαν τὸ κατώτατο τμήμα τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς κλίμακας ποὺ ὑπῆρχε στὴ νότια πλευρὰ του, τοῦ ὁποῖου ἡ θολωτὴ κάλυψη διατηρήθηκε ὡς τὸν 19ο αἰ., ὁπότε κατεδαφίστηκε ἀπὸ τὸν Burnouf⁸⁰. Τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς κλίμακας ὅμως πρέπει νὰ ἦταν καινούριο καὶ νὰ κατέληγε στὴν πόρτα ποὺ ἀνοίχτηκε τότε στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος. Ἀπὸ τὴν πόρτα αὐτὴ περνοῦσε κανεῖς στὴ θολοσκεπὴ κλίμακα ποὺ προϋπῆρχε καὶ κατέληγε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀναλήμματος. Φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι στὴν ἴδια περίοδο κατασκευάστηκε καὶ ὁ χαμηλὸς πύργος στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος, ποὺ διακρίνεται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἀπόψεις τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὰ δυτικά, ὡς τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους⁸¹. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀρχιτε-

κτονικὸ μέλος ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀνώφλι τοῦ ἀνοίγματος στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἀναλήμματος εἶναι βυζαντινὸ καὶ προέρχεται ἀπὸ τέμπλο ἐκκλησίας, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι τὸ ἀνοίγμα αὐτὸ εἶναι φραγτικὸ καὶ ὄχι βυζαντινόν. Ἡ συγκέντρωση σημαντικοῦ πληθυσμοῦ στὴν Ἀκρόπολη ἔκανε ἀπαραίτητη τὴν αὔξηση τῆς παροχῆς νεροῦ. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν δεξαμενῶν κατὰ τὸν Μεσαίωνα, τόσο σὲ σύνολο τῆς Ἀκρόπολης, ὅσο καὶ στὴν περιοχὴ τῶν Προπυλαίων.

Συνογίζοντας, τὰ στάδια τῆς οἰκοδομικῆς ἐξέλιξης στὴ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης καὶ τὰ Προπύλαια κατὰ τὴν περίοδο τῶν de la Roche εἶναι τὰ ἑξῆς: 1. Κατασκευὴ τοῦ Ριζόκαστρου γιὰ τὴν ὁχύρωση τῶν ὑπωρειῶν τοῦ βράχου τῆς Ἀκρόπολης (ἀ' ἡμῖσις 13ου αἰ.). 2. Ὁχύρωση τῆς Κλεγύδρας γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ νεροῦ τῆς γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Ἀκρόπολης (μετὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ.) καὶ ταυτόχρονη κατάργηση τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὴν πύλη Beulé, κατασκευὴ τοῦ δεύτερου προμαχώνα ποὺ συνέδεσε τὸν πύργο τῆς Νίκης μὲ τὸ βάθρο τοῦ Ἀγρίππα καὶ τὴ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων, κατασκευὴ τοῦ τείχους ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν πύλη στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης. 3. Ἐπέκταση καὶ ὁχύρωση τῆς κατοικίας στὴ βόρεια πτέρυγα (γύρω στὰ 1300), μεταφορὰ τοῦ παρεκκλησίου ἀπὸ τὴ νότια πτέρυγα, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἰουστινιάνεια δεξαμενὴ, κατασκευὴ μεσοπατώματος στὴ νότια πτέρυγα καὶ ἐπέκτασή του στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

IV. ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ DE LA ROCHE (1204-1311)

1. Ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν μεσαιωνικῶν ἱχνῶν στὴν περιοχὴ τῆς βόρειας πτέρυγας ἔχει γίνεи παραπάνω. σ. 175-209.

2. Βλ. παραπάνω σ. 133, 282.

3. Βλ. παραπάνω σ. 136-138, 141.

4. Βλ. παραπάνω σ. 189 κέ. καὶ παρακάτω σ. 292 κέ.

5. Παραπάνω σ. 77-78, 126, 282, εἰκ. 20, 25, 27, 42, 63-64.

6. Βλ. παραπάνω σ. 281.

7. Βλ. παραπάνω σ. 282-283.

8. Ὑπενθυμίζω ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς λίθους μὲ κάτοψη σὲ σχῆμα Γ, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἀκόμη στὴ θέση ὅπου τοποθετήθηκε ἀπὸ τοὺς Φράγκους· ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση στὴν περιοχὴ αὐτὴ περιγράφεται παραπάνω σ. 200.

9. Ἡ κλίμακα αὐτὴ δὲν κατασκευάστηκε στὴν ἴδια θέση μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς προηγούμενης φάσης. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν προηγούμενη φάση δὲν ὑπῆρχε δάπεδο ὀρόφου στὴν περιοχὴ αὐτή, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ κλίμακα δὰ πρέπει νὰ κατέληγε στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ δαπέδου πού βρισκόταν πρὸς Δ. τοῦ δυτικοῦ τοῖκου τοῦ κλιμακοστασίου.

10. Γιὰ τὴν παρακολούθηση τῶν περιγραφῶν πού ἀκολουθοῦν στὸ κείμενο, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔχει κανεὶς ὑπόψη του τὸ Κεφάλαιο II τοῦ Τρίτου Μέρους.

11. Βλ. παραπάνω σ. 141.

12. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὰ μπορούσε δικαιολογημένα νὰ ὀδηγήσει κάποιον στὴ σκέψη ὅτι ἡ κατασκευαστικὴ αὐτοτέλεια τῆς ΝΑ. γωνίας τῆς βόρειας πτέρυγας, ἡ ὁποία ἀνικνεύθηκε στὶς φωτογραφίες τοῦ ἀρχείου τῆς ΕΣΜΑ (βλ. παραπάνω σ. 138), ὀφείλεται σὲ μιὰ παρόμοια ἐπισκευή. Κάτι τέτοιο δὰ μᾶς στεροῦσε ἀπὸ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ παρεκκλῆσι εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν πρώτη φάση τοῦ ὀρόφου στὴ στοὰ τῆς βόρειας πτέρυγας. Ὅμως οἱ πρὸς Β. καὶ πρὸς Ἀ. ἐπεκτάσεις τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης καταστράφηκαν ἀρκετὰ νωρὶς, πιθανότατα στὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ. (βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 448-449) κάνοντας ἀπαραίτητὴ τὴν ἐπισκευὴ τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ ὀρόφου τῆς Πινακοθήκης, ἐνῶ ὁ τοῖχος ἀνάμεσα στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ ὀρόφου καὶ στὸ κεντρικὸ κύριο ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει τουλάχιστον ὡς τὸ 1863, ὅταν ὁ Boitte ἐργάστηκε στὴν Ἀθήνα (βλ. παραπάνω σ. 133 κέ. εἰκ. 98) καὶ φαίνεται ἐπίσης καὶ σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἄλλες φωτογραφίες

πού εἶδαμε (εἰκ. 112-113). Ἐπομένως τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τοῖκου κατεδαφίστηκε ὁποσδήποτε κατὰ τὴ διάρκειά ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν καὶ δὲν δὰ ὑπῆρχε λόγος γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ ὀρόφου, γεγονὸς πού ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γωνία αὐτὴ εἶχε κατασκευαστεῖ ἐξ ἀρχῆς.

13. Βλ. παραπάνω σ. 136-137.

14. Μπούρας, *Παλαιοπαναγιά* 254. Ὁ ἴδιος, *Βυζαντινὲς Ἀναγεννήσεις* 258-259. Βλ. καὶ Κατσαρό, *Μονὴ Προδρόμου* 113, 115-116, ὅπου καὶ προηγούμενη σχετικὴ βιβλιογραφία.

15. Krautheimer, *Architecture* 402-403. Mango, *Architecture* 118. Κατσαρός, *Μονὴ Προδρόμου* 110-113.

16. Στὴν ἀποψη τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν Hansen (εἰκ. 72) καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Winstrup φαίνεται ἡ διαφοροποίηση τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ βόρειου τοῖκου, τοῦ ὁποῖου ἡ κορυφὴ ἔχει κλίση πρὸς Ἀ., ἀπὸ τὸ πρὸς Δ. τμήμα τοῦ τοῖκου, στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται καὶ ὅλα τὰ ἀνοίγματα. Στὸ σχέδιο τοῦ Hansen τὶς δύο αὐτὲς περιοχὲς τοῦ τοῖκου τὶς διαιρεῖ ἕνας κατακόρυφος ἀρμός, χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ἡ ποιότητα τῆς τοικοποιίας. Στὸ σχέδιο τοῦ Winstrup τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοῖκου, μὲ τὴν κεκλιμένη πρὸς Ἀ. στέγη φαίνεται χτισμένο μὲ λίθους καὶ ἄφθονο κονίαμα καὶ ὅχι μὲ τὸ ψευδοπλινθοπερικλειστο σύστημα μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι χτισμένο τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Δ. τμήμα τοῦ τοῖκου. Μιὰ προσεκτικὴ ὅμως ἐξέταση φανερώνει ὅτι ὁ ἀρμός εἶναι κατακόρυφος μόνο στὸ ἐπάνω ἄκρο τῆς συνάντησης τῶν δύο τμημάτων τοῦ τοῖκου, καὶ ἀμέσως παρακάτω τὸ ψευδοπλινθοπερικλειστο σύστημα προχωρεῖ πρὸς Ἀ. μὲ ἀκανόνιστο τὸ ἀνατολικὸ του ὄριο. Αὐτὸ βεβαιώνει ὅτι τὸ ἴδιο δομικὸ σύστημα συνεχιζόταν ὡς τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοῖκου τοῦ παρεκκλησίου. Φαίνεται ὅτι, μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ παρεκκλησίου, τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τοῖκου ἀνακατασκευάστηκε μαζί μὲ τὸν τοῖχο, πού ἔκλεισε τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ παρεκκλησίου, στὴ θέση τοῦ μετώπου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 96, 98).

17. Βλ. παραπάνω σ. 138.

18. Βλ. Μπούρας, *Σταυροθόλια* 5-17.

19. Αὐτόθι 16-17, πίν. 8, 10-12. Ὁ Μπούρας δέχεται ὅτι ἡ ὡς τώρα ἀποδεκτὴ χρονολόγηση αὐτοῦ τοῦ μνημείου στὸ 6^ο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ. μπορεῖ νὰ ἀλλάξει, ὅχι ὅμως πολὺ. Οἱ τοιχογραφίες πάντως τῆς κρύπτης χρονολογοῦνται γύρω σὰ 1300, βλ. Παναγιωτίδης, *Καμπὰ* 620.

IV. ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ DE LA ROCHE (1204-1311)

20. Τὸ ἐπόμενο χρονολογικὰ παράδειγμα σταυροδολίων μὲ νευρώσεις, ποὺ στηρίζονται οὐ ἐνδιάμεσα ὑποστυλώματα, ἀνήκει στὸν 15ο αἰ. Μπούρας ὅ.π. 62-73, σκ. 14, πίν. 20-26.

21. Bouras, Houses. Εἶναι γεγονὸς πάντως ὅτι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὶς βυζαντινὲς κατοικίες καί, πολὺ περισσότερο, γιὰ τὴ στέγασή τους εἶναι ἐλάχιστες.

22. Παραδείγματα: στὸ Chapter-House τοῦ Krak des Chevaliers καὶ στὴν αἰθουσα ἀναγυχῆς στὸ Acre (13ος αἰ., βλ. Smail, *The Crusaders* πίν. 19, 34), στοὺς πλευρικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ τῆς S. Croce στὴ Φλωρεντία (1294/5 καὶ 14ος αἰ., βλ. White, *Art and Architecture in Italy* εἰκ. 9).

23. Ἁγία Σοφία Ἀνδραβίδας, βλ. Bon, *Morée* πίν. 12d, 17c, 18c.

24. Παραδείγματα: Σταυροδόλιο στὸν νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἀγυᾶς Λοκρίδος (Μπούρας, *Σταυροδόλια* πίν. 216), νότιο προστώο τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Μπέρμπακα (αὐτόθι 65, πίν. 24), πλευρικοὶ τοῖχοι τῆς ἐρειπωμένης τρίκλιτης βασιλικῆς τοῦ Ἀγιολέου κοντὰ στὴ Μεδώνη (βλ. Μπούρας, Ἀγιολέος).

25. Μπούρας, *Σταυροδόλια* 12-14, σκέδ. 4-5, πίν. 6. Ἀκόμα λιγότερο μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρθηκαν μόλις προηγουμένως ὁ τρόπος στήριξης τῶν τόξων τοῦ σταυροδολίου τῆς κρύπτης τοῦ μεσοβυζαντινοῦ ὀκταγωνικοῦ ναῦκου ποὺ χρησίμευσε ὡς ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, βλ. Μπούρας, *Σταυροδόλια* 9-12, πίν. 4-5 καὶ Μπούρας, Δύο μικροὶ ναοί, ὅπου δημοσιεύεται καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Κέρους, στὸν ὁποῖο ἀπαντῶνται πρόβολοι (φουρούσια) τὰ ὁποῖα στηρίζουν ἡμικῶνια καὶ τόξα· καὶ αὐτὸ ὅμως τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον δείγμα χρονολογεῖται ἀργότερα, μεταξὺ 14ου καὶ 16ου αἰ., καὶ εἶναι λαϊκῆς νοοτροπίας αὐτοσχέδιο ἀντίγραφο (Μπούρας ὅ.π. 163).

26. Smail, *The Crusaders* 105.

27. Βλ. αὐτόθι εἰκ. 11. Lawrence, *Castles* εἰκ. 26-27. Ἐπίσης πρβ. τὴν κάτοψη τοῦ πύργου στὸ Chastel Rouge, βλ. Müller-Wiener, *Castles* 32, σκ. 8, Lawrence, *Castles* εἰκ. 31.

28. Βλ. Gagnaire, *Le palais des Papes*, κάτοψη 1-2, σ. 16 (χρονολόγησις τῆς πρώτης φάσης, σὺν ὁποῖα ἀνήκει ὁ πύργος).

29. Βλ. White, *Art and Architecture in Italy* εἰκ. 144 A, B.

30. Παραδείγματα: Τὸ κελλὰρι στὴ μονὴ τοῦ Clairvaux, τοῦ 12ου αἰ. (Basdevant, *Architecture française* εἰκ. 58). Krak des Chevaliers τοῦ 13ου αἰ. (Smail, *The Crusaders* 108-113), Ὁχυρὸ τῶν Προ-

σκυνητῶν στὸ Atlit, τοῦ 13ου αἰ. (αὐτόθι 114-119, εἰκ. 17). Ἡ αἰθουσα ἀναγυχῆς στὸ Acre, τοῦ 13ου αἰ. (αὐτόθι 132, εἰκ. 34). Ἡ αἰθουσα τῶν ὄπλων στὸ Palazzo Vecchio τῆς Φλωρεντίας (μετὰ τὸ 1299, βλ. White, *Art and Architecture in Italy* εἰκ. 137). Ἡ αἰθουσα εἰσόδου τοῦ Palazzo Comunale στὴν Città di Castello, τοῦ 14ου αἰ. (αὐτόθι 256, εἰκ. 147).

31. Bouras, Church Architecture 276, εἰκ. 2. Βλ. καὶ Ὁρλάνδο, Βλαχέρναι 33, ὅπου ἡ ἐλληνικὴ φάσις τῆς Βλαχέρνας τῆς Ἡλίδας χρονολογεῖται λίγο πρὶν ἢ (τὸ πιθανότερο) λίγο μετὰ τὸ 1200. Bon, *Morée* 325, 561-574, πίν. 25-31. Mango, *Architecture* 146, εἰκ. 203.

32. Τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Κωνσταντίνου τοῦ Λιβὸς στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ φάσις (βλ. αὐτόθι 110-111, εἰκ. 161, πίν. XIV) ἀλλὰ εἶναι πιθανότατα τουρκικὲς μετασκευές. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ παράθυρα σιούς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκκου στὴν Κωνσταντινούπολη (αὐτόθι εἰκ. 81) καὶ γιὰ τὸ παράθυρο τοῦ νότιου τμήματος τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὴν Κωνσταντινούπολη (αὐτόθι εἰκ. 118). Φυσικὰ δὲ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀναφέρει πολλὰ παρόμοια παραδείγματα.

33. Στὴ Γοργοεπήκοο (Μικρὴ Μητρόπολη) ἡ χρῆσις ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἔχει ἐπιβάλει παρόμοιο κατασκευαστικὸ τρόπο στὰ παράθυρα (μονολιθικὸ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο), μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὴν περίπτωσιν αὐτή, στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῶν ἀνωφλίων ἔχουν λαξευθεῖ τόξα γιὰ τὴν προσαρμογὴν στὴ βυζαντινὴ μορφολογία. Ἡ Γοργοεπήκοος ἀνάγεται μὲ κάθε πιθανότητα στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. βλ. Bouras, Church Architecture. Στὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος στὰ Καμένα Βοῦρλα, στὴν ἀνατολικὴ ὁχμ. του, ὑπάρχει ἕνα ἀκόμη παράδειγμα παραθύρων μὲ ὀριζόντιο μονολιθικὸ ὑπέρθυρο, στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου ἔχουν ἀπολαξευθεῖ τὰ τοξύλια ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς λοβοὺς τῶν παραθύρων: δύο στὸ δίλοβο παράθυρο τῆς κεντρικῆς ἀγίδας καὶ ἕνα στὰ μονόλοβα τῆς πρόδεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ (Κατασρός, Μονὴ Προδρόμου πίν. 5α). Στὸ παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς κρύπτης τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ Καμπιά (12ος αἰ.) ὑπάρχει ἕνα βαρὺ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο (βλ. Schultz-Barnsley, *Monastery of St. Luc* πίν. 58A), εἶναι ὅμως μοναδικὸ καὶ δὲν προσφέρεται γιὰ συγκρίσεις.

34. Gagnaire, *Le palais des Papes* 54, 71-72· ἡ χρονολόγησις τῆς α' φάσης (1335-1342) αὐτόθι 15-16· τῆς β' φάσης (1342-1360) αὐτόθι 67-68. Στὸν 14ο

αί. ανάγονται καὶ ἀντίστοιχες μορφές παραδύρων
σὸ παλάτι τῆς Ρόδου, βλ. Gabriel, *Rhodes* II 5-12.

35. Basdevant, *Architecture française* εἰκ. 102.

36. Αὐτόθι εἰκ. 108.

37. Αὐτόθι εἰκ. 107.

37a. Gagnaire, *Le palais de Papes* 140-141, κά-
τοχη τοῦ ὀρόφου τοῦ ἀνακτόρου.

37b. Basdevant, *Architecture française* 227-228,
εἰκ. 188.

38. Ἴχνη θηκῶν ξύλινων δοκῶν τῆς στέγης τῆς
πρὸς Ἀ. ἐπέκτασης τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυ-
γας διακρίνονται στὴν ἀπὸ τὰ ἀνατολικά ὄψη τοῦ
ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Πινακοθήκης ἀπὸ τὸν Boitte
(εἰκ. 98, 1864).

39. Βλ. Brunon, *Empéri* 7, 9, 30, 32-33, 39-40,
66. Schuerl, *Castles* 89, εἰκ. 43, σ. 103, εἰκ. 55, σ.
144-145, εἰκ. 78, σ. 159, εἰκ. 88. Funcken, *Chevale-
rie* 44-54, 56, εἰκ. σὺν σ. 61-63.

40. Μπούρας, *Σταυροδόλια* 65-73. Ὁ ἴδιος, Ἀ-
νέλιο 260-262. Ὁ ἴδιος, *Church Architecture* 271-
277, εἰκ. 1-13. Βλ. καὶ Πάλλα, *Εὐρώπη καὶ Βυζάντιο*
24-30. Ὁ Μπούρας κλίνει πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι τὰ
μνημεῖα μὲ φραγκικά στοιχεῖα ἀνάγονται γύρω στὸ
1200 καὶ ἴσως καὶ στὴ Φραγκοκρατία. Ὁ Δ. Πάλλας
ἐμμένει στὴν παλιότερη ἄποψη ὅτι οἱ ἐπιδράσεις ἄρ-
χισαν νωρίτερα, δὲν ἀποκλείει ὅμως τὴ δυνατότητα
νὰ ἀνάγονται στὸν 13ο αἰ., καὶ μάλιστα πρὸς τὸ τέλος
τοῦ.

41. Bouras, *Church Architecture* 271. Τὸ κεί-
μενο παρατίθεται σὲ δική μου μετάφραση ἀπὸ τὰ
ἀγγλικά.

42. Ξυγγόπουλος, *Φραγκοβυζαντινά* 100. Πάλ-
λας, *Εὐρώπη καὶ Βυζάντιο* 24-28. Ἐπίσης βλ. Ga-
briel, *Rhodes* I 113, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἰππότες
τῆς Ρόδου, γιὰ τὴς οἰκοδομικὰς ἐργασίες ποὺ ἀπαιτοῦ-
σαν τεχνικὴ δεξιότητα καὶ κατάρτιση, μίσθωναν Ρό-
διους τεχνίτες ποὺ ἐργάζονταν μὲ τὴν καθοδήγηση
ἐνὸς Ρόδιου πρωτομάστορα. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι
δύο μικροὶ ναοὶ στὸ κάστρο τῆς Ρόδου ἔχουν χτιστεῖ
μὲ σκέδιο μᾶλλον βυζαντινὸ, ἐνῶ ἔχουν δυτικὰ μορ-
φολογικὰ στοιχεῖα· βλ. Gabriel, *Rhodes* II 174-177.
Ὅπωςδήποτε στὴ βιβλιογραφία γιὰ τὰ φραγκικά
κτίρια στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν ἀρκετὰ παραδείγ-
ματα ἐκκλησιῶν πού, μολονότι ἔχουν χτιστεῖ γιὰ
Φράγκους, χρησιμοποιοῦν καὶ βυζαντινὰ χαρακτη-
ριστικά· ἐνδεικτικά βλ. Bon, *Monuments*. Ὁ ἴδιος,
Morée. Traquair, *Laconia*. Ὁ ἴδιος, *Mediaeval*
Fortresses. Ὁ ἴδιος, *Frankish Architecture*.

43. Στὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναπτύχθηκαν παραπάνω
προστίθεται τώρα ἀκόμη ἓνα, ποὺ ἔχει καθοριστικὴ
σημασία γιὰ τὴν ἀπόδοση σημαντικῶν κτισμάτων τῆς

μεσαιωνικῆς Ἀκρόπολης στὴν περίοδο τῆς Φραγκο-
κρατίας· ὁ συνάδελφος μελετητὴς τοῦ Παρθενῶνα
Μ. Κορρές μὲ πληροφόρησε ὅτι στὴν ἀνωδομὴ τοῦ
πύργου μὲ τὴν ἐλικοειδῆ κλίμακα στὸν Παρθενῶνα
περιλαμβάνονται δύο ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ἀνώ-
τατης στρώσης λιθοπλίνθων τῆς βόρειας πτέρυγας
τῶν Προπυλαίων. Τὰ μέλη αὐτὰ θὰ ἦσαν δυνατόν
νὰ ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὰ Προπύλαια μόνον
κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν κατασκευῆς τοῦ ὀρό-
φου στὴ βόρεια πτέρυγα, ὅποτε ὅλα τὰ μέλη τῆς
ἀνωδομῆς τῆς τελευταίας εἶχαν μετακινηθεῖ στὴν
κορυφὴ τῶν τοίχων καὶ στὸ ἔδαφος. Εἶναι χαρακτη-
ριστικὸ ὅτι τὸ κονίαμα ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὸν
πύργο τοῦ Παρθενῶνα εἶναι τὸ ἴδιο ποὺ περιέγραφα
παραπάνω χαρακτηρίζοντάς το ὡς φραγκικό. Φαίνε-
ται λοιπὸν ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τῶν de la
Roche συμπεριέλαβε καὶ τὸν Παρθενῶνα (Korres,
Der Parthenon bis 1687, 23-24). Μὲ τὴν ἀποδοχὴ
αὐτοῦ τοῦ δεδομένου, θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευ-
θοῦν καὶ ἡ γοτθικὴ ἐπιγραφὴ στὸν τοῖχο τοῦ ὀπι-
σθοῦ (βλ. αὐτόθι εἰκ. 15) καὶ ἡ ὑπ' ἀρ. BM
2403/T968 μαρμάρινη στίλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μου-
σείου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη (βλ.
Πάλλα, *Εὐρώπη καὶ Βυζάντιο* 27-28, εἰκ. 1a-γ).

44. Αὐτόθι 24-28.

45. Βλ. Μακρῆ - Τσάκο - Βαθυλοπούλου, *Ριζόκα-
στρο*.

46. Parsons, *Clepsydra* 251, 259.

47. Βλ. παραπάνω σ. 23 ὅπου ἀναφέρεται τὸ πα-
ρεκκλήσι τοῦ παλατιοῦ τοῦ κάστρου τῆς Ἀθῆνας,
καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ τὸ παλάτι αὐτὸ νὰ ἦταν στὰ
Προπύλαια. Μὲ βάση τὴ μαρτυρία αὐτὴ ὁ Τραυλός,
Πολεοδομικὴ 166, ἀπέδωσε τὸ παρεκκλήσι στοὺς
Καταλανούς.

48. Βλ. παραπάνω σ. 296 καὶ σμρ. 34.

49. Τὰ ἴχνη, στὰ ὁποῖα βασίζεται ἡ ἀποκατά-
σταση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων στὴ νότια πτέρυγα,
ἔχουν ἤδη περιγραφεῖ καὶ ἐρμηνευθεῖ παραπάνω σ.
216-219.

50. Βλ. παραπάνω σ. 218-219.

51. Βλ. παραπάνω σ. 286.

52. Βλ. παραπάνω σ. 39-40.

53. Βλ. παραπάνω σ. 165-166.

54. Βλ. παραπάνω σ. 129, 131-132. Πρβ. Ga-
briel, *Rhodes* I εἰκ. 38, 44.

55. Βλ. παραπάνω σ. 298-299.

56. Γιὰ τὴν περιγραφή καὶ ἐρμηνεία τῶν λαξευ-
μάτων βλ. παραπάνω σ. 234-235.

57. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

58. Βλ. παραπάνω σ. 298-299.

59. Βλ. παραπάνω σ. 221.

60. Ἡ στάθμη τοῦ μεσοπατώματος στὴν περιοχὴ πρὸς Δ. τῆς νότιας πτέρυγας εἶναι κατώτερη ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ μεσοπατώματος στὸ ἐσωτερικὸ τῆς, διότι τὸ ὕψος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς πτέρυγας.

61. Εἶναι φανερό, ἰδιαίτερα στὴ βόρεια πτέρυγα, ὅτι σὲ πολλὰς περιπτώσεις τὰ ξύλινα μεσοπατώματα ἀνικνεύονται ἀπὸ μιὰ δοκοθήκη, ποὺ στήριζε τὸ ἕνα ἄκρο μιᾶς κύριας δοκοῦ, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρὰ τῆς ὑποβάσταζε μιὰ σειρὰ λεπτότερων δοκῶν, τὰ ἄλλα ἄκρα τῶν ὁποίων στηρίζονταν συνήθως σὲ νεότερο τοῖχο. Σχετικὰ βλ. παραπάνω σ. 177-178, 187.

62. Βλ. παραπάνω σ. 39-40.

63. Εἶναι βέβαιον ὅτι, ἂν ἡ πύλη τοῦ νέου προμαχῶνα βρισκόταν στὸ μέσο τοῦ ἀναπτύγματός του, τὸ μῆκος τῆς ἀνάβασης θὰ ἦταν μικρότερο καὶ ἐπομένως ἡ κλίση τῆς θὰ ἦταν μεγαλύτερη.

64. Βλ. παραπάνω σ. 88-90.

65. Βλ. παραπάνω σ. 124 κέ.

66. Βλ. παραπάνω σ. 297.

67. Βλ. παραπάνω σ. 43-44.

68. Βλ. στὶς ἀπόψεις τῶν Fanelli (εἰκ. 11, δὲν διακρίνεται ἡ ὑπομετρικὴ διαφορά), Stuart-Revet (εἰκ. 18), Atkins (εἰκ. 27), Gell (εἰκ. 40) κλπ. Μὲ τὴν κατεδάφιση τῆς Νίκης καὶ τὴ διαπλάτυνση τοῦ προμαχῶνα γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν κανονιῶν ἡ στάθμη τῆς ἑπαλξῆς τοῦ προμαχῶνα χαμήλωσε.

69. Πάντως δὲν θὰ ἀπέκλειε τὴν περίπτωση ἡ ὑπάρχουσα κατασκευὴ μὲ τὰ ὀξυκόρυφα τόξα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου πύργου τῆς πύλης Beulé νὰ εἶναι

τούρκικη, ἂν ὄχι ἐξ ἀρχῆς, τουλάχιστον σὲ ἐπισκευή.

70. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* εἰκ. 106.

71. Βλ. Μακρῆ - Τσάκο - Βαθυλοπούλου, Ριζόκαστρο.

72. Π.χ. Belvoir (Smail, *The Crusaders* εἰκ. 12), Krak des Chevaliers (βλ. αὐτόθι εἰκ. 15-16. Müller-Wiener, *Castles* 59-62, σ. 14).

73. Παράλληλα παραδείγματα: Krak des Chevaliers (βλ. Smail, *The Crusaders* εἰκ. 15-16. Müller-Wiener, *Castles* 59-62, σ. 14), Sahyun (Smail ὁ.π. εἰκ. 14. Müller-Wiener ὁ.π. 44-45, σ. 2), Τρίπολη (αὐτόθι 42-43, σ. 1), Subeibe (αὐτόθι 45-46, σ. 3).

74. Παράλληλα παραδείγματα: Belvoir (Smail, *The Crusaders* εἰκ. 12), Krak des Chevaliers (ὁ δρόμος ἐδῶ εἶναι στεγασμένος· αὐτόθι εἰκ. 15. Müller-Wiener, *Castles* 59-62, σ. 14), Atlit (Smail ὁ.π. εἰκ. 17).

75. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

76. Π.χ. στὸ Krak des Chevaliers (βλ. Smail ὁ.π. εἰκ. 15-16. Müller-Wiener, *Castles* 59-62, σ. 14), στὸ Marquab (αὐτόθι 57-58, σ. 12).

77. Smail, *The Crusaders* 89-122. Müller-Wiener, *Castles*. Toy, *Fortifications*.

78. Βλ. Bon, *Forteresses*. Ὁ ἴδιος, *Morée*. Carpenter-Bon, *Acrocorinth* 128-281. Traquair, *Laconia*. Ὁ ἴδιος, *Medieval Fortresses*.

79. Βλ. τὴν περιγραφὴ τῆς περιοχῆς τῆς Κλεγύδρας παραπάνω σ. 251 κέ.

80. Βλ. παραπάνω σ. 140, 144 σημ. 5.

81. Βλ. παραπάνω σ. 48, 96 καὶ εἰκ. 4, 18, 36, 38, 47, 59.

V. Τὰ Προπύλαια κατὰ τὴν περίοδο τῶν Acciaiuoli (1388-1458)

Ἡ ΕΠΟΜΕΝΗ ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ οἰκοδομικὴ μεταρρύθμιση στὰ Προπύλαια καὶ στὴ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης εἶχε ὡς στόχο τὴ μετατροπὴ τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου σὲ τμήμα τοῦ ἀνακτόρου τῶν δουκῶν τῆς Ἀθήνας καὶ τὴ μεταφορὰ τῆς τελευταίας εἰσόδου μεταξὺ τῆς νότιας πτέρυγας καὶ τοῦ νότιου τείχους τῆς Ἀκρόπολης (σχ. 63-68). Πιστεύω ὅτι οἱ μεταβολὲς αὐτὲς εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένες μεταξὺ τους καὶ ὅτι ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς διακυβέρνησης τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸν δούκα Antonio, τοῦ φλωρεντινοῦ οἴκου τῶν Acciaiuoli, ποὺ κυβέρνησε ἀπὸ τὸ 1403 ὡς τὸ 1435. Τὸ σκεπτικὸ ποὺ μὲ ὁδήγησε στὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲ τὸ ἀναπτύξω ἀμέσως παρακάτω¹.

Τὸ 1395, ἑπτὰ περίπου χρόνια μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὸν Nerio A' Acciaiuoli, βρέθηκε στὴν Ἀθήνα ὁ Niccolò da Martoni. Στὴν Ἀκρόπολη μπῆκε ἀπὸ τὴν πύλη κάτω ἀπὸ τὸν πύργο τῆς Νίκης. Περιγράφει μιὰ μεγάλη αἴθουσα μὲ 13 κίονες, ποὺ προφανῶς εἶναι ἡ δυτικὴ αἴθουσα τῶν Προπυλαίων. Οἱ κίονες στὴν πραγματικότητα εἶναι 12, ἀλλὰ ὅποια ἐρμηνεῖα καὶ ἂν δοθεῖ στὴ λεπτομέρεια αὐτῇ, ὁ συλλογισμὸς ποὺ ἀναπτύσσεται ἐδῶ δὲν ἐπηρεάζεται². Ἡ μαρτυρία τοῦ Martoni εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Ἀγκωνίτη³ πού, σαράντα ἑννέα χρόνια ἀργότερα (τὸ 1444), μπῆκε μέσα στὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ μέτρησε στὴ δυτικὴ αἴθουσα 6 κίονες καὶ ὅχι 12, ἢ ἔστω 13 ὅπως ὁ Martoni. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ, ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Ἀγκωνίτης ἦταν ἕνας πεπειραμένος καὶ προσεκτικὸς ἀρχαιοδίφης, ἐξοικειωμένος ἀρκετὰ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἐπομένως δὲν δὲν περίμενε κανεὶς ἀπὸ αὐτὸν ἕνα τόσο χονδροειδὲς λάθος. Ἀπὸ τὴν ἄλλην μεριά δὲν φαίνεται λογικὸ ὅτι ὁ Martoni, ἕνας ἄνθρωπος ποὺ δὲν εἶχε τὸ πνευματικὸ ὑπόβαθρο τοῦ Ἀγκωνίτη, κατόρθωσε κάτι ποὺ δὲν μπόρεσε ἐκεῖνος, δηλαδὴ νὰ ἀποκαταστήσει τὸν πραγματικὸ (ἔστω καὶ μὲ τὴν πιθανότητα ἑνὸς μικροῦ λάθους) ἀριθμὸ τῶν κίωνων. Αὐτὴ ἡ σκέψη μὲ ὁδηγεῖ στὸ πρῶτο συμπέρασμα, ὅτι τὸ φράξιμο τῶν διαστημάτων τῶν κίωνων τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου ἔγινε μεταξὺ 1395 καὶ 1444.

Ἐπὶ τοῦτο ὑπάρχει ἀκόμη ἕνα σοβαρὸ στοιχεῖο, ποὺ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἁποψῆς ὅτι ἡ ἐπέκταση τῆς κατοικίας, ποὺ εἶχαν ἐγκαταστήσει στὴ βόρεια πτέρυγα οἱ Φράγκοι, ἔγινε σὲ αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα: ὁ Martoni πληροφορεῖ ὅτι ἡ αἴθουσα μὲ τοὺς 13 κίονες βρίσκεται στὸ κάστρο, χωρὶς νὰ λέει τίποτε γιὰ παλάτι ἢ κατοικία τῶν δουκῶν· ἀντίθετα ὁ Ἀγκωνίτης στὴ δεύτερη ἐπίσκεψή του ἀναφέρει ὅτι ἐπισκέπτεται τὸν Nerio Acciaiuoli σὲ ἕνα τμήμα τοῦ παλατιοῦ του, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν περιγραφή του ταυτίζεται μὲ τὴ δυτικὴ αἴθουσα τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων. Ἄν ὁ Martoni εἶχε βρεῖ τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων κλειστό, ὡς κατοικία τοῦ ἡγεμόνα, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ κατόρθωσε νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ ἐσωτερικὸ του, δὲν εἶχε ὅπωςδήποτε θεωρήσει τίς περιστάσεις αὐτὲς ἀρκετὰ σημαντικὲς γιὰ νὰ τίς ἀναφέρει στὸ ὁδοιπορικὸ του, ὅπως ἔκανε καὶ ὁ Ἀγκωνίτης. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ἀγκωνίτης στὸ ὁδοιπορικὸ τῆς πρώτης του ἐπίσκεψης

στην Ἀκρόπολη δὲν ἀναφέρει καθόλου τὰ Προπύλαια, διότι προφανῶς δὲν ἐπισκέφθηκε τὸ ἐσωτερικὸ τους, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ μιὰ ἐπίσκεψη στὴν Ἀκρόπολη δὲν σήμαινε αὐτομάτως καὶ ἐπίσκεψη στὰ Προπύλαια ἢ διέλευση ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τους. Αὐτὸ ἐπιπλέον εἶναι ἕνα στοιχεῖο γιὰ νὰ τοποθετήσουμε τὴ μεταβολὴ στὸ κεντρικὸ κύριο τῶν Προπυλαίων καὶ τὴ μεταφορὰ τῆς τελευταίας εἰσόδου τῆς Ἀκρόπολης πρὸς Ν. τῆς νότιας πτέρυγας πρὶν καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπίσκεψη τοῦ Ἀγκωνίτη στὴν Ἀκρόπολη, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1436, περιορίζοντας κατὰ ὀκτὼ χρόνια τὸ διάστημα στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ ἡ χρονολόγησή τους. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Ἀγκωνίτης καὶ σὺς δύο ἐπισκέψεις του μπῆκε στὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὴ νέα πύλη πρὸς Ν. τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων. Πιστεύω ὅτι αὐτὴ ἡ πύλη δὲν μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Martoni, ὅταν δηλαδὴ τὸ κεντρικὸ κύριο τῶν Προπυλαίων ἦταν ἀνοικτό· διότι δὲν θὰ εἶχε νόημα ἡ μεταφορὰ τῆς τελευταίας εἰσόδου —ποὺ προϋπέθετε τὴν κατεδάφιση καὶ τμήματος τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων καὶ τῶν προσκυσμάτων ἀνάμεσα στὴν τελευταία καὶ στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης— χωρὶς τὸ ταυτόχρονο φράξιμο τῶν μετακινίων διαστημάτων τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, ποὺ ὄχι μόνο τὸ ἐνσωμάτωσε στὴν κατοικία τῶν Acciaiuoli, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐνέταξε στὴν ὁχύρωση τοῦ κάστρου ὡς τὸν τελευταῖο μεγάλο προμαχῶνα.

Τὸ χρονικὸ διάστημα στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν οἱ μεταρρυθμίσεις αὐτὲς μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ ἀκόμη περισσότερο, ἀνάμεσα στὸ 1403 καὶ στὸ 1435, δηλαδὴ στὴν περίοδο τῆς ἀρχῆς τοῦ Antonio Α' Acciaiuoli, ἀκολουθώντας τὸ ἀκόλουθο σκεπτικόν: εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπίθανο οἱ Ἑνετοί, ἡ ἀρχὴ τῶν ὁποίων στὴν Ἀθῆνα εἶχε προσωρινὸ χαρακτήρα καὶ διήρκεσε μόνον ἀπὸ τὸ 1395 ὡς τὸ 1403, νὰ προχώρησαν σὲ ἕνα τόσο φιλόδοξο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα. Μιὰ τέτοια ἐπιχείρηση εἶχε ὡς στόχο ὄχι μόνο τὴ βελτίωση τῆς ὁχύρωσης τῆς δυτικῆς πρόσθασης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς προϋπάρχουσας στὴ βόρεια πτέρυγα κατοικίας, οὕτως ὥστε νὰ ἀποτελέσει τὸ μεγαλόπρεπο ἀνάκτορο ἑνὸς ἡγεμόνα. Ἐνα τέτοιο ἔργο εἶναι πολὺ εὐλογότερο νὰ ἀποδοθεῖ προσωπικὰ στὸν Antonio Acciaiuoli, ὁ ὁποῖος εἶχε κάθε λόγο, ἀλλὰ καὶ τὸν χρόνο, στὴ μακρὰ περίοδο τῆς ἀρχῆς του νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν οἰκοδόμησιν ἑνὸς ἀνακτόρου μὲ λάμψη ἀντάξια τοῦ κύρους του. Ἐξάλλου ὁ Χαλκοκονδύλης ἐγκωμιάζοντας τὸν διάκοσμο τῆς Ἀθῆνας διαβεβαιώνει ὅτι ὁ Antonio διέδετε πολλὰ πλοῦτη μὲ τὰ ὁποῖα μπόρεσε νὰ ἀποπερατώσει τὰ ἔργα ποὺ ἴσως εἶχε ἀρχίσει ὁ πατέρας του Nerio Α'⁴. Ἡ μαρτυρία τοῦ Χαλκοκονδύλη εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιόπιστη, μιὰ καὶ ὁ ἴδιος ἦταν Ἀθηναῖος καὶ ὁ πατέρας του εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὴν αὐλὴν τοῦ Antonio Α'⁵. Ἐπίσης, τὸν 16ο αἰ., ὁ Ubaldini ἀναφέρει ὅτι ὁ Antonio «στόλισε μὲ δρόμους καὶ κτίρια τὴν πόλιν τῆς Ἀθῆνας»⁶. Ὁ Antonio πέθανε τὸ 1435⁷, καὶ ὁ Ἀγκωνίτης ἔκανε τὴν πρώτη του ἐπίσκεψη στὴν Ἀκρόπολη ἕνα ἔτος ἀργότερα. Σὲ ἕνα χρόνο δὲν ἦταν δυνατόν νὰ πραγματοποιηθεῖ ἕνα τόσο μεγάλο ἔργο —καὶ μάλιστα ἀπὸ ἕναν νέο ἡγεμόνα (τὸν Nerio Β')— ἐπομένως οἱ μεταρρυθμίσεις εἶχαν γίνῃ ὡς τὸ 1435. Εἶναι λοιπὸν βέβαιο ὅτι οἱ μεταρρυθμίσεις πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν Antonio Acciaiuoli, στὸ διάστημα 1403-1435.

Ὁ φράγκικος πύργος, ἡ νέα πύλη πρὸς Ν. τῆς νότιας πτέρυγας καὶ τὸ τμήμα τοῦ κεκλιμένου βαθμιδωτοῦ δαπέδου, ποὺ ὁδηγοῦσε σ' αὐτήν, κατασκευάστηκαν μαζί. Ἐνα σημαντικὸ στοιχεῖο, ποὺ συνηγορεῖ ὑπὲρ αὐτῆς τῆς ἁποψῆς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ πύργου βρέθηκαν χτισμένα ἐκεῖ ὅλα τὰ μέρη τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων ποὺ ἀποξηλώθηκαν γιὰ νὰ περάσει τὸ κεκλιμένο δάπεδο· ἐξάλλου δὲν θὰ

είχε νόημα ή κατεδάφιση τῶν τμημάτων αὐτῶν παρὰ μόνο γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ χώρος γιὰ τὴ διέλευση τοῦ νέου τμήματος τοῦ δρόμου πρὸς τὴν Ἀκρόπολη. Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ πύργου ἔγινε ταυτόχρονα μὲ ὅλες τὶς ἄλλες μεταρρυθμίσεις ποὺ ἀποδόθηκαν στὸν Antonio Acciaiuoli. Εἶναι πολὺ ἀπίθανο νὰ κατασκευάστηκε ἀργότερα, γιὰτὶ φαίνεται ὅτι τὰ κομμάτια ἀποξηλώνονταν καὶ ἀμέσως ἐνσωματώνονταν στοὺς τοίχους τοῦ πύργου. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς θέσεις ποὺ κατεῖχαν μέσα στὴν τοικοποιία τοῦ πύργου ὁρισμένα κομμάτια. Συγκεκριμένα τὰ δύο κομμάτια τῆς ζωφόρου τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς νότιας πτέρυγας μὲ τὴ σειρὰ λαξευμάτων δοκοδικῶν⁸ κατέλαβαν στοὺς τοίχους τοῦ πύργου θέσεις γειτονικὲς μὲ τὶς ἀρχικὲς τοὺς στὸ μνημεῖο⁹. τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει ὅτι τὰ κομμάτια ἀποξηλώθηκαν καὶ χτίστηκαν στὸν πύργο, ἀφοῦ ὁ τελευταῖος εἶχε χτιστεῖ ὡς τὸ ὕψος ἐκεῖνο, ὅποτε ἡ ἀπαιτούμενη μετακίνηση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους γιὰ νὰ βρεῖ τὴ νέα του θέση ἦταν πολὺ μικρή.

Στὴ συνέχεια δὲ περιγραφοῦν οἱ οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις ποὺ ἔγιναν στὸ κεντρικὸ κύριο, στὴ νότια πτέρυγα καὶ στὴν ἄμεση γειτονία τοὺς, προκειμένου νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀνάγκες τῆς νέας κυριολογικῆς σύνδεσης καὶ τῶν νέων λειτουργιῶν. Ἡ ἀποκατάσταση αὐτὴ γίνεται μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι ἡ μορφή τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τῶν Προπυλαίων πρὶν ἀπὸ τὸ 1640¹⁰ διατηροῦσε σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ τὴ μορφή ποὺ εἶχε ὅταν ἡ Ἀκρόπολη πέρασε στὰ χέρια τῶν Τούρκων (σχ. 64-73).

1. Τὸ κεντρικὸ κύριο τῶν Προπυλαίων

Ἡ δυτικὴ αἴθουσα

Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς πορείας πρὸς τὴν Ἀκρόπολη καὶ τῆς μετατροπῆς τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων σὲ αἴθουσα ὑποδοχῆς τῆς κατοικίας τῶν Acciaiuoli, ἦταν ἀναγκαῖο νὰ φραχτοῦν τὰ μετακίονια διαστήματα τῆς δυτικῆς πρόσοψης. Τὸ πάχος τῶν τοίχων ποὺ χτίστηκαν ἀνάμεσα στοὺς κίονες ἦταν σημαντικό, δεδομένου ὅτι οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἐξυπηρετοῦσαν καὶ ἀμυντικοὺς σκοπούς. Σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια τῶν περιγητῶν, στὴν πρόσοψη οἱ κίονες δὲν ἦταν πλήρως καλυμμένοι καὶ μπορούσε κανεὶς νὰ διακρίνει τὴ μορφή τῆς ἀρχικῆς πρόσοψης τοῦ κλασικοῦ μνημείου. Φαίνεται ὅτι, στὸ ἐσωτερικὸ, οἱ κορμοὶ τῶν κίωνων ἦταν πλήρως καλυμμένοι ἀπὸ τοὺς τοίχους· κάτι τέτοιο δὲ ἐξηγοῦσε καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀγκωνίτης, ὅταν βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δυτικῆς αἴθουσας, μπόρεσε νὰ ἀντιληφθεῖ μόνο τοὺς ἐλεύθερους ἰωνικοὺς κίονες. Ἡ κάτοψη τοῦ Verneda, στὴν ὁποία στηρίζεται καὶ ὁ Fanelli, δείχνει ὅτι οἱ κίονες προεξέχουν μόνο στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν τοίχων ποὺ κλείνουν τὰ μετακίονια διαστήματα τῆς δυτικῆς πρόσοψης, πράγμα ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὰ παραπάνω¹¹. Φαίνεται λογικὸ ὅτι οἱ κίονες ἔμειναν ὁρατοὶ πρὸς τὴν πρόσοψη γιὰ αἰσθητικοὺς λόγους, γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ μνημειακοῦ ὕψους τῆς πρόσοψης τοῦ κλασικοῦ μνημείου, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ προτιμήθηκαν τοῖχοι συνεχεῖς καὶ πάλι γιὰ αἰσθητικοὺς λόγους, αὐτὴ τὴ φορὰ γιὰ ἐνιαίᾳ διαμόρφωση τῶν τοίχων του.

Τὸ κατώτερο μέρος τῶν τοίχων αὐτῶν ἦταν συμπαγές, ἀν ἐξαιρέσει κανεὶς τὶς στενὲς πολέμιστρες ποὺ διατηρήθηκαν καὶ στὴν Τουρκοκρατία. Στὸ ἀνώτατο τμήμα τῶν μετακιονίων διαστημάτων ὑπῆρχαν ἀνοίγματα, ποὺ ἢ δὲ εἶχαν τὴ μορφή παραθύρου, ὅπως αὐτὸ ποὺ διασώθηκε στὴ θόρυα κόγχη ὡς τὸ 1835, ἢ δὲ εἶχαν μείνει ἐλεύθερα. Θεωρῶ

πιθανότερο τὸ δεύτερο, γιατί τὸ ὕψος ἦταν πολὺ μεγάλο, πράγμα ποὺ ἔκανε σχεδὸν ἀδύνατη τὴν πρόσβαση γιὰ τὴ χρήση τῶν παραθυροφύλλων¹². Στὸ μέσο τοῦ ὕψους τῶν τοίχων ὑπῆρχαν ὀρθογωνικὰ ἀνοίγματα —πιθανότατα παράθυρα—, τὰ ὁποῖα θὰ ἦταν προσιτὰ ἀπὸ ἕναν διάδρομο σὲ ἀντίστοιχη στάθμη στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν τοίχων. Θεωρῶ ἀρκετὰ πιθανὸ ὅτι ὁ διάδρομος αὐτὸς ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ μεσοπάτωμα τῆς βόρειας πτέρυγας, τὸ ὁποῖο ἐπεκτάθηκε καὶ στὴ βόρεια κόγχη. Ἡ ἐπέκταση τοῦ μεσωρόφου καὶ τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας στὴ βόρεια κόγχη ἀνήκουν πιθανότατα στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ περίοδο μὲ τὸ φράξιμο τῶν μετακιονίων τῆς δυτικῆς πρόσοψης· αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ φράξιμο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς κόγχης ἦταν ἀπαραίτητο, τόσο γιὰ τὴν ἀσφαλὴ ἐπικοινωνία τῶν διαμερισμάτων τῆς βόρειας πτέρυγας μὲ αὐτὰ τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς συνέχειας τοῦ ἀμυντικοῦ μετώπου τοῦ ὀχυροῦ παλατιοῦ.

Ἡ νέα λειτουργία τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, ὡς αἵθουσας ἀκροάσεως τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Φλωρεντινοῦ δούκα τῆς Ἀθήνας¹³, ἐπέβαλε τὴν πλήρωση τοῦ χώματος στὸ δάπεδο ποὺ διαμόρφωνε ἡ κεντρικὴ διάβαση τῶν Προπυλαίων. Ἔτσι ἡ κεντρικὴ διάβαση καλύφθηκε μὲ πλακόστρωση ποὺ βρισκόταν στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὸ κλασικὸ δάπεδο, καὶ ἀποκαταστάθηκε ἡ συνέχεια τόσο τῶν βαθμίδων στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ θυραίου τοίχου, ὅσο καὶ τῶν δύο ἀνωτάτων βαθμίδων τοῦ στυλοβάτη τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ οἱ περιηγητὲς δὲν ἀντιλαμβάνονταν ἀσυνέχεια τῶν δαπέδων καὶ τῶν βαθμίδων, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Cockerell¹⁴. Τότε ἔγινε καὶ ἡ κατασκευὴ —μὲ ὀπτοπλίνθους καὶ πωρολίδους— τοῦ τελευταίου πρὸς Δ. τμήματος τοῦ ὀχετοῦ ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ παλιὸ ἀντίστοιχο τμήμα. Ἡ ἀνύψωση αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ ὀχετοῦ κατέστρεψε ἐνμέρει τὴ συνέχεια τοῦ παλίου κεκλιμένου βαθμιδωτοῦ δαπέδου¹⁵.

Τὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ νότιου κίονα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κτιρίου καὶ τῆς δυτικῆς παραστάδας τοῦ θυραίου τοίχου φράχτηκε μὲ τοῖχο. Στὸν τοῖχο αὐτὸν δὲν ὑπῆρχε κανένα ἄνοιγμα, γιατί ἡ ἐπικοινωνία τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου μὲ τὴ νότια πτέρυγα καταργήθηκε: ὁ πύργος ἐξυπηρετοῦσε ἀποκλειστικὰ στρατιωτικοὺς σκοποὺς καὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος ἐπικοινωνίας του μὲ τὴν αἶθουσα ἀκροάσεων. Σύμφωνα μὲ τὰ ἴχνη ποὺ διατηροῦνται στὴ δυτικὴ ὄψη τῆς ἀντίστοιχης παραστάδας, ὁ τοῖχος ἔφθανε ὡς τὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τὸ πάχος του ἦταν 0.85-0.95 μ.¹⁶

Ἡ ἀνατολικὴ στοὰ

Ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἀγκωνίτη φανερώνει ὅτι ἡ εἴσοδος ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ στοὰ στὴ δυτικὴ αἶθουσα γινόταν ἀπὸ μιὰ μοναδικὴ καὶ θαυμαστὴ εἴσοδο ποὺ ἀνοίγόταν στὸν θυραῖο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου¹⁷. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οἱ τέσσερις μικρότερες πόρτες στὰ πλάγια τῆς προηγούμενης εἶχαν φραχτεῖ. Αὐτὸ βέβαια θὰ εἶχε σχέση μὲ τὴ λειτουργίαν καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Πῶς ὅμως ἦταν τὰ πράγματα σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου; Ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἀγκωνίτη ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀνατολικὴ στοὰ λειτουργοῦσε ὡς μνημειῶδες πρόπυλο τῆς δυτικῆς αἵθουσας. Οἱ δύο ἀκραῖοι κίονες τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης εἶχαν ἐνσωματωθεῖ σὲ κάποιες κατασκευὲς καὶ δὲν ἔγιναν ἀντιληπτοὶ ἀπὸ τὸν Ἀγκωνίτη: ὁ βόρειος ἀπὸ τοὺς ἀκραίους κίονες ἦταν ἐνσωματωμένος στὸ ὀγκῶδες οἰκοδόμημα στὰ ἀνατολικά τῆς μεγάλης δεξαμενῆς, τὸ ὁποῖο στὸ προπ-

γούμενο κεφάλαιο αποδόθηκε στην οικοδομική δραστηριότητα των de la Roche. 'Ο νότιος άκραιος κίονας ήταν ένσωματωμένος σέ μιá διώροφη κατασκευή στή νότια των Προπυλαίων. Οί τέσσερις μεσαίοι κίονες ήταν έμφανείς και έλεύθεροι σέ άρκετό ύγος στή άνώτερο τμήμα τους. 'Ο 'Αγκωνίτης ήταν επίσης σέ θέση νά δεί τή σύνολο τής φατνωματικής όροφής τής άνατολικής στοάς.

Οί παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στή συμπέρασμα ότι οί τοίχοι γιά τή στήριξη των έλεύθερων άκρων των ξύλινων δοκών πού συνεπάγονται οί δοκοθήκες στή ένσωματωμένη πλευρά του βόρειου και του νότιου τοίχου¹⁸, πρέπει νά βρίσκονταν σέ θέση τέτοια πού νά επιτρέπουν σέ κάποιον πού στέκεται στή μέσο τής στοάς τή θέα του συνόλου τής όροφής. Νομίζω ότι αυτά δά επιτυγχάνονταν στήν μέγιστο δυνατό βαθμό, άν οί τοίχοι ήταν διατεταγμένοι με τρόπο πού νά ένώνουν τους δεύτερους άπό τά άκρα κίονες με τά τμήματα του θυραίου τοίχου άνάμεσα στίς δύο πόρτες πού βρίσκονται έκαστέρωθεν τής κεντρικής πόρτας· ταυτόχρονα οί τοίχοι δέν πρέπει νά έφθαναν σέ ύγος μεγαλύτερο άπό όσο ήταν άπαραίτητο γιά τή στήριξη των πατωμάτων, δηλαδή λίγο ψηλότερα άπό τή μέσο του 9ου δόμου των πλάγιων τοίχων τής άνατολικής στοάς.

Τό κατώφλι στή μεσαία μετακίονία τής άνατολικής στοάς τοποθετήθηκε ταυτόχρονα με τήν όρίζοντια πλακόστρωση τής κεντρικής διάβασης, έπομένως είναι σύγχρονο με τίς μεταρρυθμίσεις στή κεντρική κτίριο των Προπυλαίων¹⁹. Αυτό σημαίνει ότι ταυτόχρονα φράχτηκαν όλα τά μετακίονια τής άνατολικής στοάς. Νομίζω ότι οί τοίχοι πού τά έφραξαν δά πρέπει νά έφθαναν ως τή ύψος των τοίχων πού μόλις περιγράφηκαν, αφήνοντας μεγάλο τμήμα του κορμού τους έλεύθερο· με τόν τρόπο αυτόν οί τέσσερις μεσαίοι κίονες δά μπορούσαν νά γίνουν άντιληπτοί άπό τόν 'Αγκωνίτη ως τμήματα τετρακίονιου προπύλου.

Σύμφωνα με τά παραπάνω, ό χώρος τής άνατολικής στοάς είχε παραμείνει ένιαίος στή μεγαλύτερο μέρος του· είχαν άποκοπεί μόνο οί δύο χώροι πού όρίζονταν άπό τους πλάγιους τοίχους του κλασικού μνημείου, άπό τους νεότερους τοίχους πού έντοπίστηκαν μόλις παραπάνω και, καθ' ύψος, άπό τά νεότερα ξύλινα πατώματα πού άκουμπούσαν στούς τοίχους αυτούς. Οί χώροι αυτοί δά πρέπει νά επικοινωνούσαν με τόν χώρο μπροστά άπό τήν άνατολική πρόσοψη του μνημείου, και επίσης με τίς περιοχές πρὸς Β. και πρὸς Ν. τής άνατολικής στοάς. 'Ο βόρειος χώρος επικοινωνούσε με τήν αύλή πρὸς Β. του κεντρικού κτιρίου των Προπυλαίων. Τό γεγονός ότι δέν υπάρχουν ίχνη όλμων περιστροφής στή τμήμα του στυλοβάτη μπορεί νά έξηγηθεί με τήν ύπαρξη ένός πρόσδετου κατωφλίου, στή όποία δά υπήρχαν οί όλμοι. Πράγματι, δά ήταν φυσικό νά υπάρχει ένα ύπερυψωμένο κατώφλι στή θέση αυτή, άφού και τή έδαφος πρὸς Β. δά ήταν ύπερυψωμένο ως πρὸς τή δάπεδο στή ένσωματωμένη στή στοά, λόγω των προδαλάμων τής μεγάλης δεξαμενής πού υπήρχαν άκριβώς πρὸς Β. τής πόρτας. Παρόμοια μπορεί νά είναι ή έξήγηση γιά τήν έλλειψη όλμων περιστροφής και στή πόρτα στήν άνατολική πλευρά του χώρου. 'Ο αντίστοιχος χώρος στή νότια άκρη τής στοάς επικοινωνούσε πρὸς Ν. με τόν ισόγειο χώρο κάτω άπό τήν πρὸς Ν. επέκταση του υπερκείμενου πατώματος. 'Η έλλειψη όλμων περιστροφής άνάμεσα στήν νότια κίονα τής στοάς και στήν αντίστοιχη παραστάδα μπορεί νά έξηγηθεί με δύο τρόπους: στή διάσταση αυτό δέν υπήρχε πόρτα είτε διότι δέν ήταν άπαραίτητη άνάμεσα στούς δύο στεγασμένους χώρους, είτε διότι οί δύο χώροι χωρίζονταν με τοίχο και δέν επικοινωνούσαν μεταξύ τους. 'Η πόρτα στήν άνατολική πλευρά του χώρου βρισκόταν πιθανότατα στή θέση όπου διατηρείται τή ζεύγος όλμων περιστροφής θυροφύλλων επάνω στή δάπεδο²⁰.

Θεωρῶ σχεδὸν βέβαιο ὅτι οἱ δύο μεσώροφοι στὰ δύο ἄκρα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς εἶχαν σκοπὸ νὰ ἐξυπηρετήσουν λειτουργικὲς ἀνάγκες τοῦ χώρου αὐτοῦ ποὺ χραιοίμευε ὡς προθάλαμος τῆς μεγάλης αἰδουσας ἀκρόασης τοῦ ἀνακτόρου. Τέτοιες λειτουργικὲς ἀνάγκες εἶναι: φρουρήρηση τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς καὶ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς χώρους τοῦ ὀρόφου τῶν περύγων στὰ πλάγια τοῦ κεντρικοῦ κυρίου.

Ἡ ἐπικοινωνία τοῦ νότιου μεσοπατώματος μὲ μιὰ ἐπέκτασή του πρὸς Ν. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἴκνη πόρτας στὴν ἀνατολικὴ ὄρη τῆς παραστάδας καὶ στὴν ἀντιμέτωπη ἐπιφάνεια τοῦ κίονα²¹. Ἡ πόρτα αὐτὴ ὀδηγοῦσε σὲ ἕνα ὄροφο, ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ὁποίου δὰ πρέπει νὰ πατοῦσε ἐπάνω στὸν βόρειο περιβόλο τοῦ Βραυρωνείου. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ὀρόφου βρισκόταν στὴν προέκταση τοῦ θυραίου τοῖχου τοῦ κεντρικοῦ κυρίου (ποὺ πατοῦσε ἐπάνω στὴ δεξαμενὴ), ἐνῶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ὀρόφου δὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴν προέκταση τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ ὀγκώδους οἰκοδομήματος στὰ ἀνατολικά τῆς μεγάλης δεξαμενῆς. Ἡ διάταξη αὐτὴ δὰ ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ συνδεθοῦν τὰ δύο κτίσματα, ποὺ πλαισίωναν τὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη τοῦ κεντρικοῦ κυρίου, μεταξύ τους μὲ ἕνα τοῖχο —ἢ τεῖχος— διαμορφώνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἕνα προαύλιο μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ἀνακτόρου. Πιστεύω ὅτι τὸ κτίσμα τῆς πρὸς Ν. ἐπέκτασης τοῦ κεντρικοῦ κυρίου ἦταν τριώροφο, τουλάχιστον στὸ τμήμα του ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δὰ μποροῦσε νὰ συμπεριλάβει καὶ ἕνα κλιμακοστάσιο, ποὺ δὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία τοῦ μεσώροφου —καὶ ἐμμέσως τοῦ ἰσογείου— μὲ τὸν ὄροφο ποὺ εἶχε προστεθεῖ ἐπάνω ἀπὸ τὸ κλασικὸ μνημεῖο²². Κατὰ μήκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου τοῖχου τῆς δυτικῆς αἰδουσας τοῦ κεντρικοῦ κυρίου κατασκευάστηκε ἕνα κτίσμα, ἡ νότια πλευρὰ τοῦ ὁποίου δὰ πρέπει νὰ πατοῦσε στὸν βόρειο τοῖχο τῆς πρὸς Β. προχώρησης τοῦ περιβόλου τοῦ Βραυρωνείου στὴν περιοχὴ ἐπάνω ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ Παλαιοῦ Προπύλου. Τὸ ἔδαφος αὐτοῦ τοῦ ἐπιμήκους κτίσματος πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἔδαφος τῆς περιοχῆς, ποὺ εἶχε ὑψωθεῖ στὴ στάθμη αὐτὴ μὲ τὶς προσχώσεις αἰώνων· ἡ συσσώρευση προσχώσεων εὐνοοῦνταν στὴν περιοχὴ αὐτὴ, ποὺ ἦταν πολὺ χαμηλότερη ἀπὸ τὶς πρὸς Ἀ. τῶν Προπυλαίων περιοχῆς τῆς Ἀκρόπολης²³. Ἡ στέγαση τοῦ κτίσματος γινόταν μὲ μιὰ μονόρρικτη στέγη, τὸ ἀνώτερο ἄκρο τῆς ὁποίας στηριζόταν στὸ συνεχὲς ὀριζόντιο λάξευμα τοῦ 15ου δόμου τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ νότιου τοῖχου τῆς δυτικῆς αἰδουσας²⁴. Στὸ κτίσμα ἔφθανε κανεὶς ἀπὸ τὸ μεσοπάτωμα στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς (σχ. 67). Σχετικὰ μὲ τὸ ἐπίμηκες κτίσμα ποὺ μόλις περιγράφηκε δὰ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ θέση του καὶ τὴ μορφὴ του, πρέπει νὰ εἶχε σκοπὸ τὴν προστασία τῆς νέας πύλης ποὺ κατασκευάστηκε πρὸς Νότον τοῦ πύργου πού, στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ περίοδο, χτίστηκε στὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων. Εἶναι, λοιπόν, φυσικὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ νότιος τοῖχος εἶχε στενὲς πολεμίστρες καὶ ὅτι ἡ ἔκταση ἀνάμεσα στὸ κτίσμα αὐτό, στὴ νέα πύλη καὶ στὸ νότιο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης ἔμεινε ἀνοιχτὴ, δίχως κτίσματα. Στὰ σχέδια ἀναπαράστασης ποὺ συνοδεύουν τὴν προκείμενη μελέτη, ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κτίσματος φαίνεται χτισμένος ἐπάνω στὸν βόρειο ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ Βραυρωνείου στὴ θέση αὐτή.

Νομίζω ὅτι καὶ τὸ βόρειο μεσοπάτωμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἐπικοινωνοῦσε μὲ μιὰ πρὸς Β. ἐπέκτασή του. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγεῖ ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ στάθμη τοῦ μεσοπατώματος εἶναι περίπου ἡ ἴδια μὲ τὴ στάθμη τοῦ ὀρόφου τῆς βόρειας πτέρυγας. Εἶναι ἐντελῶς ἀπὸφανο οἱ δύο αὐτὲς περιοχὲς νὰ ἐπικοινωνοῦσαν ἀπ' εὐθείας, εἶναι

ὅμως πολὺ πιθανὸ οἱ κατασκευαστὲς τῆς φλωρεντινῆς φάσης νὰ ἔλαβαν ὑπόψη τους τὴ μελλοντικὴ δυνατότητα μιᾶς τέτοιας ἐπικοινωνίας. Ὅπωςδήποτε εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ κλίμακα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀγκώδους φραγκικοῦ οἰκοδομήματος στὰ ἀνατολικά τῆς μεγάλης δεξαμενῆς νὰ συνδέθηκε μὲ μιὰ πόρτα στὴ σιάδημ τοῦ μεσοπατώματος, ποὺ βρισκόταν ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ παραστάδα τοῦ βόρειου τοίχου καὶ στὸν βόρειο κίονα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Ὡς οἱ μικρὲς δοκοθηκὲς στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ προέχοντος παραστάτη τῆς ΒΑ. πτέρυγας νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴ σύνδεση αὐτή.

Ὅπωςδήποτε οἱ μεσώροφοι τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἐπικοινωνοῦσαν μὲσω κλιμάκων μὲ τὴν ἰσόγεια περιοχὴ τῆς εἰσόδου τοῦ ἀνακτόρου. Στὰ σχέδια ἀναπαράστασης ἔχω τοποθετήσει τὶς κλίμακες στὸν κεντρικὸ χῶρο τοῦ προθαλάμου, μὲ τρόπο ποὺ νὰ ἀνεβαίνουν συμμετρικὰ πρὸς τὰ μεσοπατώματα. Δὲν τὶς τοποθέτησα στοὺς χώρους κάτω ἀπὸ τὰ μεσοπατώματα, λογαριάζοντας τὶς ἐξῆς παραμέτρους: α) Ἡ τοποθέτησή τους ἐκεῖ θὰ περιέπλεκε τὴ διακίνηση τῶν ἐνοίκων ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὸ «πρόπυλο» προκειμένου νὰ μετακινηθοῦν ἀπὸ τὴ μιὰ πτέρυγα στὴν ἄλλη. β) Μιὰ κλίμακα στοὺς στενοὺς χώρους κάτω ἀπὸ τὰ μεσοπατώματα θὰ καθιστοῦσε τοὺς χώρους αὐτοὺς δύσχρηστους. γ) Ἡ τοποθέτηση τῶν κλιμάκων στὴ δυτικὴ περιοχὴ τῶν χώρων θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα στὴ στήριξη τῶν δοκῶν τῶν μεσοπατωμάτων καὶ θὰ διατάρασσε τὴν κανονικὴ διάταξη τῶν δοκοθηκῶν· ἡ σειρὰ ὅμως τῶν δοκοθηκῶν στοὺς τοίχους εἶναι κανονικότερη ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ τοποθέτηση τῶν κλιμάκων στὴν ἀνατολικὴ περιοχὴ τῶν χώρων θὰ περιέπλεκε τὴ λειτουργία τῶν θυρῶν πού, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ὑπῆρχαν ἐκεῖ. Οἱ θέσεις ποὺ προτείνω γιὰ τὶς κλίμακες στὰ σχέδια ἀναπαράστασης δὲν δημιουργοῦν κανένα ἀπὸ τὰ παραπάνω προβλήματα, ἀντίθετα συμβάλλουν στὴν ἐνότητα τοῦ χώρου καὶ τῶν λειτουργιῶν καὶ παρέχουν ἀξιόλογη μνημειακὴ ἐντύπωση. Οἱ κλίμακες θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι κτιστὲς μὲ ἀνακουφιστικὴ καμάρα ἢ νὰ ἔχουν τὴ μορφή ποὺ προτείνεται στὰ σχέδια ἀναπαράστασης, δηλαδὴ νὰ ἔχουν βαθμίδες σφηνωμένες ἐν προβόλῳ στοὺς τοίχους. Καὶ οἱ δύο λύσεις ἦταν πολὺ συνηθισμένες σὲ κύρια γοιθικῆς τεχνοτροπίας καὶ παρέμειναν σὲ χρῆση καθ' ὅλο τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν πρώιμη Ἀναγέννηση²⁵. Ἡ καταστροφὴ τόσο τῶν κλιμάκων ποὺ εἰκονίζονται στὰ σχέδια ὅσο καὶ τῶν τοίχων στοὺς ὁποίους στηρίζονται, δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ἀφήσει λαξεύματα στὸν οἰκοδομικὸ ἵστό τοῦ κλασικοῦ κτιρίου.

Ὁ ὄροφος τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων

Τὸ δουρικτὸ ἀνάκτορο δὲν ἐπεκτάθηκε μόνο στὸν χῶρο ποὺ κατελάμβανε τὸ κλασικὸ κτίριο· ὁ ὄροφος, ποὺ βρισκόταν ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριο κατὰ τὸν 17ο αἰ.²⁶, εἶναι βέβαιο πὼς ἦταν κατάλοιπο τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τοῦ ἀνακτόρου ποὺ παρέδωσαν οἱ Φλωρεντινοὶ στοὺς Τούρκους. Ὁ ὄροφος αὐτὸς καταστράφηκε πολὺ νωρὶς, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ πληροφορίες μας γι' αὐτὸν νὰ περιορίζονται σὲ λίγα λόγια τοῦ Wheeler καὶ σὲ τέσσερις γενικὲς ἀπόψεις τῆς Ἀκρόπολης ποὺ διασώθηκαν ἀπὸ τὸν 17ο αἰ.²⁷ Ὁ ὄροφος ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων στεφόταν μὲ ὀδοντωτὲς ἐπάλξεις, πράγμα ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ 17ου αἰ. καὶ θὰ ἔμοιαζε πολὺ μὲ τὶς ὀχυρωμένες κατοικίες εὐγενῶν τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ. στὴν Ἰταλία²⁸. Ὅπως καὶ ἐκεῖνες, χαρακτηρίζονταν ἀπὸ ἓναν μεγάλο ὀρθογωνικὸ ὄγκο μὲ ὀδοντωτὴ ἐπίστεψη, περιστοιχισμένο ἀπὸ μικρότερους ὄγκους μὲ μορφή παρόμοια ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ μέγεθος καὶ

ἀναλογίες. Τὰ περισσότερα ἰταλικά παραδείγματα διατηροῦν μιὰ μεγάλη ξύλινη στέγη, κατὰ κανόνα τετράρριχτη, ποὺ ἀκουμπᾷ στὲς περιμετρικὲς ἐπάλξεις. Πιστεύω ὅτι τετράρριχτη ξύλινη στέγη δὰ πρέπει νὰ κάλυπτε ὄχι μόνο τὸ κεντρικὸ κτίριο, ἀλλὰ καὶ τὸν πύργο ἐπάνω ἀπὸ τὴ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων. Ἐξάλλου, ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ, τετράρριχτη στέγη κάλυπτε καὶ τὸν ὄροφο τῆς βόρειας πτέρυγας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς του. Πάντως, ὅπως καὶ σὴν περίπτωση τῆς βόρειας πτέρυγας, πιστεύω ὅτι καὶ ἡ ξύλινη στέγη ποὺ κάλυπτε τὸν ὄροφο τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου δὲν ἀκουμποῦσε στὲς περιμετρικὲς ἐπάλξεις, ἀλλὰ σταματοῦσε πίσω ἀπὸ αὐτές, ἀφήνοντας ἕναν διάδρομο γιὰ τὴν κυκλοφορία τῶν φρουρῶν καὶ γιὰ τὴν περισυλλογὴ τῶν ὁμβρίων. Παρόμοια στέγη εἰκονίζεται ἐπάνω ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα σὲ ἀπογν τοῦ Gell (εἰκ. 46) ἀλλὰ ἐντοπίζεται καὶ σὲ μεσαιωνικὰ κτίσματα τῆς Δύσης²⁹.

Ὁ ὄροφος ποὺ προσέθηκε ἐπάνω στὸ κεντρικὸ κτίριο δὰ πρέπει νὰ ἐπεκτεινόταν καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴ βόρεια κόγχη· μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν μπορούσε νὰ ὑπάρχει ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνία μὲ τὸν ὑποκείμενο ὄροφο τῆς κόγχης καὶ ἐπομένως μὲ τὸν ὄροφο ἐπάνω ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα (εἰκ. 67-70). Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἀρχαία φατνωματικὴ ὀροφὴ χρησίμευε ὡς πάτωμα τοῦ ὀρόφου³⁰. Ἐπομένως τὸ δάπεδο τοῦ τελευταίου δὰ ἦταν διατεταγμένο σὲ δύο στάθμες ποὺ δὰ ἀντιστοιχοῦσαν στὲς στάθμες τῶν ὀροφῶν τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ τῆς δυτικῆς αἵθουσας καί, μιὰ καὶ δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀντίθετο, δὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι πιθανότατα καὶ ἡ στέγη τοῦ ὀρόφου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἦταν σὲ ὑψηλότερη στάθμη ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ ὀρόφου τῆς δυτικῆς αἵθουσας. Ἡ ἀπογν αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παρατήρηση πὼς ἂν ἡ στέγη ἦταν ἐνιαία, δὰ ἔδινε στὴ δυτικὴ ὄγν τοῦ ὀρόφου ὕψος μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ φαίνεται στὲς ἀπόψεις τοῦ 17ου αἰώνα.

Ἡ κύρια πρόσβαση αὐτοῦ τοῦ ὀρόφου δὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ ΝΑ. γωνία του ἀπὸ ὅπου δὰ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸν κῶρο εἰσόδου στὴν ἀνατολικὴ στοᾶ. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι, ἀπὸ τὴ ΒΔ. γωνία του ὁ ὄροφος ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὲς ὑποκείμενες στάθμες τῆς βόρειας κόγχης καὶ τῆς βόρειας πτέρυγας. Γιὰ νὰ καταλήξω στὴ διάταξη τῶν τοίχων ποὺ προτείνεται στὸ σχέδιο τομῆς στὸ κεντρικὸ κτίριο (εἰκ. 69), ἔλαβα ὑπόγν τὴ διάταξη τῶν ὑποκειμένων φερόντων στοιχείων τοῦ μνημείου. Ἐἴσι οἱ τοῖχοι τοῦ ὀρόφου ἀντιστοιχοῦν στὰ ὑποκείμενα ἰωνικὰ ἐπιστύλια καὶ σὲ δοκοὺς τῶν ὀροφῶν. Ἡ ἐπικοινωνία τοῦ ὀρόφου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ αὐτοῦ τῆς δυτικῆς αἵθουσας δὰ γινόταν εἴτε διὰ μέσου τοῦ ἀνακουφιστικοῦ κενοῦ στὸ τύμπανο τῆς ἀετωματικῆς ἀνωδομῆς τοῦ θυραίου τοίχου, εἴτε διὰ μέσου θυρῶν ποὺ ἀνοίγονταν στὸν νέο τοῖχο ποὺ κατασκευάστηκε ἐπάνω στὸν θυραῖο· στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ πόρτες δὰ βρίσκονταν στὸ νότιο καὶ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ὅπου τὸ ὕψος τοῦ ἀετώματος ἦταν χαμηλό.

2. Ἡ νότια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων

Ἐπάνω στὴ νότια πτέρυγα χτίστηκε ὁ πύργος ποὺ ἀργότερα ἔμεινε γνωστὸς ὡς «φράγκικος πύργος». Στὰ προηγούμενα κεφάλαια ἔχουν ἤδη περιγραφεῖ τὰ μορφολογικὰ καὶ κατασκευαστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πύργου. Στὴ συνέχεια δὰ συνοψιστοῦν οἱ προηγούμενες πληροφορίες καὶ δὰ περιγράφουμε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴ μορφή τοῦ πύργου πού, σύμφωνα μὲ τὸ σκεπτικὸ ποὺ προηγήθηκε, δὲν ἦταν φράγκικος ἀλλὰ φλωρεντινός.

Ὁ πύργος εἶχε ὕψος γύρω στὰ 26 μ.³¹ καὶ ἐπιστεφόταν μὲ ἐπάλξεις, ἔξι στὶς μακρὲς (νότια καὶ βόρεια) καὶ πέντε στὶς στενὲς (ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ) πλευρὲς. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου κατασκευάστηκαν οὕτως ὥστε οἱ δύο τοῖχοι τῆς νότιας πτέρυγας νὰ εἶναι ἐμφανεῖς στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ πύργου. Γιὰ νὰ ἀποκτήσουν οἱ ἀντίστοιχοι τοῖχοι τοῦ πύργου πάχος κατάλληλο γιὰ τὴ στήριξή του, μιὰ παχιά τοικοποιία προστέθηκε στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τῶν τοίχων. Ἡ κιονοστοιχία τοῦ κλασικοῦ μνημείου ἐνσωματώθηκε στὴν τοικοποιία τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ πύργου, μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε οἱ κίονες νὰ μὴν εἶναι ἀντιληπτοὶ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ του· μόνο ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀντιληφθεῖ τὰ ἀντιδήματα τοῦ θριγκοῦ, τοὺς ἄθακες τῶν κιονοκράνων, τὶς μεσαῖες ραβδώσεις τῆς νότιας πλευρᾶς τῶν κίωνων καὶ τὴ νότια ὄψη τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας μὲ τὸν ἀντίστοιχο τοῖχο. Τὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο τῆς βόρειας ὄψης τοῦ πύργου βρισκόταν στὸ μέσο περίπου τοῦ πλάτους τῆς κατώτατης μαρμάρινης βαθμίδας τῆς κρηπίδας.

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου βρισκόταν ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ κλασικοῦ κυρίου γιὰ νὰ δημιουργήσῃ χωρὸ γιὰ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν πύλη πρὸς Ν. τοῦ πύργου. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγον κατεδαφίστηκε τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πτέρυγας καὶ συγκεκριμένα: ὁ δυτικὸς κίονας, ὁ ἐλεύθερος πεσσὸς τῆς βόρειας κιονοστοιχίας, ὁ πεσσὸς τῆς δυτικῆς πρόσοψης καὶ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τοῦ θριγκοῦ. Τὰ κομμάτια αὐτὰ ἐνσωματώθηκαν στὴν τοικοποιία τοῦ πύργου καί, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, φαίνεται ὅτι χύστηκαν σὲ δέσεις ποὺ δὲν ἀπεῖχαν πολὺ ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς. Ὁ πύργος ἦταν στὸ σύνολό του κατασκευασμένος ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δευτέρη χρῆση, χτισμένα μὲ κονίαμα καὶ λίγες ὀπτὲς πλίνθους. Τὰ ἀποξηλωμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς νότιας πτέρυγας —ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρίγλυφα μὲ τὶς συμφυεῖς μετόπες— εἶχαν κατὰ κανόνα κοπεῖ γιὰ νὰ χτιστοῦν εὐκολότερα μέσα στὸν τοῖχο. Εἰδικὰ ἀπὸ τοὺς σφονδύλους τοῦ κίονα, ἀπολαξεύθηκαν τὰ πλευρικὰ τμήματα οὕτως ὥστε νὰ διαμορφωθοῦν δύο ἐπιφάνειες ἔδρασης.

Ὁ πύργος δὲν ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ κεντρικὸ κύριο οὔτε στὴ στάδμη τοῦ ἰσογείου οὔτε σὲ ἀνώτερη στάδμη. Ἡ εἴσοδος βρισκόταν στὸ μέσο περίπου τῆς δυτικῆς πρόσοψης καὶ ὡς ὅλμος περιστροφῆς τῆς θύρας χρησίμευε ἴσως ἡ μικρὴ κυκλικὴ βάθυνση ποὺ ἔχει διατηρηθεῖ στὸ μετακινημένο θραῦσμα πλάκας δαπέδου στὰ ἀνατολικά τοῦ ἀναστηλωμένου πεσσοῦ τῆς δυτικῆς πρόσοψης. Τὸ κιγκλίδωμα ποὺ στὶς εἰκόνες τῶν περιηγητῶν φαίνεται νὰ φράσσει τὴν εἴσοδο τοῦ πύργου, δὲν ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ φάση του· γιὰ τὴν τοποθέτησή του τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας τοῦ πύργου μειώθηκε, καὶ ἴσως τότε νὰ τοποθετήθηκε καὶ τὸ ὀγκῶδες μάρμαρο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κατωφλιοῦ τῆς, τὸ ὁποῖο ἔτσι ὑγώθηκε σὲ στάδμη ὑψηλότερη ἀπὸ τὴ στάδμη τοῦ δαπέδου τῶν Προπυλαίων. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ὑπόθεση τὸ ὑπερυψωμένο κατώφλι —ποὺ φαίνεται σὺς ἀπεικονίσεις τῶν περιηγητῶν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀπελευθέρωση— δὲν ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ πύργου. Ἡ ἀπομάκρυνση τῆς δυτικῆς παραστάδας τοῦ νότιου τοίχου ἦταν μιὰ ἐπιχείρηση πρὸς τὴν δύσκολη, διότι στὴν οὐσία ἀπαιτοῦσε ἀπολάξευση ὅλης τῆς μεγάλης μάζας μαρμάρου ποὺ προεξέτε πρὸς Δ. τοῦ πύργου. Οἱ κατασκευαστὲς τοῦ τελευταίου ἔκριναν ἀρκετὸ νὰ ἀπολαξευθεῖ ἡ κορυφὴ τῆς προεξοχῆς λοξά, οὕτως ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς τυχόν πολιορκητὲς γιὰ τὴν ἀναρρίχυσή τους στὸν πύργο³².

Γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ του εἶναι γνωστὰ μόνο τὰ στοιχεῖα ποὺ περιγράφει ὁ Burnouf³³: στὸ ἐσωτερικὸ ὑπῆρχε μιὰ κλίμακα ξύλινη, μὲ εὐθύγραμμα βραχίονες κολλημένους στὸν τοῖχο. Ἡ κλίμακα αὐτὴ ἔφθανε ὡς τὴ στέγασον τοῦ πύργου, ποὺ ἀπο-

τελοῦνταν ἀπὸ μιὰ καμάρα, ἐπάνω στὴν ὁποία διαμορφωνόταν ἓνα ὀριζόντιο δῶμα. Ὁ Burnouf δὲν ἀναφέρει ἐνδιάμεσους ξύλινους ὀρόφους, δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνάει κανεὶς ὅτι ἡ περιγραφή του δὲν εἶναι συνεχὴς οὔτε πλήρης καὶ ὁποσδήποτε ὅτι εἶναι μιὰ περιγραφή πού γράφτηκε μετὰ ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τοῦ πύργου. Στοιχοὶ τοίχους τοῦ πύργου —ὅπως εἰκονίζονται σὲ σχέδια καὶ φωτογραφίες— ὑπάρχουν στοιχεῖα πού δηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἐνδιάμεσων ὀρόφων: μιὰ πολεμίστρα μὲ τὴ μορφὴ κατακόρυφης σχισμῆς ὕψ. 1 μ. περίπου, τὸ κάτω ἄκρο τῆς ὁποίας βρίσκεται περὶ τὰ 14.5 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 111)³⁴. Ἡ στάθμη ἐνὸς ἄλλου δαπέδου δηλώνεται ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα στὸν ἀνατολικὸ καὶ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ πύργου πού μᾶλλον ἦταν ζεματίστρες (ἄρκλες ἢ φονιάδες)³⁵. Γιὰ τὴ σύνδεση τῆς στάθμης, στὴν ὁποία ἀντιστοιχεῖ ἡ πολεμίστρα μὲ τὴ στάθμη στὴν ὁποία ἀντιστοιχοῦν οἱ δύο ζεματίστρες, δὲ ἀρκοῦσε μιὰ κλίμακα μὲ δύο εὐθύγραμμα βραχίονες κατὰ μῆκος δύο κάθετων τοίχων τοῦ πύργου. Ὑπολογίζω ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ ὕψος τοῦ πύργου θὰ χωριζόταν, μὲ τρία ξύλινα πατώματα, σὲ τέσσερα μέρη. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐξηγεῖται γιὰ τὸ Burnouf ἀναφέρει ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου ἦταν σκοτεινόν: τὰ τρία ξύλινα πατώματα ἐμπόδιζαν τὸ φῶς, πού ἔμπαινε ἀπὸ τὸ ἀνοίγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, νὰ φτάσει στὸ ἰσόγειο. Ἀκόμη, ἐξηγεῖται καὶ γιὰ τὸ Burnouf ἀναφέρει ὅτι ἡ ξύλινη κλίμακα εἶχε δύο βραχίονες: διότι σὲ κάθε ἓνα ὄροφο, ἔβλεπε κανεὶς δύο μόνο βραχίονες³⁶.

3. Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Προπυλαίων καὶ ἡ δυτικὴ πρόσβαση

Ἡ ἐκτεταμένη οἰκοδομικὴ φάση πού ἀποδίδεται στοὺς Acciaiuoli περιλάμβανε καὶ κατασκευὲς ἔξω ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ κλασικοῦ μνημείου, οἱ ὁποῖες ἐξασφάλιζαν τὴν ἀμυντικὴ αὐτοδυναμία τοῦ τμήματος τοῦ δουκικοῦ ἀνακτόρου πού ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ πυρήνα τοῦ κεντρικοῦ κυρίου τῶν Προπυλαίων. Ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτὰ τὰ προσαρτήματα —ἡ ἐπέκταση τοῦ ἀνακτόρου πρὸς Ν. τοῦ κεντρικοῦ κυρίου καὶ τὸ προαύλιο πρὸς Ἀ.— ἔχουν ἤδη περιγραφεῖ.

Θὰ πρέπει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ δοθοῦν μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ τεῖχος πού ἔφραζε τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ προαυλίου. Ἡ εἴσοδος στὸ προαύλιο αὐτὸ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη δὲ πρέπει νὰ γινόταν ἀπὸ μιὰ πόρτα ἀνοιγμένη στὸ τεῖχος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ προαυλίου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πόρτα πού ἀνοιγόταν στὸ μεσαῖο μετακινῶν διόστημα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ μνημείου. Τὸ τεῖχος αὐτὸ σχημάτιζε, στὸ βόρειο ἄκρο του, μιὰ τριγωνικὴ προχώρηση πρὸς Ἀ. Κατ' ἀναλογίαν πρὸς αὐτὴν μιὰ τριγωνικὴ προχώρηση κατασκευάστηκε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὀγκώδους φράγτικου οἰκοδομήματος πρὸς Ἀ. τῆς μεγάλης δεξαμενῆς. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐξασφαλιζόταν ἡ καλύτερη προστασία τῶν παρακειμένων εἰσόδων, τοῦ προαυλίου μπροστὰ ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κύριο τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς αὐλῆς πρὸς Β. τοῦ τελευταίου.

Γιὰ τὴ στήριξη τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ πύργου πού οἰκοδομήθηκε ἐπάνω στὴ νότια πτέρυγα ἦταν ἀπαραίτητη ἡ συμπλήρωση τῆς ἀποκομμένης ΝΑ. γωνίας τῆς νότιας πτέρυγας. Ἡ θεμελίωση τοῦ πρισματικοῦ μαρμαρίνου συμπληρώματος ἔγινε σὲ ἓνα λάκκο πού ἀνοίχτηκε στὴν ἐπίκωση ἐπάνω ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος, ἡ στάθμη τῆς ὁποίας ἔφθανε τουλάχιστον ὡς τὸ ὕψος τῆς ἄνω βάσης τοῦ βου δόμου³⁷. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ὅταν ἔγινε ἡ ἀποξήλωση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς νότιας πτέρυγας καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ πύρ-

γου, τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ κεκλιμένου δαπέδου τῆς ἀνάβασης εἶχε προγραμματισεῖ ὅτι δὰ κατέληγε στὸ ἔδαφος τῆς περιοχῆς τοῦ Βραυρωνείου, χωρὶς νὰ γίνουν ἐκκαφεὲς στὴν περιοχή αὐτή. Ὑπολογίστηκε λοιπὸν ὅτι τὸ κεκλιμένο δάπεδο θὰ συναντοῦσε τὸν νότιο τοῖχο περίπου κατὰ μῆκος τοῦ κεκλιμένου ἴχνους τῆς στέγης ποὺ ἀνάγεται σὲ προηγούμενη οἰκοδομικὴ φάση. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἴσως ἀπολαξεύθηκαν καὶ οἱ ἀγκῶνες μὲ τὸν τρόπο ποὺ περιγράφηκε στὸ Κεφάλαιο III τοῦ Τρίτου Μέρους. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ὅμως τοῦ χώρου καὶ τὴ χάραξη τῆς κεκλιμένης ἀνάβασης, ἔγινε φανερό ὅτι ἡ κλίση ἦταν ἀπότομη καὶ ἀποφασίστηκε νὰ κατεβεῖ χαμηλότερα τὸ δάπεδο τῆς κεκλιμένης ἀνάβασης. Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι, ἀπὸ τὴν περιοχή πρὸς Ν. καὶ ΝΔ. τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, καθαιρέθηκαν ὅλα τὰ κτίσματα ποὺ εἶχαν κατασκευασεῖ στὸ μεταξὺ, τὰ ὁποῖα ἀποδόθηκαν στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο καὶ στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας. Τὸ νέο δάπεδο τῆς κεντρικῆς διάβασης κατασκευάστηκε τελικὰ μὲ τὴ μορφή τὴν ὁποία διατήρησε ὡς τὴν καταστροφὴ του κατὰ τὶς ἐκκαθαριστικὲς ἐργασίες τοῦ 1835³⁸.

4. Τὸ πρόβλημα τῆς προσαρμογῆς τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα στὴν τεχνολογία τῶν πυροβόλων ὄπλων

Παραμένει ἓνα ἀκόμη πρόβλημα: πότε διαμορφώθηκε ἡ ὁχύρωση τῆς δυτικῆς πρόσβασης, οὕτως ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει μιὰ πολιορκία μὲ πυροβόλα ὄπλα; Ἡ, πιὸ συγκεκριμένα, πότε ὁ πρῶτος δυτικὸς προμαχώνας, ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ γύρω ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ πυρήνα τῆς πύλης Beulé, περιεβλήθη τὸν ὀγκώδη μανδύα ποὺ τοῦ ἔδωσε τὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία ἀπεικονίζεται ἤδη στὸ παλαιότερο σωζόμενο σχέδιο, τοῦ 1670; Οἱ παλαιότεροι ἱστορικοὶ³⁹ ὑποστήριζαν ὅτι ἡ Ἀκρόπολη ἀντιστάθηκε στοὺς Τούρκους ἐπὶ δύο ἔτη, πρὶν παραδοθεῖ σ' αὐτοὺς τὸ 1458. Μάλιστα ὁ Γρηγορόβιος γράφει χαρακτηριστικά: «Ὁ Φράγκος, ὅστις εἶχε κλεισθῇ ἐν τῇ Ἀκροπόλει, ἀπέκρουσε τὰς ἐξόδους τοῦ Ὁμάρ γενναίως· ἐντεῦθεν δὲ δικαιούμεθα νὰ ὑποδέσωμεν, ὅτι πάντως ἡ Ἀκρόπολις εἶχε διὰ νέων ἀμυντικῶν ἔργων ὁχυρωθῇ οὕτως, ὥστε νὰ δύναται ν' ἀντιστῇ καὶ πρὸς αὐτὰ τὰ πυροβόλα τῶν Τούρκων»⁴⁰. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀπογν, δὰ ἦταν φυσικὸ νὰ χρονολογήσουμε τὴ νέα διαμόρφωση στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Λατινοκρατίας στὴν Ἀθήνα, καὶ μάλιστα μεταξὺ 1446⁴¹ καὶ 1456.

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀντίθετα ἐπιχειρήματα. Κατ' ἀρχὴν δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Franco Acciaiuoli κατόρθωσε νὰ κρατήσει τὴν Ἀκρόπολη δύο χρόνια, βαλλόμενος ἀπὸ τὰ πυροβόλα τοῦ Ὁμάρ⁴². Ἐπίσης κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς πύλης Beulé διακρίνονταν ἀκόμη στὴν ἐπιφάνειά της ἴχνη ἀπὸ σφαῖρες πυροβόλων ὄπλων, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὴν κάλυψή της μὲ τὸν μεταγενέστερο μανδύα, εἶχε ἐκτεθεῖ τουλάχιστον μία φορὰ σὲ βολὲς πυροβόλων ὄπλων⁴³. Ἐξάλλου ἡ κατασκευὴ αὐτὴ δὲν εἶχε σκοπὸ μόνον νὰ προστατεύσει ἀπὸ τὰ πυροβόλα ὄπλα, ἀλλὰ καὶ νὰ χρησιμεύσει ὡς ὑπόβαθρο μιᾶς πυροβολαρχίας γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ κάστρου· χρῆση ὅμως πυροβόλων ὄπλων ἀπὸ τοὺς Φλωρεντινοὺς γιὰ τὴν ἄμυνά τους στὴν Ἀκρόπολη δὲν ἀναφέρεται πουθενά. Ἐπιπλέον εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ προσαρμογὴ τῶν ὁχυρώσεων τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου στὶς νέες συνθῆκες πολέμου, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ χρῆση τῶν πυροβόλων, ἄρχισε νὰ γίνεται πρὸς τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα⁴⁴. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ Τούρκοι, μολοντὶ εἶχαν χρησιμοποιοῖ βαρὲα πυροβόλα ὄπλα στοὺς κατακτητικὸς πολέμους τους καὶ στὴν ὁχύρωση τῆς

Κωνσταντινούπολης μετά την κατάκτησή της, δὲν πρόβλεψαν τὴν ἄμυνα σὲ πυροβόλα ὅπλα⁴⁵. Δὲν νομίζω ὅτι οἱ τελευταῖοι Acciaiuoli συνέλαβαν πρὶν ἀπὸ τοὺς ἄλλους Δυτικούς, ποὺ εἶχαν κτήσεις στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, τὸ μήνυμα τῶν καιρῶν, προσαρμόζοντας τὴν ὁχύρωση τῆς Ἀκρόπολης στὰ νέα πολεμικὰ μέσα ποὺ ἀκόμη δὲν εἶχαν γενικευθεῖ. Αὐτὸ γίνεται ἀκόμη περισσότερο ἀπίθανο, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ ὅτι στὴν περίοδο αὐτὴ τὸ δουκάτο τῆς Ἀθήνας ἦταν ὑπὸ διάλυση. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ὀγκώδης κατασκευὴ ποὺ «ἔδαγε» τὴν πύλη Beulé κατασκευάστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀκρόπολης.

Πότε ἔγινε αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκολο νὰ ἀπαντηθεῖ. Δὲν ἀποκλείεται ὁ Μωάμεθ νὰ διέταξε τὸν ἐκουγχρονισμό τῆς ὁχύρωσης τῆς Ἀκρόπολης, γιὰ νὰ τὴν ἐξασφαλίσει ἀπὸ προσπάθειες τῶν Δυτικῶν νὰ ἀνακτίσουν κάποιες καίριες θέσεις στὴν Ἑλλάδα, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ ἐμπορίου τους. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾷ κανεὶς ὅτι πέντε μόλις χρόνια μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς Τούρκους, οἱ Βενετοὶ κατόρθωσαν νὰ πάρουν τὴν πόλη στὰ χέρια τους γιὰ ἓνα σύντομο χρονικὸ διάστημα⁴⁶. Ἐχοντας ὅμως ὑπόψη ὅτι ἡ προσαρμογὴ τῶν ὁχυρώσεων στὸν ἐλλαδικὸ κῶρο, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, δὲν ἄρχισε νὰ γίνεται πρὶν ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 15ου αἰ.⁴⁷, θεωρῶ πιθανότερο ὅτι ἡ μεταρρύθμιση στὴ δυτικὴ πρόσβαση ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια ἐνὸς ἀπὸ τοὺς Βενετοτουρκικοὺς πολέμους ποὺ ἔγιναν ἀργότερα. Ἡ πολὺ καλὴ ποιότητα τῆς τοικοποιίας τοῦ προμαχώνα εἶναι πάντως ἓνα στοιχεῖο ποὺ κάνει πιθανὸ ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς ἔγινε σὲ σχετικὰ πρῶιμη φάση τῆς Τουρκοκρατίας. Στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση ὀφείλεται ἴσως καὶ ἡ αὐξηση τοῦ πάχους τοῦ δεύτερου προμαχώνα (μεταξὺ τοῦ πύργου τῆς Νίκης καὶ τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα) γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἀμυντικῆς ἱκανότητάς του στὰ πυροβόλα ὅπλα⁴⁸. Τὸν ἴδιο λόγο δὲ εἶχε καὶ ἡ πλήρωση τῶν ἐσοχῶν, τῶν διαμορφωμένων ἀνάμεσα στὶς ἰουστινιάνειες ἀντηρίδες τοῦ τείχους ποὺ συνέδεε τὸν βόρειο πύργο τῆς πύλης Beulé μὲ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ Μνησικλείου ἀναλήμματος. Ταυτόχρονα μὲ τὸν ἐκουγχρονισμό τῶν ὁχυρώσεων τῆς δυτικῆς πρόσβασης δὲ πρέπει νὰ ἔγινε καὶ ἡ ἐπισκευὴ τῶν παλαιότερων ὁχυρώσεων μὲ τὸ κεραμιδιὸ κονίαμα, ποὺ χρησιμοποιήθηκε καὶ κατὰ τὴν οἰκοδόμηση τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ μανδύα τοῦ μεγάλου δυτικοῦ προμαχώνα.

Ἡ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης καὶ τὰ Προπύλαια περνοῦν μὲ αὐτὴ τὴ μορφή στὰ νεότερα χρόνια. Γιὰ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὴ συνέχεια τῆς ἱστορίας τους στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ὡς σήμερα, ἀρκεῖ νὰ ἐπανέλθει στὸ Δεύτερο Μέρος τῆς μελέτης, ἢ νὰ ἀνατρέξει στὴν ἔκδοση τῶν συμπερασμάτων ποὺ ἔχω ἤδη δημοσιεύσει (βλ. Tanoulas, *The Propylaea*). Αὐτὸ ποὺ εἶναι συγκλονιστικὸ καὶ συνήθως μᾶς διαφεύγει μέσα στὴν πληθώρα πληροφοριῶν, ποὺ χτίζουν μιὰ μελέτη ὅπως αὐτή, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, πρὶν ἀπὸ πέντε μόλις αἰῶνες, τὰ μνημεῖα ἦταν ἀκόμη σὲ μιὰ κατάσταση συντήρησης ἀσύγκριτα καλύτερη ὅχι μόνον ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴ ποὺ γνώρισαν οἱ περιηγητὲς στὸ 6^ο ἡμισυ τοῦ 17ου αἰ. Ὅπως ἡ ἐποχὴ μας δημιουργεῖ, μὲ τὶς ραγδαῖες οἰκολογικὲς ἀνατροπές, γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος συνθῆκες πολὺ σκληρότερες ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐποχές, ἔτσι καὶ ἡ ἱστορικὴ περίοδος ποὺ ἄρχισε μὲ τὴν Ἀναγέννηση, δημιούργησε γιὰ τὰ μνημεῖα συνθῆκες πολὺ σκληρότερες ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα ποὺ εἶχε προηγηθεῖ, κυρίως μὲ τὴ χρῆση τῆς πυρίτιδας.

V. ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ACCIAIUOLI (1388-1458)

1. Οί περισσότεροι από τους μελετητές που άσχολήθηκαν με τὸ θέμα τοῦ ἀνακτόρου τῶν Προπυλαίων καὶ τοῦ φράγκικου πύργου, ἀπέδιδαν ἀόριστα τὴν ὀριστικὴ μετατροπὴ τοῦ συνόλου τῶν Προπυλαίων σὲ δουκικὸ ἀνάκτορο στὸν Antonio Acciaiuoli —ἀκολουθώντας ἓνα σκεπτικὸ σχετικὸ μὲ αὐτὸ ποὺ θὰ ἀναπτυχθεῖ στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου— (Burnouf, *Acropole d'Athènes* 46-90. Γρηγορόβιος II 314-320. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία* 99-101. Τραυλός, *Πολεοδομική* 166, 170), ὁ καθένας τους ὅμως ἀπέδωσε τὸν πύργο σὲ διαφορετικοὺς κατασκευαστές: ὁ Burnouf ὁ.π. 73-78, στοὺς Φλωρεντινοὺς, οἱ ὁποῖοι κατασκεύασαν καὶ τὸ ἀνάκτορο, στηριζόμενος στὴ μεγάλη ὁμοιότητα τοῦ πύργου τῶν Προπυλαίων μὲ τοὺς πύργους τῆς Τοσκάνης. Στους Φλωρεντινοὺς ἀπέδωσε τὸν πύργο καὶ ὁ Μίλλερ ὁ.π. 100-101. Γὰ τὸν πύργο βλ. ἐπίσης Γρηγορόβιος II 314. Ὁ Καμπούρογλου, *Παλαιὰ Ἀθῆναι* 351-353, λέει ὅτι ὁ πύργος ἦταν βυζαντινός. Ὁ Τραυλός, *Πολεοδομική* 166 ἀποδίδει τὸν πύργο στοὺς de la Roche. Βλ. ἐπίσης Setton, *Domination* 245-247, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ πύργου.

2. Γὰ τὴν περιγραφὴ τῆς δυτικῆς πρόδοσης καὶ τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τὸν Martonì καὶ τὴ διεξοδικὴ ἔρμηνεία τῆς βλ. παραπάνω σ. 39-40.

3. Βλ. παραπάνω σ. 40-41.

4. Χαλκοκονδύλης σ. 215-216. Γρηγορόβιος II 313.

5. Αὐτόθι 305.

6. Ubaldini, *Istoria* 176. Βλ. καὶ Setton, *Domination* 245-246.

7. Αὐτόθι 205.

8. Βλ. παραπάνω σ. 221-222.

9. Βλ. παραπάνω σ. 98, 108, 221.

10. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 418-431.

11. Στὴν κάτων τοῦ Haller von Hallerstein οἱ τοῖχοι σχεδιάζονται ἐξαιρετικὰ παχεῖς (γύρω στὰ 2.50 μ.). ὅμως τὸ μεγάλο αὐτὸ πάχος πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν οἰκοδόμηση, ἐντὼς μεταξὺ, τῶν θολωτῶν κατασκευῶν γιὰ τὴν ἐγκατάσταση πυροβολαρχίας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κεντρικοῦ κυρίου (βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 442-446).

12. Γὰ τὸ θέμα τῶν ἀνοιγμάτων βλ. αὐτόθι 422.

13. Οἱ διαστάσεις καὶ ἡ λαμπρότητα τῆς αἴθουσας τὴν καθιστοῦν ἰδανικὴ γιὰ μιὰ τέτοια λειτουργία. Ἐξάλλου ὁ Nerio δέχεται τὸν Ἀγκωνίτη σ' αὐτὴ τὴν αἴθουσα.

14. Tanoulas, *The Propylaea* 456.

15. Βλ. παραπάνω σ. 162-163.

16. Βλ. παραπάνω σ. 210-211.

17. Βλ. παραπάνω σ. 40-41.

18. Βλ. παραπάνω σ. 163-165.

19. Βλ. παραπάνω σ. 155 κέ.

20. Βλ. παραπάνω σ. 164.

21. Γὰ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν λαξευμάτων αὐτῶν βλ. παραπάνω σ. 164-165.

22. Βλ. Tanoulas, *The Propylaea* 419-422. Βλ. ἐπίσης παραπάνω σ. 43, 50, 52-53.

23. Γὰ τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους στὴν περιοχὴ αὐτὴ, βλ. παραπάνω σ. 169-170, 222-223, 227.

24. Βλ. παραπάνω σ. 170.

25. Βλ. Πρβ. Gabriel, *Rhodes* II εἰκ. 8, πίν. 28. White, *Art and Architecture in Italy* 68 εἰκ. 35, σ. 253 εἰκ. 145, σ. 514 εἰκ. 3186. Gagnaire, *Le palais des Papes* 55.

26. Tanoulas, *The Propylaea* 419-424. Βλ. ἐπίσης παραπάνω σημ. 22.

27. Δηλαδὴ τὶς ἀπόψεις: ἀνώνυμο σχέδιο τοῦ 1670 (εἰκ. 1-2), σχέδιο τῆς συλλογῆς Fauvel (εἰκ. 4), σχέδιο d'Ortières (εἰκ. 7) καὶ σχέδιο Fanelli (εἰκ. 11).

28. White, *Art and Architecture in Italy* 506-515. Ackerman, *The Villa* 63 κέ., εἰκ. 3.2-3.8.

29. Βλ. Brunon, *Empéri* εἰκ. σὺς σελ. 7, 9, 39-41.

30. Βλ. παραπάνω σ. 52-53.

31. Γὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ πύργου ἀπὸ τὸν Burnouf, βλ. ἐπίσης παραπάνω σ. 139-140 καὶ παραπάνω σημ. 1.

32. Βλ. παραπάνω σ. 214.

33. Βλ. παραπάνω σ. 139-140.

34. Φωτογραφία ἀρχείου ΕΣΜΑ (δωρεὰ ΔΑΙ), ἀρ. 27.

35. Ὁρλάνδος-Τραυλός, *Λεξικὸν* 36, λ. ἄρκλα.

36. Τὰ λείψανα τοῦ οἰκήματος στὸ δῶμα τοῦ πύργου, ποὺ διακρίνονται σὲ μιὰ φωτογραφία πρὶν ἀπὸ τὴν κατεδάφισή του ('Αρχεῖο ΕΣΜΑ, δωρεὰ ΔΑΙ, ἀρ. 27, εἰκ. 111) προέρχονται ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη κατασκευή. Τὸ προγενέστερο οἶκημα, ποὺ ἴσως προοριζόταν γιὰ τὴν προστασία τῆς κλίμακας ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθῆκες, θρῖσκοιταν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δώματος καὶ διακρίνεται στὴν παλιότερη ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τῆς Ἀκρόπολης, αὐτὴ τοῦ 1670 (εἰκ. 1-2).

37. Βλ. παραπάνω σημ. 23.

38. Βλ. παραπάνω σ. 123 κέ.

39. Γρηγορόβιος II 386. Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*

Π 153-4. Τις απόγεις τους για τὸ θέμα αὐτὸ συμμερίζεται καὶ ὁ Τραυλός, *Πολεοδομικὴ* 173.

40. Γρηγορόβιος Π 386.

41. Στις 14 Δεκ. 1446 οἱ Τοῦρκοι κατέλαβαν τὸ Ἐξαμίλιον μετὰ ἀπὸ πολιορκία στὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκαν πυροβόλα ὅπλα, βλ. Γρηγορόβιο Π 375-376.

42. Setton, *Middle Ages* VI 272, σημ. 174-175.

43. Beulé, *L'Acropole* I 101. Ὁ Beulé αὐτόθι 61-62, διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ὑστερορρωμαϊκὴ πύλη καλύφθηκε μὲ τὸν μεγάλο προμαχῶνα ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

44. Στὴ Ρόδο ἡ ὁχύρωση προσαρμόστηκε στὰ νέα ὅπλα μετὰ τὸ 1480, βλ. Gabriel, *Rhodes* I 119. Τοῦ, *Fortifications* 238-239. Ἐπίσης βλ. Ποζιόπουλο, Ὁχυρώσεις Ρόδου 180. Χριστοπούλου, Καστέλλι 213-4. Τὰ τείχη τοῦ Χάνδακα τῆς Κρήτης,

ἀπὸ τὰ καλύτερα παραδείγματα ὁχύρωσης μὲ τὴν τεχνικὴ ποὺ ἀπαιτοῦσε ὁ πόλεμος μὲ πυροβόλα ὅπλα, χρονολογοῦνται στὸν 16ο αἰ., βλ. Gerola, *Monumenti Veneti* I.1, 303-414, ιδίως 303-310. Ἐπίσης αὐτόθι 415 κέ. γιὰ τὴν ὁχύρωση τῶν Χανίων. Βλ. καὶ Τζομπανάκη, Προμαχῶνες Χάνδακα 106.

45. Τοῦ, *Fortifications* 231.

46. Γρηγορόβιος Π 419. Setton, *Domination* 238. Αὐτὸ συνέβη κατὰ τὸν Βενετοτουρκικὸ πόλεμο ποὺ ξέσπασε τὸ 1463, βλ. Φιλαδελφία I 152-154.

47. Βλ. παραπάνω σημ. 44.

48. Βλ. παραπάνω σ. 89, 124-126. Ἐπίσης σύγκρινε μὲ Gabriel, *Rhodes* I 120-121, εἰκ. 64-65, ὅπου φαίνεται ὅτι, ἀκόμη καὶ στὰ ἐξωτερικὰ τείχη πρὸς τὴ θάλασσα, τὰ τείχη τῆς Ρόδου διατήρησιν πάχος 2.11 μ. ὥς τὸ 1477, ὅποτε αὐξήθηκαν γιὰ νὰ γίνουν ὄχι περισσότερο ἀπὸ 3.38 μ.

Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες

- Ἀβραμέα - Τανούλας, Χαράγματα: Ἀ. Ἀβραμέα - Ἀ. Τανούλας, Τὰ χαράγματα τῶν Προπυλαίων, *Ἐνατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα, Μάιος 1989, 21-22.
- Ackerman, *The Villa*: J. S. Ackerman, *The Villa. Form and Ideology of Country Houses* (London 1995).
- Agora Guide*: *The Athenian Agora, A Guide to the Excavation and Museum* (ἐκδ. American School of Classical Studies at Athens, Ἀθήνα 1990).
- Ahrweiler: E. Ahrweiler-Γλύκατζη στὸ *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* Θ 106-115.
- Ἀθήνα: Ἡ Ἀθήνα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὡς τὴν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (Κατάλογος ἔκδοσης, Ἀθήνα 1985).
- Ἀνάστος: Μ. Ἀνάστος στὸ *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* Ζ 328-344.
- Andrews, *Castles*: K. Andrews, *Castles of the Morea* (Princeton 1953).
- Angelomatis-Tsagarakis, *Greek Revival*: H. Angelomatis-Tsagarakis, *The Eve of the Greek Revival, British Travellers Perceptions of Early Nineteenth Century Greece* (London - N. York 1990).
- Antonin: Archimandrita Antonina, *O Drevnich Christianskich Nadpisjach o Athinach* (Ἀγ. Πετρούπολη 1874).
- Babin, *Relation*: J. P. Babin, *Relation de l'état présent de la ville d'Athènes* (Lyon 1674).
- Balanos, *Monuments*: N. Balanos, *Les monuments de l'Acropole, relèvement et conservation* (Paris 1938).
- Basdevant, *Architecture française*: O. Basdevant, *L'Architecture française* (Paris 1971).
- Beck, *Vues d'Athènes*: H. Beck, *Vues d'Athènes et de ses monuments, photographiés d'après nature* (Berlin-Londres 1868).
- Beck, *Δημόδης λογοτεχνία*: H. G. Beck, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς δημόδους λογοτεχνίας* (1971, ἑλλν. μετάφρ. Ἀθήνα 1988).
- Bendtsen: M. Bendtsen, *Sketches and Measurements. Danish Architects in Greece 1818-1862* (Copenhagen 1993).
- Βεροάκης, Νικίου ναός: Φ. Βεροάκης, Νικίου Ναός, *AE* 1913, 75-85.
- Beschi, *Un disegno veneto*: L. Beschi, *Un disegno veneto dell'Acropoli Ateniese nel 1670*, *Arte Veneta* 10, 1956, 136-141.
- Beschi, *Acropoli 1835*: L. Beschi, *Acropoli di Atene 1835*, *AAA* 15, 1982, 215-227.
- Beschi, *Fauvel*: L. Beschi, L. D. Fauvel e il Partenone, στὸ *Parthenon-Kongress, Basel 1982* (Basel 1984) I 319-323, πίν. 56-62, σημ. στὴ σ. 450-451.
- Beschi, *L'Anonimo Ambrosiano*: L. Beschi, *L'Anonimo Ambrosiano: un itinerario in Grecia di Ursano Bolzanio*, *Atti della Accademia nazionale dei Lincei, Estratto dai Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, Serie VIII, vol. XXXIX, fasc. 1-2, Gennaio-Febbraio 1984.
- Beulé, *L'Acropole*: E. Beulé, *L'Acropole d'Athènes I-II* (Paris 1853).
- Boase, *Castles and Churches*: T. S. R. Boase, *Castles and Churches of the Crusading Kingdom* (London-New York-Toronto 1967).
- Bodnar, *Cyriacus of Ancona*: E. W. Bodnar, S. J., *Cyriacus of Ancona and Athens* (Brussels-Berchem 1960).
- Bodnar, *Athens*: E. W. Bodnar, S. J., *Athens in April 1436*, *Archaeology* 23, 1970, 96-105, 188-199.

- Boetticher, *Fraenkischen Bauten*: A. Boetticher, *Die fraenkischen Bauten in Morea*, Beilage zur *Allgemeine Zeitung* (Berlin 1885).
- Bohn, *Die Propyläen*: R. Bohn, *Die Propyläen der Akropolis zu Athen* (Berlin-Stuttgart 1882).
- Bon, *Forteresses*: A. Bon, *Forteresses médiévales de la Grèce centrale*, *BCH* 56, 1937, 136-208, πίν. 15-21.
- Bon, *Péloponnèse*: A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin* (Paris 1951).
- Bon, *Monuments*: A. Bon, *Monuments d'art byzantin et d'art occidental dans le Péloponnèse au XIIIe siècle*, *Χαριστήριον εις 'Α. Κ. 'Ορλάνδον Γ* ('Αθήναι 1966) 86-93, πίν. 25-27.
- Bon, *Morée*: A. Bon, *La Morée franque, Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)* I-II (Paris 1969).
- Bouras, *Houses*: Ch. Bouras, *Houses in Byzantium*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. 11, 1982-1983, 1-26.
- Bouras, *Church Architecture*: Ch. Bouras, *Church Architecture in Greece around the year 1200*, στο *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200* (Βελιγράδι 1988) 271-278.
- Bowie - Thimme, *Carrey Drawings*: T. Bowie - D. Thimme, *The Carrey Drawings of the Parthenon Sculptures* (Bloomington Indiana 1971).
- Bracken, *Antiquities*: C. P. Bracken, *Antiquities Acquired, The Spoliation of Greece* (Newton Abbot - London 1975).
- Βρανούσης, Κάστρο 'Ιωαννίνων: Α. Βρανούσης, 'Ιστορικά και τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν 'Ιωαννίνων, *Χαριστήριον εις 'Α. Κ. 'Ορλάνδον Δ* ('Αθήναι 1967-1968) 439 κέ.
- Breton, *Athènes*: E. Breton, *Athènes décrite et dessinée* (Paris 1862).
- Browning: R. Browning στο 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Εθνους Z 150-221.
- Brunon, *Empéri*: R. Brunon, *Le Château de l'Empéri* (Salon de Provence 1979).
- Bryer-Winfield, *Pontos*: A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* I-II (Washington DC 1985).
- Βρυώνης: Σ. Βρυώνης στο 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Εθνους Z 426-439.
- Buchon, *Grèce et Morée*: J. A. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée. Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841* (Paris 1843).
- Bundgaard, *Mnesicles*: J. A. Bundgaard, *Mnesicles, A Greek Architect at Work* (Copenhagen 1957).
- Bundgaard, *Excavation*: J. A. Bundgaard, *The Excavation at the Athenian Acropolis* I-II (Copenhagen 1974).
- Bundgaard, *Parthenon*: J. A. Bundgaard, *Parthenon and the Mycenaean City on the Heights* (Copenhagen 1976).
- Burnouf, *Acropole d'Athènes*: É. Burnouf, *La ville et l'Acropole d'Athènes aux diverses époques* (Paris 1877).
- Burnouf, *Mémoires*: É. Burnouf, *Mémoires sur l'antiquité* (Paris 1879).
- Burnouf, *Archives*: É. Burnouf, *Les Propylées, Archives des Missions Scientifiques I*.
- Γεννάδιος: 'Ι. Γεννάδιος, 'Ο Λόρδος 'Ελγιν και οί πρό αὐτοῦ ἀνά τὴν 'Ελλάδα και τὰς 'Αθίνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440-1837 ('Αθήναι 1930).
- Γεώργιος Μοναχός, *Βίοι βασιλέων*: Γεωργίου Μοναχοῦ βίοι τῶν νέων βασιλέων, στο *Theophanes continuatus* (ἐκδ. E. Bekker, Bonn 1838) 761-924.
- Γλυκάς, *Βίβλος χρονική*: Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ βίβλος χρονική (ἐκδ. E. Bekker, Bonn 1836).
- Γούδας, *Χαράγματα πλοίων*: Μ. Γούδας, Μεσαιωνικά χαράγματα πλοίων ἐπὶ τοῦ Θησαυρίου, *Βυζαντις* 2, 1911-1912, 329-357.
- Γρηγορόβιος: Φ. Γρηγορόβιος, 'Ιστορία τῆς πόλεως τῶν 'Αθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἀπὸ τοῦ 'Ιουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτίσεως, Μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς γερμανικῆς μετὰ διορθώσεων και προσθηκῶν ὑπὸ Σ. Π. Λάμπρου ('Αθήναι 1904).

- Camp, *The Athenian Agora*: J. M. Camp, *The Athenian Agora, Excavations in the Heart of Classical Athens* (London 1986).
- Carpenter - Bon, *Acrocorinth*: R. Carpenter - A. Bon, *Corinth, III, 2. The Defenses of Acrocorinth and the Lower Town* (Cambridge Massachusetts 1936).
- Casanaki - Mallouchou, *Acropolis*: M. Casanaki - F. Mallouchou, *The Acropolis at Athens, Conservation, Restoration and Research 1975-1983* (Κατάλογος έκθεσης, 'Αθήνα 1985).
- Caskey - Fowler - Paton - Stevens, *The Erechtheum*: L. D. Caskey - H. N. Fowler - J. M. Paton - G. Ph. Stevens, *The Erechtheum* (Cambridge Mass. 1927).
- Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece*: R. Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece: or A Tour made at the Expenses of the Society of Dilettanti I-II* (Oxford 1775).
- Chandler, *Travels in Greece*: R. Chandler, *Travels in Greece: or An Account of a Tour made at the Expense of the Society of Dilettanti* (Oxford 1776).
- Chandler - Revett, *Travels*: *Travels in Asia Minor and Greece by the late Richard Chandler, D.D. A New Edition, with Corrections and Remarks by N. Revett, Esq., I-II* (Oxford 1825).
- Charanis, Significance of Coins: P. Charanis, The Significance of Coins as Evidence for the History of Athens and Corinth in the Seventh and Eighth Centuries, *Historia* 4, 1955, 163-172.
- Charanis, Observations: P. Charanis, Observations on the History of Greece during the Early Middle Ages, *BalkSt* 11, 1970, 1-34.
- Chatzidakis, Saint Luc: M. Chatzidakis, À propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, *CArch* 19, 1969, 127-150.
- Chenavard, *Voyage pittoresque*: A. M. Chenavard, *Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant fait en 1843-1844* (Lyon 1863).
- Chenavard - Rey - Dalgabio, *Voyage*: A. Chenavard - E. Rey - Dalgabio, *Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant fait en 1843-1844* (Lyon 1847).
- Christides, Raids of Moslems: V. Christides, The Raids of the Moslems of Crete in the Aegean Sea: Piracy and Conquest (800-961 A.D.), *Byzantion* 51, 1981, 76-111.
- Clarke, *Travels*: E. D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa* (London 1814).
- Cockerell, *Travels*: S. P. Cockerell, *Travels in Southern Europe and the Levant 1810-1817, The Journal of C. R. Cockerell* (London 1903).
- Colin, *Cyriaque d'Ancône*: J. Colin, *Cyriaque d'Ancône. Le voyageur, le marchand, l'humaniste* (Paris 1981).
- Collignon, Documents: M. Collignon, Documents du XVIIe siècle relatifs aux antiquités d'Athènes, *CRAI* 1897, 56-71.
- Collignon, *Parthénon*: M. Collignon, *Le Parthénon* (Paris 1912).
- Collignon, Relation: M. Collignon, Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle, *Mémoires de l'Institut National de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 39, 1914, 373-425.
- Coronelli, *Memorie*: P. M. Coronelli, *Memorie istoriografiche del regno della Morea* (Beve-
ría 1688).
- Coulton, *Greek Architects*: J. J. Coulton, *Ancient Greek Architects at Work, Problems of Structure and Design* (Oxford 1988).
- Crema, *Architettura romana*: L. Crema, *L'architettura romana* (Torino 1959).
- Crusius, *Turcograecia*: M. Crusius, *Turcograeciae libri octo* (Βασιλεία 1584).
- Daux, Athènes antique: G. Daux, L'Athènes antique, en 1859: photographies d'Alfred Normand, *BCH* 80, 1956, 619-624, niv. 11-24.
- De la Guilletière, *Athènes*: De la Guilletière (Guillet de Saint-Georges), *Athènes ancienne et nouvelle et l'état présent de l'Empire des Turcs* (Παρίσι 1675).
- De Waele, Propylées: J. De Waele, Les Propylées, σὺδ *Le dessin d'architecture dans les sociétés*

- antiques. Actes du colloque de Strasbourg 26-28 Janvier 1984* (1985) 149-151.
- De Waele, Mnesikles' Propylaia: J. De Waele, Mnesikles' Propylaia on the Athenian Akropolis, σὺ δὲ *Daidalikon, Studies in Memory of Raymond V. Schoder, S.J.* (Wauconda Illinois x.x.).
- De Waele, *The Project of Mnesikles*: J. De Waele, *The Propylaea of the Akropolis in Athens, The Project of Mnesikles* (Amsterdam 1990).
- Deichmann: Basilika im Parthenon: F. W. Deichmann, Die Basilika im Parthenon, *AM* 63/4, 1938/9, 127-139, πίν. 21-24.
- Dinsmoor, Gables: W. B. Dinsmoor, The Gables of the Propylaea at Athens, *AJA* 14, 1910, 143-184, πίν. IV-V.
- Dinsmoor, *AJA* 15: W. B. Dinsmoor, *AJA* 15, 1911, 168-169.
- Dinsmoor, Building Accounts: W. B. Dinsmoor, Attic Building Accounts, *AJA* 17, 1913, 371-398.
- Dinsmoor, Monument of Agrippa: W. B. Dinsmoor, The Monument of Agrippa at Athens, *AJA* 24, 1920, 83.
- Dinsmoor, Excavation: W. B. Dinsmoor, Supplementary Excavation at the Entrance to the Acropolis, 1928, *AJA* 33, 1929, 101-102.
- Dinsmoor, The Hekatompedon: W. B. Dinsmoor, The Hekatompedon on the Athenian Acropolis, *AJA* 51, 1947, 109 κέ.
- Dinsmoor, *Architecture*: W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (London 1950).
- Dinsmoor, Two Monuments: W. B. Dinsmoor, Two Monuments on the Athenian Acropolis, *Χαριστίριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου Δ* (Ἀθῆναι 1967-68), 145-155, πίν. XLVIII-XLIX.
- Dinsmoor, Jr., *Predecessors*: W. B. Dinsmoor, Jr., *The Propylaea to the Athenian Acropolis, I. The Predecessors* (Princeton 1980).
- Dinsmoor, Jr., Asymmetry: W. B. Dinsmoor, Jr., The Asymmetry of the Pinakothek - For the Last Time?, σὺ δὲ *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography, Presented to H. A. Thompson, Hesperia* Suppl. 20 (1982).
- Dinsmoor, Jr., Planning: W. B. Dinsmoor, Jr., Preliminary Planning of the Propylaia by Mnesikles, σὺ δὲ *Le dessin d'architecture dans les sociétés antiques. Actes du Colloque de Strasbourg 26-28 Janvier 1984* (1985) 135-147.
- Dodwell, *Tour I-II*: E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece during the Years 1801, 1805 and 1806 I-II* (London 1819).
- Dodwell, *Views*: E. Dodwell, *Views in Greece from Drawings* (London 1821).
- Dörpfeld, Die Propyläen (A): W. Dörpfeld, Die Propyläen der Akropolis von Athen, *AM* 10, 1885, 38-56, πίν. II-III.
- Dörpfeld, Die Propyläen (B): W. Dörpfeld, Die Propyläen der Akropolis von Athen, *AM* 10, 1885, 131-144, πίν. V.
- Dörpfeld, Bauwerken: W. Dörpfeld, Zu den Bauwerken Athens, *AM* 36, 1911, 39-72, εἰδικὰ γὰρ τὰ Προπύλαια 51-55.
- Du Moncel, *Vues pittoresques*: Th. du Moncel, *Vues pittoresques des monuments d'Athènes* (Paris 1845).
- Dupré, *Voyage*: L. Dupré, *Voyage à Athènes et à Constantinople ou Collection des portraits, vues et costumes grecs et ottomans peints d'après nature en 1819 par L. Dupré, élève de David* (Paris 1825).
- Ebhart: Bodo Ebhart, *Der Burgwart* 11, 1910, 45-49.
- Eiteltjorg, New Finds: H. Eiteltjorg, New Finds Concerning the Entrance to the Athenian Acropolis, *AAA* 8, 1975, 94-95.
- Eiteltjorg, *Entrance*: H. Eiteltjorg, *The Entrance to the Athenian Acropolis before Mnesikles* (Boston 1993).
- Elderkin, *Periclean Buildings*: G. W. Elderkin, *Problems in Periclean Buildings* (Princeton 1912) 1-12.
- Espouy - Seure, *Monuments antiques*: H. d'Espouy - G. Seure, *Monuments antiques relevés et restaurés par*

- les architectes-pensionnaires de l'Académie de France à Rome*, 1ère partie et Supplément (Paris x.x.).
- Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ἑλλάς*: Δ. Ζακυθινός, *Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλάς, 392-1204* (Ἀθῆναι 1965).
- Ζακυθινός, *Ἱστορία*: Δ. Ζακυθινός, *Βυζαντινὴ Ἱστορία, 324-1071* (Ἀθῆναι 1972).
- Zakythinos, Grande brèche: D. Zakythinos, La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième au neuvième siècle, *Χαριστίριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον Γ* (Ἀθῆναι 1966) 300-327.
- Ζαχαρόπουλος, *Ἐκκλησία*: Ν. Ζαχαρόπουλος, *Ἡ ἐκκλησία στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Φραγκοκρατία* (Θεσσαλονίκη 1981).
- Ζιρώ, *Ἱστορία τῆς Νίκης*: Δ. Ζιρώ, Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, *Περὶλήψεις ἐπιστημονικῶν διαλέξεων, Ἐθνικὸ Μετοόβειο Πολυτεχνεῖο, Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων, Σπουδαστήριον Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* (Ἀθῆναι 1989) 10-13.
- Ζιρώ, Ὁ αἰτὸς τοῦ κάστρου: Δ. Ζιρώ, Ὁ αἰτὸς τοῦ κάστρου τῆς Ἀθηνᾶς, *Ἐνατο Συμπόσιον Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης* (Ἀθῆναι 1989) 36-38.
- Ζιρώ, *Προβλήματα τῆς Νίκης*: Δ. Ζιρώ, Παρατηρήσεις σὲ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἱστορικὰ ζητήματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς νέας ἀναστίλωσης, *Γ' Διεθνὴς Συνάντησις γιὰ τὴν ἀποκατάστασις τῶν μνημερίων τῆς Ἀκροπόλεως, Ἀθῆναι 31/3 - 2/4/1989* (Ἀθῆναι 1989).
- Ζιρώ, *Κύρια εἴσοδος*: Δ. Ζιρώ, *Ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνης* (Ἀθῆναι 1991).
- Ζώσιμος: Zosime, *Histoire Nouvelle* (ἐκδ. F. Paschoud, Paris 1971-1989).
- Fanelli, *Atene Attika*: F. Fanelli, *Atene Attica Descritte da Suoi Principii sino all'acquisto fatto dall'Armī Venete nel 1687* (Βενετία 1707).
- Felsch - Kienast - Schuler, Apollon und Artemis: R. C. S. Felsch - H. J. Kienast - H. Schuler, Apollon und Artemis oder Artemis und Apollon?, *AA* 1980, 38.
- Finlay, *History*: G. Finlay, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time I-II* (Oxford 1877).
- Foerster, Anonymi: R. Foerster, Zum Pariser und Wiener Anonymus über Athen, *AM* 8, 1883, 30-32.
- Foss, *Castles*: C. Foss, *Survey of Medieval Castles of Anatolia* (Oxford 1985).
- Foss - Winfield, *Fortifications*: C. Foss - D. Winfield, *Byzantine Fortifications, An Introduction* (Pretoria 1986).
- Fougères, *Athènes*: G. Fougères, *Athènes*² (Paris 1914).
- Fountoulaki, *Kleanthes*: O. Fountoulaki, *Stamatiōs Kleanthis (1802-1862). Ein griechischer Architekt aus der Schule Schinkels* (δ. δ., Karlsruhe 1979).
- Franco, Asimmetrie: F. Franco, Le asimmetrie de la Pinacotheca dei Propylei sull'Acropoli d'Atene, *ASAtene* 13/14, 1930/1931, 9-25.
- Frantz, From Paganism to Christianity: A. Frantz, From Paganism to Christianity in the Temples of Athens, *DOP* 19, 1965, 186-205.
- Frantz, Julian: A. Frantz, Did Julian the Apostate Rebuild the Parthenon?, *AJA* 83, 1979, 395-401.
- Frantz, *Late Antiquity*: A. Frantz, *The Athenian Agora, XXIV. Late Antiquity A.D. 267-700* (Princeton, N.J. 1988).
- Funcken, *Chevalerie*: L. et F. Funcken, *Le costume, l'armure et les armes au temps de la chevalerie* (Tournai 1977).
- Gabriel, *Rhodes I*: A. Gabriel, *La cité de Rhodes, 1310-1522, topographie, architecture militaire* (Paris 1921).
- Gabriel, *Rhodes II*: A. Gabriel, *La cité de Rhodes, 1310-1522, architecture civile et religieuse* (Paris 1923).
- Gagnaire, *Le palais des Papes*: S. Gagnaire, *Le palais des Papes d'Avignon* (Paris 1977).
- Gerola, *Monumenti Veneti*, I.1: G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τ. I.1 (Venezia 1905).

- Gerola, *Monumenti Veneti*, I.2: G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τ. I.2 (Venezia 1906).
- Grabar, *L'Âge d'Or*: A. Grabar, *L'Âge d'Or de Justinien* (Paris 1966).
- Graindor, L'entrée: P. Graindor, L'entrée de l'Acropole sous l'Empire, *BCH* 38, 1914, 272-295.
- Gregory, Fortified Cities: T. Gregory, The Fortified Cities of Byzantine Greece, *Archaeology* 35, 1982, 14-21.
- Gruben, *Tempel*: G. Gruben, *Die Tempel der Griechen*² (München 1976).
- Guidonis *Geographica*: *Guidonis Geographica*, σὸ *Itineraria Romana* (ἐκδ. Otto Cuntz, Leipzig 1929) 111-142.
- H. von Hallerstein: *Carl Haller von Hallerstein in Griechenland, 1810-1817* (Dietrich Reimer Verlag, κατάλογος ἔκδοσης, Berlin 1986).
- Hallerstein, *Carl Haller von Hallerstein*: Haller von Hallerstein, ... und die Erde gebar ein Lächeln. Der erste deutsche Archäologe in Griechenland - Carl Haller von Hallerstein 1774-1817 (München 1983).
- Hansen: M. Bendtsen - I. Haugsted, *Arkitekten Christian Hansen i Grækenland 1833-50* (κατάλογος ἔκδοσης, Kunstakademiets Bibliotek, 12/4 - 4/8/1986, Charlottenborg, Kongens Nytorv, København 1986).
- Haugsted, Hansen: I. Haugsted, The Architect Christian Hansen. Drawings, Letters and Articles Referring to the Excavations on the Acropolis 1835-37, *AnalRom* 10, 1982, 53-96.
- Hellström, Asymmetry: P. Hellström, The Asymmetry of the Pinacotheca once more, *OpAth* XI:5, 1975, 87-92.
- Hellström, Function: P. Hellström, The Planned Function of the Mnesiklean Propylaia, *OpAth* XVII:7, 1988, 108-121.
- Herrin, Realities: J. Herrin, Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, *DOP* 29, 1975, 255-284 (μὲ πίνακα στρατιωτικῶν, πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων στίς ἀκόλουθες σελίδες).
- Hobhouse, *Journey*: J. C. Hobhouse, *Journey through Albania, and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the Years 1809 and 1810* (London 1813).
- Homolle, Vue d'Athènes: Th. Homolle, Vue d'Athènes en 1674, *BCH* 18, 1894, 509-528, πίν. I-IV.
- Hopper, *Acropolis*: R. J. Hopper, *The Acropolis* (London 1974).
- Θεοδώρητος Κύρου: Migne, *PG* τ. 83 (Θεοδωρήτου ἐπισκόπου Κύρου ἅπαντα).
- Θεοφάνης: *Theophanis Chronographia* (ἐκδ. C. de Boor, Leipzig 1833).
- Θουκυδίδης: *Thucydide, La guerre du Péloponnèse* (ἐκδ. R. Weil - J. de Romilly, Paris 1967).
- Ἰακωβίδης, *Ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις*: Σ. Ε. Ἰακωβίδης, *Ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν* (Ἀθῆναι 1962).
- Ivanoff, Scalinata: S. Ivanoff, Sulla grande scalinata de' Propilei dell'Acropoli d'Atene, *Annali dell'Istituto* 33, 1861, 275-293.
- Ἰωαννίδου, *Μελέτη Προπυλαίων*: Τ. Τανούλας - Μ. Ἰωαννίδου - Ἀ. Μωραΐτου, *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τῶν Προπυλαίων* I (Ἀθῆνα 1994) 335-448.
- Jaubert, *Edrisi*: A. Jaubert, *Geographie d'Edrisi* (Paris 1846).
- Judeich, Martoni: W. Judeich, Athen im Jahre 1395 nach der Beschreibung des Niccolò da Martoni, *AM* 22, 1897, 423-438.
- Καθβαδίας - Καθεράου, *Ἀνασκαφή*: Π. Καθβαδίας - Γ. Καθεράου, *Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890* (Ἀθῆναι 1907).
- Kalpaxis, *Hemiteles*: T. E. Kalpaxis, *Hemiteles, Akzidentelle Unfertigkeit und "Bossen-Stil" in der griechischen Baukunst* (Mainz am Rhein 1986).
- Καρπούρογλους, *Παλαιὰ Ἀθῆναι*: Δ. Καρπούρογλους, *Αἱ παλαιὰ Ἀθῆναι* (Ἀθῆναι 1922).
- Καρπούρογλους, *Ἄλωσις*: Δ. Καρπούρογλους, *Ἡ ἄλωσις τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν* (Ἀθῆναι 1934).

- Karivieri, Tetraconch: A. Karivieri, The So-Called Library of Hadrian and the Tetraconch Church in Athens, στο *Post-Herulian Athens* (έκδ. P. Castren, Helsinki 1994) 89-113.
- Καρούζου, *Κρούσιος*: Σ. Καρούζου, *Μαρτίνος Κρούσιος, ο πρώτος φιλέλληνας* (Αθήνα 1973).
- Κατσαρός, Μονή του Προδρόμου: Β. Κατσαρός, 'Η κατά την 'Ελλάδα βυζαντινή μονή του Προδρόμου, τελευταῖος σταθμὸς τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη, *Βυζαντιακά* 1, 1981, 101-137.
- Καυτάνζογλος, Περὶ τοῦ πύργου: Α. Καυτάνζογλος, Περὶ τοῦ ἐν τῇ 'Ακροπόλει 'Αθηνῶν καταστραφέντος τουρκικοῦ πύργου, *'Αθίναιον* 6, 1877, 287-308.
- Κεδρηνός: Migne, *PG* τ. 122, σ. 9-368 (*Γεωργίου τοῦ Κεδρηνοῦ σύνομις ἱστοριῶν*).
- Κνιδάκης - Μαλούκου - Τιγγινάγκα, Βοεβοδαλίκι: Γ. Κνιδάκης - Φ. Μαλλοῦκου - Γ. Τιγγινάγκα, Τὸ Βοεβοδαλίκι τῆς 'Αθήνας, στο *'Επώνυμα ἀρχοντικά τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας* (Αθήνα 1986) 107-124.
- Κνιδάκης - Τιγγινάγκα, Βιβλιοθήκη: Γ. Κνιδάκης - Γ. Τιγγινάγκα, *ΑΔ* 41, 1986, Β1, 10-11.
- Κόκκου, *Μέρμνα*: 'Α. Κόκκου, *'Η μέρμνα γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στὴν 'Ελλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα* (Αθήνα 1977).
- Κορδῶσης, 'Η κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Φράγκους: Μ. Κορδῶσης, 'Η κατάκτηση τῆς νότιας 'Ελλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους, ἱστορικά καὶ τοπογραφικά προβλήματα, *'Ιστοριογεωγραφικά* 1, 1985-1986, 54 κέ.
- Κορρές, Χριστιανικὸς Παρθενών: Μ. Κορρές, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνα, *Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς 'Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης* (Αθήνα 1985) 36-38.
- Κορρές, Ὑμνων: Μ. Κορρές, Ὁ ὕμνων τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνος, *Ἑβδομο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς 'Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης* (Αθήνα 1987) 38-39.
- Κορρές, Χρονικά 1980: Μ. Κορρές, *ΑΔ* 35-36, 1980 (1988), Β1, 9-21, πίν. 9-12.
- Κορρές, *Παρθενών*: Μ. Κορρές, *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος* II₂ (Αθήνα 1989).
- Korres, Pythion: Μ. Korres, The Architecture of the Pythion Castle, *ByzF* XIV 1, 1989, 275-278, πίν. LXIX-LXXI.
- Korres, Der Parthenon bis 1687: Μ. Korres, Der Parthenon bis 1687, Reparatur-Kirche-Moschee-Pulvermagasin καὶ Die Akropolis als Festung, στο *Die Explosion des Parthenon* (Berlin, κατὰλ. ἔκδοσης 23/6-23/9/1990) 17-44.
- Κορρές, Ὁ Παρθενῶνας μέχρι τὸν 19ο αἰῶνα: Μ. Κορρές, Ὁ Παρθενῶνας ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ μέχρι τὸν 19ο αἰῶνα, στο *'Ο Παρθενῶνας καὶ ἡ ἀκτινοβολία του στὰ νεώτερα χρόνια* (έκδ. Π. Τουρνικιώτης, Αθήνα 1994) 136-161.
- Κορρές - Μπούρας, *Παρθενών*: Μ. Κορρές - Χ. Μπούρας, *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος* (Αθήνα 1983).
- Κορρές - Τογανίδης - Ζάμπας - Σκουλικίδης, *Παρθενών*: Μ. Κορρές - Ν. Τογανίδης - Κ. Ζάμπας - Θ. Σκουλικίδης κ.ά., *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος* II₁ (Αθήνα 1989).
- Κουμανούδης, Εἰδήσεις: Σ. Α. Κουμανούδης, Εἰδήσεις περὶ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ ἐπὶ τῆς 'Ακροπόλεως 'Αθηνῶν πύργου καὶ ἐπιγραφὰὶ ἐξ αὐτοῦ, *'Αθίναιον* 4, 1875, 195-209.
- Krautheimer, *Architecture*: R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Baltimore Maryland 1975).
- Krischen, *Konstantinopel*: F. Krischen, *Die Landmauer von Konstantinopel I* (Berlin 1938).
- Κωνσταντόπουλος, Λοιμός: Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, Ὑγνωστος ἐν 'Αθήναις λοιμός, *'Αρμονία* 1, 1900, 19-37.
- Κωνσταντόπουλος, Διορθώσεις: Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, Διορθώσεις εἰς βυζαντινὰς ἐπιγραφάς, *Βυζαντις* 1, 1909, 108-113.
- Laborde, *Athènes*: Cte de Laborde, *Athènes aux XVe, XVIe et XVIIe siècles I-II* (Paris 1854).

- Laborde, *Documents*: Cte de Laborde, *Documents inédits ou peu connus sur l'histoire et les antiquités d'Athènes* (Paris 1854).
- Λάμπρος: Σ. Π. Λάμπρος, *Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος* (Ἀθῆναι 1878).
- Laurent, *Recollections*: P. E. Laurent, *Recollections of a Classical Tour through Various Parts of Greece, Turkey and Italy, made in the Years 1818 and 1819* (London 1821).
- Lawrence, *Castles*: T. E. Lawrence, *Crusader Castles*² (Oxford 1988).
- Le Roy, *Ruines*: M. Le Roy, *Les Ruines des plus beaux monuments de la Grèce I-II* (Paris 1758).
- Leake, *Topography*: W. M. Leake, *The Topography of Athens with Some Remarks on its Antiquity* (London 1821).
- Legrand, Martoni: L. Legrand, Relation du pèlerinage à Jerusalem de Nicolas Martoni, notaire italien (1394-1395), *Revue de l'Orient Latin* 3, 1895, 647-653, 656.
- Legrand, Fauvel: Ph. E. Legrand, Biographie de Louis-François Sébastien Fauvel, antiquaire et consul, *RA* 30, 1897, I, 41-66, 185-201, 385-404· II, 94-103, 185-223.
- Leitzmann, *Konstantinopel*: H. Leitzmann, *Die Landmauer von Konstantinopel* (Berlin 1929).
- Leo von Klenze: *Ein griechischer Traum. Leo von Klenze, Der Archäologe* (München 1985, κατάλ. έκθεσης, έκδ. Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek).
- Lewis, Greek Inscriptions: D. M. Lewis, Greek Inscriptions from the Athenian Agora, *Hesperia* 44, 1975, 379-395, πίν. 85-88.
- Λέων Γραμματικός: *Leonis Grammatici chronographia* (έκδ. E. Bekker, Bonn 1842).
- Linfert, Propyläen: A. Linfert, Die Propyläen der Akropolis von Athen. Ein Dach für viele, *AM* 93, 1978, 25-34.
- Lock, Frankish Towers: P. Lock, The Frankish Towers of Central Greece, *BSA* 81, 1986, 100-123, πίν. 1, 2.
- Λόλλιγκ, Ἀναθήματα: Ἀ. Λόλλιγκ, Τὰ παρὰ τὰ Προπύλαια ἀναθήματα τῶν ἱππέων, *ΑΔ* 1889, 179-200.
- Lovinesco, *Voyageurs*: E. Lovinesco, *Les voyageurs français en Grèce au XIXe siècle (1800-1900)* (Paris 1909).
- Lucas, *Voyage*: P. Lucas, *Voyage dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique I* (Πάρισι 1712).
- Magni, *Relazione*: C. Magni, *Relazione della Città d'Athene, colle Provincie dell'Attica, Focia, Bocozia e Negroponte* (Πάρις 1688).
- Mainstone, *Hagia Sophia*: R. J. Mainstone, *Hagia Sophia, Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church* (London 1988).
- Μακρῆ - Τσάκος - Βαβυλοπούλου, Ριζόκαστρο: Ἐ. Μακρῆ - Κ. Τσάκος - Ἀ. Βαβυλοπούλου, Τὸ Ριζόκαστρο. Σωζόμενα ὑπολείμματα: νέες παρατηρήσεις καὶ ἐπαναχρονολόγηση, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. 14, 1987-1988, 329-366.
- Mallouchou-Tuffano, Interventi: F. Mallouchou-Tuffano, Interventi di restauro sull'Acropoli di Atene dal 1975 ad oggi, σὺδ *Archeologia e Restauro dei Monumenti* (Πρακτικὰ συνεδρίου σὺν Certosa de Pontignano (Siena) 28/10-10/10/1987, Firenze 1988).
- Μαλλούχου-Tuffano, Παρθενών: Φ. Μαλλούχου-Tuffano, Περιγραφές, ἔρευνες καὶ ἀπεικονίσεις τοῦ Παρθενώνα, ἀπὸ τὸν Κυριακὸ τῆς Ἀγκῶνος ὡς τὸν Frederic Boissonat. Διαχρονικὴ ἀντιμετώπιση ἀντιλήψεων καὶ μέσων, σὺδ Ὁ Παρθενώνας καὶ ἡ ἀκτινοβολία του σὺν νεώτερα χρόνια (έκδ. Π. Τουρνικιώτης, Ἀθῆνα 1994) 162-199.
- Mallwitz, *Olympia*: A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten* (München 1972).

- Μαλιτζού: Χ. Μαλιτζού στο *Ίστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* Θ 244-278.
- Mango, *Architecture*: C. Mango, *Byzantine Architecture* (New York 1978).
- Matton, *Athènes*: L.-R. Matton, *Athènes et ses monuments du XVIIe siècle à nos jours* (Athènes 1963).
- Megaw, Paphos: A. H. S. Megaw, Supplementary Excavations on a Castle Site at Paphos, Cyprus, 1970-1971, *DOP* 26, 1972, 322-343.
- Megaw - Jenkins, Isthmia: H. Megaw - R. J. H. Jenkins, Researches at Isthmia, *BSA* 32, 1931-1932, 68-89, πίν. 26.
- Meinardus, Akidographemata: O. F. A. Meinardus, Mediaeval Navigation according to Akidographemata in Byzantine Churches and Monasteries, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΣΤ', 1970-1972, 29-52, πίν. 15-18.
- Meyer-Plath - Schneider, *Konstantinopel*: B. Meyer-Plath - A. M. Schneider, *Die Landmauer von Konstantinopel II* (Berlin 1943).
- Michaelis, *Parthenon*: A. Michaelis, *Der Parthenon* (Leipzig 1871).
- Michaelis, *Arx Athenarum*: A. Michaelis - A. Iahn, *Arx Athenarum a Pausania descripta* (Bonn 1901).
- Michaelis, Plan d'Athènes: A. Michaelis, Un nouveau plan d'Athènes, *CRAI* 1910, 278-285, πίν. I-II.
- Middleton, *Plans and Drawings*: J. H. Middleton, *Plans and Drawings of Athenian Buildings* (London 1900).
- Miles, Arab Mosque: G. Miles, The Arab Mosque in Athens, *Hesperia* 25, 1956, 339-344.
- Miles, Byzantium and the Arabs: G. Miles, Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area, *DOP* 18, 1964, 1-32, εικ. 1-94.
- Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*: O. Μίλλερ, *Ίστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566) (μετάφρ. Σπυρ. Λάμπρου μετὰ προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων)* I-II (Ἀθῆναι 1909-1910).
- Μίλλερ, *Ἑλλάς*: O. Μίλλερ, *Ἡ Ἑλλάς ἐπὶ τῶν Ρωμαίων, τῶν Φράγκων καὶ τῶν Τούρκων, Ίστορικαὶ μονογραφίαι συλλεχθεῖσαι καὶ μεταφρασθεῖσαι ἐκ τῆς Ἀγγλικῆς ὑπὸ τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου* (Ἀθῆναι 1924-1927).
- Millingen, *Constantinople*: A. van Millingen, *Byzantine Constantinople* (London 1899).
- Μιχαὴλ Χωνιάτης: Σ. Λάμπρου, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα* I-II (Ἀθῆναι 1879-1880).
- Μουτσόπουλος, Ὁ Παρθενώνας τζαμί: N. K. Μουτσόπουλος, Οἱ περιπέτειες τοῦ ναοῦ τῆς Παλλάδος, ὁ Παρθενώνας τζαμί, *ΕΕΠΣΑΠΘ* 10, 1983-1985, 1-56.
- Μπαλάνος, Ἀθηνᾶ Νίκη: N. Μπαλάνος, Ἡ νέα ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (1935-1939), *ΑΕ* 1937, 776-807, πίν. I.
- Μπενιζέλος: Ἱ. Μπενιζέλος, *Ίστορία τῶν Ἀθηνῶν* I-II (Ἀθῆνα 1986).
- Μπίρης, Κάστρο: K. H. Μπίρης, Τὸ κάστρο τῆς Ἀθῆνας κατὰ τὴν Ἐπανάστασι, *Νέα Ἑστία* 15, Ὀκτ. 1946.
- Μπίρης, *Τσελεμπή*: K. H. Μπίρης, *Τὰ Ἀτικὰ τοῦ Ἑβλιά Τσελεμπή* (Ἀθῆναι 1959).
- Μπίρης, Παναγία Σπηλιώτισσα: M. Γ. Μπίρης, Ἡ Παναγία ἡ Σπηλιώτισσα στὴν Ἀκρόπολι τῶν Ἀθηνῶν, στὸ *Ἐκκλησίαις στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωσιν* (Ἀθῆνα 1979) 185-196.
- Μπούρας, Δύο μικροὶ ναοί: X. Μπούρας, Δύο μικροὶ ναοὶ ὀκταγωνικοῦ τύπου ἀνέκδοτοι, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Γ', 1962-1963, 126-171, πίν. 41-45.
- Μπούρας, *Σταυροδόλια*: X. Μπούρας, *Βυζαντινὰ σταυροδόλια μὲ νευρώσεις* (Ἀθῆνα 1965).
- Μπούρας, Βυζαντινὲς Ἀναγεννήσεις: X. Μπούρας, Βυζαντινὲς «Ἀναγεννήσεις» καὶ ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Ε', 1966-1969, 247-274.
- Μπούρας, Παλαιοπαναγία: X. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγία στὴ Μανωλάδα, *ΕΕΠΣΑΠΘ* 4, 1969-1970, 231-264, πίν. 1-8.
- Μπούρας, Ἅγιος Ἰωάννης: X. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων Λιγουριοῦ Ἀργολίδος, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Ζ', 1973-1974, 1-28, πίν. 1-6.
- Μπούρας, Ἀνίλιο: X. Μπούρας, Ἡ φραγκοβυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀνίλιο (τέως Γκλάτσα) τῆς Ἠλείας, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. IB', 1984, 238-264.

- Μπούρας, 'Αγιολέος: Χ. Μπούρας, 'Επανεξέταση τοῦ λεγομένου 'Αγιολέου κοντὰ στὴ Μεδώνη, *Φίλια Ἑπμ Γ* ('Αθήνα 1989) 302-322, πίν. 74-78.
- Μπούρας, Παρθενών: Χ. Μπούρας, Οἱ ἐργασίαι ἀποκαταστάσεως στὸν Παρθενώνα καὶ ἡ μετατόπιση ἀνυψήσεων γιὰ τὴν διατήρηση τῶν μνημείων. Θεωρητικὴ συμβολὴ στὶς σύγχρονες ἐργασίαι ἀποκαταστάσεως, στὸ *'Ο Παρθενώνας καὶ ἡ ἀκτινοβολία του σὰ νεώτερα χρόνια* (ἐκδ. Π. Τουρνικιώτης, 'Αθήνα 1994) 310-339.
- Μπρούσκαρη, *Μνημεῖα Ἀκροπόλεως*: Μ. Μπρούσκαρη, *Τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως* ('Αθήνα 1975).
- Μυλωνᾶς, 'Όσιος Λουκάς: Π. Μυλωνᾶς, Δομικὴ ἔρευνα στὸ ἐκκλησιαστικὸ συγκρότημα τοῦ 'Όσίου Λουκά Φωκίδος, *Ἀρχαιολογία* 36, 1990, 6-30.
- Müller-Wiener, *Castles*: W. Müller-Wiener, *Castles of the Crusaders* (New York - Toronto 1966).
- Νικήτας Χωνιάτης: *Nicetae Choniatae Historia* (ἐκδ. I. A. van Dieten, *CFHB* XI.1, Berlin 1975).
- Ξυγγόπουλος, Τοιχογραφίαι: 'Α. Ξυγγόπουλος, Παρθενῶνος βυζαντινὰ τοιχογραφίαι, *AE* 1920, 36-53.
- Ξυγγόπουλος, Φραγκοβυζαντινά: 'Α. Ξυγγόπουλος, Φραγκοβυζαντινὰ γλυπτὰ ἐν 'Αθήναις, *AE* 1931, 69-102.
- Ξυγγόπουλος, Πύργος Παρθενῶνος: 'Α. Ξυγγόπουλος, 'Ο μεσαιωνικὸς πύργος τοῦ Παρθενῶνος, *AE* 1960, 1-16.
- Omout, *Athènes*: H. Omout, *Athènes au XVIIe siècle* (Paris 1898).
- 'Ορλάνδος, Βλαχέρναι: 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, Αἱ Βλαχέρναι τῆς 'Ηλείας, *AE* 1923, 5-35.
- Orlandos, *Athēna Nike*: A. Orlandos, Nouvelles observations sur la construction du temple d'Athēna Niké, *BCH* 71/72, 1947/48, 1-38, πίν. I-II.
- 'Ορλάνδος, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ*: 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ* ('Αθῆναι 1958).
- Orlandos, *Anastylose*: A. K. Orlandos, Travaux récents d'anastylose de monuments préhistoriques et classiques de la Grèce, *ATTI* 1, 1961, 95-98.
- 'Ορλάνδος - Βρανούσης, *Χαράγματα*: 'Α. Κ. 'Ορλάνδος - Λ. Βρανούσης, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἥτοι ἐπιγραφὰὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους* ('Αθῆναι 1973).
- 'Ορλάνδος - Τραυλός, *Λεξικόν*: 'Α. 'Ορλάνδος - 'Ι. Τραυλός, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων* ('Αθῆναι 1986).
- Palagia, *Graces*: O. Palagia, A New Relief of the Graces and the Charites of Socrates, *Opes Atticae, Miscellanea philologica et historica Raymondo Bogaert et Hermann van Looy oblata* (The Hague 1990) 347-356, εἰκ. 12-18.
- Πάλλας, Εὐρώπη καὶ Βυζάντιο: Δ. 'Ι. Πάλλας, Εὐρώπη καὶ Βυζάντιο, στὸ *Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη, Α' Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση*, 'Αθήνα 1987, 9-61.
- Πάλλας, Μετάβαση: Δ. 'Ι. Πάλλας, 'Η 'Αθῆνα σὰ χρόνια τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἀρχαία λατρεία στὴ χριστιανικὴ, *ΕΕΘΣΠΑ* 28, 1989, 851-930.
- Παναγιωτίδης, Καμπιά: Μ. Παναγιωτίδης, Οἱ τοιχογραφίαι τῆς κρύπτης τοῦ 'Αγίου Νικολάου σὰ Καμπιά τῆς Βοιωτίας, *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, 1976*, II, B ('Αθῆναι 1981) 597-622.
- Παπανικολάου-Κρίστενσεν: 'Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *'Αθῆνα 1818-1853, ἔργα Δανῶν καλλιτεχνῶν* ('Αθῆνα 1985).
- Papayannakis - Lenormant, *L'Acropole*: Ch. Papayannakis - F. Lenormant, L'Acropole d'Athènes avant 1687, *Gazette Archéologique* 1, 1875, 26-30, πίν. 8.
- Παπαχαϊζῆς, *Παυσανίου Ἀττικά*: Ν. Δ. Παπαχαϊζῆς, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀττικά* ('Αθήνα 1974).
- Paris - Rome - Athènes*: *Paris - Rome - Athènes, Le voyage en Grèce des architectes français aux XIXe et XXe siècles* (κατάλ. ἔκδοσης, Paris 1982).
- Parsons, *Klepsydra*: A. W. Parsons, Klepsydra and the Paved Court of the Pythion, *Hesperia* 12, 1943, 191-267.
- Paton, *Venetians in Athens*: J. M. Paton, *The Venetians in Athens 1687-1688 from the ISTORIA of Cristoforo Ivanovich* (Cambridge Mass. 1940).

- Paton, *Visitors*: J. M. Paton, *Chapters on Mediaeval and Renaissance Visitors to Greek Lands* (Princeton 1951).
- Πειτράκος, 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία: Β. Χ. Πειτράκος, 'Η ἐν Ἀθίναϊς Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία, Ἱστορία τῶν 150 χρόνων της, 1837-1987 (Ἀθήνα 1987).
- Pernot, *Robert de Dreux*: H. Pernot, *Voyage en Turquie et en Grèce du R. P. Robert de Dreux, aumônier de l'ambassadeur de France (1665-1669)* (Paris 1925).
- Perry, *Levant*: C. Perry, *A View of the Levant: Particularly of Constantinople, Syria, Egypt, and Greece* (London 1753).
- Pinon: P. Pinon, *Les envois de Rome (1778-1968). Architecture et Archéologie* (Rome 1988).
- Piri Reis, *Kitab-ı-Bahriye*: Piri Reis, *Kitab-ı-Bahriye* (ἔκδ. Ertugrul Zekai Okte, Ankara 1988).
- Pittakis, *Athènes*: K. S. Pittakis, *L'ancienne Athènes* (Ἀθήναι 1835).
- Πιττάκης, 'Επιγραφαὶ Προπυλαίων: Κ. Σ. Πιττάκης, 'Επιγραφαὶ «τοῦ μεσαίου κίονος τοῦ πρὸς ἀριστερῇ τοῖς εἰσερχομένοις τῇ Ἀκροπόλει, τῆς ἀνατολικῆς Στοᾶς τῶν Προπυλαίων», ἀρ. 1591-1598, *AE* 1853, 938-939.
- Πιττάκης, 'Απόδειξις: Κ. Σ. Πιττάκης, Συνέχεια τῆς ὕλης ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι οἱ νῦν Ἕλληνες εἰοῖν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἐπιγραφαὶ ἀρ. 3456-3478, *AE* 1858, 1808-1810.
- Πιττάκης, 'Επιγραφή: Κ. Σ. Πιττάκης, [ἐπιγραφὴ 3712], *AE* 1859, 1910.
- Πιττάκης, Γενικὴ ἔκδοσις: Κ. Σ. Πιττάκης, Γενικὴ ἔκδοσις περὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν τῶν κατὰ τὸ 1858 ἔτος γενομένων, 'Εφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν ἔτ. Ζ', ἀρ. 306, 14 Μαρτ. 1859, 853-855.
- Πιττάκης, 'Ανακαλύψεις Ἰουλίου: Κ. Σ. Πιττάκης, Περὶ ἀρχαιολογικῶν ἀνακαλύψεων κατὰ τὸν μῆνα Ἰουλίου τοῦ 1859, 'Εφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν ἔτ. Ζ', ἀρ. 327, 14 Αὐγ. 1859, 1022.
- Πιττάκης, 'Ανακαλύψεις Αὐγούστου: Κ. Σ. Πιττάκης, Περὶ ἀρχαιολογικῶν ἀνακαλύψεων κατὰ τὸν μῆνα Αὐγούστου 1859, 'Εφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν ἔτ. Ζ', ἀρ. 330, 12 Σεπτ. 1859, 1045-1046.
- Πλούταρχος, *Σύλλας*: Πλούταρχος, *Σύλλας* (ἔκδ. R. Flacelière - E. Chambry, Paris 1971).
- Rococke, *Description*: R. Rococke, *A Description of the East II* (London 1745) 160-169.
- Ποζιόπουλος, 'Οχυρώσεις Ρόδου: Δ. Α. Ποζιόπουλος, 'Η μεταβατικὴ μορφή τῶν μεσαιωνικῶν ὀχυρώσεων τῆς Ρόδου πρὸς ἀντιμετώπιση τῶν πυροβόλων ὄπλων, Ἀναστίλωση - Συντήρηση - Προστασία μνημείων καὶ συνόλων, Τεχνικὴ περιοδικὴ ἔκδοσις τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν 1, 1984, 177-200.
- Πορφυρογέννητος, *De administrando*: Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* (ἔκδ. Gy Moravcsik, Washington 1967).
- Price - Trell, *Coins*: M. J. Price - B. L. Trell, *Coins and their Cities* (London 1977).
- Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*: Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων* (ἔκδ. G. Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. IV, Leipzig 1964).
- Ραγκαβῆς, Ἔκδοσις: Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆς, Συνοπτικὴ ἔκδοσις τῆς τύχης τῶν ἀρχαίων μνημείων εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, *AE* 1837, 5-13.
- Randolf, *Morea*: B. Randolph, *The Present State of the Morea Called Anciently Peloponnesus together with a Description of Athens, Islands of Zante, Stratades, and Serigo* (Λονδίνο 1686).
- Raubitschek, *Dedications*: A. E. Raubitschek, *Dedications from the Athenian Acropolis, A Catalogue of the Inscriptions of the Sixth and Fifth Centuries B.C.* (Cambridge Mass. 1949).
- Report-Minutes: *Report from the select committee on the Earl of Elgin's Collection of sculptured marbles, etc.* (London 1816). Συνοδεύεται ἀπὸ: *Minutes of evidence taken before the select Committee, respecting the Earl of Elgin's marbles.*

- Rodenwalt, *Stackelberg*: G. Rodenwalt, *Einleitung in O.M. Stackelberg, der Entdecker der griechische Landschaft* (München-Berlin 1959).
- Röhrig, *Hannoversche Rotroecke*: H. Röhrig, *Hannoversche Rotröcke in Griechenland (Das Tagebuch des Fähnrichs Zehe in den Türkenkriegen 1685-1688)* (Hildesheim 1975).
- Ross, *Descriptio Athenarum*: L. Ross, *Anonymi Viennensis descriptio urbis Athenarum, nebst den Briefen des Zygomalas und Kavasilas, ein Beytrag zur Topographie von Athen* (Wien 1840).
- Ross, *Hellenika*: Ross, *Hellenika* (Halle 1846).
- Ross - Schaubert - Hansen, *Nike Apteros*: L. Ross - E. Schaubert - Ch. Hansen, *Die Akropolis von Athen nach den neuesten Ausgrabungen, I. Der Tempel der Nike Apteros* (Berlin 1939).
- Roux, *Le temple de Bassae*: G. Roux, *Karl Haller von Hallerstein. Le temple de Bassae* (Strasbourg 1976).
- Rubio y Lluch, *Acropolis*: A. Rubio y Lluch, *La Acropolis de Atenas en la epoca Catalana* (Barcelona 1908).
- Rubio y Lluch, *Collection*: A. Rubio y Lluch, *Collection de documents relatifs à l'histoire de la ville d'Athènes pendant la domination Catalane, Βυζαντις 2, 1911-1912, 297-328.*
- Sacconi, *Morosini ad Atene*: A. Sacconi, *L'avventura archeologica di Francesco Morosini ad Atene (1687-1688)*, *Rivista di Archeologia*, Suppl. 10 (Roma 1991).
- Saint Clair: W. Saint Clair, *Lord Elgin and the Marbles* (London 1967).
- Sanders, *Split*: G. D. R. Sanders, *The Palace of Diocletian at Split* (άδην. εργασία Master, Missouri-Columbia 1989).
- Sandwich, *Voyage*: L. Sandwich, *A Voyage Performed by the Late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the Years 1738 and 1739 Written by Himself* (London 1799).
- Schuerl, *Castles*: W. F. Schuerl, *Medieval Castles and Cities* (London 1978).
- Schultz - Barnsley, *Monastery of St. Luke*: R. W. Schultz - S. H. Barnsley, *The Monastery of St. Luke of Stiris, in Phokis, and the dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Scripou, in Boeotia* (London 1901).
- Setton, *Middle Ages I-VI*: K. M. Setton, *Athens in the Middle Ages*, *Variorum Reprints* (London 1975).
- Setton, *Λατίνοι*: K. M. Setton, *Οί Λατίνοι σὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ Αἰγαῖο ἀπὸ τὴν τέταρτην σταυροφορία ὡς τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνα, σὲ Πανεπιστήμιο τοῦ Καϊμπριτζ, Ἡ Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας (ἑλλην. μετάφρ. Ἀθήνα 1979) A 298-325.*
- Setton, *Domination*: K. M. Setton, *Catalan Domination of Athens* (London 1975).
- Smail, *The Crusaders*: R. C. Smail, *The Crusaders in Syria and the Holy Land* (Southampton 1973).
- Σοφιανός, *Ὅσιος Λουκάς*: Δ. Ζ. Σοφιανός, *Ὅσιος Λουκάς, ὁ βίος τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στεριώτη* (Ἀθήνα 1989).
- Spon, *Voyage*: J. Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait es années 1675 et 1676 I-II* (Παρίσι 1678).
- Stackelberg, *Neugriechen*: O. M. Freiherr von Stackelberg, *Trachten und Gebrauche der Neugriechen* (1831).
- Stackelberg, N., *O. M. von Stackelberg*: N. von Stackelberg, *O. M. von Stackelberg, Schilderung seines Lebens und seiner Reisen in Italien und Griechenland, nach Tagebüchern und Briefen dargestellt* (1882).
- Stademann, *Panorama*: F. Stademann, *Panorama von Athen* (München 1841).
- Στεριώτου, *Ὁχυρώσεις Ρεδύμνου*: Ἰ. Στεριώτου, *Οἱ βενεικὲς ὀχυρώσεις τοῦ Ρεδύμνου (1540-1646), Συμβολὴ σὲ φρουριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 16ου αἰῶνα I-II* (Θεσσαλονίκη 1979).

- Stevens, Entrance Court: G. P. Stevens, The Periclean Entrance Court of the Acropolis of Athens, *Hesperia* 5, 1936, 446-520.
- Stevens, NE Corner: G. P. Stevens, The Northeast Corner of the Parthenon, *Hesperia* 15, 1946, 1-26.
- Stevens, Architectural Studies: G. P. Stevens, Architectural Studies Concerning the Acropolis of Athens, *Hesperia* 15, 1946, 73-106.
- Στίκας, Χρονικόν: Ε. Γ. Στίκας, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος* (Ἀθήνα 1970).
- Στίκας, Ὁρλάνδος: Ε. Γ. Στίκας, Ὁ ἀναστυλιωτὴς Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, στὸ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργον του (Ἀθήνα 1978) 393-578, εἰκ. 1-208, Α-ΣΤ.
- Stuart - Revett, Athens: J. Stuart - N. Revett, *The Antiquities of Athens* I-IV (London 1762-1816).
- Stuart - Revett, Athens²: J. Stuart - N. Revett, *The Antiquities of Athens*² I-IV, Supplement (London 1825-1830).
- Συμεὼν Μάγιστρος: Συμεὼν Μαγίστρου καὶ Λογοθέτου χρονογραφία, στὸ *Theophanes continuatus* (ἐκδ. E. Bekker, Bonn 1838) 601-760.
- Συνέσιος: Migne, PG τ. 66, 1321-1560 (Συνεσίου ἐπιστολαί).
- Σωτηρίου, Ἐρείπια βυζαντινοῦ ναοῦ: Γ. Σωτηρίου, Τὰ ἐρείπια τοῦ παρὰ τὸν Ἀρειον Πάγον βυζαντινοῦ ναοῦ, *ΑΔ* 2, 1916, 119-143.
- Σωτηρίου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἀθηνῶν: Γ. Α. Σωτηρίου, *Εὐρετήριον μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, μέρος Α', 1, Α, τεῦχ. Α' (Ἀθήνα 1927).
- Tafrali, Thessalonique: O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique* (Paris 1913).
- Τανούλας, Τὰ Προπύλαια Α: Τ. Τανούλας, Τὰ Προπύλαια τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης, *ΑΔ* 42, 1987, Β, 12-14, πίν. 21-23.
- Τανούλας, Βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων: Τ. Τανούλας, Ἡ περιοχὴ στὰ βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης, *Περιλήψεις ἐπιστημονικῶν διαλέξεων, Ἐθνικὸ Μετσόβειο Πολυτεχνεῖο, Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων, Σπουδαστήριο Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* (Ἀθήνα 1988) 27-29.
- Τανούλας, Τὰ Προπύλαια Β: Τ. Τανούλας, Τὰ Προπύλαια τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης, *ΑΔ* 43, 1988, Β, 19-21, πίν. 25-28.
- Τανούλας - Ἰωαννίδου, Προπύλαια: Τ. Τανούλας - Μ. Ἰωαννίδου, Προπύλαια, Προβλήματα τῆς συντήρησης τῶν Προπυλαίων καὶ εἰδικὰ στατικά προβλήματα τῶν Προπυλαίων (Ἀθήνα 1989).
- Tanoulas, The Propylaea: T. Tanoulas, The Propylaea of the Acropolis at Athens since the seventeenth century, *JdI* 102, 1987, 413-483.
- Τανούλας, Τὰ Προπύλαια Γ: Τ. Τανούλας, Τὰ Προπύλαια τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης, *ΑΔ* 44, 1989, 18, πίν. 28.
- Tanoulas, Pre-mnesiclean Cistern: T. Tanoulas, The Pre-mnesiclean Cistern on the Athenian Akropolis, *AM* 107, 1992, 129-160, πίν. 28-38, πυσ. σخ. 3-10.
- Tanoulas, Structural Relations: T. Tanoulas, Structural Relations between the Propylaea and the N.W. Building of the Athenian Acropolis, *AM* 107, 1992, 199-215, πίν. 46-56, πυσ. σخ. 11-12.
- Τανούλας, Μελέτη Προπυλαίων: Τ. Τανούλας - Μ. Ἰωαννίδου - Α. Μωραΐτου, *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τῶν Προπυλαίων* I (Ἀθήνα 1994) 3-334.
- Tanoulas, Ionic Stylobates: T. Tanoulas, New Information about the Ionic stylobates and the building process of the Propylaea στὸ E. L. Schwandner (ἐκδ.), *Säule und Gebälk* (Mainz am Rhein 1996) 111-123.
- Τανούλας, Ὑποδομὴ Προπυλαίων: Τ. Τανούλας, Στοιχεῖα ὑποδομῆς στυλοβατῶν καὶ δαπέδου στὴ δυτικὴ αἴθουσα τῶν Προπυλαίων, τόμος ἀφιερωμένος στὴ μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη (ἐκδ. ΕΜΠ, ὑπὸ ἐκδόσιν).
- Τζομπανάκη, Προμαχῶνες Χάνδακα: Χ. Τζομπανάκη, Οἱ χαμηλὲς πλατεῖες τῶν προμαχῶνων τῶν βενετσιά-

- νικών οχυρώσεων του Χάνδακα. Συμβολή στη μελέτη τους, στο *'Ανασπίλωση - Συντήρηση - Προστασία μνημείων και συνόλων, Τεχνική περιοδική έκδοση του 'Υπουργείου Πολιτισμού και 'Επιστημών* 2, 1987, 105-128.
- Thompson, *Travels*: C. Thompson, *The Travels of the Late Charles Thompson I* (Reading 1752).
- Thompson, Athenian Twilight: H. A. Thompson, The Athenian Twilight: A. D. 267-600, *JRS* 49, 1959, 61-72, πίν. 4-6.
- Thompson, Athenian Agora: H. A. Thompson, Activities in the Athenian Agora: 1958, *Hesperia* 28, 1959, 91-108, πίν. 13-22.
- Thompson - Scranton, Stoas and City: H. A. Thompson - R. L. Scranton, Stoas and City Walls on the Pnyx, *Hesperia* 12, 1943, 269-283.
- Thürmer, *Ansichten*: J. Thürmer, *Ansichten von Athen* (Rom 1823).
- Toy, *Fortifications*: S. Toy, *A History of Fortifications from 3000 BC to AD 1700* (Melbourne - London - Toronto 1955).
- Townsend, *Architectural Activity*: R. F. Townsend, *Aspects of Athenian Architectural Activity in the Second Half of the Fourth Century B.C.* (δ.δ., Chapel Hill 1982).
- Traquair, Laconia: R. Traquair, Laconia: Mediaeval Fortresses, *BSA* 12, 1905-1906, 265-276.
- Traquair, Mediaeval Fortresses: R. Traquair, Mediaeval Fortresses of the North-Western Peloponnesus, *BSA* 13, 1906-1907, 268-284.
- Traquair, Frankish Architecture: R. Traquair, Frankish Architecture in Greece, *Journal of the Royal Institute of British Architects* 31, 3d series, 1924, 3-48, 73-86.
- Τραυλός, 'Η βασιλική του 'Ασκληπείου: 'Ι. Τραυλός, 'Η παλαιοχριστιανική βασιλική του 'Ασκληπείου των 'Αθηνών, *AE* 1939-1941, 34-68.
- Τραυλός, *Πολεοδομική*: 'Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των 'Αθηνών* ('Αθήναι 1960).
- Τραυλός, Χριστιανικαὶ 'Αθήναι: 'Ι. Τραυλός, Χριστιανικαὶ 'Αθήναι, *ΘΗΕ* I 709-758.
- Travlos, *Athens*: J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (London 1971).
- Τραυλός, 'Η πυρπόλσις του Παρθενώνος: 'Ι. Τραυλός, 'Η πυρπόλσις του Παρθενώνος ὑπὸ τῶν 'Ερούλων καὶ ἡ ἐπισκευή του κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος 'Ιουλιανοῦ, *AE* 1973, 218-236, πίν. 107-111.
- Travlos, *Attika*: J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (Tübingen 1988).
- Tsigakou, *Hope*: F. M. Tsigakou, *Thomas Hope. Pictures from 18th c. Greece* ('Αθήνα 1985).
- Turner, *Journal*: W. Turner, *Journal of a Tour in the Levant I* (London 1820).
- Ubal dini, *Istoria*: G. Ubal dini, *Istoria della Casa degli Ubal dini, e de fatti d'alcuni di quella Famiglia* (Φλωρεντία 1583).
- Φιλαδελφεύς: Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *'Ιστορία τῶν 'Αθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀπὸ τοῦ 1400 μέχρι τοῦ 1800*, I-II ('Αθήναι 1902).
- Φιλιππίδου-Μπούρα, 'Εξωνάρθηκας 'Οσίου Λουκά: Λ. Φιλιππίδου-Μπούρα, 'Ο εξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ 'Οσίου Λουκά Φωκίδος, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΣΤ', 1970-2, 13-28, πίν. 3-14.
- Φωτογραφικὲς μαρτυρίες*: 'Αθήνα 1839-1900: *φωτογραφικὲς μαρτυρίες* (κατάλογος ἔκδοσης, 'Αθήνα 1985).
- Vandal, *Nointel*: A. Vandal, *Les voyages du Marquis de Nointel (1670-1680)* (Paris 1900).
- von Duhn, Ansicht der Akropolis: F. von Duhn, Eine Ansicht der Akropolis aus dem Jahre 1670, *AM* 2, 1877, 38-47, πίν. II.
- Wachsmuth, *Stadt Athen*: C. Wachsmuth, *Die Stadt Athen im Alterthum I* (Leipzig 1874).
- Walker, *Imperial Coinage*: A. S. Walker, *A Chronological Study of the Greek Imperial Coinage of Athens Based on the Collection of the Agora Excavations at Athens* (δ.δ., Univ. of Pennsylvania 1980).

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Watkin, *Hope*: D. Watkin, *Thomas Hope and the Neo-Classical Idea* (London 1968).
- Weller, Propylon: C. H. Weller, The Pre-Periclean Propylon of the Acropolis at Athens, *AJA* 7, 1904, 36-70.
- Wesenberg, *Die Propyläen*: B. Wesenberg, *Die Propyläen der Akropolis in Athen* (1988) 9-57.
- Wheler, *Journey*: G. Wheler, *A Journey into Greece* (Λονδίνο 1682).
- White, *Art and Architecture in Italy*: J. White, *Art and Architecture in Italy 1250-1400* (London 1987).
- Williams - Zervos, Corinth 1990: C. Williams, II - O. Zervos, Southeast Corner of Temenos E, *Hesperia* 60, 1991, 1-58, πίν. 1-13.
- Χαλκοκονδύλης: Λαονίκου Χαλκοκονδύλου 'Αθηναίου ἀπόδειξις ἱστοριῶν δέκα, Migne, *PG* τ. 159 (Paris 1866).
- Χριστοπούλου, Καστέλλι: Δ. Χριστοπούλου, Τὸ Καστέλλι στὴ Νάουσα τῆς Πάρου, 'Αναστίλωση-Συντήρηση-Προστασία μνημείων καὶ συνόλων, Τεχνικὴ περιοδικὴ ἔκδοσις τοῦ 'Υπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ 'Επιστημῶν 1, 1984, 201-224.
- Χρονογραφία: Χρονογραφία συγγραφεῖσα ἐκ προστάγματος Κωνσταντίνου τοῦ φιλοχρίστου καὶ πορφυρογεννήτου δεσπότου σὺν Theophanes continuatus (ἐκδ. E. Bekker, Bonn 1838) 3-481.
- Ψελλός: Migne, *PG* τ. 122 (Μιχαὴλ Ψελλός).
- Ziebarth, Reisebericht: E. Ziebarth, Ein griechischer Reisebericht des fünfzehnten Jahrhunderts, *AM* 24, 1899, 73-74.
- Zorzi, *Palladio*: G. Zorzi, *I disegni delle antichità di Andrea Palladio* (Venezia 1959).

Εὔρετήριον

- Ἐβραμέα Ἄννα, σ. 205 σημ. 4.
ἀγὰ κατοικία, 52-53.
Ἐγαρῆνοί, σ. 32 σημ. 68.
Acciaiuoli, 1, 24-25· σ. 42 σημ. 12· σ. 139· σ. 151 σημ. 148· σ. 174 σημ. 54· σ. 310-312, 319, 321.
— Antonio A', 22-24, 310-312.
— Antonio B', 24.
— Franco ἢ Φράγκος, 14, 24, 320.
— Nerio A', 23· σ. 34 σημ. 119· σ. 310-311.
— Nerio B', 24, 40, 310-311· σ. 322 σημ. 13.
— πύργος (βλ. καὶ φράγκικος πύργος), 139.
Ἅγιοι Τόποι, 19, 25-26, 39.
Ἅγιολέος Μεσοπνίας, σ. 307 σημ. 24.
Ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Κέρους, σ. 307 σημ. 25.
Ἅγίου Βαρδολομαίου παρεκκλήσι στὸ κάστρο τῆς Ἀθίνας, 23, 39 (βλ. καὶ παρεκκλήσι φραγκικὸ Προπυλαίων).
Ἐγκώνα, 25, 40.
Ἐγκωνίτης, βλ. Pizziccolli Ciriaco dei.
Ἐγλαύρου σπήλαιο, 70, 95.
Ἐγορὰ Ἀθηνῶν, 17· σ. 31 σημ. 49· σ. 32 σημ. 60· σ. 113 σημ. 50· σ. 279 σημ. 27.
Acre, σ. 307 σημ. 30.
Ἐγρίππα θάδρo ἢ πύργος, 16, 43, 46, 48, 51-53, 55-56· σ. 58 σημ. 3· σ. 59 σημ. 28· σ. 63 σημ. 103· σ. 66-68, 72-73, 78· σ. 83 σημ. 26, 28, 33-34· σ. 85 σημ. 90· σ. 89-90, 92, 97-98, 102, 105, 110· σ. 111 σημ. 18· σ. 113 σημ. 59· σ. 114 σημ. 64· σ. 116 σημ. 105· σ. 124-127, 130· σ. 145 σημ. 20, 24, 29· σ. 146 σημ. 29, 33· σ. 149 σημ. 108· σ. 236-237, 239, 248, 286, 302-303, 305, 321.
Ἐγρίππας, 16.
Ἐδριανός, σ. 30 σημ. 29· σ. 265.
Ἐδριανοῦ βιβλιοθήκη, σ. 32 σημ. 69· σ. 113 σημ. 50· σ. 270.
— παλάτι, 43· σ. 58 σημ. 5.
— πύλη, σ. 42 σημ. 5· σ. 58 σημ. 5.
— ὑδραγωγεῖο, σ. 42 σημ. 5.
ἀετός, 47, 50, 55· σ. 60 σημ. 43· σ. 63 σημ. 97.
Ἀθίνα, 1, 3, 15-28· σ. 31 σημ. 38· σ. 32 σημ. 60, 66-69· σ. 33 σημ. 74-75, 81, 83· σ. 34 σημ. 119, 129, 131· σ. 35 σημ. 135· σ. 39-40, 43-44, 46-50, 54, 57· σ. 58 σημ. 13· σ. 59 σημ. 14· σ. 60 σημ. 44· σ. 61 σημ. 55, 57, 65-66· σ. 62 σημ. 83-86· σ. 63 σημ. 97· σ. 65-67, 69-70, 73-74, 76· σ. 82 σημ. 5, 24· σ. 85 σημ. 87· σ. 87-88, 93-95, 102-103, 109-110· σ. 111 σημ. 3, 10, 12· σ. 113 σημ. 37, 40, 48, 50· σ. 114 σημ. 73· σ. 116 σημ. 111, 113· σ. 122, 130, 132-133, 138-139· σ. 149 σημ. 101· σ. 150 σημ. 127· σ. 229 σημ. 21· σ. 265, 270, 273-274, 280, 286· σ. 289 σημ. 18· σ. 296· σ. 306 σημ. 12· σ. 308 σημ. 47· σ. 310-311, 320-321.
— Ἅγιοι Ἀσώματοι στὰ Σκαλιά, σ. 113 σημ. 50.
— Ἅγιου Νικολάου ἢ Σεραφεῖμ ναός, 70, 127· σ. 113 σημ. 49.
— ἀραβικὴ ἢ Σαρακηνῶν παρουσία, ἐπιγραφὴ, κοινότητα στὴν Ἀθίνα, 19· σ. 32 σημ. 67-69· σ. 33 σημ. 81, σ. 35 σημ. 135.
— βοεβοδαλίκι, σ. 113 σημ. 50.
— Γοργεπήκοος, σ. 147 σημ. 66· σ. 307 σημ. 33.

- ἐκκλησία τῆς Παναγίας, 23.
- Θεομήτορος ναός, 18· σ. 32 σημ. 66.
- Μεγάλη Ἐκκλησία, σ. 42 σημ. 8.
- ναὸς τῆς Παναγίας, 21.
- στάδιο, σ. 42 σημ. 5.
- τετράκογχο, σ. 278 σημ. 10.
- φιλοσοφικὲς σχολές, 17-18· σ. 278 σημ. 7.
- ἹΑθίνας ἐπισκοπή, μητρόπολη, ἀρχιεπισκοπή, 18-20.
 - ἀρχαῖα τείκη, 15-16, 28· σ. 31 σημ. 38.
- ἹΑθηνᾶς Νίκης ἱερό, σ. 116 σημ. 94· σ. 210, 216, 234-236· σ. 257 σημ. 12· σ. 258 σημ. 21· σ. 272, 274, 283, 285, 300-301, 305.
 - ναός (βλ. καὶ ἹΑπτέρου Νίκης ναός), 10, 16, 22, 27-29· σ. 35 σημ. 152· σ. 43, 47, 51-53, 56· σ. 58 σημ. 3· σ. 61 σημ. 71-72· σ. 62 σημ. 72, 77· σ. 63 σημ. 101· σ. 65, 67-68, 73, 79-81· σ. 83 σημ. 26, 28, 34· σ. 85 σημ. 99· σ. 86 σημ. 109, 111· σ. 91, 103, 107-108· σ. 117 σημ. 123· σ. 120 σημ. 167· σ. 124-125, 127-130, 139· σ. 145 σημ. 20, 23· σ. 216, 225· σ. 229 σημ. 15· σ. 234-236· σ. 257 σημ. 6· σ. 265, 271, 285-286, 299-302· σ. 306 σημ. 12· σ. 309 σημ. 60, 68· σ. 311.
 - πύργος ἢ πόδιο, 46-49, 51, 53, 55-56· σ. 58 σημ. 3, σ. 59 σημ. 29, σ. 60 σημ. 32, 43· σ. 67-68, 72· σ. 82 σημ. 2· σ. 83 σημ. 28, 33· σ. 85 σημ. 99· σ. 89, 97-98, 105-106· σ. 114 σημ. 70· σ. 116 σημ. 105· σ. 118 σημ. 145· σ. 120 σημ. 166· σ. 124, 127, 131-134· σ. 145 σημ. 24· σ. 147 σημ. 58· σ. 148 σημ. 79· σ. 236, 238-240, 254-256· σ. 257 σημ. 12· σ. 258 σημ. 31· σ. 265, 271, 274, 286-287, 299, 302-303, 305, 310, 321.
- ἹΑθηνᾶς Ὑγείας βάθρο, 129.
- «Αἰγέα ἀνάκτορο», 65-66.
- Αἰγέας, 50, 65, 68.
- Αἶγινα, σ. 32 σημ. 68.
- ἀκιδιογραφήματα (βλ. καὶ χαράγματα βυζαντινὰ-χριστιανικά), σ. 231 σημ. 36.
- ἹΑκρόπολη, ἹΑγίας Τριάδος μονή, 21· σ. 278 σημ. 14.
 - βόρειο τεῖχος, 56, 87, 109, 127, 141· σ. 148 σημ. 87· σ. 199, 233, 267, 274, 294, 300.
 - Βραυρώνειο, 222, 227.
 - νότια κλιτύς, 88, 265, 267, 288.
 - νότιο τεῖχος, 48, 55-56, 88, 90, 92-93, 97-99· σ. 115 σημ. 77· σ. 127, 129, 310, 315.
 - Προμάχου βάθρο, 98.
- ἹΑλάρικος, 17-18.
- ἹΑνδραβίδα, ἹΑγία Σοφία, σ. 307 σημ. 23.
- ἹΑνδροῦτσος, 110, 253.
- Antonin, σ. 289 σημ. 23.
- ἹΑνώνυμος Βενετός, βλ. Bolzanio Urbano.
 - Βιέννης, 43-44· σ. 58 σημ. 5, 11· σ. 59 σημ. 17, 26· σ. 303.
 - Φλωρεντινός, σ. 58 σημ. 12.
- ἹΑπόλλωνος Πυθίου σπήλαιο, σ. 116 σημ. 101.
- «ἹΑπτέρου Νίκης ναός» (βλ. καὶ ἹΑθηνᾶς Νίκης ναός), 50· σ. 59 σημ. 28· σ. 61 σημ. 72· σ. 68, 76, 102· σ. 116 σημ. 107-108· σ. 124-125.
- ἹΑργος, 21.
- ἹΑρειος Πάγος, 95, 101· σ. 269 σημ. 13· σ. 287.
- «ἹΑριστοτέλη σχολή», σ. 42 σημ. 5.
- Arnaud François, 44· σ. 59 σημ. 13.
- ἹΑρρηφόριο, σ. 116 σημ. 101.
- ἹΑρτέμιδος ἹΕπιπυργιδίας ἱερό, σ. 230 σημ. 31.
- Arundele F., σ. 147 σημ. 69.
- ἀρχαϊκῆς ἀνόδου ἀναλημματικὸς τοῖχος, σ. 261 σημ. 71.
- ἹΑσκληπιεῖο, 53-54, 71· σ. 269 σημ. 20· σ. 273· σ. 278 σημ. 1, 8, 10· σ. 279 σημ. 25· σ. 290 σημ. 42.

- Ἀσκληπιοῦ ναός, 270.
- βυζαντινὴ δεξαμενὴ, 54· σ. 62 σημ. 91 (βλ. καὶ δεξαμενὴ Ἀσκληπιείου βυζαντινῆ).
- ἰωνικὴ στοά, σ. 30 σημ. 11.
- χριστιανικὴ βασιλική, 270, 273· σ. 278 σημ. 1.
- Atkins Samuel, 91-92, 94, 98-99, 106· σ. 112 σημ. 23, 26· σ. 114 σημ. 72-73, 77· σ. 120 σημ. 180· σ. 146 σημ. 32· σ. 230 σημ. 35· σ. 309 σημ. 68.
- Atlit ἡ ὄχυρὸ τῶν προσκυνητῶν, σ. 307 σημ. 30.
- Ἀττική, 19, 21-22, 26· σ. 32 σημ. 68· σ. 33 σημ. 75· σ. 48, 101, 265.
- Αὔγουστος, 16.
- αὐλὴ τῶν φυλάκων, 48, 51, 55, 89, 94, 104-105, 109· σ. 116 σημ. 105, 113· σ. 131-133, 256· σ. 258 σημ. 31.
- Avignon, Παπικὸ ἀνάκτορο, 295-296.
- Babin J. P., 1, 26, 47, 49· σ. 60 σημ. 43.
- βαλεριάνειο τεῖχος, σ. 144 σημ. 5· σ. 265· σ. 268 σημ. 2.
- Βαλεριανός, 16, 265· σ. 268 σημ. 8-9.
- Ballu Th., 130.
- Basevi George, 109· σ. 120 σημ. 175, 177, 180· σ. 226· σ. 230 σημ. 35.
- Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος, 19.
- βαυαρικὴ φρουρά, 28, 124.
- ΒΔ. οἰκοδόμημα, σ. 151 σημ. 156· σ. 233, 267, 274.
- Beck H., 122, 138· σ. 145 σημ. 16· σ. 149 σημ. 101.
- Bedford F., 138· σ. 150 σημ. 120.
- Belvoir, σ. 309 σημ. 72.
- Bendtsen Margit, σ. 146 σημ. 45· σ. 148 σημ. 88.
- «Βενεϊκὸς πύργος», 102.
- Bérard, Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος, 21· σ. 33 σημ. 95.
- Beschi Luigi, 44· σ. 111 σημ. 9· σ. 145 σημ. 18.
- Beulé Emile, 72, 131, 133, 135, 138, 247· σ. 323 σημ. 43.
- πύλη ἡ ὑπερρρωμαϊκὴ πύλη, 39· σ. 42 σημ. 5· σ. 63 σημ. 100· σ. 70· σ. 84 σημ. 67· σ. 95· σ. 113 σημ. 51· σ. 126, 131, 133-135, 138, 140· σ. 148 σημ. 82· σ. 149 σημ. 104, 107-108· σ. 236-237, 239-240, 245, 247, 249, 253-255· σ. 258 σημ. 30-31· σ. 259 σημ. 35, 37, 43· σ. 260 σημ. 48· σ. 261 σημ. 71· σ. 265-266· σ. 268 σημ. 7-10· σ. 269 σημ. 10· σ. 275-277· σ. 279 σημ. 53· σ. 286-287, 301, 303, 305· σ. 309 σημ. 69· σ. 320-321· σ. 323 σημ. 43.
- Βιλλαρδουῖνοι, πρίγκιπες τοῦ Μορέως, σ. 34 σημ. 110· σ. 129.
- Binder Judith, σ. 269 σημ. 10.
- Βιτρούβιος, σ. 58 σημ. 5.
- Blaquière E., 110.
- Bodnar Edward, σ. 42 σημ. 11.
- Bohn Richard, 13-14· σ. 82 σημ. 3· σ. 86 σημ. 116· σ. 122, 133-135, 138, 140-141· σ. 149 σημ. 104, 106, 108-109· σ. 151 σημ. 157· σ. 157, 160, 202-203· σ. 228 σημ. 10· σ. 229 σημ. 14· σ. 230 σημ. 32· σ. 240-241, 255· σ. 257 σημ. 1· σ. 259 σημ. 35, 41· σ. 260 σημ. 45-46· σ. 286-287.
- Boitte L.F., σ. 111 σημ. 15· σ. 118 σημ. 137· σ. 128, 132-141· σ. 144 σημ. 5· σ. 145 σημ. 16· σ. 148 σημ. 85· σ. 149 σημ. 97, 99, 101-102, 104, 107-108· σ. 150 σημ. 114, 122· σ. 157, 203· σ. 208 σημ. 65-66, 68· σ. 254-255, 266, 294· σ. 306 σημ. 12· σ. 308 σημ. 38.
- Bolzanio Urbano, 26· σ. 35 σημ. 145· σ. 44· σ. 58 σημ. 8· σ. 59 σημ. 26.
- Bonfils F., 140.
- Βονιφάτιος, μαρκίσκος τοῦ Montferrat, 21.
- Bordier Julien, σ. 58 σημ. 12.
- Bourges, Hotel Jacques-Coeurs, 296.
- Bracken C.P., σ. 112 σημ. 36.
- Βραυρώνειο, 169-170, 210, 232, 234, 253, 256, 267, 274-275, 285, 300, 303, 315, 320.
- Brienne, Gautier de, 22.

- Buchon J.A.C., 129-130, 190.
 Bundgaard J.A., 14.
 Burnouf Emile, 1, 139-140· σ. 144 σημ. 5· σ. 151 σημ. 148· σ. 250-252· σ. 259 σημ. 41· σ. 260 σημ. 58· σ. 304, 318-319· σ. 322 σημ. 1.
 Βύρων, λόρδος, 107.
 Γαλνός, σ. 31 σημ. 38.
 Carrey Jacques, 48· σ. 60 σημ. 45.
 Chacaton J.N.H., 129.
 Chandler Richard, 76, 79-81· σ. 82 σημ. 3· σ. 84 σημ. 73· σ. 85 σημ. 86-87, 107· σ. 86 σημ. 107, 109, 112· σ. 91, 102, 108· σ. 116 σημ. 103· σ. 118 σημ. 140· σ. 120 σημ. 171.
 Chastel Rouge, σ. 307 σημ. 27.
 Chaudet Louis, 130· σ. 147 σημ. 53, 75-76· σ. 148 σημ. 79.
 Choisel-Gouffier, 87.
 Città di Castello, Palazzo Communale, σ. 307 σημ. 30.
 Clairvaux μονή, σ. 307 σημ. 30.
 Cockerell C.R., 72· σ. 85 σημ. 99· σ. 93, 103-105· σ. 118 σημ. 128, 130, 138· σ. 119 σημ. 154· σ. 161, 313.
 Collignon M., σ. 60 σημ. 47· σ. 61 σημ. 57.
 Coronelli P.M., 57.
 Coubault, 88· σ. 111 σημ. 3.
 Γρηγορόβιος, 1· σ. 31 σημ. 55· σ. 33 σημ. 78· σ. 34 σημ. 119· σ. 144 σημ. 5· σ. 320.
 Crusius M., 26· σ. 35 σημ. 146· σ. 44.
 Dalton Richard, 69· σ. 83 σημ. 39.
 Δαφνίου Μονή, 22.
 De Waele Jos, 15.
 Deichman F.W., σ. 278 σημ. 7.
 Δελφοί, Λέσχη Κνιδίων, σ. 30 σημ. 11.
 δεξαμενή ύστερορωμαϊκή ἢ ιουστινιάνεια ἢ Προπυλαίων, σ. 31 σημ. 33· σ. 56-77, 100· σ. 117 σημ. 120· σ. 126, 130, 132, 137, 139-141· σ. 174 σημ. 55· σ. 185, 200-203· σ. 209 σημ. 69-70, 75· σ. 232· σ. 257 σημ. 1· σ. 267· σ. 269 σημ. 19-20· σ. 273-276· σ. 278 σημ. 23-24· σ. 279 σημ. 29· σ. 283, 291, 293, 299-301, 305, 313-316, 319.
 — θόρεια τῆς Κλεγύδρας, σ. 278 σημ. 23· σ. 279 σημ. 29.
 — Ἀσκληπιείου θυζαντινῇ, σ. 269 σημ. 20· σ. 273· σ. 278 σημ. 24· σ. 279 σημ. 29.
 — νοτίως Προπυλαίων, 169-170, 234, 275.
 Δέξιππος, σ. 269 σημ. 10.
 Desbuisson Prosper, σ. 85 σημ. 86· σ. 109· σ. 115 σημ. 82· σ. 128, 131-133, 136· σ. 148 σημ. 78-79, 85, 87· σ. 203, 233.
 Δεσπίνης Γεώργιος, σ. 151 σημ. 156.
 Dilettanti, Ἑταιρεία τῶν, 79· σ. 112 σημ. 36.
 Dinsmoor William Bell, 14· σ. 31 σημ. 32· σ. 149 σημ. 108.
 Dinsmoor William Bell, Jr., 14.
 Διονύσου θέατρο, σ. 34 σημ. 108· σ. 53, 70-71· σ. 84 σημ. 60· σ. 261 σημ. 71· σ. 265.
 διοδάρ ἀγὰς ἢ διοδάρης, σ. 85 σημ. 86· σ. 86 σημ. 109· σ. 102, 108· σ. 116 σημ. 113· σ. 120 σημ. 173.
 Dodwell Edward, 101-103, 107· σ. 112 σημ. 32, 35-36· σ. 113 σημ. 39· σ. 115 σημ. 79-80· σ. 116 σημ. 105, 108, 113· σ. 117 σημ. 113-114, 120· σ. 118 σημ. 140.
 Donato, Nerio di, 24.
 donjon, 100, 132-133, 300, 304, 313, 315-316, 319.
 Dörpfeld Wilhelm, 14.
 Dreux, Robert de, 46.
 Dupré Louis, 109· σ. 113 σημ. 55· σ. 120 σημ. 180· σ. 121 σημ. 184· σ. 148 σημ. 87.
 δυτικὴ πρόσβαση, 2-5, 10, 16-17, 21, 25· σ. 31 σημ. 45· σ. 45, 48-49, 52, 66, 79, 87, 93, 95, 103-104, 107, 110· σ. 114 σημ. 65· σ. 120 σημ. 180· σ. 122, 124, 126, 128, 131, 133, 135, 138, 140, 142· σ. 149 σημ. 104·

- ο. 151 σημ. 160· ο. 171 σημ. 16· ο. 232, 237-240, 245, 247· ο. 258 σημ. 27· ο. 259 σημ. 41, 44· ο. 260 σημ. 45· ο. 265-267· ο. 269 σημ. 16· ο. 271, 275-277, 280, 285-288, 292, 301-303, 310-311, 320-321· ο. 322 σημ. 2.
- μεσιζίτ, 45-46, 53, 57· ο. 84 σημ. 67α· ο. 95-96· ο. 119 σημ. 147.
- προμαχώνας δεύτερος, 27, 46, 48, 56-57, 72-73, 79-80· ο. 82 σημ. 2· ο. 85 σημ. 99· ο. 89-91, 94, 98-99, 105-108, 123-127· ο. 145 σημ. 20, 23-24· ο. 236-237, 239, 286, 302-303· ο. 309 σημ. 63, 68· ο. 321.
- προμαχώνας δολικού, 93· ο. 112 σημ. 36· ο. 117 σημ. 113· ο. 254 (βλ. καὶ δολικό).
- προμαχώνας πρῶτος - μεγάλος - δυτικός, 46, 48, 54-57· ο. 59 σημ. 30· ο. 70, 72· ο. 82 σημ. 2· ο. 90, 95-96, 98, 101, 104-105· ο. 119 σημ. 150· ο. 123, 128, 131· ο. 145 σημ. 7· ο. 147 σημ. 76· ο. 148 σημ. 79· ο. 149 σημ. 104· ο. 246-248, 253-254· ο. 259 σημ. 42· ο. 260 σημ. 48· ο. 261 σημ. 71· ο. 320-321· ο. 323 σημ. 43.
- ρωμαϊκὴ κλίμακα, ο. 31 σημ. 37· ο. 117 σημ. 114· ο. 126, 128, 131, 134· ο. 144 σημ. 5· ο. 145 σημ. 24· ο. 149 σημ. 108· ο. 167· ο. 171 σημ. 17· ο. 173 σημ. 47· ο. 236-240· ο. 258 σημ. 26· ο. 267, 303.
- Ebhardt, ο. 62 σημ. 83.
- Edrisi ḥ 'Εδρυσί, 19· ο. 33 σημ. 75.
- Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία, 18· ο. 32 σημ. 61.
- Ἐκάτης Ἐπιπυργιδίας ἱερό, 224, 226, 274.
- Ἐλγιν λόρδος, 28· ο. 35 σημ. 156· ο. 103, 107· ο. 117 σημ. 122-123, 125· ο. 130.
- Elderkin G.W., 14.
- Ἐξαμίλιον, ο. 323 σημ. 41.
- Ἐπίδαυρος, Καταγώγιο ἱεροῦ Ἀσκληπιοῦ, ο. 30 σημ. 11.
- Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος ναός, Βάσσεις Ἀρκαδίας, 11.
- ἐπίμνηκες ἀμυντικὸ οἰκοδόμημα, βλ. donjon.
- Ἐρέχθειο, 21-22, 28-29· ο. 30 σημ. 31· ο. 33 σημ. 86· ο. 35 σημ. 143, 152· ο. 61 σημ. 71· ο. 70, 103, 110· ο. 117 σημ. 113· ο. 125, 130, 133, 266-267, 270.
- Ἐρουλοί, 16, 265-267· ο. 268 σημ. 3, 8-10· ο. 269 σημ. 10· ο. 274.
- Estanol, Don Berenguer, 22.
- Εὐμένης Β', 16.
- Εὐμένους στοά, 47, 53-54, 71, 93, 265, 273.
- Ζιρῶ Δ., ο. 145 σημ. 20· ο. 150 σημ. 114· ο. 259 σημ. 39.
- Ζυγομαλὰς Θ., ο. 35 σημ. 146.
- Fadrique Alfonso, 22· ο. 34 σημ. 113.
- Fanelli Francesco, 48, 54-57, 65-66, 68, 72-73· ο. 62 σημ. 83-85, 87, 89-90, 93-95· ο. 63 σημ. 97, 101, 107· ο. 82 σημ. 24-25· ο. 83 σημ. 28, 31, 33, 42· ο. 114 σημ. 65, 70· ο. 118 σημ. 144· ο. 119 σημ. 151· ο. 309 σημ. 68· ο. 312· ο. 322 σημ. 27.
- Fauvel L.F.S., 47-48· ο. 60 σημ. 47-48· ο. 62 σημ. 93· ο. 87-88, 92, 109· ο. 111 σημ. 1-3, 9· ο. 112 σημ. 32· ο. 115 σημ. 93· ο. 129· ο. 145 σημ. 7· ο. 279 σημ. 49· ο. 322 σημ. 27.
- Fellowes Charles, 129.
- Ferriol, Comte de, 65.
- Fougères G., 138· ο. 150 σημ. 135.
- Frantz Allison, ο. 30 σημ. 31· ο. 268 σημ. 9.
- Gell William, 69, 72· ο. 84 σημ. 65· ο. 85 σημ. 86· ο. 90, 93-101, 103-107, 109· ο. 111 σημ. 5· ο. 112 σημ. 32, 35-36· ο. 113 σημ. 55-56· ο. 114 σημ. 61, 63, 73· ο. 115 σημ. 77, 79-81· ο. 117 σημ. 120· ο. 118 σημ. 145, 147· ο. 119 σημ. 149, 158· ο. 120 σημ. 175, 183· ο. 174 σημ. 52· ο. 205 σημ. 6· ο. 207 σημ. 42· ο. 276· ο. 309 σημ. 68· ο. 317.
- Giraud Jean, 1, 48· ο. 61 σημ. 55-57.
- Guillette, de la, 49.
- Hallerstein, Haller von, 72· ο. 85 σημ. 99· ο. 90, 104-107· ο. 114 σημ. 61· ο. 115 σημ. 81, 87· ο. 118 σημ. 131-132, 138-139, 141, 145· ο. 119 σημ. 148, 150, 159· ο. 120 σημ. 180· ο. 121 σημ. 184· ο. 122-123, 134· ο. 145 σημ. 7· ο. 254· ο. 322 σημ. 11.
- Hansen Hans Christian, ο. 111 σημ. 15· ο. 120 σημ. 180· ο. 127-128, 133· ο. 146 σημ. 40· ο. 149 σημ. 97· ο. 306 σημ. 16.

- Hayes Louis, βαρῶνος de Courmenin, 44.
 Haygarth, σ. 116 σημ. 111.
 Hayter Lewis, 122, 130· σ. 147 σημ. 69-70.
 Heideck, Karl Wilhelm von, 126· σ. 146 σημ. 28, 33· σ. 177.
 Helström Pontus, 14.
 Ἡλῖς, Βλαχέρνα, 296· σ. 307 σημ. 31.
 Hobhouse J.C., 107-108· σ. 116 σημ. 111· σ. 119 σημ. 163· σ. 120 σημ. 164, 171.
 Hope Thomas, 88-91, 94, 103-106· σ. 111 σημ. 10-12, 17· σ. 112 σημ. 24-25· σ. 113 σημ. 43· σ. 114 σημ. 68· σ. 116 σημ. 111· σ. 118 σημ. 142· σ. 120 σημ. 180· σ. 135, 302.
 Ἡρώδης, 39· σ. 42 σημ. 5· σ. 46-47, 53-54, 57· σ. 59 σημ. 23-24· σ. 70-72· σ. 82 σημ. 15· σ. 83 σημ. 51· σ. 88, 93-94, 107, 110· σ. 111 σημ. 12· σ. 113 σημ. 46-47· σ. 121 σημ. 195· σ. 122-123, 254-255, 265.
 Huebsch, σ. 120 σημ. 180.
 Θεοδόσιος Β', σ. 279 σημ. 45.
 Θεοφύλακτος (χάραγμα στὴ βόρεια πτέρυγα τῶν Προπυλαίων), 187.
 — οἰκοδόμος, σ. 206 σημ. 26.
 — πρωτοσπαθάριος, 19.
 Θήβα, 18-19, 21-24.
 Θησέας, 65, 68.
 Θησεῖο, 103, 270.
 δολικό, 93, 104· σ. 117 σημ. 113· σ. 118 σημ. 128· σ. 123-124, 131, 133, 254.
 Θρασύλλου μνημεῖο, 53· σ. 290 σημ. 42.
 δρῆνος «Περὶ ἀναλώσεως...», 24, σ. 35 σημ. 135.
 Θωμᾶ πύργος στὰ Ἰωάννινα, σ. 290 σημ. 37.
 Ἰουλιανός, 17.
 Ἰουστινιανός, 18, 250· σ. 269 σημ. 19· σ. 273-275, 277· σ. 278 σημ. 7, 9· σ. 279 σημ. 29.
 Ἰσοῦφ ἀγάς, 50, 74.
 Ἰωαννίδου Μαίρη, 143· σ. 171 σημ. 1.
 Ἰωάννου Προδρόμου μονή, 21.
 Jenkins Ian, σ. 85 σημ. 101.
 Καβάσιλας Σ., σ. 35 σημ. 146.
 Καβαδίας Π., 28, 57, 124, 141-142, 189· σ. 151 σημ. 156· σ. 209 σημ. 69· σ. 246, 254· σ. 259 σημ. 37.
 Καλάμιον Φωκίδας, σ. 32 σημ. 68.
 Κάλαμος Ἀττικῆς, σ. 32 σημ. 68.
 Καμένα Βοῦρλα, ναὸς τοῦ Σωτῆρος, σ. 307 σημ. 33.
 Καμπιά, Ἅγιος Νικόλαος, 295· σ. 307 σημ. 33.
 Καμπούρογλους Δ., σ. 32 σημ. 69· σ. 35 σημ. 135· σ. 322 σημ. 1.
 Κάπουα, 25, 39· σ. 42 σημ. 5.
 Καπουτσινοὶ μοναχοί, 49· σ. 61 σημ. 57, 65.
 Καραμπамπά τεκκές, σ. 110· σ. 121 σημ. 195.
 Karlowitz, 65.
 Καταλανικὴ Ἑταιρεία, 22.
 Καυτανζόγλου Λύσανδρος, σ. 150 σημ. 119.
 Kawerau G., 28, 57, 142· σ. 151 σημ. 160· σ. 160· σ. 171 σημ. 10· σ. 189· σ. 228 σημ. 10· σ. 229 σημ. 14· σ. 230 σημ. 32· σ. 233, 239-241· σ. 258 σημ. 27· σ. 259 σημ. 35.
 Κηφισοῦ μάχη, 22.
 Κιμώνειο τεῖχος, 124.
 Kinnard William, σ. 84 σημ. 69· σ. 108, 110· σ. 114 σημ. 63· σ. 117 σημ. 113· σ. 120 σημ. 176-178, 180· σ. 121 σημ. 184· σ. 146 σημ. 37· σ. 226.
 Κιουτάχεια, σ. 290 σημ. 35.
 Κιουταχῆς, 28.
 Κιστερκιανοὶ μοναχοί, 22.

- Κλεάνδης Σταμάτιος, σ. 118 σημ. 137· σ. 122, 130· σ. 144 σημ. 4· σ. 145 σημ. 7· σ. 147 σημ. 73· σ. 148 σημ. 79· σ. 261 σημ. 68-69, 71.
- Κλεγυύδρα, 16, 22, 96, 103, 110· σ. 113 σημ. 57· σ. 116 σημ. 100· σ. 121 σημ. 191-192· σ. 122-123· σ. 144 σημ. 5· σ. 145 σημ. 6, 8· σ. 251-253· σ. 259 σημ. 44· σ. 260 σημ. 65· σ. 265-267· σ. 269 σημ. 15-16, 20· σ. 273, 288, 297, 301-302, 304-330 (βλ. καὶ προμαχώνα Κλεγυύδρας).
- Klenze, Leo von, 109, 123-124.
- Κνιθάκης Γιάννης, σ. 144 σημ. 2, 4.
- Κομνηνή, Ἑλένη Ἀγγελίνα, 21.
- Κορρὲς Μ., σ. 35 σημ. 154· σ. 86 σημ. 116· σ. 268 σημ. 5· σ. 308 σημ. 43.
- Κουμανούδης Στ., σ. 114 σημ. 75.
- Krak des Chevaliers (Κράκ τῶν Ἱπποτῶν), σ. 307 σημ. 22, 30· σ. 309 σημ. 72-74, 76.
- Κρούσιος Μαρτίνος, βλ. Crusius.
- Κωσταντινούπολη, βυζαντινὰ τεῖχη, σ. 279 σημ. 45· τουρκικὴ ὁχύρωση, 321.
- Ἀγία Εἰρήνη, σ. 307 σημ. 32.
- μονὴ Κωνσταντίνου τοῦ Λιβός, σ. 307 σημ. 32.
- ναὸς Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκκου, σ. 307 σημ. 32.
- Κωνσταντόπουλος Κ., σ. 205 σημ. 4.
- Κώνστας Β', 18· σ. 32 σημ. 60.
- Laborde, Comte de, σ. 60 σημ. 40.
- Ladislav, βασιλεὺς τῆς Νεάπολης, 23.
- Lambert Marcel, 122, 139· σ. 145 σημ. 16· σ. 151 σημ. 145· σ. 260 σημ. 46.
- Λάμπρος Σπυρίδων, 1· σ. 33 σημ. 75· σ. 58 σημ. 6.
- La Roche, Γουλιέλμος de, 21.
- La Roche, de, σ. 34 σημ. 110· σ. 129· σ. 144 σημ. 5· σ. 297, 299-301, 303-305· σ. 308 σημ. 43· σ. 314· σ. 322 σημ. 1.
- La Roche, de, Sire d'Athènes - Dominus Athenarum, σ. 33 σημ. 93.
- La Roche, Guy A' de, 21.
- Guy B' de, 22· σ. 34 σημ. 104.
- Ἰωάννης de, 21· σ. 34 σημ. 102.
- La Rue, Rinaldo de, 54-56· σ. 62 σημ. 90, 94· σ. 63 σημ. 97, 101.
- L'Assuré, 65.
- Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος, σ. 35 σημ. 152.
- Leake William Martin, 103.
- Lebouteux Denis, 128, 131-133, 135-136, 140· σ. 148 σημ. 81· σ. 149 σημ. 104, 106-107· σ. 150 σημ. 109-110· σ. 203, 233.
- Λειβαδιά, 123.
- Lenormant F., σ. 60 σημ. 48.
- Le Roy Julien David, σ. 62 σημ. 79· σ. 72-78· σ. 84 σημ. 76, 79, 81· σ. 85 σημ. 88, 94, 96· σ. 88, 90, 98· σ. 113 σημ. 43· σ. 117 σημ. 114· σ. 119 σημ. 157· σ. 145 σημ. 7· σ. 172 σημ. 19· σ. 279 σημ. 49.
- Λέων, μητροπολίτης Ἀθηνῶν, 287.
- πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Ἑλλάδος, σ. 32 σημ. 64.
- Λιονταριου πόρτα, 69· σ. 82 σημ. 24.
- Λοκρίδα, Μονὴ Ἀγιάς, σ. 307 σημ. 24.
- Lotbinière P.G. Joly de, σ. 115 σημ. 81.
- Λουδοβίκος Θ', 21.
- ΙΔ', 53.
- Λουκά Ὁσίου μονή, σ. 290 σημ. 37· σ. 295.
- Λουκάς ὁσιος ὁ Στεριώτης, 18-19· σ. 32 σημ. 66, 68.
- Λουρπαρδιάρης, Ἅγιος Δημήτριος, σ. 61 σημ. 55.
- Lubenau Reinhold, 44-45, σ. 59 σημ. 26.
- Lucas Paul, 27, 66· σ. 82 σημ. 8.

- «Λυκούργου ὀπλοστάσιο» (τὰ Προπύλαια), 50, 67-68, 73.
 Machiavelli Niccolò, 24.
 Magni Cornelio, 49· σ. 62 σημ. 72.
 Manfred, γιὸς τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σικελίας Φρειδερίκου Β', 22.
 Μανωλέσου 'Ε., σ. 144 σημ. 2.
 Μαξιμιανός, σ. 31 σημ. 41.
 Μαρκελλίνου Σεπτίμιου Φλάβιου ἐπιγραφὴ, 50· σ. 62 σημ. 94· σ. 67, 72, 102· σ. 116 σημ. 105.
 Marquab, σ. 309 σημ. 76.
 Martoni Niccolò da, 1, 25, 39-41· σ. 42 σημ. 5, 12· σ. 58 σημ. 5· σ. 286, 299, 301, 310-311· σ. 322 σημ. 2.
 Matton R., σ. 114 σημ. 1· σ. 119 σημ. 161.
 Mennard Th., σ. 151 σημ. 154.
 Μέρμπακας, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, σ. 307 σημ. 24.
 Michaelis A., σ. 62 σημ. 83.
 Μίλλερ Οὐίλλιαμ, 1· σ. 34 σημ. 119· σ. 322 σημ. 1.
 Μνησίκλειο ἀνάκλημα, 10, 16, 48, 56-57, 72, 96-97, 105· σ. 119 σημ. 150· σ. 123, 135-136· σ. 144 σημ. 5· σ. 147 σημ. 53· σ. 238-239, 242, 245, 248-251, 253, 265-267, 276, 302, 304, 321.
 Μνησικλῆς, 3, 9, 12, 14, 69, 142, 224· σ. 257 σημ. 1· σ. 286.
 Moncel, Théodore Achille Louis, Vicomte du, 130.
 Morosini, 3, 27, 48, 53-57· σ. 61 σημ. 71· σ. 62 σημ. 83, 85· σ. 64-66, 68, 71-72, 81· σ. 82 σημ. 2-3· σ. 86 σημ. 116· σ. 98· σ. 118 σημ. 145· σ. 125, 132· σ. 209 σημ. 75.
 Μπαλάνος Ν., 28· σ. 36 σημ. 160· σ. 142-143, 155· σ. 258 σημ. 30· σ. 261 σημ. 72.
 Μπενιζέλος 'Ιωάννης, σ. 120 σημ. 180.
 Μπίρης Κ., 21-23, 28-29, 32, 45· σ. 59 σημ. 20, 28-29, 32· σ. 60 σημ. 32.
 Μπούρας Χαράλαμπος, 297· σ. 306 σημ. 19· σ. 308 σημ. 40.
 μυκηνναϊκὸ τεῖχος, 222-224, 226-227, 237, 274, 319.
 μυκηνναϊκὸς πύργος 10.
 Μωάμεθ Β', 24, 26, 321.
 Μωραΐτης Πέτρος, 138· σ. 150 σημ. 120.
 Ναβαρραίων 'Εταιρία, 23.
 Νίκαια, 5· σ. 290 σημ. 35.
 Νικία χορηγικὸ μνημεῖο, σ. 31 σημ. 43· σ. 42 σημ. 5· σ. 133-135, 240· σ. 268 σημ. 7· σ. 276.
 Nointel C.M.O., μαρκήσιος de, 26, 47-49.
 Normand A., 138· σ. 150 σημ. 127.
 Ντάπια τοῦ Λιονταριοῦ, 95, 127.
 — τοῦ νεροῦ ἡ Ντάπια τοῦ Δυσσεᾶ, 110, 123· σ. 144 σημ. 5· σ. 253, 304 (βλ. καὶ προμαχῶνα Κλεγύδρας).
 Νυμφῶν λόφος, 123.
 ὀγκῶδες ἐπίμηκες οἰκοδόμημα, βλ. donjon.
 Ὅθων, 21.
 οἶκημα τῶν φυλάκων ἢ τῶν φρουρῶν, 55· σ. 60 σημ. 39· σ. 114 σημ. 70· σ. 123, 303.
 οἰκία τῶν Ἀπομάχων, 124, 133.
 Oliver G., σ. 111 σημ. 3.
 Ὀλυμπία, Λεωνίδαιο, σ. 30 σημ. 11.
 Ὀλυμπιεῖο, σ. 42 σημ. 5· σ. 43· σ. 58 σημ. 5.
 Ὀμάρ πασάς, 245.
 Omont Henri, σ. 59 σημ. 13.
 Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος, 28, 88, 94, 143, 210, 216, 219· σ. 228 σημ. 7.
 Ortières, Gravier de, 48, 53-54, 57· σ. 60 σημ. 48· σ. 61 σημ. 65· σ. 62 σημ. 93· σ. 63 σημ. 108· σ. 72· σ. 322 σημ. 27.
 Ὀσίου Λουκᾶ μονή, σ. 307 σημ. 25.
 Paccard A., 130.

- Παλαιό Πρόπυλο, 14· σ. 30 σημ. 22· σ. 158, 169-170, 315.
 Palazzo Pretorio στο Gubbio της Ιταλίας, 295.
 Palladio, σ. 58 σημ. 5.
 Πάλλας Δημήτριος, 297· σ. 308 σημ. 40.
 Παναγία Ἀθηνιώτισσα, 19· σ. 32 σημ. 69.
 Παναγίας ἐκκλησία (Παρθενώνας), 284.
 Παναθηναίων ὁδός, 10· σ. 260 σημ. 56.
 —πομπή, 10, 238.
 Πανὸς πηγὴ, 110.
 — σπήλαιο, σ. 116 σημ. 101· σ. 260 σημ. 58.
 Παπαγιαννάκης Χ., σ. 60 σημ. 48.
 παρεκκλήσι φραγκικὸ Προπυλαίων, 24, 128-129, 131-132, 138, 141, 200, 203, 291, 294-298, 301, 305· σ. 306
 σημ. 12, 16· σ. 308 σημ. 47 (βλ. καὶ Ἀγίου Βαρδολομαίου παρεκκλήσι στὸ κάστρο τῆς Ἀθίνας).
 Παρθενώνα γλυπτὰ, 47.
 Παρθενώνας, 10-11, 18-23, 26-29· σ. 32 σημ. 63-64, 69· σ. 33 σημ. 85· σ. 35 σημ. 143, 152· σ. 42 σημ. 8· σ.
 44-47, 49, 54· σ. 58 σημ. 11· σ. 59 σημ. 17· σ. 62 σημ. 84· σ. 64, 66, 70, 73, 101, 108· σ. 111 σημ. 9· σ.
 115 σημ. 92· σ. 117 σημ. 120· σ. 122-124, 129, 133, 138· σ. 260 σημ. 51· σ. 266-267· σ. 268 σημ. 3, 10·
 σ. 270· σ. 278 σημ. 1, 7-8· σ. 284, 299· σ. 308 σημ. 43.
 Παρίσι, Hotel de Sens, 296.
 Pars W., 73, 75-79· σ. 85 σημ. 92, 94, 101· σ. 90, 92, 96, 98-99· σ. 113 σημ. 61· σ. 120 σημ. 180.
 Parsons A. W., σ. 31 σημ. 44· σ. 144 σημ. 5· σ. 252-253· σ. 260 σημ. 63· σ. 269 σημ. 16· σ. 279 σημ. 26, 29.
 Paton J. M., σ. 34 σημ. 111.
 Πausanias, 50, 52· σ. 61 σημ. 72· σ. 67-68, 76, 80-81· σ. 82 σημ. 19· σ. 85 σημ. 107· σ. 102· σ. 114 σημ. 64.
 Πειραιάς, 15· σ. 31 σημ. 38· σ. 79· σ. 82 σημ. 5· σ. 101, 139.
 Πελοποννησιακὸς πόλεμος, 9, 15.
 Peralta, Galceran de, 22.
 Perin Felix M., σ. 60 σημ. 36.
 Perry Charles, 69-70, 74.
 Πέτρος Δ' βασιλιάς τῆς Ἀραγωνίας, 23, 297.
 Piot E., 137.
 Piranesi Giovanni Battista, σ. 85 σημ. 94.
 Πιττάκης Κυριάκος, 123, 128, 133· σ. 148 σημ. 79· σ. 149 σημ. 99· σ. 171 σημ. 16· σ. 229 σημ. 12· σ. 236,
 284· σ. 289 σημ. 18, 23.
 Pizziccolli, Ciriaco dei, 1, 25, 40-41· σ. 42 σημ. 9, 12· σ. 46· σ. 58 σημ. 5· σ. 167, 284, 310-314· σ. 322 σημ. 13.
 Πλάτων N., σ. 278 σημ. 24.
 Πνύκα, 95, 101· σ. 61 σημ. 55· σ. 113 σημ. 48· σ. 116 σημ. 96.
 Pococke Richard, 67-69, 74, 91· σ. 82 σημ. 24-25· σ. 83 σημ. 28, 34· σ. 119 σημ. 159.
 Prangey, J. Ph. Girault de, 137.
 Preaux F., σ. 115 σημ. 77.
 Πρόβος, σ. 268 σημ. 4.
 Πρόκλος, σ. 278 σημ. 1.
 προμαχῶνας Κλεγυδράς ἡ τοῦ Ἀνδρούτσου, 140, 251, 304 (βλ. καὶ Ντάπια τοῦ νεροῦ ἡ τοῦ Δουσσέα).
 «Πυθαγόρα σχολές», 65-66.
 Ραγκαβῆς Ἀλέξανδρος Ρίζος, σ. 115 σημ. 81.
 Randolph Bernard, 49· σ. 63 σημ. 103.
 Ρέντι Μαρία, 23.
 Revett Nicolas, 46, 53· σ. 58 σημ. 5· σ. 59 σημ. 32· σ. 60 σημ. 39· σ. 62 σημ. 77, 79· σ. 70-73, 76-79, 81· σ. 82
 σημ. 18· σ. 83 σημ. 48· σ. 84 σημ. 52, 55, 60, 79, 81· σ. 85 σημ. 85, 88, 94· σ. 86 σημ. 109, 112· σ. 88,
 93-95· σ. 102, 108, 110· σ. 111 σημ. 12· σ. 113 σημ. 43, 61· σ. 114 σημ. 63· σ. 116 σημ. 105, 113· σ.
 118 σημ. 145· σ. 119 σημ. 147· σ. 120 σημ. 171· σ. 121 σημ. 184· σ. 145 σημ. 7· σ. 172 σημ. 19· σ. 199·
 σ. 279 σημ. 49· σ. 309 σημ. 68.

- Ρηγίλλης θέατρο, 102.
 Ριζόκαστρο, 22, 24· σ. 33 σημ. 81· σ. 34 σημ. 108· σ. 35 σημ. 135· σ. 39, 71· σ. 84 σημ. 55· σ. 253· σ. 261 σημ. 71· σ. 286· σ. 290 σημ. 38· σ. 297, 301, 304-305.
 Robertson J., 138· σ. 145 σημ. 16.
 Ρόδος, σ. 323 σημ. 44, 48.
 — παλάτι του μεγάλου μαγίστρου, σ. 308 σημ. 34.
 Ρόδου ιππότες, σ. 308 σημ. 42.
 — κάστρο, σ. 308 σημ. 42.
 Rørbye M., 126-127.
 Ross Ludwig, 124-126, 128· σ. 145 σημ. 20-21, 23· σ. 146 σημ. 35· σ. 302.
 Sacconi Antonella, σ. 62 σημ. 83.
 Saewulf, 19.
 Sahyun, 295· σ. 309 σημ. 73.
 Sandwich λόρδος, 67, 74· σ. 82 σημ. 18· σ. 84 σημ. 82· σ. 91.
 Σαρακηνοί, 19-20· σ. 32 σημ. 68· σ. 33 σημ. 81· σ. 35 σημ. 135 (βλ. Ἀθήνα, ἀραβικὴ ἢ Σαρακηνῶν παρουσία κλπ.).
 Σγουρὸς Λέων, 20· σ. 33 σημ. 83.
 Schaubert E., σ. 118 σημ. 137· σ. 122, 130· σ. 145 σημ. 7· σ. 147 σημ. 73· σ. 148 σημ. 79· σ. 254· σ. 261 σημ. 68-69, 71.
 Schliemann Heinrich, 139.
 Σελὶν Γ', σ. 116 σημ. 111.
 Σεργεντζές, 47, 51, 53-54· σ. 59 σημ. 28-29, 32· σ. 60 σημ. 48· σ. 62 σημ. 88· σ. 67, 70-71, 93-95, 101, 104, 109· σ. 111 σημ. 15· σ. 118 σημ. 138· σ. 120 σημ. 165· σ. 122· σ. 144 σημ. 3· σ. 254-255· σ. 261 σημ. 71· σ. 267, 286.
 Setton Kenneth, σ. 34 σημ. 119· σ. 35 σημ. 135· σ. 42 σημ. 5· σ. 144 σημ. 4.
 Σινώπης πύργοι, σ. 279 σημ. 44.
 Skene James, 122, 128-130, 133· σ. 144 σημ. 3· σ. 145 σημ. 6-7, 16· σ. 147 σημ. 52-53, 56, 62· σ. 148 σημ. 79.
 Smirke R., 88, 92-93, 103· σ. 112 σημ. 23, 32· σ. 115 σημ. 79-81, 86· σ. 117 σημ. 120· σ. 146 σημ. 32· σ. 174 σημ. 52.
 Spon Jacob, 26, 49-52, 54-55, 57· σ. 58 σημ. 3· σ. 59 σημ. 17, 21· σ. 60 σημ. 40, 43· σ. 61 σημ. 72· σ. 62 σημ. 74, 85, 90, 94· σ. 63 σημ. 97, 101, 103· σ. 66, 68, 70-71, 73-74, 76, 79, 81· σ. 82 σημ. 10, 18, 25· σ. 83 σημ. 28, 31, 33, 42· σ. 84 σημ. 57· σ. 85 σημ. 88· σ. 86 σημ. 107, 111· σ. 91, 102· σ. 114 σημ. 70· σ. 116 σημ. 105· σ. 120 σημ. 163, 166-167· σ. 124· σ. 145 σημ. 20, 23.
 Stackelberg O.M. von, 103· σ. 118 σημ. 135.
 Stademann F., 123.
 Σταματάκης Π., 140-141· σ. 151 σημ. 155-157.
 Stauffert Fr., 130· σ. 148 σημ. 85.
 Stevens G. P., 14, 161-162· σ. 171 σημ. 6-7, 16· σ. 237, 267.
 Στίκας E., 143· σ. 148 σημ. 79· σ. 228 σημ. 7.
 Stilling H. C., 104, σ. 111 σημ. 15, 17· σ. 118 σημ. 142· σ. 122, 132-135· σ. 145 σημ. 16· σ. 149 σημ. 106· σ. 150 σημ. 112, 114· σ. 266, 287.
 Stillman W. J., 138· σ. 258 σημ. 23.
 Στόβων βασιλική, σ. 278 σημ. 10.
 Stuart James, 46, 53· σ. 58 σημ. 5· σ. 59 σημ. 32· σ. 60 σημ. 39· σ. 62 σημ. 77· σ. 70-73, 75-76, 78· σ. 82 σημ. 18· σ. 83 σημ. 48· σ. 84 σημ. 52, 55, 60· σ. 85 σημ. 85, 94· σ. 88, 93-95, 102, 108, 110· σ. 111 σημ. 12· σ. 113 σημ. 43, 61· σ. 114 σημ. 63· σ. 116 σημ. 105· σ. 118 σημ. 145· σ. 119 σημ. 147· σ. 120 σημ. 171· σ. 121 σημ. 184· σ. 145 σημ. 7· σ. 172 σημ. 19· σ. 199· σ. 279 σημ. 49· σ. 309 σημ. 68.
 Subeibe, σ. 309 σημ. 73.
 Σύλλας, 15-16· σ. 30 σημ. 31· σ. 31 σημ. 38· σ. 265.
 Συνέσιος, 18.
 Σωτηρόπουλος Π., 138.

- Τζάκου Αύγη, 143.
 Τζιοδαράκη τζαμί, σ. 113 σημ. 50.
 Thompson Charles, 66.
 Thürmer J., 109· σ. 120 σημ. 180.
 Τιγγινάγκα Γιάννα, σ. 144 σημ. 2, 4.
 Titeux Ph., 130· σ. 147 σημ. 75· σ. 161.
 Τραυλός Ἰωάννης, 1-2, 14, 16· σ. 30 σημ. 29· σ. 34 σημ. 108, 131· σ. 35 σημ. 134-135· σ. 60 σημ. 32· σ. 111
 σημ. 3· σ. 145 σημ. 6· σ. 171 σημ. 1· σ. 229 σημ. 12· σ. 230 σημ. 31· σ. 252· σ. 258 σημ. 21· σ. 260
 σημ. 65· σ. 265· σ. 268 σημ. 2-3, 8-9· σ. 269 σημ. 15· σ. 323 σημ. 39.
 Τρίπολη, σ. 309 σημ. 73.
 Τσελεμπή Ἐβλιά, 45-47, 49, 53, 55, 57· σ. 59 σημ. 17-18, 26, 29-30, 32· σ. 60 σημ. 32, 39· σ. 63 σημ. 103· σ.
 71· σ. 84 σημ. 67α· σ. 95· σ. 113 σημ. 39· σ. 119 σημ. 147· σ. 235, 254· σ. 290 σημ. 36· σ. 312,
 320-321· σ. 323 σημ. 41.
 Τσιγκάκου Φανή Μαρία, σ. 111 σημ. 11.
 Tübingen, 26.
 Ubaldini G., 311.
 Ὑπαπαντῆς τεῖχος, 69-70· σ. 82 σημ. 24· σ. 84 σημ. 57· σ. 95, 122-123, 127· σ. 145 σημ. 6· σ. 253.
 ὑστερορρωμαϊκὴ πύλη, βλ. Beulé πύλη.
 ὑστερορρωμαϊκὸ τεῖχος, 16-17· σ. 83 σημ. 47· σ. 243-244, 252, 255· σ. 260 σημ. 65· σ. 265-267· σ. 268 σημ.
 4-5, 8· σ. 269 σημ. 12, 16, 20· σ. 273, 275· σ. 279 σημ. 27· σ. 286-287, 304.
 Φίλιππα Μάρω, σ. 278 σημ. 24.
 Φιλοπάππου λόφος, 94· σ. 120 σημ. 180.
 — μνημεῖο, 46, 54· σ. 113 σημ. 40· σ. 123.
 Φλωρεντία S. Croce, σ. 307 σημ. 22.
 — Palazzo Vecchio, σ. 307 σημ. 30.
 φλωρεντινὸς πύργος, βλ. φράγκικος πύργος.
 φοίνικας στὴν περιοχὴ τῶν Προπυλαίων, 109· σ. 120 σημ. 180· σ. 128.
 φράγκικος πύργος, 44, 46-47, 50, 56, 67, 73, 75-76, 79· σ. 83 σημ. 26, 38· σ. 89-93, 98-99, 101-102, 107-108·
 σ. 116 σημ. 107· σ. 120 σημ. 177· σ. 122, 126, 128-129, 139, 210, 212-214, 217, 219-223, 225, 227· σ.
 228 σημ. 7-8, 10· σ. 229 σημ. 19, 21· σ. 236, 298, 311-312, 315, 317-319· σ. 322 σημ. 1, 27.
 Φρεγαδιώτης Ε., σ. 258 σημ. 21.
 Φρειδερίκος Β', βασιλεὺς τῆς Σικελίας, 22.
 Verneda, 3, 48, 54-57· σ. 62 σημ. 84-85, 91-93· σ. 63 σημ. 107· σ. 70-73, 78· σ. 82 σημ. 3, 52· σ. 84 σημ. 53,
 64, 69· σ. 86 σημ. 116· σ. 94· σ. 118 σημ. 144-146· σ. 120 σημ. 163· σ. 122· σ. 145 σημ. 7· σ. 167· σ.
 260 σημ. 46· σ. 261 σημ. 71· σ. 279 σημ. 49· σ. 312.
 Vincennes, donjon τῆς, 296.
 Waddington, 110.
 Wheelhouse C.G., 138.
 Wheler George, 14, 27, 49, 52-54, 57· σ. 58 σημ. 3· σ. 59 σημ. 17, 21· σ. 60 σημ. 43· σ. 61 σημ. 72· σ. 62 σημ.
 72, 87, 90, 94· σ. 63 σημ. 103· σ. 68, 71, 74-76, 81· σ. 82 σημ. 10, 18-19, 25· σ. 83 σημ. 28, 31, 33· σ.
 85 σημ. 88· σ. 86 σημ. 107, 113· σ. 91, 108· σ. 116 σημ. 105· σ. 120 σημ. 163· σ. 124· σ. 145 σημ. 20,
 23· σ. 316.
 Winstrup L. A., 104, 128, 132· σ. 148 σημ. 88, 90· σ. 266· σ. 269 σημ. 12· σ. 294· σ. 306 σημ. 16.
 Χαλβετὴ Χουσεῖν ἐφέντι τεκκές, 45-46, 55· σ. 60 σημ. 39· σ. 71, 94· σ. 113 σημ. 39· σ. 116 σημ. 102· σ. 120
 σημ. 165· σ. 121 σημ. 195.
 Χαλκοκονδύλης Λαόνικος, 311.
 Χάνδακας, ἐνετικὰ τεῖχη, σ. 323 σημ. 44.
 Χανιά, ἐνετικὴ ὁχύρωση, σ. 323 σημ. 44.
 Χαρίτων ἱερό, 224, 226, 274.
 χαράγματα βυζαντινὰ-χριστιανικά, σ. 31 σημ. 63· σ. 168, 170, 176, 186-187, 190· σ. 205 σημ. 4· σ. 206 σημ.
 26· σ. 227· σ. 231 σημ. 37· σ. 271, 274, 284-285· σ. 289 σημ. 22-23 (βλ. καὶ ἀκιδιογραφήματα).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Χασοὲ πρωτοσπαθάριος, 19· σ. 32 σημ. 69.
Χασεκὴ Ἀλὴ Χατζή, βοεβόδας, 28.
Χασεκὴ τεῖχος, 28, 93· σ. 145 σημ. 6.
Χωνιάτης Μιχαήλ, 19-21· σ. 33 σημ. 81, 95· σ. 39, 280.
Zehe Joachim Dietrich, 64-66· σ. 86 σημ. 116.
Ziebarth E., 44.
Ψελλὸς Μιχαήλ, 19· σ. 33 σημ. 74.
Ὡδεῖον Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, βλ. Ἡρώδειο.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ
ΤΟΥ ΤΑΣΟΥ ΤΑΝΟΥΛΑ
ΑΡ. 165 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 1997
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26
Η ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΥΡΩΠΗ ΜΑΝΤΕΛΟΥ